นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

ประวัติศาสตร์พม่า

พิมพ์ครั้งที่ 3

A History of Burma

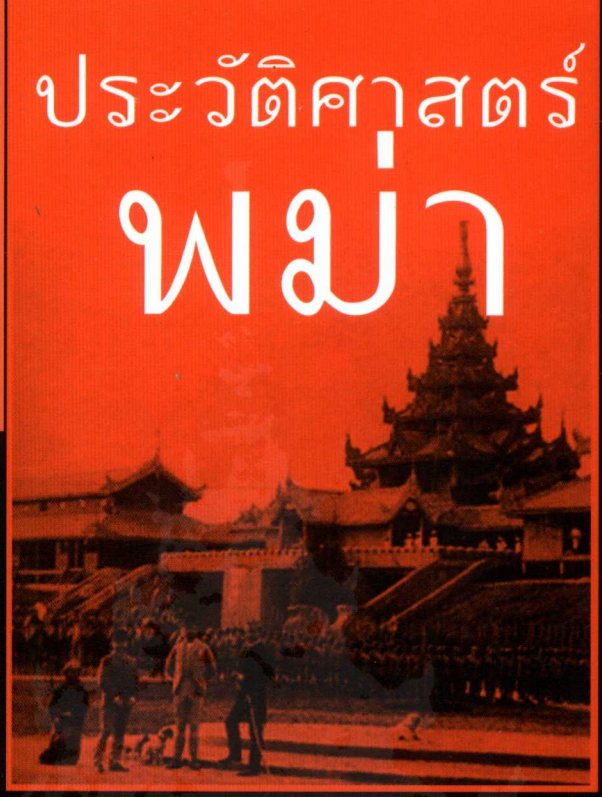

หม่องทินอ่อง
Maung Htin Aung
ผู้แปล : เพ็ชรี สุมิตร
Translator : Petcharee Sumitra
คำนำ : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
Foreword : Charnvit Kasetsiri

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

ประวัติศาสตร์พม่า

A History of Burma

หม่องทินอ่อง
Maung Htin Aung

ผู้แปล : เพ็ชรี สุมิตร
Traslator : Petcharee Sumitra

คำนำ : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
Foreword : Charnvit Kasetsiri

ประวัติศาสตร์พม่า
A History of Burma

หม่องทินอ่อง
Maung Htin Aung

ผู้แปล : เพ็ชรี สุมิตร
Traslator : Petcharee Sumitra

พิมพ์ครั้งที่ 3 : ธันวาคม 2551
จำนวนพิมพ์ : 2,000 เล่ม
ราคา : 350 บาท

ออกแบบปก : DREAM CATCHER GRAPHIC CO., LTD.
โทร. 0 2455 3932, 0 2455 3995
รูปเล่ม : ลำยวน เพชรแสงสว่าง

ISBN : 978-974-604-267-3

จัดพิมพ์โดย มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย
Toyota Thailand Foundation
186/1 หมู่ 1 ถนนทางรถไฟเก่า ต.สำโรงใต้ อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ 10130
โทรศัพท์ 0 2386 1393-5 โทรสาร 0 2386 2880
186/1 Moo1 Old Railway Road, T.Samrong Tai, A.Prapadaeng, Samutprakan 10130
Tel. 0 2386 1393-5 Fax. 0 2386 2880

จัดพิมพ์โดย
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
The Foundation for The Promotion of Social Science and Humanities Textbooks Project
413/38 ถนนอรุณอมรินทร์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ 10700 โทร/โทรสาร 0 2433 8713
413/38 Arun-amarin Road, Bangkoknoi, Bangkok, Siam 10700 Tel./Fax. 0 2433 8713
http://www.textbooksproject.com

สารบัญ

หน้า

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย (4)
รายนามคณะกรรมการมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย (5)
รายนามคณะกรรมการบริหารมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย (6)
คำแถลงมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (9)
รายนามคณะกรรมการบริหารมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (11)
คำนำ "หม่องทินอ่อง : นักประวัติศาสตร์ชาตินิยมพม่า" : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (13)
คำนำผู้แต่ง : หม่องทินอ่อง (33)
เกี่ยวกับผู้แปล (35)

บทที่ 1 พม่าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ 1
บทที่ 2 อาณาจักรดั้งเดิม : มอญและปยุ 5
บทที่ 3 อาณาจักรพุกามและจักรวรรดิพม่าครั้งแรก 31
บทที่ 4 ความเสื่อมของอาณาจักรพุกามและการรุกรานของชนชาติมองโกล 63
บทที่ 5 กรุงอังวะเป็นอริกับกรุงพะโค ไทยใหญ่เป็นอริกับมอญ 85
บทที่ 6 จักรวรรดิพม่าครั้งที่สอง 106
บทที่ 7 ความเสื่อมของอาณาจักรบุเรงนอง 130
บทที่ 8 พระเจ้าอลองพญากับจักรวรรดิพม่าครั้งที่สาม 160
บทที่ 9 พม่าในสมัยก่อนทำสงครามกับอังกฤษ 195
บทที่ 10 อังกฤษบุกรุกพม่า ค.ศ.1824-1852 213
บทที่ 11 อังกฤษได้พม่า ค.ศ.1885 237
บทที่ 12 การกู้เอกราช ค.ศ.1886-1948 272
ปัจฉิมลิขิต พม่าหลัง ค.ศ.1948 คำสนทนาระหว่างบรรณาธิการและผู้แต่ง 315
ภาคผนวกที่ 1 เหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์พม่า 339
ภาคผนวกที่ 2 ลำดับกษัตริย์ ค.ศ.1044-1885 345
ภาคผนวกที่ 3 บรรณานุกรม 351

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย
(Toyota Thailand Foundation-TTF)

ก่อตั้งขึ้นในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2535 ในโอกาสที่ บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด ดำเนินงานมาครบรอบ 30 ปี ด้วยเงินทุนจดทะเบียนเริ่มแรก 30 ล้านบาท ซึ่งมูลนิธิฯ ได้นำเงินดอกผลมาดำเนินกิจกรรม ภายใต้วัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการศึกษา พัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งกิจกรรมสาธารณประโยชน์ด้านอื่นๆ โดยร่วมมือกับผู้ทรงคุณวุฒิจากหน่วยราชการ องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรสาธารณกุศลต่างๆ

ในปัจจุบัน มูลนิธิฯ มีทุนจดทะเบียนทั้งสิ้น 400 ล้านบาท โดยกิจกรรมต่างๆ ของมูลนิธิฯ ได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องและขยายขอบเขตอย่างกว้างขวาง ด้วยความตระหนักว่า ชุมชนและสังคมที่เข้มแข็งย่อมอยู่บนรากฐานที่มั่นคงของการศึกษาและคุณภาพชีวิตที่ดี ซึ่งจำเป็นต้องดำเนินควบคู่ไปพร้อมกับการพัฒนาในด้านอื่นๆ ดังนั้น ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยยังคงมุ่งมั่นที่จะเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการก่อสร้างสังคมที่ดี เข้มแข็งและสันติ เพื่อให้สังคมไทยเป็นสังคมที่เจริญรุ่งเรืองอย่างแท้จริง

ChangeFusion สสส. เครือข่ายจิตอาสา VolunteerSpirit Network

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา ห้ามนำไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

รายนามคณะกรรมการ
มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

ประธานมูลนิธิ

พลตำรวจเอกเภา สารสิน

รองประธานมูลนิธิ

มร. มิทซึฮิโระ โชโนดะ

กรรมการ

ดร. เสนาะ อูนากูล	
ดร. พิสิฎฐ ภัคเกษม	
ดร. เจตน์ สุจริตกุล	
ดร. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ	
ศ. นพ. ภิรมย์ กมลรัตนกุล	อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ศ. ดร. สุรพล นิติไกรพจน์	อธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
คุณอานนท์ เจริญรุ่งเรือง	ประธานชมรมผู้แทนจำหน่ายโตโยต้า
มร. โยชิโนริ โอโมริ	ประธานชมรมความร่วมมือโตโยต้า
คุณประมนต์ สุธีวงศ์	
คุณนินนาท ไชยธีรภิญโญ	
มร. เรียวอิจิ ซาซากิ	

กรรมการและเลขานุการ

คุณวุฒิกร สุริยะฉันทนานนท์

เหรัญญิก

มร. ฮิโรชิ นิชิดะ

รายนามคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

คุณประมนต์ สุธีวงศ์	ประธานคณะกรรมการ บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด
คุณนินนาท ไชยธีรภิญโญ	รองประธานคณะกรรมการ
มร. เรียวอิจิ ซาซากิ	กรรมการผู้จัดการใหญ่ บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ เอเชีย แปซิฟิก
มร. มิทซึฮิโระ โซโนดะ	กรรมการผู้จัดการใหญ่ บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด
คุณศุภรัตน์ ศิริสุวรรณางกูร	ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการใหญ่อาวุโส บริษัท โตโยต้า มอเตอร์ เอเชีย แปซิฟิก
มร. ฮิโรชิ นิชิดะ	เหรัญญิก
คุณสุทธิ จันทร์วิเมลือง	ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการใหญ่
คุณวิบูลชัย ณ ระนอง	- ประธานกิตติมศักดิ์ ชมรมผู้แทนจำหน่ายโตโยต้า - ที่ปรึกษากิตติมศักดิ์ คณะกรรมการบริหาร มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย
คุณจิตติมา คงจำเนียร	- ผู้อำนวยการสำนักงานวางแผนส่งเสริมสังคม และสำนักเลขานุการมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย - เลขานุการคณะกรรมการบริหาร มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

กิจกรรมและโครงการของมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

โครงการต่อเนื่อง

1. สนับสนุนด้านการศึกษา

- โครงการห้องเรียนมาตรฐาน
- โครงการหนังสือมือสอง
- โครงการบริจาคหนังสือใหม่
- โครงการบริจาคอุปกรณ์กีฬา-อุปกรณ์การศึกษา
- โครงการมอบรางวัลมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย (TTF Award)
- โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมและความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้าน
- อยุธยาศึกษา
- โครงการนักเรียนพยาบาล
- ทุนการศึกษาแก่เด็กขาดแคลนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- ทุนการศึกษาแก่เด็กขาดแคลนในภาคเหนือ
- ทุนการศึกษาแก่เด็กขาดแคลนในภาคใต้
- จัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือเฉลิมพระเกียรติ "คำพ่อสอน" ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำรัสเกี่ยวกับเด็กและเยาวชน

2. ด้านคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม

- โครงการหนูรักผักสีเขียว
- โครงการต้นน้ำต้นชีวิต : สมาคมปกากะญอเพื่อการพัฒนาสิ่งแวดล้อมและคุณภาพชีวิต

โครงการและกิจกรรมพิเศษร่วมกับองค์กรต่างๆ

1. ด้านการศึกษา

- สนับสนุนด้านภาษาญี่ปุ่น แก่มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง
- โครงการบ้านตะวันใหม่ มูลนิธิป้องกันและปราบปรามยาเสพติด
- โครงการพ่อแม่อุปถัมภ์ มูลนิธิหมอเสม พริ้งพวงแก้ว
- ก่อสร้างอาคารเรียนตำรวจตระเวนชายแดน
- การบริจาคคอมพิวเตอร์และปริ้นเตอร์ แก่โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน
- กองทุนหมอเจ้าฟ้า
- บริจาคจานดาวเทียม แก่มูลนิธิทางไกลผ่านดาวเทียม
- บริจาคสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน แก่ห้องสมุดโรงเรียนทั่วประเทศ

2. ด้านคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม

- โครงการปากแหว่งเพดานโหว่ สำนักงานบรรเทาทุกข์และประชานามัยพิทักษ์ สภากาชาดไทย
- โครงการบริจาคอวัยวะ สภากาชาดไทย
- โครงการนำร่องการวางแผนครอบครัวในชุมชนบนพื้นที่สูงตามชายแดนจังหวัดภาคเหนือ
- โครงการสานสายใยเด็กไทยรักสุขภาพ คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

คำแถลง
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่างๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำรามีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิฯ เมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้ เฟลเล่อร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องแรกของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพ เฉพาะในทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้ต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้นย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในขั้นมหาวิทยาลัยโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้ มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนาอันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นที่ชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่างๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึงในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่งๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้นๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภท ทั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปลเรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่งและงานวิจัย ในช่วงแรกๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่นๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม-กลั่นกรอง-ตรวจสอบ และจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบาย ได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่างๆ ถึง 8 สาขาดังต่อไปนี้คือ (1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา (7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่นๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น "ชุด" ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น "ชุดชีวิตและงาน" ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนาอันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้จะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเราไม่ใช่กิจการแสวงหากำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราฯ ในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่างๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่างๆ ให้เรา หรือเข้ามาร่วมบริหารงานร่วมกับเรา

เสน่ห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการบริหาร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายนามคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปี 2551

(ก่อตั้ง พ.ศ. 2509 โดยนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ นายเสน่ห์ จามริก)

นายเสน่ห์ จามริก	ประธาน
นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธาน
นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
นายรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์	กรรมการ
นายวิทยา สุจริตธนารักษ์	กรรมการ
นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายธเนศ อาภรณ์สุวรรณ	กรรมการ
นางสาวศรีประภา เพชรมีศรี	กรรมการ
นายวีระ สมบูรณ์	กรรมการ
นายประจักษ์ ก้องกีรติ	กรรมการ
นายพิภพ อุดร	กรรมการ
นางสาวอุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
นายทรงยศ แววหงษ์	กรรมการและผู้จัดการ

หม่องทินอ่อง "นักประวัติศาสตร์ชาตินิยม" (เกิด 1908/2451 สิ้นชีวิตเมื่อ 1978/2521) มีเชื้อสายผู้ดีจากราชสำนัก กล่าวกันว่าท่านเป็นคนเรียนเก่ง มีความสามารถยอดเยี่ยมเป็น "นายภาษา" ไม่ว่าจะเป็นภาษาอังกฤษหรือภาษาพม่า รักแรกของท่านในการศึกษาเล่าเรียนคือ "ภาษาและวรรณคดีอังกฤษ" ก่อนที่จะเปลี่ยนมาจับวรรณกรรมและประวัติศาสตร์พม่า ท่านเป็นพม่าคนแรกที่ได้รับตำแหน่ง "ศาสตราจารย์" และได้เป็น "อธิการบดี" มหาวิทยาลัยย่างกุ้งในปี 1946/2489 เมื่ออายุได้ 38 และดำรงตำแหน่งนี้อยู่นานถึงปี 1958/2501 รวมแล้ว เป็นเวลา 12 ปี

คำนำ

หม่องทินอ่อง : นักประวัติศาสตร์ชาตินิยมพม่า

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

เกริ่นนำ

หากจะเอ่ยชื่อของ "หม่องทินอ่อง" ในวงการประวัติศาสตร์และวรรณกรรมไทย ก็คงแทบไม่มีใครเคยรู้จัก (ทั้งๆ ที่ไทยและพม่ามีพรมแดนติดกันกว่า 2,000 กิโลเมตร และคงได้ติดต่อสัมพันธ์กันมาทั้งรักทั้งชังเกือบ 1 สหัสวรรษ) แต่หากจะเอ่ยนามนี้ในวงการ "อุษาคเนย์ศึกษา" ในโลกที่ใช้ภาษาอังกฤษและอเมริกัน ก็คงพอมีคนนึกออกว่างานเขียนของหม่องทินอ่อง ก่อให้เกิด "สงคราม" ย่อยๆ ในวงวิชาการ เป็นการปะทะระหว่าง "นักประวัติศาสตร์ชาตินิยม" ของหม่องทินอ่อง กับ "ยักษ์ใหญ่" ในวงการที่ถูกประณามว่าเป็น "นักประวัติศาสตร์จักรวรรดินิยม" อย่าง D.G.E. Hall (1891-1979 = 2434-2522) และ John F. Cady

Hall เป็นคนอังกฤษ เป็นปรมาจารย์ระดับเดียวกับ George Coedes ของฝรั่งเศส เคยเป็นข้าราชการอาณานิคมอังกฤษ เป็นอาจารย์สอนหนังสือในมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง มีลูกศิษย์ลูกหาเป็นผู้นำระดับชาติของพม่ามากมาย (รวมทั้งหม่องทินอ่องเอง) และสุดท้ายเป็นอาจารย์ประวัติศาสตร์อุษาคเนย์ บินไปมาสลับกันระหว่างการสอนที่คอร์แนลล์และลอนดอน เขียนหนังสือหลายเล่ม เล่มที่แปลเป็นภาษาไทยแล้วคือ *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้* (A History of South-East Asia, 1955) หนังสือเล่มนี้แพร่หลายมาก ฉบับภาษาอังกฤษพิมพ์แล้วพิมพ์อีกกลายเป็นประหนึ่ง "คัมภีร์" ของวิชาอุษาคเนย์เบื้องต้น และบางคนก็กล่าวไกลไปถึงว่า D.G.E. Hall คือ "บิดาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้" ก็มี

ส่วน John F. Cady นั้นเป็นอเมริกัน เคยเป็นอาจารย์สอนหนังสืออยู่ที่ American Baptist College กรุงย่างกุ้ง และเขียนหนังสือเล่มสำคัญ คือ Southeast Asia: Its Historical Development, 1964 และเคยเป็นอาจารย์สอนอยู่ที่โอไฮโอ

กับฮาวาย ซึ่งก็มีสำนักของอุษาคเนย์ศึกษาเช่นกัน แม้จะไม่โด่งดังเท่าคอร์แนลล์หรือลอนดอน และหนังสือของท่านก็ไม่แพร่หลายเท่ากับเล่มของฮอลล์

ชีวิตของหม่องทินอ่อง

แต่สำหรับคนพม่า โดยเฉพาะผู้มีการศึกษา นามของหม่องทินอ่องเป็นที่รู้จักกันดียิ่ง ท่านเป็นทั้งครู นักวิชาการ นักวรรณคดี นักเล่านิทาน นักเดินทาง นักประวัติศาสตร์ นักการศึกษา นักการทูตและที่สำคัญยิ่งคือเป็น "นักชาตินิยม" ทินอ่องเกิดเมื่อ 18 พฤษภาคม 1908 (ตรงกับ พ.ศ.2451 ปลายสมัยรัชกาลที่ 5 หรือ 8 ปีหลังสมเด็จพระศรีนครินทร์ฯ กับ ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ซึ่งต่างก็เกิดในปี 1900/2443) ท่านมีพี่น้องเป็นชาย 3 เป็นหญิงอีก 3 ตระกูลของท่านมีเชื้อสายผู้ดีจากราชสำนัก และก็มีการศึกษาและสถานะตำแหน่งสูง พี่ชายคนหนึ่งเป็น รมต. การต่างประเทศ อีกสองคนเป็นผู้พิพากษา ส่วนพี่น้องผู้หญิง คนหนึ่งเป็นนักเขียน อีกสองคนเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัย

ทินอ่อง แปลว่า "ความสำเร็จอันรุ่งโรจน์" ส่วนคำว่า "หม่อง" นั้น คนพม่าใช้เป็นคำนำหน้านาม (คนพม่าไม่นิยมมีนามสกุลตามแบบฝรั่งอย่างไทย) ถ้าเป็นคนสูงอายุหน่อยก็ใช้คำว่า "อู" ซึ่งแปลว่า "ลุง" ถ้ายังหนุ่มก็ใช้ว่า "หม่อง" ทินอ่องเป็นคนที่ young at heart เลยเก็บคำว่า "หม่อง" นี้ไว้กับตัวจนตาย ทินอ่องจบมัธยมจาก Dulwich กรุงลอนดอน ท่านไปเรียนอยู่โรงเรียนผู้ดีอังกฤษ (อันดับรอง) นี้ระหว่างปี 1923-24/2466-67 แล้วก็กลับมาศึกษาระดับปริญญาตรีที่มหาวิทยาลัยย่างกุ้งเมื่อปี 1924-28/2467-71 เรียนด้านวรรณคดี เศรษฐศาสตร์ และประวัติศาสตร์ ได้เหรียญทองและจบเมื่ออายุเพียง 19 ปี หลังจากนั้นก็กลับไปอังกฤษอีก เรียนจนได้ปริญญาอีกหลายตัวทั้งจาก Queen's College, Cambridge, L.L.B; จาก Oxford B.C.L; จาก London School of Economics, L.L.B; จาก Trinity College, Dublin, Ph.D. (English Literature 1932-33); และ English Bar, Lincoln's Inn, London

กล่าวกันว่าท่านเป็นคนเรียนเก่ง มีความสามารถยอดเยี่ยมเป็น "นายภาษา" ไม่ว่าจะเป็นภาษาอังกฤษหรือภาษาพม่า รักแรกของท่านในการศึกษาเล่าเรียนคือ

"ภาษาและวรรณคดีอังกฤษ"ก่อนที่จะเปลี่ยนมาจับวรรณกรรมและประวัติศาสตร์พม่า

กล่าวกันอีกว่าในสมัยวัยเด็กท่าน "เกเร" มาก ในฐานะบุตรคนที่ 4 ถูกขนาบด้วยพี่ 3 น้อง 3 ท่าน จึง "อาละวาดน่าดู" ถึงขั้นหนีออกจากบ้านไปสมัครเป็นนักแสดงละครเร่ตามเมืองต่างๆ ในพม่า และนี่ก็เป็นที่มาของการที่ผลงานของท่านออกมารูปของ "นิยายนิทานพื้นบ้านพื้นเมืองพม่า" และก็แต่งหนังสือเล่มสำคัญๆ ด้านนี้ เช่น Burmese Drama (Oxford พิมพ์ 1937), Burmese Folk Tales, Burmese Law Tales, Folk Elements in Burmese Buddhism, Burmese Monks' Tales เป็นต้น

ในสมัยที่หม่องทินอ่องเป็น "นักเรียนนอก" นั้น ก็ได้ไปเรียนที่กรุงดับลินประเทศไอร์แลนด์อีกด้วย คบหาสมาคมกับคนไอริช ชอบอกชอบใจกันมาก คนอังกฤษที่ปกครองเป็นเจ้าอาณานิคมเหนือทั้งไอริชและพม่านั้น มักจะมองว่ามนุษย์สองชนชาตินี้มีอะไรคล้ายๆ กันในแง่ของอุปนิสัยและสันดาน คือ ชอบสนุกสนาน หัวดื้อหัวรั้น "ไม่ว่านอนและไม่สอนง่าย" มีเรื่องเล่ากันว่าที่ทรินิตี้คอลเลจกรุงดับลินนั้น หนุ่มทินอ่องอยู่หอชาย และถูกท้าทายโดยสาวงามไอริชให้กระโดดหน้าต่างลงไปหาเจ้าหล่อน หนุ่มทินอ่องเกือบตกหน้าต่างตายในครั้งนั้น และก็เกือบลูกไล่ออกจากมหาวิทยาลัย

เมื่ออายุได้ 25 ปีและหลังจากการจากบ้านเกิดเมืองนอนไป 5 ปี หนุ่มทินอ่องก็หอบปริญญาหลายใบกลับพม่า และเริ่มต้นชีวิตการทำงานด้วยการเป็นอาจารย์สอนภาษาและวรรณคดีอังกฤษที่มหาวิทยาลัยย่างกุ้ง ท่านเป็นพม่าคนแรกที่ได้รับตำแหน่ง "ศาสตราจารย์" ซึ่งในสมัยนั้นมีแต่คนอังกฤษหรือไม่ก็คนอินเดียเท่านั้นที่จะได้รับตำแหน่งอันสูงส่งนี้ ในสมัยอาณานิคม อังกฤษเอาพม่าไปปกครองไว้ใต้ร่มธงเดียวกันกับอินเดีย และคนพม่าก็ต้องแข่งขันกับคนอินเดียอย่างหนักในบ้านเมืองของตนเอง หนุ่มทินอ่องไต่ขั้นบันไดไปจนได้เป็นเลขานุการสภาการศึกษาแห่งชาติ 1936-46/2479-89 และท้ายที่สุดในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการที่พม่าได้เอกราชหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ท่านก็ได้ตำแหน่งสูงถึง "อธิการบดี" มหาวิทยาลัยย่างกุ้งในปี 1946/2489 เมื่ออายุได้ 38 และดำรงตำแหน่งนี้อยู่นานถึงปี 1958/2501 รวมแล้วเป็นเวลา 12 ปี

หลังจากนั้นท่านได้รับ "รางวัล" ถูกตั้งให้ไปเป็นทูตพม่าประจำศรีลังกา

ระหว่างปี 1959-63/2502-06 และยังเป็นตัวแทนของพม่าในสหประชาชาติ ได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษบรรยายในมหาวิทยาลัยระดับนำในโลกฝรั่ง หม่องทินอ่องสิ้นชีวิตไปเมื่อ 10 พฤษภาคม 1978/2521 ในขณะที่เตรียมตัวเดินทางไปเป็นอาจารย์พิเศษสอนประวัติศาสตร์พม่าที่เยอรมัน รวมสิริอายุได้ 70 ปี ท่านมีภริยาคู่ทุกข์คู่ยากเป็นนักกฎหมาย และเพื่อเป็นเกียรติต่อท่าน ในการจัดการเฉลิมฉลองการก่อตั้งเมื่อปี 1995/2538 มหาวิทยาลัยย่างกุ้งได้สร้างรูปอนุสาวรีย์ของท่านขึ้นไว้ใน "หอเกียรติยศ"

อันว่ามหาวิทยาลัยย่างกุ้งนั้นถือได้ว่าเป็นมหาวิทยาลัยระดับนำในยุคสมัยอาณานิคม มีสถานะทางวิชาการใกล้เคียงกับบรรดาสถาบันการศึกษาที่อังกฤษตั้งขึ้นในอุษาคเนย์ เช่น ที่สิงคโปร์ ปีนัง มลายู (ที่จะกลายมาเป็น University of Malaya ของมาเลเซีย และ National University of Singapore ของสิงคโปร์ ซึ่งติดอันดับต้นๆ ของมหาวิทยาลัยชั้นนำของเอเชียทุกครั้งเมื่อมีการจัดอันดับ)

มหาวิทยาลัยย่างกุ้งเดิมเป็นเพียงวิทยาลัย Rangoon College ตั้งขึ้นเมื่อปี 1878/2421 (ตรงกับต้นสมัยรัชกาลที่ 5 หรือก่อนตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบฯ 4 ปี) มีสถานะเป็นเพียงสาขาของมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ซึ่งยุคนั้นเป็นศูนย์กลางของอำนาจอังกฤษก่อนที่จะย้ายเมืองหลวงไปอยู่นิวเดลี วิทยาลัยย่างกุ้งใช้หลักสูตรอังกฤษและสอนเป็นภาษาอังกฤษ โดยอาจารย์ชาวอังกฤษและอินเดีย (ซึ่ง ดีจีอี ฮอลล์ ก็เคยดำรงตำแหน่งประจำอาจารย์ประวัติศาสตร์ที่นี่ระหว่างปี 1921-34/2464-77 ทำการบุกเบิกอยู่ถึง 13 ปี) ต่อมาในปี 1920/2463 ด้วยแรงดันของนักลัทธิประชาชาตินิยมพม่า ก็ได้รับการสถาปนาเป็น Rangoon University โดยรวมเอาสถาบันการศึกษาของพวกสอนศาสนา คือ Judson College เข้ามาด้วยเป็นอิสระจากมหาวิทยาลัยกัลกัตตาดังนั้นมหาวิทยาลัยย่างกุ้งก็เกิดหลังมหาวิทยาลัยแรกของสยาม คือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ถือกำเนิดเมื่อ 1917/2459-60 เพียง 3 ปี

ทันทีที่เกิด (หรือพูดให้ถูกต้องก็คือยกสถานะขึ้นมาจากวิทยาลัยเดิม) นั้นมหาวิทยาลัยย่างกุ้งก็คุกรุ่นไปด้วยกิจกรรมทางการเมืองของนักศึกษา (ทำนองเดียวกันกับมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง) ที่ประท้วงหยุดเรียนเรียกร้องสิทธิและความเท่าเทียมเสมอภาคให้กับคนพม่า นักศึกษาเต็มไปด้วยความคิด "ลัทธิชาตินิยม"สร้างความปวดเศียรเวียนเกล้าให้กับผู้บริหารและผู้ปกครองทุกระดับ

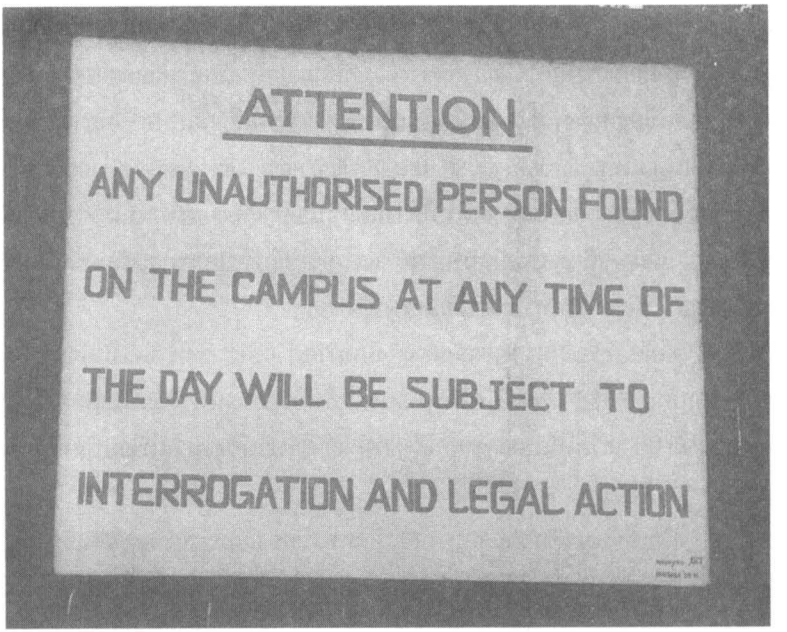

ทันทีที่เกิด มหาวิทยาลัยย่างกุ้งก็คุกรุ่นไปด้วยกิจกรรมทางการเมืองของนักศึกษา (ทำนองเดียวกันกับมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง) สร้างความปวดเศียรเวียนเกล้าให้กับผู้บริหารและผู้ปกครองทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือผู้นำทหารพม่าผู้สืบทอดและกุมอำนาจต่อมา และก็ไม่น่าสงสัยอะไรที่มหาวิทยาลัยย่างกุ้งถูกปิดมากกว่าเปิดเรียน และต้องถูก "ย้าย" ออกไปนอกเมืองหลวงนับแต่การประท้วงเมื่อ 8888 นั้นเป็นต้นมา

ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือผู้นำทหารพม่าผู้สืบทอดและกุมอำนาจต่อมา นักศึกษามหาวิทยาลัยย่างกุ้งมีการประท้วงครั้งสำคัญตั้งแต่ยุคสมัยของการก่อตั้งในปี 1920/2463 และ 1936/2479 นักศึกษารณรงค์เรียกตนเองว่า "ตะขิ่น" (แปลว่า "นาย") เพื่อสร้างความเท่าเทียมกับฝรั่ง เพลงปลุกใจของนักศึกษายุคนี้กลายเป็นต้นกำเนิดของ "เพลงชาติพม่า" ที่ยังใช้ร้องและบรรเลงอยู่ในปัจจุบัน

ดังนั้นในสมัยหลังเอกราช โดยเฉพาะเมื่อลัทธิทหารนิยม (militarism ของเนวินและคณะทหารรุ่นต่อๆ มา) เข้าครอบงำพม่า นักศึกษามหาวิทยาลัยนี้จึงกลายเป็นหัวหอกประท้วงเผด็จการทหารพม่าเป็นประจำ ไม่ว่าจะในยุค 1962/2505 (ที่ตึกองค์การนักศึกษาถูกวางระเบิดมหาประลัยจนย่อยยับและมีนักศึกษาเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก) ไม่ว่าจะเป็นสมัยของ "การลุกฮือ 8888" (คือวันที่ 8 เดือน 8 คือ

สิงหาคม ปี 1988) เพื่อสนับสนุนขบวนการประชาธิปไตยและวีรสตรี "อองซานซูจี" และก็ไม่น่าสงสัยอะไรที่มหาวิทยาลัยย่างกุ้งถูกปิดมากกว่าเปิดเรียนและต้องถูก"ย้าย" ออกไปนอกเมืองหลวงนับแต่นั้นมา (ประสบชะตากรรมเดียวกับมหาวิทยาลัยชั้นนำของอุษาคเนย์ เช่น University of the Philippines, University of Indonesia, และ/หรือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ต่างก็ถูกขับออกจากเมืองไปเป็นมหาวิทยาลัย "ชายขอบ" และนักศึกษาก็หมดบทบาท "นำ" ด้วยข้ออ้างและวาระซ่อนเร้นว่าด้วยการ "ขยาย" ของสภามหาวิทยาลัยและผู้บริหาร)

ตามสถิตินั้นมหาวิทยาลัยย่างกุ้งปิดมากกว่าเปิด ดังนี้ ปิดเป็นเวลา 3 ปี หลัง "ลุกฮือ 8888" พอเปิดได้หน่อยหนึ่งไม่กี่เดือนในปี 1991/2534 ปีนั้นอองซานซูจีได้รางวัลโนเบลสาขาสันติภาพ นักศึกษาเดินขบวนเพื่อสนับสนุนเธอ มหาวิทยาลัยก็เลยถูกทหารสั่งปิดอีก

นับแต่นั้นมาเป็นเวลากว่า 10 ปี มหาวิทยาลัยย่างกุ้งก็ถูกปิดและถูกบีบให้ "ย้าย" เรื่อยมา บางปีให้มีเรียนและสอบเพียง 4-5 เดือน บรรยากาศเงียบเหงา เข้าออกมหาวิทยาลัยยุ่งยาก ตึกรามทรุดโทรม จนไม่น่าเชื่อว่านี่คือมหาวิทยาลัยชั้นนำสุดของพม่าและอุษาคเนย์ ที่ตั้งอยู่ในอาณาบริเวณที่งดงามของทะเลสาบอินยา มีต้นไม้ครึ้มไปหมด และล้อมรอบด้วยถนนสายสำคัญทางประวัติศาสตร์และการเมือง คือ ถนนยูนิเวอร์ซิตี้ (University Avenue ทางไปบ้านอองซานซูจีที่ถูกกักกันอยู่นานปี) กับถนนเมืองแปร ไม่น่าเชื่อว่านี่คือ "แหล่งศึกษา" ที่ผลิตผู้นำของชาติแบบอองซาน หรืออูนุ ฯลฯ กล่าวได้ว่าพม่าต้องสูญเสียคนหนุ่มคนสาวที่ขาดการศึกษาเล่าเรียนไป "หนึ่งชั่วอายุคน" โดยแท้

ผลงานวิชาการของหม่องทินอ่อง

มีคำพังเพยอยู่วรรคหนึ่งว่า "ชีวิตปราชญ์นั้นไซร้ รู้ได้ดีสุดจากสมุดหนังสือของปราชญ์นั้นแล" (a scholar's life is best known by his own books) หม่องทินอ่องเขียนหนังสือเป็นภาษาอังกฤษตีพิมพ์แพร่หลายกว่า 10 เล่ม ส่วนใหญ่เป็นงานทางด้านวรรณกรรมพื้นบ้านดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อีกส่วนหนึ่งเป็นด้านประวัติศาสตร์ของพม่ากับอังกฤษ ครั้งหนึ่งท่านดำรงตำแหน่งนายก "สมาคม

พระเจ้ามินดง (ครองราชย์ พ.ศ.2396-2421/ค.ศ.1853-1878) ขึ้นเป็นกษัตริย์ในปีต่อจากการพ่ายแพ้ของพม่าในสงครามรุกรานจากอังกฤษครั้งที่สอง พ.ศ.2395/ค.ศ.1852 อันทำให้ต้องเสียดินแดนพม่าตอนล่างตั้งแต่เมืองแปรลงไปจนถึงริมฝั่งทะเล พระเจ้ามินดงทรงเชื่อมั่นว่าด้วยการเจรจา อังกฤษคงจะปฏิบัติตามกฎแห่งการทูตและคืนดินแดนที่ยึดครองไปกลับคืนให้แก่พระองค์ หากทว่าหลังรัชสมัยของพระองค์ต่อมาอีกเพียง 7 ปี คือในรัชสมัยพระเจ้าธีบอ อังกฤษก็ทำสงครามรุกรานครั้งที่ 3 ยึดพม่าได้ทั้งประเทศ

คณะทูตชุดของ "กินหวุ่นมินจี" ไปเจริญสัมพันธไมตรีที่กรุงลอนดอนเมื่อปี พ.ศ.2415-2417/ค.ศ.1872-1874 หม่องทินอ่องเขียนบรรยายถึง "ความไม่สำเร็จ" ของทูตชุดนี้ไว้ว่า คณะทูตของพม่าได้รับการต้อนรับจากเสนาบดีกระทรวงอินเดีย แทนที่จะเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งก็ทำให้ฐานะของพม่าไม่เท่าเทียมกับอังกฤษ และได้บรรยายอย่างขมขื่นว่า พระนางวิกตอเรียบีบบังคับให้คณะทูตพม่าคลานคุกเข่าเข้าเฝ้า ซึ่งฝ่ายพม่าตีความว่าการต้องเข้าเฝ้าในรูปแบบนี้ถือเป็น "ความไม่เท่าเทียม" เพราะพม่าต้องการยืนเข้าเฝ้าแบบเดียวกับที่ทูตอังกฤษทำ

วิจัยพม่า" (Burma Research Society ก่อตั้ง 1910/2453) และเขียนบทความเด่นๆ ตีพิมพ์ในวารสารของสมาคมอันทรงเกียรติ คือ Journal of the Burma Research Society (JBRS) วารสารนี้เป็นแหล่งรวมของนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งพม่าและชาวต่างชาติ ทำการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ "โบราณคดี" ทั้งหลายทั้งปวงของพม่า คล้ายๆ กันกับวารสารของสมาคมในรูปแบบเดียวกันของ Royal Asiatic Society ของอังกฤษหรือ Siam Society ของไทย (สยามสมาคม ก่อตั้ง 1904/2447) ฯลฯ

ในแง่ของผลงานทางประวัติศาสตร์ หม่องทินอ่อง ได้ขุดค้นเอกสารเก่าทั้ง "พงศาวดาร" หรือ "ยาซาวิน" ออกมาใช้ พร้อมๆ กับการใช้เอกสารจากเจ้าอาณานิคมอังกฤษ ดังนั้นงานประวัติศาสตร์ของท่านจึงมีมุมมองจากด้านของพม่า มีงานเขียนเด่นๆ เช่น Burmese History Before 1287 ที่ท้าวความกลับไปไกลยังสมัยพุกาม หรือ A Defence of the Chronicles ที่ให้ความสำคัญต่อเอกสารประเภทพงศาวดารและตำนานเก่าของพม่า (ที่มักจะถูกมองข้ามโดยนักปราชญ์ฝรั่งและ/หรือบรรดานักประวัติศาสตร์กระแสหลัก) และที่สำคัญอย่างยิ่ง คือ งานแปลเอกสาร First Burmese Embassy to the Court of St. James ซึ่งเป็นจดหมายเหตุรายวันระหว่างปี 1872-74/2415-17 ของราชทูต Kinwun Mingyi ที่พระเจ้ามินดงส่งไปเฝ้าพระนางวิกตอเรียในช่วงนั้น

พระเจ้ามินดง กษัตริย์พม่ามีอะไรที่คล้ายกับพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ของสยาม คือ ความพยายามที่จะปฏิรูปประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้น และพยายามที่จะติดต่อกับราชสำนักพระนางวิกตอเรียโดยตรง แทนที่จะติดต่อผ่านตัวแทนของอังกฤษในอินเดีย ดังนั้นคณะทูตชุดของ "กินหวุ่นมินจี" ก็ถูกส่งไปเจริญสัมพันธไมตรีที่กรุงลอนดอนเมื่อปี 1872-74/2415-17 เป็นเวลา 10 กว่าปีหลังจากชุดราชทูตของไทยที่นำโดยพระยามหามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ไปถึงในปี 1857/2400 (ชุดนี้เป็นชุดเดียวกันกับที่มี "หม่อมราโชทัย" เจ้าของ "นิราศลอนดอน" ร่วมไปด้วยฐานะล่ามผู้รู้ภาษาอังกฤษ และก็เป็นชุดที่สืบเนื่องจากการลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริงปี 1855/2398)

น่าสนใจและน่าแทรกไว้ตรงนี้ คือ หม่องทินอ่องเขียนบรรยายถึง "ความไม่สำเร็จ" ของทูตชุดกินหวุ่นมินจีไว้ว่า คณะทูตชุดนี้ของพม่าได้รับการต้อนรับจาก

เสนาบดีกระทรวงอินเดีย แทนที่จะเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งก็ทำให้ฐานะของพม่าไม่เท่าเทียมกับอังกฤษ (และก็ไม่เท่าเทียมกับสยามของพระจอมเกล้าฯ อีกด้วย) กล่าวได้ว่าแม้พม่าจะยังไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษทั้งหมดในสมัยของพระเจ้ามินดงก็ตาม แต่ราชสำนักและรัฐบาลพม่าก็ปฏิบัติกับคณะทูตประหนึ่งเป็นอาณานิคมไปแล้ว หม่องทินอ่องบรรยายอย่างขมขื่นว่า พระนางวิกตอเรียบีบบังคับให้คณะทูตพม่าคลานคุกเข่าเข้าเฝ้าซึ่งฝ่ายพม่าตีความว่าการต้องเข้าเฝ้าในรูปแบบนี้ถือเป็น"ความไม่เท่าเทียม"เพราะพม่าต้องการยืนเข้าเฝ้าแบบเดียวกับที่ทูตอังกฤษทำ (เรื่องนี้ต่างกับราชทูตไทยอย่างชนิดหน้ามือเป็นหลังมือ ที่เต็มอกเต็มใจที่จะคลานเข้าเฝ้าพระนางวิกตอเรีย (หรือพระเจ้านโปเลียนที่ 3) โดยสิ้นเชิง และสยามยุคนั้นก็คงจะตีความว่าเป็นการ "รักษาขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม" แทน "ความไม่เท่าเทียม")

ในการแปลงาน "จดหมายเหตุรายวันของกินหวุ่นมินจี" (First Burmese Embassy to the Court of St. James) นั้น หม่องทินอ่องได้ใช้เอกสารประกอบจากทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส พร้อมทั้งขุดค้นเรื่องราวเบื้องหลังของตัวบุคคลสำคัญของหลายๆ ฝ่ายออกมาอย่างชัดเจน ทำให้เห็นสภาพของพม่าก่อนการเสียกรุงมัณฑะเลย์ (1885/2428) ในเวลาต่อมาว่าเป็นอย่างไร บรรยากาศเต็มไปด้วยความผิดหวัง เพราะความพยายามในการปฏิรูปและปลูกไมตรีกับอังกฤษของพระเจ้ามินดง ไม่ประสบผลสำเร็จ นโยบายหลักของอังกฤษในยุคนั้น คือ การทำให้อาณาบริเวณอ่าวเบ็งกอลและทะเลอันดามัน จากเมืองกัลกัตตาข้ามมายังพม่าตอนล่างแถบทวาย มะริด ตะนาวศรี เลาะเลียบชายฝั่งทะเลตะวันตกของไทย (กระบี่ พังงา ภูเก็ต) ไปจนถึงเกาะปีนังและสิงคโปร์ กลายเป็นทะเลสาบน้อยๆ ของจักรวรรดิอังกฤษในอนุทวีปและอุษาคเนย์ ดังนั้นพม่าก็เปรียบเสมือน "ลูกแกะ" ที่รอวัน "หมาป่า" ขย้ำนั่นเอง นี่เป็นภาพจากมุมมองของนักประวัติศาสตร์พม่าแทนภาพจากด้านของฝรั่ง (ซึ่งไทยก็รับเข้ามาอย่างเต็มที่) ที่ว่าสมควรแล้วที่ "พม่าเสียเมือง" เพราะกษัตริย์และราชินีพม่า "เลว หยิ่งยะโสโอหัง และโหดร้าย ทารุณป่าเถื่อน"

ในบรรดาผลงานทางประวัติศาสตร์ของหม่องทินอ่อง คงไม่มีเล่มใดที่จะ "ฮือฮา" เท่ากับหนังสือ 2 เล่ม คือ *The Stricken Peacock: Anglo-Burmese*

Relations 1752-1948 (พิมพ์ครั้งแรก 1965/2508, The Hague: Martinus Nijhoff) และ *A History of Burma* (พิมพ์ครั้งแรก 1967/2510, Columbia University Press) หนังสือทั้งสองเล่มนี้ทำให้ทินอ่องได้รับการวิพากษ์ว่าเป็น "นักประวัติศาสตร์ชาตินิยม" และเป็น "ผู้แก้ต่าง" ให้กับกษัตริย์และราชวงศ์คองบอง ซึ่งทินอ่องเองก็โต้กลับทั้ง Hall และ Cady ดังกล่าวแล้วข้างต้น คำโต้เผ็ดร้อนนี้ปรากฏในปาฐกถาพิเศษเมื่อ 21 กุมภาพันธ์ 1973/2516 เรื่อง *G. E. Harvey: Imperialist or Historian?* ดูได้จากเว็บ (HYPERLINK "http://www.myanmar.gov.mm/Perspective/persp2002/5-2002/har.htm" "http://www.myanmar.gov.mm/Perspective/persp2002/5-2002/har.htm") และหากสนใจในประเด็นของ "นักประวัติศาสตร์จักรวรรดินิยม" ก็หาข้อมูลเพิ่มเติมได้จาก Manuel Sarkisyanz, *Peacocks, pagodas and Professor Hall; a critique of the persisting use of historiography as an apology for British Empire-Building in Burma,* (Ohio University, Center for International Studies, 1972)

ในขณะที่ Hall วิพากษ์ว่าหม่องทินอ่องเก่งวรรณคดี แต่ไม่รู้เรื่องงานประวัติศาสตร์ และน่าเสียดายที่ไม่ใช้จารึกจำนวนมากของสมัยพุกาม (ที่ปราชญ์คนสำคัญว่าด้วยพม่าศึกษา คือ G. H. Luce อ่านและตีพิมพ์ไว้มากมาย) ทินอ่องก็โต้กลับ "แสบๆ" ว่า *"เป็นความจริงที่ข้าฯไม่ได้เป็นนักประวัติศาสตร์อาชีพ แต่สมาชิกตระกูลข้าฯ ก็สร้างประวัติศาสตร์พม่ามาหลายศตวรรษ ข้าฯรับว่าทำปริญญาเอกด้านวรรณคดีอังกฤษ และเขียนหนังสือว่าด้วยนิทานพื้นบ้าน 4 เล่ม แต่ก็ได้ทำปริญญาด้านรัฐศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศด้วย ซึ่งเป็นสาขาวิชาเทียบเคียงได้กับประวัติศาสตร์ ลอร์ด (เมย์นาร์ด) เคนส์เองก็เรียน "คลาสสิก" ก่อนที่จะทำงานเขียนด้านเศรษฐศาสตร์ และลูซก็เรียนวรรณคดีอังกฤษก่อนย้ายมาประวัติศาสตร์..."*

การโต้เป็นไปอย่างเผ็ดมัน และตบท้ายด้วยการ "แย็บ" ว่าทั้ง Hall และ Cady นั้นอยู่พม่านานแสนนานปีแต่ไม่รู้ภาษาพม่าเลย นี่เป็นข้อบังคับหนึ่งของ "อาณาบริเวณศึกษา" หรือ area studies ในยุค 1960s เป็นต้นมา ว่าต้องรู้ภาษาในภูมิภาค ไม่ใช่งมอยู่กับภาษามหาอำนาจจักรวรรดินิยมอย่างอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ดัชท์ ฯลฯ หากไม่รู้ภาษาของภูมิภาคก็จะไม่สามารถรู้เรื่องราวอย่างเป็น

วิชาการได้ หม่องทินอ่องจบปาฐกถาครั้งสำคัญนั้นด้วยประโยคภาษาอังกฤษคมๆ ว่า *"ความจริงของข้าฯ ไม่ใช่ความจริงของเจ้า ความจริงหรือความเท็จ ให้มันเป็นไปตามประสามัน"* (What is truth to me is not to thee และ but truth or untruth, let it be)

หนังสือ *ประวัติศาสตร์พม่า* หรือ *A History of Burma* นี้สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยโคลัมเบียเป็นผู้ตีพิมพ์ ประกอบด้วย 12 บทอย่างกะทัดรัด พร้อมด้วยปัจฉิมลิขิต อันเป็นบทสัมภาษณ์ระหว่างผู้เขียนกับบรรณาธิการ และมีภาคผนวกที่เป็นประโยชน์มากๆ เกี่ยวกับลำดับศักราชเหตุการณ์และลำดับกษัตริย์ และหนังสือเล่มนี้ก็ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยโดย ศ.เพ็ชรี สุมิตร โดยมีโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมัยที่ยังไม่ได้จัดตั้งเป็นมูลนิธิฯ มี ดร.ป่วย อึ๋งภากรณ์ เป็นประธาน ดำเนินการตีพิมพ์ไว้ตั้งแต่ปี 2519 (ช่วงเวลาเดียวกับ "บ้านเมืองของเราลงแดง" รัฐประกอบอาชญากรรมสังหารนิสิตนักศึกษาประชาชนเมื่อ 6 ตุลาคม 2519 และตัวประธานฯเองก็ต้องกลายเป็น "แต่คนดี เมืองไทยไม่ต้องการ")

ผลงาน *ประวัติศาสตร์พม่า* ชิ้นนี้เป็น "ประวัติศาสตร์ชาตินิยม" อย่างไม่ต้องสงสัย แต่จะเป็น "ปีก" ไหนของ "ชาติ" นั้นก็เป็นอีกประเด็นหนึ่ง และที่สำคัญคือ หนังสือเล่มนี้เป็นประวัติศาสตร์ที่สะท้อนมุมมองของนักประวัติศาสตร์พม่าที่เขียนขึ้นมาในยุคของ"การสร้างชาติ"เขียนขึ้นหลังจากจักรวรรดิอังกฤษได้ล่มสลายไปเพราะสงครามโลกครั้งที่ 2 พร้อมๆ กับการทวีความรุนแรงของ "ลัทธิชาตินิยม" ของพม่า (ในที่นี้ขอแปลคำ nation ว่า "ชาติ" แทน "ประชาชาติ" แต่จะแยกแยะให้เห็น "โทนสี" ของความแตกต่างกับสิ่งที่เมื่อเป็น ism แล้ว ว่าจะเป็น "ราชาชาตินิยม" หรือ "อำมาตยาชาตินิยม" และ/หรือ "ประชาชาตินิยม" อย่างไรในตอนต่อไป)

ดังนั้น เนื้อหาของประวัติศาสตร์ยุคโบราณของหม่องทินอ่อง จึงมีศูนย์กลางอยู่ที่ "3 จักรวรรดิ" หม่องทินอ่องมองอดีตของพม่าอย่างใหญ่โตมโหฬารแบบ "จักรวรรดิ" แทนที่จะเป็นเพียง "อาณาจักร" คือมี (1) *จักรวรรดิพุกาม* (2) *จักรวรรดิหงสาวดี (พะโค)* และ (3) *จักรวรรดิอังวะ/อมรปุระ* ซึ่งถือได้ว่าพม่าพิชิตสภาวะอันกระจัดกระจายของชนต่างเผ่าต่างหมู่ มารวมกันอยู่เป็น "เอกภาพ" ภายใต้กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เพียงไม่กี่พระองค์ เช่น อนุรุท (อโนรธา)/ครรชิต (จันสิทธา),

ตะเบ็งชเวตี้/บุเรงนอง, อลองพญา/มังระ ก่อนที่จะตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ จักรวรรดิพม่าทั้งสาม ดูจะขึ้นและลงพร้อมๆ กับเรื่องราวของบรรดาวีรกษัตริย์ พร้อมๆ กับการทำสงครามเพื่อสถาปนาความยิ่งใหญ่ ส่วนองค์ประกอบอื่นๆ ไม่ว่าเศรษฐกิจหรือสังคมเกือบไม่ได้รับการกล่าวถึงเลย (ยกเว้นด้านวรรณกรรมและศิลปกรรมที่หม่องทินอ่องชำนาญและให้ความสนใจเป็นพิเศษ)

กล่าวโดยย่อ ทั้ง "ปรัชญาประวัติศาสตร์" และ "ประวัติศาสตร์นิพนธ์" ของหม่องทินอ่อง ก็เป็นเรื่องของ "วัฏจักร" (cycle) ของ rise และ fall ของ "จักรวรรดิ" และของ "วีรกษัตริย์" (แต่ไม่มีวีรสตรี) หนังสือเล่มนี้ จบลงตรงบทที่พม่า fall ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษในปี 1886/2429 และแล้วพม่าก็ rise อีกครั้งเมื่อได้เอกราช 1948/2491

ดังที่กล่าวมาแล้ว ตรงนี้ท้ายเล่มมี "ปัจฉิมลิขิต" ซึ่งเป็นการถามตอบกันระหว่างหม่องทินอ่องกับบรรณาธิการ ที่ว่าทำไมถึงไม่เขียนเลยมาจนถึงประมาณทศวรรษ 1960s ในช่วง "ยุคทอง" ของ "เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา" อันเป็นช่วงที่หนังสือเล่มนี้ได้รับการเขียนและตีพิมพ์ขึ้นมา คำตอบก็คือ "การได้มาซึ่งเอกราช" เป็น "หัวเลี้ยวหัวต่อ" ที่หม่องทินอ่อง เชื่อว่านี่ก็คือ "rise" อีกรอบหนึ่ง และในความเชื่อแบบ (ประวัติศาสตร์เก่า) ของท่าน ก็คือ "ตะกอนยังไม่นอนก้น" เหตุการณ์ต่างๆ ยังสับสนไม่ลงตัว (ฝุ่นยังฟุ้งอยู่) ดังนั้น ก็ต้องรอเวลาอีกระยะหนึ่งถึงจะเขียนขึ้นมาได้

ทีนี้หันมาดูความเป็น "นักชาตินิยม" ของหม่องทินอ่อง ซึ่งทำให้ท่านต้อง "แก้ต่าง" ให้กับบรรดาวีรกษัตริย์และ "ต้นตระกูลพม่า" และดังนั้นในสงครามพิชิตอยุธยา (ที่เราถือว่า "เสียกรุงครั้งที่สอง" 1767/2310) นั้น ทินอ่องก็กล่าวแก้ (ตัว) การ "ได้กรุง" ของกองทัพพม่าไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

> ในเดือนเมษายน ค.ศ.1767 พม่าขุดอุโมงค์ลอดใต้กำแพงและเอาฟางกับเศษไม้ใส่พร้อมทั้งจุดไฟเผา เมื่อกำแพงส่วนหนึ่งพังลง ทหารพม่าก็เข้าเมืองได้ ตรงกันข้ามกับหลักฐานที่ฝ่ายไทยกล่าวไว้ คือ มิได้มีการฆ่าฟันผู้คนเพียงแต่จับทั้งกษัตริย์และข้าราชสำนักทั้งหมดไปเป็นเชลย เก็บทรัพย์สินมีค่าไปและ

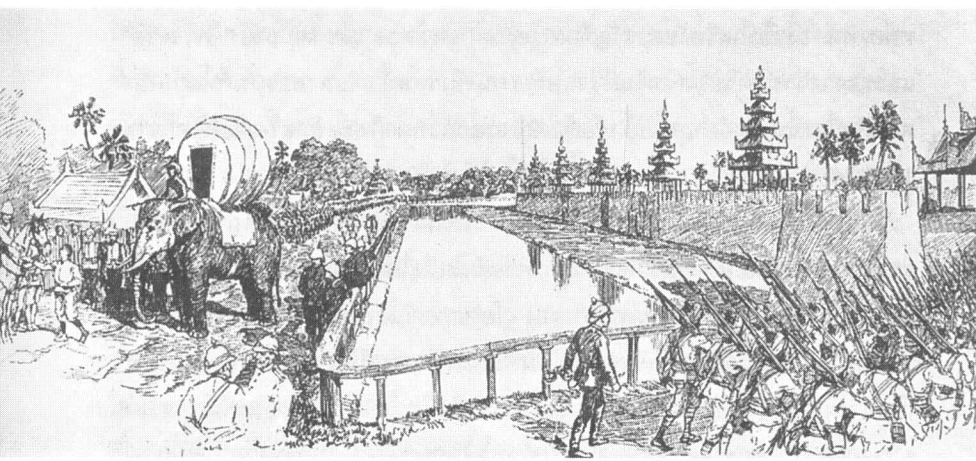

ปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2428/ค.ศ.1885 กองทัพอังกฤษที่กว่าครึ่งเป็นทหารซีปอยอินเดีย ก็ยาตราเข้าสู่เมืองหลวงมัณฑะเลย์ พม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษอย่างสมบูรณ์หลังจากถูกรุกรานต่อเนื่องกันเป็นเวลาถึง 60 ปี โดยอังกฤษจัดพม่าให้มีฐานะเป็นเพียงมณฑลหนึ่งของอินเดียเท่านั้น

> เผาเมืองเสีย ทำลายกำแพงลงและถมคู พาเชลยกลับไปเมืองพม่า เช่นเดียวกับครั้งที่พระเจ้าบุเรงนองตีได้อยุธยา พม่านำตัวละคร นักดนตรี ศิลปิน ช่างต่างๆ หมอ โหราจารย์ ช่างทอผ้า ช่างเงิน ช่างทอง ผู้มีความรู้ในแนวต่างๆ กวีและอื่นๆ กลับไปด้วย ยังผลให้เกิดการฟื้นฟูวรรณคดีและศิลปะพม่า (บทที่ 8)

และก็เช่นเดียวกันกับในการบรรยายถึงวาระสุดท้ายของกษัตริย์และมเหสี เมื่อ "พม่าเสียเมือง" ให้กับอังกฤษเมื่อ 1885/2428 นั้น ภาพของความ "ไร้" อารยะ ความป่าเถื่อน ความ "งี่เง่า" ของสถาบันกษัตริย์และราชสำนักพม่า ที่ถูกระบายสีไว้อย่างเข้มข้นโดยนักจักรวรรดินิยมและนักเขียนนักวิชาการอังกฤษ และก็ถูกถ่ายทอดซ้ำแล้วซ้ำอีกในเมืองไทยของเรา ไม่ว่าจะเป็นในงานเขียน งานวิชาการ งานบันเทิงทั้งละคร ภาพยนตร์ โทรทัศน์ ก็ถูกหม่องทินอ่อง (แก้) เสนอภาพอีกด้านหนึ่งออกมาอย่างน่าประทับใจว่า

> ในเช้าวันต่อมา กษัตริย์และพระราชินีเสด็จออกท้องพระโรงเป็นครั้งสุดท้าย ในท้องพระโรงลงรักปิดทองอันกว้างใหญ่ในพระราชอุทยาน รอการเข้าเฝ้าของแม่ทัพอังกฤษ คือ นายพลเอกเปรนเดอกาสท์ ไม่ช้านักนายพลเปรนเดอกาสท์ และนายพันเอกสเลเดนเข้ามาเฝ้าอย่างเอะอะ สวมเครื่องแบบสีแดงในท่ามกลางความสงบเงียบ ข้าราชสำนักมิอาจผ่านสายตาจากความเปลี่ยนแปลงในตัวนายพันเอกสเลเดนได้ กิริยาที่ชวนให้คนรักใคร่เอ็นดูเปลี่ยนไปเป็นทีท่าของผู้ชนะ พระเจ้าธีบอทรงถอนพระอัสสาสะ ทรงตระหนักดีว่าพระองค์จะทรงหวังเมตตาจากผู้พิชิตนั้นไม่ได้ นายทหารอังกฤษแสดงคารวะ แต่เข้มงวดและถวายเวลาให้กษัตริย์และราชินี 45 นาที เพื่อเตรียมการเสด็จโดยถูกเนรเทศไปยังฝั่งตะวันตกของอินเดีย ขณะที่เจ้าพนักงานกำลังรีบเก็บฉลองพระองค์และเพชรพลอยอันมีค่า กษัตริย์ทรงขออนุญาตนายทหารอังกฤษที่จะออกจากเมืองเป็นทางการ

พระเจ้าธีบอ พระมหากษัตริย์องค์สุดท้ายของพม่า ถูกนำพระองค์ออกจาก**พระราชวัง**มัณฑะเลย์ ศูนย์กลางจักรวาลของพม่า **พร้อมพระนางศุภยาลัต** มเหสี โดยรถกูบเทียมโคสองตัว แทนการทรงช้างหรือวอตามที่กษัตริย์พม่าทรงขอ เพื่อ "ต้องการหยามน้ำหน้าพระเจ้าธีบออย่างเห็นได้ชัด"

> จะทรงช้างหรือวอก็ได้ แต่เปรนเดอกาสท์ต้องการหยามน้ำหน้าพระเจ้าธีบออย่างเห็นได้ชัด จัดรถกูบเทียมโคสองตัวมาให้กษัตริย์และราชินีทรงออกจากวัง
>
> ราษฎรต่างพากันมายืนเรียงรายเต็มทุกถนน... ภาพที่เห็นเป็นภาพของชายร่างเล็ก ท่าทางสง่า สิ้นหวัง ถูกเหยียดหยามและพระพักตร์ซีดขาว ประทับเกวียนธรรมดา แวดล้อมด้วยทหารไว้หนวด ตัวโต สวมเสื้อแดงจำนวนหลายร้อย เป็นเหตุให้ประชาชนซึ่งพระเจ้าธีบอไม่เคยทรงรู้จักมาก่อนเลย ต่างจับใจในองค์พระเจ้าธีบอเป็นอย่างยิ่ง ผู้หญิงจำนวนมากต่างทุ่มตัวลงครวญคร่ำร่ำไห้กับพื้นดิน และผู้ชายต่างพากันออกจากเมืองพร้อมด้วยอาวุธเท่าที่ตนแสวงหาได้

สุดท้าย ลองหันมามองว่าในความเป็น "นักประวัติศาสตร์" ของหม่องทินอ่อง และในความเป็น "นักชาตินิยม" ของท่านนั้น ism ของ nationalism ที่มีอยู่อย่างหลากหลายมากมายหลายแบบนั้น ท่านอยู่ตรงไหนของ "โทนสี" ในที่นี้อยากจะตอบ "แบบกำปั้นทุบดิน" ว่าท่านเป็นนัก "ราชาชาตินิยม" และ/หรือ "อำมาตยาชาตินิยม" เสียมากกว่านัก "ประชาชาตินิยม" และในความเป็น "นัก" นี้ก็ยังเป็น "นักชาตินิยมทางไกล" อีกด้วย

คงจะเห็นได้ชัดจากการอภิปรายข้างต้นแล้ว ที่ "ศูนย์กลาง" ของประวัติศาสตร์ของหม่องทินอ่อง วนเวียนอยู่กับ "จักรวรรดิ" "ราชา/วีรกษัตริย์" "กำเนิดและการล่มสลาย" เสียมากกว่า ดังนั้น เราจะไม่เห็นสังคม (ไม่เห็น "ไพร่" หรือ "ทาส") ไม่เห็นระบบเศรษฐกิจ ไม่เห็น "ชีวิต" ความเป็นอยู่ ไม่เห็นการทำมาหากินของ "ประชาชน" ผู้คนทั่วๆ ไป

ลักษณะงานของท่านดูจะมีส่วนคล้ายและส่วนผสมของงานเขียนแบบของรัชกาลที่ 6 กับสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ที่ทรงทำให้เกิดการมองและตีความแบบ 3 กรุง หรือ 3 อาณาจักร (สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์) ที่ถูกนำมา "ยำใหญ่" ขยำรวมและผสมใหม่ในงานของหลวงวิจิตรวาทการ (และผู้ที่เดินตามรอยต่อมา) ที่ "แทรก" "กรุงธนบุรี" เข้าไปหน่อย เติมอีกนิดว่าด้วยบทบาทของ "ทหารเอก" เช่น

พระเจ้าธีบอ พระมหากษัตริย์ และ พระนางศุภยาลัต มเหสี
กำลังเสด็จออกจากแผ่นดินพม่าของพระองค์ที่มัณฑะเลย์
โดยการควบคุมของกองทัพอังกฤษ ผู้เป็นเจ้าชีวิตองค์ใหม่บนแผ่นดินต่างชาติ

"... เจ้าพระยาโกษาเหล็ก ท่านเป็นแม่ทัพชั้นเอกของสมเด็จพระนารายณ์ สีหราชเดโช ผจญสงครามใหญ่โต ต่อตีศัตรูแพ้พ่าย เจ้าคุณพิชัยดาบหัก ก็กล้าหาญยิ่งนัก ล้วนเป็นต้นตระกูลของไทย...." สำหรับหม่องทินอ่อง "ประวัติศาสตร์" คือ เรื่องราวของ "จักรวรรดิ" ของ "ชนชั้นนำ" หรือ "ผู้ปกครอง" นั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์หรือทหารเอก

และในความเป็น "นักราชาชาตินิยม" และ/หรือ "นักอำมาตยาชาตินิยม" นี้ หม่องทินอ่องก็เป็น "นักชาตินิยมทางไกล" อีกด้วย ความที่ท่านเป็น "นักเรียนนอก" ต้องสัมผัสและสัมพันธ์กับชาวต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง "เจ้าอาณานิคมอังกฤษ" ท่านก็ตกอยู่ในสภาพที่เรียก ศ.เบนเนดิก แอนเดอร์สัน เรียกว่า "spectre of comparisions" หรือ "ปีศาจเปรียบเทียบหลอน"

"ปีศาจเปรียบเทียบหลอน" นี้เป็นสภาวะทางจิตที่ "นักเรียนนอก" จากอาณานิคม (หรือกึ่งอาณานิคมอย่างสยาม/ไทย) ประสบ กล่าวคือชนชั้นนำของอุษาคเนย์ในยุคนั้น (โดยมากเป็นคนหนุ่มอยู่ในวัยเรียน) ไม่ว่าจะเป็นจากพม่า จากเวียดนาม จากอินโดนีเซีย จากฟิลิปปินส์ (หรือ แม้กระทั่งจากไทย) เมื่อได้ไปเล่าเรียนศึกษาในยุโรป กลายเป็น "นักเรียนนอก" หรือ "มนุษย์พันธุ์ใหม่" ก็เกิด "การเปรียบเทียบ" สภาพของเมืองแม่อาณานิคมกับบ้านเมืองของตนโดยอัตโนมัติ เมืองนอกของฝรั่ง "ที่ได้เห็นมา" เป็น "แดนศิวิลัย" แต่ครั้นมองกลับมายังบ้านเมืองของตน ก็ดู "ล้าหลัง ดักดาน"

สิ่งที่ตามมาโดยอัตโนมัติอีกเช่นกัน ก็คือเกิดคำถามประเภทที่ว่า "ทำไมบ้านเมืองของเราจึงไม่เจริญ ทำไมไม่ก้าวหน้า" และคำตอบที่มักจะได้ก็คือเพราะมี "เจ้านายเหนือหัว-ชนชั้นปกครอง" ของอาณานิคมคอยบงการอยู่ คอยเอารัดเอาเปรียบ หาได้จริงจังหรือจริงใจในการสร้างสรรค์ "ประเทศชาติของเรา" ไม่ และนี่ก็เป็นที่มาของความรู้สึกที่เรียกว่า "ลัทธิชาตินิยม" ที่ด้านหนึ่งเป็นสภาพของจิตใจของการ "แอนตี้" ฝรั่งเจ้านายอาณานิคม อีกด้านหนึ่งคือความต้องการที่จะ "ฟื้นฟู" และ/หรือ "สร้างชาติ" ของตนขึ้นมา

เราจะเห็นนักชาตินิยมเช่นนี้จากประวัติ ผลงาน และความนึกคิดของโฮเซ ริซัล ในฟิลิปปินส์ หรือโฮจิมินห์ในเวียดนาม หรือในกรณีของององซานในพม่า หรือในกรณีของซูการ์โนในอินโดนีเซีย (สองท่านหลังนี้ ไม่ได้เป็น "นักเรียนนอก"

ก็จริงแต่ก็ได้รับการศึกษาจากฝรั่ง มีสัมผัสและสัมพันธ์กับเจ้าอาณานิคมฝรั่ง)

ในขณะที่กรณีของสยาม/ไทย แม้จะไม่ได้เป็นเมืองขึ้นโดยตรงของฝรั่ง แต่สภาพจิตของ "ปีศาจเปรียบเทียบหลอน" ก็เกิดขึ้นในบรรดาเจ้านายสยามรุ่น ร.ศ.103 (ที่ทำคำกราบถวายบังคมต่อรัชกาลที่ 5 ให้ปฏิรูปการปกครอง) หรือพวกยังเติร์ก "กบฏ ร.ศ.130" (ที่พยายามจะยึดอำนาจจากรัชกาลที่ 6) และ/หรือ "ผู้ก่อการ" ปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 (อย่างเช่นพระยาพหลพลพยุหเสนา ปรีดี พนมยงค์ หรือ ประยูร ภมรมนตรี ฯลฯ ที่ยึดอำนาจได้สำเร็จจากรัชกาลที่ 7) เป้าของผู้นำสยามรุ่นสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 เหล่านี้ (ที่เกิด "ปีศาจเปรียบเทียบหลอน") หาใช่ฝรั่งเจ้าอาณานิคมจากภายนอกแบบประเทศเพื่อนบ้านไม่ แต่กลับเป็น "ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์" ภายในเองที่ถูกมองว่า "ล้าหลัง ถ่วงความเจริญ" นั่นเอง

ในบั้นปลายของ "ชีวิตและงาน" ว่าไปแล้วหม่องทินอ่องโชคดีมาก ที่หมดวาระการเป็น "อธิการบดี" มหาวิทยาลัยย่างกุ้งในปี 1958/2501 แล้วก็ได้รางวัล (จากทั้งรัฐบาลพลเรือนและทหาร) ถูกส่งไปเป็นทูตเสียตั้ง 4-5 ปีระหว่าง 1959-63/ 2502-06 ท่านไม่ต้องรู้เห็นหรือเป็นพยานต่อความตกต่ำของรัฐบาลพลเรือนของนายกรัฐมนตรีอูนุ กับการก้าวขึ้นมามีอำนาจของ "ระบบทหารและระบอบนายพลเนวิน" ที่จะมีการปราบปรามนักศึกษาและขบวนการประชาธิปไตยในพม่าอย่างรุนแรงในช่วงทศวรรษ 1960s และจะเป็น "บุญ" หรือเป็น "กรรม" ก็ตาม หม่องทินอ่องก็สิ้นชีวิตไปเมื่อ 1978/2521 หรือ 10 ปีก่อนการลุกฮือ 8888 ของประชาชนและนักศึกษาพม่า ที่ตามมาด้วย "รัฐอาชญากรรม" (state crime) การประหัตประหารทำลายล้างชีวิต และสภาพการเมือง "น้ำเน่านิ่ง" (politics of stagnation) ของพม่าอีกกว่าทศวรรษ ระบบทหารพม่าไม่เพียงแต่เป็นปัญหาของคนพม่าเองเท่านั้น แต่ยังเป็นปัญหาที่กลืนไม่เข้าคายไม่ออกของ "อาเซียน" อีกด้วย

คำนำผู้แต่ง

มีตำนานพม่าที่เล่าถึงเรื่องกระจกวิเศษที่ผู้ส่องจะเห็นแต่สิ่งที่ตนปรารถนาจะเห็น ประวัติศาสตร์ก็เป็นดังเช่นกระจกวิเศษนั้น อย่างไรก็ดี นักประวัติศาสตร์ที่พยายามเขียนหรือถ่ายทอดวัตถุประสงค์โดยไม่นำความรู้สึกส่วนตัวเข้ามาปะปน หรือพยายามยึดอุเบกขา บ่อยครั้งเขาเหล่านั้นจะพบว่ามิอาจเอาชนะความอ่อนแอโดยธรรมชาติของมนุษย์ที่จะลำเอียงหรือฝักใฝ่ในสิ่งที่ตนชอบได้ ดังนั้น ผู้อ่านอาจพบว่าประวัติศาสตร์พม่าเล่มนี้สนับสนุนเชิดชูภาพพจน์ของชาวพม่า แต่กระนั้นก็ประจักษ์ชัดว่าชาติที่ได้รักษาเอกลักษณ์ สถาบันสังคม และศาสนาของตนมาได้เกือบ 2 พันปี แม้ว่าชาติที่มีอำนาจมากกว่าตีกรอบจำกัดไว้ในทุกๆ ด้านด้วยการนำวัฒนธรรมและประเพณีที่แตกต่างกันเข้ามา แน่นอน พวกเขาจะต้องมีคุณสมบัติที่อดทนได้อย่างประหลาด เพื่อให้ผู้อ่านคุ้นกับภาพของประวัติศาสตร์พม่าที่แตกต่างไปจากของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงนำข้อความมาใส่ไว้ในภาคผนวกที่ 3 ในหนังสือเล่มนี้ ซึ่งเป็นหลักฐานอ้างอิงที่ละเอียดของผลงานของนักเขียนประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีชื่อสองท่าน ขอเชิญผู้อ่านอ่านส่วนแรกของภาคผนวกที่ 3 นี้ ซึ่งข้าพเจ้าอธิบายลักษณะ ขอบข่าย และข้อจำกัดของหนังสือเล่มนี้ไว้

การเขียนหนังสือเล่มนี้เริ่มวางแผนใน ค.ศ.1959 หลังจากที่ข้าพเจ้าเกษียณอายุราชการจากมหาวิทยาลัยย่างกุ้งแล้ว จึงดูเหมือนข้าพเจ้ามีเวลาว่างที่จะใช้ชีวิตอย่างสบายๆ ศาตราจารย์ U E Maung และภริยาผู้เป็นน้องสาวของข้าพเจ้า เธอชื่อ Daw Mya Mu รวมทั้งผู้อำนวยการกองโบราณคดี ชื่อ U Po Lat ผู้ล่วงลับไปแล้ว ก็ได้ร่วมมือกันกับข้าพเจ้า อย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าได้รับตำแหน่งในกองกิจการทูต (Diplomatic Service) ของพม่า ทำให้ต้องเดินทางไปจากกรุงย่างกุ้ง หากเป็นไปได้ว่าท่านที่ได้เอ่ยนามมาแล้วมีส่วนร่วมช่วยเขียนหนังสือนี้กับข้าพเจ้าในบทที่เกี่ยวกับอาณาจักรโบราณ เช่น แปร และ พุกาม เนื้อหาก็จะสมบูรณ์มากกว่านี้ เพราะพวกท่านเหล่านั้นเชี่ยวชาญในการอ่านจารึกพม่า

หนังสือเล่มนี้เริ่มในปีการศึกษา 1964-1965 ที่วิทยาลัยกิจการนานาชาติในมหาวิทยาลัยโคลัมเบีย ขณะที่ข้าพเจ้าเป็นศาตราจารย์รับเชิญที่นั่น

และทำต่อมาระหว่าง ค.ศ.1965-1966 ที่ Wake Forest College และเสร็จสิ้นในฤดูร้อน ค.ศ.1966 ที่มหาวิทยาลัยแห่งมลรัฐนิวยอร์กที่เมืองบัฟฟาโล (Buffalo) บรอกพอร์ท (Brockport) และออสเวโก (Oswego) ข้าพเจ้าถือโอกาสนี้ขอบคุณในความเอื้อเฟื้ออย่างดียิ่งของเพื่อนๆ ทั้งหลายและผู้ร่วมงานทุกคนในสถาบันเหล่านั้น

หม่องทินอ่อง

วินสตัน-เซเลม, มลรัฐนอร์ธ แคโรไลน่า

(เดือนมิถุนายน ค.ศ.1967)

เกี่ยวกับผู้แปล

เพ็ชรี สุมิตร

เพ็ชรี สุมิตร (สกุลเดิม ประจวบเหมาะ) เกิดเมื่อ 15 มกราคม 2480 ที่จังหวัดธนบุรี ศึกษาระดับมัธยมที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟ คอนแวนต์ และโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ได้รับทุนไปศึกษาต่อด้านประวัติศาสตร์ ได้รับปริญญาตรีจาก California State University ปี 2502 และปริญญาโทจาก University of California at Berkeley เมื่อปี 2504

เข้ารับราชการเป็นอาจารย์เมื่อปี 2505 ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แต่ในปีเดียวกันนี้ ได้ย้ายมาเป็นอาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รวมเป็นครูอาจารย์ 37 ปีจวบเกษียณอายุราชการ มีตำแหน่งทางวิชาการเป็น *ศาสตราจารย์*

ด้านงานสอน วิชาที่เคยสอน เช่น อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมตะวันตก ประวัติศาสตร์ยุโรป ประวัติศาสตร์จีน ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้น

ผลงานวิชาการ มีผลงานทั้งประเภทแต่งและเรียบเรียงเป็นจำนวนมาก เช่น *ประวัติอารยธรรมจีน ประวัติอารยธรรมญี่ปุ่น ประวัติอารยธรรมอินเดีย* สำหรับงานแปลที่สำคัญ เช่น *ประวัติศาสตร์เวียดนาม* (ของ Joseph Buttinger) *เอเชียตะวันออกยุคใหม่ เล่ม 1* (ของ John K. Fairbank, Edwin O. Reischauer and Albert M. Craig) และงานแปลเล่มล่าสุดคือ *เวียดนาม : ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร* (ของ Nguyen Khac Vien พิมพ์ปี 2545 มูลนิธิโครงการตำราฯ)

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับ คือ *มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก*

เป็น *ราชบัณฑิต* ตั้งแต่ปี 2543

เป็น *ศาสตราจารย์เกียรติคุณ* แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตั้งแต่ปี 2544

ภาพปก : **พระราชวังมัณฑะเลย์ อดีตศูนย์กลางจักรวาลของพม่า ตกอยู่ใต้การยึดครองของอังกฤษ** ที่มีทหารซีปอยอินเดียเป็นกำลังสำคัญ

(ภาพจาก ธีรภาพ โลหิตกุล, *กบฏเกือก : เมื่อเลือดอิระวดีกรุ่น*, มติชน, 2539)

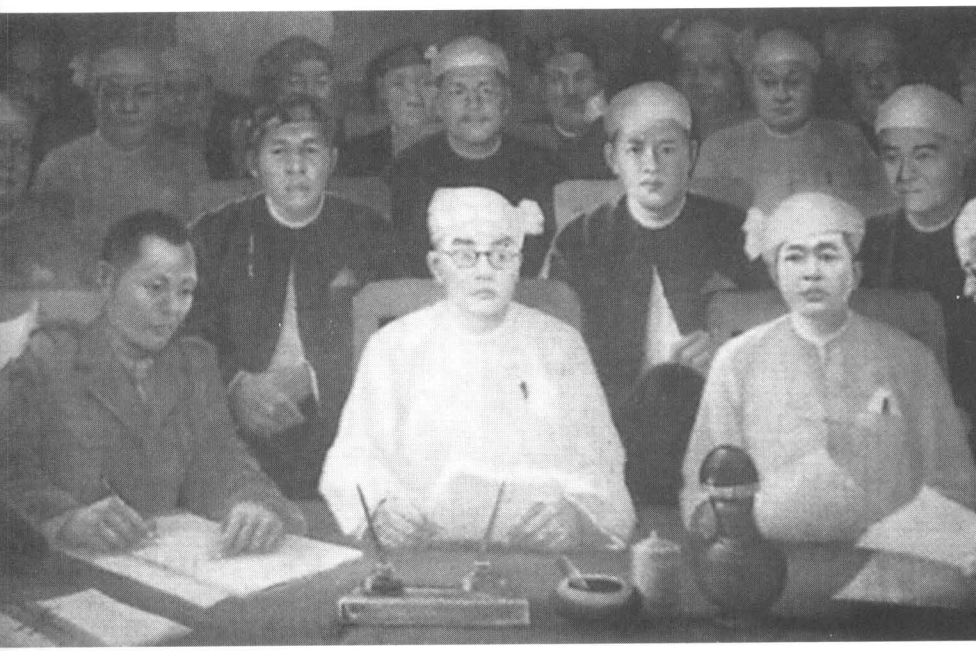

ภาพปก : **ภาพวาดการลงนามครั้งประวัติศาสตร์ใน "ข้อตกลงเวียงป่างโหลง" (หรือ *เวียงปางหลวง*** หัวเมืองชาวไทใหญ่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของที่ราบสูงฉาน) มีขึ้นเมื่อ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2490/ค.ศ.1947 มีนายพลอองซานเป็นแกนนำ ผู้ที่เข้าร่วมประชุมประกอบด้วย สมาชิกรัฐสภาของรัฐบาลพม่า เจ้าฟ้าทั้งหลายและผู้ที่เป็นตัวแทนของรัฐฉาน เทือกเขาคะฉิ่นและชิน แนวทางของข้อตกลงนี้ปรากฏในคำปราศรัยของนายพลอองซาน ที่ว่า "ขอให้ชนเผ่าต่างๆ รวมตัวกันให้เป็นปึกแผ่นแน่นหนา เมื่อประสบความสำเร็จในการเรียกร้องเอกราชจากอังกฤษแล้ว ก็ขอให้อยู่รวมกันต่อไปอีกสัก 10 ปี เพื่อจรรโลงกำลังให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น จากนั้นแล้วทุกเผ่าจึงแยกย้ายไปเป็นอิสระปกครองตนเอง ตั้งชาติของท่านเองต่อไปเถิด..." ในภาพ นั่งแถวหน้าจากซ้าย คือ นายพลอองซาน เจ้าฟ้าส่วยใต้แห่งเมืองยองห้วย และ เจ้าฟ้าจ่ามทูนแห่งเมืองป่อน พม่าได้เอกราชจากอังกฤษเมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ.2491/ค.ศ.1948

(รายละเอียดของข้อตกลงและภาพจาก ธีรภาพ โลหิตกุล, *กบฏเกือก : เมื่อเลือดอิระวดีกรุ่น*, มติชน, 2539)

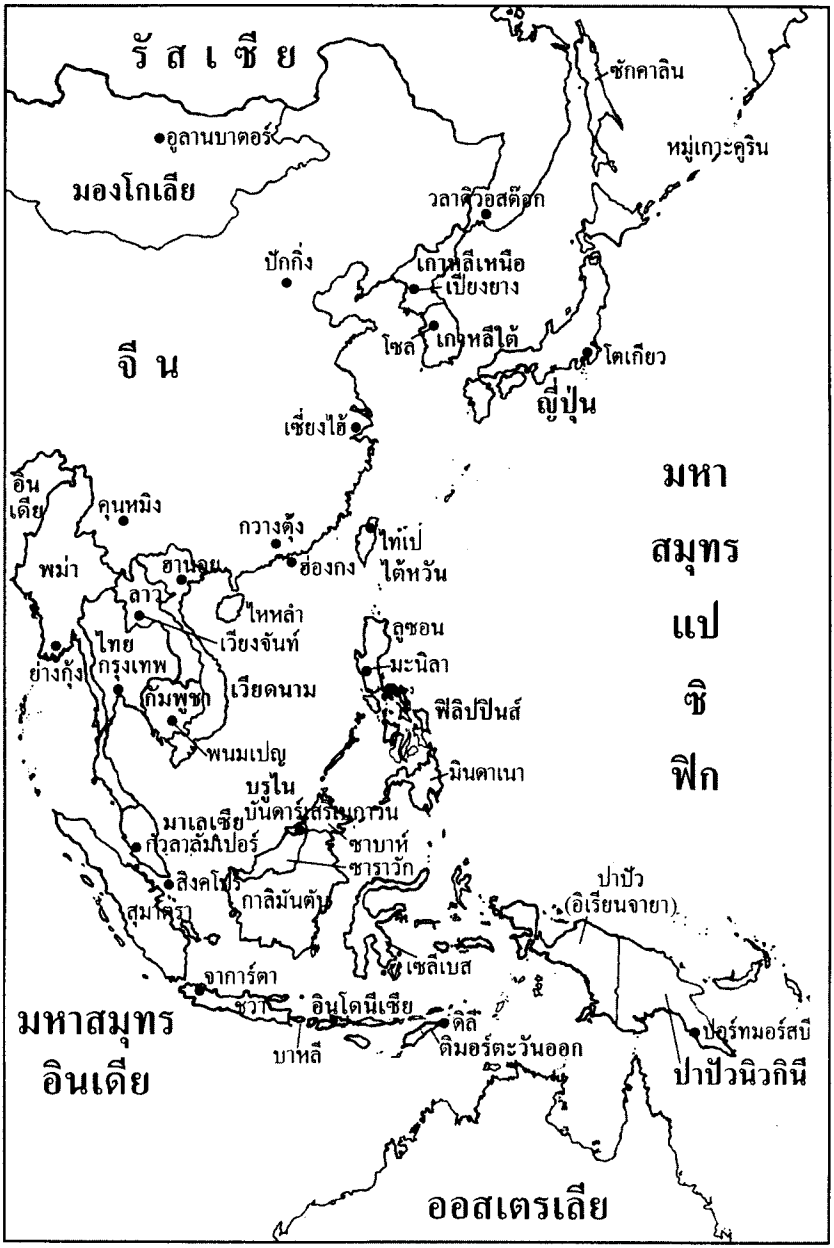
รัสเซีย
ซักคาลิน
อูลานบาตอร์
หมู่เกาะคูริน
มองโกเลีย
วลาดิวอสต็อก
ปักกิ่ง
เกาหลีเหนือ
เปียงยาง
โซล
เกาหลีใต้
โตเกียว
จีน
ญี่ปุ่น
เซี่ยงไฮ้
มหา
สมุทร
แปซิฟิก
อินเดีย
คุนหมิง
กวางตุ้ง
ไทเป
ฮ่องกง
ไต้หวัน
พม่า
ฮานอย
ลาว
ไหหลำ
ลูซอน
เวียงจันท์
ไทย
กรุงเทพ
มะนิลา
อ่าวกุ้ง
กัมพูชา
เวียดนาม
ฟิลิปปินส์
พนมเปญ
มินดาเนา
บรูไน
บันดาร์สรีบกาวัน
มาเลเซีย
กัวลาลัมเปอร์
ซาบาห์
ซาราวัก
สิงคโปร์
ปาปัว
(อิเรียนจายา)
กาลิมันตัน
สุมาตรา
เซลีเบส
จาการ์ตา
ชวา
อินโดนีเซีย
มหาสมุทร
อินเดีย
ติมอร์ตะวันออก
ปาปัวนิวกินี
บาหลี
ออสเตรเลีย

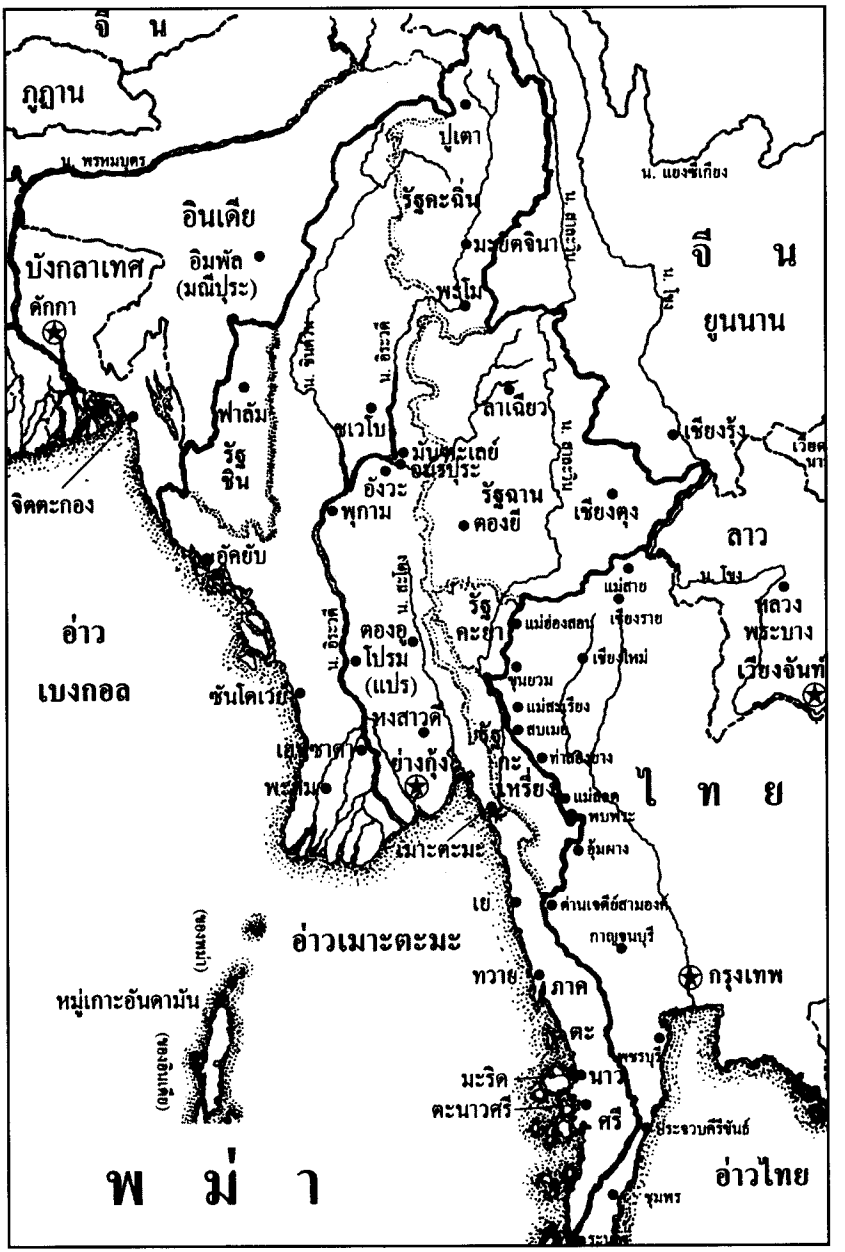
จี น
ภูฏาน
น. พรหมบุตร
อินเดีย
อิมพัล
(มณีปุระ)
บังกลาเทศ
ดักกา
ปูเตา
รัฐคะฉิ่น
มะยัตจินา
พะโม
น. แยงซีเกียง
จี น
ยูนนาน
น. โขง
น. สาละวิน
น. อิระวดี
ฟาลัม
รัฐ
ชิน
ชเวโบ
มันฑะเลย์
อมรปุระ
อังวะ
พุกาม
ลาเฉียว
รัฐฉาน
ตองยี
เชียงรุ้ง
เชียงตุง
ลาว
จิตตะกอง
อัคยับ
อ่าว
เบงกอล
ซันโดเวย
ตองอู
โปรม
(แปร)
หงสาวดี
ย่างกุ้ง
เมาะตะมะ
รัฐ
คะยา
แม่ฮ่องสอน
แม่สาย
เชียงราย
เชียงใหม่
หลวง
พระบาง
เวียงจันท์
ไ ท ย
อ่าวเมาะตะมะ
หมู่เกาะอันดามัน
ทวาย
ภาค
ตะ
นาว
ศรี
มะริด
ตะนาวศรี
กรุงเทพ
อ่าวไทย
พ ม่ า

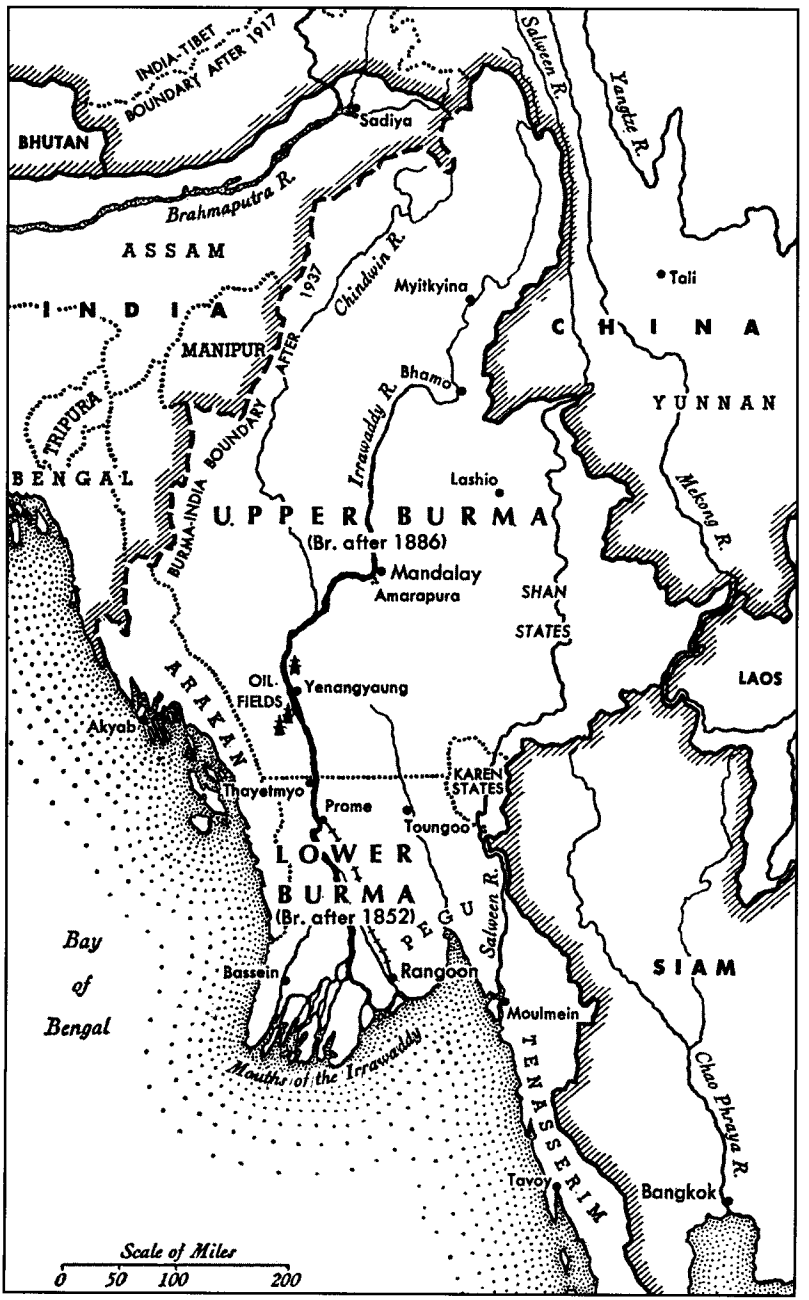
INDIA-TIBET BOUNDARY AFTER 1917
BHUTAN
Sadiya
Salween R.
Yangtze R.
Brahmaputra R.
ASSAM
INDIA
MANIPUR
TRIPURA
BENGAL
BOUNDARY AFTER 1937
BURMA-INDIA
Chindwin R.
Myitkyina
Tali
CHINA
YUNNAN
Bhamo
Irrawaddy R.
Lashio
UPPER BURMA
(Br. after 1886)
Mandalay
Amarapura
Mekong R.
SHAN STATES
LAOS
OIL FIELDS
Yenangyaung
ARAKAN
Akyab
Thayetmyo
KAREN STATES
Prome
Toungoo
LOWER BURMA
(Br. after 1852)
PEGU
Salween R.
Bay of Bengal
Bassein
Rangoon
SIAM
Moulmein
Mouths of the Irrawaddy
TENASSERIM
Chao Phraya R.
Tavoy
Bangkok
Scale of Miles
0 50 100 200

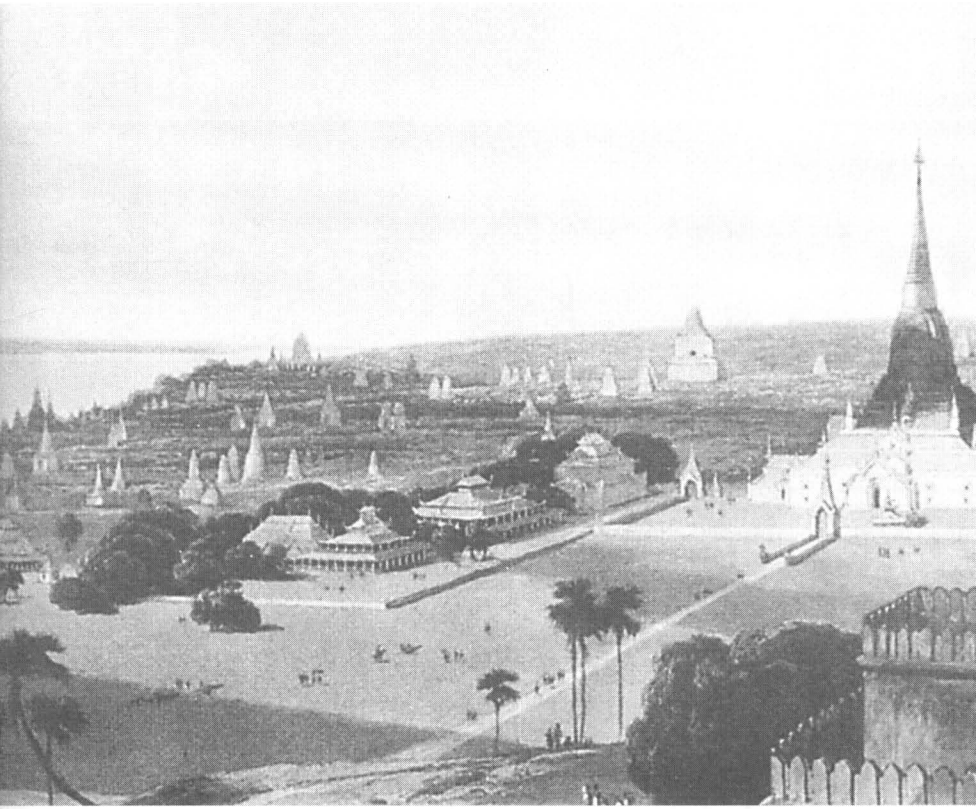

พุกามเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 14 กระทั่งกรุงพุกามแตกโดยกองทัพของมองโกลเมื่อปี พ.ศ.1830/ค.ศ.1287 แต่พุกามก็ยังคงเป็นเมืองสำคัญในการเมืองการปกครองของอาณาจักรพม่าเรื่อยมา

(ภาพทุ่งเจดีย์พุกามวาดโดยจิตรกรชาวยุโรปเมื่อปี พ.ศ.2368/ค.ศ.1825)

ภาพแผนที่หน้าซ้าย : แผนที่ประเทศพม่าที่แสดงเส้นเขตแดนชัดเจนระหว่างพม่ากับอินเดียหลังปี พ.ศ.2480/ค.ศ.1937 ปีที่พม่าได้แยกออกเป็นอีกประเทศอาณานิคมหนึ่ง ไม่ใช่เป็นเพียงมณฑลหนึ่งของอินเดียอังกฤษ แผนที่พม่าที่อังกฤษเจ้าอาณานิคมจัดทำขึ้นนั้น แบ่งพม่าออกเป็น 3 ส่วนตามระยะการยึดครอง ส่วนแรกคือเขตยะไข่ (Arakan) และตะนาวศรี (Tenasserim) อังกฤษยึดครองเมื่อ พ.ศ.2369/ค.ศ.1826 ส่วนที่สองคือ พม่าตอนล่าง (Lower Burma) อังกฤษยึดครองเมื่อ พ.ศ.2395/ค.ศ.1852 ส่วนที่สามคือ พม่าตอนบน (Upper Burma) อังกฤษยึดครองเมื่อ พ.ศ.2428/ค.ศ.1885

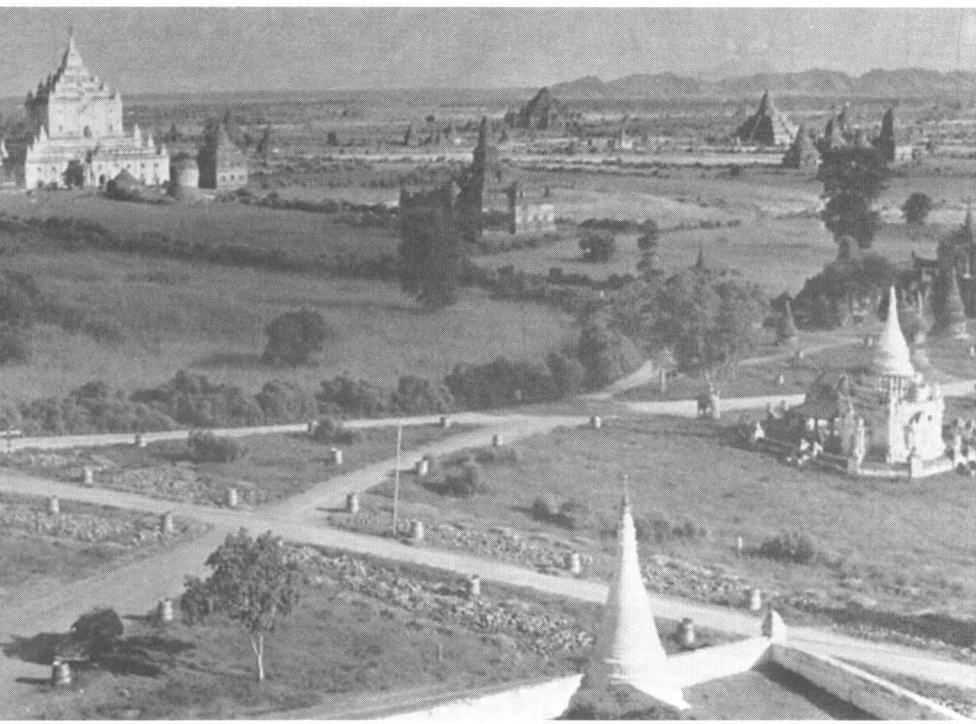

"ความมั่งคั่งอันมากมายในอาณาจักรใช้สร้างวัดนับไม่ถ้วนในกรุงพุกาม ยังมีปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ประมาณห้าพันวัด ซึ่งหลายแห่งยังคงใช้เป็นสถานที่บูชาอยู่ทุกวันนี้ วัดจำนวนหลายพันวัดถูกทำลายไปเมื่อครั้งเกิดไฟไหม้ใน ค.ศ.1225 เมื่อครั้งกองทัพกุบไลข่านปล้นเมืองใน ค.ศ.1287 และในครั้งที่พวกไทยใหญ่เผาเมืองใน ค.ศ.1299 และยังมีวัดอีกจำนวนหลายร้อยวัดปรักหักพังไปเนื่องจากสร้างด้วยไม้"

(คำบรรยายของหม่องทินอ่อง ภาพจาก F. S. V. Donnison, *Burma*, 1970)

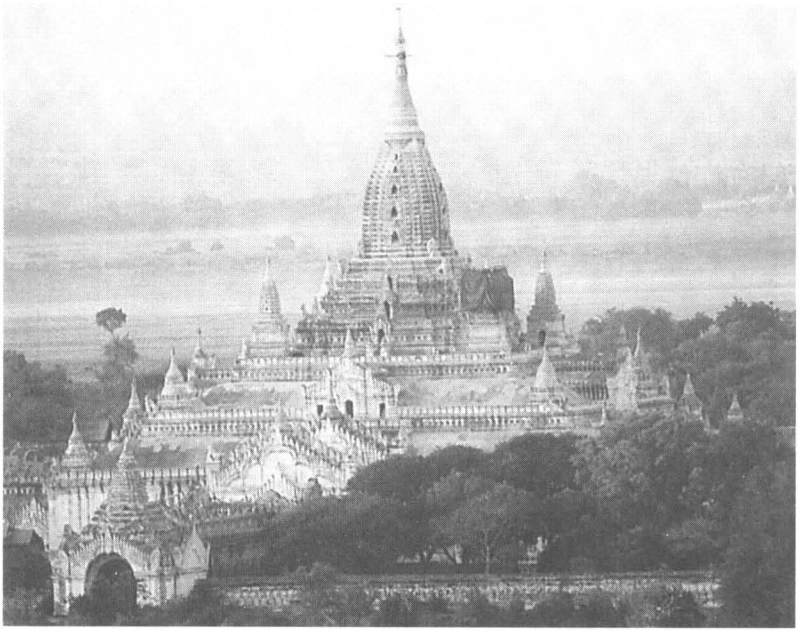

วัดอานันทวิหาร ที่พุกาม สร้างโดยพระเจ้าครรชิต (พระเจ้าจันสิทธา) เมื่อปี พ.ศ.1634/ค.ศ.1091 ถือเป็นความสำเร็จครั้งสำคัญของสถาปนิกพม่าที่สามารถสร้างอาคารสูงใหญ่และมีห้องขนาดใหญ่อยู่ในวิหารแห่งนี้ และถือว่าเป็น "ชิ้นเอก" ของวัดโบราณในพุกาม แผนผังตัววิหารเป็นสี่เหลี่ยมจตุรัส มีมุขเด็จเหมือนกันทั้งสี่ด้าน กลางวิหารก่อเป็นแกนทึบสี่เหลี่ยมขึ้นไปรับยอดวิหาร แต่ละด้านของแกนมีซุ้มคูหาที่ประดิษฐานพระพุทธรูปขนาด 9 เมตรเป็นองค์ประธาน ในปัจจุบันอธิบายกันว่าหมายถึงพระพุทธเจ้าทั้งสี่องค์ คือ พระกกุสันโธ พระโกนาคม พระกัสสปะ และพระโคดม (พระศากยมุนี)

วัดพระมหาธาตุชเวสิกอง (ชเวซีคน) ที่พุกาม บรรจุพระเขี้ยวแก้วจำลอง สร้างในสมัยพระเจ้าอนุรุท (ต้นราชวงศ์พุกาม ครองราชย์ พ.ศ.1587-1620/ค.ศ.1044-1077) เมื่อแรกสร้างน่าจะเป็นมหาเจดีย์ที่ใหญ่กว่าเจดีย์องค์อื่นในพม่า ปัจจุบันถือเป็นหนึ่งในพระมหาธาตุที่สำคัญ 5 แห่งในพม่า อีก 4 แห่งคือ พระเกศธาตุ หรือ เจดีย์ชเวดากอง เมืองย่างกุ้ง พระธาตุมุเตา ที่เมืองหงสาวดี พระมหาธาตุชเวสันดอ ที่เมืองแปร และพระพุทธรูปมหามัยมุนีที่เมืองมัณฑะเลย์

(ภาพจาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545)

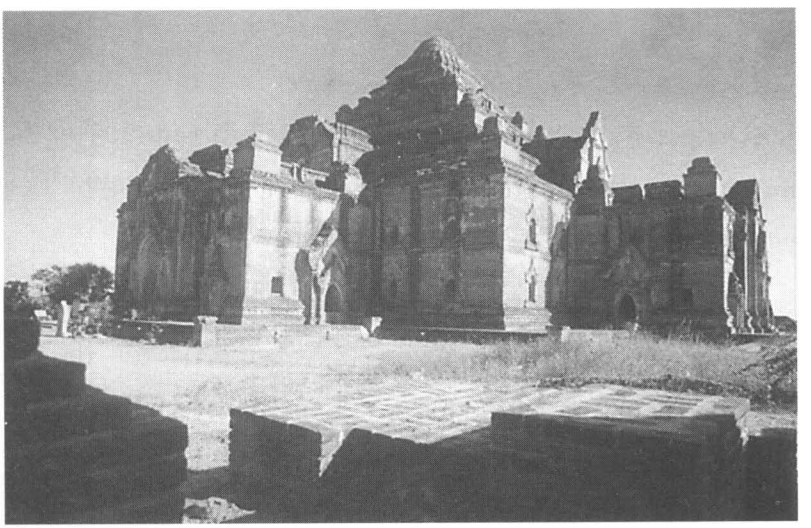

เจดีย์ธรรมยังยี พุกาม สร้างในรัชสมัยพระเจ้านรสุ (ครองราชย์ พ.ศ.1710-1713/ค.ศ.1167-1170) กษัตริย์ผู้ขึ้นครองบัลลังก์ได้โดยการปลงพระชนม์พระราชบิดา แล้วสร้างเจดีย์นี้เพื่อไถ่ถอนบาปกรรม เป็นเจดีย์ที่สร้างโดยก่ออิฐถือปูนที่ถือว่าเรียงอิฐกันได้อย่างแนบสนิท กระทั่งกลายเป็นตำนานว่าด้วยความโหดร้ายของพระองค์อีกเรื่องหนึ่ง ที่ว่าพระองค์จะทรงลงโทษคนงานหากสามารถเอาเข็มสอดผ่านรอยต่อของอิฐได้ พระเจ้านรสุครองราชย์ได้เพียงสามปีก็ถูกลอบปลงพระชนม์ พระองค์ได้รับสมญาว่า "กลักยามิน" หรือ "กษัตริย์ผู้ถูกชาวอินเดียฆ่า"

(ภาพจาก ธีรภาพ โลหิตกุล, *ท่องแดนเจดีย์ไพรในพุกามประเทศ*, สำนักพิมพ์ร่วมด้วยช่วยกัน, 2542)

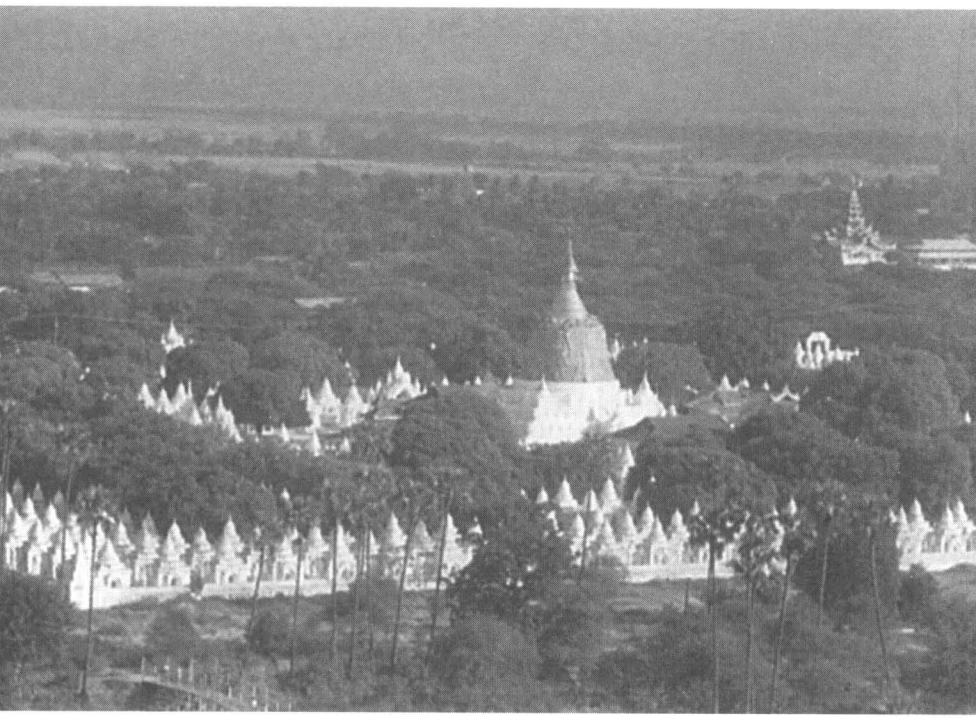

วัดกุโสดอ มัณฑะเลย์ สร้างโดยพระเจ้ามินดงแห่งราชวงศ์คองบอง (ราชวงศ์อลองพญา, ครองราชย์ พ.ศ.2396-2421/ค.ศ.1853-1878) ซึ่งมีพระราชประสงค์ที่จะทำให้มัณฑะเลย์เมืองหลวงใหม่ของพระองค์นั้นเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและศาสนา วัดแห่งนี้มีมณฑปรายล้อมพระมหาเจดีย์ โดยภายในมณฑปประดิษฐานแผ่นหินอ่อนจารึกพระไตรปิฎก 48,000 พระธรรมขันธ์ รวม 729 แผ่น

(ภาพจาก ธีรภาพ โลหิตกุล, *ท่องแดนเจดีย์ไพรในพุกามประเทศ*, สำนักพิมพ์ร่วมด้วยช่วยกัน, 2542)

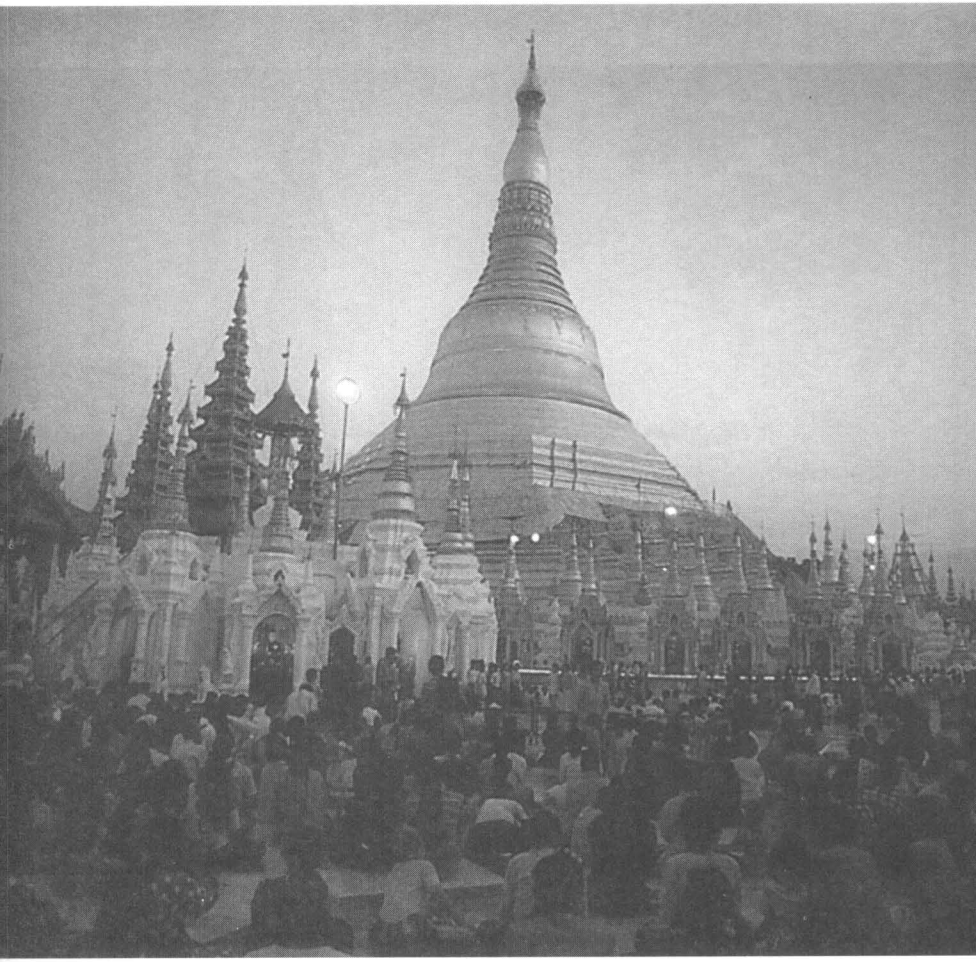

เจดีย์พระเกศธาตุ เจดีย์บรรจุพระเกศาพระพุทธเจ้า 8 เส้น หรือ *เจดีย์ชเวดากอง* แปลว่า "พระเจดีย์ทองเมืองตะเกิง" ซึ่งเป็นชื่อเมืองเดิมก่อนที่พระเจ้าอลองพญา พระมหากษัตริย์ต้นราชวงศ์คองบอง ให้กำลังใจแก่ทหารของพระองค์ในการทำศึกกับอาณาจักรมอญทางตอนล่าง โดยเปลี่ยนชื่อเมืองนี้เป็น *ย่างกุ้ง* แปลว่า "จุดจบของศัตรู" เมื่อปี พ.ศ.2298/ค.ศ.1755

เจดีย์ชเวดากองซึ่งเป็นเจดีย์เก่าแก่นั้นมีร่องรอยการก่อเพิ่มเติมรวม 7 ครั้ง ครั้งแรก ปรากฏหลักฐานในต้นพุทธศตวรรษที่ 20 โดยพระเจ้าหงสาวดีนามพระยาอู่ทรงให้ก่อเสริมเป็นสูงราว 20 เมตร จากเดิมมีขนาดสูง 8-9 เมตร ปัจจุบันมีความสูงเกือบ 100 เมตร โดยองค์เจดีย์สร้างอยู่บนเนินที่สูงราว 50 เมตร

ชเวดากองในวันมาฆบูชา

(ภาพจาก ธีรภาพ โลหิตกุล, *แรงดลใจ 2*, กองทุนห้องสมุดศาลาจำปีรัตน์ วัดชลประทานรังสฤษฎ์, 2544)

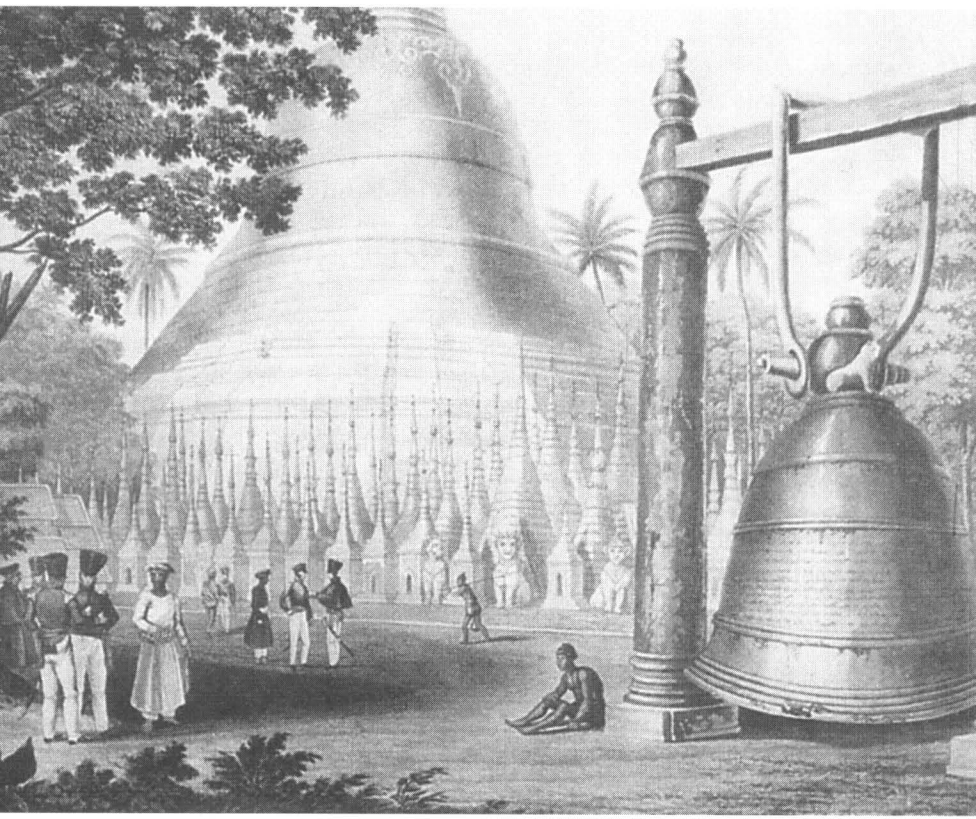

ในการทำสงครามรุกรานพม่าของอังกฤษครั้งแรกปี พ.ศ.2367-2369/ค.ศ.1824-1826 กองทัพอังกฤษที่มีทหารกว่าหมื่นคน แม้กว่าครึ่งหนึ่งนั้นเป็นทหารซีปอยอินเดีย แต่ก็เป็นกองทัพที่มีประสิทธิภาพด้วยอาวุธปืนสมัยใหม่และปืนใหญ่ที่ยิงลูกระเบิดได้อังกฤษได้เข้าตั้งค่ายในวัดเจดีย์ชเวดากองย่างกุ้ง ส่วนกองทัพพม่าที่มีกำลังมากกว่าเกือบสามเท่าตัว แต่ทหารที่มีอาวุธปืนคาบศิลารุ่นโบราณนั้นมีจำนวนเพียงครึ่ง ทั้งปืนใหญ่ก็เป็นปืนรุ่นเก่าบรรจุลูกกระสุนทางปากกระบอกปืน ผลของการโจมตีของกองทัพพม่าคือ ฝ่ายพม่าต้องสั่งถอยทัพโดยมีทหารรอดชีวิตอยู่เพียง 7,000 คนเท่านั้น ฝ่ายกองทัพอังกฤษสามารถยกทัพบุกขึ้นไปถึงตำบลยันดาโบ ห่างจากกรุงอังวะเมืองหลวงเพียง 80 กิโลเมตร ฝ่ายพม่าจึงต้องยอมทำสนธิสัญญายันดาโบ พม่าต้องสูญเสียอย่างมาก เช่น เสียดินแดนจำนวนมาก เสียเงินค่าปรับตามการเรียกร้องถึง 1 ล้านปอนด์สเตอร์ลิง ฯลฯ

พระเจดีย์เมืองมะละแหม่งในช่วงพุทธทศวรรษ 2420/คริสต์ทศวรรษ 1880 มะละแหม่งตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำสาละวิน ฝั่งตรงข้ามเป็นเมืองเมาะตะมะ หลังจากอังกฤษได้ชัยในสงครามยึดครองพม่าครั้งแรกแล้ว มะละแหม่งก็เป็นศูนย์กลางการบริหารงานของพม่าอังกฤษระหว่างปี พ.ศ.2370-2395/ค.ศ.1827-1852

(ภาพจาก นคร พันธุ์ณรงค์, *ปัญหาชายแดนไทย-พม่า*, มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540)

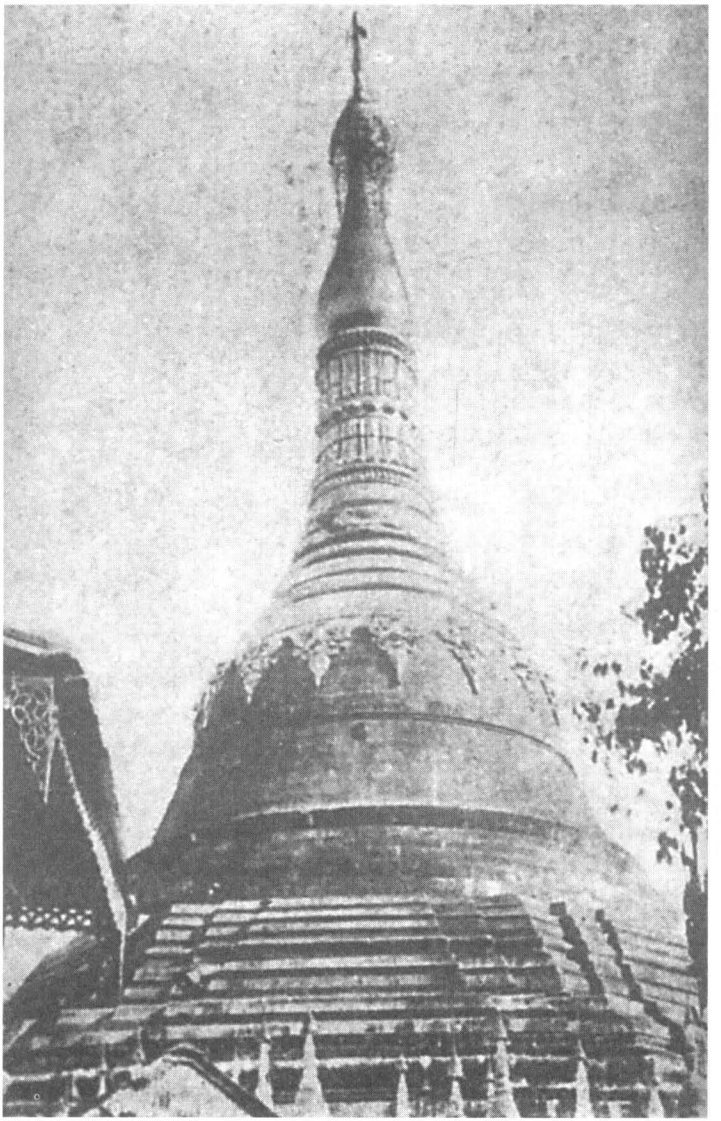

พระมหาธาตุมุเตา เป็นมหาเจดีย์ที่ศักดิ์สิทธิ์มาตลอดเวลาที่หงสาวดีเป็นราชธานี กล่าวกันว่าชาวมอญนับถือพระมหาธาตุมุเตายิ่งกว่าพระเกศธาตุเมืองย่างกุ้ง เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2473/ค.ศ.1930 เวลา 20 นาฬิกาเศษ เกิดแผ่นดินไหวอย่างแรง พระมหาธาตุมุเตาพังทลายลงมาจนชั้นทักษิณ บ้านเรือนพังทลายเกือบหมดทั้งเมือง

(ภาพจาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545)

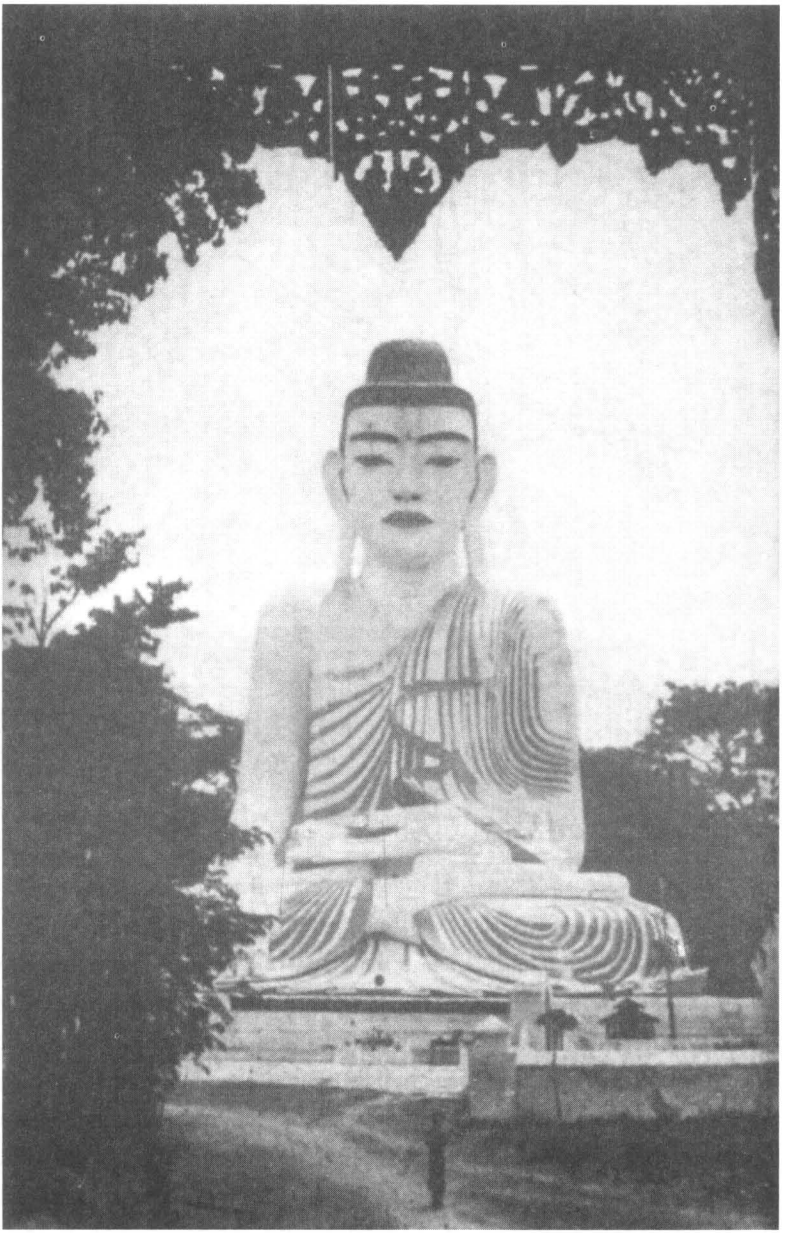

พระโต วัดมหาธาตุชเวสันดอ เมืองแปร

(ภาพจาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545)

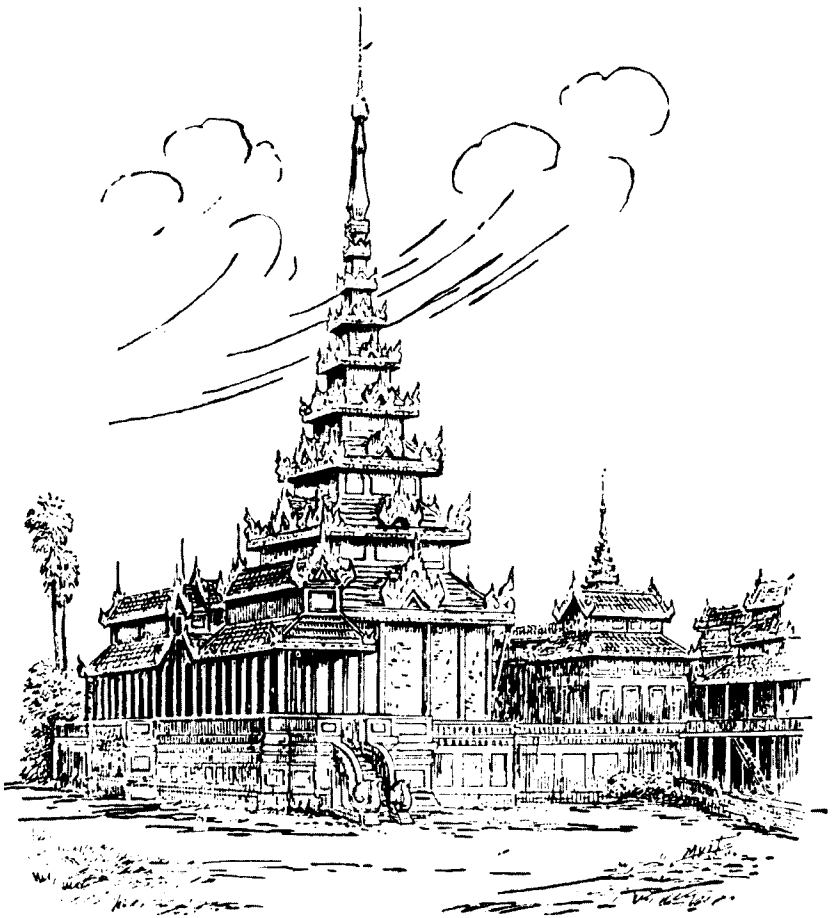

ภาพพระราชวังกรุงอังวะ ระหว่างปี พ.ศ.2366-2380/ค.ศ.1823-1837 ในสมัยพระเจ้าพะคยีดอ (จักกายแมง) แห่งราชวงศ์คองบอง

กรุงอังวะ ตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำอิระวดีในพม่าตอนบน ได้รับการสถาปนาเป็นราชธานีของอาณาจักรพม่ามาตั้งแต่ปี พ.ศ.1907/ค.ศ.1364 (หลังกรุงพุกามแตกราว 80 ปี) ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 21/ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 เมืองหลวงได้ย้ายไปยังตองอูและพะโคหรือหงสาวดี ทว่าตั้งแต่ปี พ.ศ.2178/ค.ศ.1635 ก็ย้ายเมืองหลวงกลับมายังกรุงอังวะอีกครั้ง

(ลำดับเมืองหลวงจากภาคผนวกที่ 1-2 ในหนังสือหม่องทินอ่องเล่มนี้ ภาพจาก Daw Mya Sein, *The Administration of Burma*, 1973)

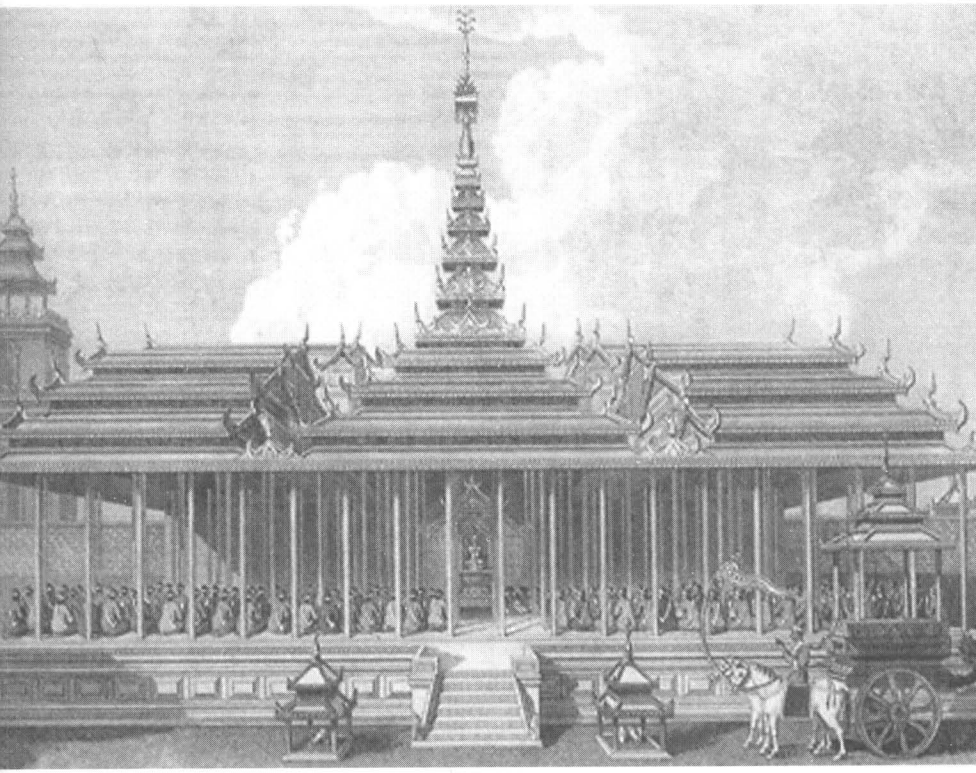

พระตำหนักโถงสำหรับว่าราชการ กรุงอมรปุระ พ.ศ.2380-2400/ค.ศ.1837-1857

เมื่อพระเจ้าอลองพญาสถาปนาราชวงศ์ใหม่ ราชวงศ์คองบอง ทรงสถาปนาตำบลชเวโบถิ่นเดิมของพระองค์ให้เป็นเมืองหลวงอยู่ราว 11 ปี คือตั้งแต่ปี พ.ศ.2295/ค.ศ.1752 แต่ก็ได้ย้ายมายังกรุงอังวะ เมืองหลวงเดิมในปี พ.ศ.2306/ค.ศ.1763 และอีก 20 ปีต่อมา พ.ศ.2326/ค.ศ.1783 ในสมัยพระเจ้าปดุง ทรงสร้างเมืองหลวงใหม่เหนือกรุงอังวะขึ้นไปไม่ไกลนัก คือ กรุงอมรปุระ ซึ่งต่อมาในสมัยพระเจ้าพะคยีดอ (จักกายแมง) ทรงย้ายเมืองหลวงกลับไปยังกรุงอังวะเมื่อปี พ.ศ.2366/ค.ศ.1823 ศูนย์อำนาจอยู่ที่นี้เป็นเวลา 14 ปี แต่ในสมัยพระเจ้าสารวดี (แสรกแมง) ทรงย้ายเมืองหลวงกลับมายังกรุงอมรปุระอีกครั้งเมื่อปี พ.ศ.2380/ค.ศ.1837 และเป็นเมืองหลวงต่อมาอีกราว 20 ปี จนถึงปี พ.ศ.2400/ค.ศ.1857 จึงสร้างเมืองหลวงใหม่ที่กรุงมัณฑะเลย์ ทางเหนือไม่ไกลจากกรุงอมรปุระมากนัก

(ลำดับเมืองหลวงจากภาคผนวกที่ 1-2 ในหนังสือหม่องทินอ่องเล่มนี้ ภาพจาก สุเนตร ชุตินธรานนท์, *พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2537)

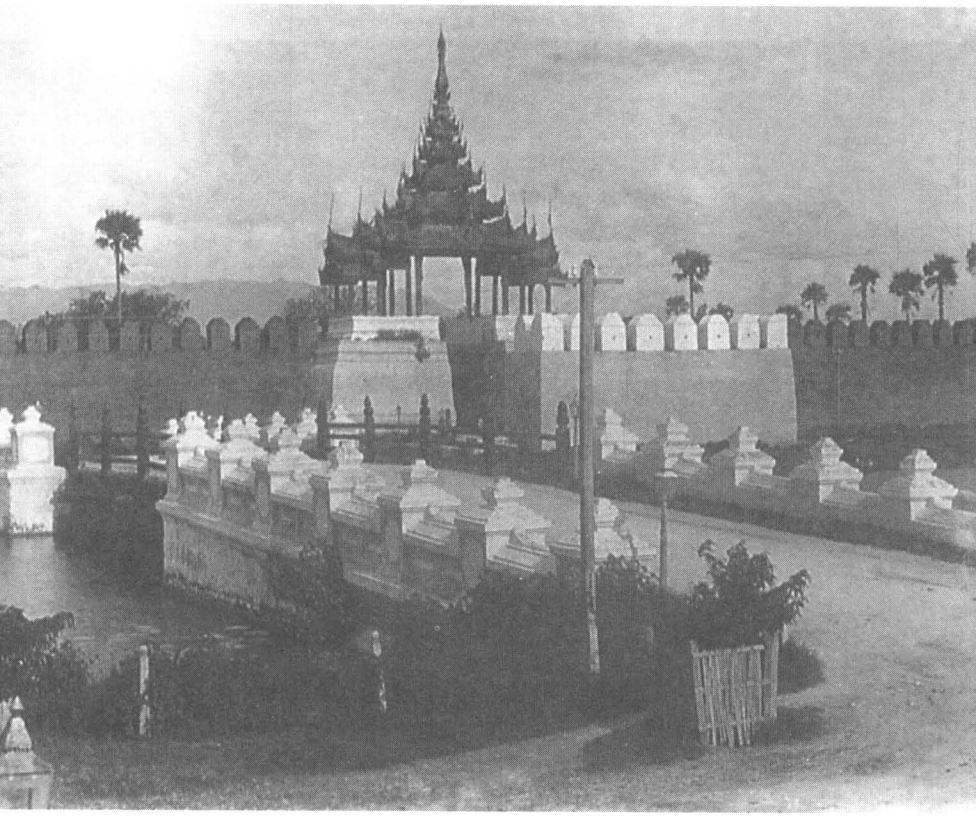

สะพานข้ามคูเมืองเข้าสู่กรุงมัณฑะเลย์ที่มีกำแพงเมืองล้อมรอบพระนครเป็นสี่เหลี่ยมจตุรัส กำแพงแต่ละด้านยาวเท่ากัน "รวมยาว 2,400 ตะ (ตะหนึ่งหย่อน 8 ศอกไทยเศษสักนิ้วหนึ่ง เป็นจำนวนเท่ากับจำนวนปีพุทธศักราชเมื่อสร้างเมือง) ถ้าว่าอย่างไทยราวด้านละ 59 เส้น 13 วา 3 ศอก เท่ากันทั้ง 4 ด้าน ... มีประตูเมืองด้านละ 3 ประตู ประตูเมืองก่ออิฐถือปูนเป็นป้อมมีหลังคาทำด้วยไม้ทาดินแดงเป็นทรงปราสาท 7 ชั้นมีมุข 2 ข้าง ... มีถนนรอบกำแพงข้างด้านนอก พ้นถนนถึงคูเมืองมีน้ำขัง กว้าง 26 วา ลึก 10 ศอก ตลอดแนวกำแพงทุกด้าน มีสะพานทางข้ามคูเมือง 5 แห่ง เข้าพระนครทางประตูกลางทุกด้าน แต่ด้านตะวันตกมีสะพานข้ามเข้าประตูใต้อีกสะพานหนึ่ง เป็นสะพาน "ประตูผี" ทุกสะพานกว้างราวสัก 4 วา ก่ออิฐถมดินออกไปในคูเมืองข้างละสักส่วนหนึ่ง ปักเสาปูพื้นกระดานตรงกลางคูสักส่วนหนึ่ง สำหรับรื้อเปิดเป็นทางเรือเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จเลียบพระนคร"

(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จเมืองพม่าเมื่อปี พ.ศ.2478, *เที่ยวเมืองพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545 ภาพจาก สุเนตร ชุตินธรานนท์, *พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2537)

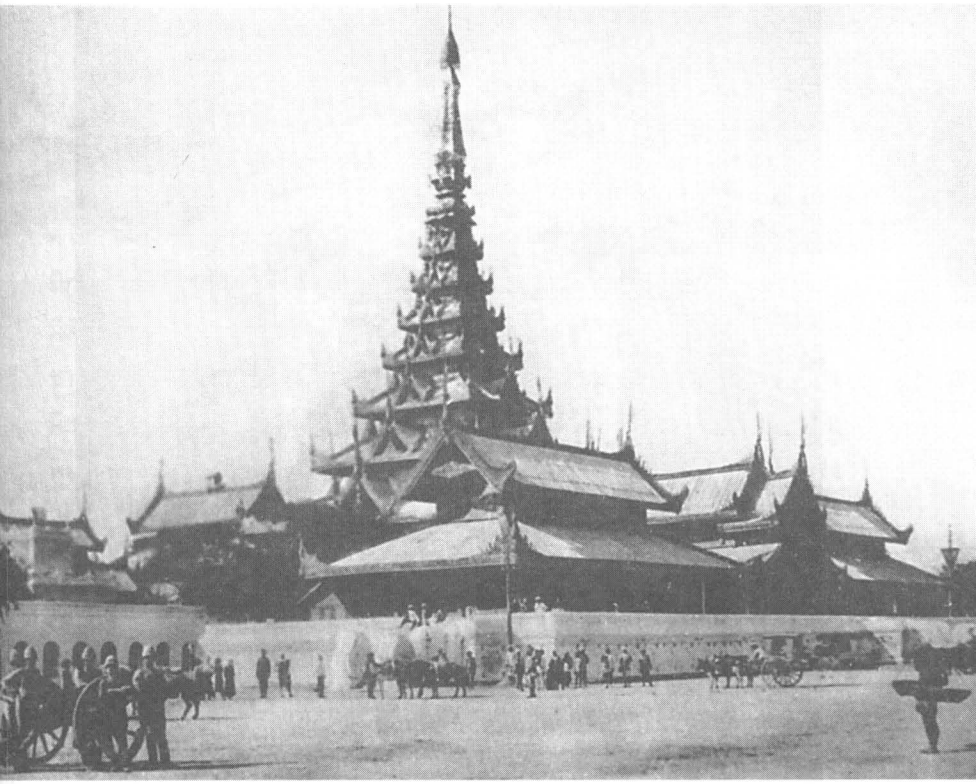

พระเจ้ามินดง (ครองราชย์ปี พ.ศ.2396-2421/ค.ศ.1853-1878) ประทับที่เมืองหลวงอมรปุระเพียง 4 ปี ก็ทรงให้สร้างเมืองหลวงใหม่ที่มัณฑะเลย์ "เนื่องจากเมืองหลวงเก่าเช่นอังวะและอมรปุระนั้นเกี่ยวข้องกับความอัปยศและความพ่ายแพ้ที่น่าโศกเศร้าใน ค.ศ.1824-1826 และ ค.ศ.1852" ครั้งแรกพ่ายอังกฤษทำให้เสียยะไข่และตะนาวศรี ฯลฯ พ่ายครั้งหลังทำให้เสียพม่าตอนล่าง รวมเสียหัวเมืองชายฝั่งทะเลและอู่ข้าวอู่น้ำของพม่าไปทั้งหมด เมื่อแรกสร้างมัณฑะเลย์ พระเจ้ามินดงก็ย้ายราชสำนักมายังเมืองหลวงใหม่ทันที เสด็จประทับอยู่พลับพลาซึ่งสร้างเป็นที่ประทับชั่วคราว ทั้งนี้เพราะต้องรื้อขนปราสาทราชมณเฑียรและตำหนักต่างๆ ที่เป็นเครื่องไม้ย้ายจากเมืองอมรปุระมาสร้างในที่ใหม่นี้ อย่างไรก็ตาม กรุงมัณฑะเลย์ก็เป็นเมืองหลวงสุดท้ายของราชวงศ์พม่าเมื่ออังกฤษชนะพม่าในสงครามรุกรานครั้งที่ 3 เมื่อปี พ.ศ.2428/ค.ศ.1885 ในรัชสมัยพระเจ้าธีบอ ในภาพเป็นทหารอังกฤษและทหารซีปอยอินเดียยึดครองพระราชวังมัณฑะเลย์อันเป็นศูนย์กลางจักรวาลของพม่าที่สืบต่อกันมาอย่างยาวนานหลายศตวรรษ

(ภาพจาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *พม่า : ประวัติศาสตร์และการเมือง*, มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544)

พระเจ้าธีบอ (หรือ พระเจ้าสีป่อ ครองราชย์ปี พ.ศ.2421-2428/ค.ศ.1878-1885) กษัตริย์องค์สุดท้ายของพม่า ถูกอังกฤษเนรเทศออกจากแผ่นดินของพระองค์พร้อมพระนางศุภยาลัต มเหสี โดยนำทั้งสองพระองค์ไปกักกันให้อยู่ในเขตเมืองรัตนคิรีทางฝั่งตะวันตกของอินเดีย ให้เบี้ยเลี้ยงปีละ 100,000 รูปี พระเจ้าธีบอสวรรคตเมื่อ พ.ศ.2459/ค.ศ.1916 พระชันษาได้ 58 พรรษา รวมประทับในอินเดีย 31 ปี ส่วนพระนางศุภยาลัตได้รับอนุญาตจากอังกฤษให้เสด็จกลับมาประทับในแผ่นดินของพระองค์อีกครั้ง ที่เมืองย่างกุ้ง กระทั่งสวรรคตเมื่อ พ.ศ.2468/พ.ศ.1925 รวมพระชนมายุ 68 พรรษา

บทที่ 1
พม่าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ประเทศพม่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรใหญ่ที่เคยเรียกกันว่า คาบสมุทรอินโดจีน แต่ปัจจุบันเรียกว่าเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป มีภูเขาล้อมอยู่ 3 ด้าน ส่วนอีกด้านติดกับทะเล ลักษณะภูมิประเทศ ทำให้พม่ามีลักษณะภูมิศาสตร์แยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก กล่าวโดยทั่วไป ไม่ว่าในทัศนะของชาวยุโรปหรือของชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พม่าเป็นประเทศใหญ่ประเทศหนึ่ง มีขนาดใกล้เคียงกับประเทศไทยหรือประเทศฝรั่งเศส แต่ในทัศนะของชาวอเมริกัน พม่าก็ดูเป็นประเทศเล็ก มีขนาดใกล้เคียงกับมลรัฐเท็กซัส และมีพลเมืองเพียง 24 ล้านคน ลักษณะรูปร่างของประเทศพม่าดูเสมือนเพชรที่มีปลายแหลมเม็ดหนึ่ง ส่วนที่กว้างที่สุด 600 ไมล์ และด้านยาว 800 ไมล์ พร้อมกับความยาวอีก 500 ไมล์ในส่วนที่เป็นปลายแหลมยื่นออกไป ภูเขาและแม่น้ำทั้งหลายในพม่าก็เหมือนกับในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ คือ ไหลจากเหนือลงใต้ แม่น้ำอิระวดีแบ่งประเทศพม่าออกเป็นสองส่วนและบริเวณลุ่มแม่น้ำนั้นก็เป็นใจกลางของประเทศ ส่วนแม่น้ำชินด์วินทางตะวันตกและแม่น้ำสาละวินทางตะวันออก ต่างก็ไหลขนานไปกับแม่น้ำอิระวดี แม่น้ำชินด์วินนั้นไหลลงใต้ไปประมาณ 300 ไมล์ แล้วไหลวกไปทางตะวันออกเฉียงใต้ไปประจบกับแม่น้ำอิระวดี ส่วนแม่น้ำสาละวินนั้นเมื่อไหลผ่านยูนนาน แล้วจึงตัดเข้ามาทางแถบตะวันออกของพม่า และมีช่วงหนึ่งของแม่น้ำที่ได้เป็นพรมแดนการเมืองกั้นระหว่างประเทศพม่ากับประเทศไทย

ลักษณะอากาศในประเทศพม่า จัดอยู่ในประเภทมรสุมเขตร้อน มีฤดูกาลที่จัดได้แน่นอนสามฤดูด้วยกัน คือ ฤดูร้อนที่แห้งแล้งตั้งแต่เดือนมีนาคมถึงพฤษภาคม ฤดูฝนตั้งแต่เดือนพฤษภาคมถึงตุลาคม และฤดูหนาวที่แห้งตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ ฤดูเหล่านี้มีลมมรสุมเป็นหลัก คือ ลมมรสุมซึ่งพัดจากบกลงทะเลประมาณครึ่งปี และต่อมาก็เปลี่ยนทิศทางพัดจากทะเลขึ้นบก มีจำนวนน้ำฝนมากทั่วประเทศ เว้นแต่ในภาคกลางที่รู้กันทั่วไปว่าเป็นเขตแห้งแล้งโดยมีระดับน้ำฝนต่ำกว่า 30 นิ้วต่อปี เนินเขามีป่าทึบปกคลุมอยู่ทั่วไป และเช่นเดียวกับประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ มีการปลูกข้าวนาลุ่มในหุบเขาและปลูกข้าวไร่บนเขา

การปลูกข้าวจัดได้ว่าเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจของพม่าตลอดมา

เทือกเขากั้นเขตแดนพม่าจากประเทศเพื่อนบ้าน และจากเทือกเขาอันห่างไกลในภาคเหนือนี้เองที่เป็นเส้นทางอพยพของชนเผ่าทิเบต-พม่า เข้ามายังประเทศพม่าเมื่อห้าพันปีที่แล้วมามีมนุษย์สมัยหินอาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำอิระวดี ชนพวกนั้นมีวัฒนธรรมสมัยหินที่ไม่ซ้ำแบบใคร จนนักมานุษยวิทยาเรียกวัฒนธรรมดังกล่าวนั้นว่า *อันยาเทียน* แต่ไม่ประจักษ์ว่า วัฒนธรรมนั้นสูญหายไป หรือปะปนกับผู้เข้ามาใหม่ในสมัยประวัติศาสตร์ นอกจากนั้น ชนเผ่านิกริโตยังเป็นพวกแรกที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศพม่า เช่นเดียวกับในประเทศเพื่อนบ้านทั้งหลาย อย่างไรก็ดี เมื่อชนชาติมองโกลอพยพเข้ามาเป็นครั้งแรกเมื่อหลายศตวรรษก่อนคริสต์กาล ประเทศพม่าก็เกือบมิได้รับผลกระทบกระเทือนแต่อย่างใด เพราะอยู่ริมสุดของบริเวณที่พวกมองโกลเดินทางมาถึง พวกนี้เป็นเชื้อชาติมาเลย์เดิมและมาเลย์ใหม่ แต่เดิมอยู่แถบบริเวณภาคใต้ประเทศจีน ในส่วนตะวันตกของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปมีมนุษย์พูดภาษากลุ่มที่นักมานุษยวิทยาและนักศึกษาภาษาศาสตร์เรียกว่า ออสโตร-เอเชียติก ชนชาติออสโตร-เอเชียติกเดินทางลงภาคใต้ และผิดกับพวกมาเลย์ที่เดินทางทางเรือมาก่อน พวกเหล่านี้เดินทางลงมาตามแม่น้ำโขง ในบรรดาเชื้อชาติเหล่านี้ เชื้อชาติเขมรอพยพลงมาตามเส้นทางตะวันออก และมาอยู่ในบริเวณที่เป็นประเทศลาวและกัมพูชาในปัจจุบัน ฝ่ายเชื้อชาติมอญนั้นลงมาตามแนวทางตะวันตก และตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่เป็นประเทศไทยเวลานี้ การอพยพของชนชาติมองโกลครั้งที่สาม ส่งผลต่อพม่ามากกว่าบริเวณอื่นๆ ในแหลมอินโดจีน คือ การอพยพของเชื้อชาติทิเบต-พม่าจากฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของเทือกเขาทิเบต ขณะที่มิอาจคาดคะเนสาเหตุของการอพยพของพวกมาเลย์และพวกมอญ-เขมรได้ การอพยพของเชื้อชาติทิเบต-พม่านั้นมีสาเหตุทางการเมืองโดยแท้จริง เนื่องจากอาณาจักรทิเบตและจีนกำลังต่อสู้กันอยู่อย่างดุเดือด เชื้อชาติทิเบต-พม่าอยู่ระหว่างกลางอาณาจักรทั้งสองและมีวัฒนธรรมเจริญเท่าเทียมกันกับของชนชาติทิเบตและจีนในเวลานั้น แต่พวกเขาคิดว่าอิสรภาพและสถาบันทางสังคมมีค่ามากกว่าความเจริญทางวัตถุ ดังนั้น จึงอพยพจากบ้านเกิดเมืองนอน ข้ามภูเขาที่หนาวเยือกเย็นและป่าดงดิบ บางพวกก็เข้าพม่าทางตะวันตกเฉียงเหนือ ส่วนบางพวกก็ข้ามภูเขาในภาคเหนือและเข้า

ประเทศพม่าทางตะวันออกเฉียงเหนือ การอพยพครั้งสุดท้ายคือในคริสต์ศตวรรษที่ 13 เมื่อกลุ่มมองโกลที่รู้จักกันว่า *ไทยใหญ่* เข้าบุกรุกประเทศพม่าและบริเวณที่มอญครอบครองอยู่

ประเทศพม่าตั้งอยู่ทางตะวันตกของคาบสมุทรอินโดจีน มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศจีนและประเทศอินเดีย และตั้งแต่ ค.ศ.1947 ก็ติดกับประเทศปากีสถาน* ด้วย พม่าได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียที่เข้ามาทางบกและทางทะเลไว้มากก่อนที่จะผ่านไปยังส่วนอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในประวัติศาสตร์สมัยแรก การเดินทางทางทะเลมีอันตรายมากกว่าทางบก และการค้าระหว่างอินเดีย อินโดจีน และจีนมักต้องผ่านพม่า แม้เมื่อมีการใช้เส้นทางเดินเรืออย่างแพร่หลายแล้ว นักเดินเรือก็ยังไม่กล้านำเรือออกทะเลลึกอยู่เป็นเวลานาน แต่มักเลียบริมฝั่งทะเลเป็นส่วนใหญ่ และลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้มักพัดพาเรือเหล่านั้นมาริมฝั่งทะเลพม่า และรอลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือพัดกลับไปยังอินเดียหรือลังกา ดังนั้น ประเทศพม่าจึงเป็นประตูเข้าคาบสมุทรอินโดจีนและประเทศจีน แม้ว่าความรู้ในด้านการเดินเรือจะก้าวหน้าไปมาก และทำให้เรือสามารถแล่นผ่านไปได้ ประเทศพม่าก็ยังมีความสำคัญในฐานะเป็นประตูหลังของประเทศจีน เมื่อคณะทูตจากจักรพรรดิโรมันไปเฝ้าจักรพรรดิจีน ก็ต้องผ่านประตูหลังนี้ ตลอดจนกองทัพพวกมองโกลที่เคยผ่านเข้ามาเสมือนหมาป่าเขมือบลูกแกะ เส้นทางนี้แหละเป็นกระดูกชิ้นกลางให้อังกฤษและฝรั่งเศสแย่งชิงกันในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และในที่สุดอาณาจักรพม่าก็ตกเป็นของอังกฤษ แต่ใน ค.ศ.1941 กองทัพญี่ปุ่นได้ยาตราเข้ามาปิดประตูนี้เสีย

เนื่องจากประเทศพม่าตั้งอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่มีลักษณะพิเศษ จึงมักมีบทบาทเป็นผู้นำในบรรดาอาณาจักรต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พม่าเผยแพร่พุทธศาสนาไปยังประเทศเพื่อนบ้าน และต่อมาก็เป็นผู้นำชาติพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และยังพยายามป้องกันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ให้พ้นจากการรุกรานของชนต่างชาติ และต้องทำหน้าที่ดุจเป็นโล่ป้องกันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 พม่ากีดกันการรุกรานของพวกไทยใหญ่

---

* ประเทศปากีสถานในส่วนตะวันออกนี้ ปัจจุบันคือประเทศบังกลาเทศ

มิให้เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และเมื่อป้อมปราการแตกในคริสต์ศตวรรษที่ 13 พวกนี้ก็เข้ารุกรานเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พม่าต้องเสียเมืองในคริสต์ศตวรรษที่ 13 ให้กับกองทัพมองโกล แต่ก็สามารถขับไล่กองทัพจีนออกไปได้ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 พม่าพยายามกีดกันชาวโปรตุเกสออกจากแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่นเดียวกับพยายามกีดกันชาวอังกฤษ ผลลัพธ์คือความพินาศของตนเอง พม่าต้องเสียเอกราชพร้อมกับเพื่อนบ้านอีกหลายชาติ และพม่าก็เป็นผู้นำในการต่อสู้เพื่อเอกราชให้หลุดพ้นจากการปกครองระบบอาณานิคม ดังนั้น ประวัติศาสตร์พม่าจึงเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมด

บทที่ 2
อาณาจักรดั้งเดิม : มอญและปยุ

พงศาวดารพม่าและตำนานพุทธศาสนานิกายเถรวาท กล่าวไว้ว่า พ่อค้ามอญสองนายจากบริเวณพม่าตอนล่าง ได้รับเส้นพระเกศาของพระพุทธเจ้านำมาประดิษฐานไว้ในวัดเล็กๆ วัดหนึ่ง ต่อมาเป็นสถานที่สร้างเจดีย์พระเกศธาตุ (ชเวดากอง) อันมโหฬาร เรื่องในตำนานดังกล่าวอาจเป็นไปได้ เหตุผลประการแรกก็คือ สถานที่ที่สร้างเจดีย์อยู่ในเวลานี้นั้น เป็นที่สูงเหนือระดับน้ำทะเลมานานหลายพันปีก่อนจะเกิดสันดอนปากแม่น้ำอิระวดี และประการที่สอง คงจะได้มีการค้าตามริมฝั่งทะเลระหว่างฝั่งตรงกันข้ามกันในอ่าวเบงกอล ตำนานชาดกระบุไว้อย่างชัดเจนถึงเรื่องพ่อค้าอินเดียเดินเรือมายังสุวรรณภูมิ *"ดินแดนทอง"* ตรงข้ามฝั่งมหาสมุทร แม้ว่าตำนานชาดกได้รวบรวมขึ้นหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วก็ตาม แต่ก็คงจะแต่งรวบรวมขึ้นอย่างน้อยในสมัยพระเจ้าอโศกผู้ทรงรวมอินเดียให้อยู่ภายใต้การปกครองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ และทรงยกย่องพุทธศาสนาให้เป็นศาสนาประจำชาติ พระเจ้าอโศกทรงส่งสมณทูตไปยังดินแดนที่ห่างไกลหลายแห่งด้วยกัน สมณทูตคณะหนึ่งไปเผยแพร่พุทธศาสนา ให้แก่ประชาชนในสุวรรณภูมิ เมืองหลวงของสุวรรณภูมิ คือ เมืองสะเทิม (Thaton) ในพม่าตอนล่าง

ตำนานพม่าและมอญระบุไว้ว่า พระสงฆ์ได้นำคณะสมณทูตมาสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่เขาไกลาสซึ่งอยู่นอกเมืองออกไป อย่างไรก็ดี ผู้แทนพระสงฆ์มอญซึ่งมีเจ้าอาวาสวัดไกลาสเป็นหัวหน้า ได้ร่วมอยู่ในพิธีฝังลูกนิมิตสร้างพระเจดีย์ที่พระเจ้าทุษคามินิแห่งลังกาสร้างขึ้นในศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสต์กาล นักปราชญ์ไทยบางท่านอ้างว่า สุวรรณภูมิคือดินแดนที่เป็นประเทศไทยเวลานี้ และมีเมืองหลวงอยู่ที่นครปฐม ด้วยเหตุผลที่ว่าได้ขุดพบซากวัตถุโบราณเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ณ ที่นั้นเป็นจำนวนมาก แต่นครปฐมอยู่บนบกขึ้นไปไกลจากทะเลมาก พงศาวดารทั้งของพม่าและสิงหลต่างระบุไว้อย่างแจ้งชัดว่าเมืองหลวงของสุวรรณภูมิเป็นเมืองท่า อย่างไรก็ดี สุวรรณภูมิได้หมายความถึงพม่าตอนล่างเท่านั้น แต่หมายถึงดินแดนทั้งหมดที่มอญครอบครองอยู่ในขณะนั้น มีศูนย์กลางอยู่ที่ตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำ

เจ้าพระยา แต่เมืองสะเทิมเป็นหน้าต่างออกสู่ทะเลและสู่ดินแดนของพุทธศาสนาอันกว้างใหญ่ในอินเดีย เนื่องจากมอญอยู่ใกล้กับอินเดียที่สุด จึงตกอยู่ใต้อิทธิพลการค้าและวัฒนธรรมของอินเดีย อารยธรรมมอญประกอบด้วยอิทธิพลวัฒนธรรมและความคิดแบบอินเดียเป็นส่วนใหญ่ ต่อมามอญก็ถ่ายทอดวัฒนธรรมดังกล่าวไปให้กับชนชาติที่อยู่ใกล้ตน เช่น ชนชาติเขมรและทิเบต-พม่า และต่อมาก็ให้แก่ชนชาติไทยใหญ่ ความบกพร่องอันยิ่งใหญ่ของพวกมอญ ก็คือ ไม่เคยมีความทะเยอทะยานในด้านการเมือง ดังนั้นจึงไม่เคยแสวงหาอาณาจักรของตนเองผิดกับพวกเขมร พม่า และไทย พวกมอญไม่เคยฉวยโอกาสที่ประวัติศาสตร์หยิบยื่นให้เลย

ตามพงศาวดารพม่า อาณาจักรแรกของพม่า คือ อาณาจักรตะโก้งในพม่าภาคเหนือ มีเรื่องเล่าว่า เจ้าชายอินเดียองค์หนึ่งสูญเสียอาณาจักรของพระองค์ในอินเดีย จึงมาตั้งอาณาจักรนี้ขึ้น เนื่องจากขาดหลักฐานทางโบราณคดี นักปราชญ์ยุโรปจึงไม่ยอมรับว่ามีการดำรงอยู่ของอาณาจักรพม่าแห่งนี้ แต่เรื่องราวดังกล่าวก็มีทางเป็นไปได้ เพราะพ่อค้าและนักเผชิญโชคชาวอินเดียที่กล้าเดินเรือออกทะเลก็มักกล้าเดินทางขึ้นบก และคงจะมีเส้นทางการค้าขายติดต่อผ่านเทือกเขาตะวันตกเฉียงเหนือระหว่างอินเดียกับพม่ามาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว พงศาวดารมิเคยกล่าวอ้างว่าชาวพม่าเป็นชนเผ่าอารยัน หรือกล่าวว่ามาจากอินเดีย ซึ่งนักวิจารณ์ชาวยุโรปมักพลาดในข้อนี้ เท่าที่พงศาวดารกล่าวอ้างถึง ก็คือราชวงศ์แรกๆ ของกษัตริย์พม่าในชั้นต้นเป็นชาวอินเดีย อย่างไรก็ดี คำว่า *พม่า* นั้นตามความหมายตรงๆ ก็คือ *ปยุ* เพราะทัพหน้าของชนเผ่าทิเบต-พม่าที่เข้ามายังลุ่มแม่น้ำอิระวดี ก็คือพวกปยุ การเดินทางของพวกปยุลงมายังลุ่มแม่น้ำอิระวดี คงใช้เวลาอย่างน้อยๆ หนึ่งหรือสองศตวรรษ และคงจะตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นหย่อมๆ ระหว่างการเดินทางจากเหนือลงใต้ และที่พำนักเหล่านั้นต่อมาก็กลายเป็นอาณาจักรต่างๆ และอาณาจักรหนึ่งก็คือ อาณาจักรตะโก้ง ตั้งแต่ประมาณ 128 ปีก่อนคริสต์กาล มีเส้นทางทางบกผ่านภาคเหนือของพม่า ซึ่งเป็นทางผ่านในการขนส่งสินค้าจากจีนไปอินเดีย และไปยังประเทศอื่นๆ ในภาคตะวันตก จักรพรรดิจีนเคยพยายามควบคุมเส้นทางการค้าสายนี้ คณะทูตจากอาณาจักรโรมันเดินตามเส้นทางนี้ไปยังประเทศจีนใน ค.ศ.97 และ ค.ศ.120 ตามลำดับ จากความจริงที่ว่า คณะทูตนี้

สามารถเดินทางอย่างปลอดภัย ผ่านภาคเหนือพม่าไปได้ แสดงให้เห็นชัดเจนว่าในเวลานั้นประเทศพม่ามีการเมืองที่เจริญแล้ว นอกจากกรุงตะโก้ง พวกปยุยังได้ตั้งอาณาจักรขึ้นอีก 2 อาณาจักรในพม่าตอนบน คือ อาณาจักรหะลิงยี และอาณาจักรไปทโนเมียว มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีในทั้งสองแห่งนั้น

อาณาจักรหะลิงยีตั้งอยู่บนเส้นทางทางบกแน่นอน แต่ประวัติเกี่ยวกับสถานที่นั้นปรากฏอยู่น้อยมาก อย่างไรก็ดี มีตำนานอยู่เรื่องหนึ่ง นอกเหนือไปจากนิทานพื้นบ้านที่แทบจะทำให้ความจริงเกี่ยวกับอาณาจักรนั้นสูญหายไปเสีย ตำนานกล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งพระอนุชาองค์หนึ่งเป็นรัชทายาท หากเจ้าชายองค์นั้นทรงพระสรวลเมื่อใด ก็จะทำให้ทองตกลงมาในเมืองห่าใหญ่ วันหนึ่งคณะทูตจากเมืองจีนเดินทางมาถึง พระเจ้าแผ่นดินทรงพระประสงค์จะมอบทองให้เป็นของขวัญแด่อาคันตุกะผู้มีเกียรติ จึงมีพระบัญชาให้พระอนุชาทรงพระสรวล แต่เนื่องจากเจ้าชายทรงทราบว่า พระราชินีวางแผนจะปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดิน พระอนุชาจึงมิอาจทรงพระสรวลได้ นอกจากจะทรงกรรแสงแทน ขณะที่พระเจ้าแผ่นดินกำลังกริ้วทรงแผดพระสุรเสียงอยู่นั้น ก็เกิดแผ่นดินไหว เมืองนั้นทั้งเมืองพร้อมด้วยพระเจ้าแผ่นดิน พระราชินี เจ้าชายรัชทายาทและทูตจีนต่างก็ตกอยู่ท่ามกลางเปลวไฟ อาณาจักรหะลิงยีเป็นเมืองเดียวกับเมืองในภาคกลางพม่าในคริสต์ศตวรรษที่ 3 ที่พงศาวดารจีนเรียกว่าอาณาจักรหลินหยาง พม่าออกเสียงว่าหะลิงยี และอาจเป็นไปได้ที่พวกปยุก็ออกเสียงเช่นเดียวกัน หากเป็นดังนั้นไซร้ หูชาวจีนคงจะฟังดูคล้ายๆ กับหลินหยาง ส่วนไปทโนเมียว ซึ่งแปลว่าเมืองพระวิษณุอยู่ในภาคกลางของพม่านั้น กองโบราณคดีของรัฐบาลได้ขุดค้นพบเมื่อเร็วๆ นี้ และกำลังจัดทำรายงานเกี่ยวกับเรื่องนี้อยู่ อย่างไรก็ดี มีประกาศออกมาว่า จากการพิสูจน์วัตถุที่ขุดพบ ณ ที่นั้นเชื่อกันว่า สถานที่ดังกล่าวมีอายุประมาณ 2,000 ปีมาแล้วซึ่งทำให้เมืองไปทโนเมียวเป็นเมืองที่เก่าแก่ที่สุดเมืองหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พวกปยุมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองแปร ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ใกล้ปากแม่น้ำอิระวดี ด้วยเหตุว่ายังมิได้เกิดที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำขึ้นในขณะนั้น เมืองแปรจึงอยู่ห่างจากทะเลไม่กี่ไมล์ เรือใบอาจล่องน้ำลึกเข้ามาทางปากแม่น้ำได้ ดังนั้น เมืองแปรจึงเป็นอีกเมืองหนึ่งซึ่งเป็นทางผ่านที่สะดวกในการเดินเรือค้าขาย

ไปยังเมืองจีน หากเดินเรือทางทะเลก็เป็นระยะครึ่งทางไปยังเมืองสะเทิมและท่าเรือมอญเมืองอื่นๆ ที่ขนถ่ายสินค้าได้ และเดินทางต่อไปโดยผ่านเส้นทางข้ามคอคอดไปลงเรืออีกฝั่งหนึ่งของอ่าวไทย เส้นทางเดินสายนี้ช่วยย่นระยะทางเรือที่จะต้องแล่นอ้อมแหลมมลายู ต้องผจญกับความยากลำบากต่างๆ ดังนั้นใน ค.ศ.131 คณะทูตโรมันจึงเดินตามเส้นทางนั้นผ่านตะนาวศรีมายังประเทศจีน และใน ค.ศ.166 ทูตการค้าจากอาณาจักรโรมันก็ใช้เส้นทางเดียวกันมายังประเทศจีน คำว่า *โปรม* เป็นสำเนียงอังกฤษใช้ออกเสียงคำพม่าว่า *แปร* ซึ่งแปลว่า*เมืองหลวง* ชาวพม่ารุ่นหลังๆ แสดงความคารวะต่อเมืองเก่าของพวกปยุนี้มาก ในหมู่พวกปยุเองรู้จักเมืองนี้ในนามว่า*ศรีเกษตร* หมายความว่า*ดินแดนของความโชคดี*

ผ่านเทือกเขาต่างๆ ไปทางตะวันตก เป็นที่ตั้งของแคว้นยะไข่ และแคว้นอื่นๆ อีกบางแคว้น พงศาวดารพม่าระบุว่า ชาวพม่าบางเผ่าอพยพเข้ามาในบริเวณนี้ ผ่านช่องเขาเข้ามาในลุ่มแม่น้ำอิระวดี แคว้นยะไข่นั้นอยู่ใกล้กับอินเดีย แต่มีป่าดงดิบและป่าชายเลนกั้นอยู่ ซึ่งกีดกันการอพยพจากอินเดียหรือทำให้การอพยพยากขึ้น ภาษาพูดของชาวยะไข่เป็นแบบพม่า เว้นแต่มีสำเนียงโบราณ ภาษาเขียนก็เหมือนกับภาษาพม่า แม้ว่าจารึกเก่าแก่ที่สุดที่พบในแคว้นยะไข่ และเหรียญเงินยะไข่นั้น มีอายุเพียงคริสต์ศตวรรษที่ 4 แต่คาดได้ว่า อาณาจักรนี้คงได้ก่อตั้งขึ้นมาก่อนหน้านั้นนานมาก ทั้งอาณาจักรมอญ ปยุและยะไข่นี้เจริญถึงที่สุด เนื่องจากผลการขยายตัวทางการค้าของอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ 1 อีกประการหนึ่ง การขยายตัวอาจเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว เพราะอาณาจักรทั้งหลายเหล่านี้ต่างก็เป็นศูนย์กลางการค้าขายมาแล้วแต่เดิมทั้งสิ้น

ผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านได้เคยแสดงเหตุผลในการขยายตัวทางการค้าของอินเดียมานานัปการ แต่เหตุผลที่เด่นที่สุดเป็นของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ หลังจากตั้งราชวงศ์โมริยะ (สมัยพระเจ้าอโศก) และราชวงศ์กุษาณะในอินเดีย และการตั้งตัวของราชวงศ์เซลูสิดและอาณาจักรโรมันในภาคตะวันตก การติดต่อค้าขายระหว่างดินแดนทั้งสองจึงเริ่มขึ้น ขณะที่ดุลการค้านั้นเข้าข้างอินเดีย ก็มีการนำทองจำนวนมากออกจากอาณาจักรโรมัน จนจักรพรรดิเวสปาเซียน (ค.ศ.69-79) จำเป็นต้องห้ามนำทองออกจากจักรวรรดิโรมัน อินเดียจึงถูกบังคับทางอ้อมให้หันมาแสวงหาทองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปัญหาเรื่องทองเกิดขึ้นพอดีกับมีความ

ก้าวหน้าในการเดินเรือ เพราะมีคนภายนอกค้นพบผลของลมมรสุม (ที่จริงลักษณะลมมรสุมนั้น รู้จักในหมู่ประชาชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งอ่าวเบงกอลมานานแล้ว) ตั้งแต่สมัยแรกในประวัติศาสตร์ พม่าคงจะผลิตทองได้เป็นจำนวนมาก ดังได้กล่าวมาแล้วว่าพม่าตอนล่างและศูนย์กลางของพวกมอญแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้นเป็นสุวรรณภูมิดั้งเดิม พงศาวดารโบราณของลังกาและพงศาวดารมอญและพม่ามักกล่าวถึงบริเวณนี้ว่าคือสุวรรณภูมิ และถ้าเป็นดังเช่นนักปราชญ์บางท่านได้แนะนำไว้ว่าแหลมมลายูก็คือสุวรรณภูมิด้วย ก็น่าจะเป็นดังนั้นในระยะหลังที่พม่าภาคใต้มีปริมาณทองลดน้อยลง พงศาวดารจีนในคริสต์ศตวรรษที่ 3 บันทึกไว้ว่าพวกปยุใช้มีดและขวานทำด้วยทองแท้ และจากตำราประวัติศาสตร์จีนอีกเล่มหนึ่งกล่าวไว้ว่า พระเจ้าฟันชิมัน กษัตริย์อาณาจักรฟูนันในภาคใต้ลุ่มแม่น้ำโขง ตีได้หลายอาณาจักรบนแหลมมลายู และสิ้นพระชนม์ลงขณะที่พระองค์เตรียมจะบุก *"จินหลิ่น"* ซึ่งแปลว่า *"เขตแดนทอง"* เป็นอาณาจักรที่มีพลเมืองหนาแน่นตั้งอยู่บนริมอ่าวใหญ่ทางทิศตะวันตก อาณาจักรจินหลิ่นนั้นแท้จริง คือ เมืองสะเทิมของมอญ

แม้ว่าพวกปยุมาถึงริมฝั่งทะเลช้ากว่าพวกมอญ แต่พวกนี้ก็มีกำลังและรวมกันเป็นปึกแผ่น จึงสามารถยึดอาณาจักรมอญเป็นเมืองขึ้นได้ พงศาวดารพม่ากล่าวไว้ว่า พวกปยุเข้าครอบครองทั่วแหลมมลายู อย่างน้อยก็เข้าครองอาณาจักรที่เป็นทางผ่าน หรือเมืองท่า ตามบันทึกประวัติศาสตร์ในสมัยราชวงศ์ถัง พวกปยุอ้างสิทธิในสิบแปดอาณาจักรซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในพม่าภาคใต้ และรวมทั้งอาณาจักรปาเลมบังและชวาด้วย นักปราชญ์ยุโรปอ้างว่าหลักฐานนี้ไม่มีมูล แต่ถ้านักรวบรวมประวัติศาสตร์จีนคิดว่าการอ้างดังกล่าวไม่มีความหมาย ก็คงจะไม่อ้างดังนั้น พงศาวดารพม่ากล่าวถึงกษัตริย์ปยุเดินเรือไปยังลังกา แหลมมลายูและเกาะอื่นๆ เลย ไปจากนั้น พิจารณาจากสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองหลวงของพวกปยุคือ เมืองแปร พวกปยุอาจเก็บค่าธรรมเนียมตามปกติได้จากเรือต่างๆ ของอาณาจักรใกล้เคียงที่ผ่านไปมา อย่างไรก็ดี พวกปยุก็ไม่เคยสร้างอาณาจักรอันเป็นปึกแผ่น แม้แต่พม่าเองก็มิได้เป็นอาณาจักรที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะประกอบด้วยเมืองต่างๆ ซึ่งบางครั้งยอมอ่อนน้อมกับเมืองที่มีอำนาจมากที่สุดในหมู่ตน และบางครั้งก็แข่งอำนาจระหว่างกัน สมัยนั้นอาณาจักรศรีเกษตรซึ่งเป็นอาณาจักรที่เจริญที่สุดได้เรียกร้องและรับบรรณาการจากเมืองต่างๆ ในหมู่พวกปยุอยู่หลายศตวรรษ

พวกปยุมีอาชีพสำคัญ คือ การเพาะปลูก พืชผลที่ขึ้นหน้าขึ้นตา คือ ข้าว และยังปลูกข้าวฟ่างและอ้อยอีกด้วย พวกปยุชื่นชมกับความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดินและดินฟ้าอากาศในที่ตั้งใหม่มาก จึงให้ชื่อเมืองใหม่ของตนว่า "ดินแดนแห่งความโชคดี" อาณาจักรศรีเกษตรก็มีลักษณะเช่นเดียวกับอาณาจักรปยุอื่นๆ กล่าวคือ มีคูล้อมรอบเมืองทั้งด้านในและด้านนอก และมีกำแพงอิฐเคลือบอันมหึมาล้อมอีกชั้นหนึ่ง ขอบคลองเป็นอิฐเคลือบด้วยเช่นกัน เป็นเมืองใหญ่ที่สุดที่เคยสร้างมาในพม่า มีบริเวณกว้างใหญ่กว่าเมืองพุกามในคริสต์ศตวรรษที่ 11 และเมืองมัณฑะเลย์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ลักษณะเมืองศรีเกษตรมีบริเวณกลมผิดกับเมืองในระยะหลังๆ ต่อมา ทำให้เกิดนิยายว่าเทวกษัตริย์จับหางพญานาคแกว่งไปรอบๆ จึงทำให้เกิดเส้นวงกลมภายนอกขึ้น มีประตูสิบสองด้าน สิ่งก่อสร้างส่วนมาก เช่น พระราชวัง วัด และบ้านคนรวมอยู่ในเมืองทางด้านใต้ ทิ้งที่ดินทางเหนือไว้เป็นนาข้าว สร้างกำแพงเมืองและขุดคูรอบเมืองไว้ป้องกันเมือง มิให้ข้าศึกเข้ามารุกรานได้ พระราชวังและวัดก็สร้างด้วยอิฐ ห้องโถงและห้องต่างๆ ทาด้วยสีสด ประดับประดาด้วยทองและเงิน พื้นก็ปูด้วยพรมปัก โดยทั่วไปสร้างบ้านด้วยไม้ มุงหลังคาด้วยกระเบื้องตะกั่วและดีบุก พวกปยุในเมืองใช้ชีวิตอย่างหรูหรามาก เมื่อกษัตริย์เสด็จไปมาในเมือง ก็ทรงพระเสลี่ยงทอง แต่หากทรงพระประสงค์จะเสด็จประพาสนอกเมืองก็ทรงช้างไป บุรุษทั้งหลายต่างใช้เครื่องประดับที่ทำด้วยทองและเพชร ตลอดจนติดหางนกยูงบนหมวก ผู้หญิงประดับผมด้วยทองและเงิน ตลอดจนไข่มุกเป็นสายๆ นุ่งผ้าสีน้ำเงิน พันคอด้วยผ้าไหมอย่างดีและถือพัด

ตามหลักฐานในหนังสือประวัติศาสตร์จีนที่เรียกว่าหนังสือแมนซู พวกปยุยกย่องความสุภาพ และความบริสุทธิ์ เป็นพวกรักสงบ พูดน้อย มีคารวะและน่ารัก ทักทายกันด้วยการจับมือถือแขนและโค้งคำนับ กฎหมายของชาวพม่านั้นมีมนุษยธรรม มีเหตุมีผล โซ่ตรวน เครื่องจองจำและคุกตะรางแทบไม่เป็นที่รู้จัก นักโทษที่ถูกกล่าวหาครั้งแรกจะถูกโบย 3 ที ถ้าทำผิดซ้ำก็จะถูกโบย 5 ที แต่นักโทษที่ฆ่าคนตายจะถูกประหารชีวิต คู่ความจะต้องคุกเข่าลงกล่าวสาบานต่อหน้าพระพุทธรูปสีขาวสูงถึง 100 ฟุต ในยามที่ชาติเผชิญกับอันตราย พระเจ้าแผ่นดินจะทรงเป็นผู้จุดธูปต่อหน้าพระพุทธรูปและถวายสัตย์ว่าจะปกครองประชาชนด้วย

ความยุติธรรม ที่หน้าประตูวัง มีกระดิ่งอยู่สองใบ ใบหนึ่งเป็นเงินและอีกใบหนึ่งเป็นทอง สำหรับไว้ตีเวลาเกิดศึกสงคราม พวกปยุรักดนตรีและการร้องรำ ทั้งนักดนตรีและนักฟ้อนรำ สวมชฎาทอง ใส่กำไลข้อมือและกำไลข้อเท้าทองฝังเพชร พวกนี้มีเครื่องดนตรีหลายแบบ รวมทั้งพิณสิบสี่สาย จะเข้เก้าสาย ขลุ่ยหัวมังกร มีหมุดปรับเสียง และกลองอีกหลายชนิด

พวกปยุเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด พงศาวดารจีนกล่าวถึงพวกปยุทั้งชายหญิงว่าสวมเสื้อด้ายแกมไหมแทนที่จะเป็นไหมแท้ เพราะการผลิตไหมนั้นต้องเกี่ยวข้องกับการทำลายชีวิตมีวัดเป็นจำนวนมาก เมื่อเด็กชายและเด็กหญิงอายุได้ 7 ขวบ ก็โกนผมบวชเณรและบวชชีในวัดและในสำนักชี เมื่ออายุครบ 20 ซึ่งครบเกณฑ์บวชได้ ผู้ที่คิดว่าตนไม่เหมาะจะบวช ต่างพากันลาออกจากวัดหรือสำนักชีเสียเป็นส่วนมาก นอกจากพระพุทธรูปองค์ใหญ่แล้ว ก็มีเจดีย์ใหญ่ทั้งสี่มุมเมือง เจดีย์ดังกล่าวสามองค์ยังคงเป็นที่เคารพบูชาอยู่ เจดีย์ที่ได้รับการรักษาให้อยู่ในสภาพที่ดีคือเจดีย์บาวบาวกยี สูงถึง 150 ฟุต มีช่องกลวงข้างใน ครอบด้วยกรวยแบน เจดีย์เหล่านี้มีรูปทรงกระบอกตัด สร้างด้วยอิฐถือปูน นอกจากเจดีย์เหล่านี้แล้ว ยังมีโบสถ์หลังคาโค้งอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งคงจะสร้างขึ้นภายหลังสถูปเหล่านั้น แต่ที่แน่ๆ ก็คือ พวกปยุเป็นผู้เริ่มการก่อสร้างที่ใช้อิฐและมีส่วนโค้งที่ยื่นออกไป เป็นแบบวัดต่างๆ ที่สร้างในสมัยที่อาณาจักรพุกามมีอำนาจ

พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่สลักจากหินขาวนั้น มิได้เหลืออยู่เมื่อกรุงแตก อาจเป็นไปได้ที่มีผู้นำมาจากแคว้นยะไข่ ซึ่งเป็นดินแดนที่มีรูปปั้นใหญ่ๆ มหึมา แต่รูปปั้นที่ยะไข่มักทำด้วยโลหะหรือทอง พวกปยุไม่นิยมหล่อรูปในพิมพ์ให้ใหญ่โต แต่ชอบแกะสลักภาพนูนใหญ่ๆ ดังปรากฏแผ่นหินแกะสลักภาพนูนจำนวนมาก เป็นหลักฐานที่ค้นพบในบริเวณที่พวกปยุเคยตั้งถิ่นฐานมาก่อน นอกจากเป็นนักแกะสลักหินที่เชี่ยวชาญแล้ว พวกปยุยังเป็นช่างโลหะที่มีชื่ออีกด้วย ฝีมือแกะสลักในสมัยปยุดีกว่าในสมัยพุกามมาก พวกปยุประดิษฐ์รูปปั้นสลักชิ้นเล็กๆ ที่สวยงาม ทำจากแก้วเขียว หยก พลอยสีม่วง หินแก้ว ทอง เงิน โลหะ และตะกั่ว และบ้างก็มีรัศมีกลมๆ ที่ถอดออกได้อีกด้วย นอกจากนั้น ยังมีการย่อส่วนรูปแกะสลักที่งดงามที่สุดไว้อีกด้วย ซากปรักหักพังของโบราณสถานแห่งศรีเกษตรทำให้ได้พบโบราณวัตถุที่แกะสลักในลักษณะงานย่อส่วน เช่น แหวน ถาด ถ้วย ชาม

ระฆัง หัวไม้เท้า หัวสิงโต ดอกไม้ ดอกบัว เรือ ผีเสื้อ เป็ด กวาง เต่า เป็นต้น หากสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องประดับ ก็คงก่อให้เกิดความยินดีทั้งผู้สวมใส่และผู้ประดิษฐ์ หากใช้เป็นเครื่องบูชา ก็คงก่อให้เกิดความยินดีทั้งในหมู่ผู้แกะสลักและผู้บูชา

นอกจากพวกปยุจะเป็นช่างเงินช่างทองที่มีฝีมือแล้ว ยังเป็นพวกแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่รู้จักใช้เหรียญเงินและเหรียญทองเป็นเงินตราแลกเปลี่ยน แม้หลักฐานจีนจะอ้างว่ามีทั้งเหรียญเงินและเหรียญทอง แต่คงมีเฉพาะเหรียญเงินเท่านั้นที่เหลืออยู่ มีขนาดตั้งแต่เหรียญหนึ่งจัต (หรือรูปีอินเดีย) จนถึงเหรียญหนึ่งส่วนสี่จัต ค้นพบทั่วไปตลอดลุ่มแม่น้ำอิระวดี รวมทั้งบริเวณไกลๆ เช่น ที่ราบสูงไทยใหญ่และที่ราบลุ่มแม่น้ำสาละวิน อาจเป็นไปได้ที่ราชวงศ์คันธาระของแคว้นยะไข่ในคริสต์ศตวรรษที่ 4 สร้างเหรียญเงินขึ้นโดยใช้แบบดังกล่าวนี้ พวกปยุออกแบบเหรียญสวยงามมาก จนมีผู้นำไปเจาะรูร้อยเชือกคล้องคอ ภาพบนด้านหนึ่งเป็นแบบมาตรฐาน คือ มีบัลลังก์ตั้งอยู่ท่ามกลางพระจันทร์หลายดวง อย่างไรก็ดี เหรียญบางเหรียญมีแบบต่างๆ เช่น รูปพระอาทิตย์ขึ้นแวดล้อมด้วยพระจันทร์หลายดวง ทั้งรูปบัลลังก์และรูปพระอาทิตย์ขึ้น ต่างก็แสดงอำนาจของกษัตริย์ศรีเกษตร และอาจเป็นไปได้ที่พระองค์ได้กล่าวอ้างว่า กษัตริย์พม่านั้นเป็นเชื้อสายของพระอาทิตย์ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงถือกำเนิดมาเช่นกัน ลวดลายบนเหรียญอีกข้างหนึ่งแปลกออกไปและมีหลายแบบ แต่ทั้งหมดต่างก็รวมเอาสิ่งที่สัมพันธ์กับความมีโชคดี สันติภาพและความมั่งคั่ง เช่น สังข์ ปลาไหล พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาวต่างๆ และเครื่องหมายสวัสดิกะ สิ่งเหล่านี้เป็นทั้งสัญลักษณ์ของความมีโชคดีและของความอุดมสมบูรณ์ในอาณาจักรศรีเกษตร การค้าขายที่ขยายตัวออกกว้างขวางในอาณาจักรปยุ ทำให้เกิดความจำเป็นต้องใช้เงินเหรียญ ศิลปวัตถุอื่นๆ ประกอบด้วยถ้วยกลมๆ เหยือกเคลือบ และผ้าด้ายแกมไหม สินค้าเข้าที่สำคัญจากแดนไกล คือ ขี้ผึ้ง ซึ่งนำมาผสมกับเครื่องหอมแล้วควั่นเป็นเทียนไข เพื่อใช้จุดในบ้านและจุดบูชาพระ

เนื่องจากภายในประเทศยังแบ่งแยกเป็นอาณาจักรน้อยใหญ่ พวกปยุที่ศรีเกษตรจึงยังคงต้องสู้รบปราบปรามพวกอื่นๆ อยู่ อย่างไรก็ตาม ศาสนาและลักษณะอารมณ์ที่ดีของพวกปยุมักจะช่วยขจัดข้อขัดแย้งต่างๆ ได้ก่อนที่จะต้องใช้กำลังรบ ไม่ว่าจะเป็นการรบตัวต่อตัวของผู้แทนแต่ละฝ่าย หรือด้วยการตกลง

เดิมพันกันว่า ถ้ากองทัพฝ่ายใดสามารถสร้างสถูปหรือโรงทานได้สำเร็จในเวลาอันรวดเร็วก่อนอีกฝ่ายหนึ่งก็จะเป็นผู้ชนะ หากศัตรูเป็นพระราชินี กษัตริย์ฝ่ายตรงข้ามก็จะแก้ปัญหาด้วยการอภิเษกสมรสกับพระนางเสีย ดังนั้น ตามพงศาวดารกล่าวไว้ว่า อาณาจักรไปทโนเมียวซึ่งมีพระราชินีปกครองอยู่ ได้เพียรมาโจมตีอาณาจักรศรีเกษตรอยู่เนืองๆ ตราบจนมีข้อตกลงที่ได้ผล คือ กษัตริย์ทรงอภิเษกสมรสกับพระราชินีไปทโนเมียว เรื่องดังกล่าวมีหลักฐานยืนยันได้ชัด จากการขุดพบรูปจำลองของสถูปทรงกระบอกตัดหุ้มเงิน พระพุทธรูปปางประทับนั่งประดับอยู่รอบสี่ด้าน มีจารึกเป็นภาษาบาลีและภาษาปยุปนกัน กล่าวถึงชื่อของผู้ปกครองที่โชคดี คือ *วรมะ* (ในกรณีนี้เป็นคำย่อของ "วิกรม") และผู้ปกครองที่โชคดี คือ *เทวี* นักปราชญ์ยุโรปมักคิดว่าเป็นชื่อของกษัตริย์องค์หนึ่งและราชินีองค์หนึ่งผู้ประทานรูปปั้นดังกล่าว แท้จริงแล้วสถูปนั้นคือสนธิสัญญาแห่งมิตรภาพระหว่างกษัตริย์กับราชินีผู้เป็นศัตรูกัน

มีการค้นพบศิลาจารึกที่งดงาม จารึกด้วยภาษาสันสกฤตและภาษาปยุปะปนกันอยู่ กล่าวถึงเมืองสองเมือง เมืองหนึ่งมีกษัตริย์ที่มีพระนามของราชวงศ์ว่า *วิกรม* และอีกเมืองนั้นมีพระนามของราชวงศ์ว่า *วรมัน* องค์หลังนี้เป็นพระอนุชา จารึกกล่าวว่ากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้ทรงรักใคร่กลมเกลียวกันดีมาก เนื่องจากมีพระอาจารย์เป็นพระสงฆ์องค์หนึ่งร่วมกัน ถึงกับมีความหวังบรรยายไว้เป็นคำกลอนว่า ความสัมพันธ์รักใคร่ของกษัตริย์พี่น้องสองเมืองนี้ คงจะดำรงไมตรีต่อกันไว้ต่อไปอีกหลายชั่วคนตราบจนโลกสลาย นักปราชญ์ยุโรปมักเข้าใจผิดต่อคำว่า *"อนุชา"* และสงสัยว่าเหตุไฉนพี่น้องสองคนจึงใช้ชื่อราชวงศ์ต่างกัน ทั้งนี้เพราะในภาษาทางการทูตของพม่า กษัตริย์ที่ส่งบรรณาการให้แก่อีกองค์หนึ่งมักถือกันว่าเป็นอนุชา เพื่อจะทำให้แตกต่างจากกษัตริย์ในฐานะเดียวกันซึ่งจะเรียกกันว่า *"เพื่อน"* อย่างไรก็ดี แท้จริงศิลาจารึกนี้เป็นสนธิสัญญามิตรภาพสงบศึกระหว่างคู่แข่งสองเมืองนั้น และเป็นการสร้างสันติภาพด้วยการที่พระสงฆ์ในพุทธศาสนาเข้ามาช่วยไกล่เกลี่ย

ไม่มีข้อสงสัยเลยว่า ศาสนาของพวกปยุนั้น คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาท พงศาวดารจีนยืนยันความจริงข้อนี้ซ้ำแล้วซ้ำอีก หากมีเหตุการณ์ชี้ให้เห็นว่าศาสนาฮินดูปรากฏอยู่ พงศาวดารจีนก็คงจะอ้างถึงอาณาจักรนั้นว่าเป็น "พราหมณ์น้อย"

ดังเช่นอ้างถึงอาณาจักรในทางเหนือของพม่า ศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายมีอิทธิพลในพม่าน้อยมาก มีเพียงไวษณพนิกายแพร่หลายอยู่บ้างในพม่าตอนล่าง แต่กระนั้นนิกายนี้ก็เข้าไปในประเทศพม่าในรูปกึ่งพุทธศาสนา ในอินเดีย ไวษณพนิกายปะปนไปกับพุทธศาสนาด้วยการนำเอาพระพุทธเจ้ามาเป็นพระวิษณุอวตาร เช่นเดียวกับพระราม ชาวพุทธยอมรับว่าพระรามเป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้า และยอมรับพระวิษณุว่าเป็นผู้ปกป้องพุทธศาสนา เรื่องในมหากาพย์รามายณะนั้น แท้จริงเป็นเพียงชาดก (ทสรถชาดก) พงศาวดารโบราณของลังกาเริ่มเรื่องด้วยเมื่อพระพุทธเจ้าใกล้เสด็จปรินิพพาน ทรงมีบัญชาให้เทวกษัตริย์ดูแลตั้งศาสนาในลังกา ต่อมาเทวกษัตริย์โอนคำสั่งดังกล่าวให้มาเป็นหน้าที่ของพระวิษณุ ตำนานกล่าวว่าพระวิษณุเป็นผู้ร่วมก่อตั้งอาณาจักรศรีเกษตรด้วยองค์หนึ่ง ส่วนเรื่องอาณาจักรไปทโนเมียว (เมืองพระวิษณุ) ชี้ให้เห็นความเกี่ยวพันที่พวกปยุมีต่อพระวิษณุ แต่ขณะเดียวกันพระวิษณุมิได้รับการสักการะบูชาเช่นพระพุทธเจ้า เนื่องจากถือว่าพระวิษณุมีฐานะต่ำกว่ามาก แม้แต่พระเจ้าครรชิต (จันสิทธา) แห่งกรุงพุกามในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ก็มิอาจอ้างได้ว่าจะทรงเป็นพระพุทธองค์ในกาลภายหน้า ได้แต่อ้างว่าเป็นพระวิษณุอวตาร

การที่กษัตริย์ศรีเกษตรอภิเษกสมรสกับพระราชินีไปทโนเมียว และทรงอ้อนวอนให้พระนางละทิ้งเมืองได้ แสดงให้เห็นว่า ลัทธิไวษณพนิกายคงสูญหายไป การขุดค้นโบราณสถานที่เมืองไปทโนเมียวเมื่อเร็วๆ นี้ แสดงว่ามิได้มีโบสถ์วิหารแต่อย่างใด พบแต่สถานที่กึ่งศาสนาที่เก็บกลองของพระราชินีอยู่แห่งหนึ่ง และบางทีจะแสดงให้เห็นได้ว่า เมืองนี้เป็นเมืองเดียวที่มิได้มีหลักฐานเกี่ยวกับพุทธศาสนาปรากฏอยู่ นอกจากนี้ได้มีการค้นพบประติมากรรมหินรูปพระวิษณุที่อาณาจักรศรีเกษตรกันอยู่บ้าง แต่สิ่งเหล่านี้ก็มิได้เป็นเครื่องพิสูจน์ว่าลัทธิไวษณพนิกายได้มีบทบาทต่อพวกปยุนัก ผิดกับในหมู่พวกมอญ โดยทั่วไปพวกปยุไม่ยอมรับความคิดฮินดู จริงอยู่พวกปยุรับวัฒนธรรมมาจากอินเดียเพราะมีการค้าขายติดต่อกัน ทว่าตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา ความสัมพันธ์ระหว่างพม่าตอนล่างกับลังกาก็ใกล้ชิดกันมากยิ่งขึ้น ทั้งความจริงที่ว่าลังกานั้นเป็นศูนย์กลางความเจริญของพุทธศาสนานิกายเถรวาทก็ช่วยขัดขวางมิให้ศาสนาฮินดูแทรกซึมเข้าไปในพม่าได้อย่างลึกซึ้งนัก พม่าไม่เคยยอมรับความเชื่อเรื่องสมมติ

เทวราชในศาสนาฮินดู แม้ว่าจะยังยึดปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีบางประการ เช่น พิธีบรมราชาภิเษก และเมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคตก็มักอธิบายว่าเสด็จไปยังวิมานเทวดาแล้ว ทั้งยังใช้ภาษาพิเศษนี้อธิบายความตายของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาว่าเป็นการกลับไปยังวิมานเทวดาด้วยเช่นกัน

พวกปยุมีพิธีเผาศพเช่นเดียวกับพวกฮินดู แต่ผิดกันตรงที่ว่าพวกปยุเก็บอัฐิไว้ในโกศ คนธรรมดาใช้โกศทำด้วยดินเผา คนรวยใช้โกศทองแดง แต่สำหรับเจ้านายนั้นโกศทำมาจากหินขนาดใหญ่ แล้วนำไปวางบนพื้นยกสูงที่ก่อจากอิฐ และต่อมาก็เอาดินกลบฝังลงไป ส่วนอัฐิของผู้ที่มีศรัทธาสร้างเจดีย์ไว้ก็นำไปใส่ไว้ในช่องว่างในเจดีย์นั้น มีผู้ขุดพบโกศจำนวนเป็นร้อยๆ ไม่แต่เฉพาะใกล้บริเวณอาณาจักรศรีเกษตรเท่านั้น แต่ตามบริเวณอื่นๆ ที่พวกปยุอยู่ด้วย และแม้แต่ที่เมืองตะโก้ง การฝังโกศนี้มิใช่เป็นประเพณีฮินดูหรือพุทธ และชาวพม่าก็มิได้ปฏิบัติสืบเนื่องต่อมา อย่างไรก็ดี มีประเพณีฮินดูที่ยังคงปฏิบัติกันในอาณาจักรปยุด้วย คือ โหราศาสตร์ พุทธศาสนาไม่นิยมการทำนายและคาดคะเนต่างๆ ดังจะเห็นได้จากพระวินัยห้ามสงฆ์ฝักใฝ่ศึกษาค้นคว้าโหราศาสตร์ แต่ถึงกระนั้น เนื่องจากโหราศาสตร์เป็นที่ได้รับความนิยมในหมู่คนธรรมดามาก ทั้งพุทธศาสนานิกายเถรวาทและนิกายมหายานจึงจำต้องยอมรับ ประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ใช้ปฏิทินที่มีกำเนิดจากฮินดูอินเดีย วันต่างๆ ในสัปดาห์ก็ใช้ชื่อดาวนพเคราะห์แบบฮินดูทั้งสิ้น นักโหราศาสตร์ฮินดูปรับเวลาจันทรคติพื้นเมืองให้เข้ากับเวลาในระบบสุริยคติ กษัตริย์ปยุก็เช่นเดียวกับกษัตริย์ร่วมสมัยในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ ทรงตั้งพราหมณ์อินเดียเป็นโหรหลวงเพื่อเพิ่มพูนอำนาจบารมี และเพื่อการประกอบพิธีราชาภิเษกและพิธีอื่นๆ ตามฤดูกาล บรรดาพราหมณ์เหล่านี้ต่างช่วยกันเผยแพร่พิธีโหราศาสตร์ออกไปนอกราชสำนัก พงศาวดารจีนบันทึกไว้ว่ามีโหราจารย์จำนวนมากในอาณาจักรปยุ

พวกปยุไม่ยอมรับกฎหมายพระมนูแบบฮินดู ทั้งๆ ที่ความคิดเกี่ยวกับสมมติเทวราชและหลักทั่วไปของกฎดังกล่าวเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และในบางกรณีกฎบางกฎก็เป็นบทแทรกของอีกกฎหนึ่ง ชาวพม่าเชื่อว่ากฎหมายมีกำเนิดมาจากประเพณีอย่างเดียว และความคิดเกี่ยวกับกฎอมตะ ไม่เป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวพม่า จุดมุ่งหมายของการตัดสินความของพม่า

คือ พยายามประนีประนอมให้มากที่สุดที่จะมากได้ โดยเฉพาะก่อนการไต่สวนจริงที่จะเริ่มต้นขึ้น พวกปยุดูเหมือนจะเป็นผู้เริ่มวิธีดังกล่าว เพราะพงศาวดารจีนบันทึกไว้ว่า มักมีการคะยั้นคะยอให้คู่ความจุดธูปต่อหน้าพระพุทธรูป เพื่อสำรวจความผิดของตนเอง และหากเป็นไปได้ ก็จะนำไปสู่ความเข้าใจกัน เพื่อให้เกียรติแก่ลัทธิประเพณี พม่าใช้ชื่อ "มนูผู้ประสาทกฎหมาย" แต่ก็ได้ปฏิบัติกันต่อมาเพียงในคริสต์ศตวรรษที่ 13 หรือหลังจากกรุงพุกามแตกแล้ว พงศาวดารมอญอ้างถึงชุมนุมชาวฮินดูอินเดียในพม่าตอนล่าง ซึ่งเป็นเพียงศูนย์กลางค้าขายชั่วคราวเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ชุมนุมเหล่านั้นปรากฏตัวขึ้นหลังจากอาณาจักรศรีเกษตรหมดชื่อเสียงและอำนาจไปแล้ว ชาวพม่ามักแปลกใจกับการที่พวกฮินดูแบ่งชั้นวรรณะกัน จึงเรียกชาวอินเดียว่า *กุลา* แปลว่า "คนมีวรรณะ" อาจเป็นไปได้ที่ชาวพม่าได้มรดกคำนี้มาจากพวกปยุ พวกปยุเป็นหนี้วัฒนธรรมอินเดียอยู่มาก แต่ส่วนใหญ่เป็นหนี้ต่อชาวพุทธอินเดีย โดยได้จากชาวฮินดูอินเดียแต่เพียงส่วนน้อย นอกจากนั้น การติดต่อกับชาวพุทธสิงหล ยังมีต่อเนื่องมาตลอดช่วงประวัติศาสตร์ของพวกเขาอีกด้วย

วัตถุและโบราณสถานเกี่ยวกับพุทธศาสนานิกายมหายานมีปรากฏอยู่ตามสิ่งปรักหักพังที่ศรีเกษตร เช่น รูปปั้นพระพุทธเจ้าในอนาคต โดยเฉพาะพระอวโลกิเตศวร ค้นพบแผ่นจารึกดินเผาจำนวนหลายร้อยแผ่นมีจารึกสันสกฤตและการลงนามแบบปยุ และหลักฐานภาษาสันสกฤตอีกสองม้วนด้วยกัน ตลอดจนกระทั่งจานทองสองใบ สถูปหินหนึ่งสถูปและคัมภีร์ยี่สิบแผ่นทอง ต่างจารึกข้อความยาวๆ จากพระไตรปิฎกภาษาบาลี เป็นหลักฐานว่ามีการนิยมนับถือนิกายเถรวาทกันอย่างแพร่หลาย และยังแสดงให้เห็นว่ามีการศึกษาพระอภิธรรมที่กรุงศรีเกษตรอีกด้วย และคงจำกันได้ว่า พระอภิธรรมนั้นรู้จักกันทั่วไปแต่เฉพาะในนิกายเถรวาทพุทธศาสนาที่แพร่หลายทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือนิกายมหายาน ทั้งนี้เพราะระยะการขยายตัวการค้าของอินเดียตรงกับสมัยที่พุทธศาสนานิกายเถรวาทเสื่อมลง และพุทธศาสนานิกายมหายานเฟื่องฟูขึ้นในอินเดีย ใน ค.ศ.80 พวกปยุเลิกใช้พุทธศักราช หันไปใช้สักกระศักราชแบบใหม่ ศักราชนี้แพร่หลายในอินเดียมาสองปีก่อนหน้านั้น ต่อมาศักราชนี้แพร่หลายไม่แต่เฉพาะในอินเดีย แต่แพร่ไปทั่วทั้งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เริ่มต้นด้วยกษัตริย์กุษาณะผู้มีชื่อองค์หนึ่ง

ขึ้นครองราชสมบัติใน ค.ศ.78 และเป็นวาระที่มีการประชุมสังคายนา เป็นเหตุให้นิกายมหายานมีผู้นิยมมากกว่านิกายเถรวาท การนำศักราชนี้มาใช้ในอาณาจักรปยุก็ชี้ให้เห็นว่านิกายมหายานชนะนิกายเถรวาทชั่วคราว แต่กระนั้นพุทธศาสนานิกายเถรวาทก็ยังคงเป็นที่นับถือของพวกปยุตราบจนอาณาจักรเสื่อมไป พงศาวดารจีนกล่าวถึงโบสถ์วิหารและสถานที่สำคัญทางศาสนานับร้อยแห่งต่างเป็นของนิกายเถรวาททั้งสิ้น ความสำเร็จของนิกายเถรวาทนี้พระพุทธโกษามีส่วนช่วยอยู่มาก พระสงฆ์ผู้มีชื่อเสียงรูปนี้มีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 ได้ไปศึกษาพระไตรปิฎกที่เมืองลังกา และเขียนคำบรรยายไว้มาก กล่าวกันต่อมาอีกหลายศตวรรษว่าท่านผู้นี้เป็นมอญ และสิ้นชีวิตที่สุวรรณภูมิ นักปราชญ์ปัจจุบันมักโต้แย้งความข้อนี้ แต่ความจริงที่ปรากฏก็คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาทมีพลังอยู่มากในพม่าตอนล่างในเวลานั้น

นักปราชญ์ในยุโรปมักถกเถียงกันในเรื่องเกี่ยวกับระยะเวลาที่อาณาจักรศรีเกษตรมีอำนาจและเสื่อมลง หลายท่านมิอาจเชื่อว่า ชนชาติทิเบต-พม่าสาขาใดจะสามารถมีอาณาจักรของตนเองก่อนหน้าคริสต์ศตวรรษที่ 8 ได้ แม้ว่าจะพบการฝังโกศและจารึกภาษาปยุปรากฏอยู่ที่โกศ อาทิเช่น "สุริยวิกรมสิ้นพระชนม์ปี 50 หริวิกรมสิ้นพระชนม์ปี 57 สีหวิกรมสิ้นพระชนม์ปี 80" ต่างก็ยังคงไม่ยอมรับกำหนดเวลาที่มีการจารึกลงไว้ ศักราชนั้นเป็นสักกะศักราชอย่างแน่ชัด ซึ่งต่อมาพม่าเรียกว่าศักราชปยุ แต่ยังคงยืนยันว่าเป็นศักราชพม่า ซึ่งตั้งขึ้นใน ค.ศ.638 จึงอธิบายปีที่จารึกบนโกศว่า 688, 695 และ 718 ในประเด็นข้อโต้แย้งว่าประวัติศาสตร์พม่าคงจะไม่เริ่มก่อน ค.ศ.800 ก็ขัดแย้งกับหลักฐานที่ยอมรับกันทั่วไปเกี่ยวกับทูตของพระเจ้าอโศกเดินทางมาถึงพม่าตั้งแต่ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสต์กาล และจากหลักฐานทางโบราณคดี นอกจากนี้จารึกสันสกฤตและบาลีที่พบบนพระพุทธรูปดังที่ได้กล่าวถึงแล้ว ตลอดจนบนโกศจำนวนมาก ก็มิอาจเป็นหลังคริสต์ศตวรรษที่ 4 ได้ และอาจเป็นก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 2 ข้อถกเถียงอีกประการหนึ่งคือความแตกต่างระหว่างชื่อพระเจ้าแผ่นดินที่ระบุไว้ในพงศาวดารและที่ปรากฏตามรูปปั้นและโกศต่างๆ คงจำได้ว่าพงศาวดารพม่ามักใช้พระนามส่วนพระองค์ของกษัตริย์มากกว่าพระนามราชการ ตามพงศาวดารระบุไว้ว่าผู้ตั้งอาณาจักรศรีเกษตรชื่อ *ทุตตะบอง* ในภาษาปยุแปลว่า "กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่" แต่

พระองค์เป็นผู้ก่อตั้งราชวงศ์วิกรม ทั้งที่พงศาวดารมอญกล่าวถึงพระองค์ว่า *ทูตตะบองรามา* นอกจากนั้นชาวพม่าและเช่นเดียวกับชาวพุกาม ยังคงใช้ชื่อ "วิกรม" เป็นชื่อตำแหน่งของขุนนาง

พงศาวดารระบุว่าอาณาจักรศรีเกษตรแตกใน ค.ศ.94 และทำให้เป็นปัญหาว่าอาณาจักรปยุยังคงอยู่ต่อมาได้อีกหลายศตวรรษจริงหรือไม่ หนังสือแมนซูระบุว่าเมืองหลวงของพวกปยุแตกประมาณ ค.ศ.800 แต่เป็นเมืองหลวงของพวกปยุสมัยหลัง ดูประหนึ่งว่าพงศาวดารกล่าวถึงแต่เพียงราชวงศ์ทูตตะบองเท่านั้น ดังนั้นจึงเท่ากับพระราชวงศ์เท่านั้นที่หมดอำนาจไป มิใช่อาณาจักร มีราชวงศ์ซึ่งเป็นคู่แข่งคือราชวงศ์วรมันเข้ามาแทนที่ "วรมัน" เป็นพระนามของราชวงศ์ที่ใช้กันทั่วไปตลอดเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แปลว่า "ผู้ที่พระศิวะคุ้มครองป้องกัน" อย่างไรก็ดี กษัตริย์ใหม่ของพวกปยุใช้เป็นเพียงพระนามทางราชการเท่านั้น ตามหลักฐานจารึกในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ซึ่งพระเจ้าครรชิตทรงมีพระบัญชาให้จารึกไว้ที่เจดีย์ที่มีชื่อเสียงห่างจากที่ตั้งกรุงศรีเกษตรเพียงไม่กี่ไมล์ ระบุว่าอาณาจักรศรีเกษตรแตกใน ค.ศ.656

แม้จะใช้คำว่า *"แตก"* แต่อาจจะเป็นไปได้ที่เมืองนั้นค่อยๆ ถูกทอดทิ้งไป ดังเช่นเมืองไปทโนเมียว เรื่องในพงศาวดารเกี่ยวกับการที่พระราชินีและประชาชนทิ้งเมืองไปทโนเมียวนั้น มีข้อยืนยันจากการค้นพบโบราณวัตถุเมื่อเร็วๆ นี้ เพราะแม้ว่าจะขุดพบซากอาคารโบราณสถานเป็นจำนวนมาก แต่ก็มิได้พบโครงกระดูกหรืออาวุธแม้แต่ชิ้นเดียว พงศาวดารระบุว่า พระเจ้าอนุรุท (อโนรธา) กษัตริย์กรุงพุกามเป็นผู้ทำลายเมืองนี้ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 เพราะพระองค์เกรงว่าพวกกบฏอาจยึดเมืองเพื่อใช้เป็นป้อมค่ายได้ พงศาวดารฉบับเดียวกันยังกล่าวต่อไปอีกว่า เมื่อราชวงศ์สิ้นสุดลงใน ค.ศ.94 มีชนชาติที่สำคัญ 3 พวกด้วยกัน ซึ่งร่วมกันตั้งราชวงศ์ขึ้น เกิดแตกแยกกัน กษัตริย์และประชาชนปยุเดินทางกลับไปยังที่ราบตอนบนของลุ่มแม่น้ำอิระวดีจึงเห็นได้ว่าหลายสิบปีก่อน ค.ศ.656 ราชวงศ์ที่ปกครองพร้อมด้วยผู้ติดตาม คงจะได้อพยพขึ้นไปทางเหนือ เพื่อแสวงหาเมืองหลวงใหม่ มีเหตุผลสนับสนุนการกระทำนี้หลายประการ เช่น แม่น้ำอิระวดีได้แยกออกเป็นที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ และอาณาจักรศรีเกษตรบัดนี้ก็อยู่ห่างไกลจากทะเล ความชำนาญในการเดินเรือที่มีมาหลายศตวรรษและนักเดินเรือ

ได้พัฒนาศิลปะการเดินเรือจนชำนาญแล้ว จึงพากันเดินทางผ่านศรีเกษตรโดยมุ่งตรงไปยังเมืองท่าของมอญที่ใกล้เส้นทางขนส่ง อย่างไรก็ตามชุมชนการค้าขนาดเล็กของชาวอินเดียก็ได้เกิดขึ้นตามแถบที่ราบลุ่มปากแม่น้ำ ทั้งพวกมอญก็ยังคงเดินทางมาด้านตะวันตกที่เป็นบริเวณที่ราบลุ่มปากแม่น้ำแห่งเดียวกันนี้ ดังนั้นโดยสรุปพวกปยุจึงอยู่ใกล้เส้นทางการค้าทางทะเล และพวกปยุก็กลายเป็นผู้ควบคุมเส้นทางการค้าทางบกไปยังอินเดีย

นักจาริกแสวงบุญชาวจีนชื่อเชี้ยนจัง เมื่อ ค.ศ.648 และอี้จิง เมื่อ ค.ศ.675 กล่าวถึงอาณาจักรศรีเกษตรว่าเป็นพุทธอาณาจักรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีข้อที่จะอธิบายได้หลายประการว่า เหตุใดท่านเหล่านั้นจึงยังต้องกล่าวถึงศรีเกษตร แม้ว่าจะหมดอำนาจ ไม่ได้เป็นเมืองหลวงไปนานแล้วก็ตาม เป็นต้นว่า เขาควรที่จะกล่าวถึงอาณาจักรมากกว่าเมืองหลวง หรือมิฉะนั้นเมืองนั้นคงมีเจ้าเมืองปกครองอยู่ต่อมาอีกหลายปี ประวัติศาสตร์ราชวงศ์ถังและหนังสือแมนซู ให้รายละเอียดเกี่ยวกับอาณาจักรปยุตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 9 ทั้งนี้ศรีเกษตรมิใช่เมืองหลวงของพวกปยุอีกต่อไปแล้ว หากแต่เป็นอีกเมืองหนึ่งในพม่าตอนบน ทว่าข้อมูลจำนวนมากก็ยังคงต้องอาศัยหลักฐานดั้งเดิม จึงต้องบรรยายถึงเมืองหลวงเก่าคือเมืองศรีเกษตร เพราะเมืองใหม่นั้นเลียนแบบเมืองเก่านั่นเอง ประวัติศาสตร์สมัยราชวงศ์ถังได้กล่าวไว้เป็นพิเศษถึงการที่คณะทูตปยุมาถึงราชสำนักจักรพรรดิจีนในค.ศ.801 และระบุว่าพระอนุชาของกษัตริย์ คือ "เจ้าศรี" ออกรับทูตด้วย อาจเป็นไปได้ที่เจ้าองค์นี้เป็นเจ้าเมืองหรือข้าหลวงของเมืองที่ร้างไป เพราะมิได้มีเมืองพม่าอื่นใดที่มีชื่อ "ศรี" ติดกับชื่อเมืองอยู่ด้วย ที่ตั้งแท้จริงของเมืองหลวงใหม่นี้ยังเป็นข้อถกเถียงกัน เว้นแต่เรื่องเมืองนี้ตั้งอยู่บนเส้นทางทางบกไปยังอินเดีย นักเขียนชาวยุโรปบางคนคิดว่าอยู่ที่หะลิงยี อย่างไรก็ดี นักปราชญ์พม่าเชื่อว่าอาณาจักรหะลิงยีนั้นมีมาก่อนอาณาจักรศรีเกษตร เพราะเครื่องใช้ทำจากศิลาที่ขุดพบ ณ ที่นั้น มิใช่เป็นแบบศรีเกษตร ซึ่งแสดงว่าพวกปยุที่หะลิงยีนั้นยังไม่สู้มีฝีมือ เขาคิดกันว่าเมืองหลวงใหม่อยู่ที่ราชคฤห์ ซึ่งพงศาวดารระบุว่าเป็นเมืองหลวงรุ่นแรกๆ พงศาวดารจีนกล่าวไว้ว่าเมืองหลวงของพวกปยุ คือ เมืองสารีบุตร เป็นชื่อพระสาวกเอกของพระพุทธเจ้า ราชคฤห์อยู่ใกล้ชายแดนอินเดียมากกว่า จึงดูเหมือนว่านักประวัติศาสตร์จีนนำเมืองราชคฤห์ในอินเดียมาปนกับเมืองหลวงของพวก

ปยุใหม่ อย่างไรก็ตาม ชื่อภาษาบาลี "ราชคฤห์" แปลว่า "ที่อาศัยของพระราชา"

ประวัติศาสตร์ของพวกปยุหลังจากถอนตัวจากศรีเกษตรแล้วไม่มีหลักฐานแน่ชัดนัก เมื่อใกล้จะสิ้นคริสต์ศตวรรษที่ 8 อาณาจักรน่านเจ้าของชาวไทยมีนโยบายขยายตัวลงมา และได้โอกาสขณะที่อำนาจของพวกปยุกำลังเสื่อมลง เข้าครอบครองเส้นทางการค้าไปอินเดีย ชาวไทยเข้ารุกรานอาณาจักรมอญในพม่าตอนล่างและเดินทางต่อไปยังภาคตะวันออก เข้าไปยึดแม้กระทั่งเมืองฮานอย ตามพงศาวดารแมนซู กษัตริย์น่านเจ้าตั้งตนเป็นนายพวกปยุ การที่พวกไทยเคยเข้าครองพม่าตอนบนนั้นดูเป็นไปไม่ได้ แต่อย่างน้อยก็ไม่เคยเข้าครองพม่าตอนล่าง แท้จริงแล้วชาวไทยเข้าปล้นเมืองมอญได้สองเมือง และพวกมอญก็ต่อต้านการรุกรานนั้น แต่เมื่อมาปล้นเมืองหลวงใหม่ ก็จับประชาชนมาเป็นเชลยได้ประมาณ 3,000 คน ในท่ามกลางความพ่ายแพ้และความหายนะเหล่านี้ ที่พม่าก้าวออกมาสู่แนวหน้าในประวัติศาสตร์ พงศาวดารกล่าวว่า แม้แต่ในคริสต์ศตวรรษที่ 2 พวกชนชาติทิเบต-พม่ามีอำนาจขึ้น ทิ้งให้พวกกันยันและพวกเสตอยู่ครอบครองยะไข่และลุ่มแม่น้ำอิระวดีตอนล่างตามลำดับแล้ว กษัตริย์ในราชวงศ์แรกของศรีเกษตรตั้งที่มั่นขึ้นใหม่ในพม่าตอนบน ชนเผ่าที่ตั้งตัวใหม่คงจะเข้ามาในคริสต์ศตวรรษที่ 7 หลังจากศรีเกษตรเป็นเมืองร้างแล้ว ในหมู่ชนที่เริ่มมีอำนาจเหล่านี้ ก็ปรากฏว่ามีพวกพม่าด้วยพวกหนึ่ง (ปัญหาที่มาของชนชาติพม่าจะกล่าวละเอียดในบทต่อไป)

ดังนั้น พวกมอญจึงมีอำนาจอยู่ในพม่าตอนล่างแต่โดยลำพัง แท้จริงแล้วมีปัญหาระหว่างชาวอินเดียที่มาตั้งถิ่นฐานกับพวกมอญที่ขยายตัวลงมา ตามพงศาวดารมอญปรากฏว่า มีเจ้าชายสององค์จากเมืองสะเทิม คือ เจ้าชายสามลและเจ้าชายวิมลได้ตั้งเมืองพะโคขึ้นบนเกาะอันเป็นส่วนหนึ่งของที่ราบลุ่มปากแม่น้ำอิระวดีใน ค.ศ.825 เรือพ่อค้าอินเดียเคยมาถึงเกาะดังกล่าวนั้นแล้ว แต่มอญยังคงอ้างสิทธิในเกาะนั้น ถึงแม้ว่าอินเดียจะอ้างว่าเป็นเจ้าของก็ตาม ครั้นแล้วพระเชษฐาก็ส่งพระอนุชาไปศึกษาต่อในอินเดียภาคใต้ เมื่อเสด็จกลับมา กษัตริย์กลับไม่ทรงสนพระทัยพระอนุชา พระอนุชาจึงก่อการกบฏ ปลงพระชนม์กษัตริย์เสียและยึดราชบัลลังก์ แต่พระราชินีหลบซ่อนพระโอรสไว้ โดยประทานให้แก่ตายายคู่หนึ่งในตำบลห่างไกลไปเลี้ยงดูเป็นบุตร เจ้าชายน้อยเติบโตขึ้นมาเป็นชายหนุ่มที่สง่า

กล้าหาญ และเข้มแข็ง เมื่อมีพระชนม์ได้ 16 ชันษา มีพ่อค้าทางเรือชาวอินเดียมาท้ากษัตริย์ให้รบกับทหารอินเดีย "ตัวสูงเจ็ดฟุต" โดยพนันเอาเมืองพะโคกัน กษัตริย์ทรงตระหนักดีว่าพระองค์มิอาจสู้รบด้วยพระองค์เองได้ จึงประกาศหาผู้อาสาไปรบให้ได้ชัยชนะ มีหนุ่มชาวบ้านคนหนึ่งมาสมัครในการรบนั้น ชายหนุ่มได้ชัยชนะ เมื่อเขาแสดงตัวก็ปรากฏว่าเป็นเจ้าชายรัชทายาท แม้จะมีข้อขัดแย้งกันดังกล่าวแล้ว พวกมอญก็พยายามดำเนินนโยบายประนีประนอม ตั้งชื่อเมืองพะโคเป็นทางการว่าเมืองอุษา ตามแบบชื่อเมืองโอริสสาในภาคตะวันออกของอินเดีย และต่างแต่งงานปะปนไปกับชาวอินเดีย เพื่อควบคุมชุมชนหมู่น้อยเหล่านั้น ยังผลให้พวกมอญได้รู้จักกันต่อมาว่า "ตะเลง" หรือ "คนจากฝั่งตาลังกานาในอินเดียภาคใต้" ต่อมาเมื่อฮินดูและพุทธศาสนาเป็นคู่แข่งชิงความยิ่งใหญ่กันในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความขัดแย้งระหว่างอินเดียกับมอญจึงเปลี่ยนไปเป็นความขัดแย้งระหว่างฮินดูกับพุทธ

อำนาจและชื่อเสียงมอญขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์กับชาวพุทธที่ลังกา เซเดส์และนักปราชญ์สมัยใหม่คนอื่นๆ ที่เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคต้น มักจะเว้นบทบาทที่สำคัญของลังกา ขณะที่เน้นถึงบทบาทของอินเดียในเรื่องความปะปนของวัฒนธรรมในบริเวณดังกล่าว แม้ว่าพุทธศาสนาเริ่มมาถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากอินเดียภาคใต้ ภายหลังพระเจ้าอโศกสวรรคตแล้ว พุทธศาสนานิกายมหายานเจริญขึ้นในอินเดีย ลังกาจึงกลายเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายเถรวาท และลังกายังคงรักษาประเพณีเผยแพร่พุทธศาสนาไว้สายน้ำในมหาสมุทรและลมมรสุมต่างสนับสนุนการติดต่อโดยตรงระหว่างลังกาและพม่าตอนล่าง และระหว่างลังกากับมลายู ในศตวรรษแรกๆ ของคริสต์กาล ในสมัยที่ราชวงศ์คุปตะยังรุ่งเรืองอยู่ ฮินดูและพุทธศาสนาสามารถอยู่ร่วมกันได้ อ่าวเบงกอลกลายเป็นทะเลสาบแห่งพุทธศาสนา ซึ่งนักจาริกบุญและพระสงฆ์ต่างข้ามติดต่อไปมาระหว่างลังกากับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งอาณาจักรมาเลย์สองแห่งคือลังกาสุกะและศรีวิชัยย่อมเป็นเหตุผลยืนยันได้ ลังกาสุกะนั้นหมายความถึง "ความสุขของลังกา" และวิชัยเป็นวีรบุรุษผู้เริ่มสถาปนาอาณาจักรลังกา ดังเช่นนักแสวงบุญชาวจีนชื่อเชี้ยนจังได้บันทึกไว้ว่า พม่าตอนล่างนั้นรู้จักกันในชื่อว่ากามลังกา หรือ "ความยินดีของลังกา" ศาสนาฮินดูค่อยๆ มีอิทธิพลเพิ่มขึ้นและ

พุทธศาสนาก็มีเสถียรภาพน้อยลง ทั้งในที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาและในอินเดียภาคใต้ ซึ่งสามารถตรวจสอบช่วงเวลาของประเด็นนี้ได้จากข้อมูลที่ว่าในคริสต์ศตวรรษที่ 5 ได้มีพระสงฆ์ทรงปัญญารูปหนึ่ง คือ พระพุทธโกษา ได้ทบทวนพระไตรปิฎกและเขียนบทวิจารณ์เนื้อความในนิกายเถรวาทขึ้นไว้ ทำให้ศาสนาในที่ต่างๆ หวั่นไหว เช่น ในลังกา อินเดีย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้ว่ามอญจะอ้างว่านักปราชญ์ผู้นี้เป็นมอญ แต่นักปราชญ์พม่าในสมัยกลางยังไม่ปลงใจเชื่อได้สนิทนัก และนักปราชญ์ยุโรปในปัจจุบันก็ยังคงคัดค้าน แต่แน่นอนว่าอย่างน้อยลูกศิษย์ของท่านบางคนซึ่งใช้ชื่อพุทธโกษาของครู ได้ออกเดินทางไปสั่งสอนศาสนาแก่พวกมอญ

แม้แต่ในระยะเวลาที่พุทธศาสนายังรุ่งเรืองอยู่ พม่าตอนล่างและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็เป็นเพียงสถานที่สองแห่งของนิกายเถรวาทที่ล่องลอยอยู่ท่ามกลางทะเลความคิดคตินิยมและประเพณีของพวกมหายานและฮินดู พวกมหายานและฮินดูมีอิทธิพลอยู่ในแหลมมลายู ส่วนอาณาจักรที่เป็นเมืองท่ามีผู้อยู่อาศัยเป็นทั้งมอญและพุทธ ทั้งอินเดีย และฮินดู พวกมอญเป็นประชาธิปไตยน้อยกว่าพวกปยุ เพราะรับทั้งความคิดฮินดูเกี่ยวกับลัทธิสมมติเทวราชและกฎหมายพระมนู นอกจากนั้นยังมีโหราจารย์พราหมณ์ในราชสำนักกษัตริย์มอญมากกว่าราชสำนักกษัตริย์ปยุ แต่พิธีการในไศวนิกาย ซึ่งแพร่หลายในอาณาจักรเขมรและอาณาจักรชวานั้นยังไม่สู้แพร่หลายในอาณาจักรมอญ เนื่องจากได้นับถือพุทธศาสนามาช้านาน นักปราชญ์ยุโรปบางท่านพยายามพิสูจน์ว่า นักบุญผู้อุปถัมภ์พวกมอญคือ *พระกาวัมปติ* นั้นแท้จริงเป็นเทพเจ้าฮินดู ไม่เป็นที่ประหลาดใจว่ามีเทพเจ้าในไศวนิกายชื่อ *กาวัมปติ* หรือ "เจ้าแห่งฝูงสัตว์" แต่พระกาวัมปติที่พวกมอญบูชานี้เป็นเพียงพระอรหันต์รูปหนึ่งที่อ้างถึงอยู่เสมอๆ ในคัมภีร์แห่งนิกายเถรวาท ยิ่งกว่านั้น กาวัมปติอาจเป็นชื่อคนธรรมดาก็เป็นได้ ดังเช่นชื่อโคตมะที่ยังคงใช้เป็นชื่อคนในอินเดีย แต่การที่ชื่อคนมาคล้ายคลึงกันนั้นมิอาจพิสูจน์สิ่งใดได้ มิฉะนั้นแล้วอาจมีข้อโต้แย้งว่าพราหมณ์ฮินดูชื่อโกญฑัญญะ ตามตำนานเป็นผู้ก่อตั้งราชวงศ์ฟูนันคนแรกนั้นก็คือพระอรหันต์ในพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน นักปราชญ์ผู้เดียวกันก็ตื่นเต้นกับการที่มอญอธิบายคำ "กาวัมปติ" ว่า "โอรสของพระพุทธเจ้า" เพราะตามประวัติศาสตร์เชื่อว่าเจ้าชายที่เป็นพระพุทธเจ้าต่อมานั้นมีพระโอรสองค์เดียวคือพระราหุล แต่ในคัมภีร์มอญและพม่าบรรยายพระสงฆ์ในพุทธศาสนาว่าเป็น "โอรสของพระพุทธเจ้า"

ทั้งสิ้น และกล่าวว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระสงฆ์เหล่านั้นว่า *"ลูกรัก"* เช่น *"อานนท์ลูกรัก" "สารีบุตรลูกรัก"* เป็นต้น พวกมอญเชื่อว่าแม้ในระหว่างที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ พระกาวัมปติจาริกไปยังเมืองสะเทิม แต่มิได้ไปปรินิพพานตราบจนได้ช่วยสร้างเมืองศรีเกษตร และรู้สึกเชื่อมั่นว่าพุทธศาสนาจะยังคง "รุ่งเรือง" อยู่ที่พม่าตอนล่างอีกอย่างน้อยห้าพันปี"

พวกมอญไม่เคยขึ้นไปตอนบนของลุ่มแม่น้ำอิระวดี และไม่เคยบุกรุกเข้าไปในยะไข่ ส่วนมากมักสนใจบริเวณที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ เคยขึ้นเหนือไปสุดก็เพียงเมืองพะโค และสร้างเมืองพะโคขึ้นภายหลังพวกปยุสูญอำนาจไปแล้ว ในพม่าตอนบน เมืองต่างๆ ในบริเวณปากแม่น้ำอิระวดี เช่น เมืองตะเกิง (เมืองย่างกุ้งในปัจจุบัน) ตวันดิ และสิเรียม เคยเป็นเมืองมอญก่อนพวกปยุลงมา และก่อนที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจะก่อตัวขึ้น เมื่อพวกปยุหมดอำนาจไป เมืองเหล่านี้คงจะได้ประกาศอิสรภาพเช่นเดียวกับเมืองสะเทิม ดังนั้น พวกมอญจึงเข้าโจมตีอาณาจักรศรีเกษตรทางภาคใต้และภาคตะวันออกบ่อยครั้ง เมื่อพวกปยุถอยร่นไป พวกมอญจึงเดินทางไปทางตะวันตกและตั้งเมืองโกสาม (เมืองพะสิมในปัจจุบัน) ขึ้นบนอีกฝั่งหนึ่งของที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ในคริสต์ศตวรรษที่ 7, 8 และ 9 เป็นสมัยที่มอญเรืองอำนาจและมีชื่อเสียงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในเวลาเดียวกันกับที่พวกปยุได้ทอดทิ้งพม่าตอนล่าง บนอีกฝั่งหนึ่งของดินแดนใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาณาจักรฟูนันอันยิ่งใหญ่ของชนชาติมาเลย์กำลังเสื่อมลงและแตกแยก ความเสื่อมของอาณาจักรฟูนันในภาคตะวันออกและความเสื่อมของอาณาจักรปยุในภาคตะวันตก ทำให้ชนชาติมอญ-เขมรที่อยู่ตรงกลางแบ่งดินแดนทั้งหมดระหว่างกัน ชนชาติเขมรเริ่มต้นด้วยการตั้งอาณาจักรเจนละ และถึงแม้ว่ามอญมิอาจจะตั้งอาณาจักรขึ้นได้ แต่ก็ก่อตั้งสหพันธรัฐมอญขึ้น พวกมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างตั้งอาณาจักรทวารวดี มีเมืองหลวงที่เมืองละโว้ (เมืองลพบุรีในปัจจุบัน) เมืองนั้นเจริญสูงสุดในคริสต์ศตวรรษที่ 7 และในคริสต์ศตวรรษที่ 8 ก็มีอาณาจักรใหม่ตั้งขึ้นในภาคเหนือตามแบบอาณาจักรเดิม คืออาณาจักรหริภุญไชย (เมืองลำพูนในปัจจุบัน) ตามพงศาวดารมอญและไทย เมืองดังกล่าวนั้นตั้งขึ้นโดยพระราชินีแห่งเมืองละโว้ผู้นับถือพุทธศาสนา อาณาจักร

สะเทิมรวมอาณาจักรที่เป็นเมืองท่าทางทะเลตอนบนของอ่าวและบริเวณที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำอิระวดีเข้าไว้ด้วยกัน อาณาจักรทั้งสามซึ่งมีส่วนร่วมกันในด้านภาษา เชื้อชาติ และศาสนา ได้ตั้งสหพันธพุทธรามัญขึ้น คำว่า *รามัญ* เป็นอีกชื่อหนึ่งของมอญ และแต่เดิมดินแดนทั้งสามแห่งนี้รู้จักกันว่า *รามัญเทศา* หรือ "ดินแดนของมอญ" แต่ต่อมาชื่อนี้ใช้เรียกพม่าตอนล่างเท่านั้น และเดิมทีเดียว "ดินแดนมอญทั้งสาม" นั้นคือ ทวารวดี หริภุญไชย และสะเทิม แต่ต่อมาหมายถึง พะสิม พะโค และเมาะตะมะ เมาะตะมะเป็นเมืองท่าโบราณและมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเมื่อเมืองสะเทิมไม่เป็นเมืองท่าอีกต่อไป เพราะปากแม่น้ำสะโตงตื้นเขิน พม่าทำลายเมืองสะเทิมลงในคริสต์ศตวรรษที่ 11

ในบรรดาชาติต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พวกมอญเป็นผู้มีความเจริญมากที่สุดอย่างไม่มีปัญหา เมืองสะเทิมเป็นเมืองหน้าด่าน เป็นหน้าต่างให้แก่วัฒนธรรมอินเดีย มอญรับวัฒนธรรมอินเดียและถ่ายทอดให้แก่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยทั่วถึงกัน ทั้งพวกปยุและเขมรจัดเป็นลูกศิษย์มอญในหลายกรณีด้วยกัน จารึกมอญที่เก่าที่สุดพบใกล้กับเมืองลพบุรีนั้นมีอายุย้อนกลับไปถึงคริสต์ศตวรรษที่ 8 แต่พวกมอญคงรู้จักเขียนหนังสือก่อนหน้านั้น อิทธิพลมอญที่มีต่อชนชาติต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาจเห็นได้จากคำที่มีรากศัพท์มอญปรากฏอยู่ในภาษาต่างๆ ในท้องถิ่นเหล่านั้น พวกมอญที่สะเทิมเป็นนักแกะสลักหินที่สามารถใช้ศิลาแลงและหินทรายสีแดงเป็นนักสร้างพระพุทธรูปและนักบุญผู้พิทักษ์ คือ พระกาวัมปติ และยังเชี่ยวชาญในงานสำริด ที่ต่างกับพวกปยุก็คือมอญหล่อรูปโดยใช้พิมพ์ แต่การแกะสลักลายนูนนั้นทำแบบเดียวกัน ประติมากรรมพระพุทธรูปมิได้ใหญ่โตหึมาดังเช่นในยะไข่ หรือเล็กดังเช่นในอาณาจักรปยุ แต่มีขนาดเท่าคนจริง ลักษณะลีลาของพระพุทธรูปมิได้เป็นไปตามระเบียบแบบแผน จึงแสดงออกซึ่งผลงานที่เป็นอิสระและเหมือนชีวิตจริงมากกว่า (ที่เมืองเมาะลำเลิงมีพระพุทธรูปฝีมือมอญในปางประทับนั่งบนบรรลังก์ ห้อยพระบาทตามสบายโดยพระบาทไม่แตะดิน) แม้ว่าพวกมอญจะมีวัฒนธรรมสูงและมีอิทธิพลต่อชนชาติอื่นๆ แต่ก็ล้มเหลวจากโอกาสที่มีที่จะตั้งอาณาจักรมอญให้ยิ่งใหญ่ขึ้นได้ หรือแม้แต่จะแบ่งดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่างพวกตนกับพวกเขมร อันที่จริงกำลังทหารของมอญก็เข้มแข็งเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากมอญสามารถใช้กำลังบังคับ

พวกปยุให้ถอยจากที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำได้ และสามารถต่อต้านการรุกรานของกองทัพน่านเจ้าได้ ความล้มเหลวที่มิได้รวมตัวกันให้เป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ ทำให้เป็นเหยื่อให้คนภายนอกมาโจมตี และเกิดการแตกแยกภายในสหพันธรัฐมอญกันเองด้วย

ความหายนะของพวกปยุก็ดี การรุกรานของน่านเจ้า และความเสื่อมของราชวงศ์ถังในเมืองจีนก็ดี ล้วนแต่เกิดขึ้นในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 9 ทั้งสิ้น ต่างก็มีผลกระทบโดยตรงต่อแผนการค้าและดุลการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สภาพที่ยุ่งเหยิงในพม่าตอนบนได้หยุดการค้าทางบกระหว่างพม่า อินเดีย และจีนอย่างสิ้นเชิง และยังมีผลต่อการค้าทางบกผ่านช่องเขายะไข่และการค้าทางเรือในลุ่มแม่น้ำอิระวดี ในไม่ช้า ที่ราบสามเหลี่ยมปากแม่น้ำได้ก่อตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว และท่าเรือเมืองสะเทิมก็ตื้นเขินขึ้น พวกน่านเจ้าค่อยๆ หยุดการรุกราน แต่หมู่ทหารที่มารุกรานเหล่านั้นยังคงหลงเหลืออยู่ทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเป็นโจรและทหารรับจ้าง ทว่าที่สำคัญที่สุดคือชาวโจฬะในอินเดียใต้ได้ชัยชนะลังกา และเนื่องจากมีกองทัพเรือที่สามารถ ชาวโจฬะจึงแสดงบทบาทเป็นผู้นำในการรื้อฟื้นศาสนาฮินดู

การที่ชาวลังกาเสียเมืองแก่พวกฮินดูนั้น เป็นอันตรายต่อพุทธศาสนานิกายเถรวาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้ว่าในระยะแรกพุทธศาสนาจะไม่ต้องการความคุ้มครองจากฝ่ายบ้านเมือง แต่ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา พุทธศาสนาสามารถเผยแพร่และดำรงอยู่ได้ก็เพราะมีกษัตริย์พื้นเมืองอุปถัมภ์ แต่การอุปถัมภ์ดังกล่าวมีน้อยลง เมื่อกษัตริย์พื้นเมืองกลับเข้าสู่อิทธิพลศาสนาฮินดู ทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่ค่อนข้างเห็นแก่ตัวแต่เข้าใจได้ คือความต้องการที่จะให้คนทั้งหลายนับถือตนเสมือนเทพเจ้า ดังนั้นเพื่อที่จะแสวงหาการอุปถัมภ์ดังกล่าว พุทธศาสนาจึงต้องยอมประนีประนอมกับศาสนาฮินดู และการที่พุทธศาสนานิกายมหายานยังคงอยู่ในอินเดียได้ ก็เพราะมีการดัดแปลงวิธีการหลายอย่างจากหลักการดั้งเดิมของพระพุทธองค์ และยอมรับความคิดฮินดูหลายประการ

เช่นเดียวกับในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จำต้องนำเรื่องต่างๆ ขึ้นมาพิจารณาประกอบและพุทธศาสนานิกายเถรวาทกำลังประสบปัญหายุ่งยาก พงศาวดารมอญระบุไว้ว่า เจ้าเมืองพะโครับศาสนาฮินดูไว้เต็มที่ และเริ่มปราบปรามพุทธศาสนา

จนกระทั่งพระราชินีผู้กล้าหาญได้โน้มน้าวพระทัยให้พระองค์หันมาสู่ทางเดิม คำจารึกบนพระพุทธรูปหินปางประทับยืนซึ่งพบใกล้เมืองปาออง แสดงให้เห็นว่าพระราชินีเมืองเมาะตะมะต้องต่อสู้กับการขยายตัวของลัทธิฮินดู ส่วนชาวโจฬะในอินเดียใต้ก็ปรารถนาจะขยายการค้า และในขณะเดียวกันก็พยายามเรียกร้องพุทธศาสนิกชนให้มาสนใจศาสนาฮินดู ดังนั้นจึงค่อยตรวจตราควบคุมการเดินเรือในทะเล และไปโจมตีแม้แต่อาณาจักรศรีวิชัยริมฝั่งทะเลภาคใต้แหลมมลายูซึ่งเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายมหายาน พวกเขมรซึ่งนับถือลัทธิฮินดูไศวนิกายและมีความคิดแบบนิกายมหายานปะปนอยู่ มีความทะเยอทะยานมากขึ้นและเข้ารุกรานที่ต่างๆ ด้วยกองทัพที่ทำให้เข้มแข็งด้วยทหารรับจ้างชาวน่านเจ้าจำนวนไม่น้อย ขณะนั้นพวกมอญก็แตกแยกกันอยู่มาก เมื่อถูกรุกรานจากหลายด้าน อาณาจักรทวารวดีและหริภุญไชยก็เกิดรบกันเอง

มีข้อเพิ่มเติมเกี่ยวกับความแตกแยกและความยุ่งยากระหว่างชาวพุทธนิกายเถรวาท คือ กษัตริย์แห่งอาณาจักรนครศรีธรรมราช (ลิกอร์ หรือ ตามพรลิงค์) ซึ่งเป็นอาณาจักรพุทธศาสนานิกายเถรวาทในด้านใต้ของอาณาจักรมอญ ได้เข้ารุกรานอาณาจักรทวารวดีทางทะเล พระองค์มิได้มีเรื่องวิวาทที่แท้จริงอย่างใดกับอาณาจักรมอญ เพียงแต่ต้องการแสวงหาประโยชน์จากเหตุการณ์สองอย่างซึ่งมิได้เกี่ยวข้องกัน คือ พวกมอญกำลังติดพันในการรบ และเจ้านายของกษัตริย์นครศรีธรรมราชคือกษัตริย์ศรีวิชัยก็กำลังติดพันกับการสงครามต่อต้านชวา การที่พระองค์ทรงมีกำเนิดเป็นชาวมาเลย์ ดังนั้น จึงอาจใฝ่ฝันที่จะสร้างอาณาจักรมาเลย์บนภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ศาสนาที่เป็นทางการในอาณาจักรของพระองค์คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาท แต่ก็ปะปนไปกับนิกายมหายานและศาสนาฮินดู พระองค์ได้ชัยชนะอาณาจักรทวารวดีโดยเร็ว และเปลี่ยนแนวความสนใจไปยังอาณาจักรหริภุญไชย แต่ก็ถูกต่อต้าน พระมเหสีของพระองค์ทรงเป็นเจ้าหญิงเขมร และเมื่อพระองค์สวรรคต พระโอรสซึ่งทรงเป็นรัชทายาทของทั้งสองอาณาจักรคืออาณาจักรนครศรีธรรมราชและทวารวดี จึงทรงอ้างสิทธิในราชบัลลังก์เขมรด้วย พระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างเคร่งครัดพอประมาณ ได้นำชาวพุทธมอญแห่งทวารวดีเข้าโจมตีอาณาจักรเขมร และได้รับความช่วยเหลือจากชาวเขมรที่เป็นพุทธทั้งหลาย เมื่อรบมาได้ 10 ปี พระองค์ก็

ทรงเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรเขมร (กัมพูชา) ใน ค.ศ.1011 ทรงพระนามว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เมื่อได้ชัยชนะอาณาจักรเขมรแล้ว ก็ทรงเปลี่ยนแนวจากพระพุทธศาสนา แม้ตราบจนสิ้นรัชสมัย พระองค์จะทรงให้เสรีภาพแก่พุทธศาสนาทั้งสองนิกายก็ตาม แต่พระองค์ก็ทรงอุปถัมภ์ศาสนาฮินดูไศวนิกายด้วย เน้นในข้อที่เกี่ยวกับฐานะพระเจ้าแผ่นดินเสมือนเป็นเทพเจ้า ในอาณาจักรมอญทวารวดี ซึ่งบัดนี้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรแล้ว แสดงชัดว่าพุทธศาสนานิกายเถรวาทต้องพ่ายแพ้ไปโดยปริยาย ด้วยสภาพการณ์ที่เลวร้ายของชาวพุทธ ประกอบกับในขณะนั้นเกิดอหิวาตกโรคระบาดในอาณาจักรหริภุญไชย หลายพันคนจึงพากันหนีไปสู่เมืองสะเทิมซึ่งอยู่ใกล้ๆ เนื่องจากทั้งกลัวโรคระบาดและเกรงตกอยู่ในอำนาจฮินดูของเขมร ในเมืองสะเทิมเองพวกมอญกลัวเขมรรุกรานและหวังที่จะช่วยตัวเอง จึงยอมประนีประนอมกับศาสนาฮินดู ระยะนี้คงเป็นระยะที่มอญผลิตภาพแกะสลักขนาดใหญ่ 2 ภาพ ภาพหนึ่งแสดงพระวิษณุสี่กรบรรทมบนพญาอนันตนาคราช พร้อมด้วยเทพเจ้าในศาสนาฮินดูทั้งสาม คือ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ ปรากฏขึ้นจากสะดือทะเลไปถึงท้องฟ้า อีกภาพเป็นพระศิวะสี่กรประทับบนโคนนทิพร้อมด้วยเทพธิดาบรรพตีเอนทับที่พระองค์ กำลังปราบอสูรที่แปลงกายเป็นกระบือ ในปี ค.ศ.1050 พระเจ้าสุริยวรมันสวรรคต พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันพระโอรสผู้เลื่อมใสในศาสนาฮินดูได้สืบราชสมบัติต่อมา ดังนั้นชะตาของพุทธศาสนานิกายเถรวาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดูเหมือนจะจบลงเพียงนั้น อย่างไรก็ตาม สภาพการณ์ก็ได้อำนวยให้ชาวพม่าในภาคเหนือของประเทศพม่าได้เป็นผู้อุปถัมภ์นิกายที่กำลังจะสูญหายไปนั้นให้ฟื้นขึ้นมาใหม่

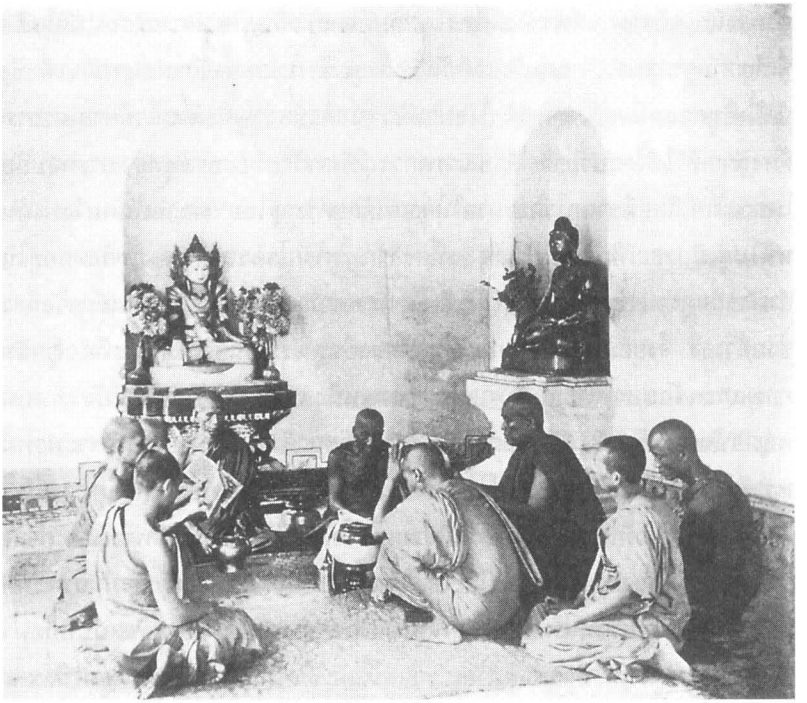

การบวชพระของพม่า

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

ครอบครัวคหบดีพม่าไปทำบุญที่วัด

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

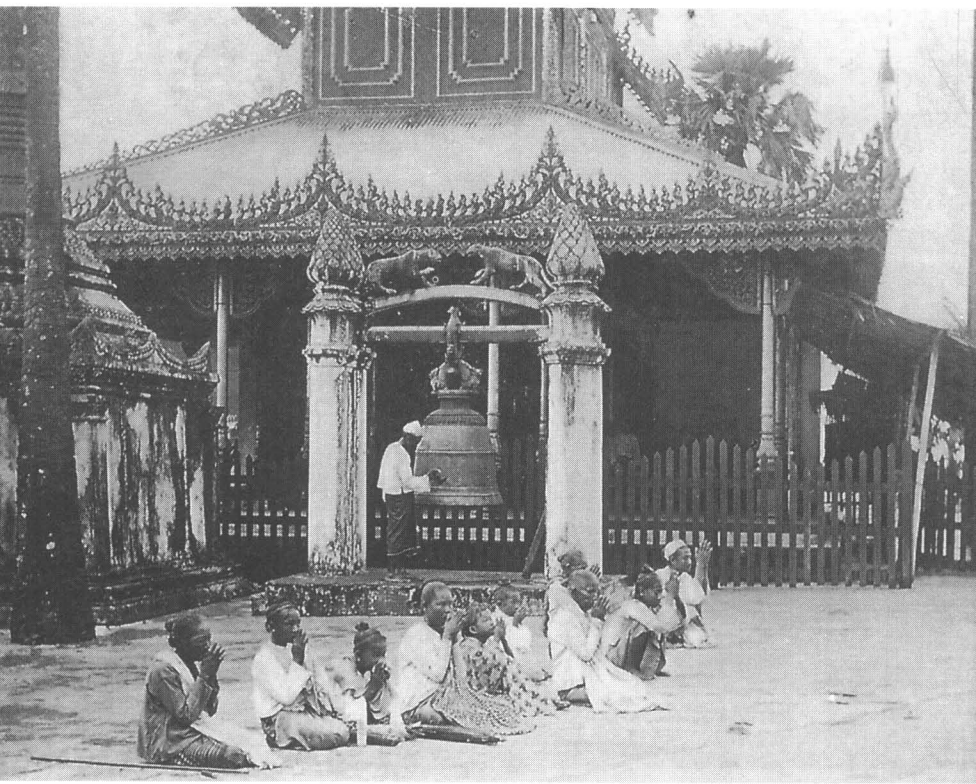

ฟังเทศน์ที่ลานวัด

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

บทที่ 3
อาณาจักรพุกามและจักรวรรดิพม่าครั้งแรก

ระยะเวลาที่แน่นอนที่พม่าเริ่มเป็นผู้นำในหมู่ชนชาติทั้งหลายแทนพวกปยุ ก็ได้แต่เพียงคาดคะเนกันเท่านั้น พงศาวดารระบุว่าหลังจากที่พวกปยุถอยร่นออกจากศรีเกษตรแล้ว มีชนเผ่าใหม่ๆ เข้ามา และในที่สุดชนชาติพม่าก็ปรากฏตัวขึ้น พม่าคงค่อยๆ เริ่มแสดงตัว เพราะปรากฏว่าจีนยังคงเรียกพม่าว่า ปยุ ตราบจน ค.ศ.1271 เมื่อตระหนักว่าคนในลุ่มแม่น้ำอิระวดีคือพวก *"เมียน"* (จากคำพม่าว่า มราม่า) และขณะนั้นอาณาจักรพุกามก็ใกล้ถึงกาลอวสาน พม่าได้พบที่ตั้งอาณาจักรของตนขณะที่กำลังสนับสนุนและแข่งขันกับพวกปยุอยู่ ดังเช่นพวกกันยันและพวกเสตเคยทำมาแต่ก่อน หลังจากที่พุทธศาสนานิกายเถรวาทในพม่าตอนบนขาดการติดต่อกับศูนย์กลางในลังกาแล้ว ก็เริ่มเสื่อมลง ได้รับนิกายมหายานมาทางบกจากอินเดีย ฟื้นฟูลัทธิบูชาธรรมชาติพื้นเมืองขึ้น ใน ค.ศ.638 พม่ารับศักราชใหม่ตามตำราโหราศาสตร์มาใช้

กองทัพน่านเจ้าตีอาณาจักรปยุแตก และกวาดต้อนเชลยไปประมาณ 3,000 คน หลังจากนั้นแล้ว พม่ากลายเป็นหัวหน้าชนชาติต่างๆ ที่ผูกพันกันอยู่ นักเขียนยุโรปมักสรุปว่าชนชาติปยุทั้งหมดสูญหายไปจากประวัติศาสตร์เมื่อเมืองหลวงแตก ความจริงมีอยู่ว่าจำนวนพวกปยุคงมีมากกว่า 3,000 คน อย่างไรก็ดี ในจำนวน 3,000 คนที่ถูกกวาดต้อนไป รวมเฉพาะพระราชวงศ์ ข้าราชการชั้นสูงและคนสำคัญๆ เท่านั้น แม้ว่ากษัตริย์น่านเจ้าจะอ้างว่าเป็นผู้ชนะพวกปยุ วิธีการที่พระองค์เข้าโจมตีพม่ามีลักษณะเป็นการปล้นรุกรานบ้านเมือง มากกว่าที่จะเป็นผู้ได้ชัยชนะอย่างแท้จริง อาณาจักรพม่ายังคงอยู่มาได้ อาจเป็นเพราะมิได้มีเมืองที่มีป้อมค่ายป้องกันแข็งแรงแต่อย่างใด ดังนั้นกองทัพน่านเจ้าจึงคิดว่าไม่คุ้มค่าที่จะเข้ารุกรานเมืองดังกล่าว ยิ่งกว่านั้น อากาศก็ร้อนเกินกว่าที่ทหารน่านเจ้าจะทนอยู่ได้นานๆ นอกจากในฤดูหนาวประมาณ 6 หรือ 7 สัปดาห์เท่านั้น อย่างไรก็ดี พม่าคงอยู่ใต้บารมีของอาณาจักรน่านเจ้า และส่วนมากต้องการผจญภัยและร่วมสู้รบในกองทัพน่านเจ้า ทั้งในฐานะเป็นทหารเกณฑ์และทหารสมัคร ระเบียบในกองทัพน่านเจ้าโดยเฉพาะในเรื่องเกณฑ์ทหารดูเข้มงวดและเด็ดขาด ทั้งพวกพม่า

พวกปยุ พวกเสตและชนชาติอื่นๆ ที่ผูกพันกัน ได้รับประสบการณ์และการฝึกหัดที่มีคุณค่าในรูปแบบการรบแบบใหม่ที่นายทหารน่านเจ้าใช้กันอยู่ เมื่อกองทัพน่านเจ้าสลายตัวไปและเลิกการรุกราน พม่าจึงรู้สึกเข้มแข็งพอที่จะสร้างเมืองที่มีป้อมค่ายแข็งแรงของตนได้ ดังนั้นกรุงพุกามจึงตั้งอยู่ตรงใต้จุดบรรจบของแม่น้ำอิระวดีกับแม่น้ำชินด์วิน

อาณาจักรใหม่ไม่สู้มั่นคงนัก พงศาวดารกล่าวถึงการสู้รบช่วงชิงราชสมบัติและการเปลี่ยนราชวงศ์ตราบจน ค.ศ.1044 พระเจ้าอนุรุทขึ้นครองราชย์ เมื่อพระเจ้าอนุรุทยังทรงพระเยาว์อยู่ ศัตรูแย่งราชสมบัติจากพระบิดาของพระองค์และบังคับพระบิดาให้ทรงผนวชเสีย พระเจ้าอนุรุททรงเจริญวัยขึ้น รับราชการเป็นพลทหารในกองทัพ เมื่อทรงบรรลุนิติภาวะจึงท้าดวลกับผู้แย่งราชสมบัติพระบิดาและฆ่าศัตรูเสีย พระองค์ถวายราชสมบัติคืนให้พระบิดา แต่พระบิดาไม่ทรงยอมรับ พระเจ้าอนุรุททรงปรับปรุงกองทัพให้เข้มแข็ง โดยทรงเลือกและแต่งตั้งขุนนางชั้นสูงสี่คนเป็นขุนพล ทั้งพงศาวดารพม่า มอญ และไทย บรรยายภาพกษัตริย์พร้อมด้วยขุนพลสี่นาย สวมเกราะทอง ขี่ม้าวิเศษนำกองทัพ ชัยชนะของวีรบุรุษเหล่านี้กลายมาเป็นตำนานและนิทานพื้นเมืองเล่าต่อๆ กันไปทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากหลักฐานการรบที่กล่าวไว้ในพงศาวดาร ดูเหมือนว่าพระเจ้าอนุรุทเป็นผู้เริ่มนำยุทธวิธีการรบแบบใหม่ๆ เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พระองค์เป็นบุคคลแรกที่เริ่มใช้ช้างในกองทัพใหม่ เปรียบดังใช้รถถังในการสงครามสมัยใหม่นำทหารเข้าสู่สงครามในขณะที่ทหารม้าชุ่มเตรียมพร้อมอยู่เบื้องหลังกองทัพข้าศึก พระองค์ทรงเคร่งครัดในกฎเกณฑ์ต่างๆ เป็นอย่างยิ่ง และหากมีผู้ไม่เคารพคำสั่งของพระองค์แม้แต่เพียงเล็กน้อยก็จะมีโทษถึงตาย กองทัพที่เข้มแข็งดังกล่าวทำให้พระองค์สามารถนำความมั่นคงและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาสู่ราชอาณาจักรของพระองค์ได้

พระเจ้าอนุรุทไม่ทรงพอพระทัยในศาสนาที่ประชาชนนับถืออยู่ในขณะนั้น ซึ่งเป็นศาสนาที่มีส่วนผสมปนเปของหลักในพุทธศาสนานิกายมหายานกับความเกรงกลัวอำนาจธรรมชาติแบบพื้นเมือง พระองค์ต่อต้านอำนาจและชื่อเสียงของคณะสงฆ์อารีซึ่งพระองค์ไม่เห็นด้วย ในขณะนั้น พระมอญรูปหนึ่งชื่อพระชินอรหันต์ได้เดินทางมายังอาณาจักรพุกาม ท่านเป็นผู้หนึ่งในหมู่ชนจำนวนน้อยที่ไม่นิยม

การรับความเชื่อแบบฮินดูที่เมืองสะเทิม และพอใจที่จะถูกเนรเทศ มากกว่าจะร่วมหมู่กับพวกที่ทำให้พุทธศาสนาเสื่อมเสีย ท่านจึงเดินทางมาจนถึงเมืองหลวงพม่า จัดว่าท่านกล้าหาญมาก เพราะเดินทางมาองค์เดียว โดยมิได้มีผู้ติดตามแม้แต่ผู้เดียว และเดินทางเข้าไปยังค่ายศัตรูที่ป่าเถื่อน บุคลิกอันน่านิยมของท่านดูแตกต่างกับพวกสงฆ์นิกายอารีที่เห็นแก่กิน และภายในเวลาไม่ช้า ท่านก็สามารถชักนำให้พระเจ้าอนุรุทหันมาเลื่อมใสพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้ พระเจ้าอนุรุทคงจะได้มีแผนเข้ายึดครองพวกมอญอยู่แล้ว เพื่อขยายอาณาเขตของพระองค์ให้ออกไปติดทะเล มาบัดนี้ พระองค์ทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนานิกายเถรวาท และจะเป็นผู้นำในความเชื่อใหม่นี้

ดังนั้น พระองค์จึงส่งต้นหนแนวหน้าไปยังพวกมอญ พะโคก็อยู่ในสภาพที่จะยอมแพ้อยู่แล้ว เมืองพะโคนั้นอยู่ริมเขตแดนมอญ และเป็นทางเปิดให้อินเดียมาโจมตีทางทะเลและพม่ามาจากภาคเหนือ พระเจ้าอนุรุททรงขอร้องต่อพระเจ้ามนูหะเจ้าเมืองสะเทิม ขอให้ส่งพระไตรปิฎกฉบับของนิกายเถรวาทมาให้พระองค์ฉบับหนึ่ง เจ้าเมืองสะเทิมตอบไปอย่างดูหมิ่น พร้อมทั้งเรียกพม่าว่า "ป่าเถื่อน" ทั้งพงศาวดารมอญและพม่า ต่างกล่าวตรงกันว่าคำขอร้องของพระเจ้าอนุรุทนั้นสุภาพ และคำตอบของพระเจ้ามนูหะนั้นหยาบคาย การขอพระไตรปิฎกนี้อาจอธิบายได้เป็นสองทางคือ อาจจะเป็นการขออย่างจริงใจเพราะพม่าไม่มีพระไตรปิฎกดังกล่าว และขณะนั้นลังกาก็ตกอยู่ใต้อำนาจของอาณาจักรโจฬะในอินเดีย การที่จะคัดลอกขึ้นอีกฉบับหนึ่งคงกินแรงงานมากและแทบจะเป็นไปไม่ได้ ด้วยขาดนักคัดลอกที่ชำนาญงานตลอดจนนักวิชาการในหมู่ชาวพม่า หรืออาจเป็นการใช้ภาษานักการทูตเรียกร้องให้มอญมาสวามิภักดิ์

กองทัพของพระเจ้าอนุรุทยกลงมาถึงภาคใต้และเข้าล้อมเมืองสะเทิมหลังจากล้อมอยู่ 3 เดือน การรบก็เสร็จสิ้นลง พร้อมด้วยชื่อเสียงอมตะของสี่ขุนพลเมื่อสะเทิมยอมแพ้ กองทัพพม่าเข้าค้นเมืองได้พระไตรปิฎก จับพระเจ้ามนูหะใส่ตรวนทองคำและจับข้าราชสำนักใส่หลังช้าง แห่แหนขบวนทัพที่ได้ชัยชนะไปตลอดทางจนถึงเมืองพุกาม พวกเชลยที่ถูกกวาดต้อนไปกรุงพุกามในครั้งนี้มีทั้งพระสงฆ์ นักปราชญ์ นักเขียนจารึกและช่างฝีมือ พงศาวดารมอญบันทึกไว้ว่า "เมืองสะเทิมที่ยิ่งใหญ่เหลือแต่ซากและเงียบสงบจับใจ" ตรงกันข้ามกับที่เมือง

พุกามที่เรียกเป็นภาษาราชการว่า "ผู้เหยียบย่ำศัตรู" นั้นกลับได้ชื่อเสียงจากชัยชนะดังกล่าวนั้นกระจายไปทั่ว เปรียบเสมือนเป็นเมืองที่สถิตของเทพเจ้าทั้งหลาย การที่พระเจ้าอนุรุทได้ชัยชนะเมืองสะเทิมครั้งนี้ ทำให้มอญหวั่นวิตก และแม้แต่อาณาจักรหริภุญไชยซึ่งเป็นไมตรีอย่างสนิทกับเมืองสะเทิมมาตั้งแต่ครั้งเกิดอหิวาตกโรคระบาด ก็ต้องยอมจำนนไปด้วย แม้พงศาวดารพม่ามิได้ระบุให้ชัดแจ้ง แต่พระเจ้าอนุรุทคงเรียกร้องบรรณาการจากอาณาจักรทวารวดี ซึ่งปฏิบัติตามพระประสงค์ของเจ้าเหนือหัวคือพระเจ้าอุทัยทิตยวรมัน โดยยกไปรุกรานเมืองตะนาวศรี หากทว่าขณะนั้นอาณาจักรเขมรกำลังเกิดจลาจลวุ่นวาย และพระเจ้าอนุรุทมิได้ทรงคิดว่าการรุกรานครั้งนั้นจะสำคัญพอที่พระองค์จะยกกองทัพลงไปพม่าตอนล่าง ดังนั้น พระองค์จึงเพียงแต่ส่งขุนพลทั้งสี่ลงไป และสามารถต่อต้านผู้รุกรานได้อย่างง่ายดาย

พงศาวดารพม่ากล่าวโดยย่อถึงการที่เขมรเข้ามารุกรานและพ่ายแพ้ในเวลาต่อมา กับกล่าวถึงการที่พระเจ้าอนุรุทได้ชัยชนะเมืองเชียงใหม่ และกล่าวถึงอาณาจักรเขมรว่าเป็นเขตสุดภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอาณาจักรพุกาม และระบุอาณาจักรต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่กบฏต่อต้านการปกครองของพม่า เมื่อกองทัพกุบไลข่านเข้ายึดกรุงพุกามได้ใน ค.ศ.1287 พงศาวดารไทยบันทึกไว้ว่าพระเจ้าอนุรุทโจมตีได้ชัยชนะลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งหมด และรับบรรณาการจากกษัตริย์เขมร มีผู้บันทึกว่ากองทัพพระเจ้าอนุรุทเข้ารุกรานอาณาจักรเขมร เข้าปล้นเมืองพระนครธม และอีกผู้หนึ่งกล่าวไว้ว่าพระเจ้าอนุรุทเสด็จไปรับบรรณาการถึงชวา

เนื่องจากตำนานเกี่ยวกับชัยชนะของพระเจ้าอนุรุทนั้นแพร่หลายมากในเมืองไทย พงศาวดารไทยระบุไว้หลายตอน และโดยเหตุที่ไม่มีความจำเป็นใดๆ ที่ชาวไทยจะต้องยกย่องพม่า นายดับบลิว. เอ. อาร์. วูด จึงยอมรับความเป็นจริงข้อนี้ในหนังสือเรื่อง *ประวัติศาสตร์สยาม* ของเขา ชี้ให้เห็นว่าพุทธศาสนานิกายเถรวาทแพร่หลายในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และการที่ชนชาติเขมรยอมรับหลักการพุทธศาสนานิกายเถรวาทตั้งแต่สมัยพระเจ้าอนุรุท นิยายพื้นเมืองในบริเวณต่างๆ ทั้งหมดในแหลมอินโดจีนมักมีเรื่องราวของพระเจ้าอนุรุทเสด็จทรงม้าถือพระขรรค์เยี่ยมเยียนดินแดนเหล่านั้น ในตำนานพระแก้วมรกต (ขณะนี้พระแก้วมรกตอยู่ใน

พระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพฯ) บรรยายว่าพระแก้วมรกตเป็นของขวัญที่พระเจ้ากรุงลังกาส่งมาถวายพระเจ้าอนุรุท แต่เรือที่บรรทุกพระแก้วมรกตมายังเมืองพะสิมถูกลมพัดออกนอกทางไปถึงคอคอดกระ จึงอัญเชิญขึ้นไปยังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พระเจ้าอนุรุทพิโรธมาก พุ่งพระขรรค์วิเศษทันที แต่ทรงเปลี่ยนพระทัยเมื่อเห็นประชาชนเลื่อมใสศรัทธาในพระแก้วมรกต พิธีการในพุทธศาสนาที่กระทำกันในประเทศไทย ลาว กัมพูชา ก็ได้แบบฉบับมาจากพม่า และหลายแห่งในภาคเหนือของประเทศไทยยังคงกระทำพิธีรดน้ำดำหัวในวันขึ้นปีใหม่ และดูเหมือนว่า ตลอดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาใช้ศักราชและปฏิทินพม่ากันโดยทั่วไป เนื่องจากผลชัยชนะของพระเจ้าอนุรุท แม้แต่ก่อน ค.ศ.1050 จารึกชาติจามก็กล่าวถึงอาณาจักรพุกาม แม้แต่ในปัจจุบัน อิฐชนิดดีที่สุดในประเทศไทยก็ยังเรียกว่าอิฐพุกาม

ความมุ่งหมายทางการเมืองของพระเจ้าอนุรุท คือ ปรารถนาจะรวมสภาพภูมิศาสตร์ในพม่าให้เป็นราชอาณาจักรเดียวกัน และมีอาณาจักรใหญ่น้อยที่ส่งราชบรรณาการมาถวาย ดังนั้น พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่สถาปนาราชอาณาจักรพม่าอันรวบรวมขึ้นมั่นคงประหนึ่งจะเป็นจักรวรรดิพม่า สำหรับอาณาจักรมอญทางพม่าตอนล่าง ในขั้นต้นๆ ก็ทรงตั้งข้าหลวงต่างพระองค์ไปปกครองแทนพระเจ้าแผ่นดิน ยกเว้นที่เมืองพะโคซึ่งยังคงอนุญาตให้มีกษัตริย์ที่ถวายราชบรรณาการอยู่เพราะต้องการตอบแทนที่ได้ช่วยเหลือให้พระองค์ตีเมืองสะเทิมได้ หลังจากกษัตริย์ที่ถวายราชบรรณาการสิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าอนุรุทก็ทรงตั้งข้าหลวงขึ้นแทน และทรงยกกองทัพไปบุกแคว้นยะไข่ แต่ทรงตระหนักว่าลักษณะภูมิประเทศที่มีเทือกเขาอยู่มากนั้นเป็นอุปสรรค จึงทรงอนุญาตให้เจ้าเมืองยะไข่อยู่อย่างกึ่งอิสระ ทรงทำไมตรีกับพุทธอาณาจักรปัทไทกยะซึ่งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้นยะไข่ชายแดนด้านอินเดีย ฝ่ายเจ้าเมืองลังกาซึ่งกำลังสู้รบกับเจ้าเมืองโจฬะ ได้ขอความช่วยเหลือมา พระองค์ก็ส่งเงินและของมีค่าอื่นๆ ไปช่วยกองทัพสิงหล เมื่อเจ้าเมืองลังกาได้ชัยชนะแล้ว ทรงขอร้องให้พระเจ้าอนุรุทช่วยสังคายนาพุทธศาสนานิกายเถรวาทในลังกา กษัตริย์พม่าจึงทรงส่งคณะสงฆ์ไปปรับปรุงพิธีอุปสมบทให้ใหม่ทั้งเกาะ

ขณะนั้น อันตรายจากการรุกรานของเขมรไม่มีแล้ว พระเจ้าอนุรุทจึงหันความสนพระทัยไปยังอาณาจักรน่านเจ้า พระองค์ทรงตั้งตัวเป็นผู้แก้แค้นแทน

พวกปยุ ทรงส่งกองทัพไปรุกรานอาณาจักรไทย ปรากฏว่าเกือบไม่มีการต่อต้านใดๆ พระองค์จึงทรงขอให้ส่งพระเขี้ยวแก้วซึ่งขณะนั้นอยู่ที่น่านเจ้ามาให้พม่า เช่นเดียวกับกรณีขอพระไตรปิฎกจากเมืองสะเทิมในกาลก่อน การขอร้องดังกล่าวเท่ากับเป็นการเรียกร้องบรรณาการ และพระเจ้าอนุรุททรงยินดีมาก เมื่อกษัตริย์น่านเจ้าส่งของขวัญอันมีค่ามาให้แก่พระองค์ รวมทั้งพระเขี้ยวแก้วจำลองด้วย พงศาวดารระบุว่าพระเจ้าอนุรุทพยายามนำพุทธศาสนานิกายเถรวาทเข้ามาแทนที่นิกายมหายานซึ่งแพร่หลายอยู่ในอาณาจักรน่านเจ้าในเวลานั้น แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ อย่างไรก็ดี พระเจ้าอนุรุททรงยินดีอย่างยิ่งในความประสงค์ที่สำคัญของพระองค์ คือ การเข้ารุกรานน่านเจ้า เพื่อป้องกันมิให้พวกน่านเจ้ามาก่อกวนกองทัพของพระองค์ที่จะไปปราบพวกไทยใหญ่ในภาคตะวันออกของอาณาจักรพม่า ดังนั้น เมื่อกลับมาจากน่านเจ้า พระองค์จึงเสด็จไปทั่วบริเวณแคว้นไทยใหญ่ รับการสวามิภักดิ์จากหัวหน้าไทยใหญ่ทั้งหลาย ซึ่งต่างก็ได้รับตำแหน่งกษัตริย์องค์น้อย หรือ "กษัตริย์แห่งพระอาทิตย์ยามสายัณห์" อย่างไรก็ดี ในกรณีที่อาจมีการกบฏต่อต้านอำนาจของพม่าขึ้นได้ พระองค์จึงโปรดให้สร้างป้อมอันแข็งแรงขึ้นริมเขตที่ราบสูงไทยใหญ่ การที่ทรงปราบอาณาจักรน่านเจ้าและพวกไทยใหญ่ในพม่าลงได้นั้น ทำให้ดินแดนภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พ้นภัยจากการรุกรานของชนเผ่านักรบต่างๆ อีกประมาณสองร้อยปีต่อมา

ในการสถาปนาพุทธศาสนาให้เป็นศาสนาประจำชาติพม่าอย่างเป็นทางการนั้น พระเจ้าอนุรุททรงได้รับคำแนะนำจากพระชินอรหันต์ ซึ่งพระองค์ทรงแต่งตั้งให้เป็นพระสังฆราชในอาณาจักรของพระองค์ พระองค์ทรงเป็นผู้เคร่งครัดในกฎเกณฑ์ข้อบังคับมาก ไม่ผ่อนปรนให้มีเสรีภาพในการนับถือศาสนา และลงโทษผู้ที่ประพฤติผิดระเบียบแบบแผนอย่างรุนแรง พระองค์ทรงจัดการกับคณะสงฆ์นิกายอารีฝ่ายค้านอย่างรอบคอบ ตัดศีรษะผู้นำทั้งหลาย แต่นำเอาตำแหน่งและยศศักดิ์ไปให้กองทหาร ตามพงศาวดารกล่าวไว้ว่า พวกสงฆ์นิกายอารีมีกำลังกายที่เข้มแข็ง ได้รับการเลี้ยงดูดี จึงสามารถสู้รบบนหลังช้างได้ดีมาก แม้กระนั้นพระองค์ก็ยังต้องยอมประนีประนอมกับผู้ที่นับถือภูติผีปีศาจบ้าง แม้จะต้องใช้มาตรการเด็ดขาดบ้างก็ตาม แต่พระองค์ก็สามารถยกพุทธศาสนาให้เป็นศาสนาประจำชาติได้สำเร็จ ทั้งนี้เพราะคนส่วนมากยอมรับนับถือนั่นเอง พระชินอรหันต์

แนะนำให้พระสงฆ์ไปอยู่ตามชนบท สร้างวัดจำนวนมาก และสอนทั้งศาสนาและอ่านเขียนให้แก่ประชาชน พระเจ้าอนุรุททรงปลุกความศรัทธาของมหาชน โดยการเปิดกรุบรรจุพระธาตุในเจดีย์ที่ศรีเกษตร และนำขบวนแห่พระธาตุนั้นกลับมา และพระองค์โปรดให้แห่แหนอย่างเอิกเกริก คือแห่พระไตรปิฎกมาจากเมืองสะเทิม และเมื่อรับพระเขี้ยวแก้วจำลองจากเมืองลังกา ก็มีการแห่แหนอย่างมโหฬารเช่นเดียวกัน

ทุกหนทุกแห่งที่พระเจ้าอนุรุททรงได้ชัยชนะในการสงคราม แทนที่พระองค์จะสร้างเสาหินแห่งชัยชนะไว้ กลับทรงสร้างแผ่นอิฐจารึกบทสวดมนต์ในพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลีหรือสันสกฤต และพระนามาภิไธยเป็นภาษาสันสกฤต ทั้งทรงเป็นพระองค์แรกในบรรดาผู้สร้างโบสถ์วิหารอันยิ่งใหญ่ และทำให้กรุงพุกามกลายเป็นศูนย์กลางการศึกษานิกายเถรวาท โดยพยายามเชื้อเชิญนักปราชญ์จากดินแดนมอญ ลังกา และโดยเฉพาะจากอินเดีย ซึ่งขณะนั้นพุทธศาสนากำลังใกล้จะสูญหายไป เพราะพวกมุสลิมเข้าครอบครองอินเดีย พระองค์ทรงสนับสนุนช่างฝีมือ นักก่อสร้าง นักแกะสลักและศิลปิน ให้มาอยู่ที่กรุงพุกาม นักปราชญ์บางท่านเขียนไว้ว่าพุทธศาสนาที่เมืองสะเทิมนั้นมิได้บริสุทธิ์นัก และพงศาวดารระบุไว้ผิดๆ ว่ากรุงพุกามได้รับพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากเมืองสะเทิม แต่พงศาวดารอ้างถึงการที่พระชินอรหันต์มายังเมืองพุกาม และได้รับพระไตรปิฎกชุดหนึ่งจากเมืองสะเทิม หากพุทธศาสนาที่เมืองสะเทิมยังบริสุทธิ์คงจะมิได้เปิดโอกาสให้พระชินอรหันต์เดินทางไปยังกรุงพุกาม และชักชวนพระเจ้าอนุรุทให้สนับสนุนพุทธศาสนา พงศาวดารมอญอ้างถึงพระเจ้ามนูหะว่า เป็นผู้ยินยอมประนีประนอมกับศาสนาฮินดู ดังจารึกว่า *"มนูหะแพ้เพราะได้กระทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ"*

ความสำคัญอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้าอนุรุท คือ การรวบรวมชนชาติต่างๆ กันให้เข้าเป็นชาติเดียวกัน พระองค์ทรงรอบคอบมาก จนกระทั่งชาวพม่าของพระองค์มิอาจไปแสดงตนอยู่เหนือชนชาติอื่นๆ ได้ แต่พระองค์ยังคงมีคารวะต่อพวกปยุซึ่งหมดความเจริญไปก่อนหน้านั้นไม่นาน พระองค์ยังคงรักษาชื่อปยุไว้สำหรับใช้ต่อหมู่เผ่าทั้งหลายที่มีความสัมพันธ์กัน แม้ว่าชนชาติเหล่านั้นจะรวมกันอยู่เป็นชาติภายใต้พม่าก็ตาม ดังนั้น จีนจึงมิได้ตระหนักในการเปลี่ยนแปลง

ความเป็นผู้นำในพม่าเป็นเวลานาน พงศาวดารยะไข่บันทึกไว้ว่า พระเจ้าอนุรุทยกกองทัพปยุของพระองค์มาตีได้แคว้นยะไข่ และในจารึกที่พุทธคยาในอินเดียกล่าวถึงคณะทูตที่ผู้สืบราชสมบัติของพระเจ้าอนุรุท คือ พระอนุชาครรชิตเป็นผู้ส่งไป มีคำบรรยายเกี่ยวกับพระองค์ว่า *"พระเจ้าแผ่นดินของพวกปยุ"*

หลังจากเมืองสะเทิมแตกแล้ว พระเจ้าอนุรุททรงแสดงความเห็นใจพวกมอญ และสนับสนุนให้พลเมืองของพระองค์เรียนรู้วัฒนธรรมจากพวกมอญ แม้ว่าพระองค์จะทรงอนุญาตให้กองทหารของพระองค์ไปโจมตีเมืองสะเทิม ก็ยังทรงสอดส่องดูแลมิให้ทหารฆ่าศัตรูเสียทั้งหมด และพระเจ้ามนูหะและพระราชวงศ์ก็ได้รับการยกย่องเป็นอย่างดี แม้แต่ตรวนก็ให้ทำด้วยทองแท้ พระเจ้าอนุรุททรงดุร้ายและเข้มงวด ไม่แต่เฉพาะกับชนชาติใดชนชาติหนึ่ง แต่กับพลเมืองของพระองค์เองก็ทรงดุร้ายเช่นกัน เพราะพระองค์ทรงตระหนักว่ามาตรการที่รุนแรงจำเป็นสำหรับสร้างชาติใหม่ พระองค์ไม่เคยยอมรับพิธีการเกี่ยวกับกษัตริย์เป็นเทพเจ้า และไม่โปรดแม้แต่พระเจ้าต่างๆ ที่ประชาชนนับถือ มีผู้กล่าวว่าพระองค์ทรงโบยเทพเจ้าต่างๆ ด้วยสันทวนของพระองค์ พระองค์ได้รับความสำเร็จดังประสงค์ แต่ต้องเสียความนิยมชมชื่นในพระองค์เอง ประชาชนยกย่องและกลัวเกรงพระองค์เป็นอย่างยิ่ง แต่ไม่รักพระองค์เลย การที่พระองค์สั่งให้ประหารวีรบุรุษหนุ่มน้อยสองคนซึ่งฝ่าฝืนกฎเกณฑ์หลังจากที่ได้ชัยชนะน่านเจ้ามาแล้วนั้น ทำให้ประชาชนโกรธขึ้งยิ่งนัก และเพื่อเอาใจประชาชน ทรงประกาศว่าวีรบุรุษทั้งสองที่ตายไปแล้วเป็นเทพเจ้าและอนุญาตให้บูชาได้ นอกจากนั้น การที่พระองค์ทรงเนรเทศเจ้าชายครรชิตนั้น ทำให้ชื่อเสียงของพระองค์ไม่เป็นที่แพร่หลายยิ่งขึ้น แม้ว่าการกระทำนั้นจะดูสมเหตุสมผล เพราะเจ้าชายพระองค์นั้น เหมือนดังอัศวินโต๊ะกลมลานสลอตลอบรักนางสนมคนหนึ่งของพระองค์

พงศาวดารระบุว่า ศัตรูของพระเจ้าอนุรุทแอบบุกเข้าไปปลงพระชนม์ชีพของพระองค์ และทำลายซากพระศพจนมิอาจจะพบพานได้ เรื่องราวการสวรรคตของพระองค์นั้น กล่าวว่าเทพเจ้าซึ่งพระองค์ได้เหยียบตีนั้น ปรากฏตัวมาในรูปกระบือป่าและขวิดพระองค์สิ้นพระชนม์ ต่อมาปีศาจก็นำเอาพระศพไป อย่างไรก็ดี การสวรรคตอย่างลึกลับของพระองค์ก็มิอาจสั่นคลอนอาณาจักรที่พระองค์ได้สร้างไว้อย่างมั่นคงแข็งแรงนั้นได้ พระโอรสหนุ่ม คือ เจ้าชายสอลูได้ครองราชสมบัติ

ต่อมา จารึกมักกล่าวถึงพระองค์อย่างเอ็นดูว่า *"กษัตริย์หนุ่มน้อย"* และเพราะพระองค์มิได้มีประสบการณ์แต่อย่างใด บรรดาเสนาบดีจึงแนะนำให้ทูลเชิญเจ้าชายครรชิตกลับมาจากการถูกเนรเทศ เจ้าชายครรชิตช่วยราชการกษัตริย์หนุ่มได้เป็นอย่างดี แต่ต่อมาปรากฏว่ายังทรงมีความสัมพันธ์กับนางในอยู่ จึงถูกเนรเทศไปอีก อย่างไรก็ดี พระเจ้าสอลูทรงเห็นความสามารถในการช่วยราชการของเจ้าชายครรชิต จึงโปรดให้เนรเทศและแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองซเลียง เมืองในแดนตะวันตกที่ห่างไกลไป

มาบัดนี้ กษัตริย์หนุ่มเลือกพระสหายร่วมตาย คือ บุตรชายของพระพี่เลี้ยงเดิม กล่าวคือ พระเจ้าอนุรุทได้นำเอาสตรีมอญผู้หนึ่งมาเป็นพี่เลี้ยงของพระโอรส ทั้งนี้อาจด้วยเหตุผลทางการเมือง และด้วยเหตุผลเดียวกัน พระเจ้าสอลูทรงแต่งตั้งบุตรชายของนางให้เป็นเจ้าเมืองพะโค ไม่ปรากฏทั้งชื่อตัวและชื่อทางราชการของเจ้าเมืองผู้นั้น เพราะพงศาวดารกล่าวถึงท่านผู้นี้ว่า *รามัญกัน* หรือ "มอญบอด" เพราะตาบอดข้างหนึ่ง ชื่อนี้แท้จริงเป็นการเหยียดหยามที่ใช้กันแพร่หลายภายหลังที่บาดหมางกับพระเจ้าสอลูแล้ว ในระหว่างที่เข้าออกอยู่ในราชสำนัก คงได้ทราบถึงการไร้สมรรถภาพขาดประสบการณ์ของพระเจ้าสอลู และคงได้ถวายคำแนะนำพระองค์ให้คืนอิสรภาพแก่พวกมอญ แม้ว่าพม่าจะปฏิบัติดีต่อพวกมอญ แต่มอญก็ยังรู้สึกว่าสูญเสียไม่แต่เฉพาะอิสรภาพเท่านั้น แต่ยังเสียความเป็นใหญ่ในการควบคุมการค้าตามเส้นทางการค้าตามเมืองท่าด้วย

พงศาวดารบรรยายความแตกแยกระหว่างเจ้าเมืองพะโคกับกษัตริย์พม่าในลักษณะฟูฟ่า ทั้งสองกำลังเล่นสกากัน เจ้าเมืองพะโคชนะ ขณะที่เขาแสดงความยินดีในชัยชนะอันนั้น กษัตริย์ทรงเยาะเย้ยว่า *"ถ้าแกฉลาดเสียเหลือเกินละก็ทำไมแกไม่กบฏต่อฉันเล่า"* ฝ่ายเจ้าเมืองพะโคกลับไปเมืองของตน และจำคำกษัตริย์ไว้ จึงยกธงกบฏขึ้น เจ้าเมืองเคยรบในกองทัพพระเจ้าอนุรุท จึงรู้ยุทธวิธีการสงครามของพม่า เขาบรรทุกทหารบกไปด้วยขบวนเรือ แล่นขึ้นไปถึงต้นแม่น้ำอิระวดี และไปยึดที่มั่นบนเกาะแห่งหนึ่งใต้กรุงพุกามไม่กี่ไมล์ พระเจ้าสอลูทรงเชิญเจ้าชายครรชิตให้กลับมาช่วยราชการในกองทัพ ยกทัพลงไปตามลุ่มแม่น้ำไปถึงเกาะที่เจ้าเมืองตั้งค่ายอยู่ในเวลาค่ำ พระเจ้าสอลูพระทัยร้อนและไม่เชื่อคำคัดค้านของเจ้าชายครรชิต พระองค์ถือโอกาสที่เดือนหงายเข้าโจมตีศัตรู แต่เจ้าเมืองเตรียมรับการโจมตีโดยไม่รู้ตัวนั้นอยู่แล้วเป็นอย่างดี ผลก็คือ กองทัพพม่าแตกและกษัตริย์

ถูกจับเป็นเชลย

เจ้าชายครรชิตรีบควบม้ากลับเมือง บรรดาเสนาบดีต่างพร้อมใจกันอัญเชิญขึ้นเป็นกษัตริย์โดยเข้าใจว่าพระเจ้าสอลูสวรรคตเสียแล้ว เจ้าชายครรชิตไม่ยอมรับราชบัลลังก์ โดยอ้างว่าจะทรงกลับไปติดตามพระเจ้าสอลู เจ้าชายครรชิตทราบจากผู้สอดแนมว่าพระเจ้าสอลูถูกจับเป็นเชลย จึงแอบเข้าไปในค่ายศัตรูในเวลากลางคืน เพื่อไปลักพาพระเจ้าสอลูหนี แต่พระเจ้าสอลูไม่ทรงเชื่อพระทัยเจ้าชายครรชิต ดังนั้นจึงตัดสินใจให้สัญญาณให้เพื่อนร่วมทุกข์ทราบ เจ้าชายครรชิตทรงผิดหวังและแค้นพระทัยมาก จึงละทิ้งเจ้าชายและว่ายน้ำหนีมายังฝั่งตรงข้าม เจ้าชายครรชิตกลับตรงมายังเมืองหลวงและรวบรวมกองทัพเท่าที่พอมีเหลืออยู่รอบๆ พระองค์ไปซ่องสุมอยู่ที่ภูเขาโปปา จัดการปฏิรูปกำลังรบ การพ่ายแพ้ต่อมอญครั้งนี้เป็นครั้งแรกตั้งแต่พระเจ้าอนุรุทขึ้นครองราชบัลลังก์แล้ว เจ้าเมืองมอญให้ประหารชีวิตพระเจ้าสอลูเสียและยกทัพตรงไปยังกรุงพุกาม พระเจ้าครรชิตช่วยป้องกันมิให้อาณาจักรพม่าพ่ายแพ้แก่มอญ บรรดาเสนาบดีปิดประตูเมือง และกองทัพมอญเข้าล้อมเมือง เมื่อทุกสิ่งเตรียมพร้อมแล้ว พระเจ้าครรชิตจึงโอบล้อมอีกชั้นหนึ่ง และบังคับให้มอญถอยออกมา เจ้าเมืองมอญเสียขวัญล่องแพหนีลงไปตามแม่น้ำ แต่เจ้าชายครรชิตส่งม้าเร็วไปตามจับได้ตรงหัวโค้งแม่น้ำ และยิงธนูถูกเจ้าเมืองมอญตาย เมื่อขาดหัวหน้าเสียแล้ว พวกมอญจึงยอมแพ้

พวกมอญต่างรอคอยว่าพม่าคงยกทัพมาแก้แค้น แต่ก็ยังมิได้ปรากฏวี่แวว เพราะพระเจ้าครรชิตนั้นใช้นโยบายประนีประนอม ทรงอภัยโทษพวกกบฏ อนุญาตให้มอญรับราชการในกองทัพ และรับใช้ราชการเหมือนดังแต่ก่อน ฝ่ายในเมืองหลวงก็ยกย่องศิลปินและนักปราชญ์มอญดังเดิม พวกมอญยังคงจำได้ว่า พระเจ้าครรชิตเคยรบต่อต้านเขมรเพื่อพวกตนมาแต่ก่อน และยังคงจำได้ถึงความรักที่พระองค์มีต่อพระราชินีมอญผู้เป็นธิดาของเจ้าเมืองพะโค หลังจากที่เจ้าชายครรชิตได้ชัยชนะกองทัพเขมรแล้ว พระองค์นำนางไปในขบวนของเจ้าชายด้วย ไปยังเมืองพุกามเพื่อถวายตัวแก่พระเจ้าอนุรุท ในระยะการเดินทางอันยาวนาน ทั้งสองก็รักกัน พวกมอญชื่นชมพระเจ้าครรชิตมาก เพราะทรงยกย่องนางขึ้นเป็นพระราชินี

กำเนิดอันลึกลับของพระเจ้าครรชิต ก่อให้เกิดข่าวลือที่ทำให้พระองค์เป็นบุคคลที่น่าสนใจ พระมารดาของพระองค์เป็นเจ้าหญิงจากแคว้นหนึ่งในอินเดีย

ที่ได้ถูกส่งมาถวายตัวแด่พระเจ้าอนุรุทตั้งแต่ต้นรัชกาล ทูตพม่าที่นำนางมาส่งยังกรุงพุกามหลงรักนาง และเมื่อมาถึงเมืองหลวงพม่า เขาต้องการปกปิดความผิดของตน และต้องการได้นางไว้เอง จึงทูลพระเจ้าอนุรุทว่า เขาไม่แน่ใจว่านางเป็นธิดากษัตริย์จริง พระเจ้าอนุรุททรงเชื่อทูต จึงไม่ทรงแต่งตั้งนางให้เป็นราชินี แต่พงศาวดารมิได้ระบุว่าพระเจ้าอนุรุทได้ทรงแต่งตั้งนางให้เป็นสนมหรือยกนางให้แก่ทูตไป แต่เจ้าชายครรชิตมิได้อ้างว่าทรงเป็นโอรสของพระเจ้าอนุรุท เพราะกล่าวถึงพระเจ้าอนุรุทและพระเจ้าสอลูว่าเป็นเจ้านายอยู่เสมอ ในระหว่างที่ถูกเนรเทศเจ้าชายครรชิตได้หลานสาวของนักบวชนิกายอารีเป็นชายา นักบวชนั้นก็ลี้ภัยมาเนื่องจากถูกพระเจ้าอนุรุทกริ้วเช่นกัน หลังจากพระเจ้าครรชิตทรงเป็นกษัตริย์แล้ว นางก็เข้ามายังราชสำนักพร้อมด้วยโอรสซึ่งนางให้กำเนิด หลังจากที่เจ้าชายครรชิตได้ทิ้งคำบัญชาของพระเจ้าสอลูแล้ว

เรื่องทั้งหมดนี้ ทำให้พวกมอญทึ่งในองค์พระเจ้าครรชิตมาก ในระหว่างที่รับราชการอยู่ในกองทัพมานาน พระองค์คงจะรู้ภาษามอญ ดังนั้น ในจารึกและประกาศทั้งหลายจึงทรงใช้ภาษามอญ บรรดากษัตริย์พม่าองค์ก่อนๆ เคยใช้ภาษาบาลีหรือสันสกฤตเป็นภาษาราชการ เพราะนักปราชญ์ยังคงพยายามสร้างอักษรพม่าอยู่ และภาษาปยุก็เลิกพูดเลิกใช้กันไปนานแล้ว และต่างก็พากันรีรอที่จะใช้ภาษามอญเพราะจะเป็นการยอมรับว่าตนต่ำกว่า แต่พระเจ้าครรชิตนั้น ทรงคิดตรงกันข้ามว่าพม่ามีฐานะเป็นผู้นำมั่นคงแล้ว และอาจเผื่อแผ่เมตตาและปรารถนาดีไปยังมอญได้

พระองค์ตัดสินพระทัยจะแก้ปัญหาการแข่งดีกันในเรื่องศาสนา อันเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายประนีประนอมกับพวกมอญ การบูชาเทพเจ้าวิษณุของฮินดูนั้นแพร่หลายเข้ามาในพม่าตอนล่าง เพราะชาวอินเดียนำเข้ามา และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในพม่าตอนล่าง โดยเฉพาะในหมู่พวกมอญ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าพระองค์หันมาเลื่อมใสในพุทธศาสนา เพราะได้รับแต่งตั้งให้เป็นเทพเจ้าผู้คุ้มครองพุทธศาสนา พระเจ้าครรชิตทรงรับคำแนะนำจากพระชินอรหันต์ซึ่งยังคงเป็นพระสังฆราช จัดให้พระวิษณุมีส่วนใกล้ชิดกับพุทธศาสนาในพม่า พระองค์ทรงประกาศว่า พระองค์เองทรงเป็นพระวิษณุในชาติปางก่อน นักปราชญ์ยุโรปอธิบายการกระทำของพระองค์ว่า เป็นการเลื่อมใสในศาสนาฮินดูหรือการยอมรับ

ลัทธิเทวราช ในทางตรงกันข้าม ความมุ่งหมายของพระองค์ต้องการให้คนเห็นว่าพระวิษณุนั้นต่ำกว่าพระพุทธเจ้ามาก และมิได้ยิ่งใหญ่เกินกว่ากษัตริย์ อาจอธิบายการกระทำบางส่วนของพระองค์เปรียบเทียบกับวิธีการของคริสต์ศาสนาในสมัยกลางในยุโรปที่รวมพระพุทธเจ้าเข้าไว้ในบัญชีนักบุญ

พระเจ้าครรชิตประกาศว่า ผู้สร้างอาณาจักรศรีเกษตรคือตัวพระองค์เอง พญานาคและพระกาวัมปติเป็นคำโฆษณาที่สำคัญยิ่ง เพราะพวกมอญยังคงรำลึกได้ว่า ตนมีส่วนร่วมกับชนเผ่าทิเบต-พม่า ในชื่อเสียงความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรศรีเกษตร และควรที่จะมีส่วนร่วมในชื่อเสียงและความยิ่งใหญ่ของกรุงพุกามด้วย ควรสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า พระองค์ทรงใช้วิเทโศบายเดียวกัน ในการประสานความสัมพันธ์ระหว่างเทพเจ้าพื้นเมืองทั้งหลายของพม่ากับพุทธศาสนาให้ใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น เมื่อทรงประกาศว่าเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในมวลเทพเจ้าทั้งหลาย คือ *"เจ้าแห่งภูเขาอันยิ่งใหญ่"* เป็นเพื่อนสาวกในพุทธศาสนากับพระองค์ในอดีต เป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัดเช่นเดียวกับพระองค์ พระองค์ยังกล่าวอ้างว่า เมื่อทหารของพระเจ้าอนุรุทค้นหาพระองค์ พญานาคช่วยบดบังซ่อนเร้นพระองค์ไว้ พระองค์ทรงอ้างพระองค์เป็นทายาทของพระเจ้าอนุรุท ทรงพลังอยู่ยงคงกระพันโดยกล่าวถึงเมื่อถูกพระเจ้าอนุรุททรงพิโรธ ที่ทรงทราบความสัมพันธ์ของพระองค์กับพระมเหสีมอญนั้น ได้ทรงขว้างพระขรรค์วิเศษมายังพระองค์ พระขรรค์นั้นเพียงแต่ตัดเชือกที่มัดพระองค์อยู่ขาด และพระองค์ทรงฉวยพระขรรค์ได้ และหลบหนีไป พระองค์ทรงแสวงหาประโยชน์จากการที่ประชาชนตื่นเต้นในตัวพระองค์ ทรงมีแผนที่จะนำสันติสุขและความเจริญรุ่งเรืองมาสู่อาณาจักร จัดงานและขบวนแห่อยู่หลากหลายในเทศกาลต่างๆ กัน และแม้แต่การเก็บภาษีก็ทำในบรรยากาศที่สดชื่นและดูเป็นเรื่องน่ายินดี เป็นสมัยแห่งความเจริญของอาณาจักร จนทรงกล่าวได้อย่างมั่นพระทัยในจารึกตอนหนึ่งว่า *"พระเจ้าแผ่นดินทรงเช็ดน้ำตาและน้ำมูกจากหน้าทุกหน้าที่กำลังร้องไห้ จากทุกคนที่ต้องจากผู้ที่ตนรัก จากผู้ที่มีความทุกข์ในหัวใจทั้งหลาย พระองค์ทรงแผ่เมตตาด้วยความรักบริสุทธิ์ พระองค์ทรงแจกผลประโยชน์ให้เสมอๆ พระหัตถ์ขวาจะทรงยื่นข้าวและขนมให้แก่ทุกคน พระหัตถ์ซ้ายจะยื่นของแต่งตัวและของจำเป็นอื่นๆ ให้ ประชาชนทุกคนจะมีความสุขภายใต้การปกป้องของกษัตริย์ เสมือนเด็กที่อิงแอบอยู่กับอกแม่ฉะนั้น"*

ทุกหลักฐานยืนยันว่า พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งความยุติธรรมและความเมตตา แม้ว่าในจารึก พระองค์จะทรงอ้างว่า พระองค์สืบเชื้อสายจากพระอาทิตย์ทางพระบิดา และจากเชื้อสายเผ่ามะตูมทางฝ่ายพระมารดา พระองค์ทรงให้ประวัติพระบิดามารดาคงอยู่เป็นความลับ เชื้อสายเผ่ามะตูมอ้างถึงการที่พระมารดาเป็นเจ้าหญิงแคว้นไพสาลีอย่างแน่นอน แต่การกล่าวอ้างเชื้อสายพระอาทิตย์ทางพระบิดานั้นยังไม่สู้แจ้งชัดนัก และทรงทิ้งปัญหาไว้ว่าพระองค์อาจจะสืบเชื้อสายจากกษัตริย์ปยุหรือจากพระเจ้าอนุรุท พระองค์ทรงปฏิบัติเสมือนเป็นผู้รักษาราชบัลลังก์ไว้ถวายเจ้านาย และไม่ทรงแต่งตั้งพระโอรสให้เป็นรัชทายาท แต่กลับให้พระธิดาอภิเษกสมรสกับโอรสของเจ้าชายสอลู ทั้งๆ ที่เจ้าชายองค์นั้นทรงพิการ มิอาจสืบราชสมบัติได้ เมื่อทั้งสองมีพระโอรส พระองค์ทรงเชิดชูเจ้าชายน้อยขึ้นสู่ราชบัลลังก์ และประกาศให้เป็นกษัตริย์ ตรัสว่า *"เจ้าเหนือหัวพระนัดดาของข้าฯ นี่คือบัลลังก์ของพระองค์ ข้าฯเป็นเพียงผู้รักษาบัลลังก์ของพระองค์เท่านั้น"*

แม้ว่าพระองค์จะทรงมีนโยบายประนีประนอมกับมอญ และพยายามไกล่เกลี่ยปัญหาศาสนาให้น้อยลง แต่อาจไม่ตรงกับความเป็นจริงนัก หากจะกล่าวถึงพระเจ้าครรชิตว่าทรงพลิกนโยบายของพระเจ้าอนุรุทเสียทั้งหมด ทั้งนี้เพราะพระองค์ยังคงดำเนินนโยบายรวบรวมอาณาจักรและสนับสนุนพุทธศาสนานิกายเถรวาท พระองค์เป็นกษัตริย์เข้มแข็ง สามารถคุมอาณาจักรให้อยู่ในระเบียบวินัยอันดีโดยทั่วกันหมด ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ คือ ตลอดรัชสมัยมิได้มีการกบฏใดๆ เกิดขึ้นเลย พระองค์ปกครองพวกเขมร ไทยใหญ่และน่านเจ้าไว้ในอำนาจได้เป็นอย่างดี และยังส่งคณะทูตไปยังราชสำนักจักรพรรดิจีนในสมัยราชวงศ์ซ้อง ซึ่งคณะทูตของพระองค์ได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดีในฐานะเป็นราชทูตจากกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ พระองค์ดำเนินนโยบายเป็นไมตรีกับลังกาต่อจากพระเจ้าอนุรุท และสนับสนุนนักจาริกบุญและพ่อค้าให้เดินทางไปมาได้โดยสะดวก พระองค์ทรงส่งคณะทูตนำของมีค่าเต็มลำเรือไปซ่อมวัดพุทธคยาที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ในมณฑลเบงกอล วัดนั้นสร้างมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก แต่ก็ผุพังเสียหายไปเมื่อครั้งพวกมุสลิมมาได้ชัยชนะในอินเดีย พระองค์ทรงทำนุบำรุงความสัมพันธ์กับอาณาจักรพุทธในอินเดียคืออาณาจักรปัทไทกยะ ดังนั้น รัชทายาทแคว้นนั้นจึง

เสด็จมาเป็นแขกที่อาณาจักรพุกามบ่อยครั้ง อย่างไรก็ดี ต่อมาเจ้าชายรัชทายาททรงหลงรักและขออภิเษกสมรสกับพระธิดา พระเจ้าครรชิตทรงปฏิเสธด้วยเกรงว่าคนอินเดียจะอพยพติดตามเข้ามามากยิ่งขึ้น พระองค์ทรงเสริมสร้างพระธาตุเจดีย์ (ชเวสิกอง) ที่พระเจ้าอนุรุททรงสร้างไว้จนสำเร็จ พระเจดีย์องค์นี้เป็นที่บรรจุพระเขี้ยวแก้วจำลองที่เจ้าเมืองลังกาถวายมา พระองค์ทรงสร้างวัดเป็นจำนวนมาก แม้ว่าแบบการก่อสร้างจะแสดงให้เห็นถึงทั้งอิทธิพลปยุและมอญ แต่ก็เป็นการพัฒนาโบสถ์หลังคากลมตามแบบอย่างศรีเกษตรด้วย

แต่พระองค์ก็มิได้หลงใหลชื่นชมกับมอญเสียจนทำให้ลืมพื้นเพชาติกำเนิดของพระองค์และของประชาชน ดังจะเห็นว่ามิได้วางพระองค์เป็นแบบพระเจ้าแผ่นดินมอญ แต่เป็นแบบกษัตริย์ปยุ พระองค์ทรงสนับสนุนปราชญ์ให้พยายามหาวิธีเขียนภาษาพม่า ดังเช่นบรรพกษัตริย์เคยทรงทำมาแต่ก่อนและในปลายรัชกาลก็ปรากฏจารึกเป็นภาษาพม่า รวมไปกับจารึกภาษาบาลี ปยุ และมอญ พระปรมาภิไธยของพระองค์ในภาษาบาลีหมายความว่า *"พุทธกษัตริย์ผู้โชคดี พระอาทิตย์แห่งโลกทั้งสาม"* ซึ่งสรุปความมุ่งหมายและความสำเร็จของพระองค์ ประชาชนยังคงขานพระนามพระองค์ด้วยความรักว่า *ครรชิต* "แม่ทัพ" หรือ *ตะเลงมิน* "เจ้าตะเลง" เพราะเขาเหล่านั้นจำพระองค์ในฐานะขุนพลหนุ่มหรือคู่รักที่ยอมถูกเนรเทศเพราะหญิงที่รัก พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่อย่างแท้จริง แต่ก็ไม่ยุติธรรมที่จะกล่าวว่าพระเจ้าครรชิตยิ่งใหญ่กว่าพระเจ้าอนุรุท เพราะทั้งสองพระองค์ต่างก็ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน

ใน ค.ศ.1112 วีรกษัตริย์ใกล้จะสวรรคตเมื่อมีพระชนมายุได้ 72 พรรษา และครองราชสมบัติมาได้ 28 ปีเต็ม พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งและฝึกพระนัดดาไว้ให้เป็นรัชทายาท มีบุคคลเดียวที่อาจเป็นอุปสรรคต่อการกระทำครั้งนี้ของพระองค์ ก็คือ พระโอรสของพระองค์เอง ซึ่งทรงแต่งตั้งไว้ในตำแหน่งพระราชกุมาร และเป็นอุปราชมณฑลเจ็ดเขา ซึ่งอยู่ระหว่างเทือกเขายะไข่และแม่น้ำอิระวดี บริเวณดังกล่าวห่างไกลจากเมืองหลวง แต่มิได้หมายความว่าเป็นการเนรเทศ เพราะมีอยู่เพียงสองสามมณฑลเท่านั้นที่ผู้ปกครองจะได้ยศเป็นอุปราช เวลานั้นเจ้าชายรีบเสด็จกลับเมืองหลวงเพื่อไปแสดงความสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าแผ่นดิน โดยการประดิษฐานพระพุทธรูปทองคำแล้วกล่าวคำถวายสัตย์ปฏิญาณถวายดินแดน

ทั้งหมดที่ได้รับมรดกจากเจ้าหญิงพระมารดาเป็นพุทธบูชา และทูลพระเจ้าแผ่นดินว่า "ข้าแต่เจ้าเหนือหัว ข้าพระองค์รำลึกในพระกรุณาธิคุณ ข้าพระองค์ขอสนองพระกรุณาธิคุณ และขอให้พระองค์ได้มีส่วนอนุโมทนาในส่วนพระกุศลนี้ด้วย" แม้กษัตริย์ทรงประชวรหนักใกล้สวรรคต ยังตรัสกับพระโอรสว่า "ดีแล้ว" หลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าชายราชกุมารทรงขจัดความสงสัยของประชาชนในการกระทำของพระองค์ด้วยการทรงตั้งศิลาจารึกรายละเอียดในการที่พระองค์เข้าเฝ้าพระราชบิดาครั้งสุดท้ายลงเป็นภาษาทั้งสี่ คือ ภาษาบาลี ปยุ มอญและพม่า

พระเจ้าสิทธูที่หนึ่งกษัตริย์องค์ใหม่ทรงครองราชย์อยู่นาน ในปลายรัชกาลก็รู้จักกันทั่วไปในนามว่า อลองสิทธุ หรือ สิทธู หมายถึงพระพุทธเจ้าในอนาคต พระองค์ได้รับการฝึกหัดมาในกองทัพและเป็นนักขี่ม้าและยิงธนูที่สามารถ พระองค์ทรงเป็นลูกศิษย์พระชินอรหันต์ และพระญาติห่างๆ องค์หนึ่งคือ อดีตเจ้าเมืองเซียนยาท เคยบวชในนิกายนี้มาแต่เด็กและบัดนี้เป็นพระสงฆ์รุ่นอาวุโสแล้ว พระอาจารย์เหล่านั้นได้สอนให้พระองค์มีความรู้ในภาษาบาลีและภาษามอญเป็นอย่างดี ตามพงศาวดารกล่าวว่าพระองค์ทรงตั้งมาตราชั่ง ตวง วัดขึ้นให้เป็นระเบียบ มาตรการเช่นนั้นจำเป็นอย่างยิ่งในเวลานั้น เนื่องจากการค้าเจริญขึ้นมาก และเพราะชนชาติทั้งหลายต่างปะปนกันรวมเป็นชาติ พระองค์บังคับใช้กฎหมายพม่าทั่วพระราชอาณาจักร และเพราะมอญไม่คุ้นกับกฎหมายดังกล่าว พระองค์จึงออกตราสารรวบรวมการตัดสินความเป็นทางการของพระองค์ให้เป็นแนวทางแก่การตัดสินคดีโดยทั่วไป พระเจ้าอลองสิทธูทรงเป็นนักเดินทางชั้นเยี่ยม ทรงท่องเที่ยวไปทางเรือ แวะเยี่ยมแคว้นเบงกอล ลังกา และมลายู พงศาวดารกล่าวว่าเจ้าเมืองลังกาทรงต้อนรับพระองค์เป็นอย่างดี ทรงยกพระธิดาให้อภิเษกสมรสด้วยและทรงตั้งชาวอินเดียผู้หนึ่งไว้เป็นทูต แต่พงศาวดารลังกามิได้ระบุถึงการเสด็จประพาสครั้งนี้แต่อย่างใด

การเสด็จมลายูบ่อยๆ นั้น มักเสด็จไปยังเมืองท่าในพม่าภาคใต้ข้ามดินแดนส่วนที่แคบที่สุดมาลงเรือทางอ่าวไทย ทั้งนี้เพื่อแสดงให้ประจักษ์ว่าพม่ายังคงควบคุมเส้นทางดังกล่าว พระองค์ทรงเกรงเขมรจะมารุกราน เพราะขณะนั้นพระเจ้าสุริยวรมันที่สองกำลังดำเนินนโยบายรุกรานอยู่ พระองค์อาจทรงสนับสนุนรัฐมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเพื่อให้โจมตีเขมร การที่พระองค์เสด็จจาก

เมืองหลวงบ่อยๆ นั้น ทำให้เสนาบดีทั้งหลายต้องว่าราชการแทนในพระนามของพระองค์ แต่รัชสมัยของพระองค์ก็มิได้มีการกบฏใดๆ เกิดขึ้นเว้นแต่ที่ชายแดนแคว้นยะไข่ซึ่งมีอุปราชปกครองพวกเสตอยู่ และในตะนาวศรีซึ่งมีข้าหลวงมอญปกครองอยู่ พระองค์ทรงยกทัพไปยังตะนาวศรีด้วยพระองค์เองเพราะเป็นเส้นทางเมืองท่าสายสำคัญที่สุด แต่ส่งแม่ทัพคนหนึ่งไปปราบพวกเสตในแคว้นยะไข่ ซึ่งมีการแย่งอำนาจเปลี่ยนตัวอุปราช แต่ตราบเท่าที่อุปราชใหม่ส่งบรรณาการถวายพระเจ้าอลองสิทธูก็ไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวโดยถือว่าเป็นเรื่องภายใน อย่างไรก็ดี เมื่อบุตรชายของอุปราชคนเดิมมายังเมืองพุกามเพื่อขอความช่วยเหลือ พระองค์จึงทรงนำทัพไปช่วยกู้บัลลังก์ยะไข่คืนให้อุปราชคนเดิม

ระยะนี้เป็นรัชสมัยที่สงบและรุ่งเรืองอีกวาระหนึ่ง พระเจ้าอลองสิทธูทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนา ทรงสร้างวัดจำนวนมาก ประชาชนต่างศรัทธาว่าพระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ทั้งนี้มิได้หมายความว่าพระเจ้าแผ่นดินได้เลื่อมใสในพุทธศาสนานิกายมหายาน หรือพม่าได้ยอมรับลัทธิเทวราช เพราะในพุทธศาสนานิกายเถรวาท คนสวดมนต์เพื่อหวังเป็นพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน กษัตริย์พม่ามิได้รับความเชื่อถือว่าจะต้องเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตทุกพระองค์เสมอไป ในส่วนพระเจ้าอลองสิทธูนั้นทรงมีชื่อเสียงว่าเป็นกษัตริย์ใจบุญ ดังจะเห็นได้จากจารึกร้อยกรองภาษาบาลีที่ปรากฏอยู่ในศาสนสถานที่งดงามที่สุดที่ทรงสร้าง เช่น เจดีย์ชเวกุกยี เป็นต้น จารึกนั้นสรุปเหตุการณ์ที่สำคัญในพุทธประวัติและคำสอนของพระองค์ และกล่าวต่อไปถึงพระประสงค์ของกษัตริย์ว่า *"การสร้างเจดีย์ย่อมได้บุญมาก แต่หากมีโอกาสเลือกผลบุญได้ ข้าฯย่อมไม่เลือกผลบุญเป็นส่วนตัว แต่จะแผ่ส่วนบุญให้ทุกชีวิต ข้าฯไม่ปรารถนาจะเกิดเป็นพราหมณ์ เป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่หรือวีรบุรุษ หรือข้าฯจะต้องการเกิดใหม่เป็นกษัตริย์ผู้มีอำนาจก็หาไม่ ข้าฯไม่สวดวิงวอนแม้แต่ขอให้เป็นพระอรหันต์ ข้าฯปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อข้าฯปรารถนาจะสร้างบารมีให้พ้นการเวียนว่ายตายเกิดเพื่อช่วยดึงมนุษยชาติที่กำลังเสื่อมให้รอดพ้นขึ้นมาและนำเขาเหล่านั้นไปยังนครแห่งความสงบชั่วนิรันดร"*

ทั้งสองรัชสมัยนี้มีระยะเวลายาวนาน แต่รัชสมัยของพระเจ้าอลองสิทธูต่างกว่าสมัยพระอัยกา เพราะจบลงด้วยการต่อสู้และปัญหาต่างๆ ประเทศพม่าและลังกานั้นเคยเป็นไมตรีกันมาช้านาน แต่ต่อมาเกิดขัดใจกันด้วยเรื่องพม่า

คุมเส้นทางเดินเรือระหว่างเมืองท่าเข้มงวดเกินไป พระเจ้าอลองสิทธูทรงสงสัยแผนการเขมรที่จะรวมบริเวณคอคอด และทรงพิโรธในเรื่องการเปิดทางไมตรีระหว่างอาณาจักรเขมรกับลังกา พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับการที่ลังกาไปเข้าข้างชนชาติที่มิได้สนับสนุนพุทธศาสนามาแต่กาลก่อน ต่อมาเมื่อทูตลังกาถวายรายงานเท็จเพิ่มเติมมา จึงกริ้วเป็นอย่างยิ่ง สัมพันธไมตรีทางการเมืองที่เลวลงยังผลให้การค้าและวัฒนธรรมเสื่อมตามลงไปด้วยแม้ว่าลังกาจะมีช้างอยู่ในป่าของตน ก็ยังมีความต้องการช้างพม่าที่ได้ฝึกใช้เป็นพาหนะในยามสันติและในยามสงครามด้วย พระเจ้าอลองสิทธูทรงเห็นว่าการค้าช้างทำให้ช้างพม่าลดน้อยลงไป ดังนั้น จึงทรงออกกฎหมายควบคุมการส่งช้างออก และเพิ่มราคาช้าง เมื่อผู้แทนการค้าของลังกาทักท้วง ก็ถูกจับใส่ตรวนให้ไปรดน้ำในสวนในพระราชวัง ซึ่งเป็นการทำโทษแบบเดียวกับข้าราชการพม่าที่ละเลยต่อหน้าที่ของตน เมื่อคณะทูตพาณิชย์นำคำร้องมาจากลังกาขอรื้อฟื้นการค้าช้างอย่างเสรีขึ้นใหม่ พระองค์ก็จับคณะทูตขังเสียแถบบริเวณคอคอด ยังผลให้พวกลังกาลักลอบนำช้างออกไปขายกันมากเพื่อปราบการค้าของเถื่อนนี้ กษัตริย์พม่าจับครูชาวลังกาและนักปราชญ์ลังกาซึ่งอาศัยอยู่ในกรุงพุกามมาช้านาน และบังคับให้ลงนามในสัญญาบอกเลิกมิให้เรือลังกามายังพม่าอีก และจับพวกเขาส่งกลับไปในเรือที่ชำรุด ในที่สุดเมื่อคณะทูตลังกานำเจ้าหญิงไปถวายกษัตริย์เขมร จึงถูกดักจับขณะผ่านเส้นทางเดินเรือ

ความบาดหมางทางการทูตนี้ทำให้กษัตริย์ลังกาทรงขัดเคืองมาก พระเจ้าแผ่นดินลังกาขณะนั้นทรงเป็นจอมทัพที่มีชื่อเสียง คือ พระเจ้าปรักกรมพาหุที่หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้เคารพในความสัมพันธ์ทางการทูตเป็นอย่างยิ่ง แม้แต่ทูตอินเดีย "เลวๆ" ซึ่งพม่าตั้งเอาไว้ในฐานะทูตพม่าที่ลังกาข้อความเกี่ยวกับความขัดแย้งนี้ได้จากหลักฐานลังกาเป็นส่วนใหญ่ เพราะหลักฐานพม่ามิได้ระบุเรื่องราวนี้ไว้ นอกจากคำกล่าวลอยๆ ว่า คนอินเดียซึ่งตั้งไปเป็นทูตลังกานั้นทรยศ พงศาวดารลังกายังบรรยายต่อไปถึงกองทัพเรือที่พระเจ้าปรักกรมพาหุส่งมา อย่างไรก็ดี เนื่องจากมีพายุรุนแรงมาก จึงมีเรือมาถึงพม่าตอนล่างเพียง 6 ลำเท่านั้น กองเรือนั้นเข้าปล้นเมืองพะสิมและท่าเรืออื่นๆ ซึ่งไม่อาจเจาะจงลงไปได้ และต่อมาก็โจมตีเมือง "อักกมะ" และฆ่า "เจ้าเมือง" เสีย แต่มิได้มีเมืองชื่อดังกล่าวในพม่าเลย นอกจากว่าอาจจะเป็นเมืองมัตตมะ (เมืองเมาะตะมะในปัจจุบัน) หรืออักกะลาภะ

(เมืองย่างกุ้งปัจจุบัน) เจ้าเมืองที่ถูกฆ่าตายนั้นควรเป็นข้าหลวงพื้นเมือง พงศาวดารลังกาแสดงให้ปรากฏว่า เป็นสงครามใหญ่ที่ทำให้ลังกาได้ชัยชนะอย่างงดงาม แต่ที่พระเจ้าปรักกรมพาหุทรงให้จารึกไว้ใน ค.ศ.1165 แสดงว่ามีการพระราชทานที่ดินให้แก่หัวหน้ากองเรือเป็นรางวัล แสดงให้เห็นว่าเป็นเพียงการไปรุกรานธรรมดา จารึกกล่าวถึงการปล้นเมืองพะสิม แต่มิได้กล่าวถึงการรบชนะเมืองอักกมะ หรือการตายของเจ้าเมือง ยิ่งกว่านั้นจารึกแสดงให้เห็นชัดว่า รางวัลนั้นมิได้เป็นไปเพื่อความสำเร็จทางการทหารแต่ประการใด แต่ให้สำหรับการเจรจาสนธิสัญญามิตรภาพระหว่างสองประเทศได้สำเร็จ จารึกมิได้กล่าวถึงหัวหน้ากองเรือเป็นทางการ ซึ่งตามพงศาวดารกล่าวว่าเป็นขุนคลังของกษัตริย์

ความจริงที่ว่ากองทัพเรือลังกามิได้มีนายทัพประจำ ผู้ใดนำทัพไปนั้นแสดงให้เห็นแต่ต้นแล้วว่ากองเรือนั้นส่งไปเพื่อไปปล้นแก้แค้น และการโจมตีก็ได้ผล เพราะไม่ช้าก็ฟื้นฟูสัมพันธไมตรีขึ้นใหม่ด้วยการที่พระสงฆ์ทั้งฝ่ายพม่าและลังกาเข้ามาเกี่ยวข้อง บางทีทั้งสองฝ่ายอาจตระหนักว่าปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นจากทูตอินเดียที่ไม่ซื่อคนนั้นที่กษัตริย์พม่าตั้งไว้ พงศาวดารทั้งสองฝ่ายบันทึกถึงความอสัตย์และคดโกงของทูตผู้นี้ เหตุผลอีกประการหนึ่งคือ สถานการณ์การเมืองดูดีขึ้น อาจเนื่องมาจากแผนการรุกรานของกษัตริย์เขมรซบเซาลง เพราะกษัตริย์เขมรสวรรคตไปเสีย ทำให้พวกจามเข้ารุกรานเขมรได้จากอีกด้านหนึ่งของแหลมอินโดจีน

พระเจ้าอลองสิทธูนั้นพระกำลังลดถอยลงด้วยทรงชราภาพ ซ้ำยังเผชิญปัญหาอื่นๆ อีก กล่าวคือ เจ้าเมืองปัทไทกยะส่งธิดามาให้เป็นมเหสี และพระเจ้าอลองสิทธูโปรดนางมาก แต่พระโอรสองค์ใหญ่พยายามขัดขวาง ตั้งแต่นางเริ่มมาสู่ราชสำนัก จึงก่อให้เกิดความหมางเมินระหว่างพระบิดากับโอรสตั้งแต่นั้นมา วันหนึ่ง เจ้าชายเข้าเฝ้าพระบิดา ทอดพระเนตรเห็นพระบิดาประทับอยู่บนตั่งกับเจ้าหญิงอินเดีย เจ้าชายหวังว่านางจะลุกขึ้นและถอยไปยืนข้างๆ จึงทรงคุกพระชานุต่อหน้าพระบิดา แต่เจ้าหญิงก็ยังคงนั่งอยู่บนตั่ง เจ้าชายจึงทรงตวาดว่า "ข้าต่ำต้อยกว่านางแพศยาอินเดียนี้แล้วหรือ" ครั้นแล้วก็เสด็จออกจากพระราชวังไป ต่อมามีเหตุการณ์เกิดขึ้นอีก คือ กษัตริย์พระราชทานเสื้อคลุมทองซึ่งใช้เฉพาะเจ้านายในพระราชวงศ์ให้แก่ขุนนางชั้นต่ำผู้หนึ่ง เมื่อขุนนางผู้นั้นสวมเข้ามาในงานพิธีในพระราชวัง เจ้าชายก็ทรงจัดการกับขุนนางผู้นั้นและฉีกเสื้อเสีย พระเจ้า

อลองสิทธูทรงได้ยินเรื่องราวต่างๆ นั้นก็ทรงเกรงไปว่าพระโอรสเตรียมคิดกบฏ จึงสั่งให้เนรเทศพระโอรสไปยังเมืองฝ่ายเหนือทันที หลังจากนั้น พระเจ้าอลองสิทธูทรงพระประชวรและหมดพระสติ พระโอรสองค์รองทรงคิดว่าพระองค์กำลังจะสวรรคต จึงให้ย้ายพระองค์ไปยังวัดแห่งพระเจดีย์ชเวกุกยี เมื่อพระเจ้าอลองสิทธูทรงฟื้นขึ้นมา จึงทรงเรียกพระโอรสให้มาอธิบายพฤติกรรมที่สั่งย้ายพระองค์ไปไว้วัดโดยมิได้รับพระราชานุญาต พระโอรสเสด็จมาและเห็นพระเจ้าอลองสิทธูกำลังกริ้ว จึงเอาผ้าคลุมเตียงอุดพระนาสิกจนสวรรคต

พระโอรสองค์รองจึงได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ ทำให้พระโอรสองค์ใหญ่รวบรวมกำลังรี้พลยกทัพลงมาตามลุ่มแม่น้ำ เพื่อเข้าล้อมเมือง พระโอรสองค์รองจึงทรงขอให้พระสังฆราชไกล่เกลี่ย ทรงทำพิธีถือสัตย์ปฏิญาณสัญญาจะยกบัลลังก์ให้แก่รัชทายาทที่ถูกต้อง ในสมัยพระเจ้าอลองสิทธู พระชินอรหันต์ได้ถึงแก่มรณภาพไป รวมทั้งพระอาจารย์ที่เคยเป็นพระญาติและที่ตั้งไว้แทนที่นั้นด้วย สังฆราชในเวลานั้น คือพระชินปันสะคู เป็นพระสงฆ์ผู้ทรงไว้ซึ่งความเมตตาและกล้าหาญ พระชินปันสะคูนั้นอาจไม่มีอิทธิพลในราชสำนักเท่ากับพระชินอรหันต์ เนื่องจากทรงเคร่งในศาสนา พระองค์ทรงครองจีวรที่ทำจากด้ายมัดศพที่ทิ้งไว้ตามป่าช้า ซึ่งเป็นลักษณะที่ไม่เหมาะกับราชสำนัก ยิ่งกว่านั้น พระองค์ยังไม่คุ้นกับเพทุบายและเล่ห์เหลี่ยมต่างๆ ในราชสำนัก ดังนั้นเมื่อเจ้าชายองค์รอง คือ เจ้าชายนรสุทรงให้สัตย์ปฏิญาณดังนั้น ก็ทรงตายใจ จึงทรงชักชวนเจ้าชายองค์ใหญ่ คือ เจ้าชายมินชินซอให้เสด็จมายังกรุงพุกามโดยไม่ต้องรอกองทัพ พระอนุชาต้อนรับพระเชษฐามินชินซอเป็นอย่างดี ทรงคุกเข่าถวายการเคารพแล้วนำไปยังราชบัลลังก์ทรงแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์ แล้วพระอนุชาก็จัดงานเลี้ยงอันมโหฬารขึ้น ทรงจัดอาหารพิเศษถวายพระเชษฐาจานหนึ่ง โปรดให้ใส่ยาพิษในอาหารจานนั้น เมื่อเจ้าชายมินชินซอเสวยเข้าไปก็สวรรคต ครั้นพระสังฆราชได้ยินเรื่องก็เข้ามาเพื่อประท้วง เจ้าชายนรสุตอบว่า “พระคุณเจ้า พระคุณเจ้า ข้าฯมิได้รักษาสัญญาดอกหรือ ข้าฯมิได้ตั้งให้พี่ชายเป็นกษัตริย์ดอกหรือ” สังฆราชกริ้วมากจึงออกจากวัง และในไม่ช้าก็ลงเรือไปลังกา ประชาชนต่างโกรธแค้นมาก แต่เนื่องจากกษัตริย์ถึงสามพระองค์ครองและรักษาราชบัลลังก์สืบต่อกันมาจนระบอบราชาธิปไตยมั่นคงแล้ว จึงมิได้มีการกบฏใดๆ เกิดขึ้นเลย

องค์กษัตริย์เองทรงสำนึกในความผิดของพระองค์อยู่ ทรงขังพระองค์เองอยู่แต่ในพระราชวัง พระองค์ทรงแต่งตั้งเจ้าหญิงแคว้นปัทไทกยะไว้ปลอบพระทัยในตำแหน่งพระมเหสี แต่นางรังเกียจที่กษัตริย์เป็นฆาตกร และมีพระนิสัยชั่วช้า นางจึงมิให้พระองค์เข้าใกล้ ทำให้ทรงพระพิโรธมากจนฆ่านางตายคาพระหัตถ์ แต่ประชาชนก็มิได้กระทำสิ่งใดนอกจากมองดูพระราชวังด้วยความเคียดแค้น มองดูโบสถ์ดำมืดที่กษัตริย์สร้างว่าเป็นการแสดงออกของจิตใจที่โหดร้าย ขบวนการแก้แค้นเริ่มจากภายนอก กล่าวคือเจ้าเมืองปัทไทกยะอาลัยเรื่องพระธิดา ส่งทูตประกอบด้วยหัวหน้ากองมหาดเล็กปลอมตัวเป็นพราหมณ์โหราจารย์ไปยังกรุงพุกาม เมื่อถึงกรุงพุกาม พระเจ้านรสุก็ทรงต้อนรับเป็นอย่างดี พราหมณ์แสร้งทำเป็นถือสังข์ในมือเข้าเฝ้าถวายพระพร ครั้นเข้าไปใกล้องค์กษัตริย์ ทันใดนั้นพราหมณ์ปลอมก็กระชากดาบซึ่งซ่อนไว้ในเสื้ออย่างมิดชิดออกฟันพระองค์ขาดเป็นท่อนๆ เมื่อทหารพม่ากรูกันเข้ามาจะจับตัว พราหมณ์ปลอมต่างพากันฆ่าตัวตายหมด พระเจ้านรสุรู้จักกันในประวัติศาสตร์ว่า *พระเจ้ากลักยามิน* หมายถึง "กษัตริย์ผู้ถูกชาวอินเดียฆ่า"

พระโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้านรสุได้ครองราชสมบัติสืบต่อมา ทรงพระนามว่า พระเจ้านรสิงห์ ทรงตั้งพระอนุชาองค์รองคือเจ้าชายนรปติขึ้นเป็นแม่ทัพทันที การกระทำครั้งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ พระเจ้านรสุอาจเป็นกษัตริย์องค์แรกที่เลิกเป็นแม่ทัพ เพราะทั้งพระเจ้าอนุรุทหรือแม้แต่พระเจ้าสอลูพระเจ้าครรชิตและพระเจ้าอลองสิทธูต่างก็เป็นกษัตริย์นักรบมาด้วยกันทั้งสิ้น พระราชวงศ์เป็นราชวงศ์ที่ผยองเกียรติ ทั้งความประพฤติของพระเจ้านรสุยิ่งทำให้ชื่อเสียงของกษัตริย์ตกต่ำลงอีก พงศาวดารกล่าวว่า ได้มีความพยายามที่จะกู้ชื่อเสียงที่เสียไปกลับคืน มีหญิงสาวผู้หนึ่งสืบเชื้อสายมาจากเผ่าพันธุ์มะตูม หรืออีกนัยหนึ่งคือ เชื้อสายทางพระมารดาของพระเจ้าครรชิตนั่นเอง ได้ถูกนำตัวมาถวายเป็นพระสนมของกษัตริย์ พงศาวดารกล่าวว่า กษัตริย์ไม่รับนาง ทรงติว่าหูนางยาวเกินไป แต่เจ้าชายรัชทายาททรงแต่งงานกับนางหลังจากนางเจียนหูให้ยาวได้ขนาดแล้ว เนื่องจากพระมารดาเจ้าชายครรชิตเป็นเจ้าหญิงอินเดีย ดังนั้นจึงทิ้งมรดกการใส่ตุ้มหูทองหนักๆ ไว้ให้แก่ลูกหลาน การแต่งงานครั้งนั้น ทำให้เจ้าชายนรปติเป็นที่ชื่นชอบของประชาชนมาก กษัตริย์ทรงสำนึกพระองค์ว่าผิดไป

จึงส่งพระอนุชาไปชายแดน และเข้ายึดเอาตัวเจ้าหญิงไว้ เจ้าชายนรปติส่งมหาดเล็กที่ไว้ใจได้เข้ามาก่อน แอบเข้าไปในพระราชวังและลอบสังหารกษัตริย์เสีย และพระองค์รีบกลับมายังเมืองหลวง เจ้าชายนรปติขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าสิทธูที่ 2 พระองค์เลือกชื่อเพื่อเตือนประชาชนให้รำลึกถึงความยิ่งใหญ่ของพระเจ้าอลองสิทธู และเพื่อสัญญาว่า พระองค์จะสร้างความยิ่งใหญ่เช่นนี้ขึ้นอีก แต่ผลงานดังกล่าวมิใช่เป็นของง่าย

ความยุ่งยากในพระราชวงศ์ที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้พวกกาฑุสในบริเวณเมืองตะโก้งและพวกมอญในตะนาวศรีก่อกบฏขึ้นเนืองๆ ครั้งหนึ่งพวกกบฏมอญยกกองเรือมาจากเมืองพะโคตามลำแม่น้ำ แต่พวกมอญขาดหัวหน้าและมีความหวังเพียงประการเดียวที่จะให้เหลนของพระเจ้ามนูหะซึ่งอยู่ที่เมืองพุกามในขณะนั้นมาร่วมในการกบฏด้วย แต่ชายหนุ่มผู้นั้นมิอาจตัดสินใจได้ว่าจะร่วมในการกบฏดีหรือไม่ อาจกลัวถูกจับและลังเลคอยเวลาอยู่พักหนึ่ง แล้วจึงหลบไปยังบริเวณเทือกเขาโปปา นำเอาเรือพระที่นั่งซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาไปด้วย พระเจ้านรปติสิทธูทรงตามไปและหวังจะมิให้มอญมีหัวหน้า พระองค์จึงยกพระธิดาให้แต่งงานกับเจ้ามอญ ทำให้ได้ผู้สนับสนุนเพิ่มเติมขึ้น พระเจ้านรปติสิทธูทรงเป็นนักเดินทางเช่นเดียวกับพระเจ้าอลองสิทธู เสด็จเยี่ยมเยียนเมืองท่าริมฝั่งทะเลหลายครั้งหลายหน ประกอบกับทรงสังเกตว่าการปลงพระชนม์กษัตริย์ดูง่ายดายนัก เพื่อป้องกันการกระทำดังกล่าวต่อความปลอดภัยของพระองค์เอง จึงทรงตั้งทหารรักษาการประจำวังมีหน้าที่ดูแลเฉพาะพระราชวังและกษัตริย์เท่านั้น พระองค์ยังคงควบคุมกองทัพแม้ว่าจะมิเคยนำทัพไปปราบกบฏที่ใดเลย อย่างน้อยในครึ่งหลังของรัชกาลประเทศก็ปลอดภัยจากการกบฏต่างๆ

ในรัชสมัยของพระองค์นี้ วัฒนธรรมพม่าเจริญสูงสุด และแม้กษัตริย์องค์ต่อมาจะสามารถรักษาระดับความเจริญเหล่านั้นไว้ได้ แต่ก็ยังติดตามมาด้วยสมัยของความเสื่อมและทรุดโทรม ในรัชสมัยพระเจ้าอลองสิทธู ได้มีการสร้างจารึกขึ้นประมาณ 5-6 แห่ง แต่วิธีการเขียนยังแสดงให้เห็นว่านักปราชญ์ยังไม่สู้แน่ใจในการใช้ภาษา อย่างไรก็ดี ในรัชสมัยพระเจ้านรปติสิทธู ภาษาบาลี สันสกฤต และมอญกลับไม่เป็นที่นิยม โดยหันมาใช้ภาษาพม่าในจารึกต่างๆ แทน ในรัชกาลต่อๆ มา วิธีการเขียนก็สวยขึ้นและดีขึ้น และเป็นครั้งแรกในจารึกที่นักเขียนกล้าใช้ชื่อ

"เมียน" หรือ "พม่า" เพราะขณะนั้นพม่าเป็นผู้นำอยู่เต็มตัวแล้ว นักปราชญ์พุกามในระยะนี้ต่างเชี่ยวชาญในการศึกษาพระคัมภีร์มีจารึกที่ผลิตออกมาในรูปการวิจารณ์และผลงานไวยากรณ์ของตนเอง ข้อวิจารณ์ทั้งหลายเป็นที่ยอมรับกันในประเทศที่นับถือนิกายเถรวาทในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก จัดว่าต่ำกว่าบทอธิบายของพระพุทธโกษาเท่านั้น นับเป็นความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของชาติใหม่ พระชินปันสะคูเสด็จอยู่ที่ลังกา มิได้อยู่ในพม่า เมื่อพระเจ้านรปติสิทธูขึ้นเสวยราชสมบัติแม้ว่าพระชินปันสะคูจะกลับมาในภายหลัง ตำแหน่งสังฆราชของพระองค์ก็สิ้นไปพร้อมกับกษัตริย์ผู้ทรงสถาปนาที่สวรรคตไปแล้ว พระเจ้านรปติสิทธูทรงแต่งตั้งพระสงฆ์ทรงวิทยาผู้หนึ่งขึ้นเป็นสังฆราช และสังฆราชองค์นี้ทรงนำคณะทูตไปลังกาพร้อมทั้งนำตำราไวยากรณ์บาลี ซึ่งนักปราชญ์พุกามได้จัดทำเพื่อไปแสดงต่อพระสงฆ์ลังกาติดตัวไปด้วยฉบับหนึ่งสมณทูตคณะนี้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างมาก พระเจ้านรปติสิทธูเป็นกษัตริย์อีกองค์หนึ่งที่ทรงสร้างวัดใหญ่ๆในวัดที่งดงามบางแห่งก็ทรงบรรจุพระบรมธาตุที่ได้มาจากลังกาไว้ ทรงสนับสนุนพุทธศาสนานิกายเถรวาทให้แพร่หลายไปทั่วอาณาจักรพม่า และเผยแพร่เข้าไปยังอาณาจักรเขมรด้วย

อย่างไรก็ดี พงศาวดารระบุไว้ว่ามีความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ในพุทธศาสนากับกษัตริย์พม่า ในระยะที่สังฆราชไปอยู่ลังกา คณะสงฆ์อยู่ใต้บังคับบัญชาของคณะนายทหารในนามของสังฆราช ไม่ทราบแน่นอนว่าตำแหน่งสองตำแหน่ง คือ ผู้ตรวจตราคณะสงฆ์และผู้ดูแลที่ดินสงฆ์จะเกิดขึ้นในสมัยนี้หรือไม่ แต่จากความต้องการกฎเกณฑ์ในระหว่างสงฆ์ต่างชั้นกันที่มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นทุกวันๆ และเพราะการสูญเสียภาษีที่ดินที่มอบให้ทำประโยชน์แก่วัดมีมากขึ้น อาจทำให้ตำแหน่งดังกล่าวมีความจำเป็นขึ้นมา สังฆราชถึงแก่มรณภาพหลังจากกลับมาพม่าไม่นาน และพระเจ้าแผ่นดินปรารถนาจะแต่งตั้งพระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิชาวมอญให้เป็นสังฆราช แต่เนื่องจากพระภิกษุรูปนี้ร่างกายพิการไม่เหมาะสม ดังนั้น จึงตั้งพระพม่าขึ้นเป็นสังฆราชแทน

เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์เมืองพุกามที่ปัญหาการขัดแย้งของชนชาติปรากฏขึ้น เมื่อสังฆราชองค์ก่อนเสด็จนำคณะทูตไปลังกา ทรงนำพระบวชใหม่ชาวมอญมีนามว่าฉปัฏไปด้วยองค์หนึ่ง พระรูปนี้ไปอุปสมบทเป็นภิกษุในลังกาและยังคงอยู่ที่ลังกาแม้เมื่อสังฆราชจะกลับมายังกรุงพุกามแล้วก็ตามเมื่อสิ้นสังฆราชแล้ว

พระฉปัฏก็กลับมาพร้อมด้วยพระภิกษุอื่นอีกสามรูป พระภิกษุองค์หนึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งเขมร ผู้นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท และขับไล่พวกจามออกไป แต่พระฉปัฏวิจารณ์พระสงฆ์พม่า ท่านมักกล่าวในที่สาธารณะว่า "เมื่อครูของอาตมาเป็นสังฆราชทรงจัดการเรื่องราวเกี่ยวกับคณะสงฆ์ด้วยพระองค์เอง แต่เวลานี้พระสงฆ์พม่ากลับยอมให้ข้าราชการเป็นผู้จัดการกิจการคณะสงฆ์ อาตมามิอาจร่วมประชุมสังฆกรรมกับพระสงฆ์ผู้ถูกลิดรอนสิทธิเหล่านี้ด้วยได้" ผลก็คือ เกิดการแบ่งแยกในคณะสงฆ์ กษัตริย์ก็ไม่ทรงเข้าข้างใดกลับทรงอุปถัมภ์ทั้งสองนิกาย

มีเหตุการณ์สืบเนื่องจากนี้ คือ ขณะที่กษัตริย์กำลังทรงม้าเลียบริมเขา พระองค์ทรงเห็นทับทิมเม็ดหนึ่งส่องเป็นประกายอยู่ใต้พื้นน้ำเบื้องล่าง พระองค์รีบตรงไปยังที่นั้นและหลังจากหยิบทับทิมอันประมาณค่ามิได้แล้ว พระองค์ก็ตัดสินพระทัยสร้างวิหารใหญ่ ณ ที่นั้น พระองค์จึงทรงเกณฑ์ประชาชนจากชนบทใกล้เคียงมาบังคับให้ถมแม่น้ำ ประชาชนต่างพากันหลบหนี เมื่อพระชินปันสะคูมาถึงและได้กราบทูลว่า "ข้าแต่พระมหาบพิตร การกระทำของพระองค์ไม่จัดว่าเป็นคุณธรรมเลย แท้จริงกลับเป็นการให้โทษ เพราะพระองค์กดขี่ประชาชนของพระองค์เอง" กษัตริย์จึงตรัสตอบว่า "ข้าฯไม่เห็นด้วยกับท่าน" พระชินปันสะคูจึงขึ้นเสียงว่า "กษัตริย์ผู้ทารุณ นับแต่วันนี้เป็นต้นไป อาตมาจะไม่รับของถวายจากกษัตริย์ทรราชอีกเลย" กษัตริย์ตรัสว่า "ข้าฯเป็นเจ้าของอาณาจักรนี้ และสมบัติของประชาชนย่อมเปรียบเสมือนทรัพย์สินของข้าฯด้วย ดังนั้น ท่านจะไม่ยอมรับบิณฑบาตจากเราได้อย่างไร นอกจากท่านจะออกจากอาณาจักร" พระสังฆราชโกรธมากจึงตัดสินใจกลับไปลังกา แต่มีเสียงคัดค้านจากทั่วอาณาจักร และกษัตริย์จำต้องขออภัยพระสังฆราชในพิธีสาธารณะ

อาจเป็นเพราะกษัตริย์ทรงเกรงว่าจะไม่เป็นที่รักของประชาชน พระองค์จึงทรงถอดขุนนางที่ควบคุมกิจการสงฆ์ออกจากตำแหน่งเสีย และพระสงฆ์พม่าก็ดูมีวินัยหละหลวม ดังจะเห็นได้ว่าพระฉปัฏต้องให้พระสงฆ์ในนิกายของท่านบวชใหม่หมดทุกองค์ การครั้งนี้อาจแสดงให้เห็นความพยายามที่จะนำพุทธศาสนาแบบลังกามาให้ชาวพม่า โดยทั่วไปการบวชใหม่จะจำเป็นเมื่อเกิดความหละหลวมทางวินัยปรากฏขึ้นในหมู่สงฆ์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ต้นว่า พระเจ้าอนุรุทส่งคณะสงฆ์

พม่าไปตามคำขอของเจ้ากรุงลังกาเพื่อไปบวชพระลังกา เพราะระหว่างเกิดการสงครามกับพวกโจฬะนั้น ระเบียบพิธีบางอย่างได้สูญหายไป โดยวิธีเดียวกัน ระหว่างระยะเวลาที่ยุ่งยาก เริ่มตั้งแต่การปลงพระชนม์พระเจ้าอลองสิทธู พระสงฆ์บางพวกเริ่มหย่อนทางวินัย แม้ว่าพระเจ้านรปติสิทธูจะทรงเห็นด้วยในการที่พระฉปัฏแยกนิกายออกไปจากนิกายเดิม พระองค์ก็มิได้ตัดสินพระทัยให้เด็ดขาดลงไป และมิได้ปราบปรามการปฏิบัติที่หละหลวมเหล่านั้น ผลก็คือ ก่อให้เกิดนิกายใหม่ขึ้นอีกนิกายหนึ่ง คือ นิกายอรัญวาสี ถือปฏิบัติทางไสยศาสตร์และรสายนวิทยา (ศาสตร์การเล่นแร่แปรธาตุ) ซึ่งกษัตริย์ก็มิได้ห้ามปรามแต่อย่างใด

พระเจ้านรปติสิทธูทรงดำเนินผลงานสืบเนื่องจากบรรพกษัตริย์ คือ พระเจ้าอลองสิทธู ทรงตั้งระเบียบกฎหมายทั่วไปขึ้น ประกาศลัทธิธรรมเนียมพม่าขึ้นใช้ทั่วพระราชอาณาจักร ดังนั้น พระองค์จึงทรงขอร้องให้พระภิกษุมอญผู้ทรงคุณวุฒิแต่พิการ รวบรวมกฎหมายพม่าขึ้นเพื่อแทนที่หนังสืออรรถคดีที่พระเจ้าอลองสิทธูทรงรวบรวมขึ้นไว้พระภิกษุองค์นี้รับพระบัญชาและเขียนตำรากฎหมายซึ่งต่อมาได้คงชื่อของท่านเขียนไว้ที่ตำราว่า "ธรรมวิลาส" หนังสือเล่มนั้นเขียนเป็นภาษาบาลีและไม่ช้าก็แปลออกเป็นทั้งภาษาพม่าและมอญ เมื่อพระเจ้านรปติสิทธูสวรรคตในค.ศ.1210 พระองค์ได้รวบรวมอำนาจ ชื่อเสียงและเกียรติคุณของพระราชวงศ์ขึ้นได้หมดแล้ว ทำให้พระโอรสครองราชสมบัติสืบต่อมาด้วยความเรียบร้อย มิได้มีกบฏใดๆ เกิดขึ้นในพระราชอาณาจักรเลย

แม้ว่ากษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงมีพระปรมาภิไธยเป็นทางการ แต่ประชาชนก็ขนานนามพระองค์ด้วยความรักว่า *นะดวงมยา* แปลว่า "ตุ้มหูมาก" ซึ่งเน้นความสัมพันธ์กับเชื้อสายของพระมารดาพระเจ้าครรชิต พระองค์ทรงเป็นผู้สืบราชสมบัติที่สามารถแทนพระบิดาและทรงดำเนินนโยบายสืบต่อมา แต่พระองค์ทรงเลิกเป็นจอมทัพ และผู้สืบราชสมบัติองค์ต่อๆ ไปก็มิเคยเป็นจอมทัพอีกเลย แม้แต่องค์เดียว การครั้งนี้อาจแสดงให้เห็นว่าพระราชวงศ์เริ่มเสื่อมลงแล้ว พระองค์ทรงเป็นผู้ทรงสร้างวัดองค์สุดท้าย และประทานที่ดินจำนวนมากที่ใกล้เมืองพุกามแต่ไปทางตะวันตกที่ห่างไกลให้แก่วัด แสดงให้เห็นว่าท้องพระคลังต้องร่อยหรอลง ทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัดและทรงเป็นนักปราชญ์ แต่ทรงเว้นการปราบปรามนิกายอรัญวาสีอย่างเด็ดขาด เช่นเดียวกับพระบิดาทรงเลี่ยงปัญหา

อันพึงมีกับฝ่ายสงฆ์ พระองค์ทรงยกย่องพระมอญซึ่งเป็นนักกฎหมายชื่อธรรมวิลาส เมื่ออาณาจักรใหญ่ขึ้น งานราชการมีมากและยุ่งยากมากขึ้น พระองค์ทรงแต่งตั้งสภาองคมนตรีประกอบด้วยเสนาบดี 5 คนซึ่งในรัชสมัยต่อมาจะกลายเป็นศาลสูงสุดลุดดอ คือสถาบันสูงสุดในด้านบริหารและตุลาการของรัฐบาล ในสมัยนี้มีการกบฏเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวในหมู่ชนชาติในภาคเหนือเมืองตะโก้ง แต่แม่ทัพปราบลงได้ กษัตริย์สวรรคตใน ค.ศ.1234 และพระโอรสทรงพระนามว่า กยัสวาร ได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อมา

พื้นฐานทางเศรษฐกิจของกรุงพุกาม คือ การเกษตรและการค้า เครื่องมือเพาะปลูกของพม่านั้นมีแต่ของง่ายๆ เช่น เสียม ขวาน มีด คราดไม้พรวนดิน และสัตว์ที่ใช้งานก็มีช้าง วัว ควายและม้า ใช้ทั้งในการไถนาและใช้บรรทุกของ ชาวพม่าขี่ม้าได้ดีและที่ได้ชัยชนะไปตลอดเขตชายแดนอินเดียก็เพราะทหารม้า แม้แต่ทุกวันนี้ คำในมณีปุระที่เรียกม้าก็แปลว่า "สัตว์พม่า" ชาวพม่าสามารถปลูกข้าวทั้งชนิดหว่านบนเชิงเขาและนาดำบนที่ราบ และสร้างระบบการขุดคลองทดน้ำที่ทันสมัยที่สุด โดยเฉพาะในมณฑลกยอสี เรื่องการชลประทานเป็นภารกิจที่กษัตริย์ต้องรับผิดชอบ สังคมพม่าซึ่งเน้นในเรื่องเสรีภาพและเกียรติของแต่ละคนนั้นเป็นการยากต่อการสร้างวินัย และประชาชนสมัยพระเจ้าอนุรุทเริ่มศึกษาระเบียบวินัยเป็นครั้งแรกจากการขุดคลองและสร้างคลองทดน้ำ ต่อมาก็เรียนในกองทัพ และในที่สุดในยามสงบก็เรียนจากศาสนาประจำชาติคือพุทธศาสนา นอกจากขุดคลองแล้วยังมีการขุดบ่อซึ่งไม่แต่เพียงเก็บน้ำแต่ยังให้อาหารบางประเภทด้วย เช่น ปลา นกน้ำ และเป็ด ข้าวเป็นพืชที่สำคัญที่สุด และทำการเก็บเกี่ยวกันปีละ 2 ครั้ง แม้ว่าจะใช้ไม้ต้นหม่อนมาทำธนู แต่ก็พยายามหลีกเลี่ยงการค่าชีวิตให้มากที่สุด และไม่สนใจที่จะเลี้ยงตัวไหม ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกับที่บรรพบุรุษคือพวกปยุเคยทำมาก่อน

อย่างไรก็ดี การรีรอที่จะทำลายชีวิตโดยไม่จำเป็น มิอาจป้องกันการรบเพื่ออาณาจักรหรือจากความต้องการอาหารเนื้อได้ชาวพม่าเป็นพรานและนักฆ่าสัตว์ แต่ในสมัยพุกามอันยิ่งใหญ่ ประชาชนมิสู้ชอบบริโภคเนื้อนัก ส่วนมากชอบรับประทานปลาและหมักดองไว้รับประทานในฤดูร้อนเมื่อบ่อและลำธารแห้งเหือดไป ชาวพม่าดื่มนมมากและชอบบริโภคเนยและผลิตผลจากนมชนิดอื่นๆ ในบริเวณ

ที่ดินที่ไม่สู้อุดมก็ปลูกต้นตาลโตนด มะม่วง มะขาม และผลไม้อื่นๆ ต้นตาลโตนดนั้นมีประโยชน์มาก ใช้ใบสานตะกร้าหรือเข่งได้ ใช้มุงหลังคาได้ ใช้ทำหมวกได้ ใช้ทำตาลปัตรถวายพระได้ น้ำตาลใช้ดื่ม ทำของเมา เช่น เหล้าและเหล้าผลไม้ ชาวพม่าเคี้ยวใบพลูกับหมากและปูน กษัตริย์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มีคนรับใช้คอยปรนนิบัติถือกล่องหมากให้ มีการดื่มชาและนำใบชามาดองไว้รับประทานกับกระเทียมเจียวและงาคั่ว ตามตำนานพื้นเมืองกล่าวว่า พระเจ้าอลองสิทธูเป็นผู้ค้นพบใบชา และเทพเจ้าต่างๆ มักนิยมให้สังเวยด้วยใบชาดองหรือเมี่ยง

แม้ว่าการเกษตรจะอุดมสมบูรณ์เพียงใดก็ตาม กษัตริย์และประชาชนพุกามก็ยังมิอาจหารายได้สร้างวัดได้เพียงพอจากการเพาะปลูก รายได้ส่วนใหญ่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการค้าในประเทศและการค้าต่างประเทศ พงศาวดารกล่าวว่าชาวพุกามมีสองลิ้น ใช้วิธีพูดชักชวนอย่างอ่อนหวานจึงขายสินค้าได้ร่ำรวย การเปรียบเทียบค่าของที่ดินและราคาผลิตผลทางการเกษตรกับค่าก่อสร้างวัดต่างๆ แสดงให้เห็นว่าพุกามคงมีรายได้อื่นนอกจากการเพาะปลูก ราคาที่ดินดีๆ ใกล้กรุงพุกาม 1 ไพ (เท่ากับ 1.25 เอเคอร์) เป็นเงิน 20 จัต แต่ในบริเวณไกลจากเมืองหลวงราคาเพียง 1-10 จัต ข้าวกระบุงหนึ่งราคา .50 จัต นม 10 วิซ (ประมาณ 3 2/3 ปอนด์) ราคา 1 จัต น้ำผึ้ง 1 วิซ ราคา 1.25 จัต หมากพันละ .75 จัต พระเจ้านรปติสิทธูจ่ายเงินให้สถาปนิก ช่างปูน ช่างไม้ ช่างแกะสลัก ช่างทาสี ช่างทอง ช่างเงินและคนงานทั่วไปที่สร้างวัดหนึ่งๆ รวมประมาณ 44,027 จัต ส่วนราคาสร้างวัดใหญ่ๆ แบบอินเดียที่มีคนบริจาคเงินนั้นเป็นราคาประมาณ 30,600 จัต ค่าแรงเหล่านี้ยังมีอาหารเลี้ยงอีกต่างหาก ตลอดจนเสื้อผ้าจ่ายให้คนงานระหว่างก่อสร้าง ทั้งหมดนี้เป็นข้อกำหนดของกฎหมายตามประเพณีพม่า ดังปรากฏแจ้งอยู่ทั้งในหนังสือกฎหมายธรรมวิลาสและทั้งในจารึก

การค้าขายที่เพิ่มขึ้นอาจเห็นได้จากจำนวนนายธนาคารที่มีมากขึ้น ในจารึกอ้างว่าเป็น *"คนรวย"* แต่เหรียญทองเหรียญเงินแบบพวกปยุเคยใช้หาได้มีเหลืออยู่ไม่ และกลับนำเอาระบบแลกเปลี่ยนกลับมาใช้ ใช้ทองแดง เงิน ทอง และพลอยมีค่าเป็นของแลกเปลี่ยนกันโดยทั่วไป ค่าของแร่ธาตุมีค่าดังต่อไปนี้ คือ ทอง 1 จัตมีค่าเท่ากับเงิน 10 จัต เงิน 1 จัตมีค่าเท่ากับทองแดง .50 จัต เงิน 1.50 จัตมีค่าเท่ากับปรอท 1 จัต จัตนั้นมิได้เป็นเพียงค่าของเงิน แต่เป็นน้ำหนักเป็น 1 ใน

100 ของวิซ (1 วิซ เท่ากับประมาณ 3.6 ปอนด์) เงินเป็นของกลางที่ใช้แลกเปลี่ยนกันมากที่สุด และแม้จะมีเงินหลายชนิด ก็แตกต่างกันในความบริสุทธิ์ จัตหนึ่งนั้นนอกจากจะระบุลงไปมักหมายความว่า 1 จัตเงิน เป็นของธรรมดาที่จะไปตกอยู่กับผู้แลกเปลี่ยนโดยตรง เช่น เอาสินค้าไปแลกข้าวเปลือกหรือวัวควาย บางครั้งก็จ่ายค่าแรงเป็นสิ่งของ ตัวอย่างเช่น ให้ม้า 1 ตัวแก่ช่างปั้นรูป (จำนวนไม่กำหนด) แลให้ม้า 1 ตัวแก่ช่างปูน ช่างไม้ อย่างไรก็ดี คงเป็นกรณีพิเศษ เพราะในรายการเดียวกัน ช่างปั้นอีกพวกหนึ่งได้รับค่าตอบแทนเป็นเงิน 10 จัตเงิน คนลากซุง 10 จัตเงิน ช่างทาสี 20 จัตเงิน ช่างทาสีอีกกลุ่มหนึ่งให้ข้าวเปลือก 54 กระบุง และช่างปูนอีกกลุ่มหนึ่งจ่ายข้าวเปลือกให้ 140 กระบุง เป็นต้น

ความมั่งคั่งอันมากมายในอาณาจักรใช้สร้างวัดนับไม่ถ้วนในกรุงพุกาม ยังมีปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ประมาณห้าพันวัด ซึ่งหลายแห่งยังคงใช้เป็นสถานที่บูชาอยู่ทุกวันนี้ วัดจำนวนหลายพันวัดถูกทำลายไปเมื่อครั้งเกิดไฟไหม้ใน ค.ศ.1225 เมื่อครั้งกองทัพกุบไลข่านปล้นเมืองใน ค.ศ.1287 และในครั้งที่พวกไทยใหญ่เผาเมืองใน ค.ศ.1299 และยังมีวัดอีกจำนวนหลายร้อยวัดปรักหักพังไปเนื่องจากสร้างด้วยไม้ เจดีย์ต่างๆ มีสองประเภทใหญ่ๆ คือ แบบสถูปตัน และกลวงกลม หรือถ้ำ จำลอง เจดีย์ใหญ่อันแรก คือ เจดีย์ชเวสิกองของพระเจ้าอนุรุท มีลักษณะเป็นรูปปิรามิด มีฉัตรทองกั้นอีกชั้นหนึ่ง ทั่วทั้งเจดีย์ปิดทองและมีมณีอันมีค่าประดับฉัตรบนยอดเจดีย์ เจดีย์ส่วนมากที่กษัตริย์องค์ต่างๆ สร้างมักเป็นแบบคล้าย "ถ้ำ" และเจดีย์แรกๆ มักเป็นชั้นเดียวเท่านั้น ส่วนรุ่นต่อมาเติมเป็นสองชั้น มักใช้เป็นห้องสมุด ส่วนแบบอื่นๆ เช่น มียอดทองอยู่ข้างบนและมีฉัตรคลุมยอดอีกชั้นหนึ่ง

ภายในเจดีย์มีเสาปูนใหญ่เสาหนึ่งอยู่ตรงกลาง เป็นที่รับน้ำหนักยอดเจดีย์ ทั้งสี่ด้านของเสานี้มีพระพุทธรูปใหญ่ตั้งหันหลังชนกัน มีระเบียงสี่ด้านมุ่งมาสู่ห้องนี้ ฝาผนังทุกด้านประดับด้วยภาพเขียนที่มีสีสันสดใสเป็นลายดอกไม้ เทพบุตร เทพธิดา และภาพพุทธประวัติ ตลอดจนชาดกต่างๆ บางครั้งก็มีภาพต่างๆ ของพระพุทธเจ้า จารึกอันหนึ่งกล่าวไว้ว่า มีภาพพระพุทธเจ้าประมาณ 14,619 ภาพ วาดไว้บนกำแพงวัด มีที่เก็บอัฐิใต้ฐานเจดีย์รูปทึบ และตรงกลางในเจดีย์แบบกลวง ช่องเหล่านั้นปิดตายก่อนสร้างเจดีย์เสร็จ ในหอพระธาตุมีพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า และพระพุทธรูปเล็กๆ เป็นทอง เงิน งาช้าง แก้วและมณีมีค่าทั้งหลาย ทั้งสถูป

และเจดีย์ตั้งบนฐานเตี้ยๆ ที่มั่นคง และปลายยอดแหลมทำให้เจดีย์แลเสมือนพุ่งไปสู่ท้องฟ้า ดังนั้นเจดีย์แต่ละแห่งแสดงลักษณะของชาวพุกาม คือ เท้ายืนบนพื้นอย่างเข้มแข็งแต่วิญญาณมุ่งตรงสู่สวรรค์

วัดแต่ละวัดประกอบด้วยสิ่งก่อสร้างหลายชนิดอยู่ในกำแพงเดียวกัน นอกจากอาคารหลักๆ ที่พระสงฆ์พำนักและประชุมกันแล้ว ยังมีที่อยู่ของเจ้าอาวาส โบสถ์สำหรับทำพิธีบวช สำหรับเทศน์ และศาลาสำหรับคนมาถือศีลในวันพระตลอดจนที่พักนักเดินทางท่องเที่ยวทั้งหลาย นอกจากนั้น ในมุมหนึ่งยังมีสถูปหรือวิหารกลวงซึ่งมีห้องสมุดอยู่ วัดบางวัดมีไม้สลักประดับประดาหรือมีภาพวาดบนฝาผนังเช่นเดียวกับในวิหาร วัดที่สร้างด้วยอิฐนั้นไม่สู้แพร่หลาย ส่วนมากมักเรียกว่าแบบอินเดีย แบบการก่อสร้างค่อยๆ พัฒนาไปทีละน้อยมาโดยตลอดจนถึงสมัยพระเจ้านะดวงมยา แต่อาจไม่ถูกต้องที่จะแบ่งสมัยเป็นสมัยมอญและสมัยพม่า วิหารหลังคากลมเป็นมรดกโดยตรงของวิหารหลังคากลมแบบศรีเกษตร และศิลปะในการตกแต่งเจดีย์และภาพวาดบนฝาผนังนั้นได้มาจากมอญ ทั้งวิธีการก่อสร้างของพวกปยุและศิลปะของมอญมีกำเนิดมาจากแห่งเดียวกันคืออินเดีย พม่าที่กรุงพุกามเชื่อว่าวัฒนธรรมของตนเป็นวัฒนธรรมผสมของชนชาติต่างๆ และมิได้แอบอ้างเอาชื่อเสียงไว้แต่ผู้เดียว เพราะเรียกวัดที่สร้างด้วยอิฐว่า “แบบอินเดีย” ฝ่ายมอญเป็นผู้แพ้จึงรำลึกถึงความแตกต่างในกำเนิดเชื้อชาติ แต่ก็มิได้อ้างเอาชื่อเสียงให้แก่พวกตนดังที่ได้จารึกว่าเจดีย์นั้นสร้างโดยชาวมอญ ชาวพม่า

วัดต่างๆ ที่กรุงพุกามนั้นมิได้เกณฑ์แรงงานคนมาสร้าง เป็นศรัทธาที่บริสุทธิ์และสามัญง่ายๆ และเมื่อสร้างวัดเสร็จแล้วก็อุทิศเป็นสมบัติสาธารณะ ผู้สร้างมักดูแลให้คนงานได้รับค่าจ้างและสวัสดิการที่ดี เพราะความสำเร็จในการสร้างขึ้นอยู่กับคนงานเหล่านั้น วัดต่างๆ อาจสร้างโดยสมาคมซึ่งทุกคนมีเสรีภาพและเสมอภาคทั่วกัน ในจารึกคำว่า “กษัตริย์” “ผู้ปกครอง” “เจ้าเหนือหัว” และ “ประมุข” อาจมีใช้แทนระหว่างกันได้ และตำแหน่งเหล่านี้แต่เดิมมักมีการเลือกตั้งขึ้นและยังจำกันได้ แม้แต่เมื่อพระเจ้าอนุรุทตั้งราชวงศ์ที่เข้มแข็งขึ้นแล้ว เสนาบดีในฐานะเป็นผู้อาวุโสก็ยังสามารถอัญเชิญพระเจ้าครรชิตขึ้นสู่บัลลังก์ได้ ไม่เคยมีตำแหน่งผู้ดีที่สืบสกุลเพราะเป็นชนชั้นสูง ข้าราชการอยู่ในตำแหน่งตราบจนสิ้นรัชกาล แม้ว่ากษัตริย์องค์ใหม่อาจตั้งขึ้นใหม่อีกได้ นักประวัติศาสตร์บางคนมักมองตำแหน่ง

"เมียวตุกยี" หรือ "ผู้ใหญ่บ้านของตำบลหมู่หนึ่ง" ว่าเป็นตำแหน่งตกทอดในสกุลแท้จริงที่ดูเป็นเช่นนั้น เพราะถ้ามีทุกอย่างเสมอกันก็มักเลือกบุตรชายให้สืบต่อจากบิดา

ลักษณะใกล้เคียงกับระบบศักดินาสวามิภักดิ์ของพม่าในสมัยพุกามนี้จะเห็นจากพระราชกรณียกิจของกษัตริย์ที่แจกที่ดินให้แก่ครอบครัวต่างๆ ซึ่งมีสมาชิกรับราชการในตำแหน่งที่ดีและมีความสามารถสูงในราชสำนัก ตัวอย่างเช่น บางสกุลเหมาะที่จะเป็นทหารรักษาวัง บางสกุลก็เหมาะจะเป็นคนดูแลหนังสือส่วนพระองค์ บางสกุลก็เหมาะสำหรับส่งอาหาร ซึ่งมองดูจากภายนอกเหมือนกับว่าตำแหน่งเหล่านี้ตกทอดในสกุล แต่ในการปฏิบัติที่แท้จริง บุตรชายของคนรักษาดูแลอุทยานคงจะไม่อาจเป็นคนรักษาดูแลอุทยานได้เองทันที นอกจากจะรอโอกาสต่อจากบิดา เพราะคงจะได้รับการฝึกหัดอบรมมาตั้งแต่เด็ก แต่เมื่อเขามีอายุถึงวัยสมควร เขาก็มีอิสระที่จะเลือกอาชีพนอกราชสำนักได้

ในสมัยพุกาม พม่ามีระบบทาสที่มีลักษณะเฉพาะอยู่สองแบบ คือ แบบตกทอดในสกุลและแบบไม่ตกทอดในสกุล ทาสที่ตกทอดในสกุลนั้น ลูกหลานก็ตกเป็นทาสด้วย ส่วนทาสเฉพาะตัวนั้นเป็นลูกหนี้หรือเชลยจับได้จากสงคราม อย่างไรก็ดี ทาสทั้งสองประเภทอาจซื้ออิสรภาพได้ หรือหนีไปอยู่ตำบลอื่น ราคาซื้อทาสมักตกลงกันในตลาดประมูล มักเป็นราคาต่ำ เพียงทองแดง 5 วิซเท่านั้น ทาสที่หลบหนีถือว่ามีผิดฐานฝ่าฝืนกฎหมาย ผิดสัญญาแพ่งชำระหนี้ แต่มิใช่เป็นอาชญากรจารึกกล่าวถึงคดีเกี่ยวกับทาสซึ่งมักเกิดจากการกระทำที่ไม่เหมาะของทาสเกือบทั้งหมด กล่าวคือ ทาสหนีจากนายเก่าไปหานายใหม่ และดำเนินคดีกับนายใหม่ มิใช่กับตัวทาสเอง ทาสมีสิทธิที่จะได้อาหารและเสื้อผ้าตลอดจนการดูแลยามเจ็บไข้ได้ป่วยและสวัสดิการที่ดีจากนายของตน แท้จริงทาสเป็นคนงานที่มีสัญญาต่อรองกันได้ ถ้าเป็นทาสในวัดมีหน้าที่ระบุโดยเฉพาะไป บ้างก็เป็นคนงานทั่วไป บ้างเป็นนักจารึก บ้างเป็นนักแกะสลัก มีหน้าที่ซ่อมแซมเจดีย์ให้อยู่ในสภาพที่ดี บ้างก็เป็นนักดนตรีและอื่นๆ มีการให้ที่ดินเพื่อเป็นค่าอาหาร เสื้อผ้า ยารักษาโรค และแรงงาน มิได้มีเครื่องหมายระบุว่าผู้ใดเป็นทาสธรรมดาหรือเป็นทาสสร้างเจดีย์ และก็เป็นธรรมดาที่กษัตริย์อาจส่งพระโอรสทั้งหลายไปเป็นทาสสร้างเจดีย์ และอาจถ่ายคืนมาด้วยการใช้เงินให้วัดแทน บางครั้งช่างแกะสลักและช่างอื่นๆ พอใจจะเป็นทาสสร้างเจดีย์ เพราะเท่ากับมีงานทำตลอดชีวิต

ผู้หญิงก็มีบทบาทเต็มที่ในสังคม จารึกกล่าวถึง “หญิงผู้ใหญ่บ้าน” ในตำบลต่างๆ ขุนนางหญิง ขุนนางชั้นสูงผู้หญิง นักจารึกหญิง เลขานุการหญิงในราชสำนัก กษัตริย์ นายธนาคารหญิง ช่างหญิง นักดนตรีหญิง นักปราชญ์หญิงและนางชีผู้บริจาคเงินสร้างวัดส่วนมากเป็นผู้หญิง และผู้หญิงมักเป็นผู้ตั้งข้อโต้แย้งในการเป็นเจ้าของทาส

โบสถ์และวัดทั้งหลายเป็นศูนย์กลางของชีวิตในสังคม และดึงดูดคนงานจำนวนมาก ตลอดจนพ่อค้า ชาวนา กรรมกร ชาวเขา ผู้ดีทั้งหญิงและชายและคนต่างชาติ ศิลปินมองดูฝูงชนพวกนี้และร่วมสนุกไปกับเขาเหล่านั้น จึงวาดภาพเหล่านี้ไว้บนฝาผนัง จากภาพวาดบนฝาผนังเหล่านั้น ทำให้เราทราบว่าชาวพุกามแต่งตัวแบบง่ายๆ ทั้งชายและหญิงใส่เสื้อยาวตัดเย็บด้วยผ้าฝ้ายหรือผ้าฝ้ายแกมไหม ชายไม่ค่อยใส่เสื้อ แต่มีผ้าพาดบ่า ผู้หญิงใส่เสื้อแนบตัวและมีผ้าสะไบเฉียงเช่นเดียวกันดังเช่นพวกชินในระยะต่อมา ทั้งหญิงและชายนุ่งผ้ายาว ผู้ดีชั้นสูงทั้งหญิงชายใส่เสื้อลายแปลกๆ หญิงใส่กำไลทอง สร้อย เหรียญห้อยคอและต่างหู วันพระนี้มิใช่วันสำคัญทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นโอกาสรื่นเริงทั่วกันด้วย ก่อนที่อาณาจักรจะขยายออกไปกว้างใหญ่ และธุระราชการจะยุ่งยากมากขึ้น พระเจ้าแผ่นดินมักเสด็จออกรับทั้งการเคารพกราบไหว้รวมทั้งรับภาษีจากประชาชนด้วย มีการเล่นดนตรีและร้องรำกันทั่วไป นักร้อง นักดนตรีและนักเต้นรำมีทั้งหญิงและชาย บ้างก็อยู่ในวัดเอง ชาวพุกามรักดนตรีดั่งแสดงให้เห็นในบทสวดที่เสนาบดีผู้หนึ่งใส่ไว้ในจารึกกล่าวว่า “ด้วยคุณงามความดีนี้ ขอให้ข้าฯได้เป็นดังเช่นพระพุทธเจ้า และก่อนที่ข้าฯจะได้บรรลุสภาวะพระพุทธเจ้าขอให้ข้าฯได้ชื่นชมกับเสียงดนตรีที่ปลุกข้าฯทุกเช้าด้วยเถิด” จารึกมิได้กล่าวถึงการแสดงละครรื่นเริงประเภทใด แต่แม้ว่าจะไม่มีการแสดงละครชีวิตของประชาชนดูรื่นเริงเบิกบานยิ่ง พุทธศาสนามิได้เคยเป็นศาสนาที่สอนให้คนมองโลกในแง่ร้าย ความจริงนี้จะเห็นได้จากการที่ชาวพม่าในสมัยที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ได้รับอิทธิพลจากศาสนา และท่ามกลางชัยชนะทั้งหลายเหล่านี้ก็มองชีวิตอย่างสงบ ลักษณะดังกล่าวของชาวพุกามได้บันทึกแสดงให้เห็นไว้โดยจิตรกรที่ปราศจากชื่อ ผู้แกะสลักหินรูปของพระเจ้าครรชิตและพระสังฆราชชินอรหันต์ซึ่งยังคงเห็นอยู่ในวัดอนันทะในเมืองพุกาม ผู้สร้างชาติพม่าทั้งสองท่านนี้ได้คุกเข่าอย่างสงบและอย่างเชื่อมั่นในตัวเอง มองดูพระพุทธรูปยืนรูปใหญ่ปางโปรดสัตว์อยู่มากว่าแปดร้อยปีแล้ว

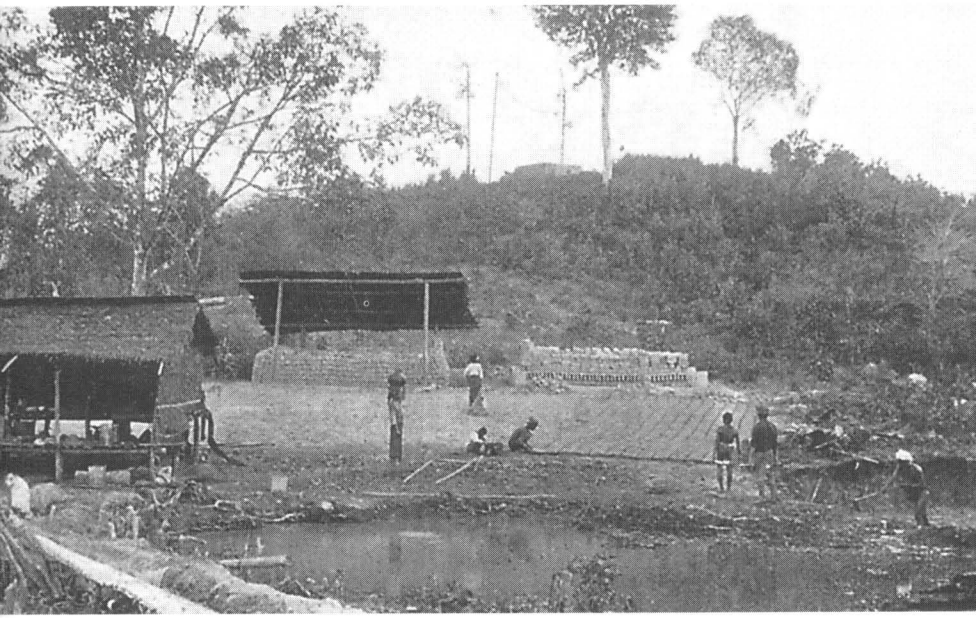

การทำอิฐ

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

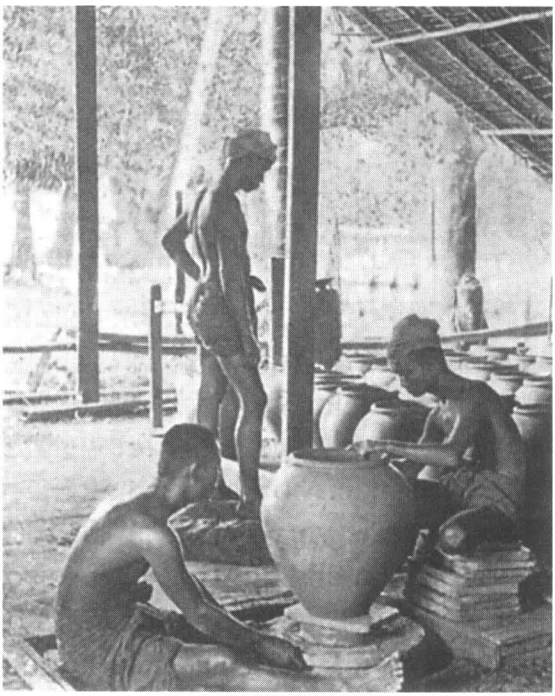

อาชีพปั้นหม้อปั้นไห

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

บทที่ 4
ความเสื่อมของอาณาจักรพุกาม และการรุกรานของชนชาติมองโกล

หลังจากพระเจ้านะดวงมยาสวรรคตใน ค.ศ.1234 แล้ว พระเจ้ากยัสวาร ได้ครองราชบัลลังก์สืบต่อมา เป็นสมัยเริ่มความเสื่อมของอาณาจักรพุกาม ความเสื่อมครั้งนี้มิได้สืบเนื่องมาจากการรุกรานของต่างชาติ หรือการกบฏภายใน แต่เป็นเพียงปรากฏการณ์ธรรมดาของความเหนื่อยยากและทรุดโทรมใน อาณาจักรอันยิ่งใหญ่ กษัตริย์ในราชวงศ์ก็ล้วนแล้วแต่อ่อนแอ พยายามซ่อนความ ไร้สมรรถภาพของตนด้วยการแสดงออกอย่างเย่อหยิ่ง

แม้ว่าพระเจ้ากยัสวารจะเป็นนักปราชญ์ผู้ทรงความรู้ในเรื่องพระไตรปิฎก ในพุทธศาสนา และเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความยุติธรรม รัชสมัยของพระองค์ก็ยังจัดว่า ไม่เจริญแม้ว่าจะมีทีท่าที่ดีในตอนต้น พระองค์ทรงยึดที่ดินซึ่งบรรพกษัตริย์ได้ พระราชทานให้เป็นธรณีสงฆ์ โดยมิได้ระบุเหตุผลไว้ในจารึกและพงศาวดาร นักปราชญ์บางท่านคิดว่าเศรษฐกิจเป็นเหตุผลในการกระทำดังกล่าว เพราะ ท้องพระคลังหลวงขณะนั้นขาดรายได้จากภาษี ซึ่งสืบเนื่องมาจากการนำเอาที่ดิน ดีๆ ไปยกให้สถาบันทางศาสนาหมด ไม่มีปัญหาเลยว่าแม้แต่ในสมัยพระเจ้า นะดวงมยา ท้องพระคลังก็เริ่มว่างเปล่าแล้ว ราคาของที่ดินและผลิตผลทาง การเกษตรมิได้เพิ่มขึ้น และความคับขันทางเศรษฐกิจอาจสืบเนื่องมาจากความเสื่อม ทางการค้าเป็นปฐมเหตุ ดังนั้น สาเหตุที่กษัตริย์ยึดที่ดินสงฆ์คงต้องก่อให้เกิด ความไม่พอใจในหมู่สงฆ์นิกายอรัญวาสีซึ่งขณะนั้นมาอยู่ในวัดใหญ่ๆ และมาซื้อหา ที่ดิน เพราะได้รับความนิยมจากประชาชนมากขึ้น นิกายที่พระฉปัฏตั้งขึ้นได้ วิจารณ์นิกายอรัญวาสี ซึ่งบัดนี้หาได้อยู่อาศัยในป่าไม่ เลิกยึดถือความยากจน และเริ่มหันมาเสพย์เหล้าผลไม้ เป็นต้น กษัตริย์ออกประกาศใช้กฎหมายอาญาทั่ว ประเทศ ด้วยประสงค์จะปราบโจรกรรมและผู้ร้ายซึ่งมีชุกชุมมากขึ้นทั่วอาณาจักร

อย่างไรก็ดี มาตรการของกษัตริย์ที่จะปฏิรูปวินัยของพระสงฆ์บางนิกาย และปราบโจรผู้ร้ายมิสู้ได้ผลสำเร็จนัก ประชามติต่อต้านการยึดที่ดินสงฆ์ทำให้

พระองค์จำต้องคืนที่ดินดังกล่าวไป พระองค์เริ่มสร้างวัดแต่ไม่สำเร็จ เพราะไม่มีผู้เชี่ยวชาญควบคุมการก่อสร้าง และไม่มีเงินจะจ่ายคนงานได้พอเพียง พระองค์มิอาจเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างวัดให้สำเร็จได้ และตรัสอย่างภาคภูมิว่า "ในชีวิตของฉันได้กระทำแต่ความดีงามทั้งสิ้น" พระองค์ทรงกระสับกระส่าย ในที่สุดก็ทิ้งการปกครองอาณาจักรให้อยู่ในมือของข้าราชการและเสนาบดี และพระองค์ใช้เวลาเขียนเรื่องเกี่ยวกับศาสนาและสนับสนุนนิกายดั้งเดิม ฝ่ายนิกายอรัญวาสีก็หาได้ต้องพึ่งบารมี หรือกลัวเกรงอำนาจของพระองค์ไม่ ดังนั้น ในปลายรัชสมัยจึงมีผู้คนพากันนำเอาเนื้อสัตว์และเหล้าไปถวายพระในนิกายนั้นกันอย่างเปิดเผย ทั้งพระสงฆ์และผู้ไปบูชาต่างบริโภคเนื้อสัตว์และเหล้าในการเลี้ยงฉลองชัยชนะ และกล่าวอ้างถึงว่า "อาหารและเครื่องดื่มแห่งชัยชนะ" เครื่องดื่มนั้นมิใช่ประเภทเหล้าหวานๆ เครื่องดื่มที่มิใช่สุราเมรัยที่พระมหายานดื่ม แต่เป็นเหล้าประเภทมึนเมา การเลี้ยงนั้นมองจากภายนอกเป็นการทำบุญ แต่แท้จริงแล้วถือเป็นพิธีการอย่างหนึ่งด้วย

สำหรับคนที่เลิกมองชีวิตอย่างสงบหันไปนิยมโชคลางของขลัง และสร้างสิ่งแวดล้อมบางอย่างขึ้นมา ทำให้เกิดบรรยากาศที่อึดอัดและไม่มั่นคง ความทุกข์ที่เกิดขึ้นในสังคมดังกล่าวเป็นเพียงการตอบสนองตามธรรมชาติต่อความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของยุคนี้ หรือเป็นเพียงส่วนหนึ่งของความทุกข์ทั่วไป ที่เกิดขึ้นทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เปรียบเสมือนม่านดำๆ อันประกอบด้วยตั๊กแตนที่กัดกินยอดข้าวโพดอ่อนอันเหลืองอร่าม ในหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรศรีวิชัยก็กำลังจะสิ้นสุดลง และอาณาจักรเคดิรีในชวาก็กำลังเสื่อมลงอย่างรวดเร็ว อีกด้านหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปอาณาจักรเขมรอันยิ่งใหญ่ก็กำลังเริ่มเสื่อมเป็นครั้งสุดท้าย การค้าระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับอินเดียกำลังหยุดชะงัก เพราะอินเดียกำลังวุ่นวายอยู่กับพวกมุสลิมผู้ชนะ และการค้าระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับจีนก็ชะงักไป เพราะปัญหาเศรษฐกิจในสมัยราชวงศ์ซ้อง และความจำเป็นที่จะต้องเพ่งเล็งแต่เฉพาะปัญหาพวกมองโกล

พระโอรสของพระเจ้ากยัสวาร คือ พระเจ้าอุชานะ ขึ้นเป็นกษัตริย์ใน ค.ศ.1250 พระองค์สนพระทัยแต่การล่าช้าง และทรงดื่มสุราเป็นอาจิณ จึงทิ้ง

การปกครองให้อยู่ในมือของมหาอำมาตย์ยัสสิงห์กรรณ เมื่อพระเจ้าอุชานะสิ้นพระชนม์ในการล่าช้าง พระโอรสองค์ใหญ่ก็เตรียมจะสืบราชบัลลังก์ แต่เนื่องจากไม่ลงรอยกับยัสสิงห์กรรณผู้ซึ่งไปเกลี้ยกล่อมบรรดาเสนาบดีอื่นๆ ให้เข้าข้างตน และเลือกพระโอรสองค์รองคือ เจ้าชายนรสีหบดีขึ้นประทับบนบัลลังก์ เจ้าชายนรสีหบดีนั้นเป็นโอรสพระสนมซึ่งเป็นธิดาของช่างกลึงในชนบท ดังนั้นจึงไม่มีสิทธิในราชบัลลังก์ มหาอำมาตย์หวังว่าตนจะยังคงมีอำนาจอยู่หลังราชบัลลังก์ แต่ไม่ช้าก็เห็นว่ากษัตริย์หนุ่มมีพระทัยร้อน อวดดี และหยาบคาย พระเจ้านรสีหบดีรวบอำนาจการปกครองเอง และเนรเทศมหาเสนาบดีทันที เหตุการณ์นี้ทำให้แคว้นตะนาวศรีและยะไข่กบฏ จึงจำต้องเรียกร้องให้ยัสสิงห์กรรณกลับมานำทัพไปปราบยะไข่และมอญ มหาเสนาบดีสามารถปราบกบฏได้ในเวลาอันรวดเร็ว แต่เผอิญเขาถึงแก่กรรมระหว่างเดินทางกลับเมืองหลวง

ผลงานของยัสสิงห์กรรณทำให้ปราศจากการกบฏไปอีกนาน แต่ความตายของเขาทำให้ขาดผู้ที่สามารถเพียงผู้เดียวที่อาจตักเตือนกษัตริย์ได้ พระเจ้านรสีหบดีผิดกับพระบิดาเพราะทรงสนพระทัยในศาสนา ในรัชสมัยของพระองค์มีการแลกเปลี่ยนนักจาริกบุญ พระสงฆ์ และศาสนทูตระหว่างพม่ากับลังกา แต่พระองค์ก็มิได้ควบคุมสงฆ์นิกายอรัญวาสีแต่อย่างใด พระองค์ทรงสร้างเจดีย์ใหญ่ แต่เนื่องจากขาดเงินจึงเกณฑ์แรงงาน จนประชาชนเหนื่อยยากเพราะแรงบังคับกดขี่ ต่างพากันกระซิบกระซาบกันทั่วไปว่า *"เมื่อเจดีย์เสร็จ กษัตริย์ก็จะสวรรคต"* ความเลื่อมใสในศาสนาเป็นไปเพื่อขจายชื่อเสียงในฐานะเป็นผู้ปกครองชาวพุทธที่ยิ่งใหญ่ แต่พระองค์มิได้รอบรู้ในพระไตรปิฎกเลยแม้แต่น้อย พระองค์ใช้เวลาส่วนใหญ่ทรงพระสำราญกับพระราชินีทั้งหลาย

ในวงการราชสำนักเอง พระองค์ก็มีแต่คนรังเกียจเดียดฉันท์และมีผู้ต่อต้านการปกครองของพระองค์กันทั่วไป ความจริงที่ว่าพระองค์เป็นหลานตาช่างกลึง ไม่มีสิทธิในราชบัลลังก์ยังคงจำกันได้อยู่ ประชาชนให้สมญาพระองค์ว่า *"พระเจ้าขี้หมา"* พระองค์ทรงมีพระทัยบาปหยาบช้า เมื่อทรงพบว่านางสนมคนโปรดคนหนึ่งวางแผนใส่ยาพิษในพระกระยาหารเพื่อปลงพระชนม์พระองค์ พระองค์จับนางใส่กรงเหล็กเผาไฟเสมือนนางเป็นสัตว์ป่าฉะนั้น

แต่การแก้แค้นก็กำลังติดตามพระองค์มา พวกไทยใหญ่เริ่มกบฏขึ้นอีก

เนื่องจากเห็นพม่าและเขมรกำลังเสื่อม และพวกมองโกลก็ได้ชัยชนะราชวงศ์ซ้องแล้ว จึงทำให้มีคนอพยพลี้ภัยเข้ามา ทหารจ้างไทยใหญ่ที่เคยอยู่ในกองทัพพม่าและเขมรกำลังกระสับกระส่าย ใน ค.ศ.1215 ชาวไทยหมู่หนึ่งอพยพตั้งอาณาจักรโมกวงในภาคเหนือพม่า แต่ไม่อาจบุกลงไปทางใต้ จึงไปทางภาคตะวันตกถึงอัสสัม และไปตั้งอาณาจักรไทยอาหมใน ค.ศ.1229 อีกพวกหนึ่งอพยพลงมาตามลุ่มแม่น้ำสาละวินเลียบริมฝั่งตะวันออกของอาณาจักรพม่า ตั้งอาณาจักรเมืองนายขึ้น ใน ค.ศ.1223 และเดินทางลงมาทางใต้ถึงกลางลุ่มแม่น้ำโขง ทหารจ้างไทยใหญ่มาบัดนี้ต้องการมีอาณาจักรของตนเองบ้าง แต่ขณะที่กษัตริย์พุกามยังคงมีอำนาจอยู่ก็เข้าโจมตีอาณาจักรเขมร มีทหารไทยคนหนึ่งรับราชการอยู่กับกษัตริย์เขมร และแต่งงานกับเจ้าหญิงเขมร ตั้งตัวเป็นกบฏขึ้น หลังจากได้ขับไล่ทหารเขมรออกไปแล้ว จึงได้ตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นใน ค.ศ.1253

กุบไลข่านจอมทัพมองโกล (ตาร์ตา) ซึ่งบัดนี้ได้ชัยชนะจีนภาคเหนือแล้ว ตั้งใจจะรวมอาณาจักรซ้องภาคใต้ รวมทั้งมณฑลยูนนานและเลยไปจนถึงเมืองฮานอย ดังนั้นใน ค.ศ.1253 กองทัพมองโกลเข้ายึดครองอาณาจักรน่านเจ้า และใน ค.ศ.1257 ก็เข้าครองเมืองฮานอย คนไทยเสียอาณาจักรน่านเจ้าไปแล้ว แต่ก็ยังมีสิ่งปลอบใจที่คาบสมุทรอินโดจีนยังเปิดอยู่ แต่มีอาณาจักรพม่าขวางทางอยู่ ทหารไทยจำนวนไม่น้อยจำต้องเข้ารวมอยู่ในกองทัพมองโกล ทำให้มีโอกาสได้เรียนรู้ยุทธวิธีและกลเม็ดการรบของพวกมองโกล ขณะนั้นกุบไลข่านปรับปรุงกองทัพ และใน ค.ศ.1260 เริ่มรบต่อต้านราชวงศ์ซ้อง พี่ชายใหญ่ซึ่งเป็นหัวหน้าสูงสุดของพวกมองโกลชื่อข่านมานกุลตายในการรบ กุบไลข่านจึงกลายเป็นหัวหน้าพวกมองโกลและผู้ปกครองจีนทั้งประเทศด้วย ในฐานะเป็นผู้รับมรดกของราชวงศ์ซ้อง กุบไลข่านต้องการให้อาณาจักรไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทุกอาณาจักรที่เคยยอมรับราชวงศ์ซ้องเป็นใหญ่ บัดนี้ควรยอมรับตนเช่นเดียวกัน เนื่องจากบัดนี้กุบไลข่านเป็นหัวหน้าพวกมองโกลและเป็นผู้ชนะ จึงต้องการให้อาณาจักรทั้งหลายส่งบรรณาการมาให้แจ้งชัดและแน่นอน ดังนั้น พระองค์จึงใช้กำลังทหารบังคับให้กษัตริย์ทั้งหลายมาถวายสัตย์ปฏิญาณเฉพาะพระพักตร์ ใน ค.ศ.1257 หลังจากที่พระองค์ปราบราชวงศ์ซ้องที่ต่อต้านในประเทศจีนได้หมดแล้ว พระองค์ก็มีบัญชาไปยังอุปราชทั้งหลายให้เรียกร้องบรรณาการและการสวามิภักดิ์จากกษัตริย์ทั้ง

หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ใน ค.ศ.1271 อุปราชมองโกลที่มณฑลยูนนาน ก็ส่งคำสั่งไปยังกษัตริย์พม่าอย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอนุรุทเป็นต้นมา ที่อาณาจักรพุกามไม่เคยส่งบรรณาการให้จีน และคณะทูตพม่าที่ไปยังเมืองหลวงจีนได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติยศอย่างประเทศใหญ่ๆ ทุกประการ อันที่จริงพระเจ้าอนุรุทกลับทรงได้รับบรรณาการจากอาณาจักรน่านเจ้าบริวารของจีนเสียด้วยซ้ำ บางทีอุปราชมณฑลยูนนานคงจะใช้เวลาตรึกตรองเรื่องดูก่อน ถ้าแม้ว่าพวกเจ้าไทยต่างๆ ซึ่งอยู่ตามชายแดนภาคเหนือของพม่าไม่แสดงท่าทีว่าอุปราชมองโกลควรเป็นฝ่ายแสดงคาระวะต่อกษัตริย์พม่า ดังนั้นเขาจึงส่งทูตมายังกรุงพุกามเรียกร้องบรรณาการจากพระเจ้านรสีหบดี ด้วยความสนับสนุนจากประชาชนของพระองค์ พระเจ้านรสีหบดีทรงปฏิเสธไม่ยอมรับทูตที่มาเรียกร้องบรรณาการนั้น อีกสองปีต่อมา จักรพรรดิจีนส่งทูตมาอีก นำพระราชสาส์นของกุบไลข่านมาเอง พงศาวดารระบุว่า ทูตในฐานะเป็นผู้แทนของจักรพรรดิทำตัวเสมือนเป็นจักรพรรดิเอง และไม่ยอมถอดรองเท้าเข้าเฝ้ากษัตริย์พม่า กษัตริย์พม่าจึงทรงสั่งให้จับทูตและคณะทันที และต่อมาสั่งให้ประหารชีวิตเสีย เสนาบดีต่างพากันทักท้วง ชี้ให้เห็นว่าไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับชีวิตและเสรีภาพของทูตแต่กษัตริย์พม่าอ้างว่าเนื่องจากทูตประพฤติผิดอย่างร้ายแรง จึงไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงสิ่งนั้น คงเป็นความจริงว่าทูตคงก่อปัญหายุ่งยากขึ้นดังเช่นทูตมองโกลทั้งหลายในชวา ทูตมองโกลไปเรียกร้องบรรณาการก็ถูกจัดการอย่างเดียวกัน และในเขมร ทูตมองโกลและคณะก็ถูกจับและถูกประหารชีวิตเช่นเดียวกัน พงศาวดารจีนมิได้กล่าวถึงการที่กษัตริย์พม่าประหารทูตมองโกล ระบุแต่เพียงว่ามิได้กลับไปเมืองจีนอีกเลย เป็นการง่ายที่จะวิจารณ์การกระทำของพระเจ้านรสีหบดีว่าเขลาและถือดี หลังจากเหตุการณ์ผ่านไปแล้ว มักกล่าวกันว่าพระองค์ควรจะสุขุมกว่านั้นด้วยการผ่อนปรน แต่คงจำกันได้ว่ากษัตริย์เองก็เป็นผู้มีปัญหา พระราชวงศ์กำลังสูญเสียชื่อเสียง การยินยอมตามคำเรียกร้องของทูตมองโกลก็เท่ากับเป็นการยอมแพ้ยกเอกราชของอาณาจักรให้ศัตรู ซึ่งอาจทำให้เกิดการกบฏขึ้นทั่วราชอาณาจักร ยิ่งกว่านั้น พระองค์คงรู้สึกว่าทรงมีหน้าที่กีดกันพวกมองโกลและพวกไทยใหญ่มิให้เข้ารุกรานอาณาจักรที่นับถือพุทธศาสนาในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

กุบไลข่านนั้นวุ่นอยู่กับการรวบรวมดินแดนที่รบชนะได้มา และมิได้จัดการกับปัญหาพม่าต่อไปอยู่ชั่วคราว แต่พวกไทยกำลังก่อความยุ่งยากให้กับพม่าเมื่ออาณาจักรเล็กๆ ของไทย คือ อาณาจักรกองไก ริมมณฑลยูนนานยอมแพ้จีน พม่าเห็นเป็นโอกาสจะลงโทษอาณาจักรนั้น พม่าคิดว่า หากรัฐกันชนตามชายเขตแดนไปยอมแพ้ทีละแห่งสองแห่งดังนี้ ย่อมเปิดอาณาจักรพม่าให้กองทัพมองโกลมารุกรานสะดวกขึ้น ดังนั้นใน ค.ศ.1277 กองทัพพม่าจึงเข้ารุกรานอาณาจักรกองไก ซึ่งบัดนี้อยู่ภายในดินแดนมองโกล กุบไลข่านสั่งให้กองทัพพม่าถอยออกไป อุปราชมณฑลต้าลี่จึงส่งกองทัพมองโกลจำนวน 12,000 คนออกไป พม่ามีทหาร 60,000 คน และทหารม้าจำนวนเล็กน้อยกับกองช้างอีกประมาณ 2,000 เชือก ตลอดสมัยของความยิ่งใหญ่ของกรุงพุกามยึดเอากองช้างเป็นหลัก ด้วยยุทธวิธีให้ศัตรูตกใจยอมแพ้ ทหารพม่าเชี่ยวชาญในการยิงธนูและคงมิได้คิดว่าการยิงธนูนั้นพวกมองโกลชำนาญกว่าผู้ใดทั้งหมดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังที่พม่าได้คาดไว้ในการรบขั้นแรก พวกมองโกลตกใจกับการนำเอาช้างเข้าบุก แต่แม่ทัพมองโกลเลือกสถานที่สู้รบเป็นอย่างดี ขณะที่ทัพช้างของพวกพม่าบุกตรงเข้าไป ทัพม้ามองโกลก็แอบซุ่มอยู่ในป่าข้างๆ ครั้นแล้วก็ตีโอบเบื้องหลัง แอบหลังต้นไม้ยิงธนูไปยังตัวช้างทีเดียว มิให้ทหารเดินตามช้างหรือทหารขี่ช้างได้ เพราะช้างนั้นเมื่อเจ็บปวดก็จะโกรธหันกลับวิ่งหนีเหยียบเอาทหารเดินเท้าตายเสียมาก แล้วกองทหารมองโกลก็ขึ้นขี่ม้าเข้าทำลายทหารพม่าก่อนตั้งตัวติด กองทัพพม่าก็แตกพ่ายไป

อุปราชมณฑลยูนนานนำกองทัพมองโกลกองที่สองติดตามมาเข้าทำลายป้อมค่ายในอาณาจักรพม่า แต่พวกมองโกลนั้นทนอากาศร้อนในลุ่มแม่น้ำอิระวดีตอนบนไม่ได้ จึงกลับไปมณฑลยูนนาน ทั้งกษัตริย์และประชาชนไม่คิดจะยอมแพ้ ดังนั้นใน ค.ศ.1278 จึงส่งแม่ทัพนำกองทัพไปยังป้อมนกาซองยานที่ชายแดนกองหนึ่ง และอีกกองหนึ่งส่งไปยังป้อมกองซินชายแดน อย่างไรก็ดี พวกมองโกลก็ยังไม่พร้อมตราบจนห้าปีล่วงแล้ว ในระหว่างนั้นกษัตริย์พม่าส่งพระโอรสสามพระองค์ลงไปยังพม่าตอนล่างเพื่อป้องกันมอญมิให้กบฏ และเพื่อป้องกันพม่าตอนล่างจากพวกมองโกล หากกรุงพุกามแตก แม้ว่าพวกมองโกลจะดูสงบลง แต่พวกไทยหาเป็นเช่นนั้นไม่ พวกไทยที่มารุกรานปะทะกับทหารพม่าเนืองๆ ทหารพม่าป้องกันตัวด้วยการติดตามผู้รุกรานไปยังดินแดนมองโกล ส่วนในตะนาวศรี

พวกมอญก่อการกบฏขึ้นใน ค.ศ.1283 กองทัพใหญ่ของพวกมองโกลรวมด้วยทหารไทยที่มาเสี่ยงโชคเข้ามายังดินแดนพม่าและเข้าโจมตีป้อมนกาซองยานแตกและอีกสัปดาห์หนึ่งต่อมาป้อมกองซินก็แตกพร้อมด้วยทหารอีกหมื่นคนถูกฆ่าตายหมด แม่ทัพพม่าสองคนรวมไพร่พลที่เหลือถอยกลับไป หวังไปยึดที่มั่นที่กรุงพุกาม แต่ขณะนั้น พระเจ้านรสีหบดีเสียกำลังใจแล้ว จึงรีบหนีลงมาตามแม่น้ำอิระวดี การกระทำอันขลาดเขลาเช่นนี้ ทำให้พระองค์เป็นที่รู้จักในพงศาวดารต่อมาว่า *"ตโยกะปเยมิน"* คือ *"กษัตริย์ผู้หนีจีน"* แม่ทัพใหญ่ถูกฆ่าตายในการรบ ข่าวการตายของแม่ทัพพร้อมด้วยกษัตริย์หนีจากกรุงพุกาม ทำให้กองทหารพม่าหวาดกลัวระส่ำระสาย ในวาระนี้ทางเข้าเมืองพุกามก็เปิดอย่างสะดวก

อย่างไรก็ดี พวกมองโกลยังรีรอที่จะติดตามกองทัพพม่าไปยังกรุงพุกาม เพราะอากาศแถบลุ่มแม่น้ำอิระวดีร้อนและชื้นเกินไปสำหรับชาวมองโกล และกองทัพมองโกลก็เสียหายอยู่มาก แม้จะน้อยกว่ากองทัพพม่าก็ตาม ยิ่งกว่านั้นกองทัพมองโกลอยู่ห่างจากฐานทัพที่มณฑลยูนานมาก หากเดินทางลงใต้ไปอีกก็เท่ากับเปิดโอกาสให้ทหารพม่าโจมตีแบบกองโจรได้ง่ายเข้า ดังนั้น พวกมองโกลจึงส่งทูตไปยังพุกามอีก บังคับให้กษัตริย์ยอมแพ้ แต่ก็ไม่พบกษัตริย์ ในระหว่างนั้นแม่ทัพนายกองพม่าแม้จะถูกกษัตริย์ทอดทิ้งไปแล้ว ก็รวมกำลังกันที่เมืองตะโก้ง ซึ่งเป็นป้อมแห่งเดียวที่ยังเหลืออยู่ แต่กองทัพขาดอาวุธและเสียกำลังใจ และใน ค.ศ.1284 เมื่อพวกมองโกลมิได้รับการติดต่อจากกษัตริย์อีกเลย จึงเปิดการโจมตีอย่างรุนแรง เมืองตะโก้งแตกอย่างรวดเร็ว แต่ลมมรสุมที่เกิดขึ้นเผอิญกีดขวางพวกมองโกลมิให้เข้ากรุงพุกาม พวกมองโกลเห็นว่าพม่าหมดกำลังต่อต้านแล้ว จึงประกาศรวมเอาพม่าตอนบนเข้าเป็นมณฑลใหม่ของจีน ขนานนามว่า "เชียงเมียน" หรือ "มณฑลพม่า" มีกรุงตะโก้งเป็นเมืองหลวง

พระเจ้านรสีหบดีทรงทราบว่า ทูตมองโกลไม่พบพระองค์ที่กรุงพุกาม จึงส่งพระมหาเถระ คือ พระชินดิษฐปาโมกข์ไปยังราชสำนักกุบไลข่าน พงศาวดารมิได้กล่าวถึงทูตพม่าคณะนี้ และจารึกส่วนตัวของพระมหาเถระก็มิได้ปรากฏข้อความที่นำไปยังพวกมองโกล พระมหาเถระขอร้องด้วยความรับผิดชอบของท่านเอง ให้กองทัพมองโกลถอนไปจากพม่าเสีย เนื่องด้วยพม่าเป็นเพียงอาณาจักรเล็กๆ เมื่อเปรียบเทียบกับอาณาจักรอันกว้างใหญ่ของกุบไลข่าน พระมหาเถระ

ได้รับการต้อนรับที่ดี และกลับมายังพม่าตอนล่าง บางทีพระเจ้านรสีหบดีอาจจะขอเวลาเพื่อเดินทางกลับมาเตรียมให้อาณาจักรพุกามยอมแพ้เป็นทางการต่อพวกมองโกล อย่างไรก็ดี พวกมองโกลอยู่ที่เมืองตะโก้ง 3 ปี โดยมิได้เคลื่อนทัพต่อไป ใน ค.ศ.1287 กษัตริย์ก็เสด็จจากเมืองพะสิมล่องขึ้นไปตามแม่น้ำอิระวดี เมื่อเสด็จมาถึงเมืองแปร กองทหารของพระโอรสองค์ที่สองซึ่งเป็นเจ้าเมืองอยู่ก็เข้าล้อมเรือพระที่นั่งและบังคับให้กษัตริย์เสวยยาพิษหากปฏิเสธจะปลงพระชนม์เสียด้วยอาวุธ กษัตริย์ยอมเสวยยาพิษเสด็จสวรรคตพร้อมด้วยคำแช่งที่ริมฝีปากว่าในชาติต่อๆ ไป *"ขออย่าได้มีลูกชายอีกเลย"* ดังนั้น เจ้าเมืองแปรจึงลงไปยังเมืองพะสิม ตรงไปยังห้องที่พระเชษฐาทรงประชวรบรรทมอยู่ เข้าฟันพระวรกายพระเชษฐาขาดเป็นชิ้นๆ หลังจากเสร็จธุรกิจแย่งบัลลังก์แล้ว ก็แล่นเรือขึ้นไปถึงเมืองตัลลาซึ่งพระอนุชาเป็นเจ้าเมืองอยู่ ข่าวที่ทรงกระทำแพร่หลายไปล่วงหน้า และทหารยามมอญต่างตะโกนสาปแช่งขณะเรือพระที่นั่งใกล้ท่าเข้าไป พระองค์ทรงพระพิโรธมากคว้าธนูจะยิงทหารยามนั้น แต่เผอิญหยิบพลาด พระองค์จึงสวรรคตโดยลูกธนูของพระองค์เอง พระโอรสองค์เดียวที่เหลืออยู่ของกษัตริย์ คือ เจ้าเมืองตัลลา ทรงพระนามว่าเจ้าชายกยอชวา จึงได้คุมทั่วพม่าภาคใต้ (เว้นแต่ตะนาวศรี) และมอญก็สวามิภักดิ์ต่อพระองค์

หลังจากสงครามอันตื่นเต้นระหว่างมองโกลกับพวกพม่าผ่านไปได้ 10 ปี และกุบไลข่านรู้สึกว่า ควรต้องสอดส่องดูแลเปิดการติดต่อทางด้านหลังประเทศจีนบ้าง เพราะประตูหน้าทางทะเลก็ยังปิดอยู่ ดังนั้นจึงส่งพระนัดดามาคุมทัพมองโกลที่เมืองตะโก้ง หลังจากพระเจ้านรสีหบดีสวรรคตแล้ว พวกมองโกลมุ่งตรงเข้าลุ่มแม่น้ำอิระวดีโดยมิได้มีผู้ใดต่อต้านเลย แต่ก็ได้รับความเสียหายมาก เนื่องจากการโจมตีแบบกองโจรของพวกที่รักชาติ เสด็จมาถึงพุกามภายในเวลาไม่กี่สัปดาห์ และตั้งใจจะลงโทษพม่าที่ต่อต้าน จึงเข้าปล้นเมือง ชาวพุกามที่มิได้หนีออกจากเมือง เช่น พระสงฆ์ ชายหญิงและเด็กต่างถูกฆ่าหรือเผาทั้งเป็น เสียชีวิตเป็นจำนวนมาก พวกมองโกลรื้อวัดวาอาราม นำเอาเครื่องประดับเงินทองไปเสียมาก ความคิดของมองโกล คือ จะทำพม่าภาคกลางให้เป็นอีกมณฑลหนึ่งของจีน แต่เพราะอากาศและเพราะการลอบดักโจมตี จึงออกจากเมืองพุกาม นำเอาสิ่งของมีค่าจากเมืองนั้นบรรทุกหลังม้าไป พวกมองโกลประกาศที่เมืองตะโก้งให้พม่าภาคกลาง

เป็นมณฑลพม่าที่สองของจีน ขนานนามว่า "ชุงเมียน" แต่มิได้ทิ้งกองทหารไว้ที่พุกามแต่อย่างใด และมิได้ตั้งใจที่จะจัดระเบียบการปกครองพม่าภาคกลาง

ข้อความต่างๆ นี้ได้มาจากหลักฐานจีนฝ่ายเดียว เพราะพงศาวดารพม่ามิได้กล่าวรายละเอียดถึงเรื่องกรุงพุกามแตก ใน ค.ศ.1293 ไทยใหญ่สามพี่น้องจัดทำจารึกขึ้นอ้างว่าเป็นผู้ชนะกองทัพจีน จึงอาจเป็นไปได้ที่ว่า กองทัพมองโกลถูกกองทหารพื้นเมืองขับไล่ออกจากพม่าภาคกลาง กรุงพุกามแตกใน ค.ศ.1287 เป็นสัญญาณให้ยะไข่ พะโค และเมืองมอญอื่นๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อกบฏประกาศอิสรภาพขึ้น แต่พวกกบฏยังคงสวามิภักดิ์ต่อราชวงศ์พุกาม โดยยอมให้เจ้าชายกยอชวาซึ่งครองพม่าตอนล่างกลับไปพุกาม พม่ามิรู้จะทำอย่างไรกับพระราชวงศ์ซึ่งสืบต่อมาอีกสองปี แต่ใน ค.ศ.1289 พระนางสอ พระราชินีของพระเจ้านรสีหบดี และคณะเสนาบดีที่รอดพ้นอันตรายจากการรุกรานของพวกมองโกล จึงตั้งเจ้าชายกยอชวาเป็นกษัตริย์ ฐานะของพระองค์ก็มั่นคงมาก มีศัตรู คือ ไทยใหญ่สามพี่น้อง ที่เห็นว่าพระองค์เป็นเพียงหุ่นเป็นเจ้าผู้ครองเมืองชั้นเล็กๆ เช่นเดียวกับพวกตน

อำนาจของไทยใหญ่สามพี่น้องมีมานานแล้ว ในรัชสมัยพระเจ้านรสีหบดี น้องชายของหัวหน้าไทยใหญ่บนที่ราบสูงไทยใหญ่ถวายสัตย์สวามิภักดิ์ต่อกษัตริย์พม่า แอบพำนักอยู่แถบมณฑลกยอสี ต่อมาเขาแต่งงานกับธิดานายธนาคารพม่า และตั้งหลักฐานอยู่ที่เมืองเมียนซาย (เมียนเสียง) ซึ่งเป็นเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่ง และมีบุตรชายสามคนและบุตรสาวหนึ่งคน เนื่องจากเขาเคยเป็นทหารจ้างมาก่อน จึงพาบุตรชายทั้งสามไปเฝ้าถวายตัวต่อพระเจ้านรสีหบดี พวกไทยใหญ่เหล่านี้เป็นลูกครึ่งพม่า และเช่นเดียวกับไทยใหญ่บนที่ราบสูงทั่วไป ทุกคนเป็นพุทธศาสนิกชน เป็นนักต่อสู้ที่เข้มแข็ง ดังนั้นกษัตริย์จึงทรงยินดีรับไว้ในกองทัพ หลังจากรับราชการมาได้สองสามปี ก็ได้ตำแหน่งขุนนางขั้นต่ำๆ และได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพส่วนในกองทัพที่เมืองเมียนซาย กษัตริย์โปรดให้พระโอรสคือเจ้าชายสีหสุซึ่งต่อมาเป็นเจ้าเมืองแปร อภิเษกสมรสกับน้องสาวของไทยใหญ่ทั้งสามนั้น ในระหว่างเวลาที่เกิดความยุ่งยากนั้น เขาคงแสดงฝีมือเป็นนักรบที่ดีต่อต้านพวกมองโกลและในหมู่ผู้ติดตามไทยใหญ่ เพราะถือว่าตนเองเป็นพม่า

หลังจากพระเจ้านรสีหบดีทรงหนีไปแล้ว เขาจึงซ่อมป้อมที่เมียนซาย

ให้มั่นคงแข็งแรง และต่อมาก็เข้ายึดบริเวณมณฑลกยอสีทั้งหมด ซึ่งเป็นอู่ข้าวของพุกาม แม้แต่ในยามที่พุกามรุ่งเรืองอย่างสูงสุด แต่มาบัดนี้ ดินแดนโดยรอบเมืองพุกามถูกทิ้งให้ว่างจากการเพาะปลูกเพราะการสงคราม อาจเป็นจริงดังที่เขาได้จารึกไว้ใน ค.ศ.1293 ว่า เขาเป็นผู้ขับไล่กองทัพมองโกลออกไปจากกรุงพุกาม เขามีกองทัพเล็กแต่มีวินัยดี มีทหารนักรบที่เคยผ่านศึกกับพวกมองโกลมาแล้ว ในขณะที่พระเจ้ากยอชวาไม่มีกองทหารเลย ในเหตุการณ์แวดล้อมดังกล่าว พระเจ้ากยอชวาไม่มีทางเลือกนอกจากยอมรับความช่วยเหลือจากพวกไทยใหญ่ และตั้งให้เป็นเจ้าเมืองกยอสี และตั้งพี่ชายใหญ่ให้เป็นอุปราชเมืองเมียนซาย น้องชายคนรองให้เป็นอุปราชเมืองเมกขระ และน้องชายคนที่สามให้เป็นอุปราชเมืองบินลี อันที่จริงดินแดนที่ตั้งให้ปกครองนั้นเป็นดินแดนเล็กๆ ทั้งสิ้น แต่กษัตริย์พุกามที่ยิ่งใหญ่บัดนี้ก็ปกครองที่ดินเพียงไม่กี่ตารางไมล์ ฐานะอุปราชเท่านั้นที่ดึงดูดใจพวกไทยใหญ่

พวกไทยใหญ่ทั้งสามเป็นผู้มีอำนาจอันแท้จริง และมีข้อขัดแย้งระหว่างพวกไทยใหญ่กันเองและกับกษัตริย์อยู่เป็นธรรมดา ในที่สุดกษัตริย์รู้สึกว่าฐานะของพระองค์ไม่มั่นคงแล้ว ในเดือนมกราคม ค.ศ.1297 จึงทรงส่งเจ้าชายรัชทายาทไปหาพวกมองโกลที่เมืองตะโก้ง ขอยอมแพ้และให้ยอมรับว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ การที่กษัตริย์ปฏิบัติดังนี้มีผู้ต่อต้านไม่แต่เฉพาะพระราชินีนีสอเท่านั้น แต่พี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามด้วย ด้วยถือว่าเป็นการทรยศต่อผลประโยชน์ของชาติ พี่น้องไทยใหญ่มีความทะเยอทะยาน และตระหนักว่าหากพวกมองโกลสนับสนุนกษัตริย์ก็จะทำให้อำนาจของฝ่ายตนลดลง แต่นอกจากเหตุผลที่เห็นแก่ตัวแล้ว พวกนี้ยังรักชาติอย่างแรงกล้า ไม่เคยอภัยในการกระทำอันโหดร้ายนานาประการของพวกมองโกล และไม่เคยลืมว่าตนเป็นผู้นำขับไล่พวกมองโกลออกจากกรุงพุกาม พวกมองโกลให้คำตอบกษัตริย์พม่าในเดือนมีนาคมของปีต่อมา การตอบรับอย่างรวดเร็วและทีท่าไมตรีของพวกมองโกล ทำให้พี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามเข้าใจว่าพวกมองโกลพยายามหลีกเลี่ยงปัญหายุ่งยากกับพม่าต่อไป จักรพรรดิมองโกลตอบมาว่ายอมรับว่าพระเจ้ากยอชวาเป็นกษัตริย์พม่า ให้ตำแหน่งฝ่ายจีนแก่พี่น้องทั้งสาม และล้มแคว้นซุงเมียนเสีย พระพันปีและพี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามจึงร่วมกันวางแผนโค่นล้มกษัตริย์ลงเสีย

ในเดือนธันวาคมปีต่อมา พี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามเชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดินไปยังเมืองเมียนชาย ซึ่งเป็นที่มั่นของตนเพื่อไปร่วมในพิธีฉลองวัดที่ตนสร้างขึ้น กษัตริย์คิดว่าเป็นการแสดงออกซึ่งความสวามิภักดิ์และคืนดีของพี่น้องทั้งสาม ขณะนี้กษัตริย์มีพวกมองโกลหนุนหลังอยู่ และพระราชินีก็สนับสนุนความคิดนี้ พระองค์ไม่รู้เท่าทันจึงเสด็จไปยังเมืองเมียนชาย และเป็นประธานในพิธีฉลองวัด เมื่อพิธีดังกล่าวเสร็จสิ้นลง พระองค์ก็ถูกจับ ถูกถอดออกจากบัลลังก์และถูกบังคับให้บวชในวัดที่ทรงเป็นประธานทำพิธีฉลองนั้น ที่กรุงพุกามพระราชินีและคณะเสนาบดีตั้งพระโอรสองค์รองของพระเจ้ากยอชวาชื่อเจ้าชายสอนิต ขึ้นครองบัลลังก์แทน พี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามได้ใจ เมื่อทูตมอญจากพม่าตอนล่างจะไปเฝ้ากุบไลข่าน เดินทางผ่านลุ่มแม่น้ำอิระวดีขึ้นมาด้วยการคุ้มกันของพวกมองโกล พวกไทยใหญ่ทั้งสามไม่เพียงเข้ากั้นทางแต่ยังจับคณะทูตขังคุกหมดอีกด้วย ข่าวที่พระเจ้ากยอชวาถูกปลดออกจากราชบัลลังก์ล่วงรู้ไปถึงพวกมองโกลในเดือนมิถุนายนปีต่อมา จากหลักฐานฝ่ายจีน ผู้ที่นำข่าวไปก็คือโอรสองค์รองของพระเจ้ากยอชวา ซึ่งหนีรอดจากการจับกุมของพี่น้องทั้งสามไปได้ แต่ตามพงศาวดารพม่า เจ้าชายสอนิตอาจเล่นสองหน้า หรือมิฉะนั้นสามพี่น้องคงใส่ความเจ้าชายสอนิตเพื่อทำให้ประชาชนเลิกจงรักภักดี อย่างไรก็ดี ขณะที่พวกมองโกลเตรียมแผนการบุกรุกภาคกลางพม่า สามพี่น้องไทยใหญ่จึงปลงพระชนม์พระเจ้ากยอชวาเสียแล้ว บุกเข้าไปในพม่าตอนบน ซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลหนึ่งของจีน และเข้ายึดเมืองสำคัญสองเมือง ในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1300 พวกมองโกลได้รับข่าวว่าพระเจ้ากยอชวาสวรรคตแล้ว จึงประกาศตั้งเจ้าชายพม่าซึ่งอยู่กับพวกมองโกลชื่อว่า เจ้าชายกุมารกัสปะเป็นกษัตริย์พม่าองค์ใหม่

ในเดือนมกราคม ค.ศ.1301 กองทัพมองโกลมุ่งเข้าภาคกลางพม่าผิดกับการรบครั้งก่อนๆ การยกทัพครั้งนี้ทำไปโดยไม่น่าตื่นเต้นยินดีนัก และถูกโจมตีจากกองโจรพื้นเมืองและจากกองทัพไทยใหญ่ได้รับความเสียหายมาก อย่างไรก็ดี พวกมองโกลยกทัพมาถึงกรุงเมียนชายและเข้าล้อมเมืองไว้ พวกพี่น้องไทยใหญ่ช่วยกันป้องกันบ้านเมืองไว้อย่างเข้มแข็ง พวกไทยใหญ่เตรียมตัวสู้การล้อมอยู่ได้นาน เมื่อกองทัพมองโกลเสียหายหนักเข้าจากกองโจรลอบโจมตีและจากภูมิอากาศที่ไม่สู้ดีนัก แม่ทัพก็หาเหตุถอยออกจากเมือง เมื่อพี่น้องไทยใหญ่

ติดสินบน แม่ทัพก็รับสินบนประหนึ่งเป็นบรรณาการ ขณะที่พี่น้องไทยใหญ่ฉลองชัยชนะอยู่ กองทัพมองโกลซึ่งแตกแยกก็ยกกลับไปยังเมืองตะโก้ง เมื่อถึงที่นั่น แม่ทัพนายกองทั้งหลายถูกประหารชีวิตหมดด้วยบัญชาของกุบไลข่าน ฝ่ายเจ้าชายกุมารกัสปะซึ่งตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์พุกามขณะกองทัพมองโกลล้อมเมืองเมียนซายอยู่ก็เดินทางกลับไปกรุงตะโก้งพร้อมด้วยกองทัพมองโกลที่ถอยกลับมา พวกมองโกลแก้หน้าด้วยการยอมรับเจ้าชายสอนิตว่าเป็นกษัตริย์ที่ถูกต้องของพม่า อย่างไรก็ดี ไม่มีผู้ใดสนใจเจ้าชายสอนิตอีกต่อไปแล้ว พี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามมิได้สนใจติดตามจับหรือขับไล่เจ้าชายสอนิตจากบัลลังก์ ใน ค.ศ.1303 พวกมองโกลประกาศยุบมณฑลเชียงเมียนและถอนกำลังไปจากพม่าตอนบนทั้งหมด

ในบรรดาพี่น้องทั้งสามคนนี้ คนสุดท้องชื่อสีหสุนั้นเป็นคนทะเยอทะยานมากที่สุด เก่งที่สุด โหดร้ายที่สุด ใน ค.ศ.1295 แม้ทั้งสามพี่น้องจะปกครองร่วมกันอยู่ เขามองเห็นเกียรติยศรออยู่ข้างหน้าและได้ตำแหน่ง “พระยาช้างเผือก” อีกหนึ่งปีต่อมาก็ได้เป็น “เจ้าพระยา” ขณะที่พระเจ้ากยอชวายังคงเป็นกษัตริย์อยู่ การที่สีหสุมีชื่อตำแหน่งนี้ อาจเป็นเหตุให้พระเจ้ากยอชวาขอความช่วยเหลือจากพวกมองโกล หลังจากพวกมองโกลกลับไปใน ค.ศ.1309 แล้ว ก็ราชาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แสดงให้เห็นว่าเขาคิดว่าเจ้าชายสอนิตไม่มีความสำคัญใดๆ ขณะนี้เขาต้องการปกครองพม่าตอนบนเอง และเมื่อพี่ชายคนหนึ่งตายไป เขาก็ลอบวางยาพิษพี่ชายอีกคนหนึ่งเสีย เขาตระหนักว่าการจะเป็นกษัตริย์ในพม่าตอนบนได้นั้นต้องมีเมืองหลวงอยู่บนฝั่งแม่น้ำอิระวดี สถานที่ที่เห็นชัดก็คือช่วงต่อของแม่น้ำอิระวดีและแม่น้ำมยิดงี แต่ดูเหมือนว่าพระพันปีที่พุกามจะเห็นว่าเจ้าสีหสุควรจะได้ที่ที่เลวกว่านั้น เพราะพระนางยังคงมีความหวังและมีแผนการที่จะทำให้พุกามเป็นเมืองหลวงที่ยิ่งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นพระนางคงจะได้ทำให้สถานที่นั้นดูเป็นลางไม่สู้ดี ทำให้กษัตริย์ตัดสินใจไปสร้างเมืองหลวงในที่ที่ดูมียุทธภูมิหย่อนกว่า ดังนั้น จึงสร้างเมืองปินยาพร้อมด้วยพระราชวังอันงดงามขึ้น

พระเจ้าสีหสุทรงหวังว่า จะได้รับเป็นผู้สืบเชื้อสายต่อจากกษัตริย์พุกามผู้ยิ่งใหญ่ ใน ค.ศ.1297 หลังจากพระองค์และพี่น้องยึดบัลลังก์จากพระเจ้ากยอชวาได้แล้ว ก็ได้ทรงตั้งพระราชินีของพระเจ้ากยอชวาซึ่งทรงพระครรภ์อยู่ให้เป็นมเหสี เพื่อเพิ่มพูนพระบารมี ต่อมาก็ส่งสาส์นและความหวังดีไปยังพระพันปีที่กรุงพุกาม

และทูลเชิญให้พระนางเสด็จมายังกรุงปินยาเพื่อทำพิธีขึ้นพระราชวังใหม่ แต่พระนางกลับตอบมาอย่างไม่ไยดี พระเจ้าสีหสุก็ส่งสาส์นไปอ้อนวอนอีก ในที่สุดพระราชินีผู้ทรงพระชรามากแล้วก็เสด็จมาทรงประกอบพิธีอันหรูหราให้พระเจ้าสีหสุขึ้นพระราชวังใหม่ ด้วยการกระทำนี้เท่ากับพระนางประกาศให้พระเจ้าสีหสุเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ถูกต้องของพม่า และประกาศต่อประชาชนว่าราชวงศ์พุกามอันยิ่งใหญ่มิได้ครอบครองประเทศอีกต่อไปแล้ว ปีนั้นเป็นปี ค.ศ.1312 พวกมองโกลกลับไปหมดแล้ว แต่เกือบทั่วแหลมอินโดจีนกลับมีพวกไทยใหญ่ปกครองแทนในฐานะที่เป็นชาวพม่าที่รักชาติ พระองค์พยายามแย่งพม่าตอนล่างคืนจากพวกมอญและพวกไทย แต่พระองค์ก็ต้องท้อถอย เพราะไม่มีกำลังรี้พลเพียงพอที่จะไปรวมทั้งพม่าตอนล่าง ยะไข่ และลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้หมด พระองค์ทรงพระชราลง มุทะลุน้อยลง ทะเยอทะยานน้อยลง และดำเนินนโยบายเพื่อสันติ ในงานฉลองวัดแห่งหนึ่งที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นที่กรุงปินยา มีเจ้าเมืองยะไข่ และกษัตริย์ไทยจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น จากเมืองเชียงใหม่ สุโขทัย และลินชิน ซึ่งจัดเป็นพันธมิตรใหม่ทั้งสิ้นมาร่วมในงานนั้นด้วย ตามประเพณีกษัตริย์ผู้ปกครองกรุงพุกามนอกจากสร้างวัดแล้ว ก็ต้องแต่งตั้งพระสงฆ์ในนิกายดั้งเดิมขึ้นเป็นมหาเถระด้วย

พระเจ้าสีหสุจัดว่าเป็นผู้โชคดีที่ชาวพม่ายอมรับว่าเป็นผู้สืบเชื้อสายที่ถูกต้องของกษัตริย์พุกาม แม้ว่าเชื้อชาติเดิมจะมิใช่พม่า พระองค์ดำเนินรอยตามแบบอย่างของพระเจ้าครรชิต คือไม่มอบบัลลังก์ให้กับพระโอรสของพระองค์เอง แต่กลับไปตั้งโอรสของพระเจ้ากยอชวาเป็นรัชทายาท พระโอรสนั้นติดครรภ์พระมารดามาเมื่อทรงตั้งนางขึ้นเป็นราชินี การกระทำนี้ทำให้พวกลูกน้องไทยใหญ่ไม่พอใจ และใน ค.ศ.1315 พระโอรสของพระองค์เองก็ข้ามแม่น้ำอิระวดีไปตั้งเมืองใหม่ขึ้นแข่งขันที่เมืองสะแคง พวกพระสงฆ์นิกายอรัญวาสีก็สนับสนุนการกระทำครั้งนี้ เพราะในยามบ้านเมืองวุ่นวายฐานะของสงฆ์คณะนั้นลดความสำคัญลง คณะสงฆ์คณะนั้นมานิยมฉันเนื้อและดื่มของเมา และเพราะผู้นับถือศาสนานั้น ต่างยากจนลงด้วยผลของสงคราม ทำให้สงฆ์เหล่านี้ต่างต้องทำมาหากินในที่ดินธรณีสงฆ์เอง พงศาวดารกล่าวว่า พวกพระสงฆ์นิกายอารีที่หนีจากการกดขี่ของพระเจ้าอนุรุทไปอยู่แถบที่ราบสูงไทยใหญ่ที่ไกลออกไปนั้นได้กลับมาพร้อมกับพวกไทยใหญ่ และมาแสดงตัวที่เมืองสะแคง พระสงฆ์บางรูปเมามาย

ในงานเลี้ยงเพื่อชัยชนะถึงกับต้องหามใส่แคร่กลับวัดก็มี

เจ้าเมืองสะแคงองค์ใหม่สาบานว่าจะสวามิภักดิ์ต่อพระบิดา ทำให้พระเจ้าสีหสุจำต้องพอพระทัยแม้ว่าพระองค์จะตระหนักดีว่า หากพระองค์สวรรคตไปเมื่อใด เมืองปินยาและเมืองสะแคงจะต้องเป็นคู่แข่งขันกัน พระองค์ดำเนินนโยบายอย่างอดทน อย่างไรก็ดี พระองค์ก็มิได้ลงโทษพระโอรส ทั้งนี้เพราะมีภัยคุกคามเพิ่มขึ้นจากพวกไทยใหญ่ในภาคเหนือ ซึ่งพม่ารู้จักกันว่าพวกไทยเมา (แม้ว) พวกนี้ได้เข้ามาทางภาคเหนือสุดในปลายสมัยพวกมองโกลมีชัยชนะ และมีแนวโน้มจะบุกเข้าลุ่มแม่น้ำอิระวดีเนื่องจากความอ่อนแอของพระเจ้าสีหสุ พวกไทยเมานั้นยังล้าหลังและด้อยวัฒนธรรมและมิได้นับถือพุทธศาสนา พวกนี้กำลังจับตาดูไม่แต่เฉพาะพวกไทยใหญ่ในพม่า แต่ดูพวกมองโกลในมณฑลยูนนานด้วย และแอบหวังที่จะตั้งอาณาจักรไทยขึ้นที่น่านเจ้าใหม่ เมื่อพระเจ้าสีหสุสวรรคตแล้ว เมืองสะแคงก็ไม่รับเมืองปินยาว่าเป็นใหญ่กว่า และผลก็คือ อาณาจักรทั้งสองต้องรบติดพันกัน

ใน ค.ศ.1364 เจ้าเมืองปินยามีความคิดใหม่อย่างเฉียบแหลม พระองค์จะทำไมตรีกับพวกไทยเมาและโจมตีเมืองสะแคง ครั้นทำสัญญาสัมพันธไมตรีกันแล้ว กองทัพไทยเมาซึ่งกำลังฮึกเหิมเข้าโจมตีเมืองสะแคง กองทัพปินยาก็เพียงแต่รอดูอยู่บนฝั่งตรงข้าม และเมื่อพวกไทยเมาตีเมืองสะแคงได้แล้วก็ข้ามแม่น้ำไปปล้นเมืองปินยาด้วย ดังนั้นพม่าตอนบนและภาคกลางต่างก็ตกอยู่ในมือพวกไทยเมา พวกไทยเมาอาจยึดครองเอาไว้เสียก็ได้ และตั้งขึ้นรวมกับอาณาจักรพี่น้องไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก็จะรวมได้ดินแดนส่วนใหญ่ในแหลมอินโดจีน แต่หลังจากครองอยู่ชั่วระยะเวลาอันสั้น พวกไทยเมาก็กลับไปยังอาณาจักรของตนในภาคเหนือของพม่า บางทีคงมีความสนใจในแผนรื้อฟื้นอาณาจักรน่านเจ้ามากกว่า ปรากฏว่ามีหัวหน้าไทยใหญ่คนใหม่อีกผู้หนึ่งในพม่า เขาเป็นพี่น้องเกี่ยวข้องทางสายโลหิตกับพี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามที่ได้กล่าวมาแล้วกับทั้งกษัตริย์พุกามองค์ก่อนๆ ด้วย แต่เขาอ้างว่าสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์พม่าเชื้อสายพระอาทิตย์ในกรุงตะโก้งแต่โบราณ เขาละทิ้งทั้งเมืองสะแคงและเมืองปินยา และมาตั้งเมืองหลวงใหม่ชื่อว่าเมืองอังวะบนที่ที่พระราชินีสอแสร้งทำอุบายกล่าวว่าเป็นที่อัปมงคลมิให้พระเจ้าสีหสุสร้างเมืองขึ้น ณ ที่นั้น เจ้าไทยใหญ่ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า พระเจ้าทาโดมินพญา ทรงรื้อฟื้นสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เข้มแข็งและรวมพม่าตอนบน

เข้าเป็นอาณาจักรเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

ในขณะเดียวกันนี้ พวกมอญในพม่าตอนล่างก็เริ่มรวมกันได้ ทำให้มีอาณาจักรมอญเพียงอาณาจักรเดียว ในการกบฏที่ตะนาวศรีเมื่อครั้งที่พระเจ้านรสีหบดีขึ้นครองบัลลังก์พุกามนั้น มีหัวหน้ากบฏมอญผู้หนึ่งเป็นทหารไทยใหญ่ชื่อ *มะกะโท* มีบิดาเป็นชาวไทยนักผจญภัย และมารดาเป็นมอญ เกิดที่เมืองสะเทิม เมื่อกบฏถูกปราบลงได้ก็หนีไปอยู่กรุงสุโขทัย ซึ่งเขาไปแสดงตัวว่าเป็นเจ้าเมืองมอญที่เมาะตะมะและรับราชการอยู่ในกองทัพไทยในสมัยพระเจ้ารามคำแหง นักรบที่ยิ่งใหญ่ผู้เป็นพระราชโอรสของผู้สร้างกรุงสุโขทัย มะกะโทเป็นผู้มีประสบการณ์มีความเชี่ยวชาญจนได้เป็นแม่ทัพช้าง ในประมาณ ค.ศ.1280 เขาได้ข่าวว่าพม่าแพ้สงครามมองโกลครั้งแรก เขาผูกสมัครรักใคร่กับพระธิดากษัตริย์ไทย จึงพานางขึ้นหลังช้างหนีมายังเมืองเมาะตะมะ มาชักชวนเจ้าเมืองมอญที่เมาะตะมะที่สนับสนุนพม่าให้เป็นกบฏ แต่เจ้าเมืองปฏิเสธ ดังนั้นมะกะโทจึงก่อการกบฏขึ้นเอง ฆ่าเจ้าเมืองและตั้งตนเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ทรงพระนามว่า *"พระเจ้าฟ้ารั่ว"* หรือ *"กษัตริย์ผู้ตกมาจากท้องฟ้า"* เมื่อกรุงพุกามแตกใน ค.ศ.1287 เจ้าเมืองมอญที่พะโคตั้งตัวเป็นกษัตริย์ใช้ชื่อว่า ตะละปั้น (ทะละพญา) พระเจ้าฟ้ารั่วยอมรับเป็นพันธมิตรร่วมรบต่อต้านกองทัพพม่า ซึ่งมีน้องชายไทยใหญ่คนที่สองเป็นผู้นำ เมื่อพม่าถอยก็เลยไปรบชนะพม่าตอนล่างทั้งหมด ต่อมาหัวหน้ามอญทั้งสองวิวาทกันเอง และตะละปั้นถูกจับพร้อมทั้งถูกประหารชีวิต

ดังที่พระเจ้าสีหสุ น้องสุดท้องของพี่น้องไทยใหญ่ทั้งสาม ฝันใฝ่ที่จะได้เป็นผู้สืบสายกษัตริย์พุกาม พระเจ้าฟ้ารั่วพยายามจะเป็นผู้สืบเชื้อสายกษัตริย์มอญที่สามารถครองพม่าตอนล่างก่อนสมัยพระเจ้าอนุรุท ดังนั้น พระเจ้าฟ้ารั่วจึงประกาศแยกพม่าตอนล่างเป็นรามัญประเทศ มีเมาะตะมะเป็นเมืองหลวง ขณะเดียวกันพระองค์ก็ขอพระราชทานอภัยโทษและขอสวามิภักดิ์กับส่งบรรณาการไปถวายกษัตริย์สุโขทัยผู้เป็นพระสัสสุระเพื่อป้องกันมิให้ถูกโจมตีจากด้านหลัง ใน ค.ศ.1294 ได้รับไมตรีตอบจากสุโขทัยพร้อมด้วยของขวัญ คือ ช้างเผือกเชือกหนึ่ง เมื่อพี่น้องไทยใหญ่ได้ยินข่าวดังนั้น จึงคุมทัพพม่าลงมาโจมตีเมาะตะมะ แต่ถูกตีแตกกลับไป

แม้ว่ากษัตริย์พม่าจะใช้ความพยายามเป็นอย่างมาก และแม้จะมีอิทธิพลจากหนังสือกฎหมายของพระธรรมวิลาส พวกมอญก็ยังคงประสบความยุ่งยากกับ

กฎหมายลัทธิธรรมเนียมของพม่า ดังนั้น พระเจ้าฟ้ารั่วจึงทรงตั้งกรรมการหลวงคณะหนึ่ง ร่างตัวบทกฎหมายที่เรียกว่า *"กฎหมายพระเจ้าฟ้ารั่ว"* ขึ้นใหม่ ฝ่ายอาณาจักรมอญอิสระอีกอาณาจักรหนึ่งในภาคตะวันออก คือ มอญในตอนล่างของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้เมืองละโว้โบราณ ประกาศอิสรภาพแยกตัวจากการครอบครองของพม่าและเขมร และขณะพยายามต่อต้านพวกไทย ก็ไปยอมรับความยิ่งใหญ่ของจีน ถ้าพระเจ้าฟ้ารั่วสามารถรวมมอญเหล่านี้เข้าไว้ได้หมด สุวรรณภูมิก็จะกลับฟื้นคืนชีพขึ้นมา แต่สุโขทัยกำลังจ้องดูบริเวณนั้นอยู่และเล็งตลอดมาถึงตะนาวศรีด้วย พระเจ้าฟ้ารั่วก็ขอคำรับรองจากจีนเพื่อสนับสนุนฐานะของพระองค์ ทั้งมอญในพม่าตอนล่างและมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาต่างพากันดูพระเจ้าฟ้ารั่วว่าเป็นไทยใหญ่มากกว่ามอญ ซึ่งต่างกับบุคคลร่วมสมัยคือพระเจ้าสีหสุซึ่งพระเจ้าฟ้ารั่วเป็นผู้ชิงราชบัลลังก์ และใน ค.ศ.1296 พระเจ้าฟ้ารั่วก็ถูกหลานชายของตะละปั้นลอบปลงพระชนม์เสีย พวกมอญยินดีกับการปลงพระชนม์ครั้งนั้นว่าเป็นการยุติธรรม โดยลืมคำนึงถึงผลงานอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้าฟ้ารั่วในการรวมพม่าตอนล่างให้เป็นอาณาจักรเดียวกัน และในการช่วยป้องกันมิให้พวกไทยใหญ่บุกลงพม่าตอนล่างด้วยการใช้นโยบายการทูตที่เฉียบแหลมและด้วยชื่อเสียงในด้านการทหารของพระองค์ เรื่องเศร้าอยู่ที่ว่า ขณะที่พระองค์พยายามฟื้นฟูความยิ่งใหญ่ของมอญให้กลับคืนมา แต่พวกมอญหาได้ยอมรับพระองค์เป็นกษัตริย์ของชาติมอญไม่ เมื่อพระเจ้าฟ้ารั่วสวรรคต ทำให้ไทยที่สุโขทัยมาตีได้เมาะตะมะ แม้ว่าไทยจะหยุดรบไปชั่วขณะ แต่ไทยก็พยายามจะยึดดินแดนในบริเวณเส้นทางเดินเรือภาคใต้ไม่ช้าก็เร็ว ยิ่งกว่านั้น การปลงพระชนม์พระเจ้าฟ้ารั่วมิได้ทำให้เชื้อสายตะละปั้นได้ขึ้นครองราชย์แทนอย่างถาวร มีการรบแย่งชิงอำนาจกันต่อมา ส่วนในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อาณาจักรไทยกำลังรบต่อสู้ระหว่างกันเองอาณาจักรสุโขทัยกำลังมีปัญหายุ่งยาก และในที่สุดใน ค.ศ.1350 เจ้าชายไทยพระองค์หนึ่งก็เข้าครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และตั้งอาณาจักรใหม่ขึ้นที่อยุธยาต่อมาปี ค.ศ.1356 ทั้งอยุธยาและเชียงใหม่มาโจมตีเมืองมอญในพม่าตอนล่าง แต่พวกมอญยังโชคดีที่มีกษัตริย์ที่เข้มแข็ง คือ พระเจ้าพินยาอูในพม่าตอนล่าง ถึงแม้ว่าจะไม่สามารถสู้ข้าศึกได้และต้องเสียริมฝั่งตะนาวศรีไปทั้งหมด แต่พระองค์ก็ได้ย้ายเมืองหลวงไปยังเมืองพะโค และรวบรวมดินแดนที่ยังคงเหลืออยู่ในความ

ครอบครองของพระองค์ให้เข้าเป็นอาณาจักรที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระองค์ทรงซ่อมเจดีย์ใหญ่ของมอญ คือ เจดีย์พระเกศธาตุ (ชเวดากอง) แม้ว่าจะมีการรบติดพันกับไทยสืบต่อมา แต่พระองค์ก็ให้กำเนิดลัทธิชาตินิยม และความหยิ่งในเกียรติมอญขึ้นมาใหม่

อาณาจักรพม่าอีกอาณาจักรหนึ่งที่แยกตัวออกไปหลังจากกรุงพุกามแตก คือ อาณาจักรยะไข่ เนื่องจากอาณาจักรนั้นอยู่ใกล้อินเดีย อาจทำให้ราชวงศ์โมกุลซึ่งนับถือศาสนาอิสลามและปกครองอินเดียอยู่ในขณะนั้นเข้ามาบุกรุกได้ จำต้องเตรียมป้องกันตนเองอยู่เสมอ จึงแยกตัวเองออกจากการแย่งอำนาจในพม่าภาคกลางและตอนล่าง แต่ก็มีการแย่งบัลลังก์กันในหมู่ตนเอง เจ้ายะไข่ทำไมตรีกับพระเจ้าสีหสุเพื่อป้องกันตนเองจากพวกไทยใหญ่ และหลังจากพระเจ้าสีหสุสวรรคตแล้ว และระหว่างที่เมืองปินยาและเมืองสะแคงต่างก็แข่งขันกันอยู่ กองทัพยะไข่ก็มักถือโอกาสข้ามเทือกเขายะไข่เข้ามารุกรานเขตแดนพม่าอยู่เนืองๆ ใน ค.ศ.1333 ชาวยะไข่กล้ารุกรานเข้าไปถึงเมืองตเยเมียวตรงข้ามเมืองแปรบนฝั่งแม่น้ำอิระวดี จับเจ้าเมืองแปรไปเป็นเชลย อย่างไรก็ดี เมื่อตั้งเมืองอังวะขึ้นแล้ว ชาวยะไข่ก็ไม่กล้ารุกรานเขตแดนพม่าอีก ดังนั้น ใน ค.ศ.1365 เหตุการณ์ยุ่งยากในพม่าค่อยสงบลงและขณะนี้จึงมีสามอาณาจักร คือ อังวะ ยะไข่ และพะโค และมีพวกไทยเมาคุมอยู่ในพม่าภาคเหนือและที่ราบสูงไทย ซึ่งอยู่ใต้การดูแลของพวกไทยใหญ่ที่เข้ากับพม่า ต่างก็แบ่งกันอยู่เป็นอาณาจักรเล็กอาณาจักรน้อยทั่วไป อังวะนั้นเป็นอาณาจักรพม่า แต่ราชวงศ์ที่ปกครองเป็นไทยใหญ่สัญชาติพม่า ทำให้กองทัพและการบริหารต่างตกอยู่ในมือไทยใหญ่ทั้งสิ้น ในภาคตะวันออกเฉียงใต้มีอาณาจักรใหม่ของไทยที่อยุธยาซึ่งรู้จักกันทั่วไปว่า อาณาจักรไทย หรือเซียม หรือ สยาม และรวมบริเวณตะนาวศรีทั้งหมดไปจากพม่าและมอญ

พม่าต้องผจญภัยการรุกรานของพวกมองโกลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะพม่าคุมประตูหลังของจีน เช่นเดียวกับที่ถูกญี่ปุ่นเข้าบุกในคริสต์ศตวรรษที่ 20 และด้วยเหตุผลเดียวกัน เราจะเห็นว่าพวกมองโกลตีน่านเจ้าได้ใน ค.ศ.1253 และได้ฮานอยใน ค.ศ.1257 แต่นั่นก็เพื่อตีวงล้อมราชวงศ์ซ้อง การรุกรานของพวกมองโกลเข้าสู่พม่าในระยะ ค.ศ.1281 ถึง ค.ศ.1287 เป็นส่วนหนึ่งของขบวนการที่ยิ่งใหญ่คือ ต้องการเข้ายึดเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมด ในระยะเดียวกัน

กองทัพเรือก็เข้าบุกเวียดนามและอาณาจักรจามปาอีกด้านหนึ่งของแหลมอินโดจีน อย่างไรก็ดี ขบวนการรุกรานทั้งสองด้านไม่ประสบผลสำเร็จเพราะคนพื้นเมืองต่อต้านแข็งขัน ดังนั้นในระยะ ค.ศ.1292 ถึง 1293 จึงมีการรุกรานอยู่ต่อไปทางอีกด้านหนึ่งผ่านแหลมอินโดจีนลงไปยังชวา และผ่านช่องแคบซึ่งแบ่งมลายูและสุมาตรา หากพี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามมิได้ต่อสู้อย่างกล้าหาญแล้ว ก็คงจะมีผู้รุกรานลงมาตามลุ่มแม่น้ำอิระวดีต่อไป และคงลงมาพบกองทัพเรือที่เมาะตะมะ เพราะพวกมอญคงมิอาจกีดกันพวกมองโกลไว้ได้

ภัยจากพวกมองโกลที่ผ่านเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทำลายดุลแห่งอำนาจในบริเวณดังกล่าว ในแถบหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่อพวกมองโกลถอยออกไปแล้ว ดุลแห่งอำนาจก็เริ่มขึ้นใหม่ โดยไม่มีปัญหามากนักด้วยการที่พวกอิสลามเข้ามาในบริเวณนั้นแทน ตรงกันข้าม เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปยังปราศจากดุลแห่งอำนาจสืบต่อมาอีกกว่าสองร้อยปี แม้ว่าหลังจากพวกมองโกลถอยร่นไปแล้ว พันธมิตรทั้งหลาย เช่น พวกไทยยังคงอยู่ต่อมาอย่างถาวรในบริเวณนั้น พวกไทยนั้นแต่เดิมก็ต่อต้านพวกมองโกล แต่หลังจากน่านเจ้าแตกก็กลายมาเป็นผู้ติดตามและในที่สุดก็สนับสนุนพวกมองโกล ฝ่ายพวกไทยเมาในภาคเหนือพม่ายังคงเป็นปฏิปักษ์ต่อพวกมองโกล แต่พวกไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาใช้นโยบายการทูตที่เฉลียวฉลาด โดยเป็นชนชาติเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ยอมรับเป็นไมตรีและเป็นบริวารของพวกมองโกล ภายในระยะเวลา 10 ปี จาก ค.ศ.1291-1300 พระเจ้ารามคำแหงทรงส่งทูตนำบรรณาการไปเมืองจีนถึง 5 ครั้ง และเสด็จไปยังราชสำนักกุบไลข่านด้วยพระองค์เองถึงสองครั้ง ทรงอดทนเสด็จทางไกลเพื่อไปถวายสัตย์ปฏิญาณด้วยพระองค์เองต่อพระพักตร์จักรพรรดิมองโกล เคราะห์ดีที่หลังจากพระเจ้ารามคำแหงสวรรคตใน ค.ศ.1317 กรุงสุโขทัยและพันธมิตรเชียงใหม่เกิดขัดแย้งกันขึ้นเพราะมิฉะนั้นแล้ว ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่คงตกอยู่ใต้พวกไทยทั้งหมด

อย่างไรก็ดี แม้แต่อาณาจักรอันเข้มแข็งเช่นอาณาจักรไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็หาได้เป็นที่ปรารถนาของกุบไลข่านไม่ เมื่ออาณาจักรมอญที่ตั้งตัวขึ้นใหม่ขอคำรับรองจากจีน กุบไลข่านก็มิได้รีรอ แม้ว่าพระองค์จะทรงทราบดีว่า พระเจ้าฟ้ารั่วขึ้นอยู่กับสุโขทัยแล้วก็ตาม พระเจ้ารามคำแหงถือโอกาสขณะที่

กองทัพเรือมองโกลมาอยู่ในน่านน้ำใกล้เคียงเข้ายึดอาณาจักรเล็กๆ ได้หลายแห่งบนคาบสมุทรมลายู แม้จักรพรรดิกุบไลข่านจะเขียนคำสั่งส่งมาว่า "อย่าทำร้ายชาวมลายู" แต่กุบไลข่านก็สนับสนุนและเห็นด้วยกับการกระทำของไทยที่ลดอำนาจอาณาจักรเขมรลง เพราะยังหาได้มีโอกาสแก้แค้นกษัตริย์เขมรที่ได้ฆ่าทูตมองโกลเสียแต่ครั้งก่อนไม่ พระประสงค์ของกุบไลข่านหลัง ค.ศ.1293 แล้วดูแน่ชัดขึ้น คือ ต้องการให้ดินแดนต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมดแตกแยกออกเป็นอาณาจักรเล็กๆ และ ต่อสู้กันเอง แม้ว่าพระองค์จะไม่ประสบความสำเร็จในการรวมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความสำเร็จของพระองค์ในสายตาของชาวจีน คือ การทำลายอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่สองอาณาจักรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำหรับอาณาจักรเขมรนั้นถูกทำลายอย่างเด็ดขาด แต่สำหรับอาณาจักรพม่าจะฟื้นตัวต่อไปในภายหน้า

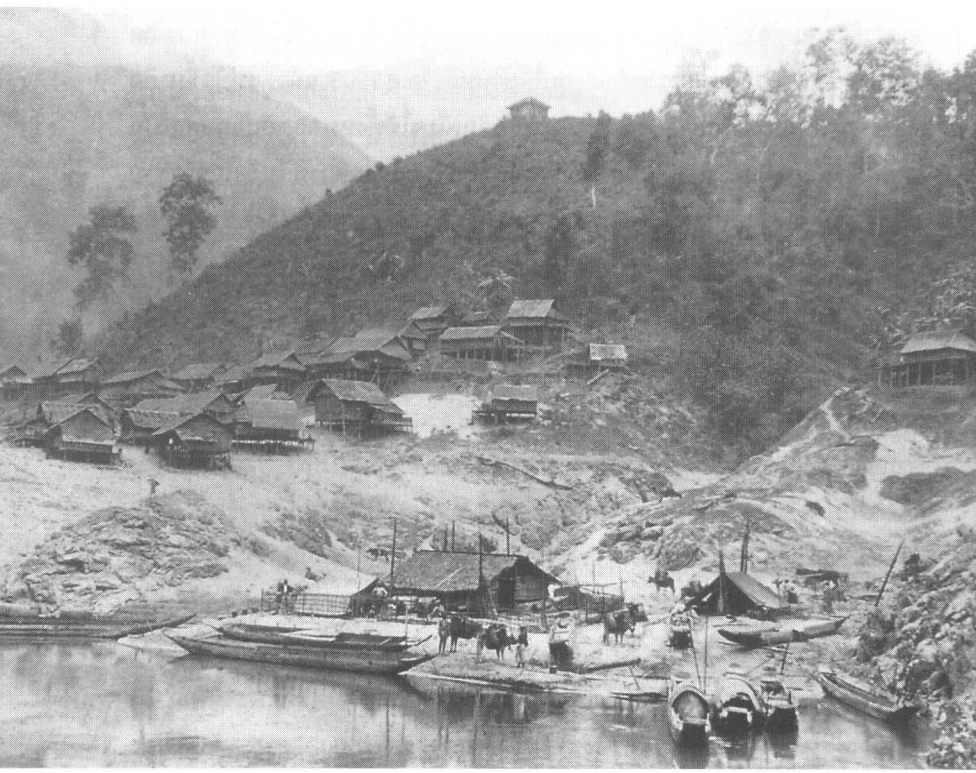

หมู่บ้านไทยใหญ่ริมแม่น้ำสาละวิน

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

การทำรั้วป้องกันหมู่บ้านของพม่าที่อยู่ทางชายแดน

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

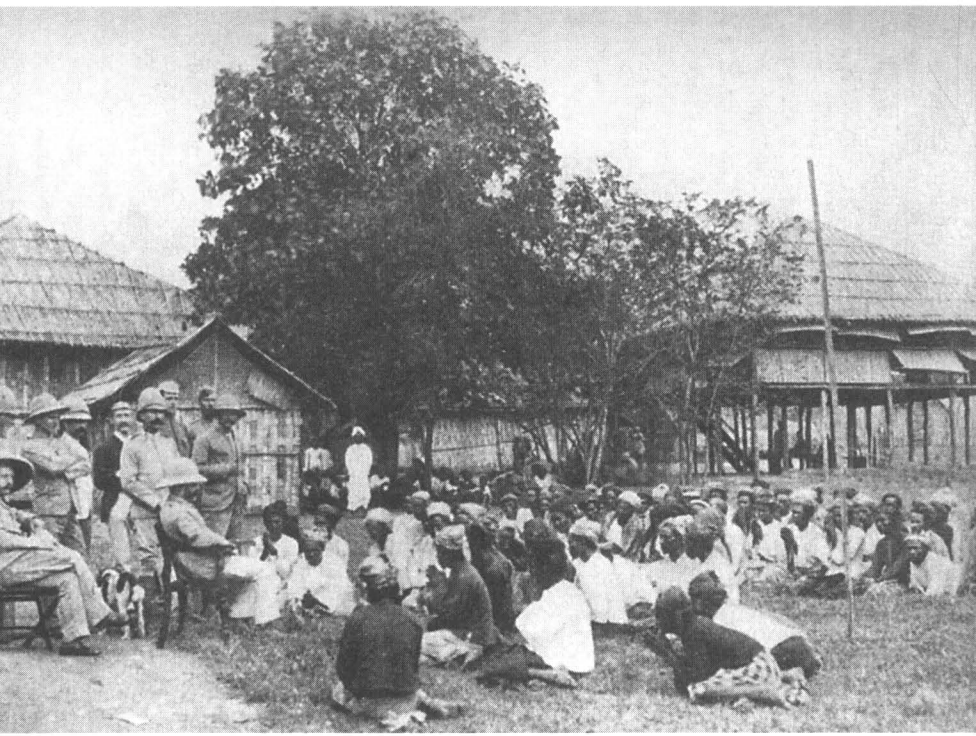

ข้าหลวงชาวอังกฤษกับการประชุมผู้นำหมู่บ้านชาวพม่า
(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

บทที่ 5
กรุงอังวะเป็นอริกับกรุงพะโค ไทยใหญ่เป็นอริกับมอญ

แม้แต่เมื่อพระเจ้าสีหสุได้รับการยอมรับกันว่า เป็นผู้ชนะพวกมองโกล และเป็นผู้สืบเชื้อสายกษัตริย์พุกามที่ยิ่งใหญ่ เสนาบดีพม่าบางพวกก็ยังรู้สึกว่ามิอาจรับใช้นักผจญภัยที่ป่าเถื่อนได้ ดังนั้นจึงพากันอพยพผู้คนไปยังเมืองเล็กๆ ที่มีป้อมปราการแข็งแรงในบริเวณหุบเขาสะโตง ซึ่งรู้จักกันว่า *เมืองตองอู* หรือ "เชิงเขา" ชาวพม่าอพยพแยกตัวเองออกจากชาวไทยใหญ่และมอญให้มากที่สุดที่จะมากได้ หากมีกองทหารมาบุกรุกเป็นครั้งคราวก็มักต้องยอมแพ้ แม้บางครั้งจะเกณฑ์ผู้คนช่วยผู้รุกรานอยู่บ้างก็ตาม อย่างไรก็ดี ชาวพม่าก็เตรียมตัวที่จะรบไทยใหญ่และมอญอยู่เสมอเมื่อได้โอกาส หลังจากเจ้าสีหสุสวรรคตแล้ว เมืองสะแคงและเมืองปินยาเริ่มวิวาทกันเอง ชาวพม่าต่างพากันผิดหวังในการปกครองของชาวไทยใหญ่ จึงมีผู้อพยพไปยังเมืองตองอูมากขึ้น โดยเฉพาะหลังจากพวกไทยเมาเข้าปล้นเมืองทั้งสองนั้นอีก เมื่อพระเจ้าทาโดมินพญาสร้างเมืองอังวะนั้น เมืองตองอูมั่นคงพอที่เจ้าเมืองจะใช้ฉัตรขาวกั้นและแสดงตัวประหนึ่งเป็นกษัตริย์แล้ว

พระเจ้าทาโดมินพญาทรงตั้งกรุงอังวะขึ้น ด้วยพระประสงค์จะทำให้เป็นเมืองยิ่งใหญ่สืบต่อจากกรุงพุกาม และทรงใฝ่ฝันจะรวมพม่า มอญและไทยใหญ่ให้เป็นชาติเดียวกัน ดังเช่นกษัตริย์ในสมัยพุกาม พระองค์ทรงกำหนดตัวบทและข้อบังคับขึ้นใช้และพยายามปรับปรุงคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์ ด้วยขณะนั้นหมู่สงฆ์เสื่อมวินัยโดยทั่วหน้ากัน ดังนั้น เมื่อมีคดีพระสงฆ์ยักยอกทองของหญิงหม้ายซึ่งไปฝากเก็บไว้ให้พ้นภัยเมื่อครั้งพวกไทยเมาเข้าบุก พระองค์ประกาศความผิดของพระในท้องพระโรง และตัดศีรษะพระสงฆ์ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง แล้วใช้ดาบเจาะพื้นให้เป็นรูและเตะศพลงรูไป เป็นการกระทำที่ป่าเถื่อน แต่ก็บังเกิดผลในหมู่สงฆ์ พระองค์เห็นเมืองตองอูเป็นอุปสรรคในการรวมชนชาติต่างๆ ตามแผนการของพระองค์ จึงกล่าวหาว่าชาวตองอูเป็นกบฏ พระองค์โจมตีเมืองตองอูอยู่เนืองๆ จนชาวตองอูต้องยอมแพ้

แม้ว่าพระองค์จะปราบพม่าที่เมืองตองอูได้แล้ว ที่กรุงอังวะ พระองค์กลับพิจารณาความดีความชอบให้แก่พวกพม่าที่ได้รับใช้พระองค์เป็นพิเศษ และยังทรงเผื่อแผ่แม้แต่พม่าที่ต่อต้านพระองค์ ตัวอย่างเช่น เมื่อจับงาเตปยะ ขุนโจรชาวพม่าที่ชอบปล้นพวกไทยใหญ่และนำทรัพย์มาแจกให้คนจนมาได้ กษัตริย์ทรงซักถามในที่ประชุมชนว่า "ไอ้ชาติชั่ว โทษของเอ็งมีอยู่อย่างเดียวคือตาย แต่เพราะเอ็งนำทรัพย์ไปแบ่งให้คนจน ข้าฯจะให้โอกาสแก่เอ็งเลือกตาย เอ็งจะเลือกอะไร ดาบหรือหอก หรือให้ช้างเหยียบตาย" นายโจรตอบว่า "ข้าพระพุทธเจ้าขอเลือกพระราชินีไทยใหญ่ที่สวยที่สุดของพระองค์" แทนที่กษัตริย์จะทรงพิโรธกับคำตอบที่เสมือนดูหมิ่นนั้นกลับตรัสตอบว่า "เอ็งเป็นคนกล้า และข้าฯจะไว้ชีวิตเอ็ง ปล่อยไปได้" ขุนโจรงาเตปยะซาบซึ้งในพระกรุณาธิคุณของกษัตริย์มาก จึงสมัครอยู่รับราชการจนได้เป็นนายทัพที่เด่นที่สุดคนหนึ่ง พระเจ้าทาโดมินพญาทรงคุ้มครองพระสงฆ์นิกายเดิม และสนับสนุนการศึกษาในหมู่สงฆ์และคนธรรมดา แต่พระองค์สวรรคตเสียในปี ค.ศ.1368 หลังจากครองราชย์มาได้ในระยะสั้นเพียง 4 ปี

พระเจ้าทาโดมินพญาไม่มีรัชทายาท และพระราชินีไทยใหญ่ที่ทรงพระสิริโฉม ซึ่งขุนโจรได้กล่าวถึงไว้นั้น เกือบเข้ายึดราชบัลลังก์ไว้ได้ แต่เสนาบดีขัดขวางไว้และมอบราชบัลลังก์ให้แก่ผู้ดีชาวพม่าคนหนึ่งชื่อ ยเมติน เขาแต่งงานกับเจ้าหญิงไทยใหญ่เช่นเดียวกับข้าราชสำนักพม่าทั่วไปในสมัยนั้น แต่เขาไม่ยอมรับราชบัลลังก์ โดยอ้างว่าตนเป็นทหารและไม่คุ้นกับชีวิตในราชสำนัก เจ้ายเมตินผู้นี้ได้รับความนับถือจากทั้งพวกไทยใหญ่และพม่าเนื่องจากเป็นผู้มีจุดมุ่งหมายที่แน่วแน่และมีบุคลิกที่เข้มแข็ง และกล่าวกันว่าตลอดชีวิตของเขานั้นเคยยิ้มเพียงสามครั้งเท่านั้น สาเหตุที่เขาปฏิเสธราชบัลลังก์นั้นเห็นได้ชัดว่า เพราะเขาเป็นพม่า คงจะคุมพวกขุนนางไทยใหญ่และกองทัพทหารรับจ้างลำบาก เขาจึงแนะนำคณะเสนาบดีให้เลือกน้องเขยของเขา คือ เจ้าสวาสอแก

การเลือกครั้งนี้เป็นที่พอใจโดยทั่วกัน นอกจากคู่แข่งคนเดียวที่มีอยู่เป็นผู้เสนอการเลือกครั้งนี้แล้ว เจ้าสวาสอแกได้รับการสนับสนุนจากพม่า เพราะสืบเชื้อสายมาจากกษัตริย์พุกามและจากสกุลสามพี่น้องไทยใหญ่ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เจ้าเมืองแปรผู้บังคับพระราชบิดาคือพระเจ้านรสีหบดีให้เสวยยาพิษนั้น อภิเษกสมรสกับน้องสาวคนเดียวของพี่น้องไทยใหญ่ทั้งสาม มีธิดาด้วยกันองค์หนึ่งซึ่ง

ต่อมาเจ้าหญิงไทยใหญ่องค์นี้อภิเษกสมรสกับพระอนุชาองค์รองของเจ้าชายสอนิต ผู้เป็นโอรสพระเจ้ากยอชวา ก่อนที่พระเจ้าสีหสุจะถูกปลดจากราชบัลลังก์ ก็ยังคงแต่งตั้งเจ้าชายองค์นี้ให้เป็นเจ้าเมืองตเยเมียวต่อไป ดังนั้นเจ้าสวาสอแกจึงเป็นปนัดดาของพระเจ้านรสีหบดี เป็นนัดดาของพระเจ้ากยอชวา และเป็นภาคิไนยของเจ้าชายสอนิต นอกจากนั้น ยังเป็นเหลนของพี่น้องไทยใหญ่ทั้งสามอีกด้วย แม้ว่าจะมีเลือดไทยใหญ่เพียงเศษหนึ่งส่วนสี่ แต่ก็มีชื่อเป็นไทยใหญ่และได้รับการอบรมแบบไทยใหญ่มาแต่เด็ก เคยถูกกวาดต้อนไปยะไข่พร้อมบิดาเมื่อครอบครัวถูกจับไปครั้งกองทัพยะไข่มาบุกเมืองตเยเมียว ดังนั้น จึงใช้ชีวิตในวัยเด็กเช่นเดียวกับเจ้าชายอยู่ในราชสำนักยะไข่ และเป็นที่รักใคร่ในวงราชสำนักตลอดจนประชาชนยะไข่ทั่วไปด้วย ต่อมาเมื่อครอบครัวถูกปล่อยให้เป็นอิสระ ก็กลับมาพม่าและมารับราชการอยู่กับเจ้าเมืองปินยา มีชื่อเสียงทั้งในฐานะเป็นนายทหารและนักบริหารที่สามารถ ขณะที่อยู่ในยะไข่มีครูเป็นพระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิ ในเวลานั้นจึงจัดว่าเป็นผู้มีการศึกษาดีผู้หนึ่ง

ในต้นรัชสมัยของพระเจ้าสวาสอแกนั้น พระองค์ทรงจัดว่าพวกไทยใหญ่ในภาคเหนือเป็นศัตรูที่สำคัญที่สุดของพระองค์ ดังนั้น จึงพยายามดำเนินนโยบายเป็นมิตรกับศัตรูในภาคใต้ ใน ค.ศ.1371 พระองค์ทรงยินดีมากเมื่อพระเจ้าพินยาอู่มีพระราชสาส์นถึงพระองค์ฉบับหนึ่ง แนะให้มีการพบปะพูดจากัน พระองค์เดินทางไปถึงชายแดนซึ่งกษัตริย์พะโคมารอพบอยู่ กษัตริย์ทั้งสองปักปันพรมแดนด้วยกันและแลกเปลี่ยนของขวัญกัน ชื่อเสียงของพระองค์ดีขึ้น และชาวยะไข่ก็ส่งคณะทูตมาขอให้กษัตริย์พม่าส่งพระญาติไปปกครองราชบัลลังก์ยะไข่ซึ่งว่างอยู่ หลังจากเจ้าเมืองยะไข่สวรรคตไปแล้วไม่มีรัชทายาท พระองค์จึงทรงแต่งตั้งพระปิตุลาไป นอกจากนั้นยังทรงรับทูตสันถวไมตรีจากเชียงใหม่ ตลอดระยะเวลานี้พระองค์ทรงดูสถานการณ์ในภาคเหนืออยู่ อำนาจของพวกมองโกลในประเทศจีนเสื่อมลงอย่างรวดเร็ว และการสงครามด่านสุดท้าย ระหว่างราชวงศ์หมิงกับราชวงศ์มองโกลกำลังเกิดขึ้นที่มณฑลยูนนาน ใน ค.ศ.1371 พระองค์ก็สามารถปราบพวกไทยเมาทางเหนือสุดของพม่าไว้ในอำนาจได้ แต่ใน ค.ศ.1373 พวกไทยเมาก็กลับมารุกรานชายแดนพม่าอีก อย่างไรก็ดี ใน ค.ศ.1381 ราชวงศ์หมิงยึดได้มณฑลยูนนาน และเบนความสนใจไปยังพวกไทยเมาตามชายแดน ประวัติศาสตร์จีน

อ้างว่า พระเจ้าสวาสอแกขอความช่วยเหลือจากมณฑลยูนนานและได้รับสมประสงค์ พร้อมกับทางราชการจีนยอมรับว่าพระเจ้าสวาสอแกเป็นเจ้าเมืองอังวะ พงศาวดารพม่ามิได้ระบุว่าได้ขอความช่วยเหลือจากจีน และถึงแม้จะขอความช่วยเหลือไปก็คงเป็นการขอเปิดสัมพันธไมตรีและร่วมกันต่อต้านพวกไทยเมา อย่างไรก็ดี พวกไทยเมายังคงรุกรานชายแดนพม่าต่อไปตราบจน ค.ศ.1393 เมื่อเจ้าเมืองยเมดินไปปราบได้ชัยชนะ จึงมิได้มีการรุกรานเกิดขึ้นอีกตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระเจ้าสวาสอแก

การที่อังวะมีอำนาจมากขึ้นทำให้เจ้าเมืองตองอูหวั่นวิตกมาก ตั้งแต่เยาว์วัยเจ้าเมืองตองอูได้รับการอบรมศึกษาจากพวกมอญที่พะโค ดังนั้นจึงเชื่อพวกมอญมากกว่าพระเจ้าสวาสอแก พระเจ้าสวาสอแกจึงไม่ไว้ใจและลอบสั่งพระเชษฐาคือเจ้าเมืองแปรให้ล่อเจ้าเมืองตองอูมายังเมืองแปร ด้วยการหลอกว่าจะถวายพระธิดาให้อภิเษกสมรสกับโอรสเจ้าเมืองตองอู พระเจ้าตองอูเข้าพระทัยว่าข้อเสนอในการอภิเษกสมรสนี้คงเป็นขั้นแรกที่จะร่วมกันกบฏต่อต้านพระเจ้าสวาสอแก จึงเสด็จไปเมืองแปรพร้อมด้วยกองทหารคุ้มกันอย่างเข้มแข็ง แต่ก็ถูกลอบปลงพระชนม์ วิธีการหักหลังทรยศเช่นนี้เป็นลักษณะของพระเจ้าสวาสอแก แสดงให้เห็นว่าพระองค์เพียงแต่รอโอกาสที่จะโจมตีศัตรูทั้งหลายรวมทั้งมอญด้วย ทั้งนี้เพราะทรงมีพระราโชบายเช่นเดียวกับอดีตกษัตริย์ ที่จะทำให้อังวะเป็นเมืองหลวงของพม่าทั้งหมด ใน ค.ศ.1385 พระเจ้าพินยาอู่สวรรคต และแม้ว่าประชาชนจะเลือกพระโอรส คือ เจ้าชายราชาธิราชให้เป็นกษัตริย์ พระขนิษฐาของพระเจ้าแผ่นดินมอญองค์ที่สวรรคตไปกลับอ้างสิทธิในราชบัลลังก์เอง พระเชษฐาของพระเจ้าพินยาอู่ คือ เจ้ามยองมยาเป็นผู้สนับสนุน เมื่อพระเจ้าราชาธิราชเตรียมจะยกกองทัพมาต่อสู้ เจ้ามยองมยาจึงเขียนสาส์นถึงพระเจ้าสวาสอแก ดังนี้ “ข้าฯแต่กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ลูกอกตัญญูซึ่งเคยกบฏเมื่อบิดายังมีชีวิตอยู่ บัดนี้ได้ขึ้นครองบัลลังก์ของพินยาอู่ ได้รับตำแหน่ง ‘ราชาธิราช’ ก่อนที่ตำแหน่งนี้จะมั่นคง ข้าฯขอให้พระองค์มาโจมตีพะโคทั้งทางบกและทางเรือ ข้าฯจะยึดเมืองพะสิมและเมืองมยองมยาไว้ และจะร่วมโจมตีเมืองพะโคทางเรือ เมื่อพระองค์ได้ชัยชนะอันยิ่งใหญ่แล้ว พระองค์จะได้ทรัพย์สินทั้งหมด และข้าฯขอเพียงค่าภาษีประจำปีเท่านั้น” ผลของคำเชื้อเชิญของเจ้ามยองมยาทำให้เกิดสงครามสี่สิบปีระหว่างกรุงอังวะและกรุงพะโค

พระเจ้าสวาสอแกยกกองทัพลงมาตามลุ่มแม่น้ำอิระวดีใน ค.ศ.1386 แต่ถูกต่อต้านกลับไป ในปีต่อมาก็ยกกองทัพมาอีกครั้งหนึ่ง แต่พระเจ้าราชาธิราชก็ต่อต้านไว้ได้อีกเช่นกัน ขณะที่พระเจ้าราชาธิราชหันไปปราบพระปิตุลา และในสงครามใหญ่ครั้งหนึ่ง เจ้ามยองมยาก็ถูกปลงพระชนม์ โอรสและราชบุตรเขย 2 องค์หนีไปและได้รับตำแหน่งราชการจากพระเจ้าสวาสอแก ใน ค.ศ.1388 พระเจ้าราชาธิราชเสด็จไปในแดนพม่าและปะทะกับพระเจ้าสวาสอแก สงครามดำเนินติดพันกันอยู่ ในที่สุดราชาธิราชตกลงจะถอยออกจากดินแดนพม่า ถ้าหากว่าพระเจ้าอังวะจะยอมตกลงทำสัญญาสงบศึกระหว่างสองอาณาจักร ขณะนั้นพระเจ้าสวาสอแกกำลังดำริจะชวนกองทัพยะไข่เข้าร่วมโจมตีด้านข้าง พระปิตุลาเป็นกษัตริย์ที่คนรักมากในยะไข่ แต่เมื่อสวรรคตก็ปราศจากทายาทอีกเช่นเดียวกัน เมื่อชาวยะไข่ขอรัชทายาทมาใหม่ พระองค์ก็ตั้งพระโอรสของพระองค์เองไปปกครอง แต่พระโอรสเป็นทรราช ถูกขับไล่ออกจากยะไข่ ด้วยเหตุผลเหล่านี้พระเจ้าสวาสอแกจึงยอมสงบศึกกับพระเจ้าราชาธิราช ตราบจนพระเจ้าสวาสอแกสวรรคตใน ค.ศ.1401 เมืองอังวะจึงมีความสงบกับประเทศเพื่อนบ้าน ตั้งแต่กรุงพุกามแตกแล้วกษัตริย์ทั้งหลายต่างปกครองต่อมาในระยะสั้นๆ ทั้งนั้น ผิดกับสมัยของพระเจ้าสวาสอแกซึ่งครองราชสมบัตินานถึง 33 ปี ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้นมากในพม่าตอนบน แม้จะมีสงครามหลายครั้ง พระองค์ก็สามารถมีโอกาสปรับปรุงการชลประทาน และในช่วงระยะสันติภาพอันยาวนาน ประชาชนก็ได้จับจองที่ดินที่กลายเป็นป่าพงเนื่องจากผลการรุกรานของพวกมองโกลมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้

พระโอรสองค์ที่พระเจ้าสวาสอแกโปรดปรานมาก ได้ฝึกหัดและแต่งตั้งไว้ในตำแหน่งรัชทายาทก็ได้ครองราชสมบัติต่อ แต่ภายในระยะปีเดียวก็ถูกพระอาจารย์ปลงพระชนม์เสีย ดูเหมือนว่าจะเป็นระยะแย่งอำนาจอันยาวนานอีกระยะหนึ่ง มีการสู้รบกันบ้าง แต่คณะเสนาบดีก็ตกลงเลือกพระโอรสของพระเจ้าสวาสอแกที่ประสูติจากหญิงในชนบท ซึ่งพระองค์ไปได้มาเมื่อครั้งเสด็จไปสงครามคราวหนึ่ง พระโอรสองค์นี้มีพระนามว่าเจ้าชายมังฆ้อง พวกยะไข่คาดสถานการณ์ผิด เข้าโจมตีชายแดนพม่า พระเจ้าแผ่นดินใหม่รีบแก้แค้นทันทีด้วยการส่งทหารไปบุกยะไข่ และตั้งพระราชบุตรเขยขึ้นครองแคว้นยะไข่ เจ้าเมืองยะไข่

หนีไปพึ่งเจ้ามุสลิมที่แคว้นเบงกอล และโอรสเจ้ายะไข่ก็หนีไปพึ่งพระเจ้าราชาธิราช พระเจ้าราชาธิราชถือเป็นโอกาสอันดีที่จะได้ยะไข่ไว้เป็นพันธมิตร เพื่อหนุนให้ยะไข่ต่อต้านพม่า พระองค์จึงแต่งกองทัพเรือใหญ่แล่นขึ้นไปตามลุ่มแม่น้ำอิระวดี พระเจ้ามังฆ้องมิได้เตรียมตัวไว้ต้อนรับการบุกรุกเช่นนั้น จึงมีคำสั่งให้ถอนทหารรักษาป้อมตามริมแม่น้ำออกหมด ให้พระเจ้าราชาธิราชผ่านเข้ามาได้สะดวก เมื่อไม่อาจยึดเมืองแปรได้ พระเจ้าราชาธิราชก็นำกองทัพเรือต่อไปถึงกรุงอังวะ ทิ้งพระราชบุตรเขยไว้ที่เมืองซึ่งอยู่ใต้เมืองแปรไม่มากนักเพื่อคุมการเดินทางในแม่น้ำนั้นไว้ให้ถอยกองเรือได้สะดวก เจ้าเมืองแปรโจมตีเมืองนี้และขับไล่พระราชบุตรเขยไป จับเจ้าหญิงราชธิดาพระเจ้าราชาธิราชไว้ได้ พระเจ้ามังฆ้องส่งพระสงฆ์นำของขวัญไปยังกองเรือพระเจ้าราชาธิราชที่จอดอยู่ใต้กรุงอังวะไม่กี่ไมล์ ไปขอบิณฑบาตสันติภาพ พระเจ้าราชาธิราชถอยกองเรือกลับมาพบพระราชบุตรเขยพ่ายแพ้อยู่ใกล้ๆ เมืองแปร จึงประหารชีวิตเสีย

พระเจ้ามังฆ้องทรงตั้งราชธิดาพระเจ้าราชาธิราชซึ่งเป็นหม้ายนั้นขึ้นเป็นราชินี แต่พระเจ้าราชาธิราชยังคงยกทัพเรือขึ้นไปยังปากแม่น้ำอีกและเตรียมการโจมตีเมืองแปร พระเจ้ามังฆ้องเกณฑ์กำลังทัพมาจากที่ราบสูงไทยใหญ่ยกมาหนุนกำลังเมืองแปร พระเจ้าราชาธิราชส่งกองทหารไปบุกอังวะเผายุ้งฉางและกองเรือตลอดลำแม่น้ำ พระเจ้ามังฆ้องขอเป็นไมตรี ปรากฏว่าพระเจ้าราชาธิราชพระทัยอ่อน เมื่อราชินีสองพี่น้องมากันแสงต่อพระพักตร์และคร่ำครวญว่าต้องการเห็นหน้าบิดาซึ่งเป็นขุนพลและเป็นเชลยอยู่ที่กรุงอังวะ กษัตริย์ทั้งสองได้พบกันที่วิหารศักดิ์สิทธิ์ที่เมืองแปร และต่อหน้าจารึกที่พระเจ้าครรชิตทรงตั้งขึ้นไว้ต่างก็อ้างถึงชัยชนะของทั้งพม่าและมอญเท่ากัน ต่างก็ให้สัตย์ปฏิญาณว่าจะรักษาไว้ซึ่งสันติภาพ พระเจ้ามังฆ้องยกพระพี่นางให้อภิเษกสมรสกับพระเจ้าราชาธิราช ฝ่ายพระเจ้าราชาธิราช ก็ตอบแทนด้วยการยกภาษีสินค้าและภาษีท่าเรือที่เมืองพะสิมให้พระเจ้ามังฆ้อง ข้อสัญญาเรื่องภาษีท่าเรือที่เมืองพะสิมนี้แสดงให้เห็นว่าสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งในสงครามสี่สิบปีนี้ก็คือ ความต้องการของอังวะที่ต้องแสวงหาท่าเรือ แม้ว่าบริเวณภาคเหนือพม่ายังคงเต็มไปด้วยความยุ่งยากทั้งจีนและพระเจ้ากรุงอังวะต้องการเปิดประตูหลังเพื่อการค้า แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าข้อตกลงนั้นไม่สู้ได้ผลเพราะเจ้าเมืองพะสิมต้องรับใช้นายสองคน คือ ข้าหลวง

ของพระเจ้าราชาธิราช และเจ้าหน้าที่ภาษีของพระเจ้ามังฆ้อง

ใน ค.ศ.1406 พระเจ้ามังฆ้องประกาศตั้งพระโอรสองค์ใหญ่ คือ เจ้าชายมังรายกยอชวาเป็นรัชทายาท การครั้งนี้ก่อความขุ่นเคืองให้แก่พระเจ้าราชาธิราช เพราะคนส่วนมากเชื่อกันว่ารัชทายาทพม่าองค์ใหม่นี้เป็นพระโอรสของพระเจ้าราชาธิราชกลับชาติมาเกิดเพื่อล้างแค้น พระโอรสองค์นั้นพระเจ้าราชาธิราชสั่งประหารชีวิตเมื่อ 17 ปีที่แล้วมา เมื่อได้ทราบข่าวว่าพระโอรสวางแผนกบฏต่อพระองค์ พระเจ้าราชาธิราชทรงเชื่อเรื่องนี้เพราะพระปิตุลาคือเจ้ามยองมยา ซึ่งขณะนั้นอยู่กับฝ่ายพม่าสนับสนุนพระโอรสให้กบฏต่อพระองค์ ยิ่งกว่านั้น พระองค์รำลึกถึงความหลังเมื่อครั้งพระองค์กบฏต่อพระบิดาของพระองค์เอง พระองค์จึงส่งกองทัพเพชรฆาตไปยังเมืองที่พระโอรสเป็นเจ้าเมืองอยู่ เจ้าชายหนุ่มน้อยขอเวลาสองสามนาทีและกล่าวคำสาบานว่า "หากข้าฯมีความผิดคิดกบฏด้วยความคิด วาจา และการกระทำ ขอให้ข้าฯทรมานในขุมไฟนรกอีกสักพันชาติ หากข้าฯบริสุทธิ์ ขอให้ข้าฯได้เกิดในราชวงศ์กษัตริย์อังวะ และขอให้ได้เป็นผู้ทำลายล้างพวกมอญ" อีกหนึ่งปีต่อมาพระมเหสีของพระเจ้ามังฆ้องประสูติเจ้าชายมังรายกยอชวาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ เจ้าชายได้รับการฝึกหัดให้เป็นทหาร พระองค์ได้เป็นขุนพลในกองทัพตั้งแต่อายุได้ 14 ชันษา และได้เข้าร่วมสงครามตั้งแต่อายุ 16 ชันษา เมื่อได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัชทายาท พระอนุชาของพระเจ้ามังฆ้องผู้เป็นมือขวาของพระองค์คัดค้านการแต่งตั้งนี้ และท้าพระเจ้ามังฆ้องให้มาต่อสู้กันตัวต่อตัว ปรากฏว่าพระอนุชาเป็นฝ่ายแพ้ เมื่อได้รับอนุญาตให้ปล่อยตัวไปก็หนีไปยังกรุงพะโค ไปรับราชการอยู่กับพระเจ้าราชาธิราช การที่พระเจ้าราชาธิราชทรงรับพระอนุชาพระเจ้ามังฆ้องไว้เท่ากับเป็นการประกาศสงครามกับกรุงอังวะนั่นเอง

พระเจ้าราชาธิราชตัดสินพระทัยเปิดการรบขั้นแรกขึ้น โดยเข้าบุกยะไข่และฆ่าพระราชบุตรเขยพระเจ้ามังฆ้องเสีย พระองค์ทรงตั้งรัชทายาทยะไข่ซึ่งเคยรับราชการกับพระองค์มาตั้งแต่ ค.ศ.1403 ให้ครองบัลลังก์แทน พระองค์นำพระราชินีหม้ายซึ่งเป็นพระธิดาพระเจ้ามังฆ้องกลับมายังเมืองพะโคและตั้งนางขึ้นเป็นชายาอีกองค์หนึ่ง พระเจ้ามังฆ้องแก้แค้นด้วยการยกกองทัพเข้าบุกดินแดนมอญทั้งทางบกและทางเรือใน ค.ศ.1407 ขั้นแรกก็ดูได้ผลสำเร็จดี แต่ต่อมาก็ถูกต่อต้าน ในปีต่อมาอังวะก็ทิ้งมอญไว้ตามลำพัง เพราะพระเจ้าแผ่นดินมีภาระต้อง

ขับไล่เจ้าสอบาแห่งแคว้นแสนหวี ซึ่งเป็นแคว้นของพวกไทยเมาในภาคเหนือ พวกไทยเมามาโจมตีกรุงอังวะเป็นการแก้แค้นที่พระเจ้ามังฆ้องไปทำลายอาณาจักรไทยใหญ่สองอาณาจักรในภาคเหนือใน ค.ศ.1406 มังรายกยอชวาฆ่าเจ้าสอบาในการรบตัวต่อตัว แต่มิอาจยึดเมืองแสนหวีเมืองหลวงได้เพราะกองทัพหนุนของจีนยกมาถึงขณะที่มังรายกยอชวายังล้อมเมืองอยู่ก็ถูกเรียกตัวกลับกรุงอังวะเพราะพวกมอญกำลังยกกองทัพขึ้นมาเมืองแปร

ในปีต่อมาคือใน ค.ศ.1409 พระเจ้ามังฆ้องยกกองทัพลงภาคใต้อีก และกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ต่อสู้กันในการสงครามครั้งใหญ่ พระเจ้าราชาธิราชทรงมีทหารจ้างต่างชาติในกองทัพ แต่การรบก็ไม่มีผู้ใดแพ้ชนะ ใน ค.ศ.1410 มังรายกยอชวายกกองทัพบุกเข้าที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำอิระวดี แต่ก็ถูกตีต้านไป จึงย้ายกลับไปแคว้นยะไข่ ไปขับไล่เจ้าเมืองในอุปถัมภ์ของพระเจ้าราชาธิราชออกจากราชบัลลังก์ เจ้าเมืองยะไข่หนีไปยังแคว้นเบงกอล มังรายกยอชวาจึงล้มตำแหน่งเจ้าเมืองยะไข่เสีย และแบ่งยะไข่ออกเป็นสองส่วนตั้งข้าหลวงสองคนไว้ดูแล ใน ค.ศ.1412 พวกมอญมาโจมตีเมืองแปรอีก พระเจ้ามังฆ้องจึงยกทัพเรือไปทัพหนึ่ง มังรายกยอชวายกทัพบกไปอีกทัพหนึ่ง พวกมอญพ่ายแพ้อย่างสิ้นเชิง มังรายกยอชวาเกือบได้ชัยชนะทั้งหมดแต่แล้วต้องรีบกลับไปกรุงอังวะ เพราะเจ้าสอบาแห่งแคว้นแสนหวีกำลังเดินทัพมาใกล้กรุงอังวะ พวกไทยเมารีบถอยหนีไป เมื่อได้ยินข่าวว่ามังรายกยอชวากำลังยกทัพกลับมา ใน ค.ศ.1413 เจ้าไทยเมาสององค์มาบุกอีก และมังรายกยอชวาขับไล่กลับไปอาณาจักรเดิมและติดตามไปปล้นอาณาจักรนั้นด้วย เมื่อเจ้าไทยเมาหนีเข้าเขตแดนจีน มังรายกยอชวาก็กวาดต้อนเอาครอบครัวเจ้าไทยเมากลับมาเป็นเชลยที่กรุงอังวะ

ใน ค.ศ.1414 มังรายกยอชวายกทัพมาบุกพม่าตอนล่างอีก ได้ชัยชนะติดต่อกันโดยตลอดหลายครั้งหลายหน จับแม่ทัพคนหนึ่งของพระเจ้าราชาธิราชส่งไปเป็นเชลยที่กรุงอังวะ ในระหว่างนั้นกองทัพจีนมาถึงประตูเมืองอังวะ มาขอให้ปล่อยครอบครัวไทยสอบากลับไป พระเจ้ามังฆ้องปฏิเสธ ดังนั้น แม่ทัพจีนจึงเสนอให้ตัดสินเรื่องด้วยการสู้รบตัวต่อตัว ระหว่างวีรบุรุษจีนกับวีรบุรุษพม่า แม่ทัพมอญที่มังรายกยอชวาส่งมากลับอาสารบให้ฝ่ายอังวะ ในการรบครั้งนั้น ข้างฝ่ายจีนถูกฆ่าตายและวีรบุรุษมอญก็เข้ารับราชการในฝ่ายพระเจ้ามังฆ้อง ทั้งหมดนี้

เป็นข้อความจากพงศาวดารพม่า แต่ประวัติศาสตร์จีนกล่าวว่า พระเจ้ามังฆ้องถูกจีนตักเตือนมิให้ไปยุ่งเกี่ยวกับอาณาจักรไทยใหญ่ฝ่ายเหนือ ขณะนั้นมังรายกยอชวากำลังจะบุกโจมตีพระเจ้าราชาธิราชซึ่งหนีไปอยู่เมาะตะมะ เป็นครั้งสุดท้าย

หลังจากมังรายกยอชวาได้ชัยชนะอีกครั้งหนึ่งแล้วก็ได้ใจและไม่รีรอรีบติดตามพวกมอญที่หนีร่นเข้าเขตตนไป ผลก็คือช้างทรงบาดเจ็บเพราะถูกหอกหลายร้อยเล่มพุ่งใส่กว่าร้อยแผล ช้างจึงสะบัดมังรายกยอชวาตกจากหลังช้างและเหยียบพระชงฆ์มังรายกยอชวาแหลกได้รับบาดเจ็บสาหัส มังรายกยอชวาถูกจับไปถวายพระเจ้าราชาธิราช พระเจ้าราชาธิราชตรัสว่า "เจ้าชาย ลูกชายข้าฯ ข้าฯจะรักษาแผลให้หายเพียงแต่ขอสัญญาว่าเจ้าจะรับใช้ข้าฯต่อไป" มังรายกยอชวาตอบว่า "ข้าแต่เจ้าเหนือหัว ข้าฯได้รบกับมอญมาตลอดชีวิต และข้าฯพอใจที่จะตายมากกว่าที่จะได้รับยาและอาหารจากศัตรูของข้าฯ" มังรายกยอชวาทิวงคตในคืนนั้น ตามพงศาวดารมอญกล่าวว่า ทิวงคตด้วยพิษบาดแผล แต่พงศาวดารพม่ากล่าวว่าพระเจ้าราชาธิราชทรงประหารชีวิตเสีย ทหารทั้งสองฝ่ายเศร้าโศกกับการสูญเสียมังรายกยอชวามาก จนไม่มีแก่ใจจะทำสงครามต่อไป หลังจากนั้นมีสงครามต่อมาอีกสองครั้ง ซึ่งทั้งสองฝ่ายก็รบอย่างไม่สู้เต็มใจนัก ใน ค.ศ.1416 พวกมอญส่งกองทหารย่อมๆ ไปยังเมืองตองอู และแม้ว่าอังวะจะเห็นว่าตองอูเป็นเมืองที่ดูจะไม่เป็นมิตรก็ตาม แต่อังวะจะยอมปล่อยตองอูให้ตกไปอยู่ในมือมอญหาได้ไม่ ดังนั้นรัชทายาทองค์ใหม่ซึ่งเป็นพระอนุชาองค์รองของมังรายกยอชวาจึงเดินทัพมาไล่มอญออกไป ในปีต่อมาก็จู่โจมเข้ายึดได้เมืองท่าตะเกิง อยู่ได้หลายสัปดาห์ สงครามครั้งนั้นเป็นครั้งสุดท้าย เพราะสี่ปีต่อมาพระเจ้ามังฆ้องสวรรคต และหลังจากพระเจ้ามังฆ้องสวรรคตแล้วหนึ่งปี พระเจ้าราชาธิราชก็สวรรคต

ที่กรุงอังวะ เจ้าชายรัชทายาทสีหสุขึ้นครองราชบัลลังก์โดยไม่มีเหตุผลใดๆ มากนัก แต่ที่เมืองพะโค การสืบราชสมบัติของเจ้าชายรัชทายาท ยังผลให้พระอนุชาอีกสองพระองค์ ต่างองค์ต่างก่อการกบฏขึ้น พระอนุชาองค์หนึ่งไปเชื้อเชิญพระเจ้าสีหสุเข้ามาช่วย กองทัพของพระเจ้าสีหสุสร้างความพิศวงงงงวยให้แก่ผู้คนแถบที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมแม่น้ำอิระวดีมาก ในที่สุด พระอนุชาองค์หนึ่งก็หนีไปอยู่ที่เมืองเมาะตะมะและสูญหายไป ฝ่ายพระอนุชาอีกองค์หนึ่งก็ยอมอ่อนน้อมต่อกษัตริย์ และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นรัชทายาท พระเจ้าสีหสุได้มีส่วน

ร่วมในการตกลงครั้งนี้ เจ้าเมืองมอญจึงตอบแทนบุญคุณของพระเจ้าสีหสุด้วยการยกพระกนิษฐาองค์เดียว คือ เจ้าหญิงเชงสอบู ให้อภิเษกสมรสกับพระเจ้าสีหสุ ขณะนั้นนางมีอายุได้ 29 ปี เป็นหม้ายมีลูกติดสองคน เป็นสตรีที่เด่นอีกทั้งมีเสน่ห์ยิ่งนัก พระเจ้าสีหสุทรงตั้งนางขึ้นเป็นราชินี พระเจ้าสีหสุผิดกับพระเชษฐามังรายกยอชวาในข้อที่มิได้คิดว่ามอญเป็นศัตรู และพยายามดำเนินนโยบายมิตรภาพและประนีประนอมกับเมืองพะโค พระองค์ไม่เพียงแต่เกรงพวกไทยเมา แต่รวมไปถึงหัวหน้าพวกไทยใหญ่ทั้งหลายด้วย ว่าจะวางแผนร่วมกันโค่นอำนาจพระองค์ลงไป การณ์เป็นไปดังที่พระองค์คาดหมายไว้ หัวหน้าพวกไทยใหญ่คนหนึ่งนำสมัครพรรคพวกรุกเข้าดินแดนของพระองค์ใน ค.ศ.1425 พระองค์ถูกธนูสิ้นพระชนม์ขณะที่ออกไปสู้รบกับผู้รุกรานเหล่านั้น เสด็จอยู่ในราชสมบัติได้รวม 4 ปี พระโอรสที่สืบราชสมบัติต่อมาก็ถูกพระราชินีไทยใหญ่ ชินโบไม วางยาพิษสิ้นพระชนม์หลังจากครองราชย์เพียง 3 เดือนเท่านั้น พระราชินียกขุนนางไทยใหญ่ชู้รักของพระนางขึ้นครองบัลลังก์ แต่ขุนนางพม่าขับไล่ออกไปและตั้งตัวเป็นกษัตริย์ และเพื่อให้พวกไทยใหญ่สนับสนุน จึงตั้งพระนางชินโบไมเป็นพระสนมองค์หนึ่ง

พระองค์ตั้งราชวงศ์พม่าขึ้นมาและพยายามจะรวมพม่าทั้งประเทศ แต่พม่าที่ตองอูเปิดฉากต่อต้านด้วยเห็นว่าพระองค์เป็นเพียงหุ่นของพวกไทยใหญ่อีกประการหนึ่ง พวกขุนนางไทยใหญ่ก็หาได้สวามิภักดิ์ต่อพระองค์อย่างเต็มที่ไม่ เนื่องด้วยพระองค์เป็นพม่า ราชวงศ์ของพระองค์ปกครองอยู่ตั้งแต่ ค.ศ.1427-1527 เป็นสมัยที่ยุ่งยากและเสื่อมของกรุงอังวะ ยะไข่แยกตัวออกเป็นอิสระ และแปรก็เอาใจออกห่าง พวกสอพวาจากภาคเหนือและภาคตะวันออกก็มักมารุกรานอยู่เนืองๆ แต่ศัตรูพวกนี้ก็มิอาจรวมตัวกันได้ ดังนั้นขณะที่พวกหนึ่งมาโจมตีอังวะ อีกพวกหนึ่งก็มักจะช่วยอังวะ เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ราชวงศ์มิได้จบลงอย่างรวดเร็ว เพราะกองทหารอันประกอบด้วยทหารจ้างไทยใหญ่และนายทหารพม่าที่ร่วมรบอย่างทรหดมาตั้งแต่สมัยมังรายกยอชวายังคงเข้มแข็งอยู่

แม้ว่าจีนในมณฑลยูนนานจะยังคงสนใจเปิดประตูหลังเพื่อค้าขายกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่ก็มิได้ทำสิ่งใดให้มากไปกว่านั้น การที่จีนมิได้มีนโยบายที่แน่นอนประกอบกับความอ่อนแอของกรุงอังวะทำให้หัวหน้าพวกไทยเมาคือโสหันพวา ตั้งใจจะกลับไปรื้อฟื้นอาณาจักรน่านเจ้าขึ้นมาใหม่ ใน ค.ศ.1441 เขา

ส่งกองทหารเข้าไปรุกรานดินแดนอังวะ ขณะที่ตนเองก็คุมกองทหารเข้าไปยังมณฑลยูนนาน โสหันพวาส่งทัพเข้าโจมตีจีนถึงสามครั้ง ก่อนที่จีนจะส่งทัพใหญ่ซึ่งมีคณะกรรมการเผด็จศึกออกไปสู่ชายเขตแดน เมื่อโสหันพวาถอยมาก็ถูกพม่าจับไปกรุงอังวะ เมื่อกองทัพจีนได้ชัยชนะ พวกไทยเมาก็เรียกร้องให้อังวะส่งตัวโสหันพวาไปให้จีน เมื่ออังวะปฏิเสธ จีนก็เข้ารุกราน แต่ถูกต่อต้านต้องแตกทัพเสียหายเป็นอันมาก ใน ค.ศ.1446 จีนส่งกองทัพที่เข้มแข็งอีกกองหนึ่งมาล้อมกรุงอังวะ และในขณะที่กษัตริย์พม่ากำลังลังเลพระทัย โสหันพวาก็ฆ่าตัวตาย กษัตริย์ทรงยินดีด้วยดำริว่า การตายของโสหันพวาจะช่วยแก้ปัญหาให้ จึงส่งศพโสหันพวาไปให้จีน ซึ่งพระองค์คิดว่าการกระทำดังกล่าวมิได้เป็นการยอมตามคำเรียกร้องของจีน "เพราะศพมิใช่เชลยที่มีชีวิต" อย่างไรก็ดี จีนยอมรับว่าอังวะได้ยอมรับความยิ่งใหญ่ของจีนแล้ว

ฝ่ายจีนนั้นดูจะเลิกสนใจการเปิดประตูหลังเสียแล้ว และพวกไทยเมาก็เข้ารุกรานอังวะอีกใน ค.ศ.1507 อังวะต้องยอมเสียดินแดนให้ไปส่วนหนึ่งเพื่อถ่วงเวลาขอความช่วยเหลือจากตองอู แม้จะมีการหลอกลวงซ้ำๆ กันหลายครั้งหลายหน อังวะก็ยังคงพยายามชักชวนตองอู ชี้แจงให้เห็นว่า คิดในแง่ชาตินิยมตองอูควรสนับสนุนราชวงศ์พม่าที่อังวะ เวลานั้นพระเจ้ากรุงอังวะทรงยกพระนัดดาให้อภิเษกสมรสกับเมงคยินโยเจ้าเมืองตองอู และยังยกมณฑลกยอสีที่อุดมให้อีกด้วย เมงคยินโยยินดีรับเจ้าสาวและของขวัญ แต่ไม่ยอมมาช่วยอังวะ ใน ค.ศ.1524 พวกไทยเมามีสอพวาแห่งแคว้นโมนยินนำทัพเข้ายึดป้อมชายแดนและล่องเรือขึ้นลงลุ่มแม่น้ำอิระวดีตามใจชอบ ใน ค.ศ.1527 ก็มาปล้นอังวะอีก เกิดการสู้รบเป็นการใหญ่จนพระเจ้ากรุงอังวะสิ้นพระชนม์ ชาวพม่าซึ่งเคยยึดถืออังวะเป็นเมืองหลวงของชาติ มาบัดนี้ต่างพากันหลบหนีไปยังเมืองตองอู

โสหันพวาผู้เป็นโอรสอีกองค์หนึ่งของสอพวาแห่งแคว้นโมนยินขึ้นเป็นพระเจ้ากรุงอังวะ เมื่อได้ตกลงว่าอังวะเป็นเมืองหลวงของพวกไทยใหญ่แล้ว ก็เริ่มรัชสมัยที่จะปราบปรามพม่า พระองค์ทำลายวัดและยึดเอาทรัพย์สินมีค่ามาเป็นของพระองค์ และมีรับสั่งให้พระสงฆ์พม่าเข้ามาในพระราชวัง เมื่อพระสงฆ์เข้ามาตามรับสั่ง ก็จับเผาเสียทั้งเป็น พระองค์ทำลายหรือเผาห้องสมุดต่างๆ ที่บรรจุเอกสารที่มีค่าเป็นจำนวนมาก แต่พระองค์ก็มิอาจปกครองประเทศโดยปราศจาก

ขุนนางพม่าช่วยราชการได้ ดังนั้น จึงแต่งตั้งขุนนางพม่าคนหนึ่งคือมิงยียานหน่องไว้ในราชการ บุคคลผู้นี้ได้ใช้อิทธิพลช่วยป้องกันชาวพม่าลี้ภัยและช่วยให้พวกเขาอพยพเคลื่อนย้ายไปอยู่ตองอูได้สะดวกขึ้น เขาคงทำตัวให้กษัตริย์ไทยเมาทรงไว้พระทัยตราบจน ค.ศ.1543 จึงฆ่าโสหันพวาเสีย แม้เขาจะได้รับเชิญขึ้นครองบัลลังก์ แต่ก็ปฏิเสธ โดยกล่าวว่าเขาได้ทำงานเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก้แค้นแทนชาวพม่าแล้ว จึงไปบวชและสูญหายไปจากประวัติศาสตร์ เนื่องจากมีขุนนางพม่าจำนวนน้อยหลงเหลืออยู่ที่กรุงอังวะ สอพวาไทยใหญ่จึงได้รับเลือกเป็นกษัตริย์ ขณะนั้นอังวะมิได้เป็นอาณาจักรอีกต่อไปแล้ว เป็นเพียงเมืองหนึ่งเท่านั้นเอง

แม้ว่ากรุงอังวะสมัยนี้จะเต็มไปด้วยสงครามและการกบฏ แต่ก็เป็นระยะเวลาที่รื่นรมย์ในประวัติศาสตร์พม่า เป็นสมัยทองของวรรณคดีพม่า ชาวไทยใหญ่เช่นพระเจ้าสีหสุเป็นผู้นิยมในชีวิตความเป็นอยู่และสถาบันแบบพม่า เนื่องจากความชื่นชมเหล่านี้ประกอบกับความปรารถนาที่จะให้พระองค์เป็นที่ยอมรับว่าเป็นผู้สืบเชื้อสายกษัตริย์พุกาม จึงสนับสนุนการรื้อฟื้นประเพณีพม่าขึ้นทั่วอาณาจักร ชาวพม่าส่วนมากที่ไม่เต็มใจจะรับใช้กษัตริย์ไทยใหญ่ และไม่ต้องการจากบ้านเกิดไปตองอู ก็หันหน้าเข้าหาศาสนาหรือพยายามศึกษาหาความรู้ เป็นทางหนีความบีบบังคับในสมัยดังกล่าว เป็นความจริงที่ว่าภาษาพม่าที่ปรากฏในจารึกสมัยพุกามฟังดูเป็นห้วงๆ ตอนๆ ผิดกับภาษาพม่าในจารึกสมัยอังวะที่ฟังดูราบรื่นไพเราะคล้องจอง ดังข้อความที่คัดมาให้เห็นเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

"จงจารึกข้อความนี้ไว้ในความทรงจำ ขุนพลทั้งหลาย ทหารทั้งหลาย เมื่อกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้สร้างประเทศพม่าและตั้งศาสนาอันยิ่งใหญ่ลับไปจากภพแล้ว มีความแตกแยกและเหตุการณ์ที่น่าเกรงกลัว ตลอดจนการทำลายล้างเกิดขึ้น กษัตริย์ของเทพเจ้าทั้งหลาย ผู้ปกปักรักษาศาสนาของเรา ผู้รักษาฐานะของมนุษยชาติ และแสวงหาผู้ที่สามารถจะนำศาสนาอันยิ่งใหญ่ให้กลับคืนมาได้ ทันใดนั้นพระองค์ก็เป็นผู้ชนะ เป็นผู้นำที่ยิ่งใหญ่ เป็นทหารผู้กล้าหาญ เป็นวีรบุรุษ และเป็นพระเจ้าช้างเผือกผู้ทรงพระนามว่า 'สีหสุ' ผู้เป็นราชสีห์แห่งวีรบุรุษทั้งปวง"

เนื่องจากมิได้มีความมั่งคั่งหรือชื่อเสียงพอที่จะจารึกโคลงกลอนลงบนอิฐหรือหินดังเช่นบรรพบุรุษในสมัยพุกามเคยปฏิบัติมาแต่ก่อน มาบัดนี้ นักปราชญ์พม่าจึงเขียนโคลงกลอนด้วยเหล็กจารลงบนใบลาน ดังนั้นจึงทำให้วรรณคดีพื้นเมือง

มีบทบาทขึ้นมา โดยเฉพาะสมัยพระเจ้ามังฆ้องนั้นมีกวีอยู่มากมาย โคลงกลอนนอกไปจากประเภทเกี่ยวกับศาสนาก็มีอีกสองประเภทที่เขียนกันแพร่หลายและได้รับความนิยมมาก ประเภทหนึ่งคือ เพลงเห่กล่อมซึ่งมักเป็นทำนองแสดงอารมณ์เนื้อเรื่องมักเกี่ยวกับชีวิตในราชสำนัก และอีกประเภทหนึ่งคือ มหากาพย์ มักจะเป็นเพลงเดินบทยาวๆ เกี่ยวกับชัยชนะในสงคราม รวมทั้งความเศร้าโศกสูญเสียที่ข้องเกี่ยวอยู่ด้วย ราชวงศ์ไทยใหญ่นี้ช่วยให้ชาวยะไข่ร่วมสมัยสร้างวรรณคดีพม่าของตนขึ้นได้ หลังจากหมดราชวงศ์ไทยใหญ่ไปแล้วและกรุงอังวะเริ่มเสื่อมลง อันที่จริงราชวงศ์พม่าขึ้นครองบัลลังก์ช่วยสนับสนุนให้นักปราชญ์พม่าอยู่ที่อังวะแทนที่จะหนีไปตองอูทำให้มีผู้แต่งโคลงกลอนเกี่ยวกับศาสนามากขึ้น พระสงฆ์ที่มีชื่อสองรูป คือ พระชินมหาศีลวรรษา และพระชินมหารัตตสาร ซึ่งแม้ว่าจะมีความรู้ในภาษาบาลีดีทั้งสองท่าน แต่ก็เลือกใช้ภาษาพม่าในการเขียน ภิกษุท่านแรกแต่เดิมเป็นเพียงชาวบ้านธรรมดาคนหนึ่ง ได้ศึกษาเล่าเรียนฝึกการเขียนในวัดในชนบทที่ห่างไกล ในขณะที่ภิกษุอีกรูปหนึ่งเป็นผู้อยู่ในสกุลผู้ดี ได้รับการศึกษาและการฝึกวิธีเขียนจากราชสำนัก พระเจ้ากรุงอังวะทรงอุปถัมภ์นักเขียนทุกคนเฉพาะในราชสำนักนั้นมีทั้งกวีหญิงและชายจำนวนมาก

สมัยราชวงศ์ไทยใหญ่เป็นสมัยของเรื่องนวนิยายประเภทรักโศกและวีรกรรมกษัตริย์และขุนนางต่างมีภริยาได้หลายคน และราชินีก็มีชู้รัก วางแผนกำจัดพระสวามี ตัวอย่างเช่น หัวหน้าโจรงาเตปยะเล่าถึงราชินีไทยใหญ่ ซึ่งทรงพระสิริโฉมจนชายทุกคนหลงใหลในตัวนางเป็นอย่างยิ่ง หรือราชินีไทยใหญ่อีกคนหนึ่ง คือ พระนางชินโบไมที่พระเจ้ามังฆ้องทรงโปรดปรานมาก เป็นผู้ช่วยให้กษัตริย์ได้ครองราชบัลลังก์และเป็นราชินีของกษัตริย์ติดต่อกันถึงห้าพระองค์ นอกจากนั้น ยังมีเรื่องเกี่ยวกับทหารด้วยอาทิเช่น พี่น้องไทยใหญ่ ขุนโจรงาเตปยะที่ปล้นแต่คนรวย เจ้ายเมติน ผู้ยิ้มยากและปราบพวกไทยเมาที่เข้ามารุกราน และมังรายกยอชวาที่มีบทรักกับหญิงสาวจำนวนมากและใช้ชีวิตหากมิใช่กับการรบก็กับการสำมะเลเทเมากับพวกทหารของพระองค์ ดื่มเหล้าเหยือกต่อเหยือก และยังมีขุนพลมอญลาคุณเอียนซึ่งเมื่อใดที่เจ้าเมืองมอญคิดกบฏก็มักให้สัญญาณเตือนไปยังชาวพม่า เป็นผู้เคยลอบเข้าไปถึงที่ประทับของพระเจ้ามังฆ้องแต่หาได้ปลงพระชนม์กษัตริย์ซึ่งบรรทมหลับอยู่ไม่ เพียงแต่ฉวยเอาดาบประจำชาติมา และเป็นผู้ที่มังรายกยอชวาประคับ

ประคองด้วยพระองค์เองเมื่อขุนพลผู้นี้บาดเจ็บสาหัส และเป็นผู้ที่ไม่ยอมรับอาหาร เนื่องจากไม่ต้องการตายอย่างเป็นหนี้บุญคุณ

ทั้งกษัตริย์และขุนพลรบใส่เกราะอ่อน ทั้งใช้หลาว ดาบและธนู ขี่ช้างและม้า การรบตัวต่อตัวเป็นความนิยมในสมัยนั้น แต่การรบประเภทนั้นเป็นการรบระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ เจ้าชายกับเจ้าชาย ขุนนางกับขุนนาง แม่ทัพกับแม่ทัพ และทหารกับทหาร กษัตริย์กับแม่ทัพมักนำภริยาไปในทัพด้วยและหลายครั้งเวลาถอยทัพ ราชินีมักจะตกจากขบวนรถลากทำให้ข้าศึกจับได้และนำไปตั้งเป็นราชินีของตน เมื่อลมมรสุมระลอกแรกพัดมา ทั้งสองฝ่ายมักยอมตกลงร่วมกันสงบศึก เพราะมิฉะนั้นแล้วทหารมักหนีทัพกลับไปทำนา นอกจากนั้น ยังมีเหตุการณ์เกี่ยวกับวีรกรรมและการหักหลังหลายกรณี เมื่อข่าวมังรายกยอชวาสวรรคตแพร่หลายไป กองทัพทั้งสองฝ่ายต่างเศร้าโศกเสียใจในการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ของเจ้าชายหนุ่มที่เก่งกล้าสามารถในหมู่ทหารอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าราชาธิราชได้ยินข่าวพระเจ้ามังฆ้องสวรรคต พระองค์ทรงคร่ำครวญว่า “พระเจ้าพี่ของข้าฯ ศัตรูของข้าฯ คู่แข่งของข้าฯ เพื่อนรักของข้าฯ ไม่มีพระองค์เสียแล้ว ชีวิตข้าฯก็หมดความหมาย”

เมื่อกรุงอังวะเสื่อมลง ทั้งกรุงยะไข่และกรุงพะโคก็รุ่งเรืองขึ้น ขณะที่อังวะและพะโคกำลังสู้รบกันอยู่นั้น ในหมู่เกาะของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อิทธิพลศาสนาอิสลามเริ่มขยายตัวเข้ามา การค้าเริ่มฟื้นตัวขึ้นหลังจากความวุ่นวายเมื่อครั้งพวกมองโกลเข้ามารุกราน ในไม่ช้าแคว้นมะละกาซึ่งนับถือศาสนาอิสลามก็กลายเป็นศูนย์การค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลังจากอังวะหมดอำนาจรุกรานแล้ว เจ้าเมืองยะไข่ที่เคยถูกกองทัพอังวะขับไล่ออกไป ก็กลับเข้าเมืองหลังจากไปรับใช้เจ้ามุสลิมในเบงกอลอยู่หลายปี เจ้าเมืองยะไข่แสดงความกตัญญูด้วยการนำความคิดแบบมุสลิมกลับเข้ามาและนำเหรียญสลักจารึกภาษาอาหรับเข้ามาใช้ด้วย น้องชายที่ปกครองต่อมาถึงขนาดรับเอาตำแหน่งมุสลิมเข้ามาใช้ คือตำแหน่ง “อาลีข่าน” เขาทำไมตรีเป็นทางการกับกรุงอังวะ หาประโยชน์จากการค้าระหว่างเบงกอลกับมะละกา ทำให้แคว้นยะไข่มั่งคั่งและมีอำนาจขึ้นจนในค.ศ.1459 สามารถยกกองทัพ เข้ายึดเมืองท่าจิตตะกองของอินเดียได้

ที่เมืองพะโค พระราชวงศ์กลับรุ่งเรืองขึ้นมาด้วยการที่พระนางเชงสอบู

กลับมาเป็นราชินี หลังจากพระสวามี คือ พระเจ้ากรุงอังวะถูกปลงพระชนม์แล้ว ทายาทต่อๆ มาบังคับเก็บตัวพระนางไว้เพื่อเป็นตัวประกันมิให้มอญก่อการกบฏ อาจเป็นเพราะพระนางมิได้เป็นคนสวยและเหลาะแหละดังเช่นราชินีไทยใหญ่ทั้งหลาย กษัตริย์อังวะองค์ต่อๆ มาจึงมิได้ปรารถนาจะอภิเษกกับพระนาง พระนางหันเข้าศึกษาพระไตรปิฎก ได้รับอนุญาตให้มีพระอาจารย์ซึ่งเป็นภิกษุมอญสองรูปมาถวายอักษร พระภิกษุทั้งสองรูปนั้นมาศึกษาอยู่ ณ มหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งหนึ่งในกรุงอังวะ วันหนึ่ง พระทั้งสองรูปขโมยเรือและลักพาพระนางเชงสอบูล่องมาตามแม่น้ำ พระเจ้ากรุงอังวะส่งกองเรือเร็วออกติดตามแต่ผู้ลี้ภัยก็มาถึงเมืองพะโคอย่างปลอดภัย หลังจากการหลบซ่อนระหว่างทางมาหลายครั้งหลายหน พระนางได้รับการต้อนรับอย่างดีจากพระเชษฐาคือกษัตริย์พะโค ต่อมามีการแย่งราชบัลลังก์กัน พระนางก็ทำพระทัยเย็น สามารถเป็นผู้ไกล่เกลี่ยระหว่างพระเชษฐากับภาคิไนยทั้งหลายได้ พระนางมีอำนาจอยู่หลังราชบัลลังก์ ความงามสง่าของพระนางผูกใจประชาชนให้รักใคร่พระนางมาก พระนางมีโอรสองค์หนึ่งจากการอภิเษกสมรสครั้งแรกกับพระญาติองค์หนึ่ง และได้เป็นกษัตริย์ต่อมา หลังจากที่พระภาคิไนยได้ขึ้นครองราชย์และสวรรคตไปแล้ว พระนางก็ยังอยู่ได้ขึ้นครองราชบัลลังก์ต่อมา ตั้งแต่ ค.ศ.1453-1472 พระนางเป็นพระธิดากษัตริย์ มเหสีกษัตริย์ กนิษฐาของกษัตริย์สองพระองค์ พระเจ้าอาของกษัตริย์อีกสององค์ พระมารดาของกษัตริย์องค์หนึ่ง และบัดนี้พระนางก็ได้เป็น “กษัตริย์” เอง

พระนางดำเนินนโยบายสันติ และความทะเยอทะยานของพระนาง คือต้องการให้พะโคเป็นศูนย์กลางการค้าและศูนย์กลางพุทธศาสนาดังเช่นพุกามเคยเป็นมาแต่ก่อน พระนางเห็นใจในปัญหาของอังวะ ทรงสนับสนุนพระเจ้าอังวะในความพยายามที่จะทำให้ศาสนาบริสุทธิ์โดยเข้าใจว่างานดังกล่าวมิใช่เป็นของง่ายเลย เพราะอิทธิพลของพระสงฆ์นิกายอรัญวาสียังมีมาก และพวกไทยใหญ่ก็นิยมโชคลางไสยศาสตร์ ตัวอย่างเช่น ใน ค.ศ.1468 พระเจ้าแผ่นดินไทยทรงส่งพระสงฆ์พม่าในนิกายอรัญวาสีไปแก้แค้นพระเจ้ากรุงเชียงใหม่ด้วยการก่อการจลาจลวุ่นวายด้วยวิธีไสยศาสตร์ เป็นต้น พระนางเชงสอบูและพระเชษฐาทุกองค์พยายามดำเนินนโยบายสันติภาพ และสนับสนุนการค้ากับมะละกา เพราะเหตุที่พวกไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากำลังมีความยุ่งยากกันอยู่ อาณาจักรสุโขทัยกลับ

เข้มแข็งและเป็นอิสระขึ้นอีก และมักร่วมมือกับเชียงใหม่เข้าโจมตีอาณาจักรไทยอยู่เนืองๆ ฝ่ายพวกมุสลิมทางมะละกาก็กำลังขับไล่ชาวไทยออกจากแหลมมลายูภาคใต้ ดังนั้นไทยจึงไม่สามารถแม้แต่จะไปยึดเมืองเมาะตะมะจากพวกมอญ เมืองเมาะตะมะนั้นเป็นศูนย์กลางของการค้าขายระหว่างอาณาจักรพะโค กับพวกมุสลิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมืองพะโคเองก็ยังคงมีหนทางติดต่อกับทะเลได้ แม้ว่าท่าเรือจะตื้นเขินขึ้นเพราะดินเลนจากแม่น้ำพะโค นอกจากการค้าระหว่างยะไข่กับเบงกอล ยังมีเมืองพะสิมท่าเรือเก่าแก่และเมืองท่าสิเรียมอยู่ใต้เมืองตะเกิงกำลังเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว

พวกมอญเริ่มร่ำรวยขึ้นมาก ดังจะเห็นได้จากการสมทบทุนสร้างเจดีย์พระเกศธาตุ (ชเวดากอง) ซึ่งพระนางเชงสอบูและพระเชษฐาองค์ที่สองเป็นผู้ริเริ่มขึ้น พระเจดีย์นั้นเสริมให้สูงถึง 302 ฟุต และปิดทองตลอดองค์ พระนางแลกเปลี่ยนสมณทูตกับลังกา และเปิดเมืองท่าเรือเป็นทางผ่านให้กับสมณทูตที่อาจแลกเปลี่ยนกันได้ระหว่างอังวะกับลังกา พระนางยังคงเป็นองค์อุปฐากพระสงฆ์ผู้เป็นพระอาจารย์เดิมของพระนางทั้งสองรูปที่ได้ช่วยพระนางออกมาจากกรุงอังวะ ทรงมีพระทัยบุญและทรงพระชรามากแล้ว แต่ยังมีข่าวลือที่ทำให้ชีวิตดูมีรสชาติขึ้น และทำให้พระนางเป็นที่กล่าวขวัญในหมู่ประชาชนที่นิยมพระนางมากขึ้น ก็คือ ข่าวที่ว่าพระสงฆ์ทั้งสองรูปนั้นเป็นชู้รักของพระนาง

วันหนึ่ง ขณะที่พระนางทรงช้างเลียบเมืองพะโค ทหารรักษาพระองค์ก็พยายามกั้นทางในถนนให้เสด็จผ่าน มีชายผู้หนึ่งลุกขึ้นคัดค้านว่า "หญิงแก่คนนี้เดินทางไปโน่นมานี่อยู่เสมอๆ เมื่อไรจะรู้จักอยู่บ้านสักที" พระราชินีทรงพระสรวลและตะโกนใส่หน้าชายผู้นั้นว่าเขาพูดถูกต้องอย่างยิ่ง ขณะนั้นพระนางทรงพระดำริจะปลดชราพระองค์เอง แต่หาได้มีทายาทชายในสกุลไม่ และพระนางทรงดำริว่าพระธิดาก็ทรงสุภาพเกินไปที่จะปกครองบ้านเมือง พระนางจึงคิดถึงพระอาจารย์คือ พระธรรมเจดีย์และพระธรรมปาละ แต่ทั้งสองก็มีอายุและฐานะในคณะสงฆ์ไล่เลี่ยกัน ทั้งยังมีความรู้ดี ใจบุญเสมอกันอีกด้วย ดังนั้น พระนางจึงทรงเลือกบาตรใหญ่สองใบ ใบหนึ่งบรรจุอาหารที่สรรแล้วอย่างวิเศษและอีกใบหนึ่งใส่เครื่องราชอิสริยยศ แล้วพระนางก็ทรงนิมนต์ให้พระทั้งสองรูปนั้นมาบิณฑบาตในท้องพระโรงต่อหน้าข้าราชสำนักที่แต่งเต็มยศอย่างงดงามตระการตายิ่ง พระทั้ง

สองรูปมาถึงและให้เลือกบาตรองค์ละใบ พระธรรมเจดีย์เผอิญเลือกได้บาตรใบที่ใส่เครื่องราชอิสริยยศและได้รับเลือกตั้งเป็นกษัตริย์ จึงต้องสึก เพื่ออภิเษกสมรสกับพระธิดาของพระราชินี และรับราชบัลลังก์ ทั้งพระธรรมเจดีย์และพระธรรมปาละเป็นตัวละครที่มีชีวิตชีวาในนิยายและนิทานพื้นเมืองต่อมา และเป็นเจ้าของความลี้ลับต่างๆ

พระเจ้าธรรมเจดีย์ครองราชย์ตั้งแต่ ค.ศ.1472-1492 และในระหว่างนี้พวกมอญในพม่าประสบความสำเร็จมากที่สุด แม้ว่าพระองค์จะได้ใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในวัด แต่ก็พิสูจน์ให้เห็นว่าเป็นนักบริหารที่สามารถและตลอดรัชสมัยมีกฎหมายและระเบียบประเพณีอย่างดี ทรงขอร้องให้พระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิรูปหนึ่งแปลบัญญัติพระเจ้าฟ้ารั่วเป็นภาษาพม่าเพื่อพระเจ้ากรุงอังวะจะได้ทรงใช้ ตัวพระองค์เองก็ออกตัดสินความเกี่ยวกับกฎหมายประเพณีของพม่าและให้พิมพ์รวมเล่มไว้ พระองค์มิได้รังเกียจความแตกต่างทางเชื้อชาติแต่อย่างใด และมิได้แสดงให้เห็นว่ามอญและพม่าแตกต่างกันแต่ประการใด เพียงแต่พยายามรวมทั้งสองเชื้อชาติให้เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในฐานะเป็นชาวพุทธ และเป็นทายาทของความยิ่งใหญ่ของพุกามด้วยกัน พระองค์ถือว่าทั้งสองเชื้อชาติผูกพันกันด้วยมีศาสนาและมรดกร่วมกัน

ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้าธรรมเจดีย์ คือการรื้อฟื้นพุทธศาสนานิกายเถรวาทขึ้น ไม่แต่เฉพาะในพม่า แต่ทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทรงส่งทูตไปพุทธคยาดังเช่นพระเจ้าครรชิตเคยทรงปฏิบัติมาก่อน ส่งพระสงฆ์ 22 รูปไปในเรือใหญ่ 2 ลำ ประดับเสากระโดงหุ้มทองและใบเรือทำด้วยแพรไปเฝ้าพระเจ้ากรุงลังกา พร้อมด้วยนำของขวัญที่มีค่าเป็นจำนวนมากเพื่อไปบรรจุไว้ที่วัดพระเขี้ยวแก้วที่เมืองโกฐ และของถวายสำหรับพระสงฆ์ชั้นสูงในลังกาและสำหรับกษัตริย์ แม้ว่าพระสงฆ์ต่างก็เป็นพระชั้นสูงสมณศักดิ์ด้วยกันแล้ว แต่ก็ไปทำพิธีบวชใหม่ตามแบบโบราณที่โบสถ์ริมฝั่งแม่น้ำกัลยาณี แล้วกลับมายังพม่าพร้อมทั้งนำพระธาตุอันศักดิ์สิทธิ์และของขวัญกลับมาจากลังกา พระเจ้าธรรมเจดีย์จึงทรงสร้างโบสถ์สำหรับพิธีอุปสมบท เลียนแบบโบสถ์ริมแม่น้ำกัลยาณีที่ลังกาไว้ที่กรุงพะโคหลังหนึ่ง และนิมนต์พระสงฆ์จากพม่าตอนล่าง ยะไข่ อังวะ ตองอู อาณาจักรไทยใหญ่ต่างๆ สุโขทัย เชียงใหม่ สยาม (อยุธยา) และแม้แต่เขมรมาบวชใหม่ ส่วนพระในนิกายอื่นๆ นั้นถูกมติมหาชนบังคับให้บวชใหม่ หรือสึกออกมาเป็นฆราวาส

พุทธกษัตริย์ทั้งหลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างชื่นชมกับการกระทำของพระเจ้าธรรมเจดีย์ในการเป็นผู้นำทำให้พุทธศาสนานิกายเถรวาทบริสุทธิ์ไปทั่วทุกทิศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

แม้แต่ที่กรุงอังวะ กษัตริย์องค์ท้ายๆ ของราชวงศ์พม่าก็สนพระทัยในศาสนามากยิ่งขึ้น มีงานฉลองอันยิ่งใหญ่ด้วยสะพานเรือปิดทองเชื่อมกรุงอังวะและเมืองสะแคงบนฝั่งตรงข้ามแม่น้ำ ในวาระที่รับพระธาตุจากลังกามาประดิษฐานไว้ในวัดที่สร้างใหม่ในเมืองนั้น ทั้งกษัตริย์ ราชินี หัวหน้าไทยใหญ่ ขุนนางพม่า ชาวนา คนงานทั้งหลายต่างร่วมในขบวนแห่ข้ามสะพานทองนี้ดังเช่นนักจาริกบุญในบริเวณเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 15 ไมล์ในเมืองอังวะ รวมเอาบริเวณวัด วัง บ้านเรือนทั้งใหญ่น้อยต่างเป็นประกายวาบวับอยู่ในแสงแดด จนคนกระซิบกันทั่วไปว่าความยิ่งใหญ่ของกรุงพุกามกลับคืนมาอีกแล้ว แม้ว่าจะเป็นเพียงวันเดียวก็ตาม

ผู้คนต่างประจักษ์ว่ากรุงอังวะใกล้จะหมดอำนาจลงแน่แล้ว แต่มิได้เฉลียวใจว่าความยิ่งใหญ่ของกรุงพะโคก็กำลังจะหมดไปในไม่ช้า พวกไทยใหญ่รอบๆ กรุงอังวะต่างพากันวิวาทระหว่างกันเอง และพระเจ้าธรรมเจดีย์ผู้ใจบุญก็ไม่นิยมทำสงคราม ในขณะนี้ตองอูเริ่มมีอำนาจมากขึ้นทุกทีตั้งแต่เริ่มตั้งก็เป็นอาณาจักรทหาร เพราะผู้คนต้องเตรียมตัวป้องกันภัยรุกรานจากมอญ อังวะ ไทยใหญ่ และแม้แต่จากสยาม บัดนี้ต้องการมีส่วนร่วมในความร่ำรวยของมอญ แต่ไม่มีทางเข้าสู่แม่น้ำอิระวดีสำหรับการค้าภายใน และไม่มีทางลงทะเลในอันที่จะมีส่วนกับการค้าภายนอก

การค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เจริญถึงขั้นที่ไม่เคยคิดมาแต่ก่อน เพราะยุโรปมีความต้องการเครื่องเทศ เครื่องหอม ไหม และเพชรพลอยในเอเชีย แม้แต่ในระหว่างเวลาที่อังวะกับพะโคทำสงครามกัน พ่อค้าและนักเดินทางชาวเวนิสชื่อนิโคโล เดอ ดอนติ (Nicolo de Conti) มาแวะเยี่ยมกรุงอังวะ ยะไข่ และพะโค บันทึกลู่ทางเกี่ยวกับการค้าขายในอาณาจักรเหล่านี้ ใน ค.ศ.1496 พ่อค้าจากเยนัวชื่อนายไฮเอโรโนโม เดอ ซานโต สเตฟาโน (Hieronomo de Santo Stefano) มายังพะโค มาขายเครื่องภาชนะแก้วให้แก่พระเชษฐาของพระนางเชงสอบู แม้ว่าเขาต้องรอเงินค่าของอยู่ถึง 18 เดือน ในที่สุดก็ได้เงินกำไรก้อนใหญ่ซึ่งเขาใช้ซื้อทับทิมจำนวนมาก ใน ค.ศ.1503 ในสมัยของพระโอรสของพระเจ้าธรรมเจดีย์

พ่อค้าจากเมืองโบโลญญา ชื่อนายลูโดวิโก ดิ วาเธมา (Ludovico di Varthema) มายังเมืองพะโค และเข้าเฝ้ากษัตริย์ เขาตื่นเต้นกับเมืองอันสง่างาม และกับสร้อยพระศอทับทิมอันประมาณค่ามิได้ที่กษัตริย์ทรงอยู่ เขาบันทึกไว้ว่ากษัตริย์ทรงได้รับภาษีจำนวนมากจากภาษีขาออกของสินค้าประเภทแชลแล็ก ไม้หอม ไหม และทับทิม เนื่องจากเขาเป็นพ่อค้าที่ฉลาด เขาจึงขายหินปะการังให้กษัตริย์และขอทับทิมเป็นของแลกเปลี่ยน

ในไม่ช้าพ่อค้าอิตาเลียนในยุโรปและพ่อค้ามุสลิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็มีพวกโปรตุเกสที่นับถือศาสนานิกายโรมันคาทอลิกเข้ามาแทนที่ พวกโปรตุเกสมาเผยแพร่ศาสนาคริสเตียนนิกายโรมันคาทอลิก และมาหาทางควบคุมการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากมีทั้งจุดมุ่งหมายทางศาสนาและต้องการกำไรจากการค้า พวกนี้จึงแล่นเรืออ้อมทวีปแอฟริกาและพบเส้นทางเดินเรือใหม่มาหาเครื่องเทศในภาคตะวันออก ชาวโปรตุเกสมิใช่พ่อค้าธรรมดา แต่เป็นทหารรับใช้พระเจ้าและปิศาจแห่งความโลภ ใน ค.ศ.1510 พวกโปรตุเกสยึดเกาะกัวริมฝั่งทะเลตะวันตกของอินเดีย และตั้งป้อมเพื่อคุมเส้นทางการเดินเรือติดต่ออันยาวระหว่างโปรตุเกสกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และเข้าไปในเมืองหลวงเพื่อให้ได้เป็นจักรวรรดิทางการค้าอันกว้างใหญ่ ใน ค.ศ.1511 แม่ทัพเรือชื่อ ดอน อัลฟองโซ เดอ อัลบูเคอร์ก (Don Alfonso de Albuquerque) ยึดได้เมืองมะละกา ชาวโปรตุเกสเห็นว่าพวกมุสลิมเป็นศัตรูตัวยง แต่พวกเขามีขันติธรรมกับพุทธศาสนิกชน ดังนั้นอัลบูเคอร์กจึงส่งคณะทูตไปยังไทย และไปยังพะโค ยืนยันว่าการคบค้ากับมะละกายังคงดำเนินต่อไป ผู้แทนของอัลบูเคอร์กได้เข้าเฝ้ากษัตริย์พะโค และเจรจาได้ผลจนทำให้โปรตุเกสเปิดศูนย์การค้าที่เมาะตะมะใน ค.ศ.1519 อีก 15 ปีต่อมาการค้าของพวกมอญจึงเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว และพม่าที่ตองอูรู้สึกว่าถึงเวลาที่ตนจะต้องจัดการสิ่งหนึ่งสิ่งใดเพื่อเกียรติยศและการค้า

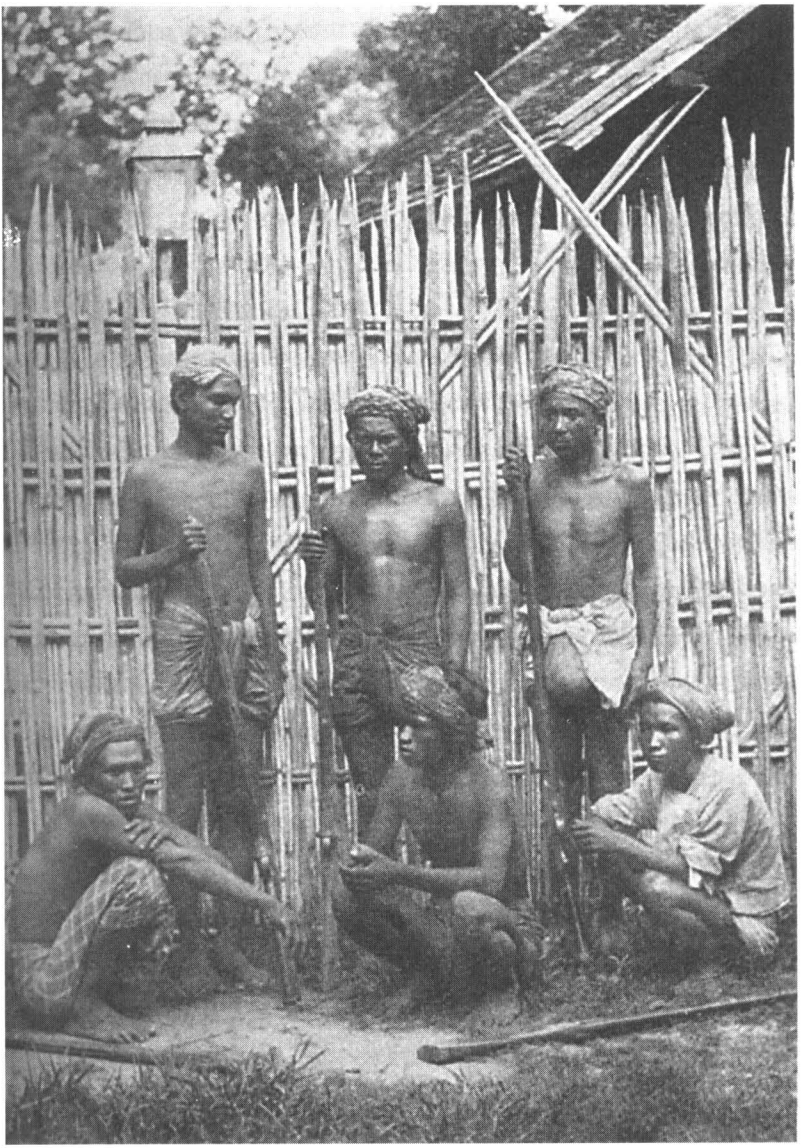

ตำรวจพื้นเมืองชาวพม่าในยุคต้นสมัยการเป็นอาณานิคมของอังกฤษ

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

นักรบชาวอาข่าในพม่าตอนบน

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

บทที่ 6
จักรวรรดิพม่าครั้งที่สอง

หลังจากกรุงพุกามหมดอำนาจแล้วประมาณสองศตวรรษ พวกมอญ ไทยใหญ่ และไทย มองดูเมืองตองอูว่าเป็นอาณาจักรเล็กๆ ที่เพิ่งตั้งตัวได้ เมืองตองอูเป็นเมืองแห้งแล้ง ปราศจากพืชผลธรรมชาติไม่มีทางติดต่อกับที่ราบอันอุดมแถบลุ่มแม่น้ำอิระวดีหรือติดต่อกับทะเล และง่ายแก่การที่ข้าศึกจะมาจู่โจมหรือเข้าปล้นได้ทั้งสี่ด้าน แต่ชาวพม่าคิดว่าเมืองตองอูมิได้เป็นเพียงที่ลี้ภัยจากชนชาติป่าเถื่อนทั้งหลายที่มุ่งมาทำสงครามเท่านั้น แต่เป็นแหล่งของความหวังที่จะตั้งจักรวรรดิพม่าที่ถูกพวกมองโกลตีแตกไปขึ้นใหม่ เมื่อเมืองอังวะยังมีอำนาจ เจ้าเมืองตองอูเป็นกษัตริย์แต่ในนามเท่านั้น อยู่ได้ด้วยกำลังทหารและวิเทโศบายทางการทูต เพราะเมื่อแพ้สงครามก็มักยอมแพ้ชั่วคราวเพื่อชะลอเวลา เคยยอมแพ้พวกไทยใหญ่ที่กรุงอังวะ กับมอญที่ตองอู กับไทยที่กรุงศรีอยุธยา และก็บ่อยครั้งที่มักประกาศอิสรภาพอีก

กษัตริย์ที่แท้จริงองค์แรกของเมืองตองอู คือ *พระเจ้าเมงคยินโย* ขึ้นครองราชบัลลังก์ใน ค.ศ.1486 ทรงสร้างกำแพงขึ้นรอบเมือง พระองค์เป็นผู้ปกครองที่สามารถ ทั้งกรุงอังวะ พะโค และเชียงใหม่ต่างพากันต้องการขอความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองตองอู ด้วยการยอมรับว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า พระเจ้ากรุงอังวะยกเจ้าหญิงองค์หนึ่งให้เป็นมเหสีพร้อมแถมสินสอดด้วยคือแคว้นกยอสีให้อีกด้วย ซึ่งทำให้ชื่อเสียงและเศรษฐกิจของเจ้าเมืองตองอูดีขึ้นมาก เมื่อพวกไทยเมาตีกรุงอังวะแตกและโสหันพวาพ่าชาวพม่าที่อังวะเสียเกือบหมดสิ้น พระเจ้าเมงคยินโยทรงประกาศว่าจะแก้แค้นแทน จึงเตรียมการโจมตีกรุงอังวะ แต่เผอิญพระองค์สวรรคตเสียก่อนใน ค.ศ.1531 ทิ้งรัชทายาทซึ่งมีพระชนมายุเพียง 14 พรรษาไว้ แต่ขณะนั้นพระโอรสก็มีชื่อเสียงไปทั่วอาณาจักรพม่าแล้ว เมื่อประสูติใน ค.ศ.1516 กล่าวกันว่าแม้ว่าเวลาประสูติจะเป็นเวลาค่ำมืดก่อนรุ่งอรุณแต่ดาบและหอกในห้องสรรพาวุธส่งประกายแวววาว ซึ่งถือเป็นนิมิตว่าพระโอรสจะเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่เช่นเจ้าชายมังรายกยอชวาที่กรุงอังวะ พระบิดาเชื่อมั่นในความยิ่งใหญ่ของพระโอรสจึงขนานพระนามว่า *ตะเบงชเวตี้* หรือ *สุวรรณเอกฉัตร* ด้วยความ

เชื่อมั่นที่แพร่หลายไปดังนี้ เจ้าชายหนุ่มจึงเป็นความหวังของคนทั่วไป และเพราะพระเจ้าเมงคยินโยทรงเป็นนักบริหารที่มีความชำนาญและมีผลงานอันยิ่งใหญ่พระเจ้าตะเบงชเวตี้จึงขึ้นครองราชบัลลังก์เป็นจอมทัพโดยมิได้มีคู่แข่งขันเลย

อย่างไรก็ดี ก่อนที่พระองค์จะสวมมงกุฎ พระองค์จะต้องเข้าพระราชพิธีเจาะพระกรรณและประกาศแสดงพระองค์ให้ปรากฏ เพราะเด็กชายพม่าทุกคนต้องบวชเณรในระยะสั้น พระองค์ต้องการเริ่มพิธีเหล่านี้ที่วัดใดวัดหนึ่งที่มีชื่อเสียงสี่วัดด้วยกัน คือ วัดชเวสิกองที่กรุงพุกาม วัดชเวชานดอที่เมืองแปร วัดพระเกศธาตุ (ชเวดากอง) ที่เมืองตะเกิง หรือวัดมหาธาตุมุเตา (ชเวมาวดอ) ที่กรุงพะโค พระองค์ทรงเลือกวัดมหาธาตุมุเตา เพราะตั้งอยู่ห่างจากเมืองหลวงของพระองค์ประมาณ 120 ไมล์ พระองค์ทรงเลือกทหารผู้เชี่ยวชาญประมาณ 500 คน และนำกองทหารนั้นเดินทางตลอดคืนเข้าไปในดินแดนศัตรู ถึงวัดมหาธาตุมุเตาตอนรุ่งอรุณพอดี ภายในกำแพงเมืองพะโค พวกมอญคิดว่าทหารม้าเป็นกองลาดตระเวนของกองทัพศัตรู จึงรีบปิดประตูเมืองและรอคอยอยู่ ดังนั้นจึงเสียเวลาอันมีค่าไป เมื่อตระหนักว่ามีทหารพม่าเพียง 500 คนในวัด จึงออกมาจากประตูเมืองมาล้อมวัด ขณะนั้นพิธีใกล้เสร็จแล้ว และโหราจารย์กำลังจะทำพิธีเจาะพระกรรณกษัตริย์ เมื่อยามตะโกนว่า "พวกมอญกำลังมาแล้ว" พระเจ้าตะเบงชเวตี้ตรัสอย่างพระทัยเย็นว่า "เจาะหูให้ดี หูฉันสำคัญกว่าพวกมอญ" เมื่อพิธีเสร็จแล้ว พระองค์ก็นำทหารม้าฝ่าวงล้อมของทหารมอญออกไป พวกมอญตกใจกลัวที่ได้เห็นพระเจ้าตะเบงชเวตี้องค์จริง จึงมิได้มีใครเข้ากีดขวางทหารม้าพม่า พระเจ้าตะเบงชเวตี้เสด็จกลับเมืองด้วยความปลอดภัยและกิตติศัพท์ความกล้าหาญของพระองค์แพร่หลายไปทั่วประเทศให้กำลังใจกับพม่า แต่ขณะเดียวกันก็ทำให้พวกไทยใหญ่และมอญเกรงกลัวเป็นวิธีโฆษณากษัตริย์หนุ่มที่กล้าหาญที่สุด

ในการผจญภัยครั้งนี้ มีแม่ทัพหนุ่มนายหนึ่งขี่ม้าเคียงข้างไปกับกษัตริย์ของตน เขาเป็นเชื้อสายผู้ดีมีนามว่า *ซินเยทูต* มีอายุแก่กว่ากษัตริย์สองสามปี เป็นทหารที่มีประสบการณ์ มีชื่อเสียงในความกล้าหาญและมีบุคลิกที่เข้มแข็ง เป็นเพื่อนสนิทและเป็นที่ปรึกษาของกษัตริย์ วันหนึ่งปรากฏว่าเขามีความสัมพันธ์รักใคร่กับพระเชษฐภคินีของกษัตริย์ ตามกฎหมายพม่า การกระทำดังกล่าวถือว่าเป็นการกบฏ ข้าราชสำนักต่างใจสั่นขวัญแขวนเพราะจำได้ถึงการแตกแยก

มิตรภาพระหว่างพระเจ้าอนุรุทกับพระเจ้าครรชิตในกรณีคล้ายคลึงกัน บ้างก็ยุให้แม่ทัพหนุ่มกบฏ เขาตอบว่าแม้จะไม่เป็นความผิดที่ชายหนุ่มหลงรักหญิงสาว แต่เป็นความผิดที่อภัยให้ไม่ได้สำหรับทหารที่เสียสัตย์ต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เขาจึงยอมให้จับโดยดี กษัตริย์ทรงปรึกษากับคณะเสนาบดีอยู่นาน ในที่สุดก็ลงมติว่าจะตั้งแม่ทัพหนุ่มให้เป็นเจ้า มีตำแหน่งเป็น *กยอดินนรธา* และยกพระพี่นางให้แต่งงานด้วย การตัดสินพระทัยดังกล่าวทำให้พระองค์เป็นที่นิยมชมชอบของประชาชนมาก และทำให้แม่ทัพหนุ่มจงรักภักดีในพระองค์อย่างไม่มีที่เปรียบได้ในประวัติศาสตร์พม่า อีกไม่กี่ปีต่อมา กยอดินนรธาใช้ความสามารถไปรบชนะการรบที่ยิ่งใหญ่มาได้ด้วยความกล้าหาญ กษัตริย์จึงแต่งตั้งตำแหน่งใหญ่ให้ว่า *บุเรงนอง* หรือ "พระเชษฐาธิราช"

แผนการของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ คือ ต้องการปราบมอญลงอย่างเร็วที่สุดเพื่อจะยึดเมืองท่ามอญบางเมืองสำหรับเป็นทางหาเงินมาจ้างทหารจ้างโปรตุเกสหากมิได้ปืนคาบศิลาและปืนใหญ่ของโปรตุเกสแล้ว คงมิอาจทำลายกำแพงเมืองพะโคและเมืองเมาะตะมะลงได้ พระองค์ไม่เกรงไทยใหญ่มาบุกรุกเพราะพวกไทยใหญ่แตกแยกกันอยู่และขาดความสามารถที่จะร่วมกันดำเนินการใดๆ อยู่แล้ว บัดนี้เมืองแปรเป็นอิสระจากเมืองอังวะ เจ้าเมืองแปรนั้นแม้จะเป็นครึ่งพม่าครึ่งไทยใหญ่ แต่ก็เป็นพี่เขยของเจ้าเมืองมอญ ดังนั้นจึงนับว่าเป็นพันธมิตรมอญ อย่างไรก็ดี พระเจ้าตะเบงชเวตี้กะแผนเสี่ยง หวังว่ากองทัพเมืองแปรจะไม่ออกมาตีโอบพระองค์ด้านหลัง ดังนั้น อีก 4 ปีต่อมา พระองค์มุ่งหวังจะรบให้ชนะในบริเวณที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ และมิช้าก็ได้เมืองพะสิม ซึ่งมิได้เป็นแต่เพียงหนทางนำไปสู่การค้านานาชาติเท่านั้น แต่สามารถทำให้มีทางไปสู่เมืองพะโคและเมาะตะมะทางทะเลได้ด้วย ใน ค.ศ.1534 เมื่อพระองค์ทรงเตรียมพร้อมก็เข้าโจมตีเมืองพะโค แต่ต้องถอยเพราะเกิดลมมรสุม พระองค์เข้าโจมตีเมืองพะโคอีกใน ค.ศ.1535 และ 1536 แต่ก็ถูกตีถอยกลับมา

แม้ว่ากษัตริย์มอญจะเป็นพระนัดดาของพระเจ้าธรรมเจดีย์ แต่มิได้มีคุณลักษณะอันเข้มแข็งเช่นนั้น เมื่อได้ทราบข่าวว่าคนทั่วประเทศพม่าไปอยู่ข้างพระเจ้าตะเบงชเวตี้แล้ว พระองค์ก็เริ่มสงสัยพวกเสนาบดีของพระองค์เอง โดยเฉพาะผู้ที่มีความสามารถที่สุดสองคน บุคลิกที่อ่อนแอของพระองค์จะเห็นได้ชัดจากการ

ที่สงสัยเสนาบดีทั้งสองนี้ ผู้เคยเป็นพระอาจารย์ของพระองค์เองตั้งแต่ทรงพระเยาว์ และเป็นผู้ที่จงรักภักดีต่อพระองค์เป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้ทราบข่าวนี้ ก็ส่งคนลอบนำเอาจดหมายสองฉบับถึงเสนาบดีสองท่าน ทำทีเป็นจดหมายไปยังเสนาบดีทั้งสอง พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงลงพระนามและตีตราจดหมายด้วยพระองค์เอง จดหมายมีข้อความว่า "สหายที่เคารพและไว้ใจ ข้าฯรับข้อเสนอของท่านด้วยความยินดี และถ้าท่านช่วยให้ข้าฯสำเร็จได้ชัยชนะ ข้าฯจะให้รางวัลทุกอย่างที่ท่านปรารถนา" ผู้ถือจดหมายยอมให้ทหารยามมอญจับได้ตามแผนของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ทหารยามนำจดหมายไปถวายกษัตริย์ทันที กษัตริย์สั่งให้ประหารชีวิตเสนาบดีทั้งสองโดยมิได้ไต่สวนความแต่ประการใด ความประพฤติอันโง่เขลาของกษัตริย์มีผลทางจิตวิทยาอย่างแรงต่อชาวมอญซึ่งมองดูอนาคตกรุงพะโคมืดมนเสียแล้ว

พระเจ้าตะเบงชเวตี้ ทรงคอยเพื่อปรับปรุงกองทัพต่อมาอีก 2 ปี ใน ค.ศ.1538 ก็ยกกองทัพไปยังเมืองพะโค กษัตริย์เสียขวัญจนนำกองทหารหนีไปหาพี่เขยที่เมืองแปร ปล่อยให้พระเจ้าตะเบงชเวตี้ยึดเมืองพะโคได้โดยง่ายดาย ทหารมอญที่เหลือมิได้คิดตามกษัตริย์ของตนไปเมืองแปร แต่กลับหนีไปยังเมืองเมาะตะมะ พระเจ้าตะเบงชเวตี้จึงแล่นเรือขึ้นไปยังเมืองแปร และให้บุเรงนองคุมทัพขึ้นไปทางบกอีกกองหนึ่งด้วย กองทัพพม่านั้นเล็กกว่ากองทัพแปรและพะโครวมกัน และมีอาวุธและเครื่องมือที่เลวกว่า เพราะยังมิได้มีทหารจ้างโปรตุเกส แต่กองทัพพม่ามีวินัยและกำลังใจดีกว่า แผนพม่าต้องการรบให้ชนะกองทัพมอญและกองทัพแปรก่อนที่จะเข้าอาศัยในกำแพงเมืองแปร

กองทัพศัตรูที่รวมกันเดินทางทางบกมาตามริมฝั่งแม่น้ำ มารอบรรจบกับกองทัพพระเจ้าตะเบงชเวตี้ บุเรงนองนำกองทัพที่ใช้อาวุธเบามาถึงฝั่งแม่น้ำอีกด้านหนึ่ง จึงตกลงใจจะข้ามแม่น้ำไปโจมตีมอญ แต่พวกมอญกวาดเอาเรือที่ใช้การได้ไปเสียหมด ดังนั้นบุเรงนองจึงทำแพข้ามแม่น้ำไปในเวลากลางคืน และเมื่อข้ามไปถึงก็ทำลายแพเสียหมด ทหารของเขาค้านขึ้นว่า "ท่านแม่ทัพถ้าเราแพ้เราจะถอยอย่างไรได้" บุเรงนองตอบอย่างสงบว่า "จะไม่มีการถอย เราจะต้องชนะหรือไม่ก็ตาย" บัดนั้นม้าใช้ของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ก็มาถึง แจ้งแก่บุเรงนองว่าให้คอยกองทัพใหญ่ซึ่งพระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงนำมาให้ถึงก่อนค่อยเข้าโจมตีศัตรู

บุเรงนองตอบว่า "กราบทูลพระเจ้าเหนือหัวเถิดว่าเรามิได้มาปะทะกับศัตรู หากแต่กำลังขับไล่ศัตรูอยู่" ขณะที่ทหารจ้องมองดูอย่างประหลาดใจ บุเรงนองยิ้มและตอบว่า "หากเราชนะเจ้าอยู่หัวก็ติเราไม่ได้ และหากเราแพ้และตาย พระเจ้าอยู่หัวก็ตำหนิเราไม่ได้อีกเช่นกัน" ดังนั้นบุเรงนองจึงโจมตีกองทัพร่วมของแปรและพะโค และเขานำทัพได้ชัยชนะ พอดีกับที่พระเจ้าตะเบงชเวตี้มาถึงยังสถานที่นั้น เมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้พระราชทานพรบุเรงนองแล้ว ก็เดินทัพเรือต่อไปยังเมืองแปร และเอาชนะทัพเรือร่วมของแปร พะโค และอังวะ กรุงอังวะนั้นคิดว่าคงถูกพระเจ้าตะเบงชเวตี้โจมตีต่อไป จึงส่งกองทัพเรือมาช่วยเมืองแปร

พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงพระดำริเห็นว่า บัดนี้กองทัพเมืองแปรมิอาจเข้าโจมตีด้านหลังได้แล้ว จึงเสด็จไปยังพะโค เพื่อรวบรวมพวกมอญให้เป็นปึกแผ่น พระองค์ทรงสัญญาจะให้รางวัลแก่แม่ทัพมอญทุกคนที่ยอมแพ้ เมื่อมีแม่ทัพมอญมายอมจำนน พระองค์มิเพียงอภัยโทษให้เท่านั้น แต่ยังแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเดิมด้วย พระองค์ต้องการรวมมอญและพม่าให้เป็นชาติเดียวกัน ตามแบบอย่างกษัตริย์พุกาม ในที่สุดพวกไทยใหญ่ในภาคเหนือและภาคตะวันออกก็เห็นว่าจำเป็นต้องรวมตัวกันรบต่อสู้กับพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ดังนั้นเจ้าฟ้าไทยใหญ่หรือสอพวาไทยใหญ่จึงรวบรวมกองทัพใหญ่ลงมายังเมืองแปร มุ่งจะเข้ารุกรานที่ราบปากแม่น้ำและถวายกลับคืนให้แก่กษัตริย์มอญ แต่โชคไม่ดีกษัตริย์มอญสิ้นพระชนม์ในการล่าสัตว์ พวกมอญที่แปรจึงต่างเสียกำลังใจในการสวรรคตของกษัตริย์ครั้งนี้ และพอใจจะให้พระเจ้าตะเบงชเวตี้ปกครองพม่าตอนล่างมากกว่าที่จะให้ไทยใหญ่ปกครอง พวกมอญจึงตัดสินใจรับข้อเสนอนิรโทษกรรมของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ พวกไทยใหญ่ต่างผิดหวัง จึงพากันกลับบ้านเมืองเดิม

พระเจ้าตะเบงชเวตี้หวังว่านโยบายผูกไมตรีของพระองค์ พร้อมด้วยการที่กษัตริย์มอญสวรรคต จะทำให้เมาะตะมะหันมาสวามิภักดิ์อย่างสงบสุข อย่างไรก็ดี เจ้าเมืองเมาะตะมะซึ่งเป็นน้องเขยของกษัตริย์มอญที่สิ้นพระชนม์ไป มาบัดนี้ประกาศตนเป็นกษัตริย์มอญ พร้อมด้วยความมั่นใจว่าเรือโปรตุเกสในอ่าวและทหารจ้างโปรตุเกสในเมืองจะช่วยขัดขวางกองทัพพระเจ้าตะเบงชเวตี้มิให้เข้ามาถึงเมืองเมาะตะมะได้ อันที่จริงฐานะเมืองเมาะตะมะมั่นคงจนเจ้าเมืองอาจแยกตัวเป็นอิสระจากเมืองพะโคได้ ถึงแม้จะไม่มีพระเจ้าตะเบงชเวตี้ เจ้าเมืองเมาะตะมะ

ก็ไม่เคยส่งความช่วยเหลือไปถวายกษัตริย์มอญก่อนที่พระองค์จะสวรรคต ดังนั้น กษัตริย์มอญจึงไม่เคยไว้ใจเจ้าเมืองเมาะตะมะ ดังได้กล่าวแล้วว่า กษัตริย์มอญเลือกหนีไปเมืองแปรแทนที่จะเป็นเมืองเมาะตะมะ การกระทำของเจ้าเมืองเมาะตะมะทำให้พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงพิโรธมาก จึงเตรียมพลไปโจมตีเมาะตะมะ ตามธรรมดาเมื่อมาถึงระยะนี้ ทหารจ้างโปรตุเกสมีความประสงค์ที่จะช่วยฝ่ายที่ชนะ ประกอบกษัตริย์พม่าเสนอให้ราคาค่าจ้างแพงกว่า จึงเข้าไปร่วมในกองทัพพระเจ้าตะเบงชเวตี้เป็นจำนวนมาก พระเจ้าตะเบงชเวตี้เข้าล้อมเมืองเมาะตะมะอยู่ถึง 7 เดือน แต่มิอาจดำเนินการสิ่งใดได้ เพราะเมืองนั้นสร้างอยู่บนที่สูง ทหารมอญใช้ปืนโปรตุเกสยิงมาจากกำแพงเมือง และยังได้ปืนจากเรือโปรตุเกส 7 ลำในท่าเรืออีก ต่อมาเจ้าเมืองเมาะตะมะยอมแพ้ แต่ขอให้ยังคงเป็นเจ้าเมืองต่อไปโดยจะยอมส่งส่วยรายปีจำนวน 30,000 วิซ เป็นเงินแท่งและของมีค่าอื่นๆ แต่พระเจ้าตะเบงชเวตี้ให้ยอมแพ้โดยปราศจากเงื่อนไข โดยชี้ให้เห็นว่า เจ้าเมืองปฏิเสธข้อเสนอนิรโทษกรรมของพระเจ้าตะเบงชเวตี้มาแล้ว ดังนั้น เจ้าเมืองจึงขอให้ตนและครอบครัวขนทรัพย์สินอพยพออกจากเมืองโดยปลอดภัย แต่พระเจ้าตะเบงชเวตี้ก็ไม่ทรงอนุญาตอีก

เจ้าเมืองเมาะตะมะหมดหวัง จึงขอความช่วยเหลือไปยังอุปราชโปรตุเกสที่เกาะกัว เสนอขอเป็นเมืองขึ้นของโปรตุเกสนอกเหนือไปจากจะแบ่งทรัพย์สินที่มีอยู่ให้อีกครึ่งหนึ่ง อุปราชที่กัวสนใจมากและกัปตันโปรตุเกสระบุว่าทรัพย์สินรวมเอาทองและเงินเต็มสองลำเรือ และเพชรพลอยมีค่าอีก 26 หีบ นอกจากนั้นอาจลอกทองจากเจดีย์ในเมืองจะได้อีก 4 ลำเรือ อย่างไรก็ดี พวกโปรตุเกสกลัวพระเจ้าตะเบงชเวตี้จะมาแก้แค้น และชั่งน้ำหนักระหว่างความโลภกับความคิดอย่างสุขุมรอบคอบ ใน ค.ศ.1541 พระเจ้าตะเบงชเวตี้โจมตีเมืองเมาะตะมะเป็นครั้งสุดท้าย จุดไฟติดแพให้ลอยไปตามแม่น้ำทำลายเรือโปรตุเกสและมอญที่ปากอ่าว ต่อมาส่งแพที่มีป้อมไม้ไผ่อยู่บนแพ ให้ทหารยิงจากป้อมนั้นเข้าไปในเมือง เมืองเมาะตะมะแตกและพระเจ้าตะเบงชเวตี้ยึดได้ทรัพย์สินเป็นจำนวนมาก พระองค์สั่งให้ประหารชีวิตเจ้าเมืองพร้อมทั้งครอบครัวและบรรดาทหารที่ต่อต้านทั้งหมด เพราะพระองค์คิดว่าเขาเหล่านั้นไม่สมควรจะได้รับอภัยโทษแต่ประการใด เพราะได้เคยปฏิเสธนิรโทษกรรมซึ่งพระองค์เคยเสนอมาแล้วครั้งหนึ่ง พวกมอญที่

เมาะลำเลิงและบริเวณใกล้เคียงได้เห็นบทเรียนจากเมืองเมาะตะมะ ต่างพากันมาอ่อนน้อมและได้รับอภัยโทษทั้งสิ้น

อย่างไรก็ดี เมืองแปรยังคงแข็งเมืองอยู่ เพราะมีกำแพงเมืองที่แข็งแรงและได้รับความช่วยเหลือจากพวกไทยใหญ่ ดังนั้นใน ค.ศ.1542 พระเจ้าตะเบงชเวตี้จึงยกทัพบกและทัพเรือไปยังเมืองแปร ผู้คนในเมืองแปรขณะนั้นเป็นไทยใหญ่และมอญเป็นส่วนใหญ่ นอกจากในหมู่คนสนิทของเจ้าเมืองเท่านั้นที่ยังเป็นพม่า พม่าอื่นๆ ได้หนีไปเข้าอยู่ข้างพระเจ้าตะเบงชเวตี้หมด เจ้าเมืองแปรดำเนินแผนขั้นสุดท้ายด้วยการส่งพระกนิษฐาไปเป็นราชินีเจ้าเมืองยะไข่ เพื่อขอความช่วยเหลือจากยะไข่ เมืองยะไข่นั้นมีกองทัพเรือที่เข้มแข็งและมีทหารจ้างโปรตุเกสอยู่ในกองทัพบก เมื่อเมาะตะมะแตกแล้วก็ต้องการอยู่อย่างไม่มีคู่แข่งในบริเวณนั้น ดังนั้นยะไข่จึงส่งกองทหารผ่านช่องเขาแอน และส่งกองทัพเรือไปทางทะเล บุเรงนองดักกองทัพยะไข่ตรงปากช่องแคบตรงข้ามเมืองแปรและตีทัพนั้นแตกไป กองทัพเรือยึดได้เมืองพะสิม แต่เมื่อทราบข่าวว่า กองทัพบกแตกก็รีบถอยไป พระเจ้าตะเบงชเวตี้เข้ายึดเมืองแปร จะจับเจ้าเมืองพร้อมด้วยข้าราชบริพารที่ช่วยป้องกันเมืองประหารชีวิตเสียทั้งหมด ด้วยเหตุผลเดียวกับที่ได้ประหารชีวิตเจ้าเมืองเมาะตะมะมาแล้ว ครั้นแล้วบุเรงนองก็เดินทางขึ้นไปทางเหนือ ขับไล่กองทัพไทยใหญ่ซึ่งกำลังรีบลงมายังเมืองแปรแตกถอยไป พวกสอพวาไทยใหญ่ไปรวบรวมกำลังที่อังวะและล่องเรือลงมาตามแม่น้ำอิระวดี เพื่อเลี่ยงกองทัพบุเรงนอง แต่กองเรือไทยใหญ่ก็ตกเป็นเป้าของกองปืนใหญ่ที่พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงได้รับมาจากโปรตุเกส พวกไทยใหญ่จึงถูกตีแตกไป และพระเจ้าตะเบงชเวตี้ก็เสด็จไปยังเมืองพุกามที่พระองค์ได้ประกอบพิธีราชาภิเษกอย่างสมบูรณ์แบบเช่นกษัตริย์พุกามทุกประการ เมื่อย้อนกลับลงมาเมืองพะโค พระองค์ก็ทำพิธีบรมราชาภิเษกอีกตามประเพณีและพิธีการแบบกษัตริย์มอญ พระองค์ทรงตั้งเจ้าหญิงมอญให้เป็นราชินี และทรงแต่งพระเกศาแบบมอญ นอกจากนี้ยังทรงแต่งตั้งมอญไว้ในตำแหน่งสูงทั้งในราชสำนักและในกองทัพ

หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงปรารถนาจะเข้าไปมีส่วนกับปัญหาพระราชวงศ์ในแคว้นยะไข่ เจ้าเมืองยะไข่ถึงแก่พิราลัย พระโอรสได้รับราชสมบัติต่อ แต่พระเจ้าอาไม่พอพระทัยมากจึงเชื้อเชิญพระเจ้า

ตะเบงชเวตี้มาบุกยะไข่ บุเรงนองจึงนำทัพบุกเข้ายะไข่ ฝ่ายพระเจ้าตะเบงชเวตี้นำทัพเรือมอญไปทางทะเล กองทัพทั้งสองฝ่ายเผชิญหน้ากันที่เมืองซานโดเว เจ้าเมืองนั้นเป็นอนุชาเจ้าเมืองยะไข่องค์ก่อนออกมาต้อนรับ พระเจ้าตะเบงชเวตี้และบุเรงนองจึงเดินทางต่อไปทางเหนือถึงเมืองหลวงยะไข่คือเมืองมรหัง ซึ่งมีป้อมและกำแพงกั้นแข็งแรงมาก พม่าโจมตีกองทหารป้องกันรอบนอกได้ แต่ก็มิอาจเข้ายึดเมืองได้ เจ้าเมืองยะไข่จึงเปิดประตูน้ำปล่อยน้ำลง ทำให้พม่าต้องถอยขึ้นไปอยู่ที่สูงขึ้น พระเจ้าตะเบงชเวตี้มิได้เตรียมพระองค์มาล้อมนานๆ พระองค์ทรงเกรงว่าไทยจะนำปัญหายุ่งยากมาให้อีก เพราะไทยคงจะเห็นใจพวกไทยใหญ่ซึ่งแพ้พระองค์อย่างราบคาบ และขณะนั้นก็มีข่าวว่ากองทัพไทยกำลังมาโจมตีบริเวณตะนาวศรี ดังนั้นเจ้าเมืองจึงทำไมตรีกับพระเจ้าอาที่เมืองซานโดเว พระเจ้าตะเบงชเวตี้รีบเสด็จกลับเมืองพะโคโดยไม่ถึงแก่เสียพระเกียรติยศ

พระเจ้าตะเบงชเวตี้ประสบความสำเร็จอย่างมาก ส่วนหนึ่งก็เพราะไทยกำลังวุ่นวายต่อสู้ระหว่างกันเอง โดยไม่คำนึงถึงการที่พม่าเริ่มมีอำนาจขึ้น อาณาจักรไทยมีแผนการต่อต้านเพื่อนบ้าน เช่น เชียงใหม่และลาว* และเข้าไปพัวพันในการขัดแย้งในระหว่างพระราชวงศ์และการต่อสู้เพื่ออำนาจ และเผอิญไทยเองก็เกิดปัญหาในพระราชวงศ์กันขึ้น กษัตริย์ไทยที่ทรงเข้าไปเกี่ยวข้องกับความยุ่งยากในประเทศเพื่อนบ้านถูกพระมเหสีปลงพระชนม์พร้อมกับพระโอรสที่สืบราชสมบัติต่อด้วย เป็นระยะต่อสู้เพื่ออำนาจอยู่ช้านาน ในที่สุดนางก็ตั้งชู้รักขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่ทั้งสองก็ถูกพระอนุชากษัตริย์องค์เก่าประหารชีวิตเสียและขึ้นครองราชบัลลังก์ ใน ค.ศ.1549 กษัตริย์พระองค์ใหม่เข้าโจมตีชายแดนพม่าเพื่อเพิ่มพูนพระบารมี ในเวลานั้นไทยมีทหารจ้างชาวโปรตุเกสอยู่เป็นจำนวนมากและคิดว่าคงเข้มแข็งพอจะเอาชนะพระเจ้าตะเบงชเวตี้ได้ อย่างไรก็ดี แม้กษัตริย์พม่าจะมิได้ทรงเป็นทรราชผู้กระหายเลือดอยู่ด้วย แต่เพื่อจะประกันมิให้พวกไทยใหญ่กบฏอีก ก็พยายามให้แน่พระทัยว่าไทยจะไม่มารุกรานตามชายแดนอีก พระเจ้าตะเบงชเวตี้ต้องการรวมมอญ พม่าและไทยใหญ่ให้สำเร็จเป็นชาติเดียวกัน และทรงเริ่มเบื่อสงครามแล้ว จึงทรงต้องการตกลงอย่างสันติกับไทยโดยทูลขอให้กษัตริย์ไทยส่งช้างเผือกมาให้

---

* เพื่อความสะดวก จึงใช้นาม "ลาว" เหมือนที่ใช้ในปัจจุบัน

เป็นบรรณาการ ตามวิธีการทูตแบบยื่นคำขาดของพม่า

ไทยมิอาจยอมตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าได้แม้แต่ในนาม จึงปฏิเสธคำเรียกร้องของพม่า ดังนั้นใน ค.ศ.1548 พระเจ้าตะเบงชเวตี้บุกผ่านเมาะตะมะเข้าไทยทางด้านเจดีย์สามองค์ พระเจ้าตะเบงชเวตี้คาดว่าศึกครั้งนี้ใหญ่นัก แต่คิดว่ากองทัพของพระองค์เข้มแข็งพอที่จะปราบกษัตริย์อยุธยาได้ ระหว่างเดินทัพไปอยุธยากองทัพพม่าถูกกองโจรโจมตีไปตลอดทางอันยาวไกลนั้น การลอบโจมตีดังกล่าวทำให้กองทัพพม่าล่าช้าไปบ้าง เปิดโอกาสให้กษัตริย์ไทยเตรียมป้องกันเมืองอยุธยาที่มีป้อมค่ายแน่นหนาได้ดีขึ้นอีก พระเจ้าตะเบงชเวตี้มีทหารจ้างโปรตุเกสอยู่ในกองทัพประมาณ 400 คนที่จงรักภักดีต่อพระองค์ แต่ทหารโปรตุเกสประมาณ 1,000 คนในเมืองไทยก็จงรักภักดีต่อกษัตริย์ไทยเท่าเทียมกัน พระเจ้าตะเบงชเวตี้ไม่อาจตีหักเอาอยุธยาได้จึงเข้าล้อมไว้ แต่เพราะกองทัพของพระองค์ไม่ใหญ่พอที่จะล้อมให้ได้ผล จึงตัดสินพระทัยถอยทัพเพื่อมิให้เสียหายมากไปกว่านั้น ฝ่ายไทยเห็นพม่าถอยทัพจึงได้ใจ ประสงค์จะได้ชัยชนะ กษัตริย์ไทยจึงนำทัพออกติดตามกองทัพพม่า กองทัพพม่าย้อนกลับสู้ ทำให้ไทยเสียหายมาก พม่าจับได้พระโอรสพระอนุชา และพระราชบุตรเขยของกษัตริย์ ทำให้ไทยต้องขอยอมสงบศึก พระเจ้าตะเบงชเวตี้ยินดีทำสัญญาสงบศึกด้วย แต่ขอให้ไทยส่งช้างเผือกให้ 2 เชือก และของมีค่าอื่นๆ กับส่งช้างให้พม่าอีกปีละ 30 เชือก เงินและภาษีจำนวนหนึ่ง พระเจ้าตะเบงชเวตี้มิใช่แม่ทัพที่ไร้ความปรานีหรือศัตรูที่ไม่มีมรรยาท ทรงเลี้ยงดูเจ้านายตัวประกันไทยที่จับได้มาอย่างสมเกียรติ และมิได้เรียกร้องการสงบศึกอย่างไร้เกียรติจากไทยทั้งๆ ที่ไทยอาจต้องยอมรับเพราะพม่าจับตัวประกันที่มีค่าไว้ ไทยส่งบรรณาการประกอบด้วยของกำนัลอันมีค่าและค่าไถ่ตัวประกัน ดังนั้นพระเจ้าตะเบงชเวตี้จึงได้ชัยชนะทางเทคนิคที่อาจประกันได้ว่าชาวไทยจะไม่ยุ่งเกี่ยวกับแคว้นไทยใหญ่ในพม่าอีกหลายปีต่อมา

ขณะนั้น พระเจ้าตะเบงชเวตี้มีพระชนมายุได้ 32 ชันษา และต้องทรงรบทัพจับศึกมาแล้วร่วม 20 ปี พระองค์ทรงตระหนักในความใฝ่ฝันของพระบิดาในการที่จะรวมพม่าให้เป็นอาณาจักรเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง ทั้งยะไข่และไทยต่างเป็นไมตรีกับพม่า และแม้ว่าพระองค์จะยังมิได้ทรงสร้างจักรวรรดิดังเช่นสมัยพระเจ้าอนุรุท พระองค์ทรงรู้สึกว่าบัดนี้ควรพักผ่อนกับชัยชนะที่ได้มาแล้ว พระองค์

มีพระประสงค์ให้ประเทศและเชื้อชาติที่สำคัญทั้งสามได้หยุดพักฟื้นตัวจากภัยสงคราม แต่นโยบายสันติของพระองค์กลับได้รับการตีความหมายว่า เป็นสัญลักษณ์ของความอ่อนแอจากพวกบริวารมอญที่ยังคงฮึกเหิมอยู่ พวกมอญนั้นแม้จะได้รับประโยชน์ร่วมในการรบเพื่อชัยชนะของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ แต่ก็มิเคยให้อภัยพระองค์ที่ทรงทำลายอาณาจักรของพวกตนลง พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงพักผ่อนเป็นครั้งแรกในชีวิต เสด็จไปล่าสัตว์กับพระสหายชาวโปรตุเกสเป็นเวลานานๆ พระสหายเป็นผู้เชี่ยวชาญในการทำเหล้าผลไม้หมักจากผลไม้นานาชนิดของพม่า และในเวลาไม่นานนักพระเจ้าตะเบงชเวตี้ก็หันมาโปรดปรานเครื่องดื่มชนิดใหม่นี้มาก มีข่าวลือว่ากษัตริย์ทรงเป็นนักดื่มสุราอย่างเมามาย และไม่สามารถปกครองประเทศได้อีกต่อไป ทั้งเสนาบดีมอญและพม่าลอบประชุมกันเงียบๆ และถวายมงกุฎให้แก่บุเรงนอง แต่บุเรงนองไม่ยอมรับ และสัญญาว่าจะพยายามเจรจาชักชวนให้กษัตริย์หันกลับมาประกอบพระราชภารกิจต่อประเทศใหม่ บุเรงนองให้สินบนก้อนใหญ่แก่ชาวโปรตุเกสผู้นั้นเพื่อให้ออกไปจากประเทศ แต่ข่าวลือก็ให้ผลเสียก่อนแล้ว

ที่เมืองสิเรียม มีลูกพี่ลูกน้องของเจ้าเมืองมอญที่เมืองพะโคผู้หนึ่งบวชเป็นพระอยู่มานาน ในที่สุดสึกออกมาและก่อการกบฏขึ้น ก่อนที่บุเรงนองจะออกจากเมืองพะโคไปยังเมืองสิเรียม ได้ทิ้งทหารมหาดเล็กไว้ป้องกันพระเจ้าตะเบงชเวตี้กองหนึ่ง ในระหว่างที่บุเรงนองไม่อยู่ เจ้าเมืองมอญที่เมืองสะโตงมาทูลเชิญพระเจ้าตะเบงชเวตี้เสด็จไปคล้องช้าง พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงเรียกน้องชายคนรองของบุเรงนอง ซึ่งขณะนั้นเป็นอุปราชเมืองตองอูมาอยู่ดูแลเมืองพะโค แล้วพระองค์ก็เสด็จไปคล้องช้างกับเจ้าเมืองสะโตง ในคืนวันหนึ่ง ขณะที่พระองค์บรรทมหลับอยู่ เจ้าเมืองสะโตงก็ลอบปลงพระชนม์พระเจ้าตะเบงชเวตี้เสีย เมื่อน้องชายของบุเรงนองได้ยินข่าวก็รีบกลับไปยังเมืองตองอูประกาศตนเองเป็นกษัตริย์เอกราช เจ้าเมืองสะโตงประกาศตั้งเมืองพะโคเป็นอาณาจักรอิสระพร้อมตั้งตนเองเป็นกษัตริย์ แต่เสนาบดีมอญไม่ยอมรับกลับไปตั้งหัวหน้ากบฏที่เมืองสิเรียมขึ้นบนบัลลังก์ บุเรงนองกลับมายังเมืองพะโคและเดินทัพไปรอบๆ เมือง แม้ว่ามอญจะปิดประตูใส่หน้า แต่ก็ไม่มีมอญผู้ใดออกมาทำร้าย บุเรงนองจึงเดินทางต่อไปถึงเมืองตองอูและชาวตองอูก็ไม่ต้อนรับ อุปราชเมืองแปรก็ตั้งตนเป็นอิสระ อย่างไรก็ดี บุเรงนองมิได้

สูญเสียอำนาจไปทั้งหมด แม้ว่าเขาจะยึดเมืองใดเป็นที่มั่นมิได้เลยแต่เขาก็มีกองทัพที่มีระเบียบ ซื่อตรง และจงรักภักดีต่อเขา

พวกกบฏมอญเกิดแย่งชิงอำนาจกันขึ้นในหมู่ตน เมื่อกษัตริย์มอญองค์ใหม่ฆ่าเจ้าเมืองสะโตงแล้ว บริวารเจ้าเมืองก็พยายามแก้แค้น และไม่ยอมร่วมกับพวกของกษัตริย์มอญใหม่ ยิ่งกว่านั้น บรรดาเจ้าเมืองที่ตั้งตัวขึ้นใหม่ ก็หาได้มีผู้ใดบังอาจออกมาสู้รบกับบุเรงนองไม่ สิ่งหนึ่งที่แน่ก็คือ บุเรงนองจะไม่ยอมแพ้เจ้าเมืองที่เป็นกบฏองค์ใดๆ ทั้งสิ้น พระองค์กลับไปยังที่ราบลุ่มสามเหลี่ยมปากแม่น้ำและรบชนะได้ดินแดนแถบนั้นมามาก ขุนนางมอญต่างนับถือพระองค์และพากันเข้ามาร่วมในกองทัพเป็นจำนวนมาก ครั้นแล้วบุเรงนองก็สั่งให้ไปตามกัปตันโปรตุเกสผู้เคยติดตามเป็นองครักษ์พระเจ้าตะเบงชเวตี้อยู่ กัปตันผู้นี้คือ ดิเอโก ซัวเรส เดอ เมลโล (Diogo Soares de Mello) เป็นผู้น่านับถือและซื่อสัตย์ ผิดกับทหารจ้างโปรตุเกสคนอื่นๆ เพราะเขายังคงคิดว่าตนผูกพันกับน้ำพิพัฒน์สัตยาของพระเจ้าตะเบงชเวตี้จึงไม่ยอมให้มอญติดสินบน เขานำกองทหารของเขาสู้รบหาทางออกมาตามคำเรียกร้องของบุเรงนอง ดังนั้นบุเรงนองจึงเดินทางผ่านกำแพงเมืองพะโคไปตองอู เมื่อบุเรงนองเข้าไปใกล้เมือง กองทัพของเจ้าเมืองตองอูออกจากเมืองมาสวามิภักดิ์ต่อบุเรงนองทั้งสิ้น เจ้าเมืองตองอูยอมแพ้และได้รับอภัยโทษ และได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองตองอูดังเดิม ดังนั้นเจ้าเมืองตองอูจึงซาบซึ้งในการกระทำของบุเรงนองมาก จึงตอบแทนด้วยการเดินทัพไปตีเมืองแปรมาถวายบุเรงนองแสดงความใจดีอีกครั้งหนึ่ง แต่เจ้าเมืองแปรพยายามจะหนีไปยะไข่จึงถูกประหารชีวิต

ต่อมาบุเรงนองเข้าล้อมเมืองพะโค และอย่างน้อยเจ้าเมืองมอญใหม่ก็พยายามแหวกวงล้อมกล้านำทัพออกมาด้วยตนเอง เจ้าเมืองมอญทรงช้างออกมาท้าให้บุเรงนองรบตัวต่อตัว เมื่อบุเรงนองได้รับรายงานก็ให้ทหารยามหลีกทางให้เจ้าเมืองมอญเข้ามาพบ เจ้าเมืองมอญกริ้วมากแต่ก็มิอาจสู้บุเรงนองได้ แต่เกิดเกรงกลัวขึ้นกะทันหันจึงหันหลังกลับหนีไป กองทัพมอญแตกและบุเรงนองได้เมืองพะโคโดยมิได้เสียชีวิตผู้คนกี่มากน้อย ต่อมาเจ้าเมืองมอญถูกจับได้และถูกประหารชีวิต หลังจากชัยชนะครั้งนี้และหลังจากทำพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว บุเรงนองประกาศนิรโทษกรรมและตั้งมอญกลับไว้ในตำแหน่งเดิมเป็นส่วนมาก

แต่ทรงตั้งน้องชายแท้ๆ ไว้ในตำแหน่งสำคัญเช่นเจ้าเมืองตองอู เจ้าเมืองแปร และเจ้าเมืองเมาะตะมะ เป็นต้น

ฝ่ายเมืองอังวะยังคงแข็งเมืองอยู่ และหัวหน้าพวกไทยใหญ่ทั้งหลายยังคงเป็นอิสระ บุเรงนองเห็นว่าพึงหาวิธีให้พวกไทยใหญ่เข้ามารับวัฒนธรรมพม่าได้เท่านั้น มิฉะนั้นไทยใหญ่จะเป็นอันตรายกับพม่าตลอดไป พระองค์ยังตระหนักว่าพวกไทยใหญ่มีพื้นฐานสังคมแบบศักดินาสวามิภักดิ์ ไม่อาจเข้ากันได้กับการบริหารทั่วไปในราชอาณาจักรพม่าได้ และคงต่อต้านการปกครองโดยตรง แต่หากมิได้ดำเนินการปกครองโดยตรงแบบใดแบบหนึ่งต่อพวกไทยใหญ่เสียแล้ว พวกไทยใหญ่ก็ยังคงจะเป็นมรสุมในวงการเมืองพม่าอยู่ต่อไป ขณะที่กำลังคิดใคร่ครวญปัญหาอยู่นั้น ใน ค.ศ.1554 พระองค์ก็ให้พระโอรสยกทัพบกและพระอนุชาคุมทัพเรือไปภาคเหนือ แต่ก็มิอาจยึดกรุงอังวะได้ ในปีต่อมา เจ้าเมืองซานโดเวเกิดขัดใจกับเจ้าเมืองยะไข่ ซึ่งเป็นเจ้าอธิราช จึงส่งบรรณาการมาเชื้อเชิญให้บุเรงนองเข้าไปตัดสิน แต่บุเรงนองก็ฉลาดพอที่จะไม่รับคำเชิญ เพราะการเข้ายึดเมืองอังวะมีความจำเป็นมากกว่า อย่างไรก็ดี พระองค์ยอมรับว่าเจ้าเมืองมีตำแหน่งเสมออุปราชในจักรวรรดิพม่า แล้วพระองค์ก็นำกองทัพบกและกองทัพเรือไปล้อมเมืองอังวะ เจ้าเมืองอังวะปลอมตัวหนีไปแต่ถูกจับได้และได้รับการอภัยโทษ แต่มิได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองอีก บุเรงนองตั้งอนุชาองค์สุดท้องไว้เป็นเจ้าเมืองอังวะแล้วเดินทัพไปรบแคว้นไทยใหญ่ในภาคเหนือต่อไป หลังจากการรบสองครั้งใน ค.ศ.1555 และ ค.ศ.1557 บุเรงนองก็ได้ชัยชนะแคว้นไทยใหญ่ทั้งหมดทั้งในภาคเหนือและภาคตะวันออก

การที่พระเจ้าบุเรงนองทรงได้ชัยชนะต่อแคว้นไทยใหญ่ ส่งผลกระทบกระเทือนต่อรัฐไทยที่เชียงใหม่ ซึ่งส่งคนไปยุยงให้เกิดการกบฏในหมู่พวกไทยใหญ่ สอพวาหรือเจ้าฟ้าไทยใหญ่ ดังนั้นใน ค.ศ.1558 บุเรงนองจึงข้ามแม่น้ำสาละวินและเข้ายึดได้เมืองเชียงใหม่ แต่มิได้ปล้นทำลายเมืองหรือฆ่าผู้คนแต่ประการใด เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นอุปราช แต่พวกช่างส่วนใหญ่โดยเฉพาะช่างเครื่องเขินถูกกวาดต้อนไปตั้งหลักแหล่งที่เมืองพะโค การที่บุเรงนองได้ชัยชนะเชียงใหม่ในครั้งนี้ เป็นสัญญาณให้หัวหน้าไทยใหญ่ทั่วไปตามชายแดนพม่า-จีนยอมจำนน แม้แต่พวกอุปราชมณฑลยูนนานเองก็ยังมาสวามิภักดิ์ต่อบุเรงนอง

ดังนั้น ชื่อเสียงของบุเรงนองจึงโด่งดังมาก ไม่เพียงแต่จีนจะไม่กล้าคัดค้าน แม้แต่เจ้าเมืองมณีปุระริมเขตอินเดียยังต้องส่งบรรณาการให้กษัตริย์พม่า

อีกสี่ปีต่อมา บุเรงนองครุ่นคิดถึงเรื่องการแก้ปัญหาไทยใหญ่ แคว้นไทยใหญ่ทั้งหลายถูกลดอำนาจลงเป็นเพียงเมือง แต่พวกสอพวาได้รับอนุญาตให้คงไว้ซึ่งมงกุฎกษัตริย์และพิธีการ ตลอดจนสิทธิแบบศักดินาสวามิภักดิ์ต่อประชาชนของตน ตำแหน่งหัวหน้าไทยใหญ่ยังสืบต่อกันในสกุล แต่ผู้สืบตำแหน่งคงแล้วแต่ความโปรดปรานของผู้นำและอาจถอดจากตำแหน่งเพราะประพฤติผิดประเพณีได้ อย่างไรก็ดี กษัตริย์พม่าทรงเลือกเจ้าผู้ครองเมืองเฉพาะในหมู่สกุลเจ้าผู้ครองแคว้นเดิม บุเรงนองนำเอาลัทธิธรรมเนียมแบบพม่าเฉพาะที่เข้ากับประเพณีและการปฏิบัติของสังคมศักดินาสวามิภักดิ์ไทยใหญ่เข้ามาใช้ในแคว้นไทยใหญ่ทั้งหลาย พระองค์ยังนำเอามาตราชั่ง ตวง วัด ของพม่าเข้ามา นอกเหนือสิ่งอื่นใด ทรงนำพุทธศาสนานิกายเถรวาทเข้ามาด้วย พวกไทยใหญ่เข้ารับนับถือพุทธศาสนาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 13 แล้ว แต่พระจำนวนน้อยที่อยู่ในบริเวณอันกว้างใหญ่นี้มิสู้คงแก่เรียนนักหย่อนทางวินัยและมีวัดแต่เพียงจำนวนจำกัด นอกจากนั้น การปฏิบัตินับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางธรรมชาติแบบโบราณยังคงมีต่อไปมิได้ลดน้อยลง ตัวอย่างเช่นในพิธีศพของสอพวาคนหนึ่งๆ มีการฆ่าสัตว์ต่างๆ เป็นเครื่องบูชายัญ สัตว์เหล่านั้นมีทั้งช้างศึก ม้าศึก ทาส และสัตว์เลี้ยงจำนวนหลายร้อย

พระเจ้าบุเรงนองห้ามนำคนและสัตว์ทั้งหลายฆ่าบูชายัญ ทรงสร้างวัดจำนวนหลายร้อยวัดที่บริเวณมณฑลไทยใหญ่และสนับสนุนให้พระสงฆ์พม่าไปประจำอยู่ตามวัดที่สร้างขึ้นใหม่ พระองค์ทรงแจกพระไตรปิฎกเป็นพันๆ ชุด และบังคับให้ชาวบ้านจำศีลและภาวนาธรรมในวันพระ เพื่อมิให้พวกไทยใหญ่ตำหนิได้ พระองค์ห้ามการบูชาเทวดา 37 องค์ในเมืองพม่าเอง เช่นเดียวกับพระเจ้าอนุรุทในกาลก่อนผู้ไม่ประสบผลสำเร็จเช่นเดียวกับบทบัญญัติของพระองค์ ว่าด้วยการห้ามบูชายัญสัตว์ต่างๆ นั้น อย่างไรก็ดี กฎเหล่านี้ได้ห้ามมิให้พวกมุสลิมอินเดียฆ่าสัตว์ด้วย เป็นที่สรรเสริญไปทั่วราชอาณาจักร บุเรงนองทรงสนับสนุนการแต่งงานกันระหว่างไทยใหญ่กับพม่า และทรงรื้อฟื้นประเพณีตั้งราชินีไทยใหญ่ขึ้นมาใหม่ พระองค์มีข้อบัญญัติให้โอรสเจ้าไทยใหญ่ทั้งหลายมาเป็นมหาดเล็กอยู่ในวังของพระองค์ด้วยเหตุผลสองประการ คือ เพื่อให้เป็นตัวจำนำที่ดี ให้บิดา

เจ้าชายเหล่านั้นไม่คิดการกบฏ และให้ได้รับการฝึกหัดในราชสำนักพม่า นโยบายอันประเสริฐของพระเจ้าบุเรงนองเกี่ยวกับพวกไทยใหญ่นี้ ทำให้กษัตริย์พม่าองค์ต่อๆ มาปฏิบัติตามตราบจนเสียเมืองแก่อังกฤษใน ค.ศ.1885

ในการไปตีเมืองเชียงใหม่ บุเรงนองเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการแก่งแย่งอำนาจในหมู่ชาวไทยด้วยกัน กษัตริย์ลาวผู้นิยมการรบ คือ พระเจ้าเชษฐาธิราช เป็นนักผจญภัยที่มีความทะเยอทะยาน เคยเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการในเชียงใหม่มาแต่ก่อน และเข้าไปบุกอาณาจักรนั้นอีกเพื่อช่วยเหลืออุปราช บุเรงนองต้องรีบกลับมาขับไล่พระเจ้าเชษฐาธิราช พระเจ้าเชษฐาธิราชจึงรวมกับพวกไทยใหญ่ตั้งสหพันธรัฐขึ้น บุเรงนองจำต้องทำลายสหพันธรัฐนั้น ในปีต่อมา คือ ค.ศ.1559 พระเจ้าเชษฐาธิราชทำไมตรีกับศัตรูเก่า คือ ไทย และย้ายเมืองหลวงไปยังเมืองที่มีป้อมปราการมั่นคงเพื่อเตรียมรับทัพพระเจ้าบุเรงนอง การตระเตรียมเหล่านี้ทำให้พระเจ้าบุเรงนองทรงพระดำริที่จะดำเนินการมิให้กองทัพไทยรวมกับกองทัพของพระเจ้าเชษฐาธิราชและหัวหน้าไทยใหญ่อื่นๆ เพื่อเข้าโจมตีดินแดนพม่า โดยอ้างจากการที่ไทยเคยส่งบรรณาการให้พระเจ้าตะเบงชเวตี้ บุเรงนองเรียกร้องช้างเผือกเป็นบรรณาการ เมื่อได้ยินข้อเรียกร้องนี้ซึ่งมักจะเป็นการยื่นคำขาดเพื่อทำสงคราม กษัตริย์ไทยจึงปรึกษาเสนาบดีซึ่งส่วนมากต้องการสันติภาพให้ยอมตามคำขอร้องของพระเจ้าบุเรงนอง เพราะเกรงความยิ่งใหญ่ของกองทัพพม่าและความสามารถในการรบของกษัตริย์พม่า องค์รัชทายาทเองก็ทรงปรารถนาให้ประนีประนอมโดยชี้ให้เห็นว่าเป็นเพียงการส่งของขวัญตามธรรมดา แต่พระอนุชาและเจ้าพระยาจักรีเสนาบดีคัดค้าน โดยอ้างว่าบุเรงนองคงจะไม่พอใจกับของกำนัลเพียงเท่านั้น แต่ในที่สุดก็จะเข้ายึดทั้งประเทศ เพราะคำนึงถึงการที่พระเจ้าบุเรงนองรวมแคว้นไทยใหญ่นั่นเอง องค์กษัตริย์เองก็พร้อมจะสู้และฟังเสียงฝ่ายน้อย แต่พระองค์ส่งพระราชสาส์นไปอย่างระมัดระวัง พร้อมทั้งคำรับรองอย่างลางเลือนว่ายอมรับบุเรงนองเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในบริเวณนั้นว่า *"ราชมิตร ช้างเผือกนั้นเกิดขึ้นแต่เฉพาะกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ ผู้ปกครองไพร่ฟ้าด้วยความยุติธรรม กษัตริย์พม่าเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่มีอำนาจและปกครองแผ่นดินด้วยความยุติธรรม ไม่มีข้อสงสัยเลยว่าพระองค์อาจจะเป็นเจ้าของช้างเผือกในเวลาอันสมควรได้"*

บุเรงนองไม่พอพระทัยกับพระราชสาส์นนั้น และใน ค.ศ.1563 จึงยกทัพ

ข้ามแม่น้ำสาละวินอีกครั้งหนึ่งและเตรียมกองทัพมาตีอยุธยา อุปราชเชียงใหม่เอาใจออกห่างจากบุเรงนอง แต่ไม่กล้าสู้รบอย่างเปิดเผย ดังนั้นจึงหาทางบิดพลิ้วและลอบตั้งกองโจรโจมตีกองทัพพม่าและมอญ บุเรงนองเดินทัพตรงไปยังเขตแดนไทยและตีได้เมืองสำคัญ คือ เมืองกำแพงเพชรและเมืองสุโขทัยโดยง่ายดาย ขณะนั้นเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นพระราชบุตรเขยของกษัตริย์ไทยยอมอ่อนน้อม แต่ได้รับการยินยอมให้ดำรงตำแหน่งอยู่ต่อไป กองทัพสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้ถูกกองโจรโจมตีมาในระหว่างทางช่วยถ่วงเวลาให้กองทัพไทยเตรียมตัวป้องกันอยุธยาได้อย่างเต็มที่ บุเรงนองตัดสินพระทัยเข้าโจมตีด้านหน้าและยิงปืนใหญ่และปืนคาบศิลาจากหอคอยไม้พิเศษที่สร้างขึ้นเข้าไปในเมือง กองทหารไทยเห็นว่าอยู่ในฐานะเสียเปรียบ จึงออกมาสู้รบ แต่บุเรงนองยิงปืนไล่กลับเข้าไป ในที่สุดไทยยอมแพ้

พระเจ้าบุเรงนองเว้นที่จะเข้าปล้นเมืองอีกครั้งหนึ่ง และมิได้ฆ่าฟันผู้คนเช่นเคย กษัตริย์ไทยและพระมเหสี เจ้าชายองค์รองและเจ้าพระยาจักรีเสนาบดีถูกจับไปเป็นเชลย บุเรงนองได้ทรัพย์เชลยเป็นช้างเผือกและทรัพย์สินอื่นๆ อีกมาก ฝ่ายไทยต้องจัดส่งบรรณาการรายปีประกอบด้วยช้าง 30 เชือก เงินจำนวนหนึ่งและภาษีอีกจำนวนหนึ่ง หรืออีกนัยหนึ่งบรรณาการรายปีเช่นเดียวกับที่ส่งไปถวายพระเจ้าตะเบงชเวตี้ บุเรงนองทรงตั้งเจ้าชายรัชทายาทไทยไว้เป็นอุปราช เจ้าชายพระองค์นี้เป็นผู้เจรจาสันติภาพ และจัดการอพยพช่างฝีมือ ช่างแกะสลัก นักดนตรี นักแสดงและนักเขียนไปยังเมืองพะโค มีวอบรรทุกพระพุทธรูปทองคำนำหน้าขบวนไป พร้อมด้วยโคเทียมเกวียนอีกหลายร้อยตัวบรรทุกทรัพย์สินมีค่าไปเป็นจำนวนมาก ติดตามด้วยช้างอีก 2,000 เชือก และกองทหารม้าและทหารเดินเท้า บุเรงนองประทับนั่งในราชรถประทุน ใช้เจ้านายเชลยศึกลากเดินทางกลับกรุงพะโคและได้รับการต้อนรับจากประชาชนอย่างดียิ่ง

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พระเจ้าเชษฐาธิราชผู้ชรายังคงเตรียมรบอยู่และยุยงให้อุปราชเชียงใหม่ไล่ทหารพม่าที่คุมเมืองอยู่ออกไป บุเรงนองได้รับความยากลำบากในการเข้าโจมตีเชียงใหม่ ในระหว่างปี ค.ศ.1564-1579 บุเรงนองให้พระโอรส หรือพระอนุชา หรือบางครั้งพระองค์เอง นำทัพไปตีเชียงใหม่ถึงแปดครั้ง แม้ว่าจะตีลาวได้แล้ว พระเจ้าเชษฐาธิราชก็พยายามหลบหนีไปได้

และจะปรากฏตัวในระยะต่อมาด้วยการลอบโจมตีกองทัพพม่าในลาว เชียงใหม่ และไทย ในระยะที่บุเรงนองไปอยู่ที่เชียงใหม่ เชลยไทยใหญ่และไทยในเมืองพะโคกบฏเผาพระราชวัง แม้ว่าพวกจลาจลมีจำนวนถึง 10,000 คน แต่ก็ถูกจับได้โดยง่าย เพราะเป็นเพียงการจลาจลมากกว่าการกบฏ เมื่อบุเรงนองกลับมายังเมืองพะโคจึงรู้สึกผิดหวังมาก เพราะความพระทัยกว้างและอ่อนโยนมิได้ก่อให้เกิดความจงรักภักดีในหมู่เชลยแม้แต่น้อย จึงสั่งให้ประหารชีวิตพวกกบฏทันที แต่สังฆราชที่พะโคขออภัยโทษแทน จึงยอมยกโทษให้ แต่ให้ประหารชีวิตตัวหัวหน้าเสีย

อดีตกษัตริย์ไทยได้รับอนุญาตให้ทรงผนวชได้ และขออนุญาตกลับไปนมัสการวัดที่กรุงศรีอยุธยาเป็นครั้งสุดท้ายเพราะทรงพระชราแล้ว หลังจากถวายคำสัตย์ปฏิญาณและสัญญาว่าจะกลับมาเมืองพะโค บุเรงนองก็อนุญาตให้ไป เมื่อกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาก็สึกลาผนวช และวางแผนกับพระโอรสที่บุเรงนองตั้งให้เป็นอุปราชอยู่ในเวลานั้น จะแยกไทยออกจากการปกครองของพม่า พระเจ้าเชษฐาธิราชก็สนับสนุน พระองค์พยายามชักชวนพระราชบุตรเขย คือ เจ้าเมืองพิษณุโลก แต่เจ้าเมืองพิษณุโลกไม่ยอมร่วมมือด้วย โดยกล่าวว่าเป็นบุรุษต้องรักษาเกียรติที่ได้ถวายคำสัตย์สาบานไว้ต่อกษัตริย์พม่า กษัตริย์ไทยทรงพิโรธจึงเตรียมเข้าโจมตีเมืองพิษณุโลก

พระเจ้าบุเรงนองยกกองทัพเข้าบุกไทยเป็นครั้งที่สองใน ค.ศ.1568 ในครั้งนี้พระองค์ยกทัพเข้าเขตไทยผ่านเมืองเมาะตะมะ และตรงมาช่วยเมืองพิษณุโลกที่ถูกล้อมอยู่ กองทัพพม่าและมอญดูจะใหญ่กว่าในครั้งแรก แม้ว่าพงศาวดารพม่าอ้างว่ามีไพร่พลในกองทัพประมาณ 546,000 คน น้อยกว่ากองทัพในสงครามครั้งแรกประมาณ 54,000 คน ตามหลักฐานของนักเดินทางชาวเวนิส ชื่อ ซีซาร์ เฟรเดอริก (Caesar Fredericke) ซึ่งอยู่ในเมืองพะโค ขณะที่บุเรงนองกลับมาจากสงครามครั้งแรก กล่าวว่า กองทัพบุเรงนองมีทหาร 500,000 คน และตามพงศาวดารไทย จำนวนทหารในกองทัพพม่าครั้งแรกก็ระบุจำนวนไว้ 500,000 คน ส่วนในสงครามครั้งที่ 2 รวมทหารที่เกณฑ์มาจากเชียงใหม่และลาวมีจำนวน 900,000 คน จำนวนที่แท้จริงจะเป็นเท่าใดก็ตาม บุเรงนองนำกองทัพที่ใหญ่ที่สุดที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เคยมีมาแต่ก่อน และยังมีทหารอาสาโปรตุเกสอีกกว่า 1,000 คน เพียบพร้อมด้วยปืนคาบศิลาและปืนใหญ่ เนื่องจากมีกำลังทหารมากกว่า

บุเรงนองดำเนินการเช่นเดียวกับในสงครามครั้งแรกโดยเข้าโจมตีด่านหน้า แต่ทหารจ้างโปรตุเกสที่อยู่ฝ่ายไทยยิงปืนใหญ่ต่อสู้ ความเสียหายอันมากมายดังกล่าวทำให้พระองค์ลังเลที่จะเข้ายึดเมือง เพราะหลังจากล้อมไว้ถึงสิบเดือนแล้ว ไทยก็ยังไม่ยอมแพ้

ขณะนั้นพระยาจักรีผู้ซึ่งเคยต่อต้านพม่าใน ค.ศ.1563 และนับแต่นั้นมาถูกกักตัวอยู่ในราชสำนักพม่ามาตลอด มีความเห็นว่าการยอมรับการปกครองของพม่าจะนำความสงบรุ่งเรืองมาให้ประเทศไทยที่เสื่อมโทรมเพราะภัยสงครามอยู่ในคืนวันหนึ่งก็แสร้งทำเป็นหนีพม่ามายังประตูเมืองอยุธยา ยามประตูก็รีบเปิดรับเข้าไป ขณะนั้น กษัตริย์ไทย* ที่เคยทรงผนวชมาก่อนสวรรคตลง และพระโอรสจึงตั้งให้พระยาจักรีเป็นผู้ควบคุมการรักษาความปลอดภัยของบ้านเมือง พระยาจักรีแอบใช้อุบายแก้ไขให้การป้องกันบ้านเมืองอ่อนแอลง และให้สัญญาณไปยังบุเรงนองให้เข้ามายึดเมือง โดยประหารชีวิตอุปราชเสีย และตั้งพระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นผู้รักษาพระนครแทน บุเรงนองเดินทัพต่อไปยังเมืองลาวแต่ไม่อาจจับตัวการ คือ พระเชษฐาธิราชได้ หลังจากทำลายกำแพงเมืองอยุธยาและกวาดต้อนผู้คนในเมืองมากกว่าครึ่งไปไว้เมืองพม่าแล้ว บุเรงนองก็ยกทัพกลับเมืองพะโค อีกหลายปีต่อมา เมื่อได้ทราบข่าวว่าอยุธยาถูกเขมรมารุกรานบ่อยๆ เนื่องจากขาดการป้องกันเท่าที่ควร พม่าจึงอนุญาตให้สร้างกำแพงเมืองใหม่ขึ้นล้อมรอบ

ทุกหลักฐานระบุไว้ตรงกันว่าพะโคเป็นเมืองที่รุ่งเรือง เช่น นักสังเกตการณ์ชาวยุโรป นายซีซาร์ เฟรเดอริก และพ่อค้าอังกฤษชื่อนายราฟ ฟิช (Ralph Fitch) เป็นต้น นอกจากความยิ่งใหญ่และงดงามแล้ว เมืองพะโคยังเป็นศูนย์กลางการค้า แม้จะมีภัยสงครามหลายครั้งในสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้และพระเจ้าบุเรงนอง แต่เส้นทางค้าขายจากจีนผ่านลุ่มแม่น้ำอิระวดีก็ยังเปิดอยู่ตลอดรัชสมัยทั้งสอง เมืองท่าเรือ เช่น เมาะตะมะ สิเรียม และพะสิม ได้รับประโยชน์จากกิจการค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่มาก พวกโปรตุเกสคุมเส้นทางเดินเรือในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และขนสินค้าใส่เรือโปรตุเกสไปยังยุโรป ความร่ำรวยจากการค้าในอาณาจักรจะเห็นได้จากความหรูหราในราชวังของกษัตริย์ เป็นผลงานสร้างสรรค์

---

* คือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

ของศิลปินและนักแกะสลักทั่วเมืองสำคัญต่างๆ ในพระราชอาณาจักร ประตูทั้งสิบสองประตูแสดงให้เห็นว่า เป็นบรรณาการจากเมืองขึ้นและหลังคาก็เป็นทองคำทั้งแท่ง

ราชสำนักบุเรงนองมีบรรยากาศอันอาจเปรียบได้กับราชสำนักในสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธที่หนึ่ง มีข้าราชสำนักที่เป็นทั้งนายทหารและยอดกวี ตัวอย่างเช่น เสนาบดีมะวาเด ซึ่งเป็นขุนพลที่ยิ่งใหญ่ ในยามเย็นหลังจากว่างศึก เขามักนั่งอยู่ในค่ายตราบจนยามดึก รจนาโคลงกลอนที่มีเอกลักษณ์อันงดงาม มีเจ้ามอญองค์หนึ่งชื่อพญาทละ ได้รับการสนับสนุนจากพระเจ้าบุเรงนอง และถึงแม้ว่าจะมีตำแหน่งหน้าที่สูงมีราชการมาก ก็ได้แต่งประวัติพระเจ้าราชาธิราชกษัตริย์มอญขึ้น นอกจากนั้นยังมีนางชินทเวหละ นางสนองพระโอษฐ์ของพระราชินี แต่งบทเพลงรักขึ้นขับกล่อมราชสำนัก ข้าราชสำนักทั้งมอญและพม่าต่างได้อิทธิพลดนตรีและการละครของไทย จึงริเริ่มพัฒนาการดนตรีและละครของตนเองขึ้น สมัยพระเจ้าบุเรงนองยังเป็นรัชสมัยอันยิ่งใหญ่ของวิชากฎหมาย คณะสงฆ์สิบสองรูปร่วมกันสังเขปตัวบทกฎหมายพม่า และพวกลูกขุนอื่นๆ ต่างพากันเขียนบทวิจารณ์ลัทธิธรรมเนียมพม่า ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นกฎหมายของประเทศ พระเจ้าบุเรงนองเองทรงรวบรวมคำพิพากษาที่หลักแหลมไว้ชุดหนึ่งต่อมาได้รวบรวมจัดพิมพ์ขึ้นพระองค์มีจุดมุ่งหมายที่จะรวมเชื้อชาติต่างๆ ทั่วอาณาจักรด้วยการให้มีกฎหมาย วรรณคดี และมาตราชั่ง ตวง วัด ตลอดจนระเบียบวิธีค้าขายร่วมกัน

อาจเนื่องจากพระเจ้าตะเบงชเวตี้ยังไม่เจริญพระชันษาพอจึงมิสู้สนพระทัยในศาสนามากนัก แม้ว่าพระองค์จะเสด็จจาริกบุญไปยังวัดมีชื่อในประเทศ และบริจาคพระราชทรัพย์อย่างมากมายให้วัดพระเกศธาตุ (ชเวดากอง) และวัดมหาธาตุมุเตา (ชเวมุเตา) ตรงกันข้ามกับพระเจ้าบุเรงนอง ทรงเห็นว่าเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะเป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนานิกายเถรวาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังเช่นพระเจ้าอนุรุทและพระเจ้าครรชิตเคยปฏิบัติมาแต่ก่อน พระองค์โปรดให้สร้างโบสถ์วิหารจำนวนมากทั่วประเทศ และพระองค์เสด็จไปยังวัดต่างๆ ในพุกามอย่างเป็นทางการ โดยขบวนมโหฬารพร้อมด้วยเจ้าประเทศราชและเจ้านายทั้งปวง และพระองค์โปรดให้นายช่างหมู่หนึ่งร่วมกันหล่อระฆังทองเหลืองใบใหญ่ประดิษฐานไว้ ณ วัดชเวสิกอง โปรดให้จารึกเรื่องราวเกี่ยวกับชัยชนะและ

ความสำเร็จของพระองค์ด้วยภาษาบาลี มอญ และพม่าลงไว้บนระฆังตามแบบพระเจ้าครรชิต เมื่อพระองค์เสด็จไปเยี่ยมแคว้นไทยใหญ่ทั้งหลายทั้งในยามสงบและยามสงคราม ก็โปรดให้สร้างวัดวาอารามต่างๆ จำนวนมากเช่นกัน พระองค์ถือเป็นพระราชภารกิจในอันที่จะป้องกันความปลอดภัยของพระเขี้ยวแก้วและบาตรของพระพุทธเจ้า ซึ่งเคยเป็นของเจ้าเมืองลังกา และเพื่อรักษาไว้ให้คนรุ่นหลัง

ด้วยจุดประสงค์ดังกล่าว พระเจ้าบุเรงนองแสดงพระปรีชาด้านการทูตอย่างยอดเยี่ยม ขณะนั้นลังกากำลังอยู่ในภาวะยุ่งยากและแตกแยกเนื่องจากโปรตุเกสมารุกรานเมืองหลวงเก่าแก่ คือ เมืองโกสี เกาะลังกานั้นแบ่งแยกออกเป็นหลายอาณาจักรมีอาณาจักร ที่สำคัญเช่นโกสี สิงหฑัณฑ์นคร และจัฟนา ส่วนวัดที่ประดิษฐานพระเขี้ยวแก้วและบาตรอันศักดิ์สิทธิ์นั้นอยู่เมืองโกสี นอกจากเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่บรรจุพระธาตุของพระพุทธเจ้าแล้วยังมีค่าทางการเมือง เพราะชาวลังกาเชื่อว่า "ผู้ที่ได้ครอบครองพระเขี้ยวแก้วและบาตรจะเป็นผู้ปกครองลังกา" โปรตุเกสมาสร้างท่าเรือที่เมืองโคลัมโบ ห่างจากเมืองโกสีไม่กี่ไมล์ และเข้าไปมีอำนาจเหนือเจ้าเมืองที่ยังทรงพระเยาว์อยู่กับผู้สำเร็จราชการประชาชนรู้จักพระนามเจ้าเมืองหนุ่มว่า "พระเจ้าธรรมปาละ" ผู้ปกป้องพุทธศาสนาและผู้รักษาวิหาร แต่สำหรับชาวโปรตุเกสซึ่งแอบถวายศีลมหาสนิทและสั่งสอนพระองค์อยู่ รู้จักพระองค์ในนามว่า *ดอนจอห์น* เป็นเจ้าเมืองขึ้นโดยตรงต่อโปรตุเกส เมื่อเจ้าเมืองลังกาบรรลุนิติภาวะ ผู้สำเร็จราชการเกิดขัดแย้งกับโปรตุเกส จึงหนีไปยังอาณาจักรจัฟนาของพวกทมิฬในภาคเหนือเกาะลังกา ก่อนหลบหนีไป ผู้สำเร็จราชการได้แอบอ้างพระนามเจ้าเมืองเข้าไปลักพระเขี้ยวแก้วในวิหาร แต่เผอิญเป็นองค์ปลอมไป เพราะเจ้าอาวาสได้แอบซ่อนองค์จริงไว้ อีกไม่กี่เดือนต่อมา โปรตุเกสเข้าโจมตีแคว้นจัฟนา จับได้ทั้งเจ้าเมืองและผู้สำเร็จราชการแคว้นโกสี ชาวโปรตุเกสพบพระเขี้ยวแก้วองค์ปลอมแต่คิดว่าเป็นองค์จริงจึงนำกลับไปยังเมืองหลวงของโปรตุเกสในภาคตะวันออก คือ เมืองกัวในอินเดีย เมื่อความนั้นทราบถึงพระกรรณของบุเรงนอง พระองค์ทรงเช่าเรือโปรตุเกสลำหนึ่ง บรรทุกสินค้าที่มีค่าจนเต็มแล้วส่งเรือไปเมืองกัว นำคณะทูตพาณิชย์ผู้มีอำนาจเต็มไปขอซื้อพระเขี้ยวแก้วในราคาที่ไม่จำกัด ชื่อเสียงของพระเจ้าบุเรงนองคงเป็นที่เกรงขามของคนทั่วไป จึงทำให้ไม่มีผู้ใดกล้ามาปล้นเรือที่ประดับธงของพระองค์ทั้งๆ ที่รู้ว่าบรรทุกทรัพย์สิน

มีค่ามากลางทะเล และทั้งๆ ที่มีชาวโปรตุเกสและโจรสลัดชาติอื่นๆ อยู่ในน่านน้ำแถบนั้น

อุปราชเมืองกัวมีทีท่าว่าต้องการจะรับข้อเสนอของพม่าด้วยการยอมขายพระเขี้ยวแก้ว โดยเฉพาะกำลังขาดแคลนทรัพย์สินอยู่ในเวลานั้น แต่สังฆราชที่เมืองกัวต้องการพิสูจน์ต่อชาวพุทธที่เคร่งทั้งที่ลังกาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่าพระบรมธาตุที่สำคัญมิอาจทัดทานอำนาจของคริสต์ศาสนาได้ กัปตันและทหารเรือโปรตุเกสจำนวนมากต่างพากันสนับสนุนอุปราช แต่เมื่อสังฆราชแพ้เสียงข้างมากในสภาบริหารแล้ว จึงหันมาตำหนิอุปราชว่าเห็นแก่เงินและขู่ว่าจะบัพพาชนียกรรมจากศาสนา ในเช้าวันต่อมาที่หน้าวิหารใหญ่ใจกลางเมืองและต่อหน้าฝูงชนทั้งหลายรวมทั้งคณะทูตพม่าด้วย สังฆราชนำพระเขี้ยวแก้วออกมาบดเป็นผงละเอียด ทูตพม่ามิได้ตื่นเต้นแต่ประการใด เพราะอัครมหาเสนาบดีแคว้นโกสีได้กระซิบบอกไว้แล้วว่าพระเขี้ยวแก้วนั้นเป็นองค์ปลอม และได้ออกหมายเชิญให้มายังแคว้นโกสีเพื่อสักการะพระเขี้ยวแก้วองค์จริง

คณะทูตพม่าจึงไปยังแคว้นโกสีและทำสัญญาไมตรีกับเจ้าเมืองและอัครมหาเสนาบดีผู้มีอำนาจเบื้องหลังบัลลังก์ พระเจ้าบุเรงนองจึงส่งทูตพร้อมด้วยของไปถวายวัดและเจ้าเมือง ทำไมตรีกับเจ้าเมืองโกสีซึ่งพระเจ้าบุเรงนองยอมรับว่าเป็นกษัตริย์ที่ถูกต้องตามกฎหมายของลังกา อัครมหาเสนาบดีดูภาคภูมิใจที่มีไมตรีกับบุเรงนอง เพราะในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี เขารู้สึกเสียใจที่กษัตริย์ของพวกเขาเองกลับนับถือคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิกและมิอาจเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาได้ เขาคงจะต้องอึดอัดใจระหว่างความกตัญญูต่อกษัตริย์ของตนผู้ซึ่งให้เกียรติเขามากถึงกับนำเอาธิดาของเขาไปชุบเลี้ยงไว้ในราชสำนักและยกย่องไว้ในตำแหน่งเจ้าหญิงในพระราชวงศ์กับความชื่นชมในองค์พระเจ้าบุเรงนองในฐานะเป็นกษัตริย์ของชาวพุทธ เมื่อเจ้าเมืองสิงหฑัณฑ์นครร่วมมือกับพวกกบฏอื่นๆ เข้าล้อมเมืองโคลัมโบ เจ้าเมืองโกสีและอัครเสนาบดีจึงขอความช่วยเหลือมายังบุเรงนองให้ส่งกองทัพมาช่วย กองทัพบุเรงนองสร้างความประทับใจต่อศัตรูและมิตรด้วยกำลังความเข้มแข็งและกล้าหาญ หลังจากล้อมเมืองไว้แล้ว เจ้าเมืองและอัครมหาเสนาบดีสำนึกในบุญคุณของพระเจ้าบุเรงนอง จึงส่งเจ้าหญิงที่ได้รับแต่งตั้งขึ้นนั้น พร้อมด้วยพระเขี้ยวแก้วและบาตรไปถวายพระเจ้าบุเรงนอง

ต่อมา เจ้าเมืองสิงหขัณฑ์นครส่งทูตไปเฝ้าบุเรงนอง ถวายรายงานว่าสิ่งที่เจ้าเมืองโกสีส่งไปให้นั้นเป็นของปลอม และเสนอขายของจริงซึ่งตนมีไว้ในครอบครองให้แก่บุเรงนอง บุเรงนองปฏิเสธไม่ยอมให้ทูตเข้าเฝ้าด้วยเหตุผลที่ว่าเจ้าเมืองสิงหขัณฑ์นครมิได้เป็นกษัตริย์หรือพุทธศาสนิกชนที่แท้จริงแต่อย่างใด เจ้าเมืองสิงหขัณฑ์นครจึงสร้างวิหารบรรจุพระเขี้ยวแก้วขึ้นในเมืองหลวงอีกแห่งหนึ่งพร้อมกับบรรจุพระบรมธาตุไว้ สังฆราชที่เมืองกัวไม่เข้าใจจิตวิทยาของชนส่วนมาก แม้ว่าท่านจะได้ทำลายพระเขี้ยวแก้วองค์จริงไป ชาวบ้านสิงหลธรรมดาและชาวพื้นเมืองพม่าก็คงไม่เชื่อว่ามนุษย์จะสามารถทำลายพระเขี้ยวแก้วองค์จริงได้ อย่างไรก็ดี มีหลักฐานหนักแน่นแสดงให้เห็นว่า ทั้งพระเขี้ยวแก้วที่ส่งมาให้พระเจ้าบุเรงนองและพระเขี้ยวแก้วที่ปรากฏอยู่ที่วิหารที่เมืองสิงหขัณฑ์นครเป็นพระเขี้ยวแก้วองค์ปลอมชาวพม่าก็ยังคงเชื่ออยู่เป็นธรรมดาว่าพระเขี้ยวแก้วองค์จริงอยู่ที่เมืองพม่า ในขณะที่ชาวสิงหลยังคงยืนยันว่าเป็นองค์ปลอมอยู่นั่นเอง ดูมีเหตุผลที่กษัตริย์สิงหลจะมิเคยพรากจากพระเขี้ยวแก้วองค์จริง แต่ก็ดูมีเหตุผลอีกที่เจ้าเมืองผู้ส่งพระเขี้ยวแก้วให้พระเจ้าบุเรงนองนั้นนับถือคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิก และกำลังต้องการเงินจากกษัตริย์พม่าอยู่อย่างมาก อัครมหาเสนาบดีผู้แนะนำให้ส่งพระเขี้ยวแก้วไปนั้นเป็นพุทธศาสนิกชน ซึ่งมีความประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะทำให้พระธาตุที่มีค่านี้ตกอยู่ในมือชาวพุทธ คงจำกันได้ว่าไม่มีผู้ใดสงสัยเรื่องเกี่ยวกับบาตรที่พระเจ้าบุเรงนองได้รับว่าเป็นองค์จริงหรือไม่

พระเจ้าบุเรงนองทรงดำเนินนโยบายติดต่อกับต่างประเทศเพื่อนบ้านได้เหมาะสม แม้แต่กับชาวต่างชาติและเรือสินค้าที่ไปมาตามท่าเรือพม่า เมืองพะโคนั้นอยู่ริมทะเลและมีพ่อค้าต่างชาติมาติดต่อโดยตรง ตามท่าเรือทุกแห่งมีผู้แทนการค้าของหลวงแปดคนคอยดูแลเก็บภาษีท่าเรือและภาษีสินค้าจากเรือสินค้าต่างชาติ ในอัตราปานกลาง พระองค์ส่งคณะทูตไปยังราชสำนักพระเจ้าอักบาร์ในอินเดีย แต่คงไปถึงเพียงอุปราชที่เมืองกัลกัตตา เพราะรายงานราชสำนักพระเจ้าอักบาร์มิได้กล่าวถึงการที่ทูตพม่ามายังอินเดีย อย่างไรก็ดี พระราชสาส์นและของขวัญที่คณะทูตนำไปนั้น ระบุพระนามพระเจ้าอักบาร์และพระราชสาส์นตอบและของขวัญที่ได้รับกลับมาก็อยู่ในพระนามของพระเจ้าอักบาร์เช่นเดียวกัน พระองค์สนพระทัยในการรบและความกล้าหาญของทหารจ้างโปรตุเกส แต่ก็มิได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับ

พวกเหล่านั้น มิได้ลืมว่าการเกี่ยวข้องกับชนต่างชาติเป็นเพียงธุรกิจ พระองค์ประทานเงินเดือนให้อย่างสูง และให้บำเหน็จรางวัลอย่างพอเพียงหลังชัยชนะแต่ละครั้ง แต่พระองค์ก็คอยสอดส่องดูแลทหารเหล่านั้นไม่ให้ไกลพระองค์ บังคับให้อยู่ในกฎเกณฑ์และระเบียบวินัยที่พระองค์ใช้กับทหารในกองทัพ ดังนั้น เมื่อพระองค์เสด็จไปเชียงใหม่ ทหารจ้างโปรตุเกสบางคนที่เมาะตะมะท้าทายอำนาจของพระองค์ เดินถือธงโปรตุเกสพร้อมทั้งเป่าปี่ตีกลองไปทั่วตลาด เพื่อประท้วงการที่พวกของตนถูกฆ่าตายในการเมาอาละวาด เมื่อพระองค์กลับมาก็สั่งปรับและจำคุกทหารเหล่านั้นทันที ทรงยกย่องและเชื่อถืออยู่แต่กับปตัน เดอ เมลโลเท่านั้น ในอาณาจักรไทยที่พระองค์ตีมาได้นั้นก็ทรงอนุญาตให้ข้าราชการพลเรือนและทหารยังคงอยู่ในตำแหน่งเดิม และออกคำสั่งอย่างเด็ดขาดให้กองทหารรักษาการของพระองค์ที่นั่นมีเมตตาต่อชาวพื้นเมืองเท่าที่ควร

นอกเหนือไปจากนั้น พระองค์นำลัทธิธรรมเนียมและการปฏิบัติทางศาสนาแบบพม่า เช่น การฟังเทศน์ในวันพระและพิธีบวชเด็กหนุ่มเข้าไปยังบริเวณดังกล่าวอีกด้วย พระองค์ดัดแปลงกฎประเพณีพม่าให้เข้ากับประเพณีพื้นเมือง โดยวิธีที่มิให้สังคมพื้นเมืองคัดค้านขึ้นได้ พระองค์ทรงนำศักราชพม่าหรือจุลศักราช และปฏิทินพม่าเข้าไปด้วย แม้จะทรงใช้อำนาจเด็ดขาดแต่ก็มีขันติธรรม หลังจากอาณาจักรไทยต่างๆ ปลดแอกจากพม่าเป็นเอกราชแล้วช้านาน คนไทยก็ยังรำลึกถึงบุคลิกของพระเจ้าบุเรงนองด้วยความชื่นชมและนำไปสอดใส่ไว้ในตำนานพื้นเมืองและนิยายต่างๆ แม้แต่ประเทศไทยซึ่งขมขื่นจากการถูกพม่าเข้ารุกรานอยู่บ่อยครั้งก็ยังใช้ศักราชพม่าอยู่จน ค.ศ.1887 จึงเปลี่ยนไปใช้วิธีการแบบยุโรป ไม่มีข้อแม้เลยว่าตลอดรัชสมัยพระเจ้าบุเรงนอง ชนชาติต่างๆ ทั้งชื่นชมและเกรงกลัวอิทธิพลพม่าทั่วคาบสมุทรอินโดจีน อย่างไรก็ดี ดูเป็นการไม่ยุติธรรมที่จะตัดสินว่าใครยิ่งใหญ่กว่า ระหว่างพระเจ้าอนุรุทกับพระเจ้าครรชิต เช่นเดียวกันหากจะละเลยพระเจ้าตะเบงชเวตี้และสรรเสริญแต่ความสำเร็จของพระเจ้าบุเรงนอง พระเจ้าตะเบงชเวตี้ทรงเป็นนักฝัน และความฝันของพระองค์กลายเป็นความจริงในสมัยพระเจ้าบุเรงนอง แต่ถ้าไม่มีพระเจ้าตะเบงชเวตี้ก็คงไม่มีพระเจ้าบุเรงนอง

ร้านค้าในตลาดเมืองหงสาวดี (พะโค)

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2444/ค.ศ.1901 ภาพจาก Max. and Bertha Ferrars, *Burma*)

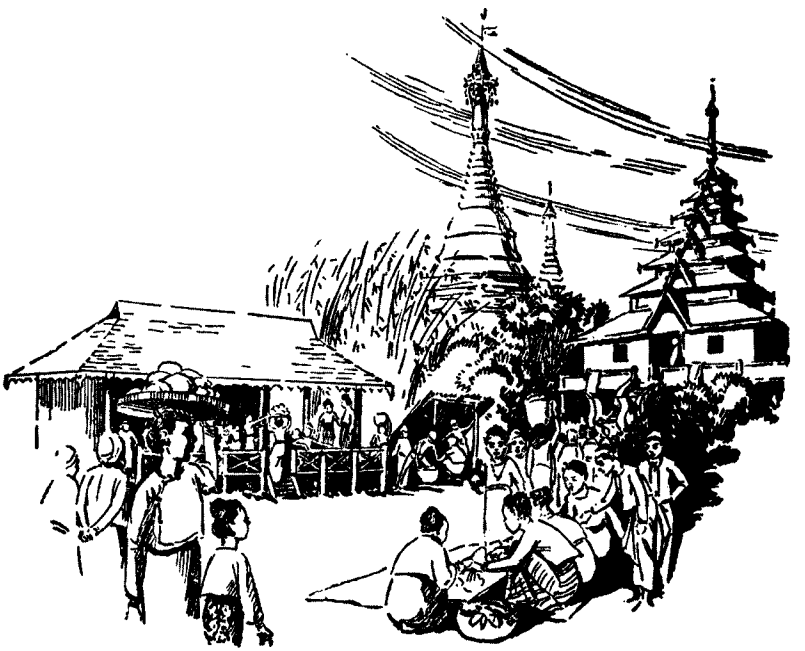

ภาพวาดลักษณะทั่วไปของตลาดพม่าในช่วงกลางศตวรรษที่ 20

(ภาพจาก Mi Mi Khaing, *Burmese Family, 1966.*)

บทที่ 7
ความเสื่อมของอาณาจักรบุเรงนอง

เมื่อพระเจ้าบุเรงนองสวรรคตใน ค.ศ.1581 มีพระชนมายุได้ 66 พรรษา มองจากภายนอกก็จะเห็นอาณาจักรพม่าดูเป็นปึกแผ่นอยู่ เจ้าเมืองต่างๆ ในพม่าต่างเป็นพระอนุชาหรือพระนัดดาทั้งสิ้น กษัตริย์ไทยก็ยังสวามิภักดิ์ดีอยู่ และพระโอรสกษัตริย์ไทยหรือเจ้าชายรัชทายาทนั้นเป็นเจ้าชายหนุ่ม เติบโตขึ้นมาในราชสำนักบุเรงนองและเสมือนเป็นพระอนุชากับพระโอรสของบุเรงนองเอง กษัตริย์ไทยได้ทูลขออนุญาตให้เจ้าชายกลับประเทศเพื่อไปตั้งเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก ขณะนั้นเจ้าชายมีพระชันษาเพียงสิบหกปี เสด็จอยู่ในราชสำนักพม่ามาเก้าปี ได้ฝึกเรียนยุทธวิธีการทหารและการปกครองจากพม่าแต่ตลอดเวลาก็ทรงฝันถึงอิสรภาพ เมื่อมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลกไกลจากอิทธิพลพระบิดา เจ้าชายก็รวบรวมไพร่พลมหาดเล็ก ดำริเตรียมแผนการจะปลดแอกจากพม่า

พระเจ้านันทบุเรงกษัตริย์พม่าพระองค์ใหม่นี้ ได้เคยร่วมทำสงครามในกองทัพพระเจ้าตะเบงชเวตี้มาตั้งแต่พระชนมายุได้สิบสามพรรษาเมื่อครั้งไปตีเมืองไทย และต่อมาเป็นเสมือนพระหัตถ์ขวาของพระบิดา ทรงนำทัพด้วยพระองค์เองก็หลายครั้ง พระองค์ขึ้นเสวยราชสมบัติท่ามกลางความชื่นชมของเหล่าทหารและข้าราชสำนัก และเจ้าชายไทย คือ พระนเรศวร ก็ยังเดินทางจากพิษณุโลกมาถวายความสวามิภักดิ์ต่อกษัตริย์องค์ใหม่ แต่ก็มีเรื่องยุ่งยากเกิดขึ้นโดยมิได้คาดฝัน เจ้าเมืองอังวะซึ่งเป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าบุเรงนองวางแผนจะยึดเมืองพะโค และมีสาส์นไปชักชวนพระญาติอื่นๆ เช่น เจ้าเมืองแปร และเจ้าเมืองตองอู เป็นต้น ให้ช่วยพระองค์ ปรากฏว่าบรรดาพระเชษฐาหรืออนุชาต่างขัดเคืองในแผนการทรยศนี้ ส่งสาส์นต่อไปถวายพระเจ้านันทบุเรง พระเจ้านันทบุเรงจึงรีบส่งกองทัพมายังกรุงอังวะพระเจ้าอาออกมาสู้รบด้วยยุทธหัตถี ปรากฏว่าพระเจ้าอาแพ้และหนีไปชายเขตแดนจีน พร้อมด้วยไพร่พลที่เหลือ แต่เผอิญไปประชวรและสวรรคตกลางทาง ชัยชนะที่ง่ายดายในการต่อต้านครั้งแรกนี้ยิ่งทำให้ชื่อเสียงพระเจ้านันทบุเรงทวีขึ้น แต่ในความมั่นคงแล้วยังไม่สู้แน่นอนนัก

ก่อนที่พระองค์จะยกทัพไปกรุงอังวะนั้น พระองค์มีบัญชาให้ทุกอาณาจักร

ในจักรวรรดิพม่าส่งกองทหารมาช่วยในการรบครั้งนี้ พระนเรศวรถือโอกาสนี้ดุจโอกาสประทานจากสรวงสวรรค์เพื่อประกาศอิสรภาพไทยจากการปกครองของพม่าแทนที่จะนำกองทัพย่อมๆ พระองค์กลับเกณฑ์กองทัพใหญ่มา มีแผนจะติดตามพระเจ้านันทบุเรงไปห่างๆ และถ้าพระเจ้านันทบุเรงแพ้ก็จะเข้าโจมตีกองทัพมอญและพม่า ถ้าพระเจ้านันทบุเรงชนะก็จะถอยทัพอย่างสงบกลับไทยและรอโอกาสต่อไป แผนการดังกล่าวล่วงรู้ไปถึงพระเจ้านันทบุเรง จึงมีรับสั่งให้กองทัพไทยมายังกรุงพะโคเพื่อจะจับองค์พระนเรศวร แต่ขุนนางมอญบางคนคิดว่าพระเจ้านันทบุเรงคงจะแพ้อังวะ จึงลอบส่งข่าวไปบอกเจ้าชายไทยซึ่งกำลังข้ามแม่น้ำสะโตงมายังพม่า เมื่อได้ทราบว่าพระเจ้านันทบุเรงล่วงรู้แผนการของพระองค์ ก็ทรงกล่าวหาว่ากษัตริย์พม่ามิได้ซื่อเตรียมดักจับพระองค์ จึงประกาศอิสรภาพไทย และเดินทางต่อไปเพื่อโจมตีเมืองพะโค แต่พระองค์ก็ต้องประหลาดพระทัยที่ได้ข่าวว่าพระเจ้านันทบุเรงได้ชัยชนะอย่างรวดเร็วที่กรุงอังวะ จึงเปลี่ยนแผนการทันที พระองค์ทรงรวบรวมชาวไทยที่อยู่แถบเมืองพะโคได้ประมาณหนึ่งหมื่นคน และกวาดต้อนกลับเมืองไทยหมด ขณะที่พระองค์ถอยทัพกลับมาช้าๆ กองทัพพระเจ้านันทบุเรงที่เมืองพะโคกองหนึ่งไล่ติดตามมา แต่พระนเรศวรก็สามารถข้ามแม่น้ำสะโตงมาได้และตีกองทัพพม่าพ่ายไปขณะที่จะข้ามแม่น้ำติดตาม ส่วนหนึ่งเพราะความแม่นยำและเพราะโชคดีด้วย ปรากฏว่าพระองค์ทรงยิงปืนยาวข้ามแม่น้ำไปถูกแม่ทัพพม่าตายคาที่ กองทัพพม่าจึงเลิกติดตามทัพพระนเรศวร พระองค์เสด็จกลับไทยอย่างวีรบุรุษผู้นำชาวไทย แม้ว่าพระบิดายังคงมีพระชนม์อยู่

เมื่อตระหนักว่าพระเจ้านันทบุเรงคงต้องติดตามมา พระนเรศวรจึงทรงชู่บังคับเจ้าเมืองชาวไทยทั้งหลายให้เข้าข้างพระองค์ เมื่อมีเจ้าเมืองสองคนปฏิเสธพระองค์ก็ทรงมีบัญชาให้ทำลายเมืองและฆ่าเจ้าเมืองเสีย พระองค์ทรงสั่งให้อพยพผู้คนระหว่างเมืองเชียงใหม่และอยุธยาลงมาอยุธยาให้หมด เป็นยุทธวิธีแบบ *"ตั้งรับ"* เช่นเดียวกับในคริสต์ศตวรรษที่ 20 เมื่อพระเจ้านันทบุเรงยกกองทัพมา พระนเรศวรพร้อมด้วยกองทหารอยู่ในเมืองอยุธยา ซึ่งได้สร้างป้อมค่ายไว้แน่นหนา เพราะพระเจ้านันทบุเรงทรงอนุญาตแต่ครั้งก่อน กองทัพพระเจ้านันทบุเรงเล็กและมิได้ตระเตรียมมาล้อมเมืองที่มีป้อมปราการเข้มแข็งเช่นนั้น จึงถอยกลับไป เจ้าชายไทยมิได้ติดตามกองทัพพม่าไปเพราะกองทัพเขมรเข้ามาบุกรุก เขมรนั้น

นับว่าไทยเป็นศัตรูสำคัญ เมื่อบุเรงนองมีอำนาจสูงสุด เขมรส่งบรรณาการไปพม่าประมาณ 1-2 ครั้ง แต่ก็มิได้เคยมีสัมพันธไมตรีหรือความเข้าใจอันใดเกิดขึ้นระหว่างเขมรกับกษัตริย์พม่า อย่างไรก็ดี เมื่อเห็นไทยเริ่มอ่อนแอเพียงเล็กน้อย เขมรก็มักส่งกองทัพมารุกรานหรือแอบโจมตีอย่างไม่เป็นทางการอยู่เนืองๆ

สงครามสมัยบุเรงนองเป็นสงครามที่ขึ้นชื่อ เพราะทั้งพม่าและมอญต่างมุ่งรบภายใต้ธงของบุเรงนอง ทั้งเพื่อชื่อเสียงและเพื่อรางวัล แทบจะไม่เคยพ่ายแพ้ในสงครามเลย ยิ่งกว่านั้น กองทัพบุเรงนองมิเคยก่อให้เกิดความเสียหายอย่างหนักแต่ประการใด นอกจากในระหว่างสงครามกับไทยครั้งที่สอง แต่ครั้นล่วงมาถึงรัชสมัยพระเจ้านันทบุเรง ขุนพลแต่ครั้งสมัยพระเจ้าบุเรงนองก็แก่ชราไปตามกันและมิได้รับราชการอีกต่อไป หลังจากพระเจ้านันทบุเรงตีไทยครั้งแรกไม่ได้ เหล่าทหารของพระองค์ก็เริ่มท้อถอย และประชาชนไม่กระตือรือร้นอีกต่อไป นันทบุเรงควรเลิกความคิดที่จะโจมตีไทย หรืออย่างน้อยควรรอจนกว่าอาณาจักรพม่าจะฟื้นตัวจากการพ่ายแพ้ครั้งแรกอีกสัก 2-3 ปีก่อน ขณะที่ปล่อยให้พระนเรศวรผู้มีกำลังเข้มแข็งและยังอยู่ในวัยฉกรรจ์สู้รบกับเขมร แต่นันทบุเรงก็ถือทิฐินำทัพไปบุกไทยอีกสองครั้งใน ค.ศ.1585 และ ค.ศ.1586 แต่การบุกรุกทั้งสองครั้งก็พ่ายแพ้และเสียหายอย่างมาก ประชาชนทั้งมอญและพม่าก็เริ่มบ่นคัดค้าน ชายหนุ่มจำนวนไม่น้อยหนีไปบวชเพื่อเลี่ยงการเกณฑ์ทหาร และนันทบุเรงจับพระสึก โดยอ้างว่าเพื่อชำระเหล่าสงฆ์ให้บริสุทธิ์ บรรดาพระราชาคณะทั้งหลายไม่เห็นด้วยกับการกระทำดังกล่าว ต่างพากันภาวนาให้นันทบุเรงหมดอำนาจเสียโดยเร็วโดยทั่วกัน พระเจ้านันทบุเรงจึงเนรเทศบรรดาหัวหน้าพระสงฆ์ไปในถิ่นไกลๆ แถบพม่าตอนบน

ใน ค.ศ.1584 หลังจากแพ้สงครามไทยครั้งแรก เจ้าเมืองตองอูพระอนุชาของพระเจ้าบุเรงนองสวรรคตและพระโอรสได้เป็นเจ้าเมืองแทน ใน ค.ศ.1598 เจ้าเมืองแปรซึ่งเป็นพระอนุชาอีกพระองค์หนึ่งของพระเจ้าบุเรงนองก็สวรรคตลงโดยปราศจากรัชทายาท และพระเจ้านันทบุเรงแต่งตั้งพระโอรสองค์รององค์หนึ่งของพระองค์เองไปเป็นเจ้าเมืองแปร พระเจ้านันทบุเรงไม่เคยทรงแน่พระทัยในความสวามิภักดิ์ของพระปิตุลา และทรงคิดว่าการแต่งตั้งเจ้าเมืองทั้งสองขึ้นแทนที่คงไม่กล้ามาอ้างสิทธิในราชบัลลังก์ของพระองค์ เมื่อทรงแน่พระทัยว่าทรง

ควบคุมสันติภาพในพระราชอาณาเขตไว้ในพระราชอำนาจแล้ว ใน ค.ศ.1590 พระเจ้านันทบุเรงก็ทรงยกกองทัพไปตีไทยอีกครั้งหนึ่งและก็ถูกตีโต้กลับมาดังเช่นกาลก่อน ต่อมาใน ค.ศ.1592 พระองค์ทรงเกณฑ์ริ้พลจำนวนมากท่ามกลางความไม่พอใจของประชาชน ยกกองทัพไปรุกรานไทยอีกเป็นครั้งที่ห้า พระโอรสองค์ใหญ่ผู้เป็นรัชทายาทคุมทัพล่วงหน้าไปก่อน และถูกกองทัพพระนเรศวรโจมตี บัดนั้นพระราชบิดาสวรรคตไปแล้วและพระนเรศวรได้เป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนเรศวร พระมหาอุปราชกับกษัตริย์ไทยทรงกระทำยุทธหัตถี และพระมหาอุปราชถูกฟันขาดบนคอช้าง พระเจ้านันทบุเรงเสียพระทัยมากให้ยกกองทัพกลับ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรทรงพอพระทัยที่ข้าศึกยอมแพ้ แต่ก็ทรงเศร้าพระทัยเป็นอย่างยิ่งที่ได้ฆ่าเพื่อนเล่นตั้งแต่สมัยทรงพระเยาว์ในราชสำนักบุเรงนอง พระองค์จึงทรงสร้างเจดีย์เล็กๆ ไว้เป็นอนุสรณ์ ณ สถานที่ชนช้างและเสด็จกลับอยุธยา พระองค์ได้ยินกิตติศัพท์ที่อยุธยาว่ากองทัพพระเจ้านันทบุเรงสลายตัวไป จึงส่งกองลาดตระเวนไปยังภาคใต้พม่าและยึดริมฝั่งตะนาวศรีได้อย่างง่ายดาย มาบัดนี้สมเด็จพระนเรศวรทรงใฝ่ฝันที่จะรวมพม่าตอนล่างทั้งหมด เพื่อป้องกันความมั่นคงจากศึกขนาบหลัง พระองค์จึงยกกองทัพไปบุกเขมร ขับไล่กษัตริย์ออกและกวาดต้อนเชลยเขมรกลับมาไว้ไทยเป็นจำนวนมาก

ผลของความเสียหายจากการไปบุกเมืองไทยทั้งห้าครั้ง ทำให้ที่ดินในพม่าตอนล่างขาดผู้ดูแลเพาะปลูก นอกเหนือไปจากนั้น ยังมีหนูระบาดจำนวนมากที่ช่วยทำลายข้าวในนาให้สูญเสียไป พวกมอญหมู่หนึ่งก่อการกบฏขึ้นใน ค.ศ.1593 พระเจ้านันทบุเรงอ้างสาเหตุดังกล่าวสั่งจับพวกมอญทั้งหมดและประหารผู้ที่สงสัยว่าคบคิดกบฏ เจ้าเมืองเมาะลำเลิงจึงก่อการกบฏต่อต้านและขอความช่วยเหลือจากสมเด็จพระนเรศวรซึ่งพร้อมที่จะเสด็จมายังพม่าตอนล่าง พวกมอญรีบเข้าร่วมกับพระองค์ ดังนั้นกองทัพไทยและมอญจึงเข้าล้อมกรุงพะโค ฝ่ายเจ้าเมืองแปร ตองอู และเชียงใหม่ต่างส่งทัพมาช่วยด้วยความสวามิภักดิ์ แต่สมเด็จพระนเรศวรมิได้อยู่ทำสงคราม ทรงถอยทัพกลับพร้อมกับนำพวกมอญอาสากลับมาหลายพันคน นอกจากยึดบริเวณตะนาวศรีได้แล้ว พระองค์ก็ยึดเอาเมืองเมาะลำเลิงและเมาะตะมะไว้ได้ สำหรับองค์พระเจ้านันทบุเรงเองกลับประสบความยุ่งยากโดยมิได้คาดฝันกล่าวคือ พระโอรสของพระองค์เองซึ่งตั้งไว้เป็นเจ้าเมืองแปรประกาศตัวเป็นอิสระ

เพื่อประสงค์จะป้องกันดินแดนจากความหายนะทั่วๆ ไปที่บังเกิดในอาณาจักรพม่าเวลานั้น พระเจ้านันทบุเรงทั้งทรงกริ้วและกระวนกระวายพระทัย จึงสั่งให้เจ้าเมืองตองอู เชียงใหม่และอังวะมาอยู่เป็นตัวประกัน แม้ว่าทั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่และอังวะเป็นพระอนุชาแท้ๆ ก็ตาม เจ้าเมืองเหล่านี้จึงประกาศอิสรภาพ พวกลาวลานช้างได้ยินว่าเชียงใหม่กำลังยุ่งยาก จึงยกกองทัพเข้าบุกเชียงใหม่ ทำให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่มีทางเลือกนอกจากขอความช่วยเหลือมายังสมเด็จพระนเรศวรซึ่งรีบเสด็จมาทันที ช่วยขับไล่ข้าศึกออกไปได้และประกาศรวมเชียงใหม่เข้าไว้ในอาณาจักรของพระองค์

เมื่อทรงเห็นว่าอำนาจของพระองค์เริ่มคลอนแคลน พระเจ้านันทบุเรงก็ยิ่งทรงเหี้ยมโหดมากขึ้น และในที่สุดพระญาติองค์หนึ่ง คือ เจ้าเมืองตองอูเห็นว่าพระองค์จะต้องยึดพะโคกลับมาจากพระนเรศวร เพื่อช่วยมิให้พม่าตกอยู่ในมือคนไทย เจ้าเมืองตองอูเห็นว่าเจ้าเมืองยะไข่จะเป็นพันธมิตรได้เหมาะที่สุด ตั้งแต่ถูกพระเจ้าตะเบงชเวตี้รุกรานแล้ว ยะไข่ได้พัฒนาเป็นแคว้นที่มีอำนาจมากที่สุดได้ครอบครองจิตตะกอง และขณะเดียวกันก็เป็นพันธมิตรที่ดีกับเจ้ามุสลิมทั้งหลายในอินเดีย อย่างไรก็ดี ชาวยะไข่ยังคงเป็นนักชาตินิยม และหยิ่งในเกียรติของกำเนิดพม่า เมืองมรหังเมืองหลวงอันยิ่งใหญ่ของแคว้นยะไข่ก็มิใช่เป็นเพียงป้อมที่ยิ่งใหญ่ แต่เป็นทั้งศูนย์กลางการค้าและวัฒนธรรม เป็นคู่แข่งที่สำคัญของกรุงพะโค เจ้าเมืองยะไข่เลียนแบบนโยบายอันชาญฉลาดของพระเจ้าบุเรงนองเกี่ยวกับการค้า ศาสนา และวัฒนธรรม ทำให้เมืองท่าเรือเป็นศูนย์กลางการค้านานาชาติ ข้าราชสำนักประพันธ์กวีนิพนธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองเป็นภาษาพม่าที่ไพเราะ ฝ่ายตุลาการก็แต่งและผลิตผลงานด้านระเบียบ ประเพณี และกฎหมายพม่า แม้จะได้อิทธิพลมุสลิมในด้านที่สตรียะไข่มักเก็บตัวอยู่แต่ในบ้าน แต่กษัตริย์ก็ทรงนับถือพุทธศาสนาและเป็นองค์อุปถัมภ์ทั้งวัดและพระสงฆ์ในพุทธศาสนาทั้งปวง นอกจากมีกองทัพบกที่เข้มแข็งแล้วยังมีกองทัพเรือที่เข้มแข็งด้วย ทหารจ้างชาวโปรตุเกสและ “ลูกครึ่งโปรตุเกส” จำนวนหลายพันคนรับใช้เจ้าเมืองยะไข่อยู่ ทหารเหล่านั้นบ้างก็เคยอยู่ในกองทัพนันทบุเรงมาแล้ว แต่รีบผละจาก “เรือที่กำลังล่ม” นั้นเสีย ชาวยะไข่เป็นพันธมิตรที่ดีของเจ้าเมืองตองอู ตองอูคาดคะเนว่ายะไข่มีความเข้มแข็ง และชาวยะไข่สนใจแต่เพียงการปล้นเอาทรัพย์เท่านั้นมิได้สนใจ

จะเข้ายึดครองเมืองพะโคเลย

ใน ค.ศ.1599 กองทัพเรือยะไข่เข้าโจมตีและยึดเมืองสิเรียม ขณะที่กองทัพตองอูเข้ายึดเมืองพะโค กองทัพเรือยะไข่อีกขบวนหนึ่งก็เดินทางนำทัพบกมาร่วมกับกองทัพตองอูที่ล้อมเมืองพะโคอยู่ อย่างไรก็ดี การล้อมเมืองไม่มีความหมายเพราะทหารทิ้งกองทัพพระเจ้านันทบุเรงหมด และไม่มีการป้องกันเมือง แต่ประการใด ทิ้งเมืองไว้แทบจะเป็นเมืองร้าง และแม้แต่ประชาชนก็หนีไปตั้งแต่เมืองสิเรียมแตกแล้ว กองทัพทั้งสองเดินเข้าเมืองได้โดยสะดวกและปรึกษาแบ่งทรัพย์สิน เช่น ทอง เงิน และมณีมีค่าต่างๆ เท่าๆ กัน ส่วนพระพุทธรูปทององค์ใหญ่ที่พระเจ้าบุเรงนองยึดมาได้จากอยุธยาก็ตกไปอยู่กับชาวยะไข่ ฝ่ายพระพุทธรูปที่พบในวังตกเป็นของตองอู นอกจากนั้น เจ้าเมืองยะไข่ยังนำพระธิดาพระเจ้านันทบุเรงไปและทางตองอูมีหน้าที่อารักขากษัตริย์ผู้เพลี่ยงพล้ำชาวยะไข่ได้ช้างเผือกไปเป็นสมบัติ และยอมให้กองทัพตองอูไปเปิดกรุทรัพย์สินในเจดีย์ที่พระเจ้าบุเรงนองสร้างขึ้นเพื่อนำเอาพระเขี้ยวแก้วและบาตรที่ได้มาจากลังกาไป เจ้าเมืองตองอูมิได้ยึดเมืองพะโคแต่รีบกลับไปตองอูด่วน การกระทำดังกล่าวไม่สู้มีผู้เข้าใจ เพราะจุดมุ่งหมายในการโจมตีพระเจ้านันทบุเรงก็เพื่อยึดบัลลังก์พม่าภาคใต้ บางทีพระองค์อาจจะรู้สึกว่าไม่เข้มแข็งพอ บางทีพระองค์อาจเกรงว่าจะต้องรบกับพระนเรศวรจากประเทศศัตรูต่างแดนที่แวดล้อมด้วยพวกมอญ หรือบางทีเป็นเพราะว่าพันธมิตรยะไข่ขอร้องให้ทำเช่นนั้น กองทัพยะไข่เข้ารื้อค้นพระราชวังและทรัพย์สมบัติในบ้านเมือง และเผาเมืองเสียด้วย และนำเอาเจ้าหญิง ช้างเผือก ทรัพย์สินเงินทองที่ปล้นมาได้ลงเรือกลับไป

เป็นเหตุการณ์ที่ทันเวลาพอดี เพราะขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพใหญ่มาและทรงพบว่าเมืองพะโคพินาศสิ้น พระองค์เดินทัพต่อไปยังเมืองตองอูและเรียกร้องให้ส่งองค์พระเจ้านันทบุเรงเพราะพระองค์ต้องการเป็นผู้รับช่วงอำนาจครอบครองพม่าตอนล่างสืบต่อไป แต่เจ้าเมืองตองอูตอบว่าพระองค์มิได้มีภาระผูกพันจะต้องปฏิบัติ เพราะทรงเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เช่นเดียวกับสมเด็จพระนเรศวร เมื่อทรงดำริว่าชาวยะไข่กลับไปแล้ว กษัตริย์ไทยก็เข้าล้อมเมืองตองอู อย่างไรก็ดี กองทัพเรือยะไข่ยังอยู่ที่ท่าเรือสิเรียม ทหารยะไข่ขึ้นจากเรือเข้าโจมตีตัดหนทางการติดต่อระหว่างกองทัพสมเด็จพระนเรศวรและริมฝั่งทะเล ในไม่ช้า

กองทัพสมเด็จพระนเรศวรเกิดขัดสนเสบียงอาหารและชาวยะไข่ปรารถนาจะปิดทางกลับไทย กองทัพสมเด็จพระนเรศวรตกอยู่ท่ามกลางกองทัพตองอูและยะไข่ จึงรีบถอยอย่างเร่งด่วน แต่ก่อนที่จะถึงชายแดนก็เสียทหารไปมาก ขณะที่ถอยไปก็กวาดต้อนพวกมอญลี้ภัยไปหลายพันคน เพราะมิอาจอยู่เผชิญกับการแก้แค้นของทหารยะไข่ได้ ดังนั้น ความใฝ่ฝันของสมเด็จพระนเรศวรที่จะครองพม่าตอนล่างจึงหมดสิ้นลง

ยังมีบุคคลอื่นอีกสามนายที่มีความใฝ่ฝันอันเดียวกันนี้ คือ นายเดอ บริโต ผู้เป็นเจ้าเมืองสิเรียม เจ้าเมืองอังวะ และนัดจินหน่อง ผู้สืบราชสมบัติจากพระบิดาเป็นเจ้าเมืองตองอู เมื่อกองทัพยะไข่ออกไปจากเมืองสิเรียมแล้ว ก็ทิ้งทหารจ้างโปรตุเกส ชื่อ นายฟิลิป เดอ บริโต ยี นิโคเต ไว้เป็นเจ้าเมืองสิเรียม นายบริโตผู้นี้มีลักษณะตามมาตรฐานของนักเสี่ยงโชคชาวโปรตุเกสทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ กล้าหาญ เจ้าเล่ห์ และโลภโมโทสัน แต่เดิมเขามาจากครอบครัวที่ยากจนในกรุงลิสบอน เริ่มต้นเดินทางมาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยการเป็นลูกเรือในเรือโปรตุเกส หลังจากประสบโชคดีหลายครั้งหลายหน เขาก็ได้เข้าเป็นทหารแม่นปืนในกองทัพเจ้าเมืองยะไข่ อาศัยที่เป็นผู้มีปฏิภาณ ความกล้าหาญและเสน่ห์ดี เขาได้เลื่อนเป็นผู้บังคับการใน ค.ศ.1600 อำนาจโปรตุเกสในการควบคุมการค้าอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มอับแสง เมื่อโปรตุเกสเริ่มแผ้วถางทางมาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ร้อยปีก่อนหน้านี้ โปรตุเกสเพียงแต่สนใจในการสร้างป้อมและโรงงานเล็กๆ เท่านั้น มิได้ปรารถนาจะได้ชัยชนะหรือมาตั้งถิ่นฐานในดินแดนส่วนใหญ่ในบริเวณนั้น อย่างไรก็ดี เมื่อกษัตริย์โปรตุเกสเข้ายึดลังกาด้วยความเห็นชอบและยินยอมของดอนจอห์นธรรมปาละ เป็นแรงหนุนให้ทหารจ้างโปรตุเกสที่ร่วมรบอยู่ในกองทัพกษัตริย์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งตนขึ้นเป็นผู้สร้างกษัตริย์ และในที่สุดก็เข้ายึดบัลลังก์เสียเอง ใน ค.ศ.1599 ทหารจ้างโปรตุเกสผู้หนึ่งในเมืองเขมรร่วมมือกับเพื่อนชาวสเปนบางคนเกือบเข้ายึดเมืองเขมรให้กับตนเองและถวายพระเจ้าฟิลลิปที่สองแห่งสเปนและโปรตุเกส ฝ่ายทหารจ้างโปรตุเกสในกองทัพเจ้าเมืองยะไข่ ทางด้านใต้ของเมืองจิตตะกองริมฝั่งทะเล ขณะที่รบใต้ธงยะไข่ก็เข้ายึดเมืองท่าเรือเดียนกาเข้าไว้เป็นฐานทัพสำหรับประกอบอาชีพโจรสลัดและค้าทาส หากเกิดความจำเป็นก็มักอ้างบารมีอุปราชที่เมืองกัวหรือเจ้าเมืองยะไข่

ทั้งๆ ที่มิได้สวามิภักดิ์ต่อผู้หนึ่งผู้ใดในทั้งสองนั้น

นายเดอ บริโต ได้ตัวอย่างดังกล่าว จึงเกิดความทะเยอทะยานและได้รับความช่วยเหลือจากนายร้อยโท ซาลวาดอร์ ไรเบโร เขาเตรียมปรับปรุงป้องกันเมืองสิเรียมให้เข้มแข็งด้วยการสร้างกำแพงเมือง และขุดคูรอบเมืองเสมือนเป็นเมืองหลวง เขามีกำลังทหารโปรตุเกสอยู่เพียง 50 คน ได้ใช้ทหารเหล่านี้เป็นแกนสร้างกองทัพที่เข้มแข็ง เกณฑ์ทหารมอญมาจากปากแม่น้ำ เมืองพะโคถูกทำลายไปนานแล้ว ทำให้เมืองสิเรียมเป็นศูนย์กลางการค้าแทนที่ในพม่าภาคใต้ ครั้นแล้วนายเดอ บริโต ก็กล่าวหา ใส่ร้าย และขับไล่ข้าราชการชาวยะไข่ที่อยู่กับเขา ทั้งเจ้าเมืองยะไข่และเจ้าเมืองตองอูตระหนักว่านายเดอ บริโตกำลังทรยศต่อเจ้าเมืองยะไข่ จึงส่งกองเรือยะไข่และกองทัพตองอูมายังเมืองสิเรียม นายเดอ บริโตเข้าล้อมกองทัพเรือยะไข่และจับแม่ทัพซึ่งเป็นรัชทายาทยะไข่ได้ ยึดรัชทายาทไว้เป็นตัวประกัน บังคับให้กองทัพตองอูและกองทัพยะไข่ถอยร่นไป จึงยอมปล่อยตัวเจ้าชาย หลังจากได้ค่าไถ่จำนวนมากตอบแทน หัวหน้ามอญก็ทาบทามให้นายเดอ บริโตมาเป็นกษัตริย์ปกครองเมืองสิเรียม นายเดอ บริโตจึงแล่นเรือไปยังเมืองกัวและได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองสิเรียมและเจ้าประเทศราชของกษัตริย์โปรตุเกส และได้แต่งงานกับธิดาอุปราชโปรตุเกสที่กัว พร้อมกับตั้งให้ เดอ บริโตเป็นผู้บังคับการทั่วไปของโปรตุเกส ได้รับมอบเรือรบ 6 ลำ และทหารอีก 3,000 คน เจ้าเมืองมอญที่เมาะตะมะซึ่งยังคงสวามิภักดิ์ต่อไทย ก็ผูกไมตรีด้วยการยกธิดาให้กับลูกชายนายเดอ บริโตซึ่งเกิดกับภริยาเก่า แม้ว่าเมืองพะสิมจะไม่ยอมรับเขา นายเดอ บริโตก็กลายเป็นเจ้าปกครองพม่าตอนล่างแล้ว

เมื่อฐานะของเขามั่นคงแล้ว นายเดอ บริโตก็แสดงนิสัยอันแท้จริงออกมา เขาเริ่มมองดูเมืองท่าเดียนกาอย่างละโมบและผูกมิตรกับโจรสลัดโปรตุเกสที่นั่น เจ้าเมืองยะไข่วิตกว่านายเดอ บริโตจะร่วมมือกับโจรสลัด จึงส่งกองเรือไปโจมตีเมืองเตียนกาโดยไม่รู้ตัว ฆ่าชาวโปรตุเกสที่อาศัยอยู่ ณ เมืองนั้นประมาณ 600 คน โจรสลัดผู้หนึ่ง คือ นายเซบาสเตียน กอนซาเลส ติบาว หนีไปยึดเกาะอีกแห่งหนึ่งประกาศตั้งตนเองเป็นกษัตริย์ ฝ่ายเจ้าเมืองจิตตะกองวิวาทกับพระอนุชา คือ เจ้าเมืองยะไข่ จึงร่วมมือกับเดอ บริโตนักแสวงโชคชาวโปรตุเกส ติบาวร่วมมือกับเจ้าเมืองจิตตะกองเต็มที่ ยกน้องสาวของเขาให้เป็นราชินีและวางยาพิษเขาเสีย

ยึดทรัพย์สินของเขาทั้งหมดรวมทั้งผู้คนด้วย ทั้งอุปราชมุสลิมที่เบงกอลและเจ้าเมืองยะไข่ขณะนั้นพยายามจะเอาชีวิตของเขา ต่อมาอุปราชมุสลิมและเจ้าเมืองยะไข่เกิดรบกันเองขึ้น และเจ้าเมืองยะไข่ถูกบังคับให้รับเดอ บริโตเป็นพันธมิตร ติบาวตอบแทนด้วยการเชิญนายกองเรือยะไข่มาร่วมการประชุมและฆ่าเสียทั้งหมด รวมทั้งยึดกองเรือไว้เป็นสมบัติด้วย นายเดอ บริโตรู้สึกยินดีกับการกระทำดังกล่าว แต่ขณะเดียวกันเขาก็ฉลาดพอที่จะรู้ว่าในที่สุดโชคลาภทั้งหลายคงหมดลงสักวันหนึ่ง ดังนั้น เขาจึงเริ่มหาเงินอย่างรวดเร็ว เขาบังคับให้มอญในอาณาจักรของเขาเข้านับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก และออกกฎทำลายรูปปั้นนอกศาสนาด้วยความเห็นชอบของบาทหลวงที่รักษาการแทนสังฆราชที่เมืองกัว เขาเข้าปล้นวัดพุทธศาสนาและยึดเครื่องประดับและทรัพย์สินทั้งหลายในวัด หลอมทองจากพระพุทธรูปทองคำและหลอมทองเหลืองจากระฆังนำเอามาหล่อปืนใหญ่ กล่าวโดยย่อในเวลา 13 ปีเขารวบรวมทรัพย์สมบัติส่วนตัวได้ 13 ล้านเหรียญทอง

เจ้าเมืองตองอูคนใหม่ คือ นัดจินหน่อง ผู้มีบุคลิกค่อนข้างสมัยใหม่ รอบรู้ในพระไตรปิฎก เป็นปราชญ์ในนิกายเถรวาทที่ต่างออกไป เพราะความเลื่อมใสในพุทธศาสนาของพระองค์เป็นประเภทโน้มน้าวไปในทางอภินิหารและดูเป็นอภิปรัชญา และพระองค์จำแนกธรรมจรรยาเพื่อสามัญชนเท่านั้น พระองค์เป็นนักตีคลีและเป็นทหารมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ใน ค.ศ.1593 เมื่อพระมหาอุปราชพระโอรสของพระเจ้านันทบุเรงถูกสมเด็จพระนเรศวรฟันขาดบนคอช้างนั้น นัดจินหน่องก็อยู่บนหลังช้างอีกตัวหนึ่งใกล้กัน แม้ว่าขณะนั้นจะมีอายุเพียง 15 ปี พระองค์ก็สามารถอาสาพระเจ้านันทบุเรงในอันที่จะนำข่าวทิวงคตของพระมหาอุปราชมาทูลพระชายาพระมหาอุปราชที่กรุงพะโค นางนั้นคือเจ้าหญิงราชาธาตุกัลยาณีแห่งเมืองตองอู เป็นผู้มีความงดงามเป็นที่เลื่องลือ นางมีชันษาแก่กว่านัดจินหน่องถึงหกปี และยังเป็นพระญาติเรียงพี่เรียงน้องกับพระมารดาของนัดจินหน่องอีกด้วย ขณะที่พระองค์รำพันสรรเสริญผู้เสียพระชนม์ ก็สังเกตดูว่าพระเนตรของนางฉายแววเศร้าแล้วก็เปล่งประกายภูมิพระทัยในการทิวงคตอย่างมีเกียรติของพระสวามี นัดจินหน่องหลงรักนางทันที ต่อมาอีก 3 ปีนัดจินหน่องเขียนโคลงกลอนแสดงความรักต่อนาง นางเองก็เป็นกวีอยู่ด้วย จนในที่สุดนางทนอ้อนวอนมิได้ก็ตอบสนองความรักของนางให้แก่นัดจินหน่อง อย่างไรก็ดี พระเจ้า

นันทบุเรงไม่ทรงอนุญาตให้อภิเษกสมรสกัน เพราะต่างวัยกันมาก ฝ่ายนัดจินหน่องก็มีความคิดอยู่เพียงประการเดียวในอันที่จะตั้งนางไว้ในตำแหน่งราชินีพม่าซึ่งมีพระองค์เองเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

ในระหว่างนั้น ขณะที่นัดจินหน่องไปราชการทัพให้แก่พระเจ้านันทบุเรง มีพระญาติผู้หนึ่งบังคับให้นางผู้งดงามนั้นอภิเษกสมรสด้วย และนัดจินหน่องเชื่อว่าพระเจ้านันทบุเรงเป็นผู้สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง นัดจินหน่องจึงร่วมเข้าไปปล้นเมืองพะโคและโดยที่พระบิดาของพระองค์ไม่ทรงทราบ พระองค์เข้าไปในที่คุมขังของพระเจ้านันทบุเรงและปลงพระชนม์พระองค์เสีย โคลงรักและโคลงที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาที่นัดจินหน่องเขียนไว้เป็นจำนวนมากก่อนเขาเป็นกษัตริย์นั้น จัดว่าเป็นโคลงที่ไพเราะและงดงามในวรรณคดีพม่า หลังจากสิ้นพระบิดาแล้วงานชิ้นแรกที่ทรงกระทำ ก็คือ อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงราชาธาตุกัลยาณีและราชาภิเษกพระองค์เองและนางนั้นเป็นกษัตริย์และราชินีตองอูด้วยกัน แต่อาณาจักรของพระองค์ก็มีเพียงเมืองตองอู และยังคงทรงหวังที่จะเห็นนางเป็นราชินีพม่า นัดจินหน่องจึงร่วมมือกับเจ้าเมืองแปรทำสงครามกับพระเจ้ากรุงอังวะเมื่อมอญกบฏยึดราชบัลลังก์เมืองแปร ครั้นแล้วนัดจินหน่องตัดสินพระทัยขอเป็นไมตรีกับเดอบริโตด้วยประสงค์จะใช้เขาเพื่อขยายดินแดนจากที่มีอยู่แล้วและตั้งพระทัยจะไล่เขาออกไปไม่ช้าก็เร็วอย่างไม่มีปัญหา พระองค์เสด็จไปยังเมืองสิเรียมและในงานเลี้ยงรับรองอันหรูหรา เจ้าเมืองทั้งสองต่างปฏิญาณเป็นพี่น้องร่วมน้ำสาบานกัน

ด้วยความพยายามของพระเจ้ากรุงอังวะ ความปราชัยของเดอ บริโตและนัดจินหน่องเริ่มเห็นขึ้นทีละน้อย ในขณะที่อาณาจักรของพระเจ้านันทบุเรงกำลังแตกแยกอยู่นั้น เจ้าเมืองอังวะซึ่งตั้งตัวเป็นกษัตริย์นั้นเป็นพระอนุชาของพระเจ้านันทบุเรง ในประวัติศาสตร์พม่าเรียกว่าเจ้ายองยาน เป็นตำแหน่งก่อนได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองอังวะ พงศาวดารพม่าแบ่งระยะจักรวรรดิพม่าออกเป็นสองสมัย คือ สมัยตองอูและสมัยยองยาน เมื่อพระเจ้านันทบุเรงหมดอำนาจลงสมเด็จพระนเรศวรก็ยุหัวหน้าไทยใหญ่ให้กบฏ ซึ่งไทยใหญ่ก็ทำตาม แต่ต่างก็สู้รบระหว่างกันเองเช่นเคย เจ้าเมืองอังวะปรับปรุงการป้องกันบ้านเมือง แต่พยายามหลีกห่างจากการรบทั้งในภาคใต้ลุ่มแม่น้ำอิระวดีและในที่ราบสูงไทยใหญ่ ทั้งแปรและตองอูร่วมกันคัดค้านการกระทำดังกล่าว แต่เมื่อพวกกบฏมอญยึดเมืองแปรได้

ชาวพม่าในบริเวณนั้นต่างหนีหาที่พึ่ง มิใช่ไปตองอูหากแต่ไปอังวะ เจ้าเมืองอังวะได้กำลังเหล่านี้มาช่วยทำให้เข้มแข็งขึ้น จึงดำเนินการไปตีแคว้นไทยใหญ่ทีละแคว้น ครั้งแรก ชาวไทยใหญ่หวังได้จีนเป็นที่พึ่ง แต่เมื่อหัวหน้าไทยใหญ่ผู้หนึ่งหนีไปยังมณฑลยูนนาน กษัตริย์พม่าขอตัวกลับ อุปราชมณฑลยูนนานก็ส่งกลับมาให้โดยดี ดังนั้นชาวไทยใหญ่จึงหันไปพึ่งสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งรีบเสด็จมาช่วยเหลือโดยเร็ว

ทั้งเจ้าเมืองอังวะและกษัตริย์ไทยสวรรคตใน ค.ศ.1605 ในระหว่างการสงคราม แต่ในขณะที่โอรสของเจ้าเมืองอังวะยังทรงพระเยาว์ นิยมการสงครามและกระตือรือร้นอยู่ พระอนุชาของสมเด็จพระนเรศวรมีพระชนมายุมากแล้ว ทั้งไม่นิยมการรบ และไม่เข้าพระทัยว่าเหตุใดไทยจะต้องไปรบเพื่อชาวไทยใหญ่ พระเจ้าอนอคะเปตลุนทรงมีพระทัยร้อน และก่อนสิ้นรัชสมัยพระบิดา พระองค์บังคับให้เสนาบดีและแม่ทัพนายกองทั้งหลายสาบานว่าจะซื่อสัตย์สวามิภักดิ์ต่อพระองค์ และร่วมรบต่อไป พวกไทยใหญ่ยอมจำนนหมดทุกหนทุกแห่ง และอังวะก็ร่ำรวยด้วยทรัพย์สินผู้คน ในขณะที่อาณาจักรเล็กๆ ในพม่าตอนล่างต่างก็อ่อนแอและปราศจากกำลังหนุน ใน ค.ศ.1608 พระเจ้าอนอคะเปตลุนก็ยึดได้เมืองแปร และใน ค.ศ.1610 ก็ยึดได้เมืองตองอู แต่ทรงแต่งตั้งนัดจินหน่องขึ้นเป็นเจ้าเมืองอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอนอคะเปตลุนทรงตั้งพระองค์เป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาและทรงตั้งปณิธานอย่างเข้มแข็งที่จะกำจัดศัตรูของพุทธศาสนา คือ นายเดอ บริโตไปเสียจากพม่า แต่นายเดอ บริโตก็มิได้สะทกสะท้าน อย่างไรก็ดี พระเจ้าอนอคะเปตลุนทรงปรารถนาชัยชนะที่แน่นอน จึงทรงกลับมายังอังวะเพื่อเตรียมการต่อไป นำเอาพระเขี้ยวแก้วและบาตรมาจากเมืองตองอูด้วย ขณะนั้นนัดจินหน่องไม่พอพระทัยพระเจ้าอนอคะเปตลุนด้วยทรงลดฐานะของพระองค์ จึงแอบเขียนหนังสือชักชวนนายเดอ บริโตให้มายึดเมืองตองอู ฝ่ายนายเดอ บริโตและพันธมิตรมอญ คือเจ้าเมืองเมาะตะมะก็เข้าโจมตีเมืองตองอู แต่นัดจินหน่องซึ่งเตรียมการต้อนรับก็เกิดโกลาหล เพราะอนุชาของพระองค์ไม่ยอมจำนนต่อโปรตุเกสหรือต่อมอญและโจมตีข้าศึกเสียหายมากก่อนที่เขาจะถูกฆ่าตาย นายเดอ บริโตและเจ้าเมืองเมาะตะมะต้องการแก้แค้น และบางทีอาจเป็นเพราะได้นัดจินหน่องยุยงเข้าด้วย จึงเผาพระราชวังและทำลายป้อมค่ายทั้งหลายลงสิ้น แล้วต่างก็พากันถอยไป และ

นัดจินหน่องก็ติดตามพี่ชายร่วมสาบานไปยังเมืองสิเรียมด้วย

ใน ค.ศ.1613 ผู้แก้แค้นแทนพระเจ้านันทบุเรง คือ พระเจ้าอนอคะเปตลุน เสด็จยกทัพมาล้อมเมืองสิเรียม ตามหลักฐานโปรตุเกส นายเดอ บริโตนั้นชะตาตกอับเสียแต่แรก ด้วยเหตุที่ว่าได้ใช้คนไปซื้อดินปืนที่แคว้นเบงกอล แต่เขากลับโกงเงินไปเสียและมิได้กลับมาอีกเลย หากเป็นเช่นนั้นจริงนายเดอ บริโต คงต้องสะเพร่าและใจดำ เพราะพระเจ้าอนอคะเปตลุนขู่จะโจมตีเมืองสิเรียมมาแล้วอย่างน้อยไม่ต่ำกว่าสองปี พระเจ้าอนอคะเปตลุนมิได้มีทหารจ้างโปรตุเกสไว้ในกองทัพเพราะพระองค์ไม่ไว้ใจพวกเหล่านี้ และพระองค์มีแต่เพียงปืนเล็กๆ ไม่อาจทำลายกำแพงที่นายเดอ บริโตก่อสร้างไว้เป็นอย่างดี พันธมิตรของนายเดอ บริโต นักเผชิญโชคชาวโปรตุเกสที่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งยะไข่ ก็กำลังติดพันการรบพุ่งกับชาวยะไข่ ดังนั้น จึงมิได้รับความช่วยเหลือจากด้านนั้น ด้วยเหตุผลที่อธิบายไม่ได้อุปราชที่เมืองกัวก็ล่าช้าไม่ส่งเรือมาช่วยเมืองที่ถูกล้อมอยู่นั้น กองทัพพม่าล้อมเมืองอยู่ต่อมาอีกสามเดือนและนายเดอ บริโตก็ชะเง้อรอคอยเรือที่จะนำกำลังมาช่วย ฝ่ายชาวมอญที่อาศัยอยู่ในเมืองก็มองดูพระเจ้าอนอคะเปตลุนอย่างเป็นผู้มาโปรดเมื่อล้อมเมืองอยู่นาน พระเจ้าอนอคะเปตลุนจึงทรงเสนออนุญาตให้นายเดอ บริโตและครอบครัวลงเรือกลับไปยังเมืองกัว หากเขาจะยอมส่งนัดจินหน่องคืนมาให้ แต่นายเดอ บริโตไม่ยอมรับข้อเสนอ ขณะที่ทั้งนายเดอ บริโตและพระเจ้าอนอคะเปตลุน ไม่ทราบเรื่องมาก่อน ปรากฏว่าอุปราชที่กัวส่งเรือมาช่วยถึงห้าลำและกำลังอยู่ห่างไปไม่กี่ไมล์ พระเจ้าอนอคะเปตลุนจึงสั่งกองทหารให้ลอบขุดอุโมงค์เข้าไปใต้กำแพง เมื่อขุดอุโมงค์แล้วก็ให้ทหารพม่าเข้าไป เกิดปะทะสู้รบกันอย่างดุเดือด ในที่สุดพม่าก็ยึดเมืองสิเรียมได้

เมื่อทหารจับนายเดอ บริโตและนัดจินหน่องมาเฝ้าต่อหน้าพระพักตร์กษัตริย์มองดูนัดจินหน่องอย่างสมเพชและเสนอจะพระราชทานอภัยโทษให้ถ้ายอมสาบานตนว่าจะซื่อสัตย์ตลอดไป นัดจินหน่องกราบทูลว่าได้รับศีลมหาสนิทแล้วและพร้อมที่จะตายกับนายเดอ บริโต พระเจ้าอนอคะเปตลุนจึงตรัสว่า *"เจ้าพอใจจะเป็นทาสของคนต่างชาติมากกว่าจะรับใช้กษัตริย์เชื้อชาติเจ้าเอง"* และให้ประหารชีวิตเสีย ฝ่ายนายเดอ บริโตถูกเสียบประจานไว้ เป็นวิธีการลงโทษตามกฎหมายพม่าสำหรับผู้เข้าปล้นวัดวาอาราม เขาทนทรมานอยู่สามวันก็ตาย ส่วนภริยาของ

นายเดอ บริโตนั้นเป็นธิดาอุปราชที่กัว และคนอื่นๆ ในครอบครัวก็ถูกขายไปเป็นทาส ทหารโปรตุเกสบางพวกพาครอบครัวไปตั้งถิ่นฐานในชนบทในพม่าตอนบน และได้รับอนุญาตให้นับถือคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิก ชาวมอญที่รับราชการอยู่กับนายเดอ บริโต ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนก็ได้รับอภัยโทษโดยทั่วกัน ในวันต่อมาเรือทั้งห้าลำที่อุปราชกัวส่งมาช่วยก็แล่นเข้ามาในอ่าวโดยมิทราบว่าเมืองสิเรียมแตกแล้ว และกษัตริย์พม่าจับไว้ได้ 4 ลำ ส่วนลำที่ห้ายังอยู่นอกอ่าว เมื่อเกิดปะทะสู้รบกันขึ้นจึงสามารถหลบหนีไปได้ ความใฝ่ฝันของโปรตุเกสในอันที่จะสร้างอาณาจักรในพม่าก็หมดสิ้นลง ใน ค.ศ.1615-17 เมื่อเจ้าเมืองยะไข่ได้ใจจากการพ่ายแพ้ของนายเดอ บริโต ได้รับความช่วยเหลือจากฮอลันดาขับไล่กองทหารโปรตุเกส และทำลายอาณาจักรบนเกาะของสหายนายเดอ บริโต ชื่อเซบาสเตียน กอนซาเลส ติบาว ลงได้ แม้ว่ากัวจะพยายามส่งกำลังมาช่วยก็ตาม

การที่พม่าเอาชนะนายเดอ บริโตได้ ทำให้เกียรติยศพม่ากระจายไปทั่วนานาชาติ ทั้งแคว้นยะไข่และไทยต่างพากันหวาดเกรงอำนาจกษัตริย์พม่าที่เพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ดี พระเจ้าอนอคะเปตลุนมิได้มีความทะเยอทะยานที่จะรื้อฟื้นอาณาจักรบุเรงนอง ด้วยประจักษ์ว่ามีกำลังจำกัด พระองค์ปรารถนาแต่เพียงจะสร้างอาณาจักรพม่าขึ้นมาใหม่ หลังจากนายเดอ บริโตพ่ายแพ้ไปแล้ว และพระเจ้าอนอคะเปตลุนได้แสดงพระปรีชาสามารถและน้ำพระทัยดีให้ปรากฏ เจ้าเมืองเมาะตะมะก็ยอมสวามิภักดิ์โดยที่พระเจ้าอนอคะเปตลุนมิต้องเสียกระสุนแม้แต่นัดเดียว พระองค์ได้ดินแดนทางใต้บางส่วนคืนจากไทย แต่มิอาจเข้ายึดตะนาวศรีได้ เพราะมีทหารรับจ้างโปรตุเกสคอยป้องกันดูแลอย่างเข้มแข็ง พระองค์เข้าตีเชียงใหม่ด้วยเกรงว่าไทยจะยุยงไทยใหญ่ให้กบฏ และเพื่อใช้เป็นเขตแดนกั้นระหว่างไทยใหญ่กับไทย แต่พระองค์ก็ทรงพระปรีชาพอที่จะไม่เดินทัพต่อไปยังเมืองลาว (ลานช้าง) แต่กลับมาพม่าด้วยปรารถนาจะให้ประเทศมีระยะสันติภาพที่ยืนนาน

พระเจ้าอนอคะเปตลุนให้สิทธิแก่ทั้งสามเชื้อชาติเท่าเทียมกัน ไม่ละลืมว่ามอญเคยอยู่ใต้การปกครองอันเลวร้ายของนายเดอ บริโตมาแต่ก่อนและยินดีรับพระองค์เป็นวีรบุรุษ พระองค์ให้ตั้งระฆังทองเหลืองไว้ที่หน้าพระราชวัง เพื่อให้ผู้ที่มีความทุกข์หรือประสบความอยุติธรรมใดๆ สามารถมาสั่นระฆังร้องเรียนได้ พระองค์อภัยโทษเจ้าเมืองยะไข่ที่ได้ไปปล้นเมืองพะโคของพระเจ้านันทบุเรง เพราะในกาล

ต่อมาปรากฏว่า เจ้าเมืองยะไข่เป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาที่ดีเลิศในแคว้นยะไข่ และส่งคณะสังฆทูตยะไข่ไปตามคำขอของเจ้าเมืองลังกาเพื่อไปทำพิธีบวชให้พระสงฆ์ลังกา ในเวลานั้น วิหารพระเขี้ยวแก้วได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงแล้วที่เมืองสิงหบัณฑ์นคร และลังกาจำเป็นต้องรื้อฟื้นพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ขึ้นใหม่ เนื่องจากมีสงครามกลางเมืองมาช้านาน ตลอดจนถูกโปรตุเกสเข้าทำลายบ้านเมืองเสียมาก ตามหลักฐาน โปรตุเกสระบุไว้ว่า พระเจ้าอนอคะเปตลุนส่งคณะทูตไปยังเมืองกัว และสาเหตุที่ส่งไปยังคงเป็นปัญหาถกเถียงกันในระหว่างนักประวัติศาสตร์สมัยใหม่ บ้างคิดว่าพระเจ้าอนอคะเปตลุนเกรงว่าโปรตุเกสจะร่วมกับยะไข่มาโจมตีพม่า บ้างก็คิดว่าพระองค์ต้องการความช่วยเหลือจากกัวมารบกับไทย แท้จริงแล้วสิ่งที่พระองค์ปรารถนาก็คือรื้อฟื้นการค้าขาย พระองค์ตระหนักดีว่าอำนาจของโปรตุเกสกำลังเสื่อมลงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และพระองค์มิได้มีความทะเยอทะยานใดๆ ที่จะเอาชนะยะไข่หรือไทย หลักฐานโปรตุเกสยังระบุต่อไปอีกว่า เมื่อกัวส่งคณะทูตตอบกลับมา พบว่าพระเจ้าอนอคะเปตลุนทรงเฉยเมยมิยินดียินร้ายแต่ประการใด บางทีคณะทูตอาจกล่าวถึงการขอเป็นพันธมิตรและพระเจ้าอนอคะเปตลุนมิได้ทรงสนพระทัยแต่ประการใด พระองค์ยังแลกเปลี่ยนทูตกับเจ้ามุสลิมอินเดียและแคว้นอะเจห์ผู้เป็นศัตรูตัวยงของโปรตุเกสที่มะละกา พระองค์มิได้มีพระประสงค์ที่จะใช้พวกมุสลิมต่อต้านพวกคาทอลิกแต่ประการใด ทูตเหล่านั้นเป็นเพียงทูตการค้าทั้งสิ้น

พระเจ้าอนอคะเปตลุนทรงรำลึกได้ว่าเกียรติยศของจักรวรรดิบุเรงนองนั้นเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับการขยายการค้านานาชาติของพม่า ดังนั้น จึงต้องการติดต่อค้าขายกับชาติใหม่ๆ ที่มาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น อังกฤษ และฮอลันดา เป็นต้น เมื่อกองทัพของพระองค์ตีได้เชียงใหม่ พระองค์ได้เชลยติดมาด้วยคนหนึ่ง คือนายทอมัส แซมมวล ซึ่งรับผิดชอบเกี่ยวข้องกับบริษัทการค้าของอังกฤษในอินเดียอยู่ที่อยุธยา พระองค์นำเขากลับมายังกรุงพะโคพร้อมด้วยชาวต่างชาติอื่นๆ และต้อนรับขับสู้เป็นอย่างดี แต่นายแซมมวลได้ถึงแก่กรรมเสียระหว่างที่อยู่ในพม่า ใน ค.ศ.1617 บริษัทส่งผู้แทนสองคนมาอ้างสิทธิในสินค้าของบริษัทที่นายแซมมวลรับผิดชอบอยู่เมื่อครั้งถูกจับมา ปรากฏว่าข้าราชสำนักได้เก็บบัญชีรายการสิ่งของของผู้ตายไว้เป็นอย่างดี เป็นที่น่าประหลาดใจมาก กษัตริย์ได้เปิดโอกาสให้เข้าเฝ้า เพราะคิดว่าคงมาขอเปิดบริษัทค้าขายที่เมืองสิเรียมหรือที่เมืองเมาะตะมะ ผู้แทน

บริษัททั้งสองคนถือโอกาสคล้อยตามความเข้าพระทัยของกษัตริย์ จึงมิได้แจ้งความประสงค์ที่แท้จริงในการเดินทางมาครั้งนี้ กลับถือโอกาสค้าขายเพื่อประโยชน์ส่วนตัวกันไป เมื่อได้ทราบข่าวการค้าขายนั้น กษัตริย์จึงรวบรวมสิ่งของให้พ่อค้าทั้งสองนำกลับไป พร้อมด้วยพระราชสาส์นฉบับหนึ่งถึงบริษัท มีใจความโดยย่อแสดงพระประสงค์ที่จะเปิดความสัมพันธ์ทางการค้าด้วย อย่างไรก็ดี ในระหว่างเดินทางกลับ พ่อค้าทั้งสองขายสินค้าเหล่านั้นหมด นำเงินเข้ากระเป๋าตนเอง และกลับไปรายงานบริษัทว่ากษัตริย์พม่าทรงเป็นทรราชประเภทกระหายเลือด เขาทั้งสองได้รับการทารุณและถูกยึดสินค้าไปหมด แต่ต่อมาภายหลัง บริษัทปลดคนทั้งสองออกจากงานเนื่องจากประพฤติตนไม่เหมาะสม แต่รายงานของบุคคลทั้งสองยังคงอยู่เป็นหลักฐานให้พนักงานบริษัทได้เห็นทั่วกันสืบต่อมาอีกหลายชั่วคน อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารายงานนั้นจะดูดี แต่ขณะนั้นบริษัทก็มิอาจจะมาเปิดโรงงานใหม่ในพม่าได้ เพราะฐานะการเงินไม่อำนวย และยังมีการแข่งขันกับฮอลันดาอยู่อีกด้วย

นอกเหนือไปจากอุปสรรคเหล่านั้นแล้ว พระเจ้าอนอคะเปตลุนตั้งพระทัยจะสร้างเมืองพะโคขึ้นใหม่ และทำให้เป็นศูนย์กลางการค้าและการเมืองของอาณาจักรดังเช่นในสมัยบุเรงนอง ดังนั้น พระองค์จึงโปรดให้สร้างพระราชวังชั่วคราวขึ้นบนฝั่งตรงข้ามแม่น้ำพะโค วันหนึ่ง ปรากฏว่าเจ้าชายรัชทายาทลอบเข้ามาพบนางกำนัลในตำหนักฝ่ายในอยู่เนืองๆ พระเจ้าอนอคะเปตลุนมีรับสั่งให้เจ้าชายเข้าเฝ้าและตรัสว่า *"การฝ่าฝืนกฎในพระราชสำนักดังนี้ ผู้ทำผิดมีโทษถึงถูกจับโยนลงในน้ำมันเดือด"* เจ้าชายรัชทายาทรู้สึกอับอายที่ถูกพระบิดาบริภาษต่อหน้าธารกำนัล ในคืนนั้นจึงลอบเข้าไปในพระราชวังและปลงพระชนม์พระบิดาเสีย เสนาบดีจับองค์รัชทายาทไว้ได้ แต่เกรงว่าความยุ่งยากในราชสำนักอาจยังผลให้เกิดกบฏขึ้นได้ จึงเลือกเจ้าชายรัชทายาทขึ้นเป็นกษัตริย์ ฝ่ายพระอนุชาของพระเจ้าอนอคะเปตลุนอีกองค์หนึ่ง ขณะนั้นเสด็จไปราชการอยู่ ณ กรุงอังวะ ยกกองทัพลงมา บรรดาเสนาบดีจึงพร้อมกันจับเจ้าชายรัชทายาทและถวายราชสมบัติให้แก่พระเจ้าอา กษัตริย์พระองค์ใหม่เสด็จมาถึงก็ให้ประหารชีวิตเสนาบดีทั้งหลายพร้อมทั้งเจ้าชายรัชทายาทในข้อหาสมรู้ร่วมคิดและประกอบฆาตกรรมตามลำดับ และขึ้นครองราชสมบัติในค.ศ.1629 ทรงพระนามว่าพระเจ้าตลุนมิน การปลงพระชนม์พระเจ้าอนอคะเปตลุน

จัดว่าเป็นความสูญเสียอันยิ่งใหญ่ของชาติ แม้จะมิได้บังเกิดผลด้วยการกบฏหรือเสียดินแดนในทันทีทันใด แต่ก็ทำให้ความใฝ่ฝันอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้าอนุรุท พระเจ้าครรชิต พระเจ้าตะเบงชเวตี้ และพระเจ้าบุเรงนองในอันที่จะรวมเชื้อชาติต่างๆ หลายๆ หมู่ หลายๆ เผ่าให้เข้าเป็นชาติเดียวกันต้องสูญสลายไป

พระเจ้าตลุนมินเป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็ง ยุติธรรมและทรงพระปรีชาสามารถ แต่อาจเป็นไปได้ที่พระองค์ขาดมโนภาพดังเช่นพระเชษฐา พระองค์ใช้ชีวิตส่วนใหญ่ไปรบเอาแคว้นไทยใหญ่คืนมาดุจเดียวกับพระบิดาและพระเชษฐา จึงทำให้ทรงคิดว่าในการที่จะให้พวกไทยใหญ่ยอมจำนนและพอใจอยู่ได้นั้นเป็นของสำคัญที่สุด พระองค์อาจคิดว่าการเอาใจชาวไทยใหญ่นั้นง่ายกว่าและเป็นมิตรดีกว่าพวกมอญ นอกไปจากนั้นพระองค์อาจมีมโนภาพที่ถูกบังคับให้ยอมรับความจริงตามสภาพเหตุการณ์รอบตัว พระองค์ไม่ทรงแน่พระทัยในฐานะของพระองค์จนอีกสี่ปีต่อมาด้วยการไม่ยอมให้มีพิธีราชาภิเษก ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่ที่เชียงใหม่หรือแคว้นไทยใหญ่อื่นๆ ใน ค.ศ.1633 พระองค์เสด็จมายังเมืองพะโคและทำพิธีสวมมงกุฎ ณ ที่นั้น แต่อีกปีหนึ่งให้หลัง มอญหมู่หนึ่งก่อกบฏเข้าโจมตีพระราชวังซึ่งทำให้พระองค์เสียพระทัยมาก แม้จะปราบกบฏนี้ลงได้ แต่ก็มีกบฏอื่นเกิดขึ้นในบริเวณใกล้เคียง เช่นที่เมาะลำเลิง และเมื่อส่งกองทัพไปปราบ พวกกบฏก็พากันอพยพหลบเข้าไปในไทยเป็นจำนวนมาก การอพยพดังกล่าวเริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรก่อการขึ้น และกลายเป็นนโยบายที่กษัตริย์ไทยทุกพระองค์สนับสนุน การอพยพเหล่านั้น ผู้อพยพส่วนมากตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรในประเทศไทย แต่บางพวกก็หันกลับมาเป็นหมู่ๆ ปล้นสะดมและโจมตีชาวพม่าอยู่เนืองๆ เมื่อกองทัพพม่ามาปราบก็มักถอยหนีเข้าเขตไทยอีก เป็นดังนี้เรื่อยมา ในที่สุด พระเจ้าตลุนมินจึงสรุปว่า ไม่ว่านโยบายของพระองค์จะเป็นไปอย่างเสรีต่อมอญเพียงใดก็ตาม ก็มิอาจจะหวังความร่วมมือจากมอญได้อีกต่อไป

นอกจากนั้น แม่น้ำพะโคก็เกิดตื้นเขินขึ้นมาจนเมืองนั้นมิอาจติดต่อกับทะเลได้อีกต่อไป ถ้าเผอิญมีช่องทางค้าขายใหม่ๆ พระองค์ก็คงย้ายเมืองหลวงไปยังเมืองสิเรียม แต่ทั้งอังกฤษและฮอลันดายังคงไม่สนใจที่จะพัฒนาการค้าขายกับพม่า และทั้งอังกฤษและฮอลันดายังคงแข่งขันกันอย่างเต็มที่ในประเทศไทย พ่อค้าบางพวกพยายามเข้าไปแทรกแซงการเมืองภายในประเทศและพยายามทำตนเป็น

ผู้แต่งตั้งพระเจ้าแผ่นดินไทย และการคดโกงตลอดจนเล่ห์เหลี่ยมเพทุบายของพ่อค้าอังกฤษและของบริษัทการค้าฮอลันดาในภาคตะวันออกทำให้พระองค์ขยาดมิปรารถนาจะติดต่อกับพ่อค้าต่างชาติเหล่านั้น พ่อค้ายุโรปมองดูกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่าทะลึ่งตึงตังไม่สู้มีความสลักสำคัญอันใด และยังดูก้าวร้าวอีกด้วย แต่กษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มองดูพ่อค้าอังกฤษและฮอลันดาว่าเป็นพวกละโมบตลบตะแลงและชอบหาเรื่อง ปีศาจนายเดอ บริโตเหมือนยังคงวนเวียนหลอกหลอนอยู่แถวเมืองสิเรียม คอยเตือนชาวพม่าว่าพ่อค้ายุโรปนั้นเหมือนๆ กัน นอกเหนือไปจากนั้น กษัตริย์ทรงดำริว่าหากมีเหตุการณ์ฉุกเฉิน การจะลงมาตามลำแม่น้ำดูจะง่ายกว่าขึ้นไป และหากจะคุมพม่าตอนล่างอยู่ที่กรุงอังวะก็จะง่ายกว่าคุมพม่าตอนบนอยู่ที่เมืองสิเรียม ดังนั้น ใน ค.ศ.1634 พระองค์จึงย้ายเมืองหลวงไปยังกรุงอังวะและทำพิธีราชาภิเษก ณ ที่นั้น แสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ของชาวพม่าและไทยใหญ่มากกว่าเป็นของพวกมอญ

เป็นการยากที่จะกล่าวว่าการที่พระเจ้าตลุนมินย้ายเมืองหลวงขึ้นไปพม่าตอนบนนั้น เป็นความฉลาดหรือโง่เขลา ภายในเวลาไม่กี่ปีหลังจากย้ายเมืองหลวงไปกรุงอังวะแล้ว อังกฤษและฮอลันดาก็เข้าแทนที่โปรตุเกสในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเริ่มพัฒนาการค้าแบบใหม่ในบริเวณดังกล่าว การที่พระเจ้าตลุนมินเสด็จไปจากพม่าตอนล่างทำให้พระองค์ขาดการติดต่อกับโลกภายนอก อีกประการหนึ่ง ใครจะกล่าวได้ว่าอาณาจักรพม่าจะมีอิสรภาพยืนยาวต่อไปถ้าได้ย้ายเมืองหลวงมายังเมืองสิเรียม ไม่มีปัญหาว่าเมืองสิเรียมคงจะเป็นศูนย์กลางของการค้านานาชาติแต่ก็คงเป็นศูนย์กลางของกลอุบายนานาชาติเช่นเดียวกัน แม้แต่เมืองท่าภาคใต้ของพม่า เช่น เมืองมะริด ซึ่งพระเจ้าอนอคะเปตลุนมิอาจตีกลับคืนมาได้และยังอยู่ใต้การปกครองของไทยก็ได้กลายเป็นสถานีเตรียมแผนการและวางเล่ห์อุบายของนานาชาติ แต่เดิมมีทหารโปรตุเกสป้องกันอยู่ แต่ต่อมากลายเป็นแหล่งโจรสลัด มีผู้นำเป็นชาวอังกฤษสองคนรับราชการอยู่กับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ และต่อมาเข้ามาพัวพันกับแผนการของนักผจญภัยชาวกรีกที่มีชื่อเสียงไม่สู้ดีคนหนึ่ง คือนายคอนสแตนติน ฟอลคอน ผู้ได้รับความสนับสนุนจากพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 และบาทหลวงฝรั่งเศสนิกายเจซูอิทผู้มามีอิทธิพลในไทย และพยายามเปลี่ยนศาสนาในประเทศไทยให้เป็นคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิกเกือบสำเร็จ เพื่อให้ไทยอยู่ใต้

อารักขาของฝรั่งเศส เหตุการณ์ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเพียงสาเหตุเพราะสมเด็จพระนารายณ์กษัตริย์ไทยต้องการได้ประโยชน์เต็มที่จากกิจการค้าของชาวยุโรป หากพระเจ้าตลุนมินเป็นสมเด็จพระนารายณ์ แวดล้อมด้วยมอญที่กบฏและไม่นิยมพระองค์อยู่ด้วยแล้ว พระเจ้าตลุนมินคงตกเป็นเหยื่อของการแข่งขันระหว่างอังกฤษและฮอลันดา และผู้สืบราชสมบัติต่อมาก็คงต้องเผชิญกับการแข่งขันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสที่ดุเดือดกว่า ไม่แต่เฉพาะในเรื่องการค้าขายเท่านั้น แต่ด้วยเหตุผลของความยิ่งใหญ่ทางการเมืองในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การที่พระเจ้าตลุนมินไม่ไว้ใจชาวยุโรปนั้นทำให้นักประวัติศาสตร์อังกฤษกล่าวหาว่าพระองค์เป็นโรคเกลียดชังชาวต่างชาติ แต่ต้องยอมรับกันว่าพระองค์เป็นดังนี้ก็เพราะพระองค์ต้องเผชิญกับเล่ห์เหลี่ยมของพ่อค้ายุโรปนั่นเอง การย้ายเมืองหลวงไปอังวะทำให้อาณาจักรพม่าอยู่รอดต่อมาอีกร่วมร้อยปี

พระเจ้าตลุนมินมิได้ทรงทอดทิ้งพวกมอญเสียทีเดียว หรือมิได้กำจัดพวกมอญแต่ประการใด พระองค์ยังคงแต่งตั้งมอญไว้ในตำแหน่งบริหารในพม่าตอนล่าง และยังคงเอาพระทัยใส่ในสวัสดิภาพของพวกมอญอยู่เสมอ พระองค์เปิดเส้นทางค้าขายและทางลงทะเลให้พวกมอญไปมาค้าขายกับชาวพม่าตอนบนและกับโลกภายนอกได้ หลังจากย้ายเมืองหลวงไปอังวะได้ประมาณหนึ่งปี ผู้แทนของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ที่เดินทางมายังพม่าก็ได้รับการต้อนรับอย่างดีจากพระเจ้าตลุนมิน และได้รับอนุญาตให้เปิดบริษัทได้ที่เมืองสิเรียม อย่างไรก็ดี เมื่อฮอลันดาดำเนินนโยบายดังเคย คือ พยายามผูกขาดการค้านานาชาติในพม่า พระเจ้าตลุนมินก็พยายามป้องกันผลประโยชน์ ไม่แต่เฉพาะของพวกมอญ แต่ของพ่อค้าอินเดียและโปรตุเกสด้วย ฮอลันดาไม่พอใจที่ได้กำไรน้อยจากการค้ากับพม่า เมื่อไม่อาจเข้าผูกขาดการค้าแต่เพียงผู้เดียวได้ ฮอลันดาก็วิจารณ์การที่กษัตริย์ควบคุมสินค้าบางประเภทและตำหนิค่าขนส่งสินค้าไปและกลับจากอังวะว่าแพง และอัตราภาษีสูงเพราะกำหนดไว้ถึงร้อยละ 16.5 แต่พ่อค้าฮอลันดามิได้ระบุความจริงไว้ว่าแม้จะมีโสหุ้ยสูง แต่พวกเขาก็ยังได้กำไรถึงประมาณร้อยละ 40 ของต้นทุนทั้งหมด ความจริงมีอยู่ว่า แม้จะบ่นว่าประการใด พ่อค้าเหล่านั้นก็มิได้เลิกกิจการบริษัท แสดงให้เห็นว่าการค้าต้องได้กำไรอยู่มาก พม่าเป็นตลาดค้าที่ดีของสินค้าประเภทผ้าจากอินเดียและนอกเหนือไปจากผลผลิตของตนเอง เช่น งาช้าง ทอง

สีเสียด ดีบุก ตะกั่ว และสำริด พม่าส่งสินค้าออกที่ได้รับมาจากมณฑลยูนนาน การที่ฮอลันดาบ่นว่าขาดทุนก็เห็นจะเป็นเพราะต้องการกีดกันบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ เพราะอังกฤษกำลังเริ่มสนใจกับการค้าในพม่ามากขึ้น ใน ค.ศ.1647 บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษส่งเรือลำหนึ่งพร้อมด้วยสินค้า มีมูลค่าประมาณ 20,000 ปอนด์สเตอร์ลิง ไปยังท่าเรือพม่าและเปิดบริษัทที่เมืองสิเรียม

พระเจ้าตลุนมินเป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่อีกผู้หนึ่ง พระองค์โปรดให้สร้างเจดีย์คะองค์มุเตาบนฝั่งแม่น้ำอิระวดีตรงข้ามเมืองอังวะและประดิษฐานพระเขี้ยวแก้วและบาตรที่พระเจ้าบุเรงนองทรงได้รับมาจากลังกา พระเจ้าบุเรงนองเคยโปรดให้บรรจุไว้ในเจดีย์ที่เมืองพะโค แต่ก่อสร้างไม่สำเร็จ นัดจินหน่องและพระบิดาเข้าไปเจาะที่บรรจุนำเอาของศักดิ์สิทธิ์ทั้งสองสิ่งมาบรรจุไว้ชั่วคราวในวัดเล็กๆ แห่งหนึ่งที่เมืองตองอู ต่อมาพระเจ้าอนอคะเปตลุนจึงนำมายังกรุงอังวะและมาบรรจุไว้ในเจดีย์เล็กๆ เป็นการชั่วคราว พระเจ้าตลุนมินรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะสร้างเจดีย์อันถาวรบรรจุพระธาตุอันศักดิ์สิทธิ์แทนพระเชษฐา คือ พระเจ้าอนอคะเปตลุน และพระอัยกา คือพระเจ้าบุเรงนอง ดังนั้นพระองค์จึงส่งทูตไปลังกาไปนำแบบการก่อสร้างวัดที่สำคัญที่อนุราชปุระมาเป็นแบบการสร้างเจดีย์คะองค์มุเตา พระองค์ทรงอุปถัมภ์พระสงฆ์ที่มีชื่อในด้านการศึกษาและวินัย และสนับสนุนพระสงฆ์ทุกระดับให้ปฏิบัติตามวินัยอย่างเคร่งครัด ครั้งหนึ่งเมื่อพระโอรสกบฏยึดพระราชวังและในท่ามกลางความวุ่นวาย พระเจ้าตลุนมินทรงหลบหนีไปอาศัยอยู่ในวัดใกล้เคียง เจ้าอาวาสไม่ยอมรับพระองค์เข้าไปในวัด โดยอ้างว่าตามกฎแห่งวินัยสงฆ์ไม่อนุญาตให้พระสงฆ์ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ดังนั้นกษัตริย์จึงต้องไปอาศัยอยู่ในวัดอีกแห่งหนึ่ง เมื่อพระโอรสถูกประหารชีวิตและปราบกบฏลงได้เรียบร้อยแล้ว พระเจ้าตลุนมินทรงทำพิธีเลี้ยงพระถวายพระภิกษุเจ้าอาวาสที่ได้ให้พระองค์อาศัยอยู่ในวัด และเจ้าอาวาสผู้ปฏิบัติตามวินัยอย่างเคร่งครัดมิให้พระองค์เข้าพักอาศัยอยู่ด้วย พระองค์สนับสนุนการศึกษาพระไตรปิฎกและลัทธิขนบธรรมเนียมพม่า เพราะเป็นที่นิยมกันว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชนทุกเชื้อชาติ ผลก็คือ เสนาบดีผู้หนึ่งได้ประมวลกฎหมายพม่าขึ้นมาใหม่อีกฉบับหนึ่ง ซึ่งใช้แทนกฎหมายธรรมวิลาสและกฎหมายพระเจ้าฟ้ารั่ว

พระเจ้าตลุนมินทรงเป็นนักบริหารที่สามารถยิ่งผู้หนึ่งของพม่า พระองค์

ตระหนักดีว่าระบบบริหารที่ถาวรเป็นสิ่งจำเป็นและระบบดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ก็ในยามสงบเท่านั้น ดังนั้น พระองค์จึงแลกเปลี่ยนคณะทูตกับแคว้นยะไข่และผูกสัมพันธไมตรีระหว่างกัน นอกจากนั้น พระองค์ยังส่งคณะทูตไปเฝ้ากษัตริย์ไทยเพื่อยืนยันว่ากษัตริย์พม่ามิได้มีความทะเยอทะยานในอันที่จะขยายเขตแดนแต่ประการใด และในมุมกลับก็ต้องการให้แน่ใจว่าไทยจะไม่ยุยงพวกไทยใหญ่ให้กบฏ พระองค์ประกาศอำนาจของสถาบันลุดอให้ประจักษ์ชัดว่าเป็นทั้งคณะองคมนตรีและศาลสูง พระองค์เรียกเก็บภาษีจากทั่วพระราชอาณาจักร ดังนั้น จึงกำหนดอัตราภาษีที่เจ้าของที่ดินจะต้องเสีย ให้มีการสำรวจและรังวัดธรณีสงฆ์ตลอดจนวัดวาอารามต่างๆ พร้อมทั้งให้บันทึกลงเป็นหลักฐาน และเพราะเคยมีประสบการณ์มาก่อนแล้วในเรื่องที่ประชาชนมักลังเลที่จะเข้าเป็นทหาร พระองค์จึงตั้งระเบียบใหม่ที่จะเกณฑ์ทหารขึ้นในเวลาอันรวดเร็ว พระองค์สนับสนุนประชาชนโดยเฉพาะพวกเชลยศึกให้ตั้งถิ่นฐานและขุดคลองระบายน้ำในนาในมณฑลกยอสี และแล้วก็จัดคนเข้าเป็นหมู่ตามแบบอย่างหมู่คนงานที่เคยมีอยู่ตั้งแต่สมัยพุกาม แต่สมาชิกหมู่ชนใหม่นี้จะรับราชการทัพในยามสงครามเท่านั้น ก่อนรัชสมัยของพระองค์ประมาณจำนวนทหารอาชีพอย่างใกล้เคียงที่สุดก็มีหมู่ทหารรักษาวัง ซึ่งพระเจ้านรปติสิทธูตั้งขึ้นในสมัยพุกามตอนปลายขณะนั้น ครอบครัวคนหลวงเหล่านั้นในแคว้นกยอสีประกอบเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพหลวง ผลลัพธ์ก็คือ เสนาบดีทั้งหลายในราชสำนักของกษัตริย์ต่างเริ่มสูญเสียอำนาจบังคับบัญชาทัพ และบัดนี้เสนาบดีเองก็เป็นนักกฎหมายอาชีพและเป็นข้าราชการ หรืออีกนัยหนึ่งพระเจ้าตลุนมินมิได้แต่เพียงรวมการปกครอง แต่ยังได้แยกทหารและพลเรือนออกจากกันได้สำเร็จอีกด้วย เมื่อเกิดสงครามขึ้น เป็นที่แน่นอนว่าจะต้องมีกองทหารเกณฑ์ใต้บัญชาของนายทหารของตน

นอกจากนั้น พระเจ้าตลุนมินยังค่อยๆ เลิกตำแหน่งอุปราชมณฑล ก่อนหน้านี้ข้าหลวงเป็นผู้ดูแลกิจการมณฑลต่างๆ ข้าหลวงเหล่านั้นบ้างก็มีฐานะเป็นอุปราชและบ้างก็เป็นเจ้าเมือง ดังเช่นข้าหลวงเมืองอังวะ แปร ตองอู และเมาะตะมะเป็นต้น ในสมัยพระเจ้าตลุนมิน ผู้ปกครองมณฑลต่างๆ มีฐานะเป็นเพียงข้าหลวงเท่านั้น ยกเว้นแต่อุปราชมณฑลเจ็ดเขา ซึ่งอยู่ระหว่างเทือกเขายะไข่และลุ่มแม่น้ำอิระวดี มีเมืองมินดงเป็นเมืองหลวง มณฑลนั้นจัดว่ามีความสำคัญเพราะ

มีประวัติเกี่ยวข้องพัวพันมาตั้งแต่สมัยพวกปยุ เคยเป็นมณฑลที่มีอุปราชหญิงผู้หนึ่งซึ่งนับรวมว่าเป็นหนึ่งในผีป่าสามสิบเอ็ดตัว และพระโอรสพระเจ้าครรชิตก็เคยได้รับแต่งตั้งให้เป็นอุปราชปกครองดินแดนนี้ เนื่องจากเป็นดินแดนห่างไกลไปริมเขตแดน เหตุการณ์แวดล้อมมักทำให้อุปราชจำเป็นต้องดำเนินการไปเองโดยไม่รอฟังคำสั่งจากเมืองหลวง หลังสงครามอังกฤษกับพม่าครั้งแรกใน ค.ศ.1824 มีการตั้งข้าหลวงที่เมืองย่างกุ้งให้มีตำแหน่งเป็นอุปราช การที่ตำแหน่งอุปราชค่อยๆ สูญหายไปก็เป็นของธรรมดาเนื่องจากสภาลุดดอมีอำนาจมากขึ้น

พระเจ้าตลุนมินมีพระโอรสสืบราชสมบัติต่อ คือ พระเจ้าพินดาเล พระองค์เป็นกษัตริย์อ่อนแอและประสบโชคร้าย เนื่องจากเข้าไปเกี่ยวข้องกับการต่อสู้ในระหว่างพระราชวงศ์ของจีน กล่าวคือพวกแมนจูขับไล่ราชวงศ์หมิงออกจากประเทศจีน แต่พวกแมนจูมิได้มีชัยชนะอย่างเด็ดขาด จนอีกระยะหนึ่งต่อมาใน ค.ศ.1644 จักรพรรดิหยุงลี ซึ่งเป็นจักรพรรดิราชวงศ์หมิงองค์สุดท้าย ถอยกองทัพลงมายังมณฑลยูนนานและต่อสู้พวกแมนจูอยู่ แต่ขณะนั้นพระองค์เป็นเพียงผู้ลี้ภัยมิใช่จักรพรรดิ และกองทหารที่สูญเสียกำลังใจของพระองค์ก็เป็นเสมือนโจรผู้ร้ายมิใช่ทหารอีกต่อไป ต่างพากันหลบหนีเข้ามาในเขตแคว้นไทยใหญ่และโจมตีดินแดนต่างๆ โดยทั่วไป เข้าปล้นสะดม ข่มขืน และบังคับผู้คนให้เข้าร่วมด้วย พระเจ้าพินดาเลส่งกองทัพไปต่อต้านผู้รุกราน แต่กองทัพนั้นเป็นกองทัพเล็กมิอาจทำสิ่งใดได้ ใน ค.ศ.1658 จักรพรรดิหยุงลีแพ้สงครามครั้งสุดท้าย และถอยหนีเข้ามาในเขตพม่า ขอร้องเข้ามาหลบภัยการเมือง พระเจ้าพินดาเลอยู่ในฐานะลำบากเพราะขาดกำลังทัพที่จะขับไล่จีนออกไป และด้วยเหตุผลทางมนุษยธรรมและกฎหมายนานาชาติทำให้พระองค์ต้องยอมให้จักรพรรดิอาศัยอยู่ ความผิดพลาดของพระองค์คือ ยอมอนุญาตให้จักรพรรดิหยุงลีและกองโจรของพระองค์เข้ามาถึงเมืองหลวงได้แม้ว่าจะปลดอาวุธพวกหมิงแล้วจัดให้อาศัยอยู่บนอีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำ แต่กษัตริย์พม่าก็เปิดอาณาจักรให้กับพวกโจรที่เหลืออยู่ผู้ยังต้องการรบต่อไป และจีนพยายามเชิญชวนจักรพรรดิให้ออกมาจากพม่าเสีย กษัตริย์พม่าปฏิเสธไม่ยอมให้จักรพรรดิออกไป กองทัพจีนจึงเข้ารุกรานดินแดนพม่า ตีกองทัพที่พระเจ้าพินดาเลส่งออกไปต่อสู้แตกพ่ายไป เมื่อจนปัญญา กษัตริย์จึงเกณฑ์มอญจากเมาะตะมะมาช่วย พวกมอญไม่เพียงแต่หนีทัพซ้ำยังกบฏขึ้นด้วย เช่น มอญประมาณ 6,000

คนหนีเข้าประเทศไทยและได้รับการต้อนรับจากกษัตริย์ไทยเป็นอย่างดี ฝ่ายกองทัพจีนบุกเข้ามาถึงกำแพงกรุงอังวะ ทั้งปล้นทั้งฆ่าคนเสียมากมาย

แม้ว่าสภาลุดดอจะต้องรับผิดชอบกับความยุ่งยากที่เกิดขึ้นเท่ากับพระเจ้าพินดาเล กลับจับพระเจ้าพินดาเลเป็นแพะรับบาปและถอดจากราชบัลลังก์เสีย ใน ค.ศ.1661 ก็เลือกพระอนุชา คือ เจ้าปเยมิน ขึ้นครองราชบัลลังก์ พระเจ้าปเยมินยอมขึ้นครองบัลลังก์อย่างมีข้อแม้ และเมื่อพระองค์ยกย่องและเอาพระทัยพระเชษฐาที่ถูกปลดแล้ว เสนาบดีทั้งหลายจึงจับพระเชษฐาประหารชีวิตเสีย การปรับปรุงการปกครองของพระเจ้าตลุนมินนั้นแม้จะดูเฉลียวฉลาดเหมาะสม แต่กลับให้ผลตรงกันข้ามต่ออาณาจักรเพราะหากไร้กษัตริย์ที่เข้มแข็งคอยสอดส่องดูแลแล้ว บรรดาเสนาบดีในสภาลุดดอมักจะมีอำนาจเต็มที่ ขั้นแรกดูเหมือนว่าการเปลี่ยนองค์พระเจ้าแผ่นดินจะเป็นลางดี เพราะพม่าสามารถขับไล่พวกโจรออกไปได้ นอกจากนั้นชาวจีนจำนวนมากยังถูกฆ่าในการจลาจล เมื่อมีการพบปะกันระหว่างจักรพรรดิราชวงศ์หมิงผู้ลี้ภัยและผู้ติดตามของพระองค์กับผู้แทนชาวพม่า อย่างไรก็ดี ไทยถือโอกาสในระหว่างที่พม่ามีเรื่องยุ่งยากเข้าบุกเชียงใหม่ ขณะที่กองทัพพม่าไปราชการที่อื่นเสีย แต่ชาวเชียงใหม่เข้าข้างพม่า ตีกองทัพไทยแตกพ่ายไป และยืนยันสวามิภักดิ์ต่อกษัตริย์พม่า แต่พม่าก็ต้องเผชิญอันตรายอีกในไม่ช้า ใน ค.ศ.1662 ข้าหลวงมณฑลยูนนาน ซึ่งมีบุตรชายอภิเษกสมรสกับพระกนิษฐาของจักรพรรดิแมนจู ต้องการให้เป็นที่แน่ใจว่าจะไม่มีเชื้อสายราชวงศ์หมิงอ้างสิทธิในราชบัลลังก์จีนอยู่ เขาจึงนำกองทัพที่เข้มแข็งเข้ามาในพม่าและบังคับให้ส่งตัวจักรพรรดิหยุงลี พระเจ้าปเยมินทรงปรารถนาจะปฏิเสธ แต่เสนาบดีทั้งหลายทูลว่าเมื่อสมัยพระอัยกา ข้าหลวงมณฑลยูนนานเคยส่งเจ้าเมืองไทยใหญ่ที่ลี้ภัยไปคืนมาให้ ด้วยคำแนะนำดังกล่าว กษัตริย์จึงมอบองค์จักรพรรดิหยุงลีไปให้ข้าหลวงมณฑลยูนนาน ผู้นำพระองค์กลับไปยังมณฑลยูนนานและใช้เหล็กแหลมแทงพระองค์สวรรคตในตลาด

บัดนี้ จีนยกกองทัพกลับไปแล้ว ทิ้งอาณาจักรพม่าไว้อย่างทรุดโทรม และการค้าก็หยุดชะงักไป ใน ค.ศ.1657 อังกฤษปิดบริษัทค้าขายที่เมืองสิเรียม และใน ค.ศ.1661 ฮอลันดาก็ระบุว่าการค้าของฮอลันดาในพม่าจบสิ้นลงแล้ว พม่าตกอยู่ในเงื้อมมือของไทยใหญ่และไทย แต่ชาวไทยใหญ่ก็ยับเยินจากการรุกรานของจีน

เพราะได้ร่วมรบกับพม่าต่อต้านจีน ฝ่ายไทยก็ตกเป็นแหล่งของการแข่งขันเพื่อความยิ่งใหญ่ของอังกฤษและฝรั่งเศส และมิอาจฉวยโอกาสเข้ามาเกี่ยวข้องกับความยุ่งยากในอาณาจักรพม่าได้ ในไม่ช้าดุลแห่งอำนาจบนแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก็ถูกรบกวนด้วยการแข่งขันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส ในเมืองพม่าเองทั้งกษัตริย์และประชาชนรู้สึกว่าอนาคตของอาณาจักรมืดมัวและมิอาจเก็งได้ว่าภัยสุดท้ายจะมาจากทิศใด โดยทั่วไปในเวลาที่ระส่ำระสาย ประชาชนมักยึดมั่นอยู่กับโชคลางและไสยศาสตร์ ต่างพากันเห็นสัญญาณและลางว่าพระเจ้าปเยมินควรสร้างเมืองหลวงใหม่ แต่กษัตริย์ก็มิได้มีเงินทองมากพอจะทำได้ ความเข้มแข็งจากระบบปกครองที่พระเจ้าตลุนมินได้จัดการไว้ ช่วยอาณาจักรมิให้แตกแยกลงได้ และพระเจ้าปเยมินก็ปกครองแผ่นดินต่อมาโดยปราศจากความสุขตราบจนสวรรคตลงใน ค.ศ.1672 พระโอรสที่ได้รับราชสมบัติต่อก็ทิวงคตลงภายในเวลาไม่กี่เดือน และสภาลุดดอได้เลือกพระญาติเรียงพี่เรียงน้ององค์หนึ่งขึ้นเป็นกษัตริย์ กษัตริย์พระองค์ใหม่ปกครองต่อมาท่ามกลางความหวาดกลัวจนถึง ค.ศ.1698 พระโอรส คือ พระเจ้าเสน่ห์มินจึงขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองต่อมาตราบจนสิ้นพระชนม์ใน ค.ศ.1714

กษัตริย์ทุกพระองค์ที่กล่าวถึงนี้มีพระทัยดี ไร้ความทะเยอทะยาน รักสงบและไม่สู้มีชื่อเสียงนัก สภาลุดดอคือผู้ปกครองอาณาจักร เมื่อมีกษัตริย์ที่อ่อนแอดังนั้น วินัยในหมู่สงฆ์ทุกระดับก็เสื่อมลง ในสมัยแห่งสันติภาพอันยาวนานแต่ไม่เจริญรุ่งเรืองนี้ ผู้คนทั้งในเมืองและนอกเมืองหันเข้าหาวรรณคดีเป็นเครื่องหย่อนใจแก้เหงา ต่างพากันละทิ้งบทความทางศาสนาและหันมาเขียนนวนิยายกลอนยาวเล่าเรื่อง บทละคร และเพลงรักกันทั่วไป ก่อนที่อาณาจักรจะสลายตัวลงมีระยะที่วรรณคดีเจริญรุ่งเรืองอย่างสูง อาจเปรียบได้กับสมัยอันรุ่งเรืองในด้านวรรณคดีของกรุงอังวะ ในรัชสมัยพระโอรสของพระเจ้าเสน่ห์มิน คือ พระเจ้าตะนิงกันเวมิน ขึ้นครองราชสมบัติต่อตั้งแต่ ค.ศ.1714-1733 มีผู้ผลิตผลงานวรรณคดีที่ดีเด่นออกทั่วอาณาจักร ในบรรดานักเขียนที่มีชื่อ อาทิเช่น *อูกาละ* ผู้เขียนประวัติศาสตร์พม่าฉบับแรกเป็นภาษาร้อยแก้วที่ไพเราะ และเสนาบดีปะเทศราซาผู้เขียนโคลงพรรณนาจำนวนมาก แฝงไว้ด้วยอารมณ์และเต็มไปด้วยข้อความอันไพเราะและเป็นละครพม่าเรื่องแรกในราชสำนัก

แต่เหตุร้ายที่คาดคะเนไว้ก็มาถึงจากทุกทิศทุกทาง พวกมณีปุระนั้นพอรู้ว่าอาณาจักรพม่าเสื่อมลงครั้งใด ก็ประกาศตนเป็นอิสระครั้งนั้นมานานแล้ว ครั้นรู้ว่าอาณาจักรพม่าอ่อนแอลงเป็นลำดับ หัวหน้าพราหมณ์ผู้หนึ่งจึงป่าวประกาศว่าหากชาวมณีปุระได้อาบน้ำในลุ่มแม่น้ำอิระวดีก็จะเป็นการชำระบาปไปด้วยในตัว พวกมณีปุระเคยเรียนวิธีขี่ม้าและใช้ม้ามาจากชาวพม่า จึงเข้ามาปล้นดินแดนพม่าจนถึงเมืองสะแคงตรงข้ามกรุงอังวะ ชาวมณีปุระมีอาวุธแต่เพียงส่วนน้อย ได้อาศัยความรวดเร็วของม้าเป็นหลักในการรบ และแทนที่จะรบกับพม่าเป็นที่เป็นทาง ชาวมณีปุระกลับปรากฏตัวขึ้นในที่ต่างๆ โดยพม่าคาดไม่ถึง เข้าปล้นสะดมและฆ่าผู้คนอย่างดุเดือด จับผู้หญิงและเด็กกลับไปมณีปุระ ฝั่งตะวันตกของลุ่มแม่น้ำอิระวดีทั้งหมดตกอยู่ในเงื้อมมือของชาวมณีปุระ และในที่สุดกษัตริย์ต้องส่งกองทหารเท่าที่มีอยู่ไปยังบริเวณที่มีความยุ่งยากดังกล่าว แต่กองทหารนั้นขาดหัวหน้าที่มีแผนรอบคอบ และตระเตรียมสถานที่รับไว้ในที่เปลี่ยวๆ ซึ่งทหารม้ามณีปุระที่ดุร้ายต่างพากันผ่านไปได้หมด ท่ามกลางการรุกรานเหล่านี้ กษัตริย์สวรรคตลงใน ค.ศ.1733 และพระโอรสคือ พระมหาธรรมราชาธิบดี ได้ครองราชย์สืบต่อมา

ประชาชนซึ่งสิ้นหวังและอับอายอยู่ตามชนบท พากันรอคอยหัวหน้าคนใหม่ มีข่าวลือไปทั่วหมู่บ้านว่ามีผู้เข้มแข็งคนหนึ่งผู้ซึ่งจะปกครองประชาชนด้วยทวนวิเศษที่เทพเจ้าประทานมาและดาบที่ปิศาจให้มา กษัตริย์ทรงทราบข่าวลือเหล่านี้ทรงให้หาโหราจารย์มาปรึกษา ในที่สุดก็จับชายหนุ่มคนหนึ่ง ชื่อ หม่องอองไจยะ อายุประมาณ 22 ปี เป็นบุตรของหัวหน้าตำบลมุตโชโบริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำอิระวดี เขาเป็นชายหนุ่มรูปร่างสูงและงามสง่า ท่าทางที่สุภาพและมั่นคงของเขาประทับใจข้าราชสำนักโดยทั่วหน้ากัน ต่างพากันเชื่อในคำปฏิเสธว่าเขามิได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมืองใดๆ ทั้งสิ้น เหตุการณ์ยุ่งยากทวียิ่งขึ้น เมื่อพระสงฆ์แตกแยกออกเป็นสองนิกาย คือ นิกายดั้งเดิมและนิกายที่ปรับปรุงแล้ว สาเหตุหนึ่งของความขัดแย้ง คือ วิธีการครองผ้า นิกายดั้งเดิมนั้นเห็นว่าการครองผ้าควรเป็นไปในลักษณะที่ดูมีเกียรติและมีจรรยา ฝ่ายนิกายที่ปรับปรุงแล้วยืนยันว่าควรครองผ้าตามสบาย เป็นการขัดแย้งที่รุนแรงมากทั้งในหมู่สงฆ์พม่าและสงฆ์มอญ เพราะต่างก็อยู่ใต้บัญชาของพระสังฆราชที่กษัตริย์แต่งตั้งขึ้น

ชาวมณีปุระยังคงมาบุกรุกอยู่ไม่น้อยลงกว่าเดิม มีกองทหารรักษาการณ์

อยู่บนฝั่งตะวันตก มีชาวกเวไทยใหญ่พวกหนึ่งที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ใกล้เมืองหลวงประกาศตั้งหัวหน้าของตนขึ้นเป็นกษัตริย์พม่า และร่วมมือกับพวกมอญในบริเวณใกล้เคียงก่อการจลาจลขึ้น แม้จะปราบกบฏนั้นลงได้ แต่พวกมอญในพม่าตอนล่างต่างก็เห็นว่ากษัตริย์พม่าหมดชื่อเสียงเสียแล้ว และก่อนที่พวกมอญจะก่อการกบฏขึ้นใน ค.ศ.1740 ข้าหลวงพม่าที่เมืองพะโคก็ตั้งตัวเป็นกษัตริย์พม่าตอนล่าง แต่ประชาชนหาได้สนับสนุนไม่ อังวะส่งกองทหารลงมาประหารชีวิตข้าหลวงเสีย และตั้งข้าหลวงพม่าที่เมืองสิเรียมมาเป็นข้าหลวงที่พะโคแทน ข้าหลวงผู้นั้นเกรงจะมีการกบฏพยายามปกครองประชาชนอย่างกดขี่และบีบคั้นจนผู้คนก่อกบฏขึ้น ทั้งพะโค เมาะตะมะ และทวายกลายเป็นศูนย์กลางกบฏ ประชาชนพยายามถวายบัลลังก์ให้แก่อดีตเสนาบดีผู้หนึ่งชื่อหม่องอองสะล่า ผู้เป็นไทยใหญ่ที่แปลงสัญชาติเป็นพม่าแล้วมาจากเชียงใหม่ แต่เขาปฏิเสธ อ้างว่าเขาเป็นนักรบเพื่ออิสรภาพมิได้สนใจเรื่องการเมือง ด้วยเหตุนี้ พวกกบฏจึงเลือกเจ้าชายผู้ลี้ภัยจากอังวะขึ้นเป็นกษัตริย์ใช้ยศอย่างมอญ เขาก็รีรอที่จะรับบัลลังก์ แต่ในที่สุดก็ยอมรับ ปรากฏว่าเป็นเสมือนกษัตริย์ตัวตลกมากกว่ากษัตริย์จริงๆ เนื่องจากเขาเคยเป็นพระภิกษุมาแต่ครั้งหนีมาจากกรุงอังวะจึงยากที่จะปรับตัวใช้ชีวิตแบบคฤหัสถ์และในฐานะกษัตริย์ได้เรียกพระนามพระองค์เองว่า *"พระเจ้าช้างลาย"* พระองค์ไม่พร้อมที่จะรับปกครองบ้านเมืองหรือควบคุมกองทัพและมักไม่ค่อยประทับอยู่ที่เมืองหลวง

กบฏในพม่าตอนล่างเริ่มขึ้นใน ค.ศ.1740 แต่จนกระทั่ง ค.ศ.1747 จึงกลายสภาพเป็นกบฏมอญ การกบฏเริ่มขึ้นสืบเนื่องมาจากเรื่องข้าหลวงพม่าที่เมืองพะโค แม้ว่าข้าหลวงจะถูกประหารชีวิตไปแล้วและตั้งข้าหลวงพม่าที่เมืองสิเรียมมาเป็นแทน กบฏที่เกิดขึ้นใน ค.ศ.1740 ยังมิใช่กบฏมอญ แต่เป็นความพยายามของข้าหลวงพม่าที่จะแข็งเมืองต่ออังวะ และปกครองกรุงพะโคอย่างกษัตริย์อิสระ กบฏครั้งที่สองนี้ก็มิใช่กบฏมอญอีก เพราะประชาชนในพม่าตอนล่างมีทั้งไทยใหญ่ มอญ และพม่าปนกันอยู่ ต่างก็ต่อต้านการปกครองอันทารุณกดขี่ของข้าหลวงคนใหม่ที่มาอยู่พะโค การปะปนของหลายเชื้อชาติในการกบฏครั้งนี้ แสดงให้เห็นในการเลือกเจ้าชายพม่าที่ลี้ภัยมาเป็นกษัตริย์ในพม่าตอนล่าง ใน ค.ศ.1743 รัฐบาลของพวกกบฏที่เมืองพะโคมีผู้แทนจากทั้งสามเชื้อชาติใหญ่ๆ และทั้งหมดต่างต่อต้านชาวยุโรปซึ่งอยู่ที่เมืองสิเรียมเป็นส่วนมาก เมืองสิเรียมนั้นนอกจากจะเป็นเมืองท่าที่คึกคักแล้ว

ยังมีอู่จอดเรือทั้งของพม่า อังกฤษ และฝรั่งเศส บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมาตั้งอู่เรือใน ค.ศ.1709 และฝรั่งเศสมาตั้งใน ค.ศ.1729 ด้วยความสนับสนุนและเห็นชอบด้วยของพระเจ้ากรุงอังวะ ใน ค.ศ.1743 พวกกบฏก็ยึดได้เมืองสิเรียม ช่วยกันเผาวัดชาวยุโรปและโรงงานต่างๆ ทั้งยึดเรือที่จอดอยู่ในอ่าวเป็นจำนวนมาก ในไม่ช้าบาทหลวงกาลิเซีย ผู้ที่พระสันตปาปาแต่งตั้งมาให้เป็นสังฆราชองค์แรกที่กรุงอังวะก็เดินทางมายังกรุงสิเรียม บัดนั้นการติดต่อกับอังวะไม่สะดวกเหมือนแต่ก่อนแล้ว ท่านได้รับอนุญาตจากพวกกบฏให้อาศัยอยู่ที่เมืองพะโค ต่อมาขณะที่ท่านและคณะสงฆ์พร้อมด้วยกัปตันเรือกำลังเดินทางไปพระราชวัง พวกกบฏก็สั่งให้ล้อมและฆ่าเสีย มาถึงจุดนี้พวกกบฏหาได้มีแผนการหรือนโยบายที่แน่นอนไม่

ฝรั่งเศสได้เป็นผู้เปลี่ยนลักษณะของพวกกบฏไป สงครามสืบราชสมบัติออสเตรียเพิ่งสิ้นสุดลง แต่ข้าหลวงฝรั่งเศสในอินเดียคือ ดูเปลกซ์ ผู้เป็นใหญ่ตระหนักว่าจะเลี่ยงสงครามกับอังกฤษอีกครั้งหนึ่งไม่พ้นแน่ ในฐานะเป็นข้าหลวงที่เมืองปอนดิเชอรี่ เขาตัดสินใจไปสำรวจช่องทางที่จะเข้ายุ่งเกี่ยวกับกบฏมอญในพม่าตอนล่าง เขาหวังจะได้เมืองสิเรียมเป็นรางวัลในการเข้าช่วยพวกมอญ และจะได้ใช้เมืองนั้นเป็นฐานทัพฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม ชาวยุโรปถอนตัวออกจากสิเรียมหมดหลังจากที่พวกกบฏยึดเมืองสิเรียมได้ ฝรั่งเศสตั้งผู้แทนคนหนึ่งเป็นชาวอิตาเลียนที่มีใจเอนเอียงมาทางฝรั่งเศส คือ บาทหลวงวิตโตนี บาทหลวงผู้นี้เคยอยู่ในไทยเมื่อครั้งฝรั่งเศสมีอิทธิพลอยู่ ณ ที่นั้น เมื่อได้มาติดต่อกับพวกมอญลี้ภัยพม่า ก็เกิดเห็นใจพวกมอญ นอกจากนั้นท่านยังผูกไมตรีกับหัวหน้ากบฏมอญที่พะโค และคงได้แอบแนะนำให้มอญเป็นหัวหน้ากบฏเสียทั้งหมด ซึ่งจะทำให้พวกมอญได้ชัยชนะเหนือพม่า

พวกที่เรียกตนเองว่าคณะเสนาบดีที่เมืองพะโค แท้จริงคือนายทหารหัวหน้ากบฏทั้งหลายตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีนั้นตกอยู่กับหม่องอองสะล่าผู้ปฏิเสธไม่รับราชบัลลังก์ บรรดาหัวหน้านายทหารต่างรีบกำจัดพวกพม่าผู้ยังทำงานอยู่ด้วย และเริ่มฆ่าหมู่ชาวพม่าทั่วทั้งบริเวณ กษัตริย์สังเกตเห็นการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของพวกกบฏและเริ่มเกรงอันตรายต่อพระชนม์ชีพ จึงรวบรวมทหารรักษาพระองค์หมู่หนึ่งไว้ป้องกันพระองค์ ทั้งนี้เพราะพระองค์มิใช่มอญหรือไทยใหญ่แต่เป็นพม่า

เนื่องจากว่าพระองค์ไม่เคยลงสนามรบเลยแม้แต่ครั้งเดียว นายทหารมอญจึงปลดพระองค์จากราชบัลลังก์ และตั้งหม่องอองสะล่าขึ้นแทนกษัตริย์นอกราชบัลลังก์แหวกวงล้อมออกจากเมืองพะโคไปยังเมืองเชียงใหม่ หม่องอองสะล่าผู้เป็นนักรบเพื่ออิสรภาพ ขึ้นครองราชบัลลังก์ดำรงตำแหน่งยศมอญ *"พญาทละ"* ประกาศเจตจำนงของพระองค์ ในอันที่จะรื้อฟื้นอาณาจักรบุเรงนองที่มีมอญเป็นผู้นำ พระองค์ตั้งพระอนุชาเป็นรัชทายาท และขุนพลมอญ คือ ตะละปั้น เป็นจอมทัพ

บาทหลวงวิตโตนีพอใจกับผลงานของตนมาก ดำเนินการแนะนำมอญต่อไป ผลก็คือใน ค.ศ.1750 ทูตมอญเดินทางทางเรือไปยังเมืองปอนดิเชอรี่ นายดูเปลกซ์ต้อนรับอย่างเต็มที่ แล้วนายดูเปลกซ์ก็เลือกนายทหารที่สามารถในหมู่ที่มีอยู่คือ นายซิเออร์ เดอ บรูโน นำคณะทูตกลับมา และเกลี้ยกล่อมหัวหน้ามอญให้ทำสัญญาไมตรีซึ่งมอญจะได้รับความช่วยเหลือทางทหารจากฝรั่งเศส และมอญต้องยอมยกสิทธิในด้านการค้าขายให้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน นายบรูโนกลับมารายงานแก่นายดูเปลกซ์ขณะที่พวกมอญเตรียมยกทัพขึ้นไปทางเหนือ ขณะเดียวกันก็ดำเนินการปราบปรามในพม่าตอนล่างต่อไป กษัตริย์ไทยขณะนั้นหวั่นเกรงในไมตรีระหว่างมอญกับฝรั่งเศส จึงตั้งนายทหารพิเศษมาช่วยเหลือผู้ลี้ภัยพม่าเข้าไปในเขตไทยและส่งทูตมายังศัตรูเก่าแก่ คือ พระเจ้ากรุงอังวะเพื่อประทังชื่อเสียงและกำลังใจของพระองค์ ฝ่ายบริษัทการค้าของอังกฤษที่อินเดียก็ตกใจและเกรงว่าฝรั่งเศสอาจยึดเอาเมืองสิเรียม จึงส่งทูตมายังกษัตริย์พะโค ขออนุญาตเปิดบริษัทที่แหลมนีเกรส แต่มิได้รับการต้อนรับ กลับแสดงการเป็นศัตรูอย่างเปิดเผย ทั้งมอญและฝรั่งเศสตกลงใจดำเนินการโดยด่วนก่อนที่ไทยและไทยใหญ่จะเข้ามาเกี่ยวข้อง มอญได้คำแนะนำและได้อาวุธช่วยเหลือจากฝรั่งเศส กองทัพทั้งสองเดินทางขึ้นไปยังกรุงอังวะ เจ้าชายรัชทายาทคุมไปกองหนึ่งและตะละปั้นคุมไปอีกกองหนึ่ง พญาทละเองนำกองเรือติดตามไปจนถึงเหนือลุ่มแม่น้ำอิระวดีได้โดยสะดวก ไม่มีการต้านทานแต่ประการใด และใน ค.ศ.1752 พญาทละยึดได้เมืองอังวะ ได้ชัยชนะจับกษัตริย์พม่าพร้อมด้วยพระราชวงศ์กลับมายังเมืองพะโค พระยุพราชเห็นว่าทั้งพระองค์เองและกองทัพไม่จำเป็นอีกต่อไปแล้ว จึงสั่งให้ตะละปั้นรับหน้าที่เป็นแม่ทัพในพม่าตอนบน ส่วนพระองค์เองก็กลับมากรุงพะโคเพื่อฉลองชัยชนะที่มีต่อพม่า

ชาวปาด่องในรัฐฉาน

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

กะเหรี่ยงแดงในเขตพม่าตอนบน

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

ผู้หญิงและเด็กชาวคะฉิ่นในเขตอิระวดีตอนบน

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

บทที่ 8
พระเจ้าอลองพญากับจักรวรรดิพม่าครั้งที่สาม

พญาทละและเจ้าชายรัชทายาทลงความเห็นเร็วเกินไปว่าพม่าคงแพ้เป็นแน่นอน เพราะกรุงอังวะแตกและจับกษัตริย์พม่ามาเป็นเชลยได้ เขาลืมคิดไปว่าพระเจ้ากรุงอังวะนั้นมิได้รับความรักเคารพแต่อย่างใดจากประชาชน เพราะประชาชนทั้งหลายเพียรแสวงหาผู้นำใหม่ที่เขาจะติดตามได้มาเป็นเวลาสิบหกปีแล้ว ฝ่ายตะละปั้นก็ส่งกองทหารเล็กๆ ไปยังหัวเมืองรอบนอกในภาคเหนือและภาคตะวันตกเพื่อเกลี้ยกล่อมให้ข้าราชการและหัวหน้าหมู่บ้านทั้งหลายถือน้ำพิพัฒน์สัตยาขณะนั้นมีขบวนการต่อต้านเกิดขึ้นสองกลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรกมีแม่ทัพพม่าเป็นผู้นำ แม่ทัพผู้นี้แยกตัวออกพร้อมด้วยกองทหารเล็กๆ เมื่อพวกมอญเข้าโจมตีกรุงอังวะ และกลุ่มที่สองมีหัวหน้าเป็นพวกกเวไทยใหญ่ซึ่งหนีจากกบฏที่ถูกพระเจ้ากรุงอังวะปราบลง หัวหน้าทั้งสองคนต่างตั้งตนเป็นพระเจ้ากรุงอังวะ และต่างก็ส่งกองทหารแยกย้ายไปเรียกร้องให้หัวเมืองต่างๆ สวามิภักดิ์ต่อตน

ผู้ที่มีอำนาจกลุ่มที่สามก็คือ *หม่องอองไจยะ* เมื่อสิบหกปีก่อนเขาเคยถูกเรียกตัวมากรุงอังวะ เพื่อแก้ตัวในการถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ ตั้งแต่นั้นมาเขาก็ใช้ชีวิตอยู่เงียบๆ บัดนี้เขามีอายุได้ 38 ปี เป็นชาวบ้านธรรมดาที่ค่อนข้างมั่งคั่ง ตำบลมุตโชโบที่เขาอยู่จัดเป็นตำบลใหญ่ และแม้ว่าตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านจะมิใช่เป็นตำแหน่งสืบสกุลเป็นทางการ แต่สกุลของเขาก็ได้อยู่ในตำแหน่งนั้นสืบต่อมาหลายชั่วคน เมื่อบิดาของเขาลาพักแล้ว เขาก็ได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งนั้นแทนที่ ตามหลักฐานของกัปตันเบเคอร์ (Baker) ชาวอังกฤษผู้เคยพบเห็นเขา กล่าวไว้ว่าเขาเป็นผู้มีรูปร่างสง่างดงาม มีบุคลิกที่น่าเลื่อมใส สูงถึง 5 ฟุต 10 นิ้ว มีลักษณะน่าเกรงขาม เมื่อเขาได้ข่าวว่ากรุงอังวะแตก ก็เริ่มจัดเตรียมป้องกันหมู่บ้าน และเมื่อได้ยินว่าแม่ทัพและหัวหน้าไทยใหญ่ประกาศตัวเป็นกษัตริย์ เขาจึงตัดสินใจว่าจะต้องช่วยกู้ประเทศให้พ้นจากพวกมอญ และหัวหน้าทั้งสองนั้นเขาก็เห็นว่าไม่มีค่าคู่ควรแก่ราชบัลลังก์ เพราะคนหนึ่งก็เป็นทหารหนีจากกองทัพและอีกผู้หนึ่งก็เป็นเพียงกบฏธรรมดาคนหนึ่งเท่านั้น

ทุกคนในอาณาบริเวณนั้นรู้จักหม่องอองไจยะ โดยเฉพาะเรื่องที่เขาถูกจับในข้อหากบฏต่อราชบัลลังก์เมื่อสิบหกปีก่อนนี้เป็นที่เลื่องลือทั่วไป เขาได้รับการสนับสนุนจากหัวเมืองโดยรอบถึง 46 ตำบล และจัดการย้ายผู้คนเข้ามารวมยังตำบลของเขาซึ่งบัดนี้แปรสภาพเป็นป้อมค่ายแล้ว มีคูรอบเมืองเนื่องจากไม่มีเวลาสร้างกำแพงอิฐ เขาใช้ต้นหมากต้นมะพร้าวทำรั้วแทน เพื่อป้องกันทั้งปืนยาวและปืนใหญ่ และแล้ว เขาก็เผาตำบลทั้งหลายโดยรอบด้วยความเห็นชอบของเจ้าของตำบลและเตรียมขุดบ่อน้ำและลำธารตระเตรียมไว้ เขาตัดต้นไม้อื่นๆ และเผาต้นหมากรากไม้หมด ในบริเวณห่างจากตำบลของเขาประมาณ 10 ไมล์ เป็นบริเวณโล่งเตียนปราศจากที่พำนักอาศัยให้แก่กองทัพศัตรู เขาตั้งสภาที่ปรึกษา ประกอบด้วยตัวเขาเอง หัวหน้าตำบลทั้งสี่สิบหกตำบล และชาวบ้านคนอื่นๆ ที่มีบุคลิกและกำลังใจดีเด่น

เมื่อม้าเร็วรายงานว่ากองทหารมอญมาถึงยังบริเวณใกล้เคียง เพื่อเรียกร้องให้ชาวบ้านสวามิภักดิ์ หม่องอองไจยะนำเรื่องเข้าหารือในที่ประชุมว่า ควรดำเนินการประการใด สมาชิกส่วนมากมีความระมัดระวัง บ้างก็แนะนำว่าเพื่อเลี่ยงสงครามชายแดน ก็ควรให้สวามิภักดิ์ต่อมอญและโจมตีข้างหลังเมื่อกองทัพมอญถอยกลับไป บ้างก็แนะนำว่าเพราะมอญมีกำลังมากกว่า ควรไปร่วมมือกับพวกกเวไทยใหญ่ และสาบานว่าจะสวามิภักดิ์ต่อหัวหน้าเป็นการชั่วคราว หม่องอองไจยะตอบว่า "หากได้ถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเสียครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่ควรถอนคำพูดนั้น และถ้าเราเสียน้ำสาบานที่เราได้ดื่มเข้าไปแล้วจะมีแต่คำประณามว่า เป็นผู้เสียสัตย์ในประวัติศาสตร์ต่อไปข้างหน้า ดังนั้น มีปัญหาอยู่ประการเดียวว่าเราจะยอมแพ้มอญและยอมดื่มน้ำสาบานหรือเราจะรบมอญอย่างเปิดเผย" คำตอบของเขาเป็นที่ประทับใจพรรคพวกทั้งหลาย ดังนั้น จึงลงมติเป็นเอกฉันท์ให้เขาเป็นผู้นำกองทัพรบมอญ ในคืนวันนั้น เขาเข้าไปคุกเข่าลงต่อหน้าบิดามารดา กล่าวว่า "ท่านบิดามารดาที่เคารพของลูก ลูกคิดว่าลูกมีหน้าที่จะต้องทำนุบำรุงพระศาสนา ช่วยประเทศและประชาชนให้รอดพ้นจากการกดขี่เหยียดหยาม ลูกจะไปรบศัตรูและตั้งตัวเป็นกษัตริย์" เมื่อมารดาของเขาตักเตือนให้ระวังตัวให้ดี เพราะเขามีทหารผู้สนับสนุนอยู่เพียงหยิบมือเดียวจะต่อต้านกองทัพอันยิ่งใหญ่ได้ฉันใด เขาตอบว่า "ท่านบิดามารดา ในการรบ จำนวนคนอย่างเดียวมิได้หมายความว่าจะนำชัยชนะมาให้ได้

สิ่งที่จำเป็น ก็คือ กำลังใจที่จะรบให้ชนะเพื่อช่วยชาติของตนไว้"

อีกไม่กี่วันต่อมากองทหารมอญเคลื่อนมายังตำบลนั้นและถูกยิงถอยกลับไป เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นการเปิดฉากต่อต้านอำนาจมอญในพม่าตอนบน และเป็นการโจมตีมอญครั้งแรกตั้งแต่กรุงอังวะแตกแล้ว ตะละปั้นมิได้คิดว่าเหตุการณ์นั้นมีความสำคัญแต่ประการใด จึงเพียงแต่ส่งกองทหารใหญ่กว่ามาอีก แต่ก็ถูกลอบโจมตีแตกพ่ายไปก่อนที่จะเข้ามาในบริเวณสิบไมล์ที่ว่างเปล่าก่อนถึงหมู่บ้านมุตโชโบ แต่ตะละปั้นและนายทหารต่างก็ยังมิได้สนใจ แม้ว่าครั้งนี้เขาตัดสินใจจะส่งกองทัพไปทั้งหมดและก็ถูกตีแตกพ่ายไปอีก ในระหว่างนั้นอองไจยะได้ผู้รักชาติอีกจำนวนมากมาช่วยรบกับเขา มีคนทุกชนิดทุกประเภทตั้งแต่ชาวบ้านธรรมดา นายช่าง นักเขียน ทหาร และแม้แต่ข้าราชสำนักเก่าๆ ซึ่งต่างคิดว่าเป็นโอกาสพิเศษที่จะได้ช่วยอองไจยะ แต่เขาก็ฉลาดที่มิได้มีความเชื่อมั่นจนเกินไป เพราะเขามิได้มีศัตรูอยู่แต่พวกมอญ แต่ยังมีขุนพลเดิมของอังวะและกเวไทยใหญ่ อย่างไรก็ดี เขาคิดว่าถึงเวลาแล้วที่เขาจะต้องประกาศตัวเองเป็นกษัตริย์

เมื่อเปลี่ยนชื่อตำบลของเขาเป็นชเวโบ หรือ *"ดินแดนแห่งขุนพลทอง"* แล้ว เขาก็สถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์พม่า ทรงพระนามว่า อลองพญา หรือ *"พระโพธิสัตว์"* เขาอ้างว่าสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ที่ปกครองกรุงอังวะครั้งแรก และเขาประกาศตนเองเป็นผู้สืบเชื้อสายกษัตริย์ตะโก้ง พุกาม อังวะ และพะโค พระองค์ปรารถนาจะสร้างยุคใหม่อันยิ่งใหญ่ของพม่า และดังนั้นเมืองหลวงของพระองค์จะมิใช่เป็นเมืองเก่าที่พุกาม อังวะ หรือพะโค แต่จะอยู่ที่เมืองใหม่คือเมืองชเวโบ การประกาศอย่างกล้าหาญนี้ทำให้มีผู้สวามิภักดิ์จำนวนมาก บ้างมาเป็นหมู่ นำเอาของขวัญตลอดจนอาวุธรวมทั้งปืนใหญ่เป็นจำนวนมาก มาจากที่ไกลๆ เช่นตำบลมินดง หัวหน้าพากองทหารมีอาวุธครบมือมาร่วม เป็นต้น การครั้งนี้เป็นที่น่าตื่นเต้น และก่อให้เกิดความเชื่อมั่นโดยทั่วไป ผสมกับการประจักษ์ว่ายังมีศัตรูอยู่อีกจำนวนมาก อลองพญาเกิดมาเพื่อเป็นหัวหน้างาน เป็นผู้มีวินัยเคร่งครัด ไม่เคยทะนงตัวหรือเย่อหยิ่งแต่ประการใด พระองค์แสดงน้ำพระทัยเมตตาให้ปรากฏแก่ผู้ที่มาร่วมรบภายใต้ธงของพระองค์ เน้นให้เห็นว่าเกียรติยศและชัยชนะจะมิได้เป็นรางวัลพิเศษแต่เฉพาะพรรคพวกของพระองค์จากชเวโบเท่านั้น แต่จะเป็นของทุกคนที่ได้ร่วมฝ่าอันตรายมาด้วยกัน ดังที่พระองค์ซึ่งเป็นเพียงหัวหน้า

ตำบลธรรมดา ได้รับการยกย่องให้ขึ้นครองบัลลังก์ จึงยกย่องเพื่อนฝูงให้มีฐานะและตำแหน่งเป็นชนชั้นสูงทั้งสิ้นและมิเคยแสดงความลำเอียงให้ปรากฏแต่ประการใด ทั้งยศศักดิ์และเกียรติยศจะได้แก่ผู้ที่สมควรที่มีความกล้าและความสามารถในการรบ

ในไม่ช้า ทัพมอญที่คาดหวังไว้ก็ยกมา ตะละปั้นเรียกทัพจากพะโคมาสมทบเป็นกองทัพใหญ่ และหลังจากข้ามแม่น้ำจากกรุงอังวะมาแล้ว เขาก็แบ่งกองทัพออกเป็นสี่กองเข้าโจมตีชเวโบจากทุกด้าน อลองพญาดำเนินวิธีการอันฉลาดด้วยการซุ่มกำลังทัพไว้แต่ภายในที่มั่น เป็นเวลาห้าวันกับห้าคืนเต็มที่ พม่ามิได้ออกต่อต้านเลย พวกมอญแยกกำลังกันเข้าโจมตีแต่พม่าเตรียมการไว้พร้อมแล้ว ทำให้ฝ่ายมอญเสียหายมาก เมื่อตะละปั้นเห็นรี้พลล้มตายไปมากดังนั้น จึงตัดสินใจไม่รบยืดเยื้อ แต่จะเข้าทำลายที่มั่นพม่าอย่างเร็วที่สุด เขาเลือกทหารมอญฝีมือดีๆ จำนวน 1,500 คนให้ปีนข้ามที่มั่นเข้าไปจากด้านหนึ่ง ให้ทหารที่เหลือทำทีเสมือนว่าโจมตีอยู่อีกด้านหนึ่ง แต่ฝ่ายแอบจู่โจมกลับเข้าไปข้างในได้เพียง 50 คน และถูกฆ่าตายเสียหมดก่อนจะไปเปิดประตูได้ ภายหลังสงครามครั้งนี้แล้ว ฝ่ายมอญเสียหายย่อยยับมากและถอยจากที่มั่นออกมาระยะหนึ่ง ครั้นแล้วอลองพญาก็นำทัพออกมาโจมตีมอญด้วยตนเอง ทำให้มอญแตกพ่ายหนีไปถึงลุ่มแม่น้ำอิระวดี และพยายามลงแพที่จอดรออยู่ล่องลงมายังเมืองพะโค ที่จมน้ำตายเสียก็หลายร้อยคน แต่อลองพญายังคงกะแผนการอย่างระมัดระวังมิให้กองทัพของเขาออกไปไกลกว่าบริเวณโดยรอบชเวโบ มอญมิได้กลับมาโจมตีเมืองชเวโบอีก แต่ตะละปั้นพยายามล้อมบริเวณด้วยการตั้งกองทหารไว้ในภาคเหนือ และด้วยการสร้างป้อมที่มั่นตลอดฝั่งแม่น้ำ ดังนั้นอลองพญาจึงส่งกองทหารไปทำลายที่มั่นเหล่านั้น ตะละปั้นจึงถอยกลับกรุงอังวะ เมื่อวางมือจากมอญได้แล้ว อลองพญาก็เรียกขุนพลพม่าจากอังวะและหัวหน้าพวกกเวไทยใหญ่ให้สวามิภักดิ์ เมื่อพวกเขาปฏิเสธ อลองพญาก็เข้าโจมตีได้ชัยชนะ

ขณะนั้นเป็นปลาย ค.ศ.1752 ทั้งๆ ที่เมื่อต้นปีดูประหนึ่งว่าพม่าจะถูกปราบให้ราบคาบ แต่อลองพญาก็ได้ทำให้เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปหมดสิ้น พระองค์ได้พม่าตอนบนทั้งหมดรวมทั้งแคว้นไทยใหญ่ไว้ในกำมือ เว้นแต่เมืองอังวะ และต้องการเวลาชั่วระยะหนึ่งเพื่อให้ไพร่พลได้พักผ่อนเพราะได้ตรากตรำกับการรบมาเกือบทั้งปี เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้สมควรได้รับการยกย่องว่ายิ่งใหญ่

พระองค์ขยายตำบลให้เป็นเมืองใหม่ สร้างกำแพงอิฐพร้อมด้วยขุดคูล้อมรอบตลอดจนสร้างวัดและปราสาทราชวัง พระองค์แต่งตั้งสังฆราชองค์ใหม่จากนิกายที่ได้ปฏิรูปแล้ว และสนับสนุนให้ขจัดความแตกแยกในนิกายต่างๆ ให้หมดสิ้นไป พระองค์สนับสนุนการศึกษาและวิทยาการด้วยการให้รางวัลและตำแหน่งราชการแก่นักปราชญ์และกวี พระองค์ปราบปรามการบูชายัญซึ่งเกี่ยวข้องกับการบูชาภูตผีปิศาจ ซึ่งแพร่หลายมากนับตั้งแต่พม่าเริ่มเสื่อมลงเรื่อยมาหลังสมัยพระเจ้าบุเรงนอง พระองค์ห้ามการดื่มสุรา ด้วยจำเหตุการณ์ในอดีตได้ว่าทหารพม่าของเจ้าเมืองอังวะต้องแพ้กบฏมอญก็เพราะความเมามายของตนเอง พระองค์สั่งห้ามการฆ่าสัตว์ทั้งในด้านศาสนาและเศรษฐกิจ เพราะสัตว์เลี้ยงไว้ไถนานั้นเป็นที่ต้องการในการปลูกข้าวเป็นอันมาก บัดนี้ต้องเริ่มทำนาเป็นการใหญ่หลังจากมีการกบฏและการสงครามมาช้านาน พระองค์อนุญาตให้ผู้มีอายุเกิน 60 ปีพ้นภาระจากราชการจากกษัตริย์ และจากหัวหน้าตำบล และให้มารับค่าอาหาร เสื้อผ้า ค่าเดินทางได้จากท้องพระคลัง โดยมีข้อแม้ว่าให้ถือศีลห้าและใช้เวลาส่วนใหญ่ในวัดวาอาราม ส่วนพระองค์เองก็ใช้ชีวิตอย่างเข้มงวดและเสด็จจาริกแสวงบุญหลายครั้ง

หลังจากหยุดพักเตรียมการและเสด็จจาริกแสวงบุญเสียปีหนึ่ง ในปลาย ค.ศ.1753 พระเจ้าอลองพญาก็ยกกองทัพมาล้อมกรุงอังวะ พวกมอญตัดสินใจว่าจะไม่สู้รบอีกต่อไป จึงรวมกันถอยลงมาตามแม่น้ำในคืนวันหนึ่ง พระเจ้าอลองพญาต้องการจะรักษากำลังทัพเอาไว้จึงมิได้สนใจ ในเวลาเช้า อลองพญาก็เสด็จเข้าเมืองอย่างผู้มีชัย พระเจ้าอลองพญาเสด็จประพาสแคว้นไทยใหญ่ มิใช่แต่เพียงได้รับความสวามิภักดิ์จากเจ้าฟ้า (หรือสอพวา) ไทยใหญ่เท่านั้น แต่ยังได้รับส่วยสาอากรจากไทยใหญ่มาทำนุบำรุงทหารในกองทัพ พระองค์ทรงแต่งตั้งพวกไทยใหญ่ไว้ในตำแหน่งต่างๆ ในกองทัพที่ตั้งอยู่ในระยะห่างจากอังวะไม่กี่ไมล์ พระองค์ทิ้งกองทัพให้พระโอรสองค์ที่หนึ่งและที่สามคุมไว้ และให้พระโอรสองค์ที่สองคุมกำลังอยู่ที่กรุงอังวะ เมื่อได้ยินข่าวว่าอลองพญาอยู่ในแคว้นไทยใหญ่ ทั้งตะละปั้น เจ้าชายรัชทายาท และพญาทละก็เดินทางขึ้นมาตามลุ่มแม่น้ำ เข้าตีกองทัพพม่าใต้กรุงอังวะและเข้าล้อมเมืองอังวะ ฝ่ายอลองพญายกกองทัพใหญ่ลงมาล้อมกองทัพมอญไว้อีกชั้นหนึ่ง เมื่อพระโอรสได้รับสัญญาณจึงเปิดประตูเมืองออกมาโจมตีมอญ ฝ่ายมอญตกอยู่ในวงล้อมของกองทัพพม่าทั้งสองกองทัพ ทัพมอญแตกพ่ายไป แม่ทัพมอญ

ทั้งสามแทบหนีกลับพะโคไม่รอด ในระหว่างนั้นพวกพม่าลี้ภัยที่หลบหนีจากการฆ่าฟันของมอญมาได้ เข้ายึดเมืองแปรและปิดประตูมิให้กองทัพมอญที่ถอยมาจากภาคเหนือเข้าพักอาศัย พวกมอญล้อมเมืองแปรอยู่จนกองทัพอลองพญาตามมาไล่ออกไป ฉะนั้นทางผ่านลงพม่าตอนล่างก็หมดอุปสรรค และในพม่าตอนล่างเองก็กำลังมีเรื่องขัดแย้งกัน แม่ทัพมอญบางพวกเห็นว่าจะพ่ายแพ้แน่แล้ว ก็พยายามวางแผนที่จะเอาตัวรอด พวกเขาไม่นับถืออลองพญา ตำหนิว่าเป็นผู้ตั้งตัวขึ้นใหม่และเกรงว่าจะตามมาแก้แค้น พวกมอญพอใจการปกครองของกษัตริย์ที่อ่อนแอจึงพยายามช่วยเจ้าเมืองอังวะซึ่งพญาทละจับมาเป็นเชลยเมื่อมีชัยนั้น ให้ได้ขึ้นครองราชบัลลังก์พะโค แต่พญาทละทราบแผนนั้นเข้า จึงสั่งฆ่าขุนนางมอญผู้วางแผนพร้อมทั้งเจ้าเมืองอังวะนั้นเสียด้วย การกระทำอันโฉดเขลาดังกล่าวทำให้คู่แข่งของพระเจ้าอลองพญาหมดไป และทำให้ข้าราชการผู้เคยถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยากับพระเจ้ากรุงอังวะหันมาสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอลองพญาได้โดยสะดวกใจ

ชัยชนะของพระเจ้าอลองพญามีผลสะท้อนต่อนานาชาติด้วย เจ้าเมืองเชียงใหม่ขอร้องให้พญาช้างลายออกจากเมืองด้วยเกรงว่าพญาทละอาจจะถือเป็นข้ออ้างประท้วงได้ ดังนั้นพญาช้างลายจึงข้ามเขตแดนมายังไทย แต่กษัตริย์ไทยก็มิอาจตัดสินพระทัยว่าจะทำประการใด ได้แต่แนะนำให้ไปขอกำลังจากจีนมาสู้รบกับพญาทละ แต่จีนก็หาได้สนใจไม่ ดังนั้น พระองค์จึงกลับมาเชียงใหม่อีก แม้เชียงใหม่จะไม่ยินดีต้อนรับ กษัตริย์ไทยนั้นเคยเกรงมอญจะมีอำนาจมากขึ้นมาบัดนี้กลับเกรงอำนาจอลองพญาที่เพิ่มมากขึ้น แต่ก็ยังไม่แน่ใจเรื่องมอญโดยเฉพาะเมื่อฝรั่งเศสเตรียมพร้อมอยู่ที่เมืองพะโค ด้วยหวังว่าจะยิงทีเดียวให้ได้นกสองตัว พระเจ้าแผ่นดินไทยจึงสนับสนุน *"พญาช้างลาย"* ให้ประกาศพระองค์เป็นเจ้าเมืองพะโค และส่งหนังสือไปยังพวกมอญ กล่าวหาว่าพญาทละเป็นกบฏไม่มีสิทธิในราชบัลลังก์พะโค *"พญาช้างลาย"* ใช้ตำแหน่งใหม่อย่างระมัดระวังโดยไม่นำตนไปพัวพันกับการกบฏครั้งแรกที่หัวหน้ากบฏแต่งตั้งให้พระองค์ได้เป็นกษัตริย์ จดหมายบางฉบับเผอิญตกไปอยู่ในมือของอลองพญา พระองค์จึงส่งทูตไปยังเจ้าเมืองเชียงใหม่และ *"พญาช้างลาย"* สั่งมิให้เจรจาในเรื่องนั้นอีกต่อไป แต่ให้มาสาบานว่าจะซื่อสัตย์ต่อพระองค์ เจ้าทั้งสองมาเฝ้าตามรับสั่ง อลองพญาตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่

ไว้ในตำแหน่งเดิมแต่เก็บตัว *"พญาช้างลาย"* ไว้เป็นเชลยโดยให้เกียรติและดูแลอย่างดี ทำให้พญาช้างลายพอใจมาก ใช้ชีวิตที่เหลือในวงการศาสนา อีกหลายปีต่อมาก็สิ้นชีพอย่างสงบ

เมื่ออลองพญาได้ชัยชนะครั้งแรกใน ค.ศ.1752 นั้น บรูโนก็กลับมายังเมืองพะโคในฐานะเป็นผู้แทนของฝรั่งเศส แต่ที่จริงเป็นที่ปรึกษาทางการเมืองและการทหารให้กับชาวมอญ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษนั้นเกรงอิทธิพลของบรูโนที่มีมากขึ้นในหมู่พวกมอญ และเมื่อการเจรจากับพวกมอญดูจะไม่มีผลแล้ว เขาก็สั่งกองทัพมาคุมแหลมนีเกรสและสร้างบริษัทขึ้น ณ ที่นั้น แหลมนีเกรสนั้นเป็นที่ไม่น่าอยู่ ไม่เหมาะสำหรับเป็นศูนย์กลางการค้าหรือท่าเรือ แต่ด้วยเหตุผลทั้งทางยุทธศาสตร์และชื่อเสียง อังกฤษยังคงรักษาที่มั่นนั้นอยู่ต่อไป ในเวลานั้นอลองพญาตั้งตนขึ้นเป็นใหญ่แล้วในพม่าตอนบน ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็พิจารณาฐานะของตนเองใหม่ ต้องการเข้าช่วยเหลือคู่แข่งขันที่จะชนะ นายดูเปลกซ์นั้นถึงกับส่งของขวัญมีอาวุธเป็นอาทิ มาถวายพระเจ้าอลองพญา พระองค์ทรงรับของกำนัลของฝรั่งเศส แต่ยังคงถือว่าฝรั่งเศสเป็นศัตรู นอกจากนั้นอลองพญายังคัดค้านการที่อังกฤษเข้าครอบครองแหลมนีเกรสซึ่งเป็นดินแดนของพม่า แต่จะยอมยกให้ถ้านำอาวุธมาแลกเปลี่ยน อย่างไรก็ดี ทั้งฝรั่งเศสและอังกฤษก็มิได้อยู่ในฐานะที่จะแบ่งอาวุธให้ผู้ใดได้ เพราะทั้งสองต่างต้องสู้รบกันในอินเดีย

ใน ค.ศ.1755 พระเจ้าอลองพญายกทัพลงมาโจมตีพวกมอญในพม่าตอนล่าง พวกมอญพากันถอยหนีไปยังเมืองสองเมืองที่มีป้อมค่ายมั่นคง คือ ที่เมืองพะโคและเมืองสิเรียม พระองค์เดินทางผ่านพะโคไปยังเมือง*ท่าตะเกิง* และเพื่อให้กำลังใจแก่เหล่าทหาร พระองค์ให้ชื่อเมืองใหม่ว่า *"ย่างกุ้ง"* หรือ *"จุดจบของศัตรู"* และเดินขบวนแห่แหนรอบเชิงเจดีย์พระเกศธาตุ กำลังทัพของพระองค์กักกันเรืออังกฤษและฝรั่งเศสจำนวนมากที่จอดทอดสมออยู่ในอ่าว แต่พระองค์ก็มิได้ยึดเรือเหล่านั้น เป็นแต่ให้กับตันเรือคอยฟังคำสั่งอยู่ อาจเป็นเพราะพระองค์ต้องการปฏิบัติตามกฎหมายนานาชาติ ถึงแม้ว่าพระองค์จะต้องการอาวุธและดินปืนอยู่อย่างมากในเวลานั้นก็ตามนายบรูโนเดินทางมาจากสิเรียมเพื่อเจรจาเรื่องเรือเหล่านั้น พระองค์ก็โปรดให้เข้าเฝ้า แต่กริ้วมากเมื่อได้ข่าวว่าเรือฝรั่งเศสถอนสมอแล่นออกไป พระองค์จึงกักเรืออังกฤษ เพียงเพื่อขอให้กับตันขายปืนคาบศิลาและปืนใหญ่ที่มีอยู่

ในเรือให้แก่พระองค์ กัปตันนั้นเคยขายอาวุธให้แก่มอญ แต่มิได้คิดว่าอลองพญาจะยึดเมืองสิเรียมได้ และไม่ต้องการให้มอญที่สิเรียมเคืองด้วยการจัดหาอาวุธให้แก่อลองพญา ยิ่งกว่านั้น ไม่ว่าบริษัทจะเห็นประการใด พ่อค้าอังกฤษก็ยังเห็นอกเห็นใจมอญอยู่นั่นเอง

ดังนั้น อลองพญาจึงไม่พร้อมที่จะเข้าโจมตีเมืองสิเรียม เมื่อได้รับข่าวด่วนมาว่าทหารม้ามณีปุระมารุกรานตำบลต่างๆ ของพม่าริมเขตแดนอินเดียอีก พระเจ้าอลองพญาจึงรีบเดินทางขึ้นไปยังพม่าตอนบน ในไม่ช้า รัชทายาทมอญร่วมมือกับนายบรูโนนำทัพจากสิเรียมมาตีเมืองย่างกุ้ง และเรืออังกฤษบางลำในอ่าวสิเรียม รวมทั้งเรืออาร์คอท ซึ่งอลองพญาเคยปล่อยไปและกัปตันซึ่งนิยมพวกมอญอยู่มากนั้นก็มาร่วมด้วย แต่โจมตีไม่สำเร็จ ชาวอังกฤษที่แหลมนีเกรสเกรงอลองพญาจะมาแก้แค้น จึงส่งกัปตันยอร์ช เบเคอร์ เป็นผู้แทนไปเฝ้าพระเจ้าอลองพญาที่เมืองชเวโบ ขออนุญาตเป็นทางการให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ยังคงมาตั้งถิ่นฐานที่นีเกรส อลองพญาไม่เชื่อถือชาวอังกฤษอีกต่อไป แต่เพราะพระองค์ยังคงสนพระทัยเรื่องปืนคาบศิลาและปืนใหญ่ที่นายเบเคอร์นำมาถวาย พระองค์จึงส่งผู้แทนกลับไปพร้อมด้วยคำมั่นสัญญาว่าจะพิจารณาเรื่องดังกล่าว เมื่อเสด็จมาย่างกุ้งเพื่อตีเมืองสิเรียม

พระเจ้าอลองพญาจัดการปัญหาแคว้นมณีปุระด้วยการส่งกองทัพอันเข้มแข็งไปยังมณีปุระ ทั้งปล้น ทั้งฆ่า ทั้งเผาตำบลต่างๆ ในมณีปุระเสียเป็นอันมาก กวาดต้อนเชลยศึกมาตั้งถิ่นฐานในพม่าได้หลายพันคน บังคับให้กองทหารม้าจู่โจมมณีปุระที่จับได้มารับใช้ในกองม้าของพระเจ้าอลองพญา ฝ่ายโหราจารย์มณีปุระทั้งหลายที่เคยยุพวกทหารม้าจู่โจมก็ให้นำตัวมายังเมืองหลวง ให้ทำหน้าที่ทำนายโหราศาสตร์และดาราศาสตร์ในราชสำนัก ใน ค.ศ.1756 พระเจ้าอลองพญาเสด็จไปย่างกุ้งอีกและเตรียมการโจมตีเมืองสิเรียม ก่อนพระองค์จะเสด็จมาถึง กองทหารพม่าที่ย่างกุ้งปิดทางติดต่อระหว่างสิเรียมและพะโคเสียแล้ว ชาวสิเรียมทั้งหลายกำลังขาดเสบียงอาหาร แต่ยังคงรักษาเมืองท่าเรือไว้ได้ด้วยคำแนะนำของนายบรูโน พระเจ้าอลองพญากำลังมีพระอารมณ์ดีจึงโปรดให้ผู้แทนอังกฤษที่นีเกรสเข้าเฝ้าเพื่อตอบแทนที่อังกฤษนำอาวุธมาถวาย พระเจ้าอลองพญาจึงอนุญาตเป็นทางการให้ตั้งถิ่นฐานที่นีเกรสต่อไปได้ และให้สร้างบริษัทอีกแห่งหนึ่งที่เมืองพะสิม พระองค์

ทรงฝากพระราชสาส์นแผ่นทองไปถวายพระเจ้ากรุงอังกฤษผ่านไปกับผู้แทนอังกฤษ มีข้อความระบุถึงความสะดวกต่างๆ ในการติดต่อครั้งแรกระหว่างกษัตริย์พม่ากับกษัตริย์อังกฤษ และแล้วอลองพญาก็รีบเข้าล้อมเมืองสิเรียมแต่ล้อมอยู่ 8 เดือน ก็ยังยึดเมืองไม่ได้ พระองค์ต้องการอาวุธและกระสุนดินปืนเพิ่ม เมื่อชาวอังกฤษที่นีเกรสหามาให้ ไม่เพียงพอกับพระราชประสงค์ พระองค์จึงเริ่มสงสัยว่าอังกฤษพยายามกีดกันให้พระองค์ขัดสนอาวุธ

ในระหว่างนั้น นายบรูโนก็ส่งสาส์นขอกำลังมาช่วยจากเมืองปอนดิเชอรี่ อลองพญาเริ่มทรงวิตกกังวล ด้วยเกรงว่าเรือฝรั่งเศสจากอินเดียจะมาช่วยการล้อมเมืองอาจต้องล่าถอยไป พระองค์จึงเรียกอาสาสมัคร ทรงเลือกเอา 93 คน จากผู้ที่มาสมัคร และสั่งให้ปีนกำแพงในค่ำคืนวันหนึ่ง หน่วยกล้าตายซึ่งรู้จักต่อมาภายหลังว่า *"คณะทองของเมืองสิเรียม"* ก็ปีนกำแพงเข้าไปได้สำเร็จ หลังจากที่ต้องรบตัวต่อตัวกันแทบล้มประดาตาย ก็เข้าไปเปิดประตูเมืองให้พรรคพวกได้ บรูโนและทหารฝรั่งเศสพยายามต่อสู้ แต่ก็พ่ายแพ้ในเช้าวันต่อมา ณ ลานหน้าตลาด อลองพญารวบรวมเงินทองกองโตๆ ซึ่งเก็บจากในเมือง ให้เป็นรางวัลแก่หน่วยกล้าตายซึ่งเหลืออยู่ประมาณ 20 คน และให้แก่ครอบครัวของผู้ที่เสียชีวิตไปแล้ว อีก 2-3 วันต่อมา เรือลำเลียง 3 ลำบรรทุกสินค้า อาวุธ กระสุนดินปืนและอาหารก็มาถึง พม่ายึดไว้ได้สำเร็จสองลำ ฝ่ายนายบรูโนและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ถูกประหารชีวิตและทหารฝรั่งเศสที่เหลือก็เข้ารับราชการกับกองทัพอลองพญาบ้าง ไปตั้งถิ่นฐานในตำบลโรมันคาทอลิกในพม่าตอนบนบ้าง ซึ่ง ณ ที่นั้นยังมีเชื้อสายของบริวารนายเดอ บริโตอาศัยอยู่มาก

อลองพญาเดินทัพต่อไปยังเมืองมยานองซึ่งเป็นเมืองเล็กๆ ใต้เมืองแปร เพื่อไปรวบรวมรี้พลให้เข้มแข็งก่อนเข้าโจมตีที่มั่นสุดท้ายของมอญที่เมืองพะโค ณ เมืองนั้นโปรดให้ผู้แทนอังกฤษ คือ นายเลสเตอร์เข้าเฝ้า เพราะไม่สงสัยในความตั้งใจของอังกฤษอีกต่อไป พระองค์ให้ทำสัญญาตามข้อกำหนดต่อไปนี้

1. กษัตริย์จะยกแหลมนีเกรสและดินแดนส่วนหนึ่งในมณฑลพะสิมเพื่อสร้างโรงงานของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ

2. กษัตริย์จะอนุญาตให้พ่อค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษทำการค้าทั่วพระราชอาณาจักรโดยไม่มีข้อกีดกั้นหรืออุปสรรคใดๆ

3. บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษจะส่งปืนใหญ่ ปืนคาบศิลาและอาวุธดินปืนมาถวายแด่กษัตริย์ทุกปี

4. กษัตริย์จะอนุญาตให้บริษัทมาตั้งศูนย์การค้าได้ที่เมืองย่างกุ้ง

5. กษัตริย์จะเสียค่าใช้จ่ายให้กับการดำเนินงานของบริษัทเพื่อต่อต้านศัตรูของกษัตริย์

6. บริษัทจะไม่เข้าช่วยเหลือศัตรูของกษัตริย์ไม่ว่าในทางใดๆ ทั้งสิ้น

ต่อจากนั้น พระเจ้าอลองพญาก็ทรงเตรียมการเข้ายึดเมืองพะโค มอญส่งพระสงฆ์เป็นผู้แทนออกมาพบพม่า และพยายามเจรจาสันติภาพระหว่างเจ้าเมืองมอญกับพระเจ้าอลองพญา พระเจ้าอลองพญาปฏิเสธข้อเสนอต่างๆ อย่างอ่อนน้อมแต่เด็ดขาด พญาทละจึงเตรียมการเจรจาเพื่อยอมจำนน ส่งธิดาสาวคนเดียวออกไปให้เพื่อยุติการสู้รบ อลองพญาเห็นใจ จึงจัดพิธีต้อนรับเจ้าหญิงมอญอย่างมโหฬาร และแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งราชินี

อย่างไรก็ดี ขุนพลมอญบางพวกใจแข็ง ฝ่ายตะละปั้นรำคาญในการที่ขุนพลต่างสู้กันเอง จึงออกจากเมืองไปยังบริเวณเมืองสะโตง ฝ่ายพวกที่ไม่ยอมแพ้ก็คงต่อสู้ต่อไป ปลดพญาทละออกจากบัลลังก์ เรียกพวกเจรจาสันติภาพกลับและปิดประตูเมืองเสีย และท้าทายอลองพญาให้กริ้วยิ่งขึ้น ในไม่ช้าเมื่อเมืองแตก พญาทละและครอบครัวก็ถูกจับไปเป็นเชลยและอลองพญากลับมายังเมืองชเวโบพร้อมด้วยเจ้าเชลย ทั่วพม่าตอนล่างบัดนี้ต่างยอมรับอลองพญาด้วยกันทั้งสิ้น แต่ตะละปั้นยังคงต่อสู้อยู่จนถูกจับและอลองพญาก็อภัยโทษให้ แม้มอญจะเคยแสดงความทารุณโหดร้ายต่อพม่ามาแล้วขณะที่มอญเป็นใหญ่ อลองพญาได้พยายามดำเนินนโยบายประสานไมตรี ขุนนางมอญตามมณฑลต่างๆ ก็ได้รับแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งเดิม

ทั้งพม่าและมอญเผอิญยังไม่สิ้นเคราะห์ ชาวมณีปุระเริ่มมาโจมตีอีก อลองพญาจึงนำทัพเข้าไปยังมณีปุระ ครั้งนี้กองทัพที่เข้าไปมิใช่เป็นเพียงเข้าไปดูลาดเลา แต่เข้าไปเพื่อหวังชัยชนะ พวกมอญคิดว่าอลองพญาคงวุ่นวายอยู่กับปัญหามณีปุระ และคงมิอาจลงมาพม่าตอนล่างได้ไม่ว่ากรณีใดๆ ดังนั้นพวกมอญจึงกบฏขึ้น ฆ่าฟันพม่าทั่วทั้งปากแม่น้ำและไล่อุปราชพม่าออกจากพะโค พวกอังกฤษที่นีเกรสก็ร่วมอยู่ในการกบฏครั้งนี้ด้วย จากคำให้การของพวกเชลยกบฏเมื่อถูกจับได้

ก่อนกบฏจะเกิดขึ้น เรืออาร์คอทแล่นเข้ามาในอ่าวย่างกุ้ง นำอาวุธและดินปืนมาขาย หรือมาให้กับพวกมอญ อลองพญารีบเดินทางลงไปยังเมืองย่างกุ้ง แต่การปรากฏตัวของพระองค์ดูไม่มีความจำเป็นเสียแล้ว เพราะกองทัพพื้นเมืองปราบพวกกบฏลงได้ อลองพญาแค้นพวกกบฏครั้งนี้มาก พระองค์ถือว่าเป็นการทรยศหักหลังและเป็นการเนรคุณต่อความเมตตาของพระองค์ที่เคยมีต่อพวกมอญ ฝ่ายพวกมอญเกรงอลองพญามาแก้แค้น จึงพากันหนีข้ามเข้ามาในเขตไทยเป็นจำนวนมาก ฝ่ายไทยก็รับไว้เพราะไทยก็กำลังวิตกที่พม่ามีกำลังมากขึ้น

อลองพญาผิดหวังในพวกอังกฤษมาก คำให้การของกบฏเชลยศึกและการที่เรืออาร์คอทเข้ามาอยู่ในอ่าวในปลายสมัยกบฏ ตลอดจนความจริงที่ว่าพระองค์มิได้รับสาส์นคำตอบจากกษัตริย์อังกฤษเลย ทำให้พระองค์เชื่อว่าชาวอังกฤษเห็นว่าพระองค์เป็นผู้ตั้งตัวขึ้นมาใหม่ และควรกำจัดเสีย พระองค์เห็นว่าไม่จำเป็นต้องผูกมัดกับสัญญาที่ทำกับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษแต่อย่างใด เพราะบริษัทนั้นก็มิได้รักษาสัญญา ดังนั้นพระองค์จึงมีคำสั่งให้ยึดนีเกรสคืนมา ให้เผาบริษัทเสีย และให้ฆ่าเจ้าหน้าที่ของบริษัท ณ ที่นั้นทั้งหมด เมื่อไม่มีหลักฐานว่าบริษัทที่พะสิมได้มีส่วนเกี่ยวข้องด้วยในการกบฏแต่ประการใด พระองค์ก็ออกคำสั่งอย่างเด็ดขาดว่าไม่จำเป็นต้องลงโทษ อลองพญาเหน็ดเหนื่อยและผิดหวังมามาก ใคร่จะทรงใช้ชีวิตในบั้นปลายอย่างสงบ ช่วยในการพัฒนาสร้างสรรค์บ้านเมือง อย่างไรก็ดี การที่มอญยังคงอพยพเข้าไทยอยู่เนืองๆ และท่าทีของไทยที่มีต่อพม่าทำให้พระองค์เชื่อว่าพม่าจะไม่มีวันสงบสุข จนกว่าไทยจะยืนยันว่าจะไม่ยุ่งเกี่ยวกับเหตุการณ์ในพม่า เพราะพวกมอญคงจะเตรียมวางแผนกบฏและยึดพม่าตอนล่างคืนมา นักประวัติศาสตร์บางคนกล่าวว่าอลองพญาเป็นผู้มีความคิดทะเยอทะยานและชอบรุกราน จึงปรารถนาจะรวมไทยไว้ในอำนาจ เพราะจักรวรรดิพม่าครั้งแรกที่พุกามและจักรวรรดิพม่าครั้งที่สองของบุเรงนองคลุมไปถึงไม่แต่เฉพาะไทยเท่านั้น แต่รวมทั้งบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา การวิจารณ์ลักษณะอลองพญาดังกล่าวยังไม่สู้ยุติธรรมนัก ดังเช่นยะไข่มิได้เคยแสดงท่าทีเป็นศัตรูต่อพระองค์ พระองค์ก็มิได้คิดรุกรานยะไข่ แม้ว่าซันโดเวจะส่งบรรณาการมาให้ตั้งแต่พระองค์เริ่มมีอำนาจก็ตาม แม้แต่กับไทยพระองค์ก็ทรงอดทนมานาน เพียงแต่ขอให้กษัตริย์ไทยยอมส่งหัวหน้ากบฏมอญที่เข้าไปอยู่ในเขตแดนไทยคืนมาให้เท่านั้น

ไทยเป็นผู้แสดงท่าทีเป็นศัตรูขึ้นก่อน กษัตริย์ไทยปรับปรุงป้องกันกรุงศรีอยุธยาและเตรียมการป้องกันตามเส้นทางที่กองทัพพม่าเคยเข้ามาแต่ก่อน กองทัพไทยไปโจมตีเมืองทวายของพม่าในภาคใต้และอลองพญานำทัพไปตีฝั่งตะนาวศรีกลับคืนมาได้ บริเวณดังกล่าวตกอยู่ใต้อิทธิพลไทยตั้งแต่หลังสมัยพระเจ้าบุเรงนองมาแล้ว ต่อมาพระองค์ก็ข้ามช่องแคบและเดินทัพขึ้นเหนือไปยังกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าไม่มีการต่อต้านที่เข้มแข็งแต่ประการใด เพราะกองทัพไทยไปเตรียมรวมกันอยู่ในภาคเหนือและภาคตะวันตกของกรุงศรีอยุธยา พระองค์เข้าล้อมเมืองในเดือนมกราคม ค.ศ.1760 หวังจะตีเมืองให้ได้ก่อนฤดูลมมรสุม อลองพญาส่งทูตไปเกลี้ยกล่อมกษัตริย์ไทยที่กรุงศรีอยุธยาให้ยอมแพ้ด้วยเหตุที่ว่าพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ จึงปรารถนาจะงดเว้นจากการนองเลือดถ้าเป็นไปได้ กษัตริย์ไทยตอบมาอย่างดูถูกว่า "ในชั่วอายุขัยของโลกนี้ จะมีพระพุทธเจ้าเพียงห้าพระองค์เท่านั้น ปรากฏมาแล้วสี่พระองค์และองค์ที่ห้าที่มาจุติ ขณะนี้ สถิตอยู่ในสรวงสวรรค์ แต่เป็นที่แน่นอนว่าคงจะไม่มีองค์ที่หก" เมื่ออลองพญาเตรียมโจมตีเมืองหลวง กษัตริย์ไทยได้พิจารณาฐานะของพระองค์แล้ว จึงส่งทูตมาขอเจรจาทางไมตรี แต่เงื่อนไขของอลองพญานั้นปรากฏว่าไทยรับไม่ได้ ดังนั้นการเจรจาจึงต้องระงับไป

เมื่ออลองพญาเตรียมการโจมตีอยุธยา พระองค์ก็เริ่มประชวร หลักฐานไทย กล่าวว่าพระองค์เข้าไปควบคุมการประจุกระสุนปืนเอง จึงได้รับบาดเจ็บเนื่องจากลูกปืนระเบิด แต่หลักฐานฝ่ายพม่ากล่าวยืนยันเป็นแน่นอนว่าพระองค์ประชวรด้วยโรคบิด ไม่มีเหตุผลว่าเหตุใดหลักฐานต่างๆ เหล่านี้ จึงพยายามบิดเบือนความจริง เพราะแท้จริงแล้ววีรบุรุษจะตายอย่างมีเกียรติ ควรตายในสนามรบมากกว่าจะตายด้วยโรคธรรมดา ยิ่งกว่านั้นหากพิจารณาจากด้านกองทัพถ้าพระองค์ทรงบาดเจ็บจริง ความร้ายแรงของบาดแผลก็คงจะรู้กันทั่วกองทัพ คงก่อให้เกิดความแตกแยกวุ่นวายขึ้นทั่วไป มีขุนพลเพียงหมู่เดียวที่ทราบถึงพระอาการประชวรของพระองค์ อย่างไรก็ตาม ข้าราชบริพารก็อัญเชิญพระองค์ใส่แคร่หามและสั่งให้กองทัพถอยไป โดยให้เหตุผลว่ากษัตริย์ทรงพระประชวร แต่ยังคงทิ้งกองทหารปืนใหญ่ประมาณ 5,000 คน ไว้ใต้บัญชาของแม่ทัพที่สามารถ คือ มังฆ้องนรธาที่เมืองอยุธยาการกระทำทั้งหมดเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและเงียบเชียบ

จนไทยมิอาจล่วงรู้ได้ว่ากองทัพใหญ่ถอยไปแล้ว พระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์เมื่อกองทัพใหญ่ข้ามเขตแดนเข้าไปใกล้เมืองสะเทิม เหล่าขุนพลปิดข่าวสวรรคตของพระองค์จนอีกสองสัปดาห์ต่อมา จึงส่งม้าเร็วแจ้งข่าวสวรรคตของพระเจ้าอลองพญาไปยังพระราชบุตรองค์ใหญ่ที่เมืองชเวโบและแนะนำให้รีบขึ้นครองราชบัลลังก์ทันที ส่วนพระศพพระเจ้าอลองพญานั้นใช้ผ้าหุ้มและชะโลมพระศพด้วยตัวยาทำด้วยพืชต่างชนิดกันเน่าเปื่อย ประดิษฐานพระศพไว้ ณ พระแท่นมีม่านปิดทุกเช้าทุกเย็นเหล่าขุนพลจะมา ณ พระแท่นนั้น และว่าราชการในพระนามของพระองค์ ส่วนทางชายเขตแดนอีกด้านหนึ่ง มังฆ้องนรธาค่อยๆ ถอยทัพที่รบกับกองทัพไทยที่ติดตามเรื่อยมา รวมทั้งกองโจมตีของมอญและไทยในระหว่างทางด้วย และสามารถนำกองทัพกลับมาได้ปลอดภัยโดยเสียหายเพียงเล็กน้อย

การที่พระเจ้าอลองพญาสวรรคตเมื่อมีพระชนมายุเพียง 46 พรรษา ขณะที่พระกำลังและปัญญายังดีเยี่ยมนั้น นับเป็นความสูญเสียที่ยิ่งใหญ่ของพม่า และมีผลต่อประวัติศาสตร์พม่ามาก พระองค์นำทัพออกรบก็จริง แต่ความเป็นผู้นำของพระองค์นั้นก็เป็นที่ต้องการอย่างยิ่งในยามสงบด้วย พระองค์กระตุ้นลัทธิชาตินิยมขึ้นในหมู่ประชาชน แต่ก็มิได้มีโอกาสอยู่สร้างสรรค์ขันติธรรมและความประมาณตนเอง หากจะกล่าวถึงคุณลักษณะและความสำเร็จของพระองค์ ก็ดูจะพรรณนามากเกินไป พระองค์ครองราชสมบัติได้เพียงแปดปี แต่ในระยะเวลาอันสั้นนั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงหลายประการ เมื่อพระองค์ยึดราชบัลลังก์ได้ใน ค.ศ.1752 นั้น ประชาชนยังแตกแยกกัน ถูกข่มขู่ให้อับอายขายหน้ากันอยู่โดยทั่ว แต่เมื่อพระองค์สวรรคตใน ค.ศ.1760 มรดกที่พระองค์พระราชทานไว้ให้แก่ทายาท คือ ประชาชนพลเมืองที่รวมกันด้วยความมั่นใจ พร้อมด้วยความภาคภูมิใจในเกียรติภูมิและชื่อเสียงจากความสำเร็จต่างๆ ของพระเจ้าอลองพญา และกองทหารของพระองค์มักถูกยกเป็นตัวอย่างให้เห็นถึงลักษณะประชาธิปไตยของสังคมพม่า ที่ชายหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน ไม่มีการแบ่งแยกชนชั้นในสังคมอย่างเด็ดขาด ตำแหน่งเจ้าขุนมูลนายนั้นเปิดให้แก่ผู้มีความสามารถและมีบุคลิกภาพทั่วกัน และวัดก็เป็นสถานที่ที่ให้การศึกษาแก่พระโอรสกษัตริย์และลูกชาวนาเท่าเทียมกัน

สร้างบันได ไต่สู่ฟ้า
เร็วเร่งกล้า และสามารถ

ครั้งหนึ่ง พระเจ้าอลองพญาเคยทรงปรารภอย่างไม่จริงจังว่า พระองค์ต้องการให้พระโอรสทั้งหกผลัดกันขึ้นครองราชบัลลังก์ แต่ก็มิได้ประกาศวางระเบียบสืบราชสมบัติไว้เป็นทางการ สาเหตุประการหนึ่งก็คือ พระองค์มิได้คิดว่าจะสวรรคตเร็วเช่นนั้น พระโอรสองค์ใหญ่ คือ นองดาวกยี (มังลอก) จึงเป็นรัชทายาทองค์แรกโดยไม่ต้องสงสัย แต่พระโอรสองค์ที่สองคือเจ้าเมืองมเยดู ผู้จะเป็นกษัตริย์ต่อมาทรงพระนามว่า ฉินบูชิน (มังระ) เป็นผู้ที่มีพระอารมณ์ร้ายที่สุดในหมู่พี่น้องทั้งหลายและไม่เห็นด้วยที่พระเชษฐาจะได้ครองราชสมบัติต่อเพราะเจ้าเมืองมเยดูต้องการเดินทางกลับมาตีกรุงศรีอยุธยาให้ได้ เจ้าชายเคยมาร่วมล้อมเมืองอยุธยากับพระบิดาและได้เป็นแม่ทัพ เมื่อพระเจ้าอลองพญาสวรรคตลงเจ้าเมืองมเยดูพยายามบังคับให้ขุนพลต่างๆ เลือกตนเป็นกษัตริย์ แต่ขุนพลก็มิได้สนับสนุน เจ้าชายเคยหวังโดยเฉพาะจะให้แม่ทัพกองหลัง คือ มังฆ้องนรธาสนับสนุน เพราะเจ้าชายนองดาวกยีและมังฆ้องนรธาไม่สู้ถูกกัน ตั้งแต่สมัยร่วมกองทัพในการรบครั้งแรกๆ ของอลองพญา

กองทัพยังอยู่ที่พม่าตอนล่าง แม้ว่าจะนำพระศพพระเจ้าอลองพญาล่องขึ้นไปตามแม่น้ำ เพื่อถวายพระเพลิงที่เมืองชเวโบแล้วก็ตาม เจ้าชายนองดาวกยีทรงทราบว่า มีการเตรียมแผนจะยึดราชบัลลังก์ จึงมีรับสั่งให้พระอนุชาและมังฆ้องนรธามาเฝ้าที่เมืองหลวง เจ้าเมืองมเยดูก็เสด็จมาตามรับสั่ง และพระมารดาไกล่เกลี่ยให้เจ้าชายนองดาวกยีอภัยโทษให้พระอนุชา แต่เนื่องจากมังฆ้องนรธาเคยกินใจกับเจ้าชายนองดาวกยีมาก่อน ทำให้ระแวงจุดประสงค์ของเจ้าชายยิ่งนัก จึงเดินทัพมาเมืองชเวโบอย่างช้าๆ ด้วยปรารถนาจะรอการเปลี่ยนแปลงต่างๆ เจ้าชายนองดาวกยีจึงสั่งจับมังฆ้องนรธา แม้ว่ามังฆ้องนรธาจะมิได้ร่วมในแผนการของเจ้าเมืองมเยดู แต่เชื่อมั่นว่าเจ้าชายนองดาวกยีคงสั่งจับและอาจให้ประหารชีวิตเสียด้วยเหตุผลใดก็ได้ เขาเป็นชาวบ้านธรรมดามาตั้งแต่ ค.ศ.1752 และได้รบในสงครามทุกครั้งเคียงข้างกับพระเจ้าอลองพญา เมื่อรำลึกถึงความหลังที่เคยได้ชัยชนะมา เจ้านายยกย่องและให้เกียรติเขาอย่างเต็มที่ เขากล่าวกับทหารของเขาว่าดังนี้

"ข้าฯเป็นชาวบ้านธรรมดา เมื่อข้าฯถือดาบมาและทูลเจ้านายว่า 'มอญกำลังชนะทุกหนทุกแห่ง ท่านต้องกำจัดลงให้ได้ ด้วยดาบเล่มนี้ ข้าฯจะช่วยให้

พระองค์ได้เป็นกษัตริย์หรือตายเพื่อการนั้น' แต่วันเหล่านั้นไม่มีอีกแล้ว และข้าฯก็ไม่มีเจ้านายพระองค์เดียวที่จะช่วยข้าฯในยามคับขันเช่นนี้ได้ เวลานี้มิใช่เป็นเวลาสำหรับโศกเศร้าหรือกลัวเกรง ข้าฯจะต้องสู้ไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ตาม"

ดังนั้น เขาจึงนำทหารเข้ายึดประตูเมืองอังวะที่กองทหารของเจ้าชายนองดาวกยีล้อมเมืองอยู่ มังฆ้องนรธานำทหารตีฝ่าไปยังภาคเหนือ มีกองทหารหลวงติดตามมา เขามิได้มีแผนจะกบฏ เป็นเพียงการยั่วโทสะเท่านั้น แต่เผอิญทหารแม่นปืนยิงปืนพลาดไปถูกเขาตาย เหตุการณ์นี้ทำให้เจ้าชายนองดาวกยีรู้สึกสะเทือนใจมาก แต่ยังมีเรื่องราวที่ร้ายกว่านั้นต่อไปอีก

พระเจ้าอาของพระเจ้าอลองพญา คือ อุปราชเมืองตองอูกับแม่ทัพรุ่นเก่าๆ ร่วมกันก่อการกบฏขึ้น เป็นการแสดงการคัดค้านกรณีของมังฆ้องนรธามากกว่าจะคิดกบฏจริงๆ แต่ก็ถูกปราบลงโดยง่ายดาย เจ้าชายนองดาวกยีรับสั่งว่า พระองค์เหนื่อยยากและไม่สบายพระทัยกับเหตุการณ์ต่างๆ เหล่านี้ จึงอภัยโทษให้และตั้งพวกกบฏไว้ในตำแหน่งเดิม โดยเผอิญหลังจากที่พระเจ้าตลุนมินได้วางแผนการปกครองไว้แล้ว พระเจ้าอลองพญาก็มิได้ทรงตั้งอุปราชขึ้นมากดังเช่นก่อน นอกจากอุปราชมณฑลเจ็ดเขาแล้ว พระองค์ก็ทรงตั้งอุปราชอีกเพียง 2 คน คือ ที่ตองอูคนหนึ่งและที่พะโคคนหนึ่ง เป็นการตั้งพิเศษและเป็นส่วนตัว หลังจากที่ทั้งสองตายไป ตำแหน่งนั้นก็กลายเป็นเพียงข้าหลวงเจ้าชายนองดาวกยีเป็นแม่ทัพที่เข้มแข็งผู้หนึ่ง แต่ก็เบื่อสงครามอย่างยิ่ง อย่างไรก็ดี พระองค์จำเป็นต้องส่งกองทัพไปเชียงใหม่ เพราะเจ้าเมืองเชียงใหม่แม้จะมีเชื้อชาติเป็นพม่า แต่ก็ประกาศอิสรภาพด้วยหวังความช่วยเหลือจากกรุงศรีอยุธยา กองทัพพม่าตีได้เชียงใหม่และเดินทัพไปถึงเขตแดนจีน แสดงอำนาจพม่าไปทั่วชายแดน เจ้าชายนองดาวกยีพอพระทัยที่ตีเชียงใหม่ได้ จึงเรียกกองทัพกลับและใช้เวลาที่เหลืออีกไม่กี่เดือนในรัชสมัยของพระองค์เดินทางไปนมัสการเจดีย์ที่เมืองสะแคง เมืองอังวะและเมืองพุกาม พระองค์สวรรคตใน ค.ศ.1764 พระโอรสที่มีอยู่ในขณะนั้น ยังมีพระชันษาไม่ถึงสิบสองเดือน จึงไม่มีผู้ใดคัดค้านเมื่อเจ้าเมืองมเยดูขึ้นครองราชสมบัติต่อ ทรงพระนามว่าฉินบูชิน (มังระ) *"พระเจ้าช้างเผือก"* และย้ายเมืองหลวงจากชเวโบไปยังอังวะ

จุดมุ่งหมายของพระเจ้าฉินบูชิน คือ ต้องการตีไทยให้ได้ และชาวไทยก็ทราบข่าวนี้โดยทั่วกัน เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ กษัตริย์ไทยจึงทรงสั่ง

กองทหารมาช่วยให้เชียงใหม่เป็นกบฏ และพระเจ้าฉินบูชินก็ส่งกองทัพไปตีเชียงใหม่กลับคืนมาอีก กองทัพพม่าตีได้เชียงใหม่โดยง่ายและเลยไปตีได้หัวเมืองลาว (ลานช้าง) เพื่อขัดขวางชัยชนะในครั้งนี้ กษัตริย์ไทยจึงทรงส่งความช่วยเหลือมายังเจ้าเมืองมอญที่เมืองทวายให้ประกาศอิสรภาพ พระเจ้าฉินบูชินทรงส่งกองทัพอีกกองหนึ่งมาตีเมืองทวายกลับคืนซึ่งกระทำได้โดยง่ายดาย และไม่เสียหายมากนัก แล้วพระเจ้าฉินบูชินก็สั่งให้กองทัพพม่าที่ลาวยกลงมาทางใต้และกองทัพพม่าที่ทวายเดินขึ้นเหนือ กองทัพพม่าจากเมืองทวายเดินตามเส้นทางต่างไปจากสมัยพระเจ้าอลองพญา กองทัพจากเมืองลาวก็ล่องเรือลงไปตามแม่น้ำแม่โขง ไม่จำต้องประหลาดใจเลยที่ไทยมิได้เตรียมตัวรับทัพพม่าก่อนถึงกรุงศรีอยุธยา ดังสมัยการรุกรานของพระเจ้าอลองพญา

แต่กระนั้น กองทัพทั้งสองของพม่าก็ใช้เวลาเกินหนึ่งปี กว่าจะถึงอยุธยา เพราะต่างก็ค่อยๆ เดินทางยึดได้ทีละแห่ง เพื่อหากำลังเพิ่มเรื่อยๆ ไปตามทาง

ในเดือนมกราคม ค.ศ.1766 กองทัพพม่าทั้งสองพบกันที่ประตูเมืองอยุธยา รวบรวมรี้พลประมาณ 50,000 คนเท่าๆ กับกองทัพที่กษัตริย์ไทยทรงรวบรวมได้ที่อยุธยา กษัตริย์ไทยนั้นทรงคิดว่าไทยได้เปรียบกว่าพม่าเพราะมีกองทัพประกอบด้วยนายทหารที่ชำนาญทั้งสิ้น ส่วนกองทัพพม่านั้นประกอบด้วยกองทหารที่เกณฑ์มาจากเชียงใหม่และลาว (ลานช้าง) จึงสั่งให้โจมตีกองทัพหน้าเมื่อการรบเริ่มขึ้น

ฝ่ายไทยมุ่งโจมตีแต่ปีกขวาของกองทัพพม่า ทำให้ต้องถอยไป แต่ก็เป็นการถอยที่มีระเบียบและเป็นเพียงการแตกพ่ายไม่ถึงเสียหลัก ไทยคิดว่าชัยชนะอยู่แค่เอื้อม จึงติดตามกองทัพพม่าที่ถอยไปนั้น ฝ่ายปีกซ้ายของกองทัพพม่าพร้อมด้วยทหารสำรอง ค่อยๆ ตีโอบล้อมและโจมตีทัพไทยด้านหลังกองทัพ ไทยฉงนกับการโจมตีนั้น จึงหยุดคิดว่าควรจะทำอย่างไรต่อไป เปิดโอกาสให้กับปีกขวากองทัพพม่าได้รวบรวมผู้คนเข้าโจมตีไทยได้ แม่ทัพกองปืนใหญ่ฝ่ายพม่าทำตามอย่างในประวัติศาสตร์ เช่นเดียวกับนายธนูในกองทัพกุบไลข่าน คือ ใช้ปืนยิงช้างในกองทัพไทย เมื่อช้างได้รับความเจ็บปวดก็สะบัดคนบนหลังตกและเหยียบทหารราบตายเสียมาก แล้วพม่าก็ยิงปืนใหญ่ไปยังกองทัพที่ปั่นป่วนอยู่นั้น การรบประทะก็กลายเป็นการฆ่าฟันไป ทหารไทยเพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่หนีการประหัต

ประหารรอดกลับเข้าไปภายในกำแพงเมืองอยุธยาได้

ได้มีการปรับปรุงเมืองอยุธยาให้เข้มแข็งขึ้นอย่างรอบคอบระหว่างที่กองทัพพม่าสองกองเดินทางมายังเมืองหลวงนั้นแล้ว ดังนั้น พม่าจึงรู้สึกลำบากที่จะเข้ายึดเมืองเพราะมีการเตรียมการป้องกันเมืองทั้งทางบกและทางน้ำทุกทาง เมื่อลมมรสุมเริ่มขึ้นในอีก 4 เดือนต่อมา ไทยก็โล่งอก คิดว่าพม่าคงถูกบังคับให้ถอย แต่แม่ทัพพม่าเตรียมตัวก่ออิฐไว้ตามที่สูงต่างๆ และตั้งปืนใหญ่ไว้เตรียมพร้อมจะยิงในท่ามกลางสายฝน นอกจากนั้น ทหารพม่าเตรียมต่อเรือต่อแพเป็นจำนวนหลายพัน และเที่ยวแล่นเรือแพไปตามที่ที่น้ำท่วม ราวกับไปปิกนิครอบๆ เพื่อกีดกันการเข้าหรือออกจากเมืองโดยสิ้นเชิง เจ้าชายไทยองค์หนึ่งที่อยู่นอกเมือง รวบรวมกำลังทหารได้ประมาณ 10,000 คนเข้าโจมตีพม่า แต่ก็ถูกตีแตกพ่ายไป เมื่อฤดูมรสุมผ่านไป พม่าสร้างเนินดินรอบๆ เมือง เพื่อใช้เป็นที่มั่น ยิงปืนเข้าไปภายในกำแพงเมือง ในเมืองอยุธยาได้มีความคิดแตกต่างกันไปว่าจะยอมแพ้หรือจะสู้ต่อไป แม่ทัพบางคนรวมทั้งพระยาตากสินตีฝ่าพม่าออกจากเมืองในยามวิกาล

แม่ทัพใหญ่พม่าในขณะนั้น เผอิญป่วยถึงแก่กรรมลง ในระยะนั้นก็ได้ข่าวว่ากองทัพจีนมาบุกพม่าในภาคเหนือ พระเจ้าฉินบูชินทรงส่งม้าเร็วมาแจ้งข่าวให้กองทัพรบต่อ จนตีอยุธยาได้ ไม่ว่าจะมีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นในพม่า ด้วยเกรงว่าไทยอาจฉวยโอกาสจากเหตุการณ์ในพม่า เข้าบุกพม่าภาคใต้ กษัตริย์ไทยทรงขอสงบศึก แต่พม่าตอบว่าสายเสียแล้วที่จะมีการเจรจาใดๆ ในเดือนเมษายน ค.ศ.1767 พม่าขุดอุโมงค์ลอดใต้กำแพงและเอาฟางกับเศษไม้ใส่พร้อมทั้งจุดไฟเผา เมื่อกำแพงส่วนหนึ่งพังลง ทหารพม่าก็เข้าเมืองได้ ตรงกันข้ามกับหลักฐานที่ฝ่ายไทยกล่าวไว้ คือ มิได้มีการฆ่าฟันผู้คนเพียงแต่จับทั้งกษัตริย์และข้าราชสำนักทั้งหมดไปเป็นเชลย เก็บทรัพย์สินมีค่าไปและเผาเมืองเสีย ทำลายกำแพงลงและถมคู นำเชลยกลับไปเมืองพม่า เช่นเดียวกับครั้งที่พระเจ้าบุเรงนองตีได้อยุธยา พม่านำตัวละคร นักดนตรี ศิลปิน ช่างต่างๆ แพทย์ โหราจารย์ ช่างทอผ้า ช่างเงิน ช่างทอง ผู้มีความรู้ในด้านต่างๆ กวีและอื่นๆ กลับไปด้วย ยังผลให้เกิดการฟื้นฟูวรรณคดีและศิลปะพม่า

ฝ่ายจีนนั้นก็หวั่นวิตกอย่างมาก ที่จักรวรรดิพม่าครั้งที่สามมีอำนาจทางการเมืองและการทหารเพิ่มมากขึ้น นอกจากนั้น การที่พม่ารุกรานเข้าไปในแคว้นไทยใหญ่ต่างๆ และบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ถูกตีกลับมา ตั้งแต่ที่ชายเขตแดน

พม่า-จีน พวกกเวไทยใหญ่ที่ยังคงหลงเหลืออยู่ ซึ่งถูกพม่าไล่ออกจากบริเวณอังวะแต่ครั้งก่อน และปฏิเสธไม่ยอมกลับเข้าแคว้นของตน ดังคำอนุญาตของหัวหน้าแคว้นกลับถอยไปอยู่ตามชายเขตแดนและข้ามเข้ามาปล้นชายเขตแดนครั้งแล้วครั้งเล่า หัวหน้าไทยใหญ่ตามริมเขตแดนมณฑลไทยใหญ่บางคนที่ถูกพม่าปลด ก็ไปอาศัยอยู่ที่มณฑลยูนนานและขอความช่วยเหลือให้ได้ตำแหน่งคืน การที่พม่าได้ลาว ทำให้กองทัพพม่าเข้ามาถึงเขตแดนลาว-จีน จีนสำแดงความไม่พอใจด้วยการยกทัพเข้าแคว้นเชียงตุง ทางสุดภาคตะวันออกของที่ราบสูงไทยใหญ่ เพราะหัวหน้าแคว้นนั้นสวามิภักดิ์ต่อพม่ามาก

จีนหาสาเหตุที่จะเข้าโจมตีพม่าอยู่นาน ในวงสุราในหมู่คนจีนและคนพม่าในแคว้นเชียงตุง เกิดเหตุที่คนจีนคนหนึ่งถูกฆ่าตาย ทั้งหัวหน้าไทยใหญ่และขุนนางพม่าต่างเสนอจะให้ค่าชดเชยแก่ครอบครัวชาวจีนที่ถูกฆ่าตายนั้น และจะจัดการลงโทษฆาตกรตามระเบียบ แต่อุปราชมณฑลยูนนานเรียกร้องให้ส่งผู้ต้องหาไปให้ตน ซึ่งเป็นการแสดงออกทางอ้อมว่า จีนมีอำนาจเหนือแคว้นเชียงตุงเป็นของธรรมดาที่รัฐบาลพม่าและเจ้าไทยใหญ่ตอบปฏิเสธ และใน ค.ศ.1765 อุปราชมณฑลยูนนานยกกองทัพใหญ่มายังแคว้นเชียงตุง พระเจ้าฉินบูชินนั้นทรงมีกองทัพสำรองเพื่อเตรียมรับสถานการณ์ที่แคว้นไทยใหญ่อยู่ จึงส่งไปรับกองทัพจีนได้ ฝ่ายเจ้าไทยใหญ่ก็นำกองทัพของตนออกต่อต้านจีนอยู่แล้ว เมื่อทัพพม่ามาถึง กองทัพไทยใหญ่และกองทัพพม่าตามกองทัพจีนขึ้นมาจนถึงริมฝั่งแม่น้ำโขง ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทัพจีนและฆ่าแม่ทัพจีนตาย อุปราชมณฑลยูนนานเมื่อได้ยินข่าวความเสียหายดังนั้น ก็ฆ่าตัวตายไปด้วย

จักรพรรดิจีนทรงแต่งตั้งข้าหลวงคนใหม่ และมีคำสั่งให้ไปปราบพม่าที่ชายเขตแดน ได้ชัยชนะกองทัพพม่าเล็กๆ กองหนึ่ง แต่คิดว่าการปะทะนั้นมิใช่สงคราม เป็นแต่เพียงการรบประปรายเท่านั้น กองทัพพม่าก็เป็นเพียงกองลาดตระเวนทั่วไป ข้าหลวงจีนกลับได้ใจ คิดว่าคงเอาชนะพม่าตอนบนได้โดยง่าย จึงส่งรายงานที่ค่อนข้างเป็นความฝันกลับไปทูลให้จักรพรรดิเห็นชอบด้วย จักรพรรดิทรงมีรับสั่งว่าการรุกรานพม่าตอนบนนั้น ควรให้ได้พม่ามาอยู่ในอารักขา และให้ชาวพม่าเป็นผู้ปกครอง ข้าหลวงจึงส่งกองทัพอันเข้มแข็งไปตามเส้นทางการค้าถึงเมืองบาโมในพม่าตอนบน ฝ่ายพระเจ้าฉินบูชินได้รับรายงานจากกองลาดตระเวน

เรื่องความเคลื่อนไหวของกองทัพจีน จึงวางแผนดัก พระองค์ทรงส่งกองทัพเล็กๆ กองหนึ่งไปยังเมืองกวงตัน ซึ่งเป็นเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งบนริมฝั่งลุ่มแม่น้ำอิระวดี ห่างจากเมืองบาโมไม่กี่ไมล์ พร้อมด้วยคำสั่งให้ตั้งป้อมค่ายป้องกันบริเวณนั้น ทัพจีนมาถึงเมืองบาโม เข้าตีเมืองได้โดยง่ายเพราะพระเจ้าฉินบูชินทรงสั่งให้ตั้งกองทหารไว้เพียงไม่กี่กอง แม่ทัพจีนได้ใจจากความสำเร็จครั้งแรก จึงรวบรวมเสบียงอาหารไว้ให้มากพอเพียง ในกรณีที่พม่าตัดเส้นทางการคมนาคมนี้ แล้วก็เข้าทำลายป้อมกวงตัน อีก 2-3 วันต่อมา พระเจ้าฉินบูชินให้ส่งกองทัพที่สองไปเพิ่มเติมที่กวงตัน แต่ให้ผ่านไปโจมตีเมืองบาโม เมื่อกองทัพพม่ากองที่สามมาถึงเมืองกวงตัน แม่ทัพจีนเกิดตกใจกลัวและเตรียมกองทหารไว้ที่ป้อมทั้งหมด เท่ากับเป็นสัญญาณให้กองทัพพม่ากองที่สองยกขึ้นมาตามลุ่มแม่น้ำ และเข้ายึดได้เมืองบาโมที่มิได้จัดการป้องกันไว้เลย ในเวลาเดียวกันนั้นพระเจ้าฉินบูชินก็ทรงส่งกองทหารกองที่สามไปทางบก ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำอิระวดี ให้ข้ามแม่น้ำไปยังภาคเหนือเมืองมยิดชิ่น และดักตีกองทัพจีนที่อาจยกมาได้อีก

บัดนี้ กองทัพจีนตกอยู่ท่ามกลางวงล้อมของกองทัพพม่ากองที่สองที่เมืองบาโมและกองทัพพม่ากองแรกที่ออกมาจากป้อม จีนต้องพ่ายแพ้สูญเสียอย่างมาก เพราะภัยสงครามและโรคภัยไข้เจ็บ แล้วกองทัพจีนก็ถอยไปทางภาคตะวันออกและภาคเหนือ ที่มีกองทัพพม่ากองที่สามยังรออยู่ กองทัพอีกสองกองตามกองทัพจีนซึ่งถูกตีแตกพ่ายมา กองทัพพม่าเลยขึ้นไปยึดได้แคว้นไทยใหญ่แปดแคว้นในมณฑลยูนนาน แม้ข้าหลวงมณฑลยูนนานจะเสียใจอย่างมากในความเสียหายที่เกิดขึ้นนั้น แต่ก็มิได้ทอดทิ้งความใฝ่ฝันดั้งเดิม จึงเขียนรายงานถวายพระจักรพรรดิไปว่าจีนยึดเมืองบาโมไว้ได้แล้ว มีชาวพม่าที่ได้รับวัฒนธรรมแมนจูด้วยการไว้หางเปีย แม่ทัพพม่าเสียทหารไปกว่าหมื่นคน มาขอทำไมตรีด้วยที่ยูนนาน และเพื่อฟื้นฟูความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างสองประเทศ เขาถวายคำแนะนำว่า ควรยอมรับไมตรีจากแม่ทัพพม่า ฝ่ายพระจักรพรรดิทรงทราบจากแผนที่ว่า การรบส่วนใหญ่อยู่ในเขตชายแดนจีน รายงานนั้นเป็นรายงานเท็จ จึงมีพระบัญชาให้ข้าหลวงเดินทางมายังปักกิ่ง เมื่อข้าหลวงมาถึงก็ทรงบังคับให้ฆ่าตัวตายเสีย

จักรพรรดิทรงแต่งตั้งพระราชบุตรเขยเป็นข้าหลวงมณฑลยูนนานคนใหม่ ใน ค.ศ.1767 เมื่อฤดูลมมรสุมผ่านพ้นไปแล้ว ข้าหลวงก็แสร้งทำเป็นส่งกองทัพ

ไปตีบาโม ส่วนตนเองนำกองทัพกองใหญ่มุ่งตรงไปยังภาคใต้ ผ่านแคว้นไทยใหญ่ของพม่า เช่น แคว้นแสนหวีและแคว้นสีปอ เมื่อยึดได้เมืองแสนหวี ก็ฆ่าเจ้าเมืองเสีย แล้วตั้งคนของตนขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทนที่ เพราะต้องการใช้แคว้นนั้นเป็นที่สะสมเสบียงแล้วทิ้งรองแม่ทัพไว้ที่แสนหวีพร้อมด้วยทหารจำนวน 5,000 คนและให้กองทหาร 15,000 คนคอยป้องกันเส้นทางติดต่อระหว่างแสนหวีกับกองทัพใหญ่ แล้วข้าหลวงก็ยกทัพตรงไปยังอังวะทันที พระเจ้าฉินบูชินทรงส่งกองทัพมารักษาป้อมที่กวงตัน แต่มิอาจเรียกกลับได้เพราะภัยจากพม่าภาคเหนือ และส่งทหารกองหนึ่งไปยังข้าหลวงมณฑลยูนนานและอีกกองหนึ่งไปด้านหลังเข้าโจมตีเส้นทางคมนาคม กองทัพทั้งสองไม่ประสบผลสำเร็จดังประสงค์ กองทัพที่สองถูกขับไล่กลับมาแต่กองทัพแรกมีจำนวนน้อยกว่าถึง 2 ต่อ 1 ถูกกองทัพจีนที่ข้าหลวงเป็นผู้นำตีแตกหมด อย่างไรก็ดี พวกที่รอดตายมิได้ถอยกลับแต่หลบซ่อนอยู่ในป่ารอกองทัพมาช่วยเหลือ ข้าหลวงจึงเข้ายึดเมืองซินกูบนฝั่งแม่น้ำ ห่างจากเมืองอังวะประมาณ 30 ไมล์

พระเจ้าฉินบูชินมิใช่กษัตริย์ที่จะหนีจีนไปง่ายๆ แทนที่จะเตรียมการป้องกันเมือง พระองค์กลับเกณฑ์กองทัพอีกกองหนึ่งสั่งให้ตรงไปยังเมืองซินกู ความสุขุมของพระองค์ในภาวะแวดล้อมเช่นนั้นให้กำลังใจหมู่ทหารมาก และไปยึดที่มั่นตั้งทัพอยู่หน้าเมืองซินกู ขณะนั้นเป็นเดือนมีนาคม ค.ศ.1768 ทหารจีนทนความร้อนในพม่าตอนบนมิได้ กองทัพที่สองจึงสามารถทำลายกำลังทัพจีนจำนวน 15,000 คนที่อยู่ป้องกันเส้นทางติดต่อได้ตามความมุ่งหมาย ครั้นแล้วทหารพม่าก็โจมตีทหารจีนที่แสนหวี รบอย่างดุเดือดจนได้ชัยชนะ แม่ทัพจีนเชือดคอตนเองตาย แม่ทัพพม่าบางคนหวั่นเกรงว่ากองทัพจีนจะไปตีกรุงอังวะ ต้องการกลับไปช่วยป้องกันเมือง แต่แม่ทัพใหญ่กล่าวว่า *"กษัตริย์เราทรงเป็นทหารและพระองค์ทรงทราบว่าจะทำอะไรต่อไป พระองค์มีพระบัญชาให้รอ ให้จีนส่งกำลังมาช่วยหรือให้จีนถอยไป ดังนั้นให้พวกเราออยู่ที่นี่"*

ข้าหลวงทราบว่ากองทัพพม่าอยู่เบื้องหลังจึงเริ่มถอยทัพทำให้กองทัพพม่ากองที่สามมีโอกาสโจมตีได้ และกองทัพพม่ากองที่สองก็เข้าร่วมโจมตีพร้อมด้วยผู้รอดตายจากกองทัพที่หนึ่งที่ซุ่มอยู่ในป่าก็ออกมาร่วมด้วย ข้าหลวงนั้นเป็นผู้มีความสามารถเข้มแข็ง พยายามใช้ยุทธวิธีป้องกัน รีรออยู่เพื่อให้กองทัพจีนที่

บาโมมาช่วย แม่ทัพจีนในกองนั้นได้ยินกิตติศัพท์ชัยชนะของข้าหลวงก็ปรารถนาจะได้ชื่อเสียงบ้าง จึงเข้าทำลายป้อมกวงตันซ้ำอยู่หลายครั้ง ได้รับความเสียหายมากครั้นแล้วเกิดหวั่นเกรง จึงหันกลับหนีไปจนถึงมณฑลยูนนาน ต่อมาเขาก็ถูกประจานในที่สาธารณะและจักรพรรดิทรงมีบัญชาให้ประหารชีวิตเสีย บัดนี้ ภัยจากภาคเหนือหมดสิ้นไปแล้ว แม่ทัพพม่าทิ้งกองทหารไว้ดูแลป้อมและนำทัพไปร่วมโจมตีกองทัพใหญ่ของข้าหลวงจีน กองทัพจีนถูกล้อมด้วยทหารสามกองทัพ จึงถูกฆ่าตายเสียมาก มีเพียงจำนวนหนึ่งที่หลบหนีไปได้ แท้จริงข้าหลวงก็อาจหนีไปกับคนหมู่นั้นได้ แต่เขากลับตัดหางเปียส่งมอบไปกับผู้ที่หลบหนีไปถวายจักรพรรดิแสดงความสวามิภักดิ์ และเขาก็ผูกคอตาย

มาบัดนี้ จักรพรรดิจีนทรงพยายามเอาชนะพม่าอีกครั้งหนึ่ง เพื่อเพิ่มพูนพระเกียรติยศ ในเวลานั้นกองทัพพม่าถอนทหารจากเมืองไทยบ้าง เพื่อกลับมาเตรียมตัวใหม่ อย่างไรก็ดี บรรดาแม่ทัพพร้อมที่จะทำสงครามอีกครั้งหนึ่ง เพราะเห็นชัดว่าจีนคงจะพยายามเอาชนะพม่าอีก ในปลาย ค.ศ.1769 จีนระดมพลชายเขตแดนได้ทหารถึง 60,000 คนอยู่ใต้บังคับแม่ทัพแมนจู มีแผนจะบุกสามทางพร้อมๆ กัน กองทัพแรกจะลงมาทางฝั่งตะวันตก และกองที่สองจะลงมาทางฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำอิระวดี ส่วนกองทัพที่สามจะเข้าโจมตีเมืองบาโม พระเจ้าฉินบูชินทรงแบ่งงานป้องกันป้อมกวงตันให้แก่แม่ทัพคนเดิมซึ่งได้พยายามป้องกันไว้ได้จากการรุกรานสองครั้งที่แล้วมา กองทัพอีกกองหนึ่งไปพบกองทัพจีนที่ฝั่งตะวันตก ส่วนกองทัพที่สามก็ไปพบที่ฝั่งตะวันออก เนื่องด้วยมีประสบการณ์ว่าจำเป็นต้องตัดเส้นทางติดต่อของกองทัพจีน พระเจ้าฉินบูชินจึงทรงส่งกองทัพที่สี่ให้มีหน้าที่เฉพาะทำลายเส้นทางและกันมิให้กองทัพจีนได้อาหารและอาวุธเพิ่ม

ตั้งแต่เริ่มแรก แม่ทัพจีนรู้สึกไม่แน่ใจ จีนถ่วงกองทัพเสียเวลาอยู่ระหว่างทาง และพยายามตั้งรับไว้ตั้งแต่เริ่มแรก กองทัพที่ข้ามฝั่งตะวันตกก็ข้ามแม่น้ำเมื่อกองทัพพม่าใกล้เข้ามา กองทัพจีนบนฝั่งตะวันออกก็มิได้เคลื่อนที่ ดูเหมือนจีนจะคิดว่าหนทางที่จะนำไปสู่ชัยชนะ ก็คือ การสร้างป้อมให้แข็งแรงเท่าที่เมืองกวงตัน และบังคับให้ทหารพม่าเสียกำลังด้วยการเข้าโจมตี แต่ก็ประมวลว่ากองทัพจีนต้องพ่ายแพ้มาในครั้งก่อนเพราะป้อมกวงตัน ดังนั้นจึงนำช่างไม้มาด้วยกองหนึ่ง กองทัพจีนทั้งสามเข้าโจมตีบาโมพร้อมกันและยึดป้อมได้โดยง่าย และ ณ

ตำบลเล็กๆ ตำบลหนึ่งชื่อชเวนยองบินซึ่งอยู่กึ่งกลางบาโมและกวงตัน ก็เริ่มสร้างป้อมใหญ่กว่าที่กวงตันขึ้น งานขั้นต่อไป ก็คือ ให้ช่างไม้ต่อเรือหลายร้อยลำล่องลงไปตามลุ่มแม่น้ำ กองทัพจีนกองแรกโจมตีกวงตันอยู่หลายวันติดต่อกัน ขณะที่กองทัพที่สองบุกจากฝั่งแม่น้ำตะวันออก กองทัพพม่าที่ถูกส่งไปตัดเส้นทางลำเลียงของข้าศึก บัดนี้ได้ผลสำเร็จและค่อยๆ รุกจีนบนลุ่มแม่น้ำอิระวดี พระเจ้าฉินบูชินทรงส่งกองเรือรบจากอังวะไปโจมตีเกือบทั้งกองทัพ เป็นเสมือนสัญญาณให้กองทัพพม่าทั้งสามไปโผล่ขึ้นที่ป้อมของจีนพร้อมๆ กัน เมื่อรบกันอย่างดุเดือดแล้ว ป้อมแตก ผู้ที่รอดชีวิตต่างพากันไปรวมกับเพื่อนฝูงริมฝั่งตะวันออก พวกเหล่านั้นกำลังโจมตีกวงตัน ต่างพากันทยอยเข้าโจมตีป้อมเป็นระลอก ต่อเมื่อถูกปืนจากป้อมระดมยิง จึงต้องชะงักลง ในที่สุดก็ค่อยๆ เลิกโจมตีไป และจีนก็พบว่าตกอยู่ในวงล้อมของทหารพม่าเสียแล้ว

ขณะที่ทหารพม่าพร้อมที่จะเข้าโจมตี จักรพรรดิจีนก็มีรับสั่งด่วนมาให้แม่ทัพจีนถอยทัพกลับมณฑลยูนนาน ผู้สื่อข่าวของจักรพรรดิแจ้งว่า “พม่าได้ทำความผิดอันยิ่งใหญ่และสมควรทำลายล้างลง แต่จักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ทรงอภัยโทษให้และต้องการยุติสงครามเสีย” แม่ทัพจีนจึงขอทำสัญญาแต่แม่ทัพพม่าไม่ยอมตกลงด้วย จนกระทั่งมหาสีหสุระ (อะแซหวุ่นกี้) แม่ทัพใหญ่ผู้ได้ชัยชนะกรุงศรีอยุธยามาแล้วกล่าวว่า “สหายเอ๋ย หากเราไม่ทำสัญญาสันติภาพก็จะมีการรุกรานอีกต่อไป และถึงแม้ว่าเราได้ชัยชนะ ก็จะมีการบุกรุกต่อไปอีก ชาติของเรามิอาจตอบโต้กับการรุกรานของจีนครั้งแล้วครั้งเล่าได้ เพราะเรามีภาระอื่นจะต้องทำ ขอให้เราเลิกฆ่าฟันกันและให้ประชาชนทั้งสองชาติอยู่กินค้าขายกันอย่างสงบเถิด” แม่ทัพทั้งหลายก็ยังไม่เชื่อนัก แต่มหาสีหสุระใช้อำนาจรับผิดชอบของเขาโดยยังไม่ได้ทูลกษัตริย์ทำสัญญากับจีนมีความสำคัญดังนี้

1) จีนต้องยอมคืนหัวหน้าไทยใหญ่และหัวหน้ากบฏตลอดจนผู้ลี้ภัยอื่นๆ ที่หลบหนีจากพม่าไปอยู่ในเขตแดนจีน

2) จีนต้องเคารพอธิปไตยของพม่าเหนือแคว้นไทยใหญ่ ซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรพม่า

3) ให้ปล่อยเชลยศึกทั้งหลาย

4) จักรพรรดิจีนและกษัตริย์พม่าจะเริ่มสัมพันธไมตรีที่ดีต่อกันดังเช่น

กาลก่อน มีการแลกเปลี่ยนคณะทูต ส่งพระราชสาส์นและของกำนัลซึ่งกันและกัน

จีนยอมรับข้อเสนอทันที ประการหนึ่งเพราะจีนไม่มีทางเลือก อีกประการหนึ่งมีข้อแม้ที่เปิดช่องให้ตนได้แก้ตัวต่อพระพักตร์จักรพรรดิได้ จีนเคยอ้างสิทธิอันยิ่งใหญ่ทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และคิดว่าคณะทูตทุกคณะที่นำบรรณาการมาแสดงความสวามิภักดิ์ ดังที่ชนชาติยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่เข้าใจความคิดของจีนในแง่นี้ ตลอดจนจุดประสงค์ของคณะทูต แม่ทัพพม่าไม่เคยคิดถึงข้อแม้ข้อใดที่ตกลงกันไว้ ทั้งๆ ที่แทบจะเข้ารบกับจีนอยู่แล้ว จีนอาจตีความหมายหรือเข้าใจผิดไปได้ไม่ว่าด้วยกรณีใด อย่างไรก็ตาม จีนได้รับอนุญาตให้กลับไปได้อย่างสงบ แม้ว่าต่อมา จะไปเจ็บป่วยหรืออดอาหารตายเสียหลายพันคนตลอดทางที่ผ่านไป จักรพรรดิจีนไม่สู้ยินดีกับคำอธิบายที่แม่ทัพถวายรายงานเกี่ยวกับเรื่องข้อสี่ในสนธิสัญญา ดังนั้น จึงมิยอมส่งพวกไทยใหญ่ลี้ภัย และเจ้าเมืองไทยใหญ่กลับไป และไม่ยอมอนุญาตให้มีการติดต่อค้าขายระหว่างสองชาติ เมื่อจีนไม่ยอมปล่อยเชลยพม่า พม่าก็ไม่ยอมคืนเชลยจีนให้เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ดี สนธิสัญญานั้นก็สงบสงครามลง ฝ่ายพระเจ้าฉินบูชินทรงพระพิโรธมากและทรงฉีกสัญญาทิ้งเสีย เคราะห์ดีของแม่ทัพที่มณีปุระก่อการกบฏขึ้นด้วยถือโอกาสจากการที่จีนเข้ามารุกราน แม่ทัพไม่รอรับคำสั่งจากกษัตริย์ รีบยกกองทัพขึ้นไปปราบกบฏมณีปุระ ซึ่งทำให้กษัตริย์พม่าคลายความพิโรธลงได้

แม้ว่าความคิดเห็นของพม่าในเวลานั้นจะแตกแยกกันอยู่ เกี่ยวกับความสามารถของมหาสีหสุระในการทำสัญญากับจีน คนรุ่นหลังจะต้องสรรเสริญเขาไม่แต่เฉพาะความฉลาดของเขาเท่านั้น แต่รวมถึงความไม่เห็นแก่ตัวของเขาด้วย เขาอาจทำลายกองทัพจีนได้โดยง่าย และกลับมารับความชื่นชมจากกษัตริย์และประชาชนที่อังวะ แต่เขาอธิบายให้แม่ทัพทั้งหลายฟังว่า สงครามกับจีนนั้นดูจะเป็นเสมือนโรคร้ายเรื้อรังและอาจทำลายชาติได้ในที่สุด เมื่อเปรียบกับความเสียหายของจีนแล้ว พม่าสูญเสียน้อยกว่า แต่เมื่อคิดถึงอัตราส่วนของจำนวนพลเมืองของประเทศแล้ว จีนก็ถือว่าพม่าเสียมากกว่า มหาสีหสุระยอมรับความผิดทั้งหมดไว้แต่ผู้เดียว ทั้งยังต้องเสียเกียรติ และกษัตริย์อาจทรงตัดสินประหารชีวิตเขาได้ เนื่องจากไปสงบศึกกับจีน ไม่ว่าพงศาวดารจีนจะระบุว่าอย่างไรก็ตาม พม่าชนะกองทัพใหญ่ๆ ของจีนที่เข้ามารุกรานถึงสี่ครั้ง ในระยะเวลาอันสั้นเพียง 4 ปี และ

ไม่ว่าพงศาวดารไทยจะระบุไว้อย่างใดก็ตามการที่จีนเข้าบุกรุกพม่าก็ช่วยให้ไทยได้รับเอกราชภายหลังที่เสียกรุงศรีอยุธยาไม่นานนัก จีนต้องรับภาระการรุกรานของพวกมองโกลในคริสต์ศตวรรษที่ 13 อย่างเต็มที่ฉันใด พม่าก็ต้องรับภาระการรุกรานของจีนในคริสต์ศตวรรษที่ 18 ฉันนั้น หากพม่ามิได้ประสบผลสำเร็จในคริสต์ศตวรรษที่ 18 ดังเช่นในคริสต์ศตวรรษที่ 13 แล้ว เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจตกอยู่ใต้อำนาจของจีนและโฉมหน้าของประวัติศาสตร์ก็คงแตกต่างไป

สนธิสัญญานั้นให้ผลร้ายทันทีต่อชาวพม่า เนื่องด้วยในกองทัพและในราชสำนักมีความเห็นแตกแยกในเรื่องเกี่ยวกับการกระทำของมหาสีหสุระอยู่แล้ว ทำให้ชื่อเสียงของกษัตริย์และแม่ทัพตกต่ำลงถึงระดับหนึ่ง นอกจากนั้น พระเจ้าฉินบูชินทรงประกาศแต่งตั้งให้เจ้าชายสินคูเป็นรัชทายาท แม้ว่ายังมีพระอนุชาอีกสี่พระองค์ที่ทรงพระชนม์อยู่ มหาสีหสุระสนับสนุนการกระทำดังกล่าว เพราะเจ้าชายสินคูทรงอภิเษกสมรสกับธิดาของตน ยิ่งกว่านั้นพม่าทั้งชาติยังชื่นชมกับชัยชนะและเพิ่มความหยิ่งยโสมากขึ้นเป็นลำดับ และแสดงความหยิ่งยโสกับพวกมอญที่แพ้และยังคงอาศัยอยู่ในพม่าภาคใต้ พรรคพวกมอญในเมืองไทยจึงยุให้กบฏขึ้นใน ค.ศ.1773 แม้จะปราบกบฏมอญลงได้อย่างไม่รุนแรงนัก แต่พวกมอญหลายพันคนต่างก็พากันหนีเข้าเขตไทย เพื่อไปรวมกำลังกับพระเจ้าตากสินผู้ตั้งเมืองหลวงขึ้นใหม่ ทางตอนใต้ของฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและตั้งตนเป็นกษัตริย์ไทย เนื่องจากพวกกบฏมอญมีประสงค์จะปลดปล่อยพญาทละให้กลับมาครองราชย์ใหม่ พระเจ้าฉินบูชินจึงทรงรับสั่งให้ประหารชีวิตพญาทละเสีย แม้ว่าพระเจ้าอลองพญาจะเคยไว้ชีวิตเขาก็ตาม

ใน ค.ศ.1775 พระเจ้าฉินบูชินทรงมีพระบัญชาให้กองทัพพม่าบุกไทยเพื่อไปจับพระเจ้าตากสิน ทรงแต่งตั้งให้มหาสีหสุระเป็นแม่ทัพอีก แต่แม่ทัพพม่าทั้งหลายต่างปราศจากความกระตือรือร้นเสียแล้ว เพราะเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่าพระเจ้าฉินบูชินทรงพระประชวรและใกล้สวรรคต มีข่าวลือและกลอุบายเต็มไปทั่วราชสำนัก ขุนนางต่างลำพองใจโดยทั่วกัน ต่างพากันกดขี่พวกมอญจำนวนน้อยที่ยังคงสวามิภักดิ์อยู่กับกษัตริย์พม่าและไปรุกรานแม้แต่ข้าหลวงพม่าที่เมืองเชียงใหม่ซึ่งมิอาจทนเห็นแม่ทัพพม่าข่มเหงรังแกชาวเมืองได้ พระเจ้าฉินบูชินทรงมีรับสั่งไปแล้ว และมีรับสั่งไปอีกให้ลดการกดขี่ข่มเหงลง แต่แม่ทัพเหล่านั้นมิได้รับฟัง

พระบรมราชโองการแต่อย่างใด ด้วยเห็นว่าพระองค์ใกล้จะสวรรคตแล้ว ในที่สุดการกระทำดังกล่าว ก็ยังผลให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ไปเข้ากับพระเจ้าตากสิน และประกาศให้เชียงใหม่เป็นส่วนหนึ่งของไทย การกดขี่ข่มเหงของพม่าทำให้ชาวลาว (ลานช้าง) ไปขอสวามิภักดิ์ต่อไทยเช่นเดียวกัน มหาสีหสุระต้องพ่ายแพ้ ตีเฉพาะแต่ภาคเหนือของไทยมาได้ เขาสามารถตีตอบโต้พระเจ้าตากสินและเพื่อนแม่ทัพ คือ พระยาจักรีผู้ภายหลังได้เป็นผู้ปลดและสั่งประหารพระเจ้าตากสินและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์เสียเอง มหาสีหสุระยังคงสุภาพและกล้าหาญดังเช่นแต่กาลก่อน หลังจากการรบซึ่งพระยาจักรีเป็นผู้นำทัพถอยไปแล้ว เขาขอแสดงความยินดีต่อพระยาจักรีในชั่วโมงพักรบ พระยาจักรีไว้ใจเขาและได้มาพบตามคำขอร้อง มหาสีหสุระแสดงความยินดีต่อพระยาจักรี พร้อมกับกล่าวว่า "ท่านมีลักษณะสมเป็นกษัตริย์ บางทีท่านอาจได้เป็นกษัตริย์สักวันหนึ่ง" ใน ค.ศ.1776 พระเจ้าฉินบูชินสวรรคต และขณะที่มหาสีหสุระปรารถนาที่จะเห็นบุตรเขย คือ เจ้าชายสินคูได้ขึ้นครองราชย์ต่อ โดยไม่มีผู้ขัดขวาง เขารีบสั่งให้ถอยทัพพม่ากลับไปกรุงอังวะอย่างรีบด่วน

เจ้าชายสินคูทรงได้รับความช่วยเหลือจากมหาสีหสุระให้ได้ขึ้นครองราชบัลลังก์ แต่ก็มีผู้ซุบซิบกันถึงสิทธิและความเหมาะสมของพระองค์ในฐานะกษัตริย์ นอกจากนั้น มีการแย่งชิงอำนาจและเล่ห์เพทุบายต่างๆ ในราชสำนักและในหมู่แม่ทัพต่างๆ พระเจ้าฉินบูชินทิ้งพระอนุชาทั้งสี่องค์ไว้ข้างหลัง พระอนุชาองค์รองต่อมา คือ เจ้าชายอัมมิน ทรงเคยร่วมรบในสมัยพระเจ้าอลองพญามาก่อน ก็มีผู้สนับสนุนให้แสวงหาหนทางขึ้นครองราชบัลลังก์ เจ้าชายสินคูจึงทรงสั่งประหารชีวิตเสียทันที และให้เนรเทศพระเจ้าอาทั้งสามไปเสียกับผู้อ้างสิทธิในราชบัลลังก์อีกสองคน คือ พระโอรสของพระเจ้าอลองพญากับมเหสีองค์ที่สอง คือ เจ้าชายสิทธาองค์หนึ่ง และบุตรของนองดาวกยี คือ เจ้าพงศาอีกองค์หนึ่ง เมื่อพระเจ้าสินคู (จิงกูจา) ทรงเห็นว่าประชาชนทั่วไปต่างเบื่อสงครามโดยทั่วกัน จึงโปรดให้ยุบกองทหารของพระองค์เสีย และทรงใช้เวลาไปจาริกแสวงบุญ แต่เนื่องจากพระองค์มิได้ทรงเป็นผู้เคร่งศาสนามาแต่ก่อน ในที่สุดก็ทรงหันกลับมาดำรงชีวิตอีกแบบหนึ่ง แสวงหาความสุขสำราญแวดล้อมด้วยคนหนุ่มสาวที่ต่อต้านสงครามดังเช่นพระองค์เอง ใช้ชีวิตอยู่ในวัง ฟังดนตรีและโคลงกลอน และใช้ชีวิตกลางคืน

ในวงสุราบนฝั่งตรงข้ามแม่น้ำ พระองค์ทรงสั่งประหารชีวิตหรือไล่ข้าราชสำนักที่วิจารณ์ความประพฤติของพระองค์เสียให้หมด แม้แต่มหาสีหสุระผู้เป็นพ่อตาและช่วยแต่งตั้งพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ ดังนั้น มหาสีหสุระจึงต้องแสวงหาผู้อื่นมาครองบัลลังก์แทน

ฝ่ายเจ้าพงศานั้นได้ทรงทราบกิตติศัพท์ว่าข้าราชสำนักไม่พอใจในองค์กษัตริย์ ตลอดจนมีกลอุบายและแผนการที่จะปลดพระเจ้าสินคูจากราชบัลลังก์ ในคืนวันหนึ่ง เจ้าพงศาทรงแสร้งปลอมตัวเป็นพระเจ้าสินคู ทำเป็นเมามายเข้าไปในวังและยึดราชบัลลังก์เสีย เมื่อพระเจ้าสินคูทรงได้ข่าวว่ามีการกบฏก็รีบเสด็จกลับมาทรงดำเนินอย่างองอาจเข้าไปในวัง แต่บริวารของเจ้าพงศารีบสกัดกั้นไว้เสียก่อน เจ้าพงศาทรงเชิญให้มหาสีหสุระกลับมาและตั้งเป็นอัครมหาเสนาบดี นอกจากนั้นยังทรงเชื้อเชิญพระโอรสทั้งสามองค์ของพระเจ้าอลองพญาที่ถูกเนรเทศไปกลับคืนมากักตัวไว้ ฝ่ายพระโอรสพระเจ้าอลองพญาองค์ที่สี่คือเจ้าชายพหล หนีจากที่คุมขังได้ด้วยความช่วยเหลือของแม่ทัพบางคน ตั้งตัวเข้ายึดราชบัลลังก์และประหารชีวิตเจ้าพงศาเสีย เจ้าพงศาทรงปกครองแผ่นดินอยู่เพียง 7 วัน กษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในประวัติศาสตร์พม่าว่า พระเจ้าโพธิพญา (ปดุง) ทรงต้องการได้ความสนับสนุนจากขุนนางเก่า จึงทรงแต่งตั้งให้มหาสีหสุระเป็นอัครมหาเสนาบดีอีก แต่เขามิอาจปรองดองกับพระเจ้าโพธิพญาได้ เพราะพระองค์เป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็ง ดังนั้น จึงวางแผนจะตั้งเจ้าชายสิทธาขึ้นครองราชบัลลังก์ พระเจ้าโพธิพญาต้องถูกขับออกจากพระราชวัง แต่ทหารของพระองค์รวบรวมกำลังกันปราบกบฏลงได้ พระเจ้าโพธิพญาทรงเลิกเลื่อมใสในอดีต และมีรับสั่งให้ประหารวีรบุรุษชราทันที รวมทั้งเจ้าชายสิทธาและบริวารด้วย ต่อมามหาดเล็กเจ้าพงศารวมกำลังโจรขึ้นหมู่หนึ่งเข้าโจมตีและยึดพระราชวังได้ แต่กบฏนั้นก็ถูกปราบลงได้อีกและประหารชีวิตพวกหัวหน้ากบฏเสียทั้งหมด ครั้นแล้วพระราชบุตรองค์ที่ 5 ของพระเจ้าอลองพญาก็อ้างสิทธิในราชบัลลังก์ มีทหารหมู่หนึ่งสนับสนุน แต่เวลานั้นพระเจ้าโพธิพญาทรงคุ้นเคยกับวิธีการปราบกบฏต่างๆ แล้ว ได้จับฆ่าทั้งหมด ฝ่ายพวกมอญในพม่าตอนล่างก็ก่อการกบฏขึ้นมาอีก ยึดได้เมืองย่างกุ้งไว้ชั่วคราว พระเจ้าโพธิพญาทรงถือเป็นข้ออ้างที่จะใช้มาตรการเด็ดขาดกับพวกมอญ ทำให้มอญหลายพันคนหนีเข้าไปในไทย การฆ่าฟันอย่างนองเลือดช่วยลดจำนวนคู่แข่งขันของพระเจ้า

โพธิพญาลงและก็ลดจำนวนแม่ทัพนายกองชั้นดีตั้งแต่สมัยพระเจ้าฉินบูชินลงไปมากด้วยเช่นกัน มีผู้อาจอ้างสิทธิในราชบัลลังก์เหลืออยู่อีกหนึ่ง คือ พระราชบุตรองค์ที่ 6 ของพระเจ้าอลองพญา แต่เผอิญเจ้าชายเป็นผู้สงบเสงี่ยมขี้อายและไร้ความทะเยอทะยาน ทำให้พระเจ้าโพธิพญาค่อนข้างโปรดปรานอยู่มาก เจ้าชายดำรงชีวิตอย่างธรรมดา ตราบจนสิ้นพระชนม์ในปลายรัชสมัยพระเจ้าโพธิพญา พระเจ้าโพธิพญาก็เช่นเดียวกับพี่น้องทั้งสี่ในนิทานพม่า เป็นคนอารมณ์รุนแรงและมีอารมณ์แปรปรวน แต่ก็มิใช่คนโง่ ในรัชสมัยพระเจ้าฉินบูชินและพระเจ้าสินคู พระองค์ทรงใช้ชีวิตอย่างน่าสงสาร เงียบเหงาและปราศจากคนสนใจ พระองค์มิได้ทรงมีการติดต่อผูกพันกับผู้ยิ่งใหญ่คนใดที่มีจารึกในประวัติศาสตร์สมัยพระเจ้าฉินบูชิน แต่เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นผู้กล้าหาญและมีพระอนามัยดี ไม่เคยได้รับการฝึกหัดวิชาทหารซึ่งทำให้บรรดาเจ้าพี่ทั้งหลายและบรรดาแม่ทัพนายกองดูถูกเหยียดหยามอยู่บ้าง เมื่อมามีอำนาจขึ้นเกินความใฝ่ฝัน พระองค์จึงทรงตั้งพระทัยจะมิให้มีการขัดขวางพระราชอำนาจขึ้นแต่อย่างใด พระองค์ทรงกลายเป็นผู้เผด็จการเป็นทรราช แต่ได้รับความสนับสนุนจากประชาชนผู้เบื่อหน่ายสงครามที่มีมาช้านานตลอดจนการแย่งอำนาจกันในพระราชวงศ์ จึงปรารถนาสันติภาพและความมั่นคงเหนือสิ่งอื่นใด ในขณะนั้น จัดว่าประเทศยังมีโชคดี ที่มีผู้ต่อต้านความเด็ดขาดและความคิดประหลาดของพระเจ้าโพธิพญาอยู่ผู้หนึ่งคือเสนาบดีอูปออู เสนาบดีท่านนี้เป็นผู้คงแก่เรียนที่มีอารมณ์รุนแรงเช่นเดียวกับเจ้านายของตน เขามิได้ดำรงตำแหน่งหน้าที่ใด ได้แต่แสดงตนเป็นทั้งตัวตลกและที่ปรึกษาให้แก่กษัตริย์ บทตลกของเขาได้ช่วยชีวิตคนไว้จำนวนมาก ด้วยการนำชีวิตของเขาเองเป็นเดิมพัน ในปลายรัชสมัยพระเจ้าโพธิพญาทรงออกประกาศว่าพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ ทำให้ประชาชนและหมู่สงฆ์ไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง ในขั้นแรกอูปออูก็ยกยอสนับสนุน แต่ต่อมาก็หาวิธีล้อเลียนให้กษัตริย์รู้สึกพระองค์ว่ายังไม่มีค่าพอ

พระเจ้าโพธิพญามิได้ทรงยึดพระบิดาคือพระเจ้าอลองพญาเป็นแบบฉบับแต่กลับไปนิยมพระเจ้าตลุนมิน ด้วยทรงมีจุดมุ่งหมายที่จะรวมการปกครองไว้ที่ส่วนกลาง พระองค์ทรงปราบแม่ทัพนายกองที่กระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ด้วยการฆ่าหมู่ ต่อมาก็ทรงปรารถนาจะปราบคณะสงฆ์ที่วุ่นวายอยู่ด้วยการจับสึกให้หมด พระเจ้าอลองพญาเคยทรงสนับสนุนคณะสงฆ์นิกายที่ปฏิรูปแล้ว ด้วยการเลือกตั้ง

สังฆราชจากนิกายนั้น จึงทำให้ความแตกแยกสงบลงได้ ภายหลังที่พระเจ้าอลองพญาสวรรคตแล้ว สังฆราชก็หมดอำนาจไปด้วย ฝ่ายพระเจ้าฉินบูชินก็ทรงเป็นทหาร และมิได้ทรงสนพระทัยติดตามเรื่องความแตกแยกในหมู่สงฆ์ อย่างไรก็ดี สมัยของพระองค์ก็เต็มไปด้วยการรบติดต่อสืบเนื่องกันมาโดยตลอด ส่วนพระเจ้าสินคูทรงแต่งตั้งสังฆราชจากนิกายเดิม แต่ความแตกแยกก็มิได้จบสิ้นลง พระเจ้าโพธิพญาทรงรีรอแม้แต่จะแบ่งอำนาจกับสังฆราช ดังนั้นพระองค์จึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการหลวงขึ้นพิจารณาปัญหาความแตกแยก คณะกรรมการสอบสวนสืบพยานทั้งสองฝ่ายและรายงานเข้าข้างฝ่ายคณะสงฆ์นิกายเดิม

พระเจ้าโพธิพญารับรายงานของคณะกรรมการแล้ว จึงทรงให้ประกาศว่าพระสงฆ์ทั้งหมดจะต้องครองผ้าแบบนิกายเดิม เพื่อความแตกแยกจะได้สิ้นสุดลง ไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินชาวพุทธองค์ใดในประวัติศาสตร์พม่าหรือในประเทศอื่นที่เคยประกาศใช้พระวินัยต่อคณะสงฆ์ ดังนั้น พระสงฆ์ทุกระดับจึงประท้วง พระเจ้าโพธิพญาทรงใช้วิธีจับพระสงฆ์ทุกรูปที่ข้องใจในพระบัญชาของพระองค์สึกหมด แต่การประท้วงก็ยังคงดำเนินต่อไป นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีพระบัญชาให้จับหัวหน้าสงฆ์นิกายที่ปฏิรูปแล้ว คือ พระสังฆราชในสมัยพระเจ้าอลองพญาสึก และให้นำตัวลงไปยังพม่าตอนล่าง พระเจ้าโพธิพญายังทรงมีพระบัญชาเป็นการภายในด้วยว่า ให้ผู้คุมหยุดขบวนและนำตัวพระที่สึกแล้วออกประจานทุกตำบลที่จะเดินทางผ่านไป พร้อมกับให้ท่องโคลงไร้สาระต่อไปนี้

ผู้คุมคนแรก

เชือกมัดรัดร่างนี้
ทั้งดาบจี้รอบสีข้าง
ใครหนาท่าแปลกพลาง
จงรีบย่างเข้ามาดู

ผู้คุมที่สอง

ผิวดำซ้ำจมูกโง้ง
ดูดังสงฆ์ทรงปัญญา
แบกพระวินัยมา
เราจึงพร่าสิกขาจาร

เป็นการทำโทษที่ทารุณต่อผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้ผลิตผลงานจำนวนมากเกี่ยวกับศาสนา ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจเลย เมื่อท่านได้รับการปลดปล่อยที่เมืองตเยเมียว ท่านก็เดินทางต่อไปยังเมืองมินดงและอีกไม่กี่ปีต่อมา ก็ถึงแก่กรรมโดยปราศจากผู้ยกย่องสรรเสริญใดๆ ทั้งสิ้น แต่ก็ทำให้การประท้วงประกาศของพระเจ้าแผ่นดินหมดสิ้นลง

พระเจ้าโพธิพญาทรงรื้อฟื้นตำแหน่งโบราณ คือ ตำแหน่งผู้ตรวจการคณะสงฆ์และธรณีสงฆ์ แต่ก็เห็นว่าหากขาดสังฆราชไว้ปรึกษาแล้ว ตำแหน่งดังกล่าวก็มิอาจจะตั้งอยู่ได้อย่างมั่นคง แม้จะไม่ยอมมอบอำนาจให้แก่สังฆราช แต่พระองค์ก็ทรงแต่งตั้งสังฆสภา ประกอบด้วยพระเถระชั้นเจ้าคณะสี่องค์ด้วยกัน ต่อมาสังฆสภาก็ขอเพิ่มเป็นจำนวนสิบสององค์ คณะสงฆ์ต่างพยายามทำดีที่สุด แต่เมื่อไม่มีประธานสภา ก็มีความยุ่งยากทั้งในการปฏิบัติและในการบริหาร และในที่สุดก็ทูลขอให้กษัตริย์ทรงแต่งตั้งสังฆราชโดยให้เลือกจากสังฆสภา พระเจ้าโพธิพญาทรงลังเลแต่ก็ทรงตกลง แต่เพื่อกันมิให้สังฆราชมาแข่งอำนาจกับพระองค์ พระองค์จึงทรงบัญญัติว่า การตัดสินของสังฆราชตามลำพังจะไม่ถือเป็นเด็ดขาด ดังนั้น อำนาจในหมู่สงฆ์จึงมิได้อยู่กับสังฆราชแต่องค์เดียว แต่อยู่กับสังฆสภา สังฆสภาดำเนินกิจการได้ผลดีหลายประการ แต่มิได้รุนแรงดังเช่นพระเจ้าโพธิพญาเช่นได้ช่วยรื้อฟื้นระเบียบวินัยในหมู่สงฆ์ทุกชั้น เป็นต้น

พระเจ้าโพธิพญาทรงสนับสนุนให้ประชาชนทั้งชายหญิงศึกษาพระไตรปิฎกและสร้างเจดีย์ สร้างวัด พระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการรื้อฟื้นชื่อเสียงและวินัยในหมู่สงฆ์จนทำให้เชื่อว่า พระองค์ คือ พระโพธิสัตว์ แต่คณะสงฆ์และประชาชนหาได้ยอมรับความเชื่อของพระองค์ไม่ เสนาบดีอูปออูพยายามล้อเลียนจนในที่สุดพระองค์ทรงเลิกอ้างไปเอง ควรบันทึกไว้ด้วยว่า พิธีฮินดูอันเกี่ยวเนื่องกับเทวกษัตริย์ในรูปที่ดัดแปลงแล้วคือ กษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์นั้น เป็นสิ่งที่ชาวพม่ายังมิเคยยอมรับ มีกษัตริย์ที่เป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนาเพียงสองพระองค์ที่ได้รับการยกย่องให้เป็นพระโพธิสัตว์ คือ พระเจ้าอลองสิทธูและพระเจ้าอลองพญา เพราะเป็นผู้มีบุคลิกและอุปนิสัยผิดสามัญชน

พระเจ้าโพธิพญาทรงสนพระทัยในความคิดใหม่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งอาจเป็นผลของการติดต่อเกี่ยวข้องกับคริสต์ศาสนาและพุทธศาสนานิกายมหายาน

ทฤษฎีใหม่อ้างว่าปัญญาและเหตุผลของพระพุทธเจ้ามิได้สูญไปกับสังขารของพระองค์ แต่ยังคงอยู่เป็นอมตะ และอยู่โดยทั่วไปในโลกนี้ สังฆราชค้านในสาระของทฤษฎีใหม่นี้ กษัตริย์ทรงพระพิโรธและทรงมีบัญชาให้ลาออก แต่สังฆราชปฏิเสธ ท้าให้กษัตริย์ปลดตน แต่พระเจ้าโพธิพญาก็ไม่กล้าปฏิบัติ แม้ว่าโดยหลักการ สังฆราชจะเป็นข้าราชการดังเช่นข้าราชการทั้งหลายที่ได้ตำแหน่งด้วยพระประสงค์ของกษัตริย์ต่อมา กษัตริย์ทรงขู่ว่าจะสึกสังฆราช แต่สังฆราชกลับทูลถามว่าอำนาจกษัตริย์นั้นรวมไปถึงการสึกพระด้วยหรือ แม้กษัตริย์จะเป็นผู้เลือกตั้งสังฆราชเอง แต่การกระทำดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าคณะสงฆ์เริ่มมีอำนาจขึ้น หลังจากที่ได้ทำลายข้อเสียและคำติเตียนต่างๆ ไปเสีย หลังจากนั้น สังฆราชเบื่อหน่ายที่มีปัญหากับกษัตริย์ไม่สิ้นสุด จึงลาสิกขาและไปพักผ่อนดังเช่นคนธรรมดาทั่วไป เมื่อคนหมู่มากมีความคิดต่อต้านพระองค์หนักขึ้น พระเจ้าโพธิพญาก็ทรงประกาศว่า พระองค์คงจะเสียพระสติแล้วที่ยอมรับทฤษฎีใหม่ จึงทรงมีพระบัญชาให้ประหารชีวิตนักปราชญ์ผู้เริ่มร่างทฤษฎีนี้ขึ้น และตั้งแต่นั้นมาก็รู้สึกสำนึกพระองค์ และทรงเป็นเพียงผู้อุปถัมภ์พระสงฆ์ให้พุทธศาสนาถาวรสืบมา

พระเจ้าโพธิพญาทรงสนพระทัยเช่นปราชญ์ กล่าวคือ ทรงสนพระทัยในจารึกที่พุกามและอังวะและทรงมีพระบัญชาให้ลอกจารึกเหล่านั้นไว้หลายฉบับด้วยกัน ให้นำจารึกเหล่านั้นมาเก็บไว้ ณ เมืองหลวงใหม่ คือ เมืองอมรปุระ เพื่อกันมิให้อากาศหรือภัยสงครามทำลายลงได้ เมืองอมรปุระนั้นทรงโปรดให้สร้างขึ้นเหนือกรุงอังวะไม่กี่ไมล์ ในการค้นคว้าศึกษาอย่างเป็นทางการและการเก็บจารึก พระเจ้าโพธิพญาทรงมีจุดประสงค์อื่นในพระทัย คือ ต้องการสำรวจเขตแดนและสิทธิตามกฎหมายของธรณีสงฆ์ที่ได้รับการยกเว้นภาษี เช่นเดียวกับพระเจ้าตลุนมินก่อนหน้าพระองค์ พระองค์ทรงโปรดให้มีการสอบสวนเรื่องที่ดินทั้งหมด ตลอดจนอัตราภาษีที่ต้องเสีย การสอบสวนได้ผลดีมาก เพราะทำให้ภาษีจากตำบลห่างไกลมาถึงเมืองหลวงอย่างรวดเร็ว พระองค์ทรงโปรดให้ปรับปรุงการคมนาคมในพระราชอาณาจักร ให้ลงโทษคนที่เลินเล่อในการซ่อมแซมถนน ตลอดจนให้ประหารชีวิตโจรผู้ร้ายที่ปล้นสะดมทางหลวงและทางแม่น้ำอยู่เสมอมา

ในรัชสมัยของพระเจ้าโพธิพญา สภาลุดอเป็นศูนย์กลางระบบการปกครอง ข้าหลวงหัวเมืองต่างๆ ต้องคอยฟังคำสั่งจากส่วนกลาง อุปราชเพียงแห่งเดียวใน

พระราชอาณาจักร คือ อุปราชมณฑลเจ็ดเขาเป็นผู้เดียวที่อาจดำเนินการใดๆ ไปได้ โดยมิต้องรอรับคำสั่งจากเมืองหลวง พระเจ้าโพธิพญาดำเนินรอยตาม พระเจ้าบุเรงนอง พระเจ้าตลุนมิน และพระเจ้าอลองพญา คือ สนับสนุนการศึกษาลัทธิขนบธรรมเนียมของพม่า ตลอดจนพิมพ์คำพิพากษาฎีกาการตัดสินความต่างๆ รวบรวมไว้ในรัชสมัยนี้อาชีพเกี่ยวกับกฎหมายได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย ดังเช่นในสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธที่ 1 ในอังกฤษ การฝึกหัดวิชากฎหมายเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในระบบเสรี แม้แต่ในวัดก็มีการสอนกฎหมายกันและมีการเรียนกฎหมายเป็นส่วนหนึ่งของวรรณคดี นักกฎหมายมีความสำคัญมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด หลังจากสัญญาสงบศึกกับจีนและการปรับปรุงการคมนาคมภายใต้รัฐบาลที่เข้มแข็งและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความเจริญของธุรกิจและการค้าอย่างรวดเร็ว ทำให้ชีวิตพม่ายุ่งเหยิงมากขึ้น นักกฎหมายที่ต่างมีชั้นเชิงไล่เลี่ยกันตลอดจนพระวิจารณญาณของกษัตริย์ในเรื่องกฎหมาย จะเห็นได้จากความจริงที่ว่าพระเจ้าโพธิพญามักทรงตกเป็นจำเลยในคดีที่นำเข้าสภาลุดดอ รวมทั้งการยึดที่ดินมาอย่างผิดๆ ด้วย

จากจดหมายส่วนตัวที่มีผู้เขียนไว้ในรัชสมัยของพระองค์และในสมัยต่อๆ มามีข้ออ้างเกี่ยวกับพ่อค้าชาวชนบทในพม่า เดินทางขึ้นล่องในลำแม่น้ำและเดินบกไปทางเหนือถึงมณฑลไทยใหญ่ จดหมายเหล่านั้น อธิบายถึงการที่ชาวชนบทจากพม่าตอนบนอพยพไปยังแคว้นบาโม เดินทางต่อไปยังแคว้นไทยใหญ่ทั้งหลายและไปย่างกุ้งเพื่อหาทางรวยเร็ว ย่างกุ้งเป็นสถานที่ที่ได้ชื่อว่า คนอาจร่ำรวยขึ้นได้ในเวลาไม่กี่วัน ด้วยการรับจ้างเลื่อยซุงตามอู่เรือหลายแห่งที่ตั้งขึ้น หลังจากสมัยที่พระเจ้าอลองพญาเปลี่ยนชื่อเมืองท่าเรือเก่าแล้ว ชาวชนบทคนหนึ่งจากแถบใกล้เคียงเมืองชเวโบ เขียนชื่อล้อตัวเองว่านายขุดเงิน ได้ร่างจดหมายถึงภริยาดังใจความข้างล่างนี้

"จึงถกผ้าขาวม้าลายดอกไม้สีเหลืองอ่อนขึ้น และขยับให้หลวมเล็กน้อย ฉันก็ปีนขึ้นไปบนที่เลื่อยซุง ตั้งแต่เช้าจรดเย็น เหงื่อชุ่มตั้งแต่หัวถึงเท้า ฉันเลื่อยซุงถากซุงเป็นแผ่นไม้ ในเวลาอันรวดเร็วไม่มีผิดพลาด เลื่อยได้ร้อยแผ่น ก็จะได้เงิน 20 จัตใส่กระเป๋า ฉันอยากหัวเราะ แต่ได้แต่ยิ้ม"

จดหมายฉบับนั้นเขียนใน ค.ศ.1784 หลังจากพระเจ้าโพธิพญาขึ้นครอง

ราชย์ได้ 2 ปี ในสมัยที่เงินจัตของพม่าเทียบค่าเท่าเงินอังกฤษในอัตราสองชิลลิ่ง ขณะนั้นเงิน 1 จัตในพม่าตอนบนพอสำหรับคนคนหนึ่งกินใช้ไปตลอดเดือน ดังนั้น ชาวชนบทจึงเห็นค่าจ้างเลี้ยงซุงมีอัตราสูงเป็นพิเศษ ความต้องการไม้กระดานที่ชาวชนบทกล่าวถึงนั้น เนื่องมาจากความนิยมใช้ไม้สักพม่าในการต่อเรือ

หากจะไม่คำนึงถึงความขัดแย้งระหว่างพม่ากับฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้าอลองพญา และการฆ่าผู้แทนฝรั่งเศสชื่อบรูโนเสียแล้ว ฝรั่งเศสจำต้องเป็นมิตรกับพม่าอยู่ดี เพราะฝรั่งเศสไม่มีที่อื่นในภาคตะวันออกนอกจากเมืองมอริเชียสที่จะใช้แก้เรือหรือซ่อมเรือ ฝรั่งเศสเคยมีอู่ซ่อมเรือที่เมืองมะริด แต่พระเจ้าอลองพญาก็ตีได้เมืองมะริดกลับคืนไปไว้ในอำนาจของพม่า ใน ค.ศ.1783 ฝรั่งเศสถึงกับส่งทูตมาเฝ้าพระเจ้าโพธิพญา เพื่อหาทางเดินเรือให้สะดวกขึ้น ฝ่ายอังกฤษนั้นตั้งอู่เรือขึ้นที่เมืองย่างกุ้ง นอกเหนือไปจากความต้องการเรือเพื่อใช้ในการรบและต้องการซ่อมเรือแล้ว บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษกำลังพัฒนาการค้าระหว่างอินเดียกับจีนด้วยเรือประเภทแล่นระหว่างประเทศ เป็นเรือขนาดน้ำหนักห้าร้อยตัน เรือเหล่านั้นต่อมาจากกัลกัตตาเป็นส่วนใหญ่ ใช้ไม้สักพม่า เมื่อการค้ากับจีนได้กำไรมากขึ้น ก็ใช้เรือที่มีน้ำหนักขึ้นถึงพันตันใน ค.ศ.1790 การเพิ่มขนาดเรือหมายถึงความต้องการไม้สักไปใช้ต่อเรือก็เพิ่มมากขึ้นด้วย

ในทัศนะของนักศึกษาวรรณคดีพม่า สมัยจักรวรรดิพม่าครั้งที่ 3 ซึ่งบางครั้งรู้จักกันว่าสมัยคองบอง ตามชื่อราชวงศ์คองบองของพระเจ้าอลองพญานั้น ควรแบ่งเป็นสองสมัย สมัยแรกจบลงเมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าสินคู ทั้งนี้เพราะลักษณะและแบบแผนสมัยใหม่เริ่มขึ้นเมื่อพระเจ้าโพธิพญาเสวยราชย์ ในทัศนะประวัติศาสตร์ อาจกล่าวได้ว่าสมัยแรกจบสิ้นลงเมื่อวันที่ 13 ธันวาคม ค.ศ.1769 เมื่อลงนามสัญญาสงบศึกระหว่างกองทัพพม่ากับจีน เพราะสมัยนั้นเป็นสมัยแห่งชัยชนะของราชวงศ์คองบอง หลังสมัยนั้นแล้ว ชาวพม่าเริ่มเปลี่ยนทัศนคติและอารมณ์อย่างเห็นได้ชัด แม้ว่าสมัยพระเจ้าโพธิพญาจะเป็นสมัยของความสำเร็จและชัยชนะก็ตาม แต่สมัยแห่งความเสื่อมของจักรวรรดิพม่าก็เริ่มขึ้นแล้วหลังจากได้ชัยชนะอันยิ่งใหญ่เหนือชาวจีน

ในสมัยแรกของราชวงศ์คองบอง มีกวีผู้เขียนร้อยแก้วและร้อยกรองจำนวนมาก ความก้าวหน้าที่น่าสนใจมีสองประการ คือ ประการแรกนักเขียน

เหล่านั้นล้วนแต่เป็นคนธรรมดาทั้งชายหญิง ประการที่สองก็คือนักเขียนโดยทั่วไปมิได้อ้างอิงพระไตรปิฎกอีกต่อไป อาจกล่าวได้ว่า นวนิยายเรื่องแรกที่ปรากฏในวรรณคดีพม่าในระยะต่อมา มีวิธีการเขียนและบรรยากาศผิดไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง จากผลงานกึ่งละครรักในราชสำนักอันเป็นผลจากการไปตีกรุงศรีอยุธยา และได้รับอิทธิพลจากเรื่องรักในราชสำนักไทยเรื่องแอหนัง (Eenaung) และอุณรุท (Aindarwuntha) ซึ่งมีเค้าเรื่องมาจากมหากาพย์ฮินดูเรื่องมหาภารตะ นวนิยายเรื่องนั้นได้ชื่อว่า *"กระจกเพชร"* (The Jeweled Mirror) กล่าวถึงความรักของเจ้าชายที่มีต่อเจ้าหญิง ผิดกับเรื่องรักในราชสำนักในสมัยต่อมา พระเอกมิได้หลงรักเจ้าหญิงอื่นๆ หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นพระเอกที่ไม่สู้จะเจ้าชู้เท่าใดนัก รักผู้หญิงแต่เพียงคนเดียว โดยปกติเรื่องรักในราชสำนักไม่มีการเล่าเรื่อง เป็นเพียงคำพูดโต้ตอบกัน มีลักษณะเป็นกึ่งบทละคร ในนวนิยายพม่าเรื่องแรกนี้กลับตรงกันข้าม มีการเล่าเรื่องเป็นร้อยแก้ว แทรกด้วยบทพูดโต้ตอบเป็นโคลงกลอน กวีที่มีชื่อมากที่สุดในสมัยนั้น คือ เลเตซอน เป็นผู้ที่พระเจ้าฉินบูชินทรงเนรเทศไปอยู่ในตำบลที่ห่างไกลในพม่าภาคเหนือเพราะละเลยต่อหน้าที่ เขาเขียนโคลงกลอนแสดงความปรารถนาที่จะกลับเข้าเมือง และบรรยายถึงเทศกาลงานทางศาสนาที่เขาใฝ่ฝันว่าเขาจะได้เห็นอีก แม้ว่าเขาบรรยายงานพิธีเหล่านั้นอย่างงานในราชสำนัก แต่แท้จริงแล้วเขารำลึกถึงพิธีต่างๆ ในหมู่บ้านของเขา พระเจ้าฉินบูชินทรงประทับใจกับโคลงของเขามาก จึงทรงเรียกเขากลับมา

ทั้งนวนิยายและโคลงกลอนมีลักษณะพิเศษของสมัยนั้นแฝงอยู่ในร้อยแก้วและร้อยกรอง ในราชสำนัก นักเขียนอธิบายถึงชีวิตในชนบทที่เขาคุ้นเคยมาอีกนัยหนึ่งก่อนสมัยพระเจ้าฉินบูชิน ชีวิตในราชสำนักมิได้ห่างไกลจากชีวิตคนธรรมดาเท่าใดนัก ความผิวเผินต่างๆ ที่ปรากฏในรัชสมัยต่อๆ มายังไม่ปรากฏ ยักษ์ใหญ่ได้พลกำลังจากการแตะพื้นดินฉันใด ราชสำนักในสมัยพระเจ้าอลองพญาและพระเจ้าฉินบูชินก็เข้มแข็งเนื่องจากมีการติดต่อกับประชาชนฉันนั้น

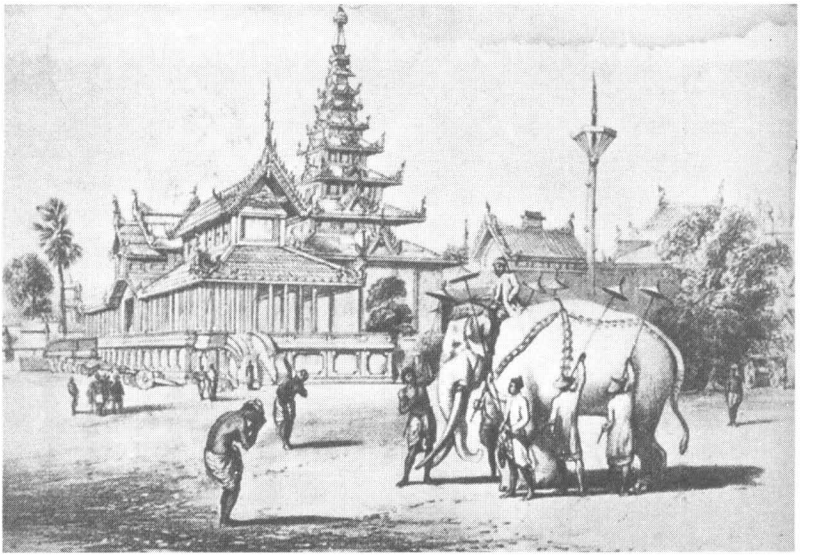

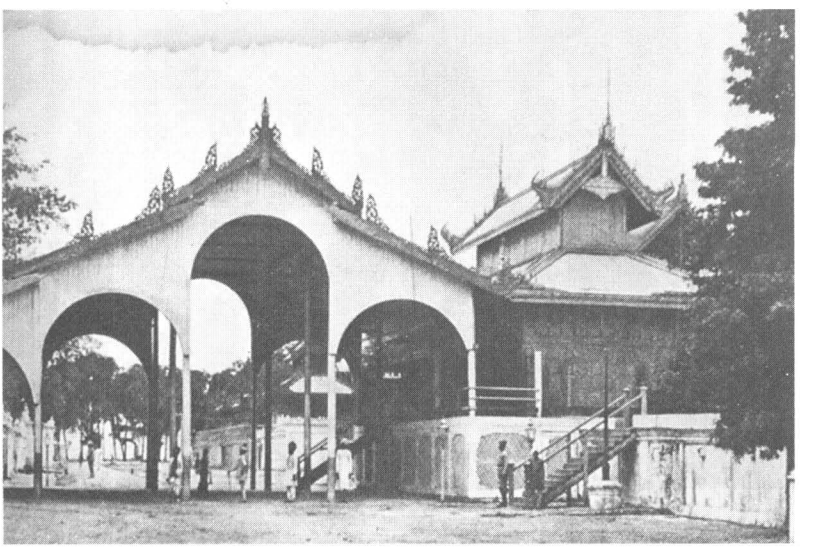

ภาพบน : ช้างเผือกคู่บุญบารมีพระมหากษัตริย์ในพระราชวังมัณฑะเลย์

ภาพล่าง : ด้านหน้าทางเข้าสู่ท้องพระโรงในพระราชวังมัณฑะเลย์

(ภาพจาก Geoffrey Rawson, *Road to Mandalay*, 1967)

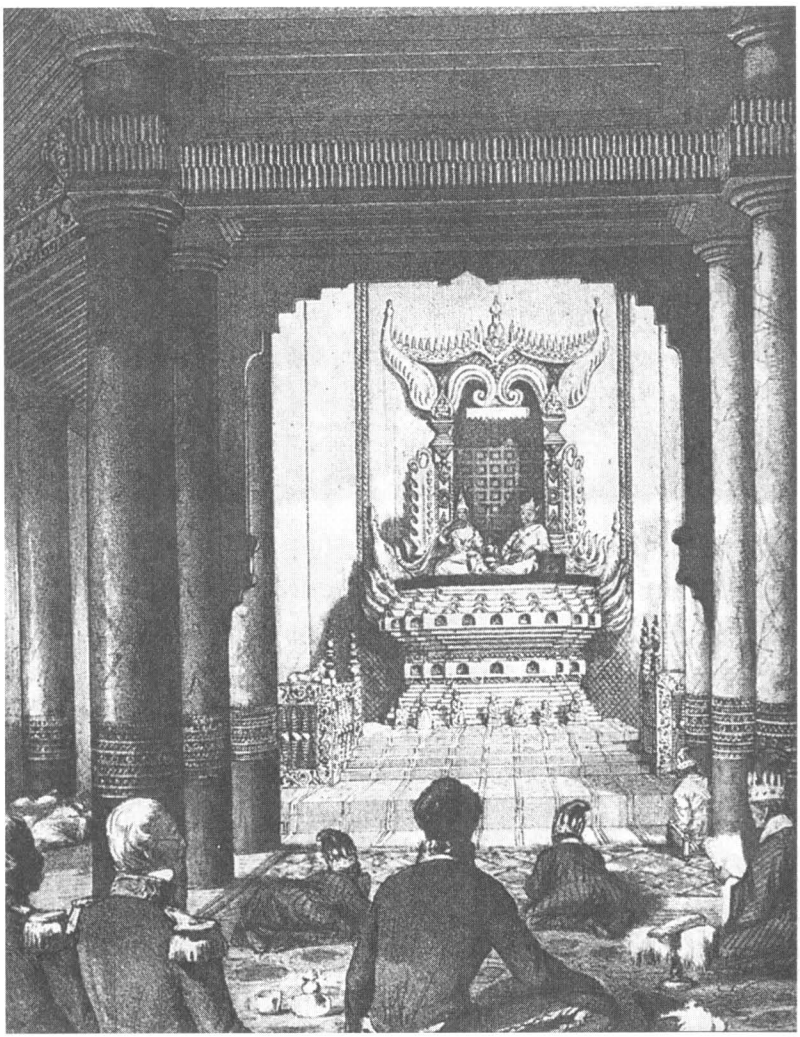

การเสด็จออกว่าราชการ ณ พระที่นั่งในท้องพระโรงพระราชวังมัณฑะเลย์
ในภาพเป็นการเข้าเฝ้าของคณะทูตอังกฤษ
(ภาพจาก Geoffrey Rawson, *Road to Mandalay*, 1967)

บทที่ 9
พม่าในสมัยก่อนทำสงครามกับอังกฤษ

พระเจ้าโพธิพญาทรงครองราชสมบัติตั้งแต่ ค.ศ.1782-1819 ตลอดระยะเวลาดังกล่าว มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกิดขึ้นในสหรัฐอเมริกาและยุโรป ซึ่งทำให้มีผลต่อเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ราชวงศ์แมนจูในประเทศจีนก็กำลังเสื่อมลง ฮอลันดาเสียสิทธิการควบคุมการค้าในหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปอย่างรวดเร็ว อังกฤษและฝรั่งเศสกำลังสู้รบแย่งชิงความเป็นใหญ่ครั้งสุดท้ายกันอยู่ในอินเดีย ประเทศไทยมีราชวงศ์ใหม่ที่เข้มแข็งขึ้นปกครองประเทศ และฟื้นตัวจากการที่พม่าเข้ามารุกราน และเริ่มใฝ่ฝันจะครอบครองดินแดนส่วนใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ฝ่ายอังกฤษกำลังเริ่มสร้างความยิ่งใหญ่ทางการเมืองและการค้าในเอเชียใต้ และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้สมัยจักรวรรดินิยมในยุโรปกำลังสิ้นสุดลงในภาคตะวันตก แต่สมัยจักรวรรดินิยมใหม่กำลังเริ่มขึ้นในภาคตะวันออก เป็นความเห็นขัดแย้งกันในประวัติศาสตร์มนุษยชาติ คือ เป็นสมัยที่มีการขยายตัวทางความคิดเสรีนิยม และสมัยที่ชาวยุโรปและอเมริกันประสบผลสำเร็จในเรื่องเสรีภาพ แต่ก็เป็นสมัยที่ชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องสูญเสียอิสรภาพทางการเมืองและเศรษฐกิจ อังกฤษขยายระบบจักรวรรดินิยมเข้าไปในอินเดียและกำลังขยายตัวต่อไป นับเป็นเคราะห์ร้ายของพระเจ้าโพธิพญาที่ตกอยู่ในเส้นทางการขยายตัวนั้นพอดี

พระเจ้าโพธิพญาไม่ทรงสามารถดึงดูดใจชาวอังกฤษได้เลย กัปตันฮิแรม คอกซ์ ผู้วิจารณ์ชาวพม่าอย่างรุนแรง กล่าวถึงพระเจ้าโพธิพญาและข้าราชสำนักว่า *"ตลกทั้งหมู่"* แม้แต่นายไมเกิล ซิมส์ จะค่อนข้างเห็นใจชาวพม่า ก็ยังบรรยายถึงกษัตริย์ว่า *"มีความคิดเป็นทารก มีหลักการเป็นทรราช การแสดงออกเป็นคนวิกลจริต"* ส่วนชาวพม่านั้นทั้งรักทั้งยกย่อง และบางครั้งก็ขันในองค์พระเจ้าโพธิพญา แต่พลเมืองชาวยะไข่เกลียดพระองค์ แม้พระองค์มิได้มีประสบการณ์เกี่ยวกับโลกภายนอก แต่ก็เป็นคนปากจัด แม้จะมีพระกมลสันดานไม่สู้ปกติและมุทะลุ แต่เมื่อได้ทรงครองราชย์มานานปี แข่งกับกษัตริย์อื่นๆ ในขณะนั้น ก็ช่วยทำให้พระองค์

รูปสำริด เทวรูป สิงห์ และ ช้างเอราวัณ เป็นประติมากรรมขอมประดิษฐานที่ปราสาทนาคพัน พระนครหลวง (กรุงศรียโสธรปุระ หรือ นครธม) ซึ่ง เจ้าสามพระยา กษัตริย์แห่งอยุธยาได้ขนย้ายมาไว้ที่กรุงศรีอยุธยาเมื่อคราวทำสงครามตีพระนครหลวงขอมได้ในปี พ.ศ.1974/ค.ศ.1431 ต่อมาพระเจ้าบุเรงนองแห่งพม่าได้ชัยเหนือกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2106/ค.ศ.1563 จึงขนย้ายรูปสำริดเหล่านี้มายังกรุงหงสาวดี ต่อมาพวกยะไข่บุกปล้นกรุงหงสาวดีก็ได้ย้ายรูปสำริดเหล่านี้ไปยังยะไข่ แต่เมื่อพระเจ้าปดุง (พระเจ้าโพธิพญา) ตีเมืองยะไข่ได้ จึงย้ายกลับมายังเมืองหลวงพม่าที่อมรปุระ ปัจจุบันรูปสำริดเหล่านี้อยู่ที่วัดพระมหามัยมุนี เมืองมัณฑะเลย์

(ภาพรูปสำริด พ.ศ.2521 ภาพจาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *พม่า : ประวัติศาสตร์และการเมือง*, 2544)

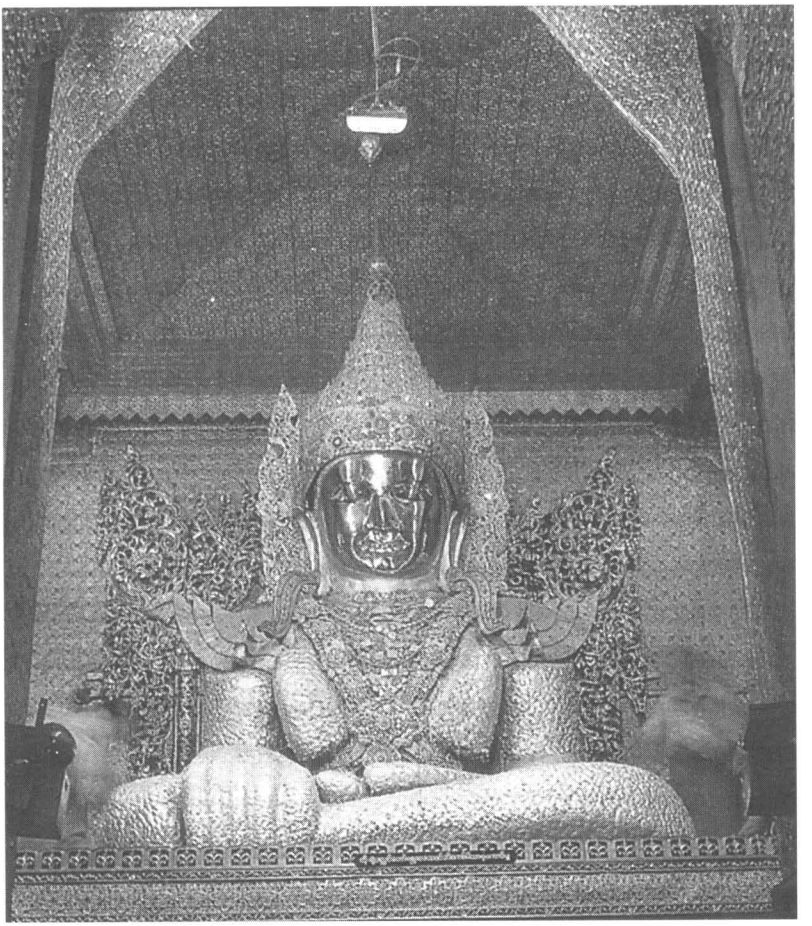

พระมหามัยมุนี หรือ พระมหามุนี พระพุทธรูปสำคัญของยะไข่ ถูกย้ายมายังพระนครหลวงอมรปุระของพม่าในสมัยพระเจ้าปดุง (พระเจ้าโพธิพญา) ที่ทำสงครามบุกแคว้นยะไข่ในปี พ.ศ.2327/ค.ศ.1784 ปัจจุบันพระมหามัยมุนีเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์และสำคัญของพม่า ประดิษฐานที่วัดพระมหามัยมุนี มัณฑะเลย์

(ภาพจาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, มติชน-ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545)

ทรงระมัดระวังในเรื่องต่างๆ มากขึ้น พระองค์มิทรงโมโหร้ายดังเช่นพระเจ้าฉินบูชิน แต่พระองค์มีข้อเสียเปรียบอยู่ประการหนึ่ง คือ ขาดที่ปรึกษาที่สามารถ เพราะตายไปเสียหมดตั้งแต่สมัยแย่งชิงอำนาจก่อนหน้า และในไม่กี่เดือนต้นรัชสมัยของพระองค์เอง

ใน ค.ศ.1784 พระเจ้าโพธิพญาทรงตัดสินพระทัยเข้าบุกแคว้นยะไข่ มิใช่เพราะพระองค์เป็นนักรุกราน แต่พระองค์เชื่อว่าหากปล่อยยะไข่ไว้อย่างไม่มีขื่อมีแปเช่นนั้น อังกฤษหรือฝรั่งเศสอาจเข้ามารุกรานทางเขตแดนด้านนั้นได้ พระองค์ยังทรงจำได้ ถึงการที่ชาวโปรตุเกสเข้าไปเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในแคว้นยะไข่ ทำให้ชาวยะไข่เข้ายึดเมืองพะโคของพระเจ้านันทบุเรง และยังผลให้นายเดอ บริโต ตั้งอาณาจักรขึ้นที่เมืองสิเรียม สถานการณ์ในแคว้นยะไข่ใน ค.ศ.1784 นั้นยุ่งยากอย่างยิ่ง แคว้นยะไข่มีอำนาจมาก เนื่องจากมีทหารจ้างและโจรสลัดโปรตุเกสอยู่ช่วยในระยะที่นายบริโตหมดอำนาจลง ยะไข่ได้ความช่วยเหลือจากฮอลันดาซึ่งมาเปิดบริษัทที่เมืองหลวงแคว้นยะไข่ อีกทั้งยังคงใช้สอยโจรสลัดโปรตุเกสอยู่ ด้วยความช่วยเหลือดังกล่าว ยะไข่จึงมีทัพเรือที่เข้มแข็ง ใน ค.ศ.1660 เจ้าเมืองยะไข่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการแย่งอำนาจเพื่อราชบัลลังก์ในอินเดีย ซึ่งปรากฏผลว่าพระเจ้าโอรังเซปได้ขึ้นเป็นจักรพรรดิ ฝ่ายพระอนุชาพระเจ้าโอรังเซป คือ อุปราชมณฑลเบงกอลผู้แพ้ ก็พาครอบครัวพร้อมด้วยผู้ติดตามอีกหลายร้อยคนหนีเข้ามายังแคว้นยะไข่ เจ้าเมืองยะไข่ต้อนรับเป็นอย่างดี อย่างไรก็ดี หลังจากนั้นไม่นาน เจ้าเมืองยะไข่ต้องการยึดทรัพย์สินจำนวนมากที่เจ้าชายผู้ลี้ภัยนำติดตัวมา เมื่อเจ้าชายมองเห็นอันตรายก็พยายามหาทางกลับอินเดีย แต่ทั้งเจ้าชายและผู้ติดตามถูกฆ่าตายเสียสิ้น เมื่อพระเจ้าโอรังเซปได้ทรงทราบว่าพระอนุชาถูกปลงพระชนม์ จึงส่งทูตมายังแคว้นยะไข่ เพื่อประท้วงการฆ่าหมู่ครั้งนั้น และให้คืนโอรสธิดาสามองค์ของผู้ตายกลับมา เจ้าเมืองยะไข่ปฏิเสธ เมื่ออุปราชเบงกอลส่งทูตมารับเจ้าเมืองยะไข่กลับสั่งให้ประหารเจ้านายเล็กๆ ทั้งสามพร้อมด้วยพวกอินเดียมุสลิมจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงยะไข่ และยังมีคำสั่งให้กองเรือไปปล้นแคว้นเบงกอลใน ค.ศ.1666 อุปราชได้ชัยชนะกองเรือยะไข่ เพราะทหารจ้างโปรตุเกสเปลี่ยนข้าง ทำให้อุปราชเบงกอลยึดได้เมืองจิตตะเกิง ยะไข่จึงไม่ฟื้นตัวจากความยุ่งยากครั้งนั้น ซ้ำเริ่มเสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ทหารรักษาวังชาวมุสลิมกลายเป็น

ผู้คอยแต่งตั้งเจ้าเมือง คนแล้วคนเล่าขึ้นครองบัลลังก์ และมีโอกาสปล้นสะดมทรัพย์สิน ใน ค.ศ.1710 ชาวยะไข่ตั้งตัวขึ้นต่อต้านเอาชนะพวกทหารรักษาวังเหล่านี้ได้ ฝ่ายหัวหน้าซึ่งกำลังได้เป็นเจ้าเมือง แต่ปรากฏว่าทำตัวเป็นเพียงโจรสลัด จึงถูกฆ่าตายใน ค.ศ.1731 ทำให้ยะไข่ยังมีความยุ่งยากต่อไป

เพื่อหลีกเลี่ยงจากความยุ่งยากทั้งหลาย เจ้าเมืองยะไข่จึงขอรวมยะไข่เข้าในอาณาจักรพระเจ้าอลองพญาและเชื้อเชิญให้พระเจ้าอลองพญามายึดยะไข่ภาคเหนือด้วย ขณะนั้น อำนาจราชวงศ์โมกุลในอินเดียเริ่มลดลง เมื่อไม่มีวี่แววการรุกรานจากชนต่างชาติ พระเจ้าอลองพญาก็มิได้ยกทัพเข้ายะไข่ หลังจากสมัยพระเจ้าอลองพญา สถานการณ์ยิ่งเลวลง พระเจ้าโพธิพญาทรงรู้สึกว่าหากพระองค์ไม่ทรงทำสิ่งใดลงไป ยะไข่จะต้องตกไปอยู่ใต้อำนาจบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ยิ่งกว่านั้น ทูตยะไข่ก็เทียวมาที่เมืองอมรปุระ ทูลขอให้พระเจ้าโพธิพญารวมยะไข่เข้ามา เพื่อปราบปรามให้สงบราบคาบ พระเจ้าโพธิพญาทรงส่งกองทัพบกไปสามกอง พร้อมด้วยกองทัพเรือไปทางทะเลอีกกองหนึ่ง เจ้าเมืองยะไข่มิได้เตรียมการต่อต้านแต่ประการใด เพราะหมดอำนาจไปหลายปีแล้ว ไม่มีข้อสงสัยเลยว่าการที่พม่าตียะไข่ได้นั้นเป็นที่ชื่นชอบยินดีของชาวยะไข่ในระยะแรก ชาวชนบทยะไข่หลายแห่งแทนที่จะต้อนรับกองทัพพม่าด้วยลูกกระสุนปืน กลับต้อนรับด้วยดนตรีปี่กลอง ชาวบ้านเริงระบำกันด้วยความสนุกสนาน เพราะคิดว่าสมัยแห่งความปั่นป่วนวุ่นวายคงจบสิ้นไปแล้ว เจ้าชายรัชทายาท คือ พระโอรสของพระเจ้าโพธิพญาผู้ทรงคุมทัพเข้าไป ก็ได้รับการยกย่องทั่วไปว่าเป็นวีรบุรุษผู้ช่วยกู้สถานการณ์ แต่ความหยาบคายของทหารพม่าเปลี่ยนท่าทีชาวยะไข่ไป พม่าจับเจ้าเมืองยะไข่ไว้และหาได้ยกย่องดังควรไม่ ยังผลให้เจ้าเมืองซึ่งใครๆ ไม่รับรู้มาก่อน กลายเป็นนักบุญที่คนทั้งหลายพากันนับถือโดยไม่รู้ตัว

พม่าบังคับชาวยะไข่จำนวนหลายพันคนให้ทลายช่องเขา เพื่อกองทัพพม่าจะได้นำพระพุทธรูปมหามุนีออกไปได้ พระพุทธรูปดังกล่าวหล่อด้วยทองสำริดและหุ้มทอง นอกจากเป็นพระพุทธรูปมีค่าแล้ว ยังมีประวัติเกี่ยวข้องกับความภาคภูมิใจของชาวยะไข่ ชาวยะไข่อาจไม่ถือโทษกับการเกณฑ์แรงงานอย่างทารุณ อาจมองข้ามการเหยียดหยามเจ้าเมืองยะไข่และชาวเมืองทั้งหลาย แต่มิอาจอภัยให้กับการปล้นเยี่ยงโจรในครั้งนี้ได้ ชาวยะไข่ต่างเศร้าโศกโดยทั่วหน้ากัน มีผู้กล่าวว่า

แม้แต่พระพุทธรูปเองก็น้ำพระเนตรไหล การที่แม่ทัพพม่าพยายามนำพระพุทธรูปจากยะไข่ไปเมืองพม่านั้น คงพยายามเลียนแบบที่พระเจ้าตากสินทรงนำพระแก้วมรกตจากประเทศลาวมายังประเทศไทย แต่มิได้คาดการณ์ว่าจะมีสิ่งใดเกิดขึ้นกับชาวยะไข่ ประวัติพระแก้วมรกตนั้น เป็นสมบัติที่แย่งชิงกันมาตั้งแต่เริ่มแรกแล้ว ตามตำนานกล่าวว่าพระแก้วมรกตสร้างขึ้นในลังกา และส่งเป็นของขวัญมาถวายพระเจ้าอนุรุท แต่เกิดพายุพัดเรือไปยังอาณาจักรหนึ่งชายทะเลซึ่งรับไว้ พระเจ้าอนุรุทเกือบเสด็จไปทำสงครามแย่งชิงมา ต่อมาพระแก้วมรกตก็ย้ายจากอาณาจักรหนึ่งไปยังอีกอาณาจักรหนึ่ง ตราบจนถึงประเทศลาว ตรงกันข้าม พระพุทธรูปมหามุนีนี้เป็นฝีมือของชาวยะไข่ นับตั้งแต่วันที่ได้สร้างขึ้น ก็อยู่ในยะไข่เรื่อยมาในฐานะเป็นสมบัติอันมีค่าของชาติ วิศวกรในกองทัพพม่าถือว่าเป็นวีรกรรมอันยิ่งใหญ่ที่จะนำพระพุทธรูปมหึมานี้ผ่านช่องเขาไปยังลุ่มแม่น้ำอิระวดี และล่องแพลงไปขึ้นยังเมืองอมรปุระ แต่ก็ทำให้พระเจ้าโพธิพญาหมดโอกาสที่จะรวมชาวยะไข่และชาวพม่าด้วยเช่นเดียวกัน เมื่อชาวยะไข่ประท้วง ทหารพม่าก็ยิ่งทารุณชาวเมืองยิ่งขึ้น และเริ่มจับชาวพื้นเมืองส่งไปตั้งถิ่นฐานที่พม่า

ใน ค.ศ.1785 พระเจ้าโพธิพญาทรงยกกองทัพมาตีเมืองไทย บางท่านกล่าวว่าการได้ชัยชนะแคว้นยะไข่ ทำให้พระองค์กระหายชัยชนะมากขึ้น แต่เพื่อความยุติธรรมแก่พระองค์ ควรชี้ให้เห็นว่าไทยได้รับการสนับสนุนจากพวกลี้ภัยชาวมอญมาบุกรุกเขตแดนพม่า ด้วยความปรารถนาจะยึดเมืองท่ามะริด เพื่อจะได้มีทางออกอ่าวเบงกอลได้อีก พระเจ้าโพธิพญาจึงเสด็จนำกองทัพไปรบเอง แต่เนื่องจากแม่ทัพนายกองเลินเล่อ จัดเตรียมกองทัพไม่พร้อม ประกอบกับพระองค์เองก็ขาดประสบการณ์ในการรบ กองทัพหน้าถูกตีแตกกลับมา แม้ว่าจะรวมตัวกันได้อีกและเดินทางต่อไป พระเจ้าโพธิพญาก็ทรงท้อถอยเสียแล้ว จึงทรงสั่งให้กองทัพถอยกลับ ในปีต่อมา พระองค์ทรงส่งกองทัพไปอีกกองหนึ่ง แต่ก็ถูกตีพ่ายกลับมาอีก ใน ค.ศ.1787 พระองค์ก็ทรงส่งกองทหารไปอีกแต่ก็แพ้กลับมาเช่นเคย ไทยนั้นผิดกับพม่า ในข้อที่อาจซื้ออาวุธและกระสุนปืนได้จากเรือสินค้าต่างชาติ แม้แต่จากเรืออเมริกัน พระเจ้าโพธิพญาทรงทราบว่าไทยมีอาวุธที่เหนือกว่า ก็ทรงเลิกความคิดมาตีไทย อย่างไรก็ดี ใน ค.ศ.1791 พระองค์ก็ต้องหันมาสนพระทัยประเทศไทยอีก

ความปรารถนาของไทยคือ พยายามขยายอำนาจปกครองลงไปทั่วแหลมมลายู เท่ากับเป็นการฟื้นฟูพระราชอาณาเขตดังเช่นในคริสต์ศตวรรษที่ 13 แท้จริงบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษได้เกาะปีนังจากสุลต่านมลายูแคว้นหนึ่ง เพราะสุลต่านต้องการความช่วยเหลือของอังกฤษต่อต้านไทย สุลต่านยังเคยมีสาส์นขอให้กษัตริย์พม่าเข้าแทรกแซง เมื่อไทยถูกกีดกันการขยายอำนาจลงใต้ ก็หันมาคิดรวมริมฝั่งตะนาวศรี พระเจ้าโพธิพญาทรงส่งกองทัพไปยังบริเวณดังกล่าว สามารถได้ชัยชนะกองทัพไทยซึ่งกษัตริย์เสด็จนำทัพมาเอง พระเจ้าโพธิพญาทรงทิ้งกองทัพพม่าไว้ที่นั้นตลอดรัชกาล แม้จะยึดฝั่งตะนาวศรีไว้ได้จากไทย แต่การที่พระเจ้าโพธิพญาทรงยกกองทัพไปไทย ก็ทำให้พระเกียรติยศเสื่อมลง และยังทำให้ชาวยะไข่ต่อต้านพระองค์มากยิ่งขึ้น เพราะชาวยะไข่ถูกเกณฑ์ไปในกองทัพดังกล่าวแล้วด้วย

เพื่อแสวงหาความนิยมกลับคืนมา พระเจ้าโพธิพญาโปรดให้เริ่มการทดน้ำรอบเมืองเมกขระ และสร้างอ่างใหญ่สำหรับเก็บน้ำ พระองค์โปรดให้สร้างวัดจำนวนมาก และทรงริเริ่มสร้างวัดใหญ่ที่เมืองมินกันบนฝั่งตรงข้ามแม่น้ำเหนือกรุงอังวะ พระองค์มีพระบัญชาให้ช่างพม่า ไทย และยะไข่ช่วยกันหล่อระฆังถวายวัด ระฆังนั้นยังคงแขวนอยู่ที่วัดมินกัน นับเป็นระฆังใหญ่เป็นที่สองในโลก เล็กกว่าระฆังรัสเซียที่อยู่ที่เมืองเครมลินเพียงใบเดียว อย่างไรก็ดี ระฆังนั้นร้าวและตีไม่ดังเสียตั้งแต่เริ่มแรก ระฆังมินกันนั้นสวยงามมาก แต่หล่อขึ้นโดยปราศจากความกระตือรือร้นหรือความภูมิใจในความสำเร็จเพราะนายช่างทั้งหลายได้ค่าจ้างต่ำ อัตราค่าจ้างสูงขึ้นมากที่เมืองย่างกุ้งและเมืองท่าอื่นๆ ในพม่าตอนล่าง แต่กษัตริย์ยังคงจ่ายค่าจ้างต่ำๆ อยู่ในพม่าตอนบน ในขณะนั้น เมืองมินกันเป็นแหล่งไข้มาเลเรียและสวัสดิการการทำงานก็ยังไม่ดีพอ เมื่อชาวยะไข่ได้ยินว่ากษัตริย์ทรงขาดกำลังคน กองทัพในยะไข่ก็ส่งชาวยะไข่มายังเมืองมินกัน พระเจ้าโพธิพญาทรงเพิ่มภาษีหลายรายการด้วยกัน เพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในกิจกรรมต่างๆ วัดมินกันนั้นผิดกับวัดที่พุกาม เพราะวัดมินกันนั้นมิได้สร้างจากความรักงานใช้คนงานจากเชื้อชาติต่างๆ ในประเทศ คนงานต่างพากันกระซิบไปทั่วว่า *"เมื่อสร้างเจดีย์เสร็จ กษัตริย์ก็จะสวรรคต"* ซึ่งมิใช่เป็นการประท้วงเท่านั้น แต่เป็นการสาปแช่งอย่างขมขื่นทีเดียว

แม้ยังคงมีสันติภาพในพม่าตอนบนอยู่ พระเจ้าโพธิพญาก็ต้องหวั่นวิตกอยู่บ่อยๆ เพราะจักรพรรดิจีนยังคงสนพระทัยที่กองทัพจีนเคยมารุกรานไม่สำเร็จ จีนสั่งให้อุปราชมณฑลยูนนานส่งจดหมายมาคอยชู่กษัตริย์อยู่เนืองๆพระเจ้าโพธิพญาสนพระทัยจะฟื้นความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างประเทศทั้งสอง จักรพรรดิได้ทรงปฏิเสธข้อสัญญาติดต่อค้าขายต่างๆ ในสนธิสัญญาที่ทำกันใน ค.ศ.1769 อย่างไม่เป็นทางการ แต่เนื่องจากบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบ จึงมีการติดต่อค้าขายอย่างไม่เป็นทางการอยู่บ้าง หัวหน้าไทยใหญ่ที่แคว้นบาโมและพ่อค้าจีนจากมณฑลยูนนานต่างสนใจที่จะให้มีการติดต่อค้าขายขึ้นอย่างเต็มที่ จึงทำอุบายลวงทั้งจักรพรรดิและพระเจ้าโพธิพญา ได้มีการนำทูตคณะหนึ่งทำประหนึ่งว่ามาจากราชสำนักจักรพรรดิจีนเข้าเฝ้าพระเจ้าโพธิพญาพระองค์ทรงต้อนรับอย่างสมเกียรติ เมื่อพระเจ้าโพธิพญาส่งทูตตอบไปยังปักกิ่ง ผู้วางแผนก็ทำอุบายให้ล่ามที่แท้จริงของคณะทูตเดินทางแยกจากคณะทูตในระหว่างการเดินทาง เมื่อคณะทูตเข้าเฝ้าจักรพรรดิผู้วางแผนก็อธิบายว่าคณะทูตนำบรรณาการมาถวาย จักรพรรดิพอพระทัยมากจึงมีบัญชาให้เปิดการติดต่อค้าขายได้ ต่อมาผู้วางแผนก็นำทูตปลอมพร้อมด้วยดรุณีจีนที่งดงามสามนาง ซึ่งอ้างว่าเป็นพระนัดดาพระเจ้าจักรพรรดิมาถวายกษัตริย์พม่า พระเจ้าโพธิพญาทรงตระหนักว่า พระองค์ทรงถูกลวง จึงสั่งจับหัวหน้าไทยใหญ่แคว้นบาโม จักรพรรดิจีนจะได้ทรงทราบความจริงหรือไม่ไม่เป็นที่ประจักษ์ แต่ผู้วางแผนก็ได้ผลดี คือ การค้าดำเนินไปตามปกติ

พระเจ้าโพธิพญาทรงปรารถนาจะส่งทูตแลกเปลี่ยนกับลังกา แต่สถานการณ์การเมืองในเกาะลังกาไม่อำนวยให้ ชาวสิงหลเพิ่งขับไล่โปรตุเกสออกไปได้สำเร็จด้วยความร่วมมือของฮอลันดา แต่ฮอลันดาก็ยังคงอยู่ต่อไป แม้ชาวเมืองจะไม่ปรารถนาก็ตาม ฮอลันดาเข้ายึดครองบริเวณริมฝั่งทะเลที่ยึดมาได้จากโปรตุเกสต่อมาระหว่างสงครามยุโรปในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 อังกฤษเข้าแทนที่ฮอลันดา ดังนั้นในสมัยพระเจ้าโพธิพญาจึงมีอาณาจักรเล็กๆ บนที่ราบกลางเกาะ คือ สิงหฑัณฑ์นคร ที่ยังคงเป็นอิสระ พุทธศาสนาในเมืองริมฝั่งทะเลที่ตกเป็นอาณานิคมเสื่อมลง และแม้ว่าเจ้าเมืองสิงหฑัณฑ์นครจะยังคงรักษาวิหารพระเขี้ยวแก้วไว้ และตั้งตนเป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนา แต่ตนก็เป็นเชื้อชาติอินเดียและนับถือลัทธิฮินดู พระเจ้าโพธิพญาทรงเสียพระทัยที่พุทธศาสนาในลังกาเสื่อมลง และทรงยินดีเมื่อเจ้าอาวาส

ชาวสิงหลผู้หนึ่งเดินทางมายังเมืองอมรปุระเพื่อมาบวชใหม่และศึกษาต่อ แม้ว่าการเดินทางจะเต็มไปด้วยภยันตรายยากลำบาก ทั้งในด้านการเมืองและในทางภูมิศาสตร์ก็ตาม พระเจ้าโพธิพญาทรงรับอุปถัมภ์เป็นอย่างดี เมื่อถึงคราวที่เจ้าอาวาสจะกลับลังกาหลังจากอยู่มา 3 ปีแล้ว พระเจ้าโพธิพญาทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระอาจารย์พระองค์เสด็จพาพระรูปนี้ลงเรือหลวงไปส่งยังเรือใหญ่ด้วยความเลื่อมใสเป็นอย่างยิ่ง พระภิกษุรูปนี้ต่อมาเป็นผู้ก่อตั้งนิกายอมรปุระขึ้นในลังกา ชาวลังกายังคงนับถือเลื่อมใสในนิกายนี้อยู่มาก เพราะเป็นนิกายที่เคร่งมาก

พระเจ้าโพธิพญาทรงเสียพระทัยที่สถานที่จาริกแสวงบุญในอินเดียขาดผู้ดูแลรักษา และผุพังร่วงโรยไปตามกาลเวลา ดังนั้นพระองค์จึงโปรดให้ส่งสมณทูตไปอินเดีย โดยมีพระประสงค์ให้ไปซ่อมแซมวัดในพุทธศาสนา และแสวงหาตำราพุทธศาสนาต่างๆ ที่น่าสนใจ แต่ความเลื่อมใสในศาสนาของกษัตริย์องค์ที่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมองดูว่าทรงเป็นทรราชที่โหดร้ายนั้น ทำให้บริษัทสงสัยจึงกล่าวหาว่ากษัตริย์พม่าทรงใช้ทูตเข้าไปเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง เพื่อเข้าไปยุเจ้าอินเดียให้ต่อต้านบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ หากพม่าเข้าบุกแคว้นเบงกอล ทูตพม่าปฏิเสธคำกล่าวหา แต่อังกฤษก็ไม่ยินยอมให้ทูตผ่านเบงกอลไปบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษไม่เคยสามารถหาหลักฐานมาสนับสนุนต่อข้อกล่าวหาของคณะทูตได้ แม้พระเจ้าโพธิพญาจะทรงมีข้อเสียอื่นๆ อยู่บ้างก็ตามที แต่มิใช่พระอัธยาศัยของพระองค์ที่จะใช้ศาสนาเป็นเครื่องซ่อนเร้นการกระทำของพระองค์

ฝ่ายแคว้นยะไข่นั้น ปราศจากความสงบเรื่อยมา ตั้งแต่พม่าได้ชัยชนะและขนพระพุทธรูปองค์สำคัญไปแล้ว พม่าทิ้งกองทัพประจำการอยู่ด้วยเกรงว่าจะมีกบฏ สิบปีต่อมา ชาวยะไข่ยากแค้นมาก จนกระทั่งหมดความเกรงกลัวแม้แต่กองทัพพม่า ใน ค.ศ.1794 ชาวยะไข่ก่อการกบฏขึ้น มีหัวหน้าเป็นชาวยะไข่เอง พม่าปราบกบฏลงได้ แต่พวกกบฏที่เหลือข้ามเขตเข้าไปในดินแดนอังกฤษ กองทัพพม่าติดตามไปและไปตั้งค่ายอยู่ กองทัพอังกฤษยื่นคำขาดให้กองทัพพม่าถอยตามหลักกฎหมายนานาชาติของยุโรป การกระทำของพม่าถือเป็นการบุกรุก แต่พม่าถือว่าเคยใช้สิทธิในการติดตามศัตรูในเขตแดนที่มิได้มีการระบุลงไปให้แน่ชัด พม่าเคยไล่ตามไทยใหญ่เข้าไปในมณฑลยูนนาน และตามผู้ลี้ภัยชาวมอญเข้าไปในไทย

แต่เคราะห์ดีที่การติดตามเหล่านั้นมิได้ก่อให้เกิดสงคราม เพราะแม่ทัพอังกฤษเห็นใจพม่าซึ่งอ้างสิทธิในการติดตามอย่างรีบด่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเขตแดนระหว่างแคว้นยะไข่ในพม่ากับมณฑลเบงกอลของอังกฤษมิได้เคยระบุไว้ให้แน่ชัด เมื่อแม่ทัพพม่ายอมถอย แต่ขอให้ส่งหัวหน้ากบฏสามคนในหมู่ผู้ลี้ภัยและพวกกบฏทั้งหลายกลับคืนมา นายทหารอังกฤษก็ยอมให้ เหตุการณ์จบลง แม้นักเขียนสมัยใหม่จะกล่าวถึงเรื่องนี้มากเกินไป ในขณะนั้น ก็เป็นเพียงเรื่องเล็กของทั้งสองฝ่าย อังกฤษไม่เคยคิดว่าเป็นเรื่องเสื่อมเสียชื่อเสียงสำหรับการปกครองเบงกอลของตนแต่อย่างใด และพม่าก็มิได้คิดว่าอังกฤษอ่อนแอ หรือเกรงกลัวพม่า อย่างไรก็ดี ผู้ลี้ภัยที่เกี่ยวข้องก็มิใช่กษัตริย์นอกบัลลังก์หรือหัวหน้าแคว้น เป็นแต่เพียงนายทหารหัวหน้ากบฏ หัวหน้ากบฏเองตายลงภายหลังการกบฏเล็กน้อย โดยมิได้หนีข้ามเข้าเขตอังกฤษด้วยซ้ำไป การกบฏจบลง และเหตุการณ์ที่ชายแดนก็เลือนหายไปในไม่ช้า

ขณะนั้นอังกฤษกำลังติดพันสงครามอยู่กับคณะปฏิวัติฝรั่งเศส จึงสนใจจับตาดูว่าฝรั่งเศสอาจใช้เมืองท่าเรือของพม่าเป็นฐานทัพเรือฝรั่งเศสสำหรับโจมตีเรืออังกฤษในอ่าวเบงกอล ข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษในอินเดีย คือ เซอร์จอห์น ชอร์ ไม่ปรารถนาจะกระทำให้กษัตริย์พม่าขุ่นเคืองพระทัย ดังนั้น เมื่อครั้งเกิดกรณีพิพาทที่ชายแดน เขาจึงเขียนจดหมายถวายกษัตริย์พม่าฉบับหนึ่ง อธิบายฐานะและท่าทีของอังกฤษเกี่ยวกับเหตุการณ์ชายแดน กษัตริย์มิได้ทรงตอบจดหมายนั้น อาจจะเห็นว่าไม่เกิดประโยชน์อันใด เพราะเหตุการณ์ก็จบสิ้นลงแล้ว อย่างไรก็ดี เซอร์จอห์น ชอร์ นั้นวิตกกังวลที่ไม่ได้รับคำตอบ และคิดว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะรื้อฟื้นไมตรีระหว่างบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษกับพม่าซึ่งชะงักไปตั้งแต่อังกฤษปิดบริษัทถอนตัวไปจากเมืองพะสิมใน ค.ศ.1662 แม้ว่าพระเจ้านองดาวกยีจะทรงขอร้องให้อังกฤษค้ากับพม่าต่อไป ใน ค.ศ.1795 เซอร์จอห์น ชอร์ แต่งตั้งกัปตันไมเกิล ซิมส์ นำคณะทูตอังกฤษทั้งคณะมาพม่า โดยได้รับมอบหมายงาน คือ

1. ให้ทูลชักชวนกษัตริย์ให้เปิดท่าเรือมิให้ฝรั่งเศสมาค้าขาย
2. ให้ทำสัญญาค้าขาย และ
3. ให้ไปอธิบายฐานะของอังกฤษ และลดความรังเกียจที่กษัตริย์พึงมีต่ออังกฤษในเรื่องเกี่ยวกับปัญหาชายแดน

ในขั้นแรกทูตอังกฤษเห็นว่าประเพณีในราชสำนักพม่าเข้มงวดกวดขันฝ่ายกษัตริย์พม่าก็ทรงสงสัยในจุดประสงค์ที่อังกฤษส่งทูตมาเฝ้าพระองค์ หลังจากเริ่มต้นเจรจาด้วยความยากลำบากเล็กน้อย กัปตันซิมส์ก็เริ่มเข้าใจและเห็นใจความคิดและท่าทีของพม่า และพระเจ้าโพธิพญาเริ่มทรงรู้สึกว่าขบวนการทูตแบบยุโรปมีข้อแตกต่างกับของพระองค์ โดยทั่วไปการทูตครั้งนั้น ยังความพอใจให้แก่ทั้งสองฝ่าย กษัตริย์ทรงอ้างสิทธิของพระมหากษัตริย์ที่จะเปิดหรือปิดท่าเรือให้กับเรือของชาติใดๆ ก็ตาม แต่นายซิมส์รู้สึกแน่ใจว่ากษัตริย์คงจะไม่ใช้ฝรั่งเศสเป็นเครื่องมือต่อต้านอังกฤษ โดยสังเกตว่าไม่มีอิทธิพลฝรั่งเศสในราชสำนักพม่า หากเปิดท่าเรือให้แก่ฝรั่งเศสก็ควรเปิดให้อังกฤษเท่าเทียมกันได้ กษัตริย์มิได้ทรงตกลงตามสัญญาค้าขายที่เสนอเข้ามา แต่นายซิมส์ก็มิได้ผิดหวัง เพราะได้ทราบมาว่าฝรั่งเศสก็เคยส่งทูตมาเฝ้าพระเจ้าโพธิพญาใน ค.ศ.1783 เพื่อทำสนธิสัญญาค้าขาย แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ยิ่งกว่านั้น นายซิมส์ได้รับจดหมายจากกษัตริย์ทรงตกลงยอมรับผู้แทนบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษให้มาอยู่ที่เมืองย่างกุ้ง และกษัตริย์ยังทรงระบุมาในจดหมายตกลงเรื่องเขตแดน ซึ่งระบุว่าฝ่ายพม่าแทนที่จะข้ามพรมแดนเข้าไป เพียงแต่มีจดหมายส่งไปยังข้าหลวงอังกฤษขอให้ส่งผู้ลี้ภัยชาวยะไข่ที่ไปอาศัยในเขตอังกฤษและมาก่ออาชญากรรมในดินแดนพม่า อังกฤษก็จะตอบตกลงส่งบุคคลเหล่านี้ให้ ความสำเร็จของคณะทูตครั้งนี้ เนื่องมาจากกษัตริย์ทรงมีเหตุผลและนายซิมส์เองก็มีความอดทน มีความปรารถนาดีและมีบุคลิกดีด้วย

ในปีต่อมา บริษัทแต่งตั้งกัปตันฮิแรม ค็อกซ์ เป็นผู้แทนบริษัทที่เมืองย่างกุ้ง นายค็อกซ์เป็นคนแรกในพวกข้าราชการอังกฤษที่ดูถูกชาวพม่าอย่างมาก ปิดตาตนเองในส่วนดีของชาวพม่า และพยายามขยายส่วนเลวให้เด่นชัดยิ่งขึ้น แม้แต่ก่อนมาจากกัลกัตตา เขาก็มีเรื่องกับคนส่วนมากมาแล้ว เพราะข้าหลวงใหญ่ไม่ยอมอนุมัติให้เขาได้ตำแหน่งทางการทูต ทำให้เขาโกรธแค้นข้าหลวงใหญ่ คือ นายไมเคิล ซิมส์ และพระเจ้าโพธิพญาซึ่งเขาจะต้องมาพบด้วย เมื่อมาถึงเมืองหลวงพม่า เขาต้องการได้รับการต้อนรับอย่างทูต เป็นฐานะที่แม้แต่รัฐบาลของเขาเองก็ยังปฏิเสธ เขาประพฤติตนอย่างอวดดีและมักอวดอ้างถึงความยิ่งใหญ่ของรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย ตลอดจนอิทธิพลของเขาที่มีต่อรัฐบาลอยู่เนืองๆ ความประพฤติดังกล่าว

เคยทำให้ทูตมองโกลสิ้นชีวิตมาแล้ว พระเจ้าโพธิพญาและราชสำนักคงต้องอดทนอย่างยิ่งต่อชายหนุ่มอังกฤษโทสะร้ายผู้นั้นแต่กัปตันค็อกซ์กลายเป็นผู้หมดความอดทนกล่าวร้ายต่อกษัตริย์และราชสำนักตลอดจนพม่าทั้งชาติ เขาออกจากเมืองหลวงไปย่างกุ้งทันที กษัตริย์กริ้วและทรงมีบัญชาให้ข้าหลวงย่างกุ้งจับตัวนายค็อกซ์กลับมายังเมืองอมรปุระ นายค็อกซ์เกิดหวั่นเกรงขึ้นมา จึงส่งข่าวด่วนไปยังกัลกัตตาให้ส่งเรือรบมาตีเมืองย่างกุ้งเพื่อช่วยเขา เป็นเคราะห์ดีที่ข้าหลวงใหญ่รู้จักชายผู้นี้ดีจึงมิได้เอาใจใส่กับคำขอร้องของเขานัก กัปตันเลือดร้อนค่อยสงบลงเล็กน้อย ข้าหลวงใหญ่ก็เรียกนายค็อกซ์กลับ ส่งจดหมายไปขอโทษรัฐบาลพม่าเกี่ยวกับเรื่องความประพฤติของนายค็อกซ์ เมื่อนายค็อกซ์กลับมาถึงอินเดียก็เขียนรายงานกล่าวร้ายกษัตริย์และประชาชนพม่า ตลอดจนกล่าวหานายไมเคิล ซิมส์ว่าโกงรัฐบาลของตนด้วยการรายงานเท็จเกี่ยวกับชาวพม่า ทำให้แม้แต่เซอร์จอห์น ชอร์ก็ท้อใจและมิได้ตั้งผู้แทนใหม่ไปย่างกุ้งอีก เหตุการณ์เลวลงยิ่งขึ้น เมื่อเซอร์จอห์น ชอร์ครบเกษียณอายุ และลอร์ดเวลสลี่มาเป็นข้าหลวงใหญ่ที่อินเดียแทน ลอร์ดเวลสลี่ไม่ทราบความเป็นมาแต่ครั้งเดิม จึงเชื่อรายงานที่มดเท็จของนายค็อกซ์อย่างเต็มที่

สามปีผ่านพ้นไป พวกกบฏยะไข่เริ่มคึกคักขึ้นมาอีก ใน ค.ศ.1799 กองทหารพม่าติดตามพวกกบฏยะไข่ที่หนีข้ามเขตแดนไป ขณะที่กองทัพอังกฤษเล็กๆ เข้าขัดขวาง ทหารพม่ารบไล่ฆ่าฟันอังกฤษพ่ายแพ้ไป ครั้นแล้วแม่ทัพพม่าก็ได้คิดว่าการกระทำของตนไม่สู้ฉลาดนัก จึงถอยกลับเข้าเขตพม่า ดังนั้นจึงเลี่ยงปัญหาขัดแย้งโดยทั่วไปได้ ข้าหลวงใหญ่โกรธเคืองมาก แต่เขาทราบว่าชาวยะไข่ใช้ดินแดนอังกฤษเป็นสถานที่ทำการก่อกวนมาช้านาน และข้าราชการอังกฤษก็มิได้พยายามห้ามปรามพวกกบฏที่มาใช้ดินแดนอังกฤษอย่างไม่ถูกต้องในลักษณะนั้น อย่างไรก็ดี เขาตั้งใจจะเทิดทูนชื่อเสียงของอังกฤษ ด้วยการปฏิเสธไม่ยอมส่งกบฏยะไข่ตามที่แม่ทัพพม่าในยะไข่เขียนขอมา ข้าหลวงใหญ่ประสงค์จะบุกเข้ายะไข่ขณะนั้นอังกฤษกำลังติดพันสงครามกับฝรั่งเศสในสมัยนโปเลียน และบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษก็กำลังวุ่นวายกับการสู้รบระยะสุดท้ายเพื่อยึดครองอินเดีย ดังนั้น เขาจึงพยายามหลีกเลี่ยงไว้ก่อน พระโอรสองค์แรกของพระเจ้าโพธิพญา คือ เจ้าชายรัชทายาท ทรงมีความสามารถ มีการศึกษา มีประสบการณ์ และมีผู้นิยม

มาก ในขณะที่พระอนุชาอีกพระองค์หนึ่ง คือ เจ้าเมืองตองอูไม่พอพระทัยที่พระเชษฐาได้เป็นรัชทายาท จึงวางแผนก่อการกบฏ แต่พระเจ้าโพธิพญาได้ทรงทราบแผนการดังกล่าวเสียก่อน จึงมีพระบัญชาให้เนรเทศเจ้าชายและจับผู้สนับสนุนแผนการกบฏนั้นฆ่าเสียสิ้น ลอร์ดเวลสลี่ได้รับรายงานจากสายลับว่า พระเจ้าโพธิพญาใกล้สวรรคต และตองอูคงจะกบฏอีก ซึ่งคงมีมูลความจริงอยู่ในรายงานจากสายลับ แต่แท้จริงสายลับแต่งเรื่องเพิ่มเติมในรายงานมากกว่าความจริง เพราะพระเจ้าโพธิพญาก็ยังคงมีพระชนม์อยู่ปกติ

ลอร์ดเวลสลี่ยินดีกับรายงานดังกล่าวมาก เขาตัดสินใจส่งกองทหารสองกอง คือ กองทหารม้าและกองทหารปืนใหญ่ไปช่วยเจ้าชายรัชทายาทอย่างเงียบๆ เขาหวังว่า เมื่อช่วยปราบกบฏที่คาดว่าจะเกิดขึ้นที่ตองอูแล้ว กองทหารอังกฤษจะได้อยู่ต่อไป และยึดอาณาจักรพม่าไว้อยู่ใต้อารักขาของอังกฤษ ดังนั้น ใน ค.ศ.1802 เขาจึงส่งคณะทูตไปโดยมีนายไมเคิล ซิมส์เป็นหัวหน้า ข้าหลวงใหญ่ประสงค์จะแสดงแสนยานุภาพของอังกฤษให้ปรากฏต่อกษัตริย์พม่าและเจ้าชายรัชทายาท จึงให้กองทหารทั้งหมดแต่งตัวเต็มยศปักขนนก สะพายดาบถือปืนติดตามไปในขบวนทูต แม้ว่านายซิมส์จะคัดค้านก็ตาม พม่าปล่อยให้คณะทูตเข้ามา แต่คัดค้านกองทหารขบวนใหญ่ที่ติดตามมากับทูต พระเจ้าโพธิพญาเองก็ไม่ทรงยอมให้นายซิมส์เข้าเฝ้าอยู่เป็นเวลานาน นายซิมส์ได้รับมอบหมายให้มาเจรจาทำสัญญาค้าขาย ในที่สุดกษัตริย์ก็โปรดให้นายซิมส์เข้าเฝ้า และพระราชทานจดหมายอนุญาตให้อังกฤษมีผู้แทนมาประจำอยู่ที่ย่างกุ้งได้อีก ตลอดจนยืนยันด้วยรับสั่งว่า ไม่เรียกร้องให้อังกฤษต้องส่งตัวพวกกบฏยะไข่ทั้งหมดมาจากดินแดนในความคุ้มครองของอังกฤษ

ข้าหลวงใหญ่จึงส่งนายร้อยเอกจอห์น แคนนิ่งมายังเมืองย่างกุ้ง แต่มิได้มาในฐานะผู้แทนบริษัท หากแต่เป็นผู้แทนนายซิมส์ ผู้แทนคนนี้ไม่รู้วิธีการทูตทั้งแบบยุโรปและแบบพม่า เป็นผู้ไม่มีฐานะทางการทูตซึ่งก่อให้เกิดปัญหายุ่งยากในที่สุดนายแคนนิ่งก็กลับมายังกัลกัตตา ตลอดหกปีต่อจากนั้นมา ข้าหลวงใหญ่ยังคงตั้งกองทหารเฝ้าไว้ที่ชายเขตแดน ผลปรากฏว่าผู้ลี้ภัยไม่ได้พยายามข้ามไปโจมตีชาวพม่าเลย พระเจ้าโพธิพญาทรงสั่งให้แม่ทัพในยะไข่พยายามเลี่ยงปัญหายุ่งยากกับอังกฤษ ยิ่งกว่านั้นใน ค.ศ.1808 เจ้าชายรัชทายาทประชวรสิ้นพระชนม์ลงอย่างกะทันหัน และพระเจ้าโพธิพญาทรงแต่งตั้งพระโอรสของเจ้าชายรัชทายาท

ขึ้นเป็นรัชทายาทแทน พยายามป้องกันด้วยเกรงว่าพระโอรสซึ่งเป็นเจ้าเมืองตองอูอาจก่อเหตุขึ้น ใน ค.ศ.1809 อังกฤษสั่งปิดล้อมดินแดนของฝรั่งเศสในอินเดีย คือ เกาะมอริเชียส และข้าหลวงใหญ่คนใหม่ คือ ลอร์ดมินโตส่งนายแคนนิ่งเป็นหัวหน้าคณะทูตมาเฝ้าพระเจ้าโพธิพญา เพื่อชี้แจงการกระทำของอังกฤษ นายแคนนิ่งได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี แต่ข้าหลวงใหญ่มิได้คิดว่าจะจำเป็นต้องมีตัวแทนที่ย่างกุ้ง เหตุการณ์ชายแดนยะไข่ดูสงบราบคาบดี จนข้าหลวงใหญ่สั่งถอนทหารที่เคยคุ้มครองอยู่ที่นั่นกลับไป

ใน ค.ศ.1811 เกิดเหตุร้ายขึ้นอีก กล่าวคือ หัวหน้าชาวยะไข่ผู้หนึ่ง คือ นายชินเบี่ยน ผู้เคยลี้ภัยไปอยู่ในเขตอังกฤษ รวบรวมผู้ลี้ภัยทั้งหลาย ตลอดจนชาวอินเดียที่เห็นอกเห็นใจพวกตน ได้อาวุธอังกฤษประเภททันสมัยเช่น ปืนใหญ่ เป็นต้น ยกทัพข้ามเขตแดนมาโจมตีกองทัพพม่าและเข้ายึดเมืองหลวงไว้ เขาสถาปนาตนเองขึ้นเป็นเจ้าเมืองยะไข่ ขอความช่วยเหลือและคำรับรองจากข้าหลวงใหญ่ เสนอจะให้ยะไข่เป็นแคว้นในอารักขาของอังกฤษ ไม่น่าสงสัยเลยว่าข้าราชการพื้นเมืองของอังกฤษบางคนคงสนับสนุนนายชินเบี่ยน และแสร้งทำเป็นไม่เห็นการตระเตรียมการกบฏในเขตแดนอังกฤษ อย่างไรก็ดี ข้าหลวงใหญ่ไม่ทำตามขอร้องของนายชินเบี่ยนและรีบส่งนายแคนนิ่งมาเฝ้าพระเจ้าโพธิพญา ยืนยันว่าอังกฤษจะป้องกันมิให้ผู้ลี้ภัยข้ามเขตแดนในทุกๆ ด้าน นายแคนนิ่งได้รับการต้อนรับอย่างชาเย็น แต่เขาก็พยายามอธิบายฐานะของอังกฤษ อย่างไรก็ดี มีข่าวว่านายชินเบี่ยนแพ้กองทัพพม่าและกลับมาในดินแดนอังกฤษอีกพร้อมด้วยกองทัพของเขา แคนนิ่งกลับจากเมืองอมรปุระมายังเมืองย่างกุ้ง และอยู่ที่เมืองย่างกุ้งต่อไปโดยไม่ประจักษ์เหตุผล พระเจ้าโพธิพญาทรงมีบัญชาให้จับเขาเพื่อให้เขาออกจากประเทศไป แคนนิ่งจึงลงเรือกลไฟกลับไปกัลกัตตา แม้ว่าความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างสองประเทศจะขาดสะบั้นลง ข้าหลวงใหญ่ก็เห็นใจการที่กษัตริย์พม่าทรงพิโรธและหาทางป้องกันมิให้ชินเบี่ยนข้ามเขตแดนไปอีก แต่ชินเบี่ยนก็มิเคยถูกจับได้ พระเจ้าโพธิพญาและชาวพม่าแน่ใจว่าอังกฤษเพียงแต่หลอกลวง เพราะยากที่จะเชื่อว่าอังกฤษผู้มีกำลังพร้อมทุกประการ จะจับกบฏผู้ลี้ภัยเพียงคนเดียวมิได้

พระเจ้าโพธิพญาทรงแน่ใจว่าอังกฤษนั้นเชื่อถือไม่ได้ ใน ค.ศ.1813 มีการแย่งชิงราชบัลลังก์เกิดขึ้นในมณีปุระ ซึ่งอยู่ในอารักขาของพม่ามาตั้งแต่สมัย

พระเจ้าอลองพญา พระเจ้าโพธิพญาเรียกคู่แข่งขันชิงราชบัลลังก์มายังเมืองอมรปุระ แต่ผู้หนึ่งปฏิเสธ พระเจ้าโพธิพญาจึงส่งกองทหารไปตั้งอีกผู้หนึ่งขึ้นครองบัลลังก์ฝ่ายในแคว้นอัสสัมที่อยู่ใกล้เคียงนั้น ก็มีสงครามกลางเมืองตั้งแต่ ค.ศ.1750 กษัตริย์อาหมนั้นขาดการติดต่อกับไทยและชาวพุทธทั้งหลายมานานแล้ว และได้เข้ารับวัฒนธรรมอินเดียและลัทธิฮินดู ใน ค.ศ.1700 มีนิกายใหม่ที่เรียกว่ามัวมาริอัสเกิดขึ้นเป็นพวกฮินดูที่นับถือแต่พระกฤษณะ จึงมักวิจารณ์นิกายดั้งเดิม ใน ค.ศ.1750 กษัตริย์ได้รับความสนับสนุนของพวกพราหมณ์ในราชสำนัก เริ่มการกดขี่ปราบปรามนิกายใหม่ จึงก่อให้เกิดการกบฏและสงครามกลางเมืองขึ้น หัวหน้าชาวอัสสัมบางพวกขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ และใน ค.ศ.1792 บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษส่งผู้สังเกตการณ์มาดูว่าควรเข้าไปแทรกแซงหรือไม่ พระเจ้าโพธิพญาทรงได้รับการขอร้องจากผู้ลี้ภัยชาวอัสสัมบางพวกให้เข้าไปเกี่ยวข้อง แต่ตราบเท่าที่อังกฤษยังเฉยอยู่ พระองค์ก็มิได้ทรงสนพระทัย ขณะนั้นความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างอังกฤษกับพม่าสิ้นสุดลง อังกฤษกำลังมีอำนาจเกือบทุกแห่ง ทำให้พระองค์ต้องหันมาพิจารณาฐานะของพระองค์ใหม่

การที่อังกฤษได้ทั้งสิงหฑัณฑ์นครในลังกา และได้ชัยชนะที่วอเตอร์ลูในยุโรปใน ค.ศ.1815 นั้นทำให้พระเจ้าโพธิพญาต้องตัดสินพระทัยโดยด่วน ใน ค.ศ.1816 เจ้าเมืองอัสสัม คือ เจ้าจันทรกานต์สิงห์หนีไปภูฏานและส่งทูตมาเฝ้าพระเจ้าโพธิพญา พระองค์ไม่ทรงรีรอรีบส่งกองทัพไปยังแคว้นอัสสัมตั้งเจ้าเมืองผู้ลี้ภัยครองบัลลังก์อย่างเดิม แต่เมื่อกองทัพพม่าถอยกลับมา ก็ถูกปลดจากบัลลังก์อีก ทำให้ต้องลี้ภัยอีก ผู้ลี้ภัยชาวอัสสัมก็เช่นเดียวกับผู้ลี้ภัยชาวยะไข่ หนีเข้าไปในดินแดนของอังกฤษแล้วก็กลับมาโจมตีพม่า ตัวจันทรกานต์สิงห์เองคิดว่าครั้งนี้อังกฤษคงมาแก้แค้นพม่าเพื่อช่วยตัวเองให้รอดพ้น จึงขออนุญาตอังกฤษเข้าไปอยู่ในดินแดนอังกฤษ พม่าตามไปจับจันทรกานต์สิงห์กลับมายังแคว้นอัสสัม ขณะนั้นพม่ามีชายแดนอันยาวเหยียดติดต่อกับดินแดนของอังกฤษ กล่าวคือ ทั้งยะไข่ มณีปุระ และอัสสัมต่างก็อยู่ติดกับดินแดนของอังกฤษ จนเป็นที่ประจักษ์ว่า มิช้ามินานความขัดแย้งเกี่ยวกับผู้ลี้ภัยและพวกกบฏ คงจะทำให้เกิดสงครามระหว่างสองประเทศ ดังนั้นเมื่อพระเจ้าโพธิพญาสวรรคตใน ค.ศ.1819 พระองค์ทรงทิ้งประเทศที่มีแต่ข่าวสงครามและความหายนะไว้ให้แก่พระนัดดา

สมัยของพระเจ้าโพธิพญาเป็นสมัยที่ดนตรีและวรรณคดีพม่าเฟื่องฟูมาก ชาวชนบทมุ่งสู่กรุงย่างกุ้งเพื่อแสวงหาความร่ำรวย ต่างพากันเขียนจดหมายส่งมาให้ครอบครัวทางบ้าน แม้ว่าชาวพม่าธรรมดาจะอ่านออกเขียนได้ แต่เนื่องจากคิดว่าจดหมายที่จะส่งไปทางไกลนั้นสำคัญเกินกว่าตนเองจะเขียนได้ จึงมักไปให้พระสงฆ์ตามวัดในชนบทแต่งเป็นจดหมายให้ตน ด้วยการให้ข่าวคราวรายละเอียดและคำแนะนำที่เขาปรารถนาจะส่งไป เมื่อพระสงฆ์แต่งให้แล้วจะเวียนไปทั้งหมู่บ้านเพื่ออ่านกันอย่างสนุกสนาน เมื่อผู้รับได้จดหมายดังกล่าวก็จะเวียนให้เพื่อนฝูงอ่านกันอีก จึงทำให้พระสงฆ์ผู้เป็นนักเขียนสององค์มีชื่อเสียงด้วยการเขียนจดหมายดังกล่าว จดหมายเหล่านั้นได้รับการเก็บรวบรวมไว้เป็นอย่างดี พระสงฆ์องค์หนึ่งในสององค์ คือ *กยีกัน ซิงยี* ซึ่งเคยบวชเณรและต่อมาเป็นนักกฎหมายและข้าราชการ มีชีวิตอย่างสนุกสนานอยู่ที่เมืองย่างกุ้ง ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางนักกฎหมายและข้าราชการอยู่หลายปีจนเกิดเบื่อหน่ายชีวิตแบบฆราวาส จึงหันกลับไปบวชอีก จดหมายเหล่านั้นบรรจุข้อความอันแจ้งชัดเกี่ยวกับชีวิตชาวพม่าในสมัยพระเจ้าโพธิพญา พระสงฆ์อีกองค์หนึ่งคือ *อู อบาตะ* นำเรื่องชาดกสำคัญ 10 เรื่องมาเล่าใหม่เป็นร้อยแก้วที่ดีและมีชีวิตชีวาดังเช่นนวนิยาย มิใช่ข้อเขียนทางศาสนา ผลของการที่พระเจ้าฉินบูชินมีชัยชนะต่อกรุงศรีอยุธยา ทำให้ได้รับอิทธิพลของกวี นักดนตรี ตัวละครชาวไทยมาเป็นอย่างมาก ข้าราชสำนักพม่าเขียนละครในราชสำนักจากต้นเค้าเรื่องแบบไทยที่ได้อิทธิพลจากมหากาพย์มหาภารตะและรามายณะ เสนาบดีคลังชื่อ *อูโต* เขียนเรื่อง *ยมายกัน* ด้วยการนำเรื่องรามายณะมาเขียนเป็นร้อยแก้ว โดยใช้ชนบทของเขาเป็นสถานที่ท้องเรื่อง

ในปลายสมัยพระเจ้าโพธิพญา มีความฉาบฉวยปรากฏในวรรณคดีพม่า เสนาบดีมยาวดีเขียนเพลงชุดหนึ่งให้เข้ากับดนตรีไทยที่ไพเราะและมีชีวิตชีวามาก ส่วนละครในของเขาก็ใช้สิ่งแวดล้อมในบ้านเดิมของเขาเป็นสถานที่ในเรื่อง ผู้ที่เลียนแบบหรือติดตามผลงานของเขามิอาจเทียบกับเขาได้ แม้จะเขียนข้อความไพเราะน่ารัก แต่ก็เต็มไปด้วยอารมณ์ อาจเป็นเพราะจุดมุ่งหมายของละครในราชสำนักแสดงออกถึงบรรยากาศที่ผิดหวังและทอดอาลัยอันย่างกรายเข้ามาในราชสำนัก ภายหลังที่พระโอรสผู้เป็นรัชทายาทของพระเจ้าโพธิพญาสิ้นพระชนม์ลง หรือวรรณคดีอาจเป็นทางออกของผู้เขียน ผู้แสดงและผู้ดูละครเหล่านั้นก็ได้ แม้แต่พระเจ้าโพธิพญาเอง เพื่อให้ลืมกรณีพิพาทชายแดนเสียบ้างสักสองสามชั่วโมง

เจ้าชายและเจ้าหญิงพม่า
ภาพปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19

ซอหม่อง เจ้าฟ้าไทยใหญ่แห่งยองห้วย และมเหสี
ภาพต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20

บทที่ 10

อังกฤษบุกรุกพม่า ค.ศ.1824-1852

ใน ค.ศ.1819 พระเจ้าพะคยีดอ (จักกายแมง) ได้เป็นกษัตริย์เมื่อพระอัยกาสวรรคตลง ท่ามกลางข่าวลือเรื่องสงครามและความหายนะของอาณาจักรในอนาคตอันใกล้ เพื่อรื้อฟื้นความเชื่อมั่นของปวงชน พระองค์ทรงประกาศเลิกแผนการของพระเจ้าโพธิพญา อาทิเช่น การสร้างวัดและโครงการขุดสระใหญ่ งดเก็บภาษีประชาชนเป็นเวลาสามปี และโปรดให้ย้ายเมืองหลวงกลับมายังกรุงอังวะ ตัวพระองค์เองทรงเติบโตกับพระอัยกาที่ทรงเข้มงวดแต่น่ารัก ทำให้พระองค์ทรงมีพระอัธยาศัยดีแต่อ่อนแอ ปล่อยให้พระราชินีและเชษฐาของพระนาง คือ เจ้ามินตาคยีและหมู่ญาติมีอำนาจหลังราชบัลลังก์ ตามคำเล่าลือต่อมา พระราชินีไมนูโปรดใช้อำนาจในทางที่ผิดและเป็นพระมเหสีที่กำกั่นอยู่ แต่ในความเป็นจริง พระนางมีพื้นเพเป็นชาวบ้านธรรมดา มีพี่ชายและญาติที่ค่อนข้างเฉลียวฉลาด เมื่อราชินีมีญาติที่มีความสามารถ ก็มิใช่เป็นการประหลาดที่ทรงนำพรรคพวกมารับตำแหน่งสูงๆ ในสังคมพม่ามิได้ถือกำเนิดเป็นคุณวุฒิหรือเป็นสิ่งที่ขัดกับความสามารถแต่ประการใด

ฝ่ายทหารคัดค้านการที่นางมีอำนาจมากขึ้นพระอนุชากษัตริย์พระองค์หนึ่ง คือ เจ้าชายสารวดี ทรงเป็นแม่ทัพผู้อาวุโสอยู่ด้วยองค์หนึ่ง ประชาชนรักพระเจ้าพะคยีดอ แต่ก็ยกย่องพระองค์เป็นเพียงเทวดาที่บันดาลเหตุการณ์ใดไม่ได้ ต่างได้แต่เพียงสวดอ้อนวอน ขอให้อาณาจักรยั่งยืนอยู่จนพระโอรสได้ครองแผ่นดินสืบต่อจากพระองค์ พระโอรสองค์นี้ คือ เจ้านยองยาน รู้จักกันโดยทั่วไปว่าเสตะกะยามินหรือกษัตริย์ผู้มีเครื่องจักรกลที่เทพเจ้าให้ไว้ทำสงคราม ทั้งโชคลาง วี่แวว ตลอดจนโหรหลวงทั้งหลายก็ทำนายทายทักว่าพระองค์จะทรงเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในอนาคต แต่อังกฤษคือผู้มีกำลังรบที่เข้มแข็ง เป็นผู้ชนะพระเจ้านโปเลียนในยุโรป ได้อินเดีย ลังกา และได้ดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไว้เป็นอาณานิคมไม่น้อย และยังได้เข้าครองหมู่เกาะอินเดียตะวันออกของฮอลันดาในสงครามนโปเลียน ทำให้นักสร้างจักรวรรดิเช่นนายแรฟเฟิลส์ต้องผิดหวัง เพราะต้องคืนหมู่เกาะนั้นกลับคืนให้ฮอลันดาไปตามข้อสัญญาสงบศึกในยุโรป

เช่นเดียวกับเจ้าผู้ครองแคว้นอัสสัมต้องการอยู่ฝ่ายผู้ชนะ เจ้าเมืองมุณีปุระต้องการเอาใจอังกฤษด้วยการเลิกข้อผูกพันกับพม่า ไม่ไปร่วมแม้แต่ในงานราชาภิเษกของพระเจ้าพะคยีดอ อีกทั้งมิได้ส่งทูตนำบรรณาการไปถวาย ซึ่งเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลายจำต้องปฏิบัติ หากไม่ปฏิบัติตามประเพณีดังกล่าว ก็เท่ากับได้ประกาศเอกราชแล้วนั่นเอง พระเจ้าพะคยีดอทรงคิดว่าควรจะแสดงอำนาจให้ปรากฏทันทีก่อนที่อังกฤษจะเข้ามาแทรกแซง พระองค์ได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่จากบรรดาแม่ทัพนายกอง จึงส่งกองทัพไปเพื่อลงโทษเจ้าเมืองมณีปุระ เจ้าเมืองมณีปุระหนีไปอยู่แคว้นกะชาร์ที่อยู่ติดกัน แต่มิได้ไปอย่างผู้ลี้ภัย แต่ไปขับไล่เจ้าเมืองกะชาร์ออกไป เจ้าเมืองกะชาร์ร้องเรียนไปยังอังกฤษและพม่าให้มาช่วยกู้เมือง ฝ่ายเจ้าเมืองกะชาร์ก็ลี้ภัยเข้าไปยังอาณาจักรจันทร์เตียใกล้ๆ กัน อังกฤษเกรงว่าความยุ่งยากเหล่านั้นจะขยายตัวมายังแคว้นเบงกอล แม้ว่าทั้งแคว้นกะชาร์และจันทร์เตียจะเป็นแคว้นเล็ก แต่เป็นแคว้นกันชนที่ให้ผลดีระหว่างพม่า มณีปุระ และเบงกอลของอังกฤษ แต่ทั้งสองเมืองมีผู้ลี้ภัยอพยพเข้าไปอยู่เต็ม และพม่าตามเข้าไป อังกฤษรีบดำเนินการอย่างรวดเร็วด้วยการประกาศรวมแคว้นกะชาร์และจันทร์เตียเข้าไว้ในอารักขา พม่าไม่ยอมรับว่าคำประกาศนั้นถูกต้องตามกฎหมาย จึงยังคงรุกไล่ติดตามพวกกบฏลี้ภัยอยู่ต่อไป ในแคว้นอัสสัมก็เช่นเดียวกัน พม่าต้องต่อสู้กับผู้อ้างสิทธิในราชบัลลังก์ ตลอดเขตติดต่อชายแดนอันยืดยาวระหว่างอังกฤษกับพม่า ตั้งแต่แคว้นอัสสัมถึงแคว้นเบงกอลเป็นสถานที่ที่พวกกบฏใช้เป็นที่ปฏิบัติการและทัพพม่าติดตามเข้าในแดนของอังกฤษ ท่ามกลางความยุ่งยากเหล่านี้ พระปิตุลาของกษัตริย์คือเจ้าเมืองตองอูก่อการกบฏขึ้น เป็นการกบฏครั้งที่สองจึงโปรดให้ประหารชีวิตเสีย

เหตุการณ์ยุ่งยากเกิดขึ้นที่แคว้นยะไข่ โดยปกติพม่าถือว่าแม่น้ำนาอัฟเป็นเส้นกั้นเขตแดนของพม่า เมื่อนักล่าช้างที่รับจ้างบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษไล่ช้างข้ามแม่น้ำมา พม่าก็จับไว้ ครั้นข้าหลวงใหญ่ คือ ลอร์ดแอมเฮอสท์เรียกร้องให้มีการแบ่งเส้นเขตแดนให้ชัดเจน โดยส่งนักสำรวจสองคนไปตรวจดู พม่าก็จับไว้อีก กองทหารอังกฤษจึงเข้ายึดครองเกาะในแม่น้ำเกาะหนึ่ง พม่าเข้าโจมตีได้ชัยชนะ ในเดือนมกราคม ค.ศ.1824 กองทหารพม่าบุกเข้าแคว้นกะชาร์ และในเดือนมีนาคมต่อมาอังกฤษก็ประกาศสงครามกับพม่าเป็นทางการ แม่ทัพใหญ่

คือ มหาพันธุละ มีที่มั่นอยู่ในแคว้นอัสสัม วางแผนเข้าโจมตีจากสองด้าน ด้านหนึ่งจากแคว้นอัสสัมและมณีปุระผ่านแคว้นกะชาร์ และอีกด้านหนึ่งจากยะไข่ กองทัพทั้งสองจะไปพบกันในแคว้นเบงกอลและจะร่วมกันเข้าโจมตีเมืองกัลกัตตาซึ่งเป็นที่ว่าการของข้าหลวงใหญ่ มหาพันธุละเองนำทัพไปจากยะไข่ ในการรบที่รามูข้ามชายแดน กองทัพพม่าชนะกองทัพอินเดียของอังกฤษ มหาพันธุละใช้ยุทธวิธีรบแบบกองโจรและวิธีปะทะกัน หากเขาเดินทัพต่อไปถึงเมืองจิตตะเกิงซึ่งเขาไม่รู้จักและมิได้มีการป้องกันเมืองอย่างใดเขาอาจยึดเมืองจิตตะเกิงได้ ซึ่งจะแผ้วถางทางไปสู่เมืองกัลกัตตา ขณะนั้นชาวอินเดียในกัลกัตตากำลังตกใจกลัว อังกฤษเริ่มเข้าขัดขวางกองทัพพม่าที่ยกผ่านแคว้นกะชาร์ ทำให้ล่าช้าไป อย่างไรก็ดี มหาพันธุละก็ตัดสินใจให้รอ จึงทำให้เสียโอกาสไปยึดเมืองจิตตะเกิง ทัพพม่าด้อยในด้านอาวุธจึงมิอาจชนะสงครามได้ไม่ว่าในกรณีใด แม้หากว่ายึดกัลกัตตาได้ ก็คงไม่มีกองทัพเรือไปย่างกุ้ง และพม่าอาจเจรจาทำสัญญาสงบศึกได้ผลดีกว่าในระยะต่อมา ขณะที่มหาพันธุละยังรีรออยู่ เรืออังกฤษพร้อมด้วยรี้พลและอาวุธครบครันก็แล่นมาจากท่าเรืออินเดีย มาสมทบกับพวกตนที่เกาะอันดามันในอ่าวเบงกอล ห่างจากเมืองย่างกุ้งไม่กี่ไมล์ และในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1824 กองทัพเรือนั้นก็ยกขบวนเข้าอ่าวย่างกุ้งตีได้พม่าโดยไม่รู้ตัว

พระเจ้าพะคยีดอรีบรวบรวมกองทัพได้สองกอง ส่งลงไปยังเมืองย่างกุ้ง ซึ่งเสียแก่อังกฤษไปโดยมิได้มีการต่อต้านใดๆ เลย แม่ทัพพม่าเรียกร้องให้ผู้คนออกจากเมืองย่างกุ้ง ซึ่งคนทั้งหลายก็ปฏิบัติตามโดยไม่มีปัญหาแต่อย่างใด อังกฤษได้เมืองร้าง ขณะที่พายุมรสุมทำให้ฝนตกหนัก อังกฤษก็เข้าไปตั้งค่ายที่วัดพระเกศธาตุ กองทัพพม่ารอกองทัพของมหาพันธุละอยู่ และมีหน้าที่เพียงกันมิให้อังกฤษเดินทางต่อไป ในท่ามกลางพายุฝนที่เทลงอย่างไม่ลืมหูลืมตา มหาพันธุละนำกองทัพข้ามเทือกเขายะไข่ไปได้โดยไม่เสียกำลังคนกำลังอาวุธเลย อย่างไรก็ดี เขาทำการพลาดเป็นครั้งที่สอง คือ แทนที่จะใช้ยุทธวิธีรบแบบกองโจร กลับยกทัพตรงเข้าโจมตีที่มั่นของอังกฤษที่วัดพระเกศธาตุ เขาคาดว่าจะชนะ เพราะมีกำลังจำนวนคนมากกว่าอังกฤษถึงสองเท่า รวมกำลังกับกองทัพอีกสองกองที่คอยอยู่ที่ย่างกุ้ง กองทัพเขาจะมีจำนวนทหารถึง 30,000 คน แต่มีเพียง 15,000 คนเท่านั้นที่มีปืนคาบศิลา ฝ่ายอังกฤษมีทหารมากกว่าหมื่นคนเล็กน้อย แต่มีทหารอังกฤษเพียง

5,000 คน ส่วนที่เหลือเป็นทหารซีปอยอินเดีย แต่ปืนคาบศิลาของพม่ามีมาตั้งแต่สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 18 ขณะที่ปืนคาบศิลาของอังกฤษทันสมัยกว่า ยิ่งกว่านั้นปืนใหญ่พม่ายิงได้แต่ดินปืน ในขณะที่ปืนใหญ่อังกฤษยิงลูกปืนระเบิดได้ อังกฤษรอจนแถวทหารพม่าใกล้วัดเข้ามา จึงได้เริ่มยิงปืนลูกแรก พม่าก็ยิงตอบแต่อังกฤษใส่กระสุนเร็วกว่า ยิงลูกที่สองขณะที่พม่าเพิ่งยิงลูกที่หนึ่งตอบมา อังกฤษยิงขณะที่พม่ามัวแต่งุ่มง่ามใส่กระสุนดินปืนอยู่ แถวทหารพม่าไม่แตก แต่ตายไปหลายพันคน ในเย็นวันนั้นมหาพันธุละก็สั่งถอย แต่พบว่าเหลือทหารที่มีชีวิตอยู่เพียง 7,000 คนเท่านั้น

มหาพันธุละสั่งถอยทหารไปยังเมืองทนุบยู ต้นปากแม่น้ำ รอการเคลื่อนทัพของอังกฤษ เมื่อหมดฤดูฝนแล้ว มีกองหนุนเพิ่มมาจากอินเดีย อังกฤษจึงล่องเรือขึ้นไปตามลุ่มแม่น้ำอิระวดี พม่าตั้งรับอยู่บนที่สูงในตำบลใกล้เคียง หากพม่ามีปืนใหญ่แบบอังกฤษสักสองกระบอก กองเรือรบบรรทุกทหารอังกฤษก็คงจะจมลงหมดตั้งแต่การระดมยิงครั้งแรกแล้ว แต่อังกฤษคือผู้มีปืนใหญ่ หลังจากการรบอย่างดุเดือด จนมหาพันธุละถูกลูกปืนตายแล้ว กองทัพพม่าก็แตกพ่ายไป อังกฤษยึดได้เมืองแปรและรอให้สิ้นฤดูมรสุม พม่าพยายามยึดเมืองแปรคืน การบุกรุกครั้งแรกพม่าดูจะมีชัย แต่สุดท้ายอังกฤษก็ได้ชัยชนะ ในการตีเมืองแปรครั้งนั้น กองทหารไทยใหญ่มีสอพวาไทยใหญ่และชายาขี่ม้าออกรบ แสดงความกล้าหาญอย่างยอดเยี่ยมแต่ถูกลูกปืนอังกฤษล้มตายเสียหมด

คณะทูตสันติภาพพม่าเปิดการเจรจากับแม่ทัพอังกฤษแต่ปรากฏว่าอังกฤษเรียกร้องมากเกินไป จึงพากันกลับเข้าเมืองหลวง อังกฤษรบต่อไปจนไปถึงตำบลยันดาโบ ห่างจากกรุงอังวะเพียง 50 ไมล์ กษัตริย์พม่าส่งคณะทูตสันติภาพมาอีกครั้งหนึ่ง แต่ไม่มีทางเลือก จำต้องยอมรับข้อเสนอของอังกฤษดังต่อไปนี้คือ

1) กษัตริย์พม่าต้องยอมเสียดินแดนให้อังกฤษ คือ ยะไข่ ตะนาวศรี และอัสสัม

2) พม่าต้องยอมรับว่ามณีปุระ กะชาร์ และจันทร์เตีย เป็นดินแดนของอังกฤษ

3) พม่าต้องเสียค่าปรับหนึ่งล้านปอนด์สเตอร์ลิง โดยจ่ายเป็นสี่งวด งวดแรกให้จ่ายทันทีและงวดต่อไปจ่ายภายในเวลาหนึ่งร้อยวัน หลังจากวันลงนาม

ในสัญญา ส่วนที่เหลือให้จ่ายเป็นรายปี ภายในเวลาสองปี หลังจากจ่ายค่าปรับงวดที่สองแล้ว อังกฤษจึงจะถอนกองทัพออกจากย่างกุ้ง

4) พม่าต้องให้ผู้แทนอังกฤษมาอยู่ที่กรุงอังวะและอังกฤษจะต้อนรับผู้แทนพม่าให้อยู่ที่กัลกัตตา

5) บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษและกษัตริย์พม่า จะลงนามสัญญาค้าขายกันในเวลาอันสมควร

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าอังกฤษเสียหายมาก แต่ข้อเสนอในสัญญานั้นมิใช่เพียงแต่รุนแรงเท่านั้น แต่ทารุณด้วย พม่าต้องเสียไม่แต่เฉพาะมณฑลที่ติดกับอินเดีย เช่น มณีปุระและอัสสัม แต่ยังต้องเสียเมืองท่าริมทะเลสองในสามมณฑลอีกด้วย ส่วนค่าปรับหนึ่งล้านปอนด์สเตอร์ลิง ก็จัดว่าเป็นเงินจำนวนมหาศาลแม้แต่ในยุโรปในเวลานั้น และเมื่อเทียบค่าเป็นเงินจัตของพม่าแล้วก็ดูน่าตกใจ เพราะเป็นจำนวน 100 แล็ค (แล็ค = แสนรูปี) เมื่อดูจากความจริงที่ว่าใน ค.ศ.1826 ค่าครองชีพของชาวบ้านธรรมดาในพม่าตอนบนเป็นเงินประมาณ 1 จัตต่อเดือน

ผลของสงครามยังความขมขื่นให้แก่ชาวพม่าอย่างมาก ดังที่นักประวัติศาสตร์บางท่านกล่าวว่า ชาวพม่าหรือกษัตริย์กระตือรือร้นจะสู้รบกับอังกฤษหรือเคยคาดหวัง ว่าจะได้ชัยชนะนั้น มิได้เป็นความจริง ในระยะใกล้จะมีสงคราม ข้าราชสำนักผู้หนึ่งหรือผู้เคยเข้าไปในราชสำนัก เขียนจดหมายอธิบายสถานการณ์ของความกลัว ความไม่แน่ใจในขณะนั้นไว้อย่างชัดเจน ด้วยการนำเอาข้อความจากเพลงร้องพื้นเมืองที่ร้องกันอยู่ในถนนทั่วไปในกรุงอังวะ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สาวงามที่รัก เธอจักได้เสื้อ
เมื่อเจดีย์เหลือ แต่ซากเกิดแสง
ฉันจะล่องเรือ หลวงลงดั่งแจ้ง
ไปใต้เพื่อแสวง หาไหมให้พลัน
อ้ายอดชีวัน มากินกันเถิด
แกงรสเลอเลิศ ยามส้มผลิใบ
ฉันจะล่องเรือ ลงใต้ดั่งใจ
หาเนื้อเค็มไซร้ มาให้บังอร

(ชายหนุ่มทั้งหลายต้องลงไปยังพม่าตอนล่างไม่ช้าก็เร็ว เพื่อไปรบข้าศึก และนอกจากสิ่งมหัศจรรย์จะเกิดขึ้นเท่านั้นเขาจึงจะได้กลับมา)

ในเรือลำน้อย พาลอยตามน้ำ
คิดถึงนางงาม เมื่อยามจากไกล
ข้าขอลาลับ วับจากดวงใจ
จงแต่งงานใหม่ แต่งใหม่ได้พลัน

(ชายหนุ่มทั้งหลายต้องเดินทางไปรบยังตอนล่างและถูกฆ่าตาย ภริยาเบื้องหลังต่างเป็นหม้ายทั่วกัน)

โพกหัวไม่เสร็จ ระเห็ดเข้าวัง
คนหลวงรุงรัง ดุจดังพังเกวียน

(ในวังเต็มไปด้วยเล่ห์เพทุบาย ขุนนางจำนวนมากเข้าวัง มิได้ประสงค์ไปเฝ้ากษัตริย์ในที่ประทับ แต่เพื่อไปวางแผนกับพระราชินีในห้องอื่นๆ อาณาจักรจะคงอยู่ได้อย่างไรเมื่อขุนนางเองก็ไม่ซื่อตรง)

ขุนนางบางพวกก็ปรารถนาจะทำสันติไมตรีกับอังกฤษ ดังความในเพลงกล่าวว่า ข้าหลวงใหญ่มีจดหมายฉบับหนึ่งใส่หีบเขินมา จดหมายฉบับนั้นเขียนด้วยเส้นลายทองอันจะนำสันติภาพมาสู่ประเทศ (การตกลงกับข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่อินเดียคงสำเร็จ และนำสันติภาพมาให้ประเทศ)

แม้ว่าในที่สุด อังกฤษจะได้ชัยชนะด้วยการลงนามในสนธิสัญญายันดาโบในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1826 แต่อังกฤษต้องเสียแผนหมด นโยบายอาณานิคมของอังกฤษในเวลานั้น พยายามหลีกเลี่ยงการผนวกดินแดนให้มากที่สุดที่จะมากได้พอใจจะใช้วิธีให้เป็นรัฐอารักขากับกษัตริย์พื้นเมืองทั้งหลาย และยังมีแผนจะรื้อฟื้นอาณาจักรพม่าตอนล่างให้กษัตริย์มอญปกครอง อังกฤษคาดว่าทั้งชาวยะไข่และมอญคงจะก่อความวุ่นวายขึ้นเนืองๆ แต่ก็ผิดหวัง ที่ได้พบว่าคนเหล่านั้นกลับอ่อนน้อมในยะไข่ อังกฤษเกณฑ์กองทัพยะไข่เข้าร่วมกับกองทัพอังกฤษ รบชนะกองทัพพม่าที่มหาพันธุละมาทิ้งไว้ให้อุปราชมณฑลเจ็ดเขาผู้สู้รบอย่างสามารถ ครั้นบังคับ

กองทหารพม่าให้ถอยออกไปแล้ว ยะไข่ก็ปรารถนาจะให้กองทัพอังกฤษออกไปจากแคว้นของตน ฝ่ายพวกมอญในพม่าตอนล่างขณะนั้น ก็คือ พวกมอญที่ยอมเข้ากับพม่านั่นเอง หลังจากเพื่อนมอญส่วนมากหนีเข้าเขตไทยไปหมดแล้ว จึงไม่พอใจการรุกรานของอังกฤษเท่ากับพม่า ไทยเห็นด้วยกับการที่อังกฤษเข้าโจมตีอาณาจักรพม่า และแม้ว่าอังกฤษจะระบุชื่อไทยลงในสนธิสัญญายันดาโบว่าเป็น *"พันธมิตรที่ดี และซื่อสัตย์ของเรา"* ไทยแสดงตนเป็นพันธมิตรอย่างเงียบๆ เว้นแต่มีการรุกรานเข้าเชียงตุงและตะนาวศรีบ้าง เพราะไทยต้องการได้ไว้ในครอบครองมานานแล้ว อีกนัยหนึ่งอังกฤษฝ่ายเดียวที่ต้องการทำสงคราม เมื่อนำเอาเหตุการณ์ชายแดนอังกฤษ-พม่ามาคำนึงดู ก็เสมือนว่าพม่าหาเรื่องกับอังกฤษ แต่เมื่อคำนึงดูเหตุการณ์ทั่วทั้งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็จะเห็นชัดว่า อังกฤษคงต้องเข้ายึดริมฝั่งทะเลพม่าอยู่ดี แม้ว่าพระเจ้าพะคยีดอและราชสำนักจะผ่อนปรนให้ อย่างใดก็ตาม เพราะในระยะที่อังกฤษเข้ารุกรานพม่าครั้งแรก ตรงกับระยะเวลาที่อังกฤษต่อสู้เข้ายึดครองเกาะสิงคโปร์ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษได้ปีนังไว้ในอำนาจแล้ว และเมื่อผนวกสิงคโปร์เข้าใน ค.ศ.1819 ก็จำเป็นต้องได้ริมฝั่งทะเลพม่าเพื่อทำให้อ่าวเบงกอลเป็นทะเลสาบอังกฤษ

ในเดือนกันยายน ค.ศ.1826 ข้าหลวงใหญ่อังกฤษส่งคณะทูตมาเจรจาลงนามในสนธิสัญญาค้าขาย มีนายจอห์น ครอฟอร์ด เป็นผู้นำคณะทูต เขาเป็นผู้สืบตำแหน่งอย่างแท้จริงของนายฮิแรม ค็อกซ์ เพราะเป็นผู้ดูถูกเหยียดหยามชาวพม่าเป็นที่สุด เขาเดินทางมาเมืองพม่า มิใช่ในฐานะทูต แต่ในฐานะผู้ชนะ โดยสรุปความประพฤติทั่วไปก็แสนจะยโสโอหัง เขาเกรี้ยวกราดเป็นที่สุด เมื่อราชสำนักพม่าไม่ยินยอมตกลงตามข้อเสนอของเขา ให้พม่าส่งข้าวและเงินเป็นสินค้าออก ขณะนั้น ประเทศกำลังฟื้นตัวจากภัยสงคราม นาก็ยังมิได้หว่าน ดังนั้นจึงไม่มีข้าวเหลือพอในเวลานั้น หากส่งข้าวออกก็จะต้องเกิดความอดอยากในประเทศ พม่าต้องเสียเงินค่าปรับจำนวนมหาศาลให้แล้วถึงสองงวด เพื่อช่วยให้กษัตริย์ปฏิบัติตามสนธิสัญญาได้ ประชาชนต้องบริจาคทรัพย์ที่ตนเก็บไว้คนละเล็กละน้อย แม้แต่พระราชินีก็ต้องทรงเสียสละเครื่องประดับทั้งทองและเงินร่วมสมทบด้วย ในสภาวการณ์เช่นนั้น แผนเศรษฐกิจที่จะป้องกันการส่งเงินออกจึงดูสมเหตุสมผล หลังจากต่อรองอย่างคร่ำเครียดกับกษัตริย์และราชสำนักแล้ว นายครอฟอร์ดก็

ได้รับสนธิสัญญาค้าขายระบุข้อความต่อไปนี้

1. กษัตริย์พม่าอนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษและบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษและพ่อค้าพม่าไปมาค้าขายอย่างเสรีในทั้งสองประเทศนั้น

2. กษัตริย์พม่าต้องวางอัตราภาษีท่าเรือ เรียกเก็บภาษีเรือตามอัตราน้ำหนักเรือ

3. กษัตริย์พม่าต้องอนุญาตและให้ความช่วยเหลือแก่เรืออังกฤษในยามฉุกเฉิน และอังกฤษจะเสียค่าธรรมเนียมและค่าภาษีอื่นๆ ให้

ข้าหลวงใหญ่ให้นายครอฟอร์ดเจรจาเรื่องเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนผู้แทนประจำชาติ เมื่อราชสำนักพม่าสงสัยในข้อเสนอให้ตั้งผู้แทนประจำชาติ เขาจึงเสนอแนะในรายงานว่าไม่ควรมีการแลกเปลี่ยนผู้แทนประจำชาติแต่อย่างใด ครอฟอร์ดควรได้รับการระบุว่าเป็นผู้ริเริ่มป้ายสีชาวพม่าให้เสียชื่อเสียง ซึ่งต่อมามีผู้เห็นด้วยกับการกระทำดังกล่าวเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดสงครามอังกฤษกับพม่าอีกเป็นครั้งที่สอง ใน ค.ศ.1852 วิธีการแบบหยิ่งยโสที่ครอฟอร์ดปฏิบัติต่อชาวพม่านั้น เป็นแบบอย่างให้ข้าราชการอังกฤษนำไปใช้ในพม่าภาคอื่นๆ ในมณีปุระ อังกฤษขยายเขตแดนไปจนถึงลุ่มแม่น้ำชินด์วิน ทำให้ได้ดินแดนส่วนใหญ่ไปจากพม่านอกเหนือไปจากดินแดนที่ได้ตามสนธิสัญญาแล้ว ในตะนาวศรี ความประพฤติของข้าราชการอังกฤษก็เป็นชนวนให้ชาวเมืองทั้งพม่าและมอญคิดกบฏขึ้น เมื่อปราบกบฏลงได้ พวกกบฏก็หนีเข้ามาในเขตพม่า ฝ่ายอังกฤษก็ติดตามข้ามแม่น้ำเข้ามาเผาท่าเรือเมืองเมาะตะมะเสีย ข้าราชการอังกฤษพิสูจน์ตนเองว่าก้าวร้าวอวดดีกว่าที่พม่าเคยทำกับชาวยะไข่ แม่ทัพพม่าไม่เคยฝ่าฝืนกฎหมายระหว่างชาติดังเช่นอังกฤษ แม้แต่ในยะไข่ เริ่มแรกอังกฤษก็ได้รับการต้อนรับดี แต่อังกฤษวางตัวเป็นคนชั้นสูงเหลือเกิน จนชาวยะไข่ต้องกบฏขึ้น

อังกฤษเปลี่ยนข้าหลวงใหญ่ในอินเดียเป็นลอร์ดวิลเลียม คาเวนดิช เบนทิงส์ เขาเป็นคนประเภทนายแรฟเฟิลส์ คือ มีปรัชญาใหม่เกี่ยวกับการปกครองอาณานิคม โดยได้อิทธิพลของความคิดเสรีจากการปฏิวัติอเมริกัน การปฏิวัติฝรั่งเศส และสงครามนโปเลียนที่อยู่ในความทรงจำของชาวยุโรป เขาเสียใจที่ผู้แทนอังกฤษแสดงท่าทีที่ไม่เห็นใจคนพื้นเมืองซึ่งเพิ่งพ่ายแพ้สงคราม และเขาปรารถนาให้นายครอฟอร์ดรับมาตรการบางอย่าง “เพื่อให้ลบล้างความรู้สึก

เจ็บแค้นและโกรธเคืองจากจิตใจของฝ่ายตรงข้าม อันเนื่องมาจากความพ่ายแพ้ ให้ยืนยันถึงความปรารถนาอันจริงใจของเราที่จะรื้อฟื้นความสัมพันธ์ฉันมิตร..." เขาตั้งข้าหลวงใหม่ไปยะไข่และตะนาวศรี ข้าหลวงทั้งสองมีความคิดเสรี ต้องการรักษาไม่แต่เฉพาะขนบประเพณีในสังคมพม่าเท่านั้น แต่รวมทั้งกฎหมายลัทธิธรรมเนียมและการปฏิบัติในด้านปกครองอีกด้วย ใน ค.ศ.1830 ข้าหลวงใหญ่ส่งนายพันตรีเฮนรี่ เบอร์นี่เป็นทูตคนแรกมาประจำอยู่อังวะ เบอร์นี่เป็นผู้มีความสามารถและมีประสบการณ์ทางการทูต เคยนำคณะทูตมาเฝ้ากษัตริย์ไทยใน ค.ศ.1825 และยังมีความรู้ดีด้วย แม้ว่าเขามักจะใช้ความรู้ต่อรองในเรื่องการทูตและแผนการทางการเมือง แต่เขาก็เป็นผู้มีความคิดเสรี เห็นอกเห็นใจชาวพม่า ตราบจนความทะเยอทะยานของเขาเข้ามาขัดขวางความคิดนั้นเสีย นายเบอร์นี่มีบุคลิกดีมาก ทั้งกษัตริย์และราชสำนักเชื่อว่าเขาเป็นนายซิมส์อีกคนหนึ่ง จึงไว้ใจเขาอย่างเต็มที่ ขั้นแรกคำแนะนำของเขาดูหนักแน่นดี เขาถวายคำแนะนำให้กษัตริย์ส่งคณะทูตไปยังข้าหลวงใหญ่ แม้ว่าพระเจ้าพะคยีดอทรงมีพระประสงค์จะส่งคณะทูตตรงไปเฝ้ากษัตริย์อังกฤษเลยทีเดียว กษัตริย์รู้สึกเป็นหนี้บุญคุณนายเบอร์นี่ ที่เจรจาให้ข้าหลวงใหญ่ปักปันเส้นแบ่งเขตมณีปุระเสียใหม่ และคืนดินแดนพม่าที่ได้ไปอย่างไม่ชอบธรรมนั้นกลับมา

นอกจากนั้น นายเบอร์นี่ยังผูกมิตรกับพระอนุชาองค์รองของกษัตริย์ คือ เจ้าชายสารวดี (แสรกแมง) เจ้าชายองค์นี้เคยเป็นแม่ทัพอยู่ใต้มหาพันธุละ ทั้งที่เมืองย่างกุ้งและที่เมืองทนุบยู หลังจากมหาพันธุละถึงแก่กรรมแล้ว เจ้าชายรีบกลับมายังกรุงอังวะ และเปิดการประชุมเพื่อสันติภาพในราชสำนัก ทูลแนะนำให้พระเจ้าพะคยีดอจัดให้มีการสงบศึก เพราะอังกฤษมีอาวุธที่ทันสมัย อาจฆ่ากองทหารพม่าที่ส่งออกไปรบได้แทบทั้งหมด พระราชินีและพระเชษฐาของพระนางไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอให้ยุติสงคราม ฝ่ายเจ้าชายสารวดีก็ไม่เคยให้อภัยบุคคลทั้งสอง ว่ามีส่วนรับผิดชอบในการที่พม่าต้องสูญเสียทหารไปถึง 20,000 คน แต่เดิมนายเบอร์นี่คาดผิดไปว่าเจ้าชายสารวดีนิยมอังกฤษ ข้อเสนอสันติภาพของเจ้าชายมิได้เกิดขึ้น เพราะเจ้าชายพอใจอังกฤษ แต่ในฐานะที่เป็นแม่ทัพ เจ้าชายประจักษ์ว่าปืนคาบศิลาและปืนใหญ่ของอังกฤษนั้นให้ผลดีนัก อีกประการหนึ่ง เบอร์นี่ก็มิได้ซื่อตรงกับชาวพม่านัก ตัวอย่าง เมื่อพระเจ้าพะคยีดอส่งทูตไปกัลกัตตา เบอร์นี่ก็แนะนำ

กษัตริย์ให้ส่งทูตเดินทางทางบกผ่านแคว้นยะไข่ และเขาก็แต่งตั้งให้น้องชายคนรองของเขา คือ กัปตันยอร์จ เบอร์นี่เป็นผู้ติดตามไปในขบวนเพื่อช่วยอารักขา แต่แท้จริงเป็นนักสืบลับ ยอร์จ เบอร์นี่ร่างรายละเอียดของเส้นทางการเดินทางลงอย่างถี่ถ้วน ในกรณีที่อาจมีความจำเป็นให้กองทัพอังกฤษที่ยะไข่มาโจมตีอาณาจักรพม่าผ่านทางเทือกเขายะไข่ ยิ่งกว่านั้นเขายังแอบเปิดทั้งรายงานราชการและจดหมายส่วนตัวที่บุคคลในคณะทูตเขียนถึงครอบครัวของเขาที่กรุงอังวะอีกด้วย

เบอร์นี่ใช้แคว้นตะนาวศรีเป็นเครื่องล่อระหว่างพม่ากับไทย โดยคิดว่าประชาชนเหล่านี้คงเชื่องเหมือนลา พม่าไม่อาจหาเงินค่าปรับงวดสุดท้ายมาเสียให้อังกฤษได้อยู่ระยะหนึ่ง และแท้จริงเบอร์นี่ก็พยายามขู่และแกล้งทำเสมือนจะยกแคว้นตะนาวศรีให้ไทย ด้วยความหวังว่าจะได้แคว้นนั้นคืนมาเป็นของตน พม่าเสียค่าปรับครั้งสุดท้ายด้วยความเสียสละอย่างยิ่งใหญ่ในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1832 พระเจ้าพะยีดอยังคงทรงเชื่อว่า อังกฤษจะคืนแคว้นยะไข่และตะนาวศรีให้ แม้ว่าการปกครองแคว้นตะนาวศรีและยะไข่จะต้องใช้เงินจำนวนมากจากบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ แต่อังกฤษก็มิเคยยินยอมให้บริเวณริมฝั่งทะเลเหล่านี้กลับไปอยู่ในการปกครองของพม่าอีก เพราะทั้งปีนังและสิงคโปร์จะกลายเป็นเมืองที่ถูกทิ้งให้อยู่โดดเดี่ยว ในที่สุดไทยก็สืบรู้จากการทูตว่า เบอร์นี่เพียงแต่ทำอุบายเท่านั้น แต่พระเจ้าพะยีดอก็ยังทรงเชื่ออยู่จวบจนพระองค์เสียพระสติไป เบอร์นี่พอใจในเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปครั้งนี้มากเพราะเขาเชื่อว่าจะควบคุมสภาผู้สำเร็จราชการอันประกอบด้วยพระราชินี พระเชษฐาของพระนาง คือ เจ้ามินตาคยี และเจ้าชายสารวดีได้ง่ายกว่า เนื่องจากพระเจ้าพะยีดอทรงแต่งตั้งเขาเป็นสมาชิกคนหนึ่งในสภาองคมนตรี เพราะทรงเห็นใจที่เขาช่วยเหลือในเหตุการณ์ชายแดนมณีปุระ เขามีตำแหน่งเป็นรองเสนาบดี ได้เข้าร่วมในการประชุมบริหารราชการบ้านเมืองทุกครั้ง และสอดส่องรับฟังข่าวสารเกี่ยวกับแผนการและเล่ห์กลอุบายทั้งหลายในราชสำนัก

ข้อความข้อหนึ่งในสัญญาค้าขายระบุไว้ว่า ให้พ่อค้าอังกฤษมีสิทธิเข้าไปในเขตพม่าได้ทุกแห่งและเดินทางไปได้ทุกที่ เบอร์นี่จึงถือโอกาสตามสัญญาข้อนั้นส่งผู้ช่วยเป็นคณะนักสืบไกลขึ้นไปทางเหนือถึงแคว้นบาโมและไปทางตะวันออกถึงแคว้นกะเหรี่ยง ขณะนั้นมีนักสืบอังกฤษอยู่ทั่วประเทศ และแม้หลักฐานอังกฤษ

จะอ้างว่ามีศูนย์กลางอยู่เพียงแห่งเดียว คือ ที่สำนักงานข้าหลวงยะไข่ แต่ที่ประจักษ์ชัดก็คือ เบอร์นี่เป็นผู้วางแผนการนั้นเอง จึงไม่น่าสงสัยเลยที่เบอร์นี่เป็นคนแรกๆ คนหนึ่งที่รู้เรื่องแผนการที่มีพระราชินีและพระเชษฐาเป็นผู้นำในการกำจัดเจ้าชายสารวดี ทั้งสามคนจนปัญญาอยู่นานและที่สุดก็วางแผนตั้งพระโอรสพระเจ้าพะคยีดอ คือ เจ้าชายเสทกยามินขึ้นครองราชย์ ซึ่งหวังว่าประชาชนจะเห็นชอบด้วย ไม่ประจักษ์ว่าเบอร์นี่เข้าข้างฝ่ายใดแน่ เจ้าชายสารวดีนั้นมีทีท่าว่าสนับสนุนอังกฤษ แต่ในเวลานั้น เบอร์นี่คงจะได้รู้ท่าทีของเจ้าชายสารวดีที่มีต่อบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษแล้ว ใน ค.ศ.1837 เจ้ามินตาคยีสั่งจับเจ้าชายสารวดีในข้อหากบฏ แต่เผอิญเจ้าชายหลบหนีไปกับผู้ติดตามถึงเมืองชเวโบ และตั้งตัวเป็นกบฏขึ้น พระราชินีเชิญให้เบอร์นี่เข้ามาเป็นผู้ไกล่เกลี่ยและได้ให้เจ้าชายสารวดีสัญญาว่า จะหลีกเลี่ยงการนองเลือด พระราชินีและเจ้ามินตาคยีเชื่อในคำสัญญานั้น จึงยอมแพ้ เจ้าชายสารวดีราชาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ และพระราชภารกิจประการแรก คือ ให้ปลงพระชนม์พระราชินี เจ้ามินตาคยี และเจ้าชายเสทกยามินเสีย พระเจ้าสารวดีทรงกักพระเจ้าพะคยีดอไว้ โดยให้มีมหาดเล็กคอยรับใช้และมีเงินทองพอจับจ่ายใช้สอย ผู้สนับสนุนพระเจ้าพะคยีดอบางคนเห็นว่าทรงหายประชวรแล้ว จึงเตรียมการจะแต่งตั้งพระองค์กลับขึ้นครองบัลลังก์ใหม่ และเบอร์นี่ก็เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องด้วย เมื่อพระเจ้าสารวดีได้ทรงทราบแผนการดังกล่าว ก็นำองค์พระเจ้าพะคยีดอไปกักกันไว้ในที่มั่นคงแน่นหนาขึ้น ความใฝ่ฝันของนายเบอร์นี่ที่จะเป็นผู้แต่งตั้งกษัตริย์พม่าก็จบลงฉับพลัน และก่อให้เกิดความร้าวฉานระหว่างกษัตริย์กับทูตอังกฤษ

พระเจ้าสารวดีทรงเคยเป็นแม่ทัพมาก่อน จึงทรงสนพระทัยในการแสวงหาอาวุธที่ทันสมัยโดยเฉพาะปืนใหญ่และลูกปืน พระองค์จึงทรงสั่งซื้ออาวุธเหล่านั้นจากพ่อค้าต่างชาติโดยเฉพาะพ่อค้าอังกฤษที่อยู่ตามเมืองท่าย่างกุ้งกัปตันเรืออังกฤษนำอาวุธและกระสุนปืนบรรทุกเรือหลายลำเข้ามาขายในราคาสูง และรายงานให้นายเบอร์นี่ทราบว่า พระเจ้าสารวดีเตรียมทำสงครามกับอังกฤษ พระเจ้าสารวดีสั่งอาวุธเหล่านั้นเข้ามาเพื่อรื้อฟื้นกฎหมายและระเบียบในบ้านเมือง และเตรียมการป้องกันกองทัพไทยบุกเข้าเขตพม่า พระองค์เป็นแม่ทัพที่ชำนาญการพอที่จะไม่คิดโจมตีอังกฤษ เมื่อพระองค์ไม่ทรงมั่นพระทัยในฐานะกษัตริย์ของพระองค์ และ

อังกฤษยังคงยึดครองอ่าวเบงกอลเป็นดินแดนของตนอยู่ เบอร์นี่โกรธมากและขอร้องให้กษัตริย์เลิกซื้ออาวุธ ฝ่ายกษัตริย์ก็ทรงพิโรธ ขอร้องให้เบอร์นี่บอกให้พันธมิตรไทยของเบอร์นี่เลิกรุกรานเชียงตุง เบอร์นี่จึงกล่าวหาว่ากษัตริย์ไม่เคารพต่อสนธิสัญญายันดาโบ พระเจ้าสารวดีทรงตอบว่า สัญญานั้นมิได้ผูกมัดพระองค์อีกต่อไป เพราะอังกฤษเองก็ละเมิดสัญญานั้นแล้ว ด้วยการไม่ห้ามปรามพันธมิตรไทยของอังกฤษในเรื่องโจมตีอาณาจักรพม่า แม้ว่าพระเจ้าสารวดีจะทรงรำคาญทูต แต่ก็ยังคงประทานเกียรติยศแก่ทูตอย่างเต็มที่ แต่เบอร์นี่ทนสถานการณ์ไม่ได้ จึงกลับไปอินเดีย ให้ผู้ช่วยของเขาอยู่สืบตำแหน่งทูตต่อ แต่ก็กลับไปทีละคนสองคน จนในที่สุด ไม่มีผู้แทนเหลืออยู่เลย และปิดสำนักทูตตั้งแต่ ค.ศ.1840 เป็นต้นมา

พระเจ้าสารวดีไม่เคยทรงเรียกร้องให้ทูตและคณะแสดงคาราวะแต่อย่างใด แต่เมื่อคณะทูตออกไปหมดแล้ว ก็ทรงยินดีอย่างยิ่ง เพราะพระองค์ถือว่า การมีทูตอังกฤษอยู่ในเมืองหลวงนั้นเป็นสิ่งที่น่าอับอาย เพราะทูตเป็นผู้แทนของข้าหลวงใหญ่ มิใช่เป็นผู้แทนของกษัตริย์อังกฤษ พระองค์ตระเตรียมการแลกเปลี่ยนทูตกับราชสำนักเซนต์เจมส์มิใช่กับเพียงสำนักข้าหลวงใหญ่ที่เมืองกัลกัตตา ในการฉลองการปิดสำนักผู้แทนข้าหลวงใหญ่ พระเจ้าสารวดีเสด็จอย่างเป็นพระราชพิธี พร้อมด้วยพระโอรส นำกองทัพองค์ละกองลงมายังเมืองย่างกุ้ง พระองค์เสด็จไปบูชาเจดีย์พระเกศธาตุ จัดงานรื่นเริงที่เมืองย่างกุ้งให้เป็นงานมหรสพอย่างสำราญ ฝ่ายข้าหลวงใหญ่คิดว่า ทัพพม่าคงเข้ามาทางยะไข่และตะนาวศรี จึงส่งกองทหารไป ณ ที่ทั้งสองแห่งนั้น แต่กรณีพิพาทยังมีอยู่ในหมู่ข้าราชการอังกฤษในแคว้นริมทะเลทั้งสองนั้น กษัตริย์ไทยทรงมีพระราชสาส์นไปยังเมืองกัลกัตตา ว่าจะร่วมกับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ หากจะมีสงครามเกิดขึ้น พระเจ้าสารวดีมิได้มีแผนการโจมตีอังกฤษแต่ประการใด เหตุการณ์ค่อยคลี่คลายลงเมื่อกษัตริย์พม่าเสด็จกลับกรุงอมรปุระ ซึ่งกลับมาเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรอีก

ฝ่ายแม่ทัพหัวรุนแรงบางคน ไม่พอใจกับเหตุการณ์ดังกล่าว เพราะต้องการแก้แค้นที่พม่าต้องเสียหายพ่ายแพ้ในสงครามระหว่าง ค.ศ.1824-1826 แต่พระเจ้าสารวดีก็ทรงหน่วงเหนี่ยวไว้ พระโอรสองค์ใหญ่ผู้ทรงเป็นรัชทายาท คือ เจ้าเมืองพุกามนั้นสนับสนุนพระบิดา แต่พระโอรสองค์รอง คือ เจ้าเมืองแปรไม่เห็นด้วยกับนโยบายสันติของพระราชบิดา อย่างไรก็ดี พระองค์ทรงเห็นว่า

อังกฤษคงพยายามเข้าครอบครองอาณาจักรพม่าทั้งอาณาจักรไม่ช้าก็เร็ว พม่าจึงควร "ต่อสู้เพื่อให้ถึงยอดฉัตรทองหรือลงหลุมฝังศพพร้อมด้วยเกียรติยศ" เจ้าชายทรงสมรู้ร่วมคิดกับนางสนมของพระบิดาคนหนึ่งชื่อ นางมยากาเล ผู้เป็นนักดนตรี นักร้องและกวี ที่กษัตริย์โปรดปรานมาก และข้าราชสำนักก็รักใคร่นับถือ นางเป็นธิดาของขุนนางมอญผู้น้อยคนหนึ่งในเมืองเล็กๆ ปากแม่น้ำ พระเจ้าสารวดีทรงลุ่มหลงในตัวนางตั้งแต่ยังเป็นแม่ทัพหนุ่มคุมกองทัพลงไป เพราะนางมีบุคลิกที่ร่าเริงเต็มไปด้วยชีวิตชีวาและมีพรสวรรค์ในด้านกวีนิพนธ์เป็นอย่างมาก แต่เผอิญแผนการของนางและพระโอรสถูกจับได้ จึงถูกประหารชีวิตไปทั้งสองคน ขณะที่เพชฌฆาตดึงผมนางมยากาเลเพื่อให้ศีรษะตรงก่อนลงดาบประหาร นางตะโกนด้วยความโกรธว่า "ปล่อยผมข้าฯ เพราะกษัตริย์เท่านั้นจะจับต้องได้ ข้าฯรู้ว่าจะตายอย่างไร" และแล้วนางก็ร้องเพลงซึ่งเตือนใจว่า "ผู้มีอำนาจทั้งหลาย ต้องมีชีวิตที่ผันแปรไปตามกาลเวลา" แล้วนางก็รอให้เพชฌฆาตลงดาบตัดคอนาง พระเจ้าสารวดีนั้นทรงมีพระสติไม่สมบูรณ์อยู่แล้ว ทรงเสียพระทัยกับความตายของนางอย่างไม่เหือดหาย จึงสติวิปลาสไป เจ้าชายพุกามแมงจึงทรงครองแผ่นดินในนามของพระองค์ พระเจ้าสารวดีสวรรคตใน ค.ศ.1846 หลังจากพระเจ้าพะคยีดอสวรรคตไม่กี่เดือน เจ้าชายพุกามแมงมีพระอนุชาอีกสองพระองค์ คือ เจ้าชายมินดงซึ่งเป็นผู้เคร่งในศาสนาดั่งฤาษีองค์หนึ่ง และเจ้าชายคะนองรองแม่ทัพอีกองค์หนึ่ง ต่างก็ถวายการสนับสนุนอย่างเต็มที่

ในปีแรกๆ ที่พระเจ้าพุกามแมงทรงครองราชสมบัติ ก็ทรงพระปรีชาสามารถดีอยู่ ทรงตั้งเจ้าหญิงไทยใหญ่ขึ้นเป็นราชินีและได้รับความสวามิภักดิ์จากบรรดาเจ้าไทยใหญ่มาก พระองค์โปรดให้สร้างทำนบทดน้ำที่มณฑลสะคู ตลอดจนโปรดให้สร้างวัดวาอารามหลายแห่ง พระองค์โปรดให้ปรับปรุงกองทัพให้เข้มแข็งเพื่อรักษาความสงบในอาณาจักร และดำเนินรอยตามพระยุคลบาทพระราชบิดาด้วยการจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวยุโรปมาช่วยหล่อปืนใหญ่ที่ดีกว่าแต่ก่อน และทรงแสวงหาอาวุธชนิดล่าสุดจากกัปตันเรือปืนของอังกฤษ พระองค์ทรงมีความใฝ่ฝันที่จะล้มเลิกสนธิสัญญายันดาโบ ด้วยการแลกเปลี่ยนทูตกับกษัตริย์อังกฤษ แต่ก็ต้องสิ้นหวังอย่างกะทันหัน จึงทรงทิ้งราชการบ้านเมืองให้ตกอยู่ในมือเสนาบดีบางคน หันไปเสพย์น้ำจัณฑ์และทรงเล่นการพนัน ขณะนั้นอังกฤษพร้อมที่จะทำสงคราม

ด้วยหมดอุปสรรคต่างๆ ในอินเดียแล้ว ที่อังกฤษยึดเวลาไม่ประกาศสงครามกับพระเจ้าสารวดีก็เพราะเหตุว่า เวลานั้นอังกฤษกำลังกีดกันการขยายตัวของรัสเซียที่เข้ามาทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ตลอดจนกำลังติดพันในสงครามฝิ่นอยู่กับจีนด้วย

ขณะนั้น จีนถูกบังคับให้เปิดเมืองท่าเรือให้แก่นานาชาติ การแข่งขันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส ทำให้สหรัฐอเมริกามีส่วนร่วมในการค้ากับจีนด้วย ในที่สุดอังกฤษก็เริ่มสนใจจะค้าทางประตูหลังกับจีนผ่านพม่า ดูประหนึ่งว่า ริมฝั่งทะเลแถบปากแม่น้ำของพม่าเป็นจุดอ่อนบนแผนที่อังกฤษ เพราะยังมิได้ระบายสีแดง แสดงให้เห็นว่ายังมีช่องว่างอยู่แห่งหนึ่ง ตามริมฝั่งทะเลอันยืดยาวริมอ่าวเบงกอล ซึ่งเป็นดินแดนของอังกฤษแล้ว เมืองท่าย่างกุ้งนั้นก็เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว พ่อค้าอังกฤษมองดูโอกาสที่ตนพึงได้รับจากสถานที่นั้นด้วยความละโมบ คณะมิชชันนารีแบ็ปติสท์อเมริกันซึ่งนัยว่าถูกบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษขับออกมาจากอินเดีย ก็ดูจะเป็นพันธมิตรที่ซื่อสัตย์ของอังกฤษอยู่ในพม่า เพราะพวกมิชชันนารีแสดงตนเป็นพวกเดียวกับพวกอังกฤษที่มาได้ชัยชนะ ยิ่งกว่านั้น ข้าหลวงใหญ่คนใหม่ คือ ลอร์ดดาลฮูซี เป็นนักจักรวรรดินิยมอย่างเต็มที่ ปรารถนาจะขยายเขตจักรวรรดิอินเดียเข้ามาในพม่า เขาเขียนไว้ว่า "ในบรรดาชาติตะวันออกทั้งหมด ไม่มีชาติใดยโสด้วยการคิดว่าตนดีกว่าเหนือกว่าผู้อื่น และไม่มีชาติใดดื้อดึงดันทุรังไปยิ่งกว่าชาวพม่า" อย่างไรก็ดี พระเจ้าพุกามแมงมิใช่พระเจ้าสารวดี แม้ว่าทั้งพวกมิชชันนารีและพ่อค้าจะช่วยกันโฆษณาต่อต้านชาวพม่า ก็ยังไม่มีความเคลื่อนไหวจากกษัตริย์ที่อมรปุระ ทำให้บริษัทการค้าของอังกฤษที่อินเดียหาเหตุรบได้ยาก

ใน ค.ศ.1851 ข้าหลวงที่เมืองย่างกุ้งเห็นว่าเหตุการณ์ที่เมืองท่าเรือนั้นวุ่นวายเต็มที่ จึงเริ่มตั้งมาตรการปราบปราม ประมวลกฎข้อบังคับต่างๆ ให้เข้ารูปเข้ารอย ตลอดจนขจัดการลักลอบขนส่งสินค้าเลี่ยงภาษี การฝ่าฝืนไม่จ่ายค่าท่าเรือและค่าธรรมเนียมต่างๆ พ่อค้าอังกฤษและกัปตันเรือต่างรีบรายงานไปยังกัลกัตตาว่าชาวพม่านั้นโหดร้ายทารุณเป็นอย่างยิ่ง ในปลายปีนั้นเอง กัปตันเรืออังกฤษสองนายโกงค่าธรรมเนียมพม่าและถูกปรับตามจำนวนเงินที่ระบุไว้ แต่พ่อค้าทั้งสองไม่ยอมจ่ายให้ จึงถูกจับและกักตัวไว้ จนกว่าจะเสียค่าปรับจำนวน 100 ปอนด์สเตอร์ลิง ในกรณีเช่นนั้น ค่าปรับตามจำนวนดังกล่าวก็ไม่มากมายนัก กัปตันจึงรีบกลับไปยัง

กัลกัตตาและร่างรายการความเสียหายจากการกระทำของพม่า และเรียกร้องค่าชดใช้เป็นจำนวนเงิน 1,920 ปอนด์ ลอร์ดดาลฮูซีพิจารณาว่า เรื่องดังกล่าวร้ายแรงและเกี่ยวข้องโดยตรงกับชื่อเสียงของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ จึงตัดสินใจจะจัดการกับอาณาจักรพม่า อย่างไรก็ดี เขาเห็นว่าข้อเรียกร้องของกัปตันดูไม่สมเหตุสมผล จึงลดจำนวนค่าเสียหายที่จะเรียกร้องจากพม่าลงเป็นจำนวน 1,000 ปอนด์ แล้วก็เลือกนายทหารเรือเลือดร้อน ขาดความรับผิดชอบ แต่มีเส้นดีคนหนึ่ง คือ นายพลแลมเบิต นำคณะทูตไปเรียกร้องค่าเสียหาย และขอให้ลงโทษเจ้าเมืองย่างกุ้ง ความตั้งใจของลอร์ดดาลฮูซีจะหวังสันติเพียงใดอาจเดาได้จากการสั่งให้นายแลมเบิตนำกองเรือมีอาวุธพร้อมไปด้วย

นายแลมเบิตปฏิบัติตนทำนองเดียวกับทูตอังกฤษในอดีต ดังที่ครอฟอร์ดเริ่มวางระเบียบไว้ คือ ทำตนประหนึ่งเป็นผู้พิชิตแทนที่จะเป็นทูต เขาปฏิบัติผิดกับที่ได้รับคำสั่งมา ด้วยการส่งจดหมายเรียกร้องค่าเสียหายและให้ลงโทษเจ้าเมืองด้วยกิริยาดูถูก ซึ่งผิดระเบียบการทูต แม้แต่ลอร์ดดาลฮูซีเองก็ออกรำคาญใจ สมาชิกสองคนในสภาที่ปรึกษาของข้าหลวงใหญ่เสนอญัตติอย่างละเอียดต่อที่ประชุมให้สำรวจความประพฤติของนายแลมเบิตว่าผิดมารยาทการทูต เมื่อเอกสารเกี่ยวกับความขัดแย้งครั้งนี้ได้รับการรวบรวมเสนอไปยังรัฐสภาในกรุงลอนดอน ข้อสังเกตของสมาชิกสองท่านนั้นถูกตัดหายไป ฝ่ายนายพลแลมเบิตก็ต้องผิดหวัง เพราะกษัตริย์พม่าทรงแสดงสัมพันธไมตรีและทรงสงบเฉย ทรงยอมเรียกข้าหลวงเมืองย่างกุ้งกลับมาและจะยอมเสียค่าชดใช้ให้กัปตันผู้เสียหาย หลังจากข้าหลวงเมืองย่างกุ้งคนใหม่ได้ไต่สวนความแล้ว กษัตริย์ทรงตรัสย้ำถึงมิตรภาพอันยิ่งใหญ่ระหว่างชาติทั้งสอง เหตุการณ์ตึงเครียดดูจะผ่านพ้นไป แต่เมื่อข้าหลวงเมืองย่างกุ้งคนใหม่มาถึง นายแลมเบิตก็ดูถูกข้าหลวงในที่สาธารณะ ด้วยการส่งผู้แทนประกอบด้วยนายทหารบางคนและมิชชันนารีที่ประจำอยู่แล้วขี่ม้าไปถึงประตูบ้านข้าหลวง ระเบียบการทูตและมรรยาทบ่งไว้ว่า แม้แต่เจ้านายเองก็ต้องลงจากหลังม้า เดินเข้าไปในบ้านข้าหลวงย่างกุ้ง ผู้มีตำแหน่งพิเศษเสมือนอุปราช การนำมิชชันนารีพื้นเมืองเข้าไปด้วย ก็ดูประหนึ่งเป็นการตบหน้าข้าหลวงที่เพิ่งมารับตำแหน่ง และมิอาจกล่าวหาได้ว่าข้าหลวงผู้นั้นหยาบคายหรือยโสแต่ประการใด

เป็นธรรมดาที่ข้าหลวงจะปฏิเสธไม่ยอมรับคณะทูตนั้น นายแลมเบิตจึง

เรียกร้องให้ข้าหลวงมาขอโทษเขาในที่สาธารณะ ในที่สุดนายแลมเบิตยึดเรือของกษัตริย์ได้ลำหนึ่ง นับเป็นการกระทำเยี่ยงโจรสลัด เสมือนนายเดอ บริโตและพรรคพวกกระทำเมื่อสองร้อยปีก่อน เมื่อนายแลมเบิตนำเรือของกษัตริย์พม่าแล่นออกจากอ่าวไป กองทหารรักษาฝั่งพม่าก็ยิงเรืออังกฤษ อังกฤษใช้ปืนที่ดีกว่ายิงตอบมา ทำลายแท่นปืนใหญ่ ตลอดจนเรือพม่าเสียหายมาก และไฟลุกเผาบ้านเรือนตามริมฝั่งทะเลอีกด้วย ลอร์ดดาลฮูซีตำหนิการกระทำของนายแลมเบิต และกล่าวหาว่าเขาเป็นผู้ก่อให้เกิดความผิดใจกันขึ้นทั้งสองฝ่าย แต่เขาก็ไม่เคยคิดปลดนายแลมเบิต หรือเรียกนายแลมเบิตมาอธิบายการกระทำของตนแต่ประการใด นายแลมเบิตไม่เคยแม้แต่ขึ้นศาลทหาร และข้อวิจารณ์ความประพฤตินายแลมเบิตของลอร์ดดาลฮูซี ก็ถูกตัดออกจากรายงานที่เสนอไปยังรัฐสภา บางคนอาจสงสัยว่า นายแลมเบิตได้รับการเสี้ยมสอนอย่างลับๆ ให้มาประพฤติผิดตัวบทกฎหมายนั้นหรือเปล่า หรือเขาเป็นผู้แทนมาท้าทาย หรือด้วยสาเหตุนั้นจะจัดว่าครอฟอร์ดเป็นผู้แทนมาท้าทายด้วยหรือไม่ เมื่อครอฟอร์ดนำคณะทูตไปไทยก่อนหน้าไปพม่า ครอฟอร์ดก็ประพฤติเยี่ยงปกติสามัญชน สุภาพอ่อนน้อม แต่เพียงไม่กี่ปีต่อมาเขาก็เปลี่ยนไปมาก แม้ลอร์ดดาลฮูซีจะไม่เห็นด้วยกับความประพฤติของนายแลมเบิต แต่เขาก็ทำลืมจดหมายที่ข้าหลวงย่างกุ้งมีมาถึง ยอมใช้ค่าเสียหายให้กับตันตามที่เรียกร้องไปเต็มที่ และขอให้ฟังเรื่องขัดแย้งทางฝ่ายเขาที่มีกับนายแลมเบิตด้วย ลอร์ดดาลฮูซีตระเตรียมการไปตีย่างกุ้งก่อนฤดูมรสุม และยื่นคำขาดแก่กษัตริย์ที่อมรปุระตามข้อเรียกร้องต่อไปนี้

1. ให้กษัตริย์ปลดข้าหลวงย่างกุ้งคนใหม่ออกจากตำแหน่ง

2. ให้กษัตริย์ขอโทษบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเป็นทางการโดยผ่านเสนาบดี เพราะการที่ข้าหลวงย่างกุ้งไม่ยอมรับคณะทูตนั้น เป็นการดูถูกผู้แทนอังกฤษ

3. กษัตริย์ต้องเสียค่าปรับจำนวน 100,000 ปอนด์สเตอร์ลิง ชดใช้ให้แก่กัปตันสองนายและชดใช้ความเสียหายของทรัพย์สินชาวอังกฤษในเมืองย่างกุ้งอันเนื่องมาจากไฟไหม้ ที่เกิดจากกระสุนปืนเรือของนายแลมเบิต รวมทั้งค่าตระเตรียมทำสงครามด้วย

4. ตามสนธิสัญญายันดาโบ กษัตริย์จะต้องทรงรับทูตของบริษัทอินเดีย

ตะวันออกของอังกฤษให้อยู่ที่เมืองย่างกุ้ง

การเรียกร้องต่างๆ นอกจากข้อที่สี่แล้วดูไม่ยุติธรรม โหดร้าย และเป็นการข่มขู่ทางการทูตนั่นเอง

ที่เมืองอมรปุระ กษัตริย์ทรงกลัดกลุ้มพระทัยมาก ที่ฝ่ายอังกฤษที่กัลกัตตามิได้เล็งเห็นพระประสงค์ของกษัตริย์ที่จะประนีประนอม ลอร์ดดาลฮูซีกลับพร้อมที่จะทำสงคราม พระองค์ตระหนักช้าไปว่าพระอนุชา คือ เจ้าเมืองแปรและนางมยากาเลเป็นฝ่ายถูกต้อง คือ อังกฤษจะไม่พอใจจนกว่าจะได้ปกครองพม่าทั้งอาณาจักร พระอนุชาอีกองค์หนึ่งที่ทรงเป็นเสมือนรัชทายาท คือ เจ้าชายมินดงนั้นทรงพยายามจะหลีกเลี่ยงการสู้รบที่อาจเกิดขึ้น เพราะทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด พระทัยดี และมีมนุษยธรรม ทรงเชื่อว่า เรื่องต่างๆ อาจตกลงกันได้ด้วยการเจรจาตกลงที่มีความอดทนกว่านี้ และอังกฤษคงจะสุภาพและถ่อมตนลงกว่านี้ ทรงกล่าวว่า "ขอให้พยายามรักษาสันติภาพ แล้วอังกฤษก็จะผ่อนปรน" ฝ่ายพระอนุชาองค์รอง คือ เจ้าชายคะนองมีพระประสงค์จะรบ แต่รู้สึกว่ากองทัพพม่ายังไม่พร้อม และควรปรับปรุงหาอาวุธใหม่มาเพิ่มเติม พระเจ้าพุกามแมงทรงมีพระทัยแข็ง พระองค์ได้ทรงเสนอทางไมตรีไปแล้วมิใช่หรือ พระองค์ก็ยอมสละสิทธิต่างๆ ไปให้แล้ว และถูกเรียกสิทธิเพิ่มเติมมิใช่หรือ จริงอยู่กองทัพยังเตรียมไม่พร้อม แต่อังกฤษจะยอมให้มีเวลาเตรียมพร้อมละหรือ หากความปรารถนาของพระองค์และของประชาชนอยู่สูงสุดเอื้อม ควรหรือไม่ที่กษัตริย์และประชาชนจะต่อสู้จนตายพร้อมด้วยเกียรติยศ

ไม่มีผู้ใดตอบปัญหาของกษัตริย์ได้ พระเจ้าพุกามแมงจึงทรงมีบัญชาให้ทหารรบจนตัวตาย ในการเคลื่อนทัพครั้งใหญ่ นายพลกอดวินแม่ทัพอังกฤษเข้าโจมตีเมาะตะมะ ขณะที่ไทยเข้าโจมตีหลายจุดตลอดชายแดน เมาะตะมะแตก แต่พม่าพยายามตีเมืองนั้นกลับคืน แต่ถูกตีโต้กลับมา ทำความเสียหายให้แก่ผู้โจมตีอยู่มาก กองเรือของนายแลมเบิตเข้าโจมตีเมืองย่างกุ้งได้ดังใจ เพราะแท่นปืนใหญ่ริมฝั่งทะเลพม่านั้นพังไปนานแล้ว ตั้งแต่ครั้งเรือของกษัตริย์ถูกตีชิงไป อย่างไรก็ดี นายพลกอดวินขึ้นบกไม่ได้อยู่ถึงสามสัปดาห์ ต่อมาป้อมแตก นายพลกอดวินเข้าโจมตียึดที่มั่นของพม่าบนเนินสูงใกล้วัดพระเกศธาตุได้ แต่กองทัพอังกฤษก็เสียหายมาก เขาเที่ยวตามหาข้าหลวงย่างกุ้งทุกหนทุกแห่ง เพื่อจะนำเอาตัวมา

แขวนคอเสีย สมัยอัศวินได้ผ่านพ้นไปแล้ว ทหารพม่าที่ถือพระบัญชาของกษัตริย์ต่างก็รบต่อไปอย่างสิ้นหวัง กองเรือของนายแลมเบิตยึดได้เมืองพะสิม ท่าเรือพม่าเมืองสุดท้าย ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1852 เนื่องจากลอร์ดดาลฮูซีได้เตรียมการไว้ล่วงหน้าเป็นอย่างดี อังกฤษจึงเข้ายึดปากแม่น้ำได้ก่อนฤดูมรสุมเริ่ม ลอร์ดดาลฮูซีมาย่างกุ้งเพื่อตระเตรียมการครั้งสุดท้าย ในเดือนมิถุนายนปีต่อมาเมืองพะโคก็แตก แม้ว่าพม่าจะได้พยายามต่อสู้อย่างหนักหน่วงอยู่หลายครั้งหลายหนก็ตาม อังกฤษยกทัพต่อไปยังเมืองแปร ซึ่งเป็นที่หมายสุดท้ายในการรบ แต่ก็ยึดไม่ได้ เพราะพม่าตีโต้ตอบไว้ได้ ขณะนั้นมรสุมกำลังเริ่มมา อาจทำให้แผนการเสียได้ และอังกฤษก็รอจนกว่าจะสิ้นฤดูมรสุม ในเดือนตุลาคมต่อมา อังกฤษยึดได้เมืองแปร และในเดือนธันวาคม พม่าก็ต่อสู้เป็นครั้งสุดท้าย ที่เมืองอมรปุระ เจ้าชายมินดงทรงวิงวอนว่าชาวพม่าต้องสูญเสียชีวิตไปในการรบต่อต้านนี้เป็นจำนวนมาก ทูลเสนอให้กษัตริย์เปิดการเจรจาสงบศึก แม่ทัพของพระเจ้าพุกามแมงสั่งจับเจ้าชายมินดงและเจ้าชายคะนอง แต่เจ้าชายทั้งสองเสด็จหนีไปยังเมืองชเวโบได้ และไปรวบรวมกำลังรี้พลมารบกับกษัตริย์ มาถึงจุดนี้ สภาลุดดอจึงเข้าแทรกแซง ด้วยการเรียกทัพจากพม่าตอนล่างกลับเมืองหลวงหมด และแต่งตั้งพระเจ้ามินดงขึ้นเป็นกษัตริย์พระองค์ใหม่

ลอร์ดดาลฮูซีมีความสนใจที่จะศึกษาความเป็นไปในเมืองหลวงเพียงเล็กน้อย เพราะมิได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับแผนการหรือวิเทโศบายที่เขาจะจัดทำในดินแดนที่ได้ไว้ใหม่นี้ เขาทราบดีว่าพระเจ้าพุกามแมงมิได้เป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็ง และเมื่อหมดอำนาจลง ก็ไม่มีความสำคัญประการใดสำหรับเขา อย่างไรก็ดี อังกฤษชนะสงครามและได้ทุกอย่างดั่งวางแผนไว้ ได้มณฑลพะโคอันอุดมสมบูรณ์ ประกอบด้วยดินแดนปากแม่น้ำทั้งหมด และได้เมืองท่าทั้งสามแห่งไว้ บัดนี้เขาได้ครอบครองลุ่มแม่น้ำอิระวดีซึ่งใช้ไปมาค้าขายกับจีนได้ พม่าและชาวพม่าก็เท่ากับอยู่ใต้อำนาจของอังกฤษ เพราะไม่มีทางออกทะเลทางอื่นที่ไม่ผ่านดินแดนของอังกฤษ ลอร์ดดาลฮูซีตกลงใจว่า ไม่ควรมีสนธิสัญญาแบบยันดาโบให้พม่าเกี่ยงงอนและถกเถียงอีกต่อไป เขารีบประกาศให้พะโคเป็นแคว้นที่สามของพม่าในปกครองของอังกฤษ ในการประกาศดังกล่าว เขาเตือนชาวพม่าอย่างเอาจริงว่า ถ้าชาวพม่าไม่เชื่อฟัง "จำเป็นต้องก้าวไปสู่การรวมพม่าทั้งประเทศ ซึ่งจะทำให้เสียหายอย่างยิ่งและเนรเทศกษัตริย์และชนชาติพม่าเสียทั้งหมด"

นั่นเป็นวิธีการผนวกดินแดนด้วยการใช้กำลังแต่ประการเดียว โดยไม่ต้องมีการเจรจา การทำสัญญาหรือการประกาศสันติภาพ ซึ่งก็ไม่เข้ากับหลักเกณฑ์ของเสรีนิยมที่นักการเมืองยุโรปกล่าวย้ำอยู่เป็นนิจ และแม้แต่นักการเมืองของยุคนั้นก็นิยมชมชื่น สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สองเป็นสงครามในความหมายของ *"จักรวรรดินิยมเปลือย"* อย่างเต็มที่ พม่าที่เคยหยิ่งยโสอย่างที่สุดในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็ค่อยผ่อนปรนขึ้นในปลายศตวรรษ ทั้งกษัตริย์และประชาชนตกเป็นเหยื่อของภัยรุกรานผิดกับสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรก แต่สำหรับนายพลแลมเบิตและลอดร์ดาลฮูซี ดูเป็นการเหมาะสมที่โศกนาฏกรรมของชาวพม่าที่พะโค เริ่มด้วยวิธีการเยี่ยงโจรสลัดของนายแลมเบิต และปิดท้ายรายการด้วยวิธีทำนองเดียวกันของลอร์ดดาลฮูซี ไม่มีนักเขียนผู้ใดจะเว้นกล่าวถึงผลของสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สองได้ดีไปกว่านายริชาร์ด คอบเดน นักการเมืองฝ่ายเสรีนิยมของอังกฤษ ซึ่งสรุปไว้ว่า

"ลอร์ดดาลฮูซีเริ่มด้วยเรียกร้องค่าเสียหายจากพม่าไม่ถึงพันปอนด์ ต่อมาก็เรียกร้องเพิ่มให้ข้าหลวงย่างกุ้งมาขอโทษที่ได้ดูถูกคณะผู้แทนของเรา ต่อมาข้อเรียกร้องเพิ่มขึ้นเป็นหมื่นปอนด์รวมทั้งคำขอโทษจากคณะเสนาบดีของกษัตริย์ ติดตามด้วยการเข้าบุกดินแดนพม่า จากนั้นก็เลิกเรียกร้องค่าเสียหายและคำขอโทษ และ ฯพณฯ ประสงค์จะได้มณฑลพะโคเป็นการชดเชยและค่าเสียหาย"

รัชสมัยของพระเจ้าพะคยีดอและพระเจ้าพุกามแมง เป็นสมัยของเลือดและน้ำตาของชาวพม่า แต่ก็เป็นสมัยแห่งความยิ่งใหญ่ทางด้านวรรณคดี โดยเฉพาะในราชสำนักได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีไทย ประเพณีในราชสำนักและการดำเนินชีวิตมีระเบียบมากขึ้น ธรรมเนียมและสิ่งแวดล้อมเป็นพิธีการมากขึ้น ผลก็คือ ความผิวเผินที่เริ่มมีมาแล้วยิ่งเห็นได้ชัดขึ้น แม้แต่การพูดจาโต้ตอบธรรมดาในราชสำนักก็ดูใช้ศัพท์สูงขึ้นกว่าก่อน ข้าราชสำนักสร้างสรรค์งานด้านร้อยแก้วและร้อยกรองประเภทสูงกว่าเก่าและเป็นธรรมชาติน้อยลง เสนาบดีมหาดเล็กยังคงเขียนหนังสืออยู่ แต่เขาไปหมกมุ่นกับดนตรีมากขึ้น แทนที่จะเขียนบทละครใหม่ๆ ในราชสำนัก เขารวบรวมเพลงจากหลายชาติ เช่น ไทย พม่า มอญ และจากทุกระดับ เช่น เพลงร้องในราชสำนัก เพลงสวด เพลงร้องในงานต่างๆ และเพลงพื้นเมือง เขาทดลองผสมดนตรีต่างๆ ตามประเพณีพื้นเมือง โคลงกลอนประวัติศาสตร์

บทโคลงสดุดีกษัตริย์ มหากาพย์และโคลงเกี่ยวกับการสงครามต่างเป็นของล้าสมัยเสียสิ้น โคลงกลอนในราชสำนักส่วนมากมีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกับความรักในแบบที่เป็นทางการและตามระเบียบแบบแผน แสดงถึงศิลปะอันสูงส่งแฝงด้วยอารมณ์มีภูมิหลังอันเศร้าสร้อยประกอบด้วยฝีปากของนางพระกำนัลขินซอนและพระราชินี โคลงของนางมยากาเลที่ชื่อว่า "ความรักทั้งมวลของฉัน" นั้นแต่งถวายกษัตริย์ขณะที่นางอยู่ในคุก เป็นโคลงที่มีลักษณะพิเศษ เมื่อแพร่หลายออกไปนอกราชสำนักก็เป็นที่รู้จักในหมู่ข้าราชสำนักและสามัญชนทั่วไป

อย่างไรก็ดี ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในราชสำนัก คือ งานทางด้านวิชาการข้าราชสำนักทั้งชายหญิงต่างสนใจเรื่องประเทศและประชาชนโพ้นทะเล ประกอบกับการติดต่อกับทูตอังกฤษและพวกมิชชันนารีคริสเตียน เพิ่มความสนใจพิธีการในคริสต์ศาสนายิ่งขึ้น โดยเฉพาะดนตรีและเนื้อเพลงสวดในคริสต์ศาสนา ด้วยความเกรงกลัวว่าอาณาจักรจะหายนะในไม่ช้า และต้องการบันทึกประวัติศาสตร์ไว้ให้เป็นหลักฐาน ข้าราชสำนักที่มีการศึกษา ด้วยความร่วมมือของพระสงฆ์ผู้มีความรู้และด้วยความอุปถัมภ์ของพระเจ้าพะคยีดอ จึงได้ก่อตั้งเป็นคณะกรรมการประชุมกันเสมอในหอแก้วในพระราชวัง และผลิตงานจำนวน 5 เล่มด้วยกัน คือ พงศาวดารหอแก้วของกษัตริย์พม่า เป็นหนังสือที่เขียนตรงไปตรงมา เป็นระเบียบและเป็นผู้ดี น่าจะนับว่าเป็นหนังสือประวัติศาสตร์ที่ดีที่สุดเล่มหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนสมัยใหม่ ผู้ทรงความรู้เหล่านี้พยายามเป็นกลางในการเขียนพงศาวดารด้วยทราบว่าจะมิได้มีอดีตดังเช่นนั้นอีกแล้ว ด้วยความเศร้าที่ประทับอยู่ในใจเขาพร้อมใจกันจบเรื่องด้วยการบรรยายถึงการสวรรคตของพระเจ้าโพธิพญา และพระราชพิธีราชาภิเษกพระเจ้าพะคยีดอ

บทละครในราชสำนักเริ่มแสดงโดยข้าราชสำนักเอง แต่เมื่อเวลาผ่านไปบทละครนั้นแพร่หลายไปยังหมู่ชายหญิง นักดนตรีอาชีพและนางละครที่มีส่วนร่วมกับชนชั้นสูงในการผลิตบทละคร นักดนตรีและนางละครอาชีพก็กลายมาเป็นนักแสดงอาชีพ และนำละครแบบใหม่มาสู่ประชาชน แต่เพราะบทละครในราชสำนักนั้นดูผิวเผินยิ่งนักและห่างไกลจากชีวิตคนธรรมดา หมู่ชนส่วนมากนิยมดูการแสดงแบบรวดเร็วและฟังบทเจรจาแบบง่ายๆ นักแสดงอาชีพเหล่านี้เดินทางจากตำบลหนึ่งไปอีกตำบลหนึ่ง เริ่มแสดงบทละครแบบใหม่ ในที่สุดนักเขียนก็หันมาสนใจกับ

วรรณกรรมแบบใหม่ นักเขียนบทละครที่มีชื่อที่สุด คือ *อูขิ่นอู่* เขียนบทละครที่ดีที่สุดหลังสมัยสงครามพม่า-อังกฤษครั้งแรก ในบทละครของเขา เขาทำให้ผู้อ่านเห็นภาพชีวิตอย่างเป็นสุขของชาวพม่าในชนบท และขณะเดียวกันเขาก็สอดใส่ปัญหาความขัดแย้งของมนุษย์ไว้ด้วย โศกนาฏกรรมในชีวิตมิใช่การต่อสู้ระหว่างความดีกับความชั่ว แต่ระหว่างความดีมากกับดีน้อย ดังนั้นบางครั้งในชีวิตพระเอกเป็นคนชั่วและบางครั้งคนชั่วก็เป็นพระเอก เขาพยายามแสดงหลายครั้งว่าการต่อสู้ไม่มีจุดหมายในละครบทหนึ่งพระเอกคนชั่วต่อสู้กับศัตรูซึ่งเขาไม่รู้จักมาก่อนเพื่อแย่งชิงเจ้าหญิงองค์หนึ่ง ศัตรูกลายเป็นน้องชายของเขาเอง และเจ้าหญิงผู้นั้นปรากฏว่าเป็นคู่หมั้นของเขาเอง ซึ่งมิได้รู้จักกันมาก่อนเช่นเดียวกัน บทละครของเขาต้องการเอาใจมหาชน จึงรวมบทรบกระบวนใหญ่เข้าไว้ แต่แท้จริงเป็นบทละครต่อต้านการสงคราม มีบรรยากาศของความเบื่อหน่ายโลกที่มักแฝงอยู่ในตอนจบทุกตอน ทั้งอูขิ่นอู่และผู้ดูละครของเขา มิอาจรักษาแผลในใจที่ได้รับจากการสงครามใน ค.ศ.1824-1826 ให้เหือดหายไปได้เลย

พระเจ้าธีบอ พระมหากษัตริย์พระองค์สุดท้ายของราชวงศ์คองบองและของพม่า
ครองราชย์รวม 7 ปี ระหว่าง พ.ศ.2421-2428/ค.ศ.1878-1885 และพระนางศุภยาลัต มเหสี
(ภาพจาก Geoffrey Rawson, *Road to Mandalay*, 1967)

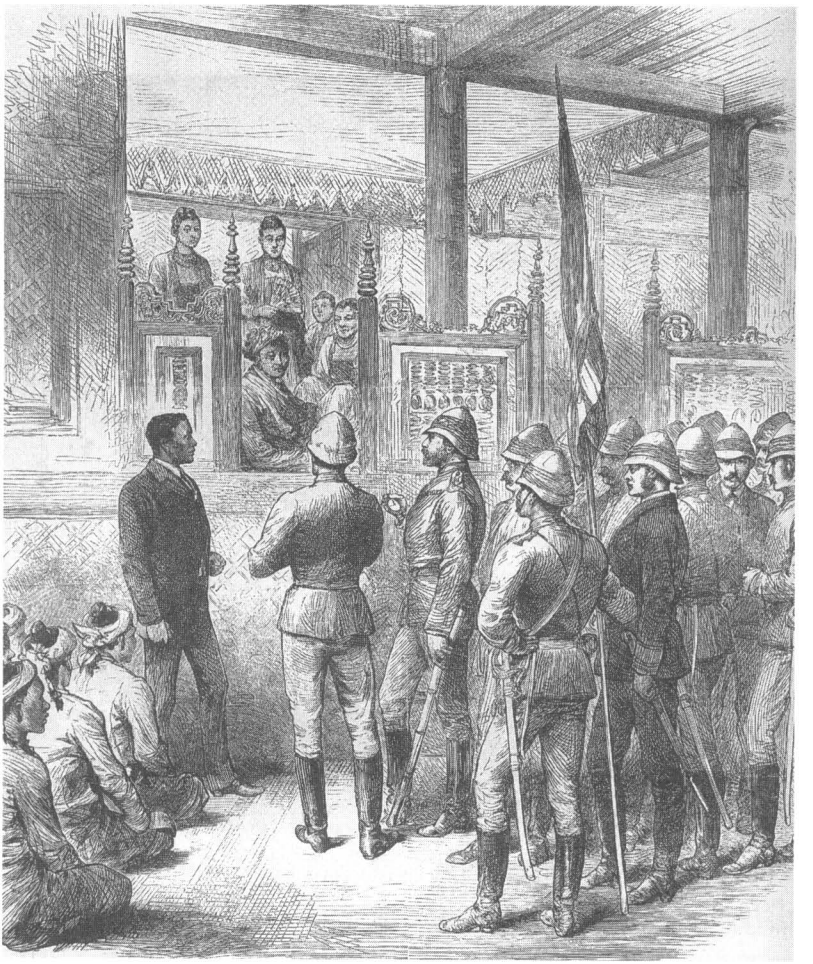

เมื่อกองทัพอังกฤษบุกเข้าสู่พระราชวังมัณฑะเลย์ได้
ผู้บัญชาการทหารอังกฤษให้เวลาพระเจ้าธีบอ 45 นาทีสำหรับการจัดเก็บข้าวของ
เพื่อเนรเทศนำพระองค์ไปกักกันที่เมืองในอินเดียฝั่งตะวันตก
(ภาพจาก Geoffrey Rawson, *Road to Mandalay,* 1967)

คนอังกฤษเจ้านาย กับข้ารับใช้ชาวพม่า

(ภาพพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2455/ค.ศ.1912 ภาพจาก Sir Charles Crosthwaite, *The Pacification of Burma*)

บทที่ 11

อังกฤษได้พม่า ค.ศ.1885

พระเจ้ามินดง ทรงเป็นกษัตริย์ที่สามารถที่สุดพระองค์หนึ่งที่พม่าเคยมีมา แต่ตั้งแต่เริ่มรัชสมัย พระองค์ก็ต้องทรงพบกับความผิดหวังและความอับอายจากการติดต่อกับอังกฤษ พระองค์ทรงมีลักษณะพิเศษเช่นเดียวกับพระเจ้าแผ่นดินร่วมสมัย คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งประเทศไทย พระองค์ทรงมีอุดมคติที่ทรงนำมาปฏิบัติใช้ได้จริง ทรงเด็ดขาดแต่สุภาพ ทรงเป็นนักชาตินิยม แต่ทรงทราบขอบเขตของความอ่อนแอของชาติ ไม่เหมือนกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรงที่ว่า รัชสมัยของพระองค์จบลงอย่างไม่สู้มีเกียรตินักชะตากรรมของกษัตริย์ทั้งสองตกอยู่ในมือของชาวอังกฤษ และอังกฤษก็ดูเหมือนจะมีส่วนยังผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบผลสำเร็จขณะที่พระเจ้ามินดงทรงล้มเหลว

แทนที่พระเจ้ามินดงจะทรงใช้ชีวิตในวัยเยาว์ฝึกฝนอยู่บนหลังม้าศึกและช้างศึก ดังเช่นบุรพกษัตริย์ กลับทรงฝึกฝนพระองค์เองอยู่กับคัมภีร์ใบลานและแผ่นหนังตามวัดวาอารามต่างๆ พระองค์ทรงเป็นเจ้าแห่งสันติอันแท้จริง และเมื่อพระองค์เป็นผู้นำกบฏต่อต้านพระเชษฐาพุกามแมงนั้น ก็มิใช่เพื่อแสวงหาอำนาจ แต่เพราะความสำนึกในมนุษยธรรมที่จะให้สงครามคร่าชีวิตประชาชนพม่าในการต่อสู้กับอังกฤษผู้มีฐานะได้เปรียบกว่าจบลง การกบฏของพระองค์ดูเป็นเรื่องพิเศษเพราะเป็นการกบฏครั้งเดียวในราชวงศ์อลองพญาที่มิได้ติดตามมาด้วยการประหารชีวิต พระเจ้ามินดงกลับทรงแต่งตั้งบรรดาเสนาบดีสมัยพระเชษฐาไว้ในตำแหน่งเดิม และทรงยกย่องพระเจ้าพุกามแมงไว้ตามสมควรแก่พระเกียรติยศ เช่น ถวายพระราชวังให้ประทับ และแม้แต่ทรงอนุญาตให้ผู้คนเข้าเฝ้าดังเช่นสมัยที่พระองค์เป็นกษัตริย์ พระเจ้ามินดงทรงตั้งทหารรักษาการรอบพระราชวัง แต่ก็ทรงมีพระบัญชาอย่างเด็ดขาด ให้ทหารเหล่านั้นพยายามหลีกเลี่ยงที่จะเข้าไปยุ่งเกี่ยวให้มากที่สุดที่จะมากได้

พระเจ้ามินดงทรงเชื่อมั่นว่าอังกฤษคงปฏิบัติตามกฎแห่งการทูตและ

สันถวไมตรีระหว่างชาติ และภายหลังการเจรจาที่ยืดเยื้อมานาน ก็คงจะคืนพม่าตอนล่างให้แก่พระองค์ เมื่อพระองค์กลับไปเมืองอมรปุระในฐานะกษัตริย์ พระองค์ทรงปลดปล่อยชาวยุโรปทั้งหลายที่พระเจ้าพุกามแมงทรงกักขังไว้ โดยส่งกลับไปให้แม่ทัพอังกฤษ พร้อมกับให้นำพระราชสาส์นของพระองค์ไปแจ้งว่า กองทหารพม่าได้รับคำสั่งให้เลิกปะทะกับกองทัพอังกฤษ แต่จะส่งทูตสันติภาพไปแทน แม่ทัพอังกฤษส่งเรื่องต่อไปให้ลอร์ดดาลฮูซี ลอร์ดดาลฮูซีออกคำสั่งให้กองทัพอังกฤษครอบครองดินแดนที่ยึดมาได้แล้วไว้ให้มั่นคง ขณะเดียวกัน ก็แต่งตั้งนายพันอาร์เทอร์ แฟร์ ข้าหลวงยะไข่เป็นข้าหลวงคนใหม่ประจำพะโค ให้อำนาจเต็มที่ในการต้อนรับทูตจากกษัตริย์พม่า คณะทูตพม่าเดินทางมาถึงและร้องขอให้กองทัพอังกฤษถอนทหารออกจากแคว้นพะโค โดยขอให้เป็นส่วนหนึ่งของข้อตกลงสันติภาพ แฟร์ตอบว่าได้ประกาศผนวกมณฑลดังกล่าวไปแล้ว และเป็นความจริงที่ประจักษ์กันอยู่ ซึ่งเขาไม่มีอำนาจหน้าที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เว้นแต่จะกำหนดเขตแดนระหว่างอาณาจักรพม่ากับพม่าของอังกฤษ เขาเสนอถอนกองทัพอังกฤษจากเมืองตเยเมียวไปยังเมืองแปร ถ้าพม่าจะลงนามในสนธิสัญญายอมรับว่าดินแดนเหนือขึ้นไปรวมทั้งเมืองแปรเป็นของอังกฤษ ลอร์ดดาลฮูซีเองคงจะทราบดีว่าการยึดมณฑลพะโคไม่สอดคล้องกับกฎหมายระหว่างชาตินัก และพยายามแสวงหาหลักฐานทางกฎหมายโดยขอให้กษัตริย์พม่าลงนามในสนธิสัญญายินยอม เมื่อพระเจ้ามินดงปฏิเสธไม่ตกลงตามข้อเสนอในสนธิสัญญานั้น ลอร์ดดาลฮูซีก็เพียงประกาศว่า บัดนี้สงครามอังกฤษกับพม่าครั้งที่สองจบลงแล้ว และอังกฤษยังคงยึดดินแดนขึ้นไปจนถึงเมืองแปรไว้

การกระทำของลอร์ดดาลฮูซี ทำให้พระเจ้ามินดงทรงเสียพระเกียรติ และทำให้พระองค์และข้าราชบริพารรวมทั้งเจ้าชายคะนองพระอนุชาทรงผิดหวังมาก เจ้าชายคะนองทรงเตรียมการโจมตีอังกฤษอีก ทรงรู้สึกเชื่อมั่นเช่นเดียวกับพระเจ้าพุกามแมงว่า อังกฤษคงจะไม่มีเมตตาอารีต่อชาวพม่าอีกต่อไป อันที่จริงอาศัยเพียงความกล้าหาญ สติปัญญา และบุคลิกภาพของพระเจ้ามินดงที่ช่วยป้องกันมิให้ทัพพม่าที่กลับลงไปพม่าตอนล่างทำสงครามต่อไป ส่วนในพม่าตอนล่างทั้งชาวพม่าและเชื้อชาติอื่นๆต่างโกรธแค้นการที่ลอร์ดดาลฮูซีเข้ามารุ่นวาย และไม่พอใจที่พระเจ้ามินดงทรงอดทนเฉยอยู่ ยิ่งกว่านั้นยังเกิดการอดอยาก เนื่องจากมิได้มี

การทำนากันเลยในระหว่างสงคราม ทำให้ประชาชนไม่พอใจกันยิ่งขึ้น หัวหน้าพม่าผู้หนึ่งตั้งปณิธานว่า จะแยกตั้งอาณาจักรพม่าตอนล่างเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อพระเจ้ามินดง หรือลอร์ดดาลฮูซี จึงรวบรวมกองทัพประมาณ 4,000 คน เข้าปล้นกองทัพอังกฤษ ปรากฏว่าได้ผลดีมาก หัวหน้าชาวกะเหรี่ยงก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน ประกาศตนว่าจะเป็นกษัตริย์กะเหรี่ยงคนแรกในพม่าตอนล่าง จึงปลุกปั่นชนชาติเดียวกันในบริเวณที่ราบลุ่มปากแม่น้ำให้รวมกำลังเข้าทำลายสถานที่ราชการทุกแห่ง เมื่อกองโจรพม่าแสดงตัวออกมาหลังจากได้ชัยชนะย่อยๆ ครั้งแรกๆ แล้ว ก็ถูกปราบลงอย่างรุนแรง ตรงข้ามกับพวกกะเหรี่ยง ซึ่งหลบซ่อนอยู่ได้ถึงห้าปี ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทั้งทหารและพลเรือนในฝ่ายรัฐบาลอังกฤษ อย่างไรก็ดี พระเจ้ามินดงทรงตระหนักว่า การกบฏดังกล่าวอาจยังผลให้ชาวพม่าเสียชีวิตมากขึ้นได้ จึงสั่งห้ามมิให้คนพม่าติดต่อหรือสนับสนุนพวกกบฏแต่อย่างใด แม้ว่าพวกกบฏเหล่านั้นจะมิใช่ประชาชนของพระองค์แล้วก็ตาม พระองค์ก็ยังทรงห่วงใยและทรงแนะนำหัวหน้ากบฏเหล่านั้นให้เลิกความคิดที่จะแยกตัวเป็นอิสระเสีย ยิ่งความอดอยากยังคงมีอยู่ในพม่าตอนล่างมากเท่าใด พระองค์ก็ยิ่งทรงช่วยหาซื้อข้าวที่มีเหลือในอาณาจักรของพระองค์ ส่งไปขายให้แก่ทหารอังกฤษในราคาถูก เพื่อนำไปใช้เลี้ยงคนอดอยากหลายพันคน เป็นที่แน่ใจได้ว่า พระองค์อาจทรงแจกให้เปล่าๆ ได้ หากอาณาจักรของพระองค์มิได้ยากจนลง เนื่องจากการสูญเสียเมืองพะโคไป หรือหากอังกฤษมิได้มีเงินอยู่จำนวนมาก

เมื่อไม่มีสนธิสัญญาสันติภาพ ลอร์ดดาลฮูซีก็ไม่ส่งผู้แทนมาประจำอยู่ที่เมืองหลวงพม่า แต่พระเจ้ามินดงทรงตระหนักดีถึงความสำคัญที่จะรักษาการติดต่อฉันมิตรกับอังกฤษไว้ จึงตั้งพ่อค้าชาวสกอตผู้หนึ่ง คือ นายทอมัส สเปียและนายทหารอังกฤษสองนาย คือ นายพันตรีแอลเลนและกัปตันแลตเตอร์ขึ้นเป็นที่ปรึกษานอกจากนั้นพระองค์ยังทรงแต่งตั้งพ่อค้าชาวอาร์มีเนียนชื่อนายแมกเคอรติชเป็นข้าหลวงเมืองชายแดน คือ เมืองมินหล่าบนฝั่งแม่น้ำอิระวดี มีคำสั่งพิเศษให้เขาเชิญนายทหารอังกฤษและพม่ามาเลี้ยงเสมอๆ แม้พระเจ้ามินดงจะแสดงไมตรีและความปรารถนาดีเช่นนั้น ลอร์ดดาลฮูซีก็มิได้แสดงตอบ ใน ค.ศ.1854 เมื่อกษัตริย์ตัดสินใจจะเจรจากันตรงๆ จึงทรงส่งคณะทูตไปกัลกัตตาขอร้องให้คืนมณฑลพะโคให้พระองค์ แต่ลอร์ดดาลฮูซียังคงดื้อดึงและชี้นิ้วไปยังพระอาทิตย์อย่างทรนง

พร้อมกับพูดว่า "ตราบใดที่พระอาทิตย์ส่องแสง พะโคก็จะยังคงเป็นของอังกฤษ" อย่างไรก็ดี ทูตพม่าผู้มิคุ้นเคยกับการอวดอ้างตามแบบจักรวรรดินิยมที่ว่าพระอาทิตย์ไม่มีวันตกดินในจักรวรรดิอังกฤษ คิดว่าลอร์ดดาลฮูซีชี้ไปยังธงชาติอังกฤษบนยอดเสาหน้าจวนข้าหลวงใหญ่และเข้าใจว่าเขาหมายความว่า ตราบใดที่ธงอังกฤษยังปลิวไสวอยู่ พะโคจะยังคงเป็นของอังกฤษ ทูตพม่าเข้าใจรายละเอียดผิด แต่ไม่ลืมนำถ้อยคำของลอร์ดดาลฮูซีกลับมารายงาน คณะทูตจึงประสบความล้มเหลว พม่าก็มิได้เมืองพะโคกลับคืนมา

เมื่ออังกฤษตอบกลับมาดังนั้น พระเจ้ามินดงจึงพยายามพัฒนาเศรษฐกิจในอาณาจักรของพระองค์ แม้จะไม่มีทรัพยากรมากดังเช่นเคยได้จากเมืองพะโคก็ตาม พระองค์ไม่ทรงเคยฝึกหัดหรือมีประสบการณ์ในด้านการวางแผนเศรษฐกิจมาก่อน แต่ทรงมีความคิดก้าวหน้ากว่าคนรุ่นเดียวกัน ตามหลักเศรษฐกิจสมัยใหม่ ทรงวางแผนที่จะให้รัฐควบคุมการค้านานาชาติ ในขณะที่เปิดการค้าเสรีภายในอาณาจักร ทรงใฝ่ฝันจะได้เงินกำไรจากการค้านานาชาติมาปกครองอาณาจักร และจะยกเว้นภาษีโดยตรงจากประชาชนทั้งหมด การกระทำขั้นแรก เพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายดังกล่าว พระองค์ทรงมีบัญชาให้กำหนดอัตราภาษี และค่าธรรมเนียมทั้งหมดที่คนหนึ่งจะต้องเสียในเวลาหนึ่งปี ไม่ควรเกินร้อยละ 10 ของรายได้ประจำปี พระองค์ทรงตั้งเงินเดือนจำนวนหนึ่ง ทดแทนรายได้จากการประเมินภาษี ดังนั้นจึงทำให้ค่อยๆ เลิกระบบเก่า ที่เคยจัดแบ่งตำบลหรือจังหวัดจำนวนหนึ่งให้เป็นรางวัลแก่ข้าราชการผู้ประกอบกิจเป็นกรณีพิเศษ หรือให้ทดแทนกิจกรรมที่กระทำไป ควรกล่าวไว้ด้วยว่าการปฏิบัติแบบพม่าในการแจกจ่ายตำบลหรือจังหวัดให้เป็นรางวัลมิได้รวมไปถึงการเป็นเจ้าของที่ดินแบบศักดินา หรือสิทธิในการปกครองหรือเก็บค่าธรรมเนียม เพียงแต่หมายความว่า กษัตริย์จะพระราชทานภาษีรายปีที่เก็บได้จากตำบลเหล่านั้นให้แก่บุคคลผู้นั้น

พระเจ้ามินดงทรงค่อยๆ นำระบบเงินตราเข้าทดแทนระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของ และให้ใช้เงินแท่งและทองแท่งเป็นมาตรฐานกลางในการแลกเปลี่ยน พระองค์ยังโปรดให้ตั้งโรงกษาปณ์ซึ่งผลิตเหรียญจัดเป็นทางการ มีเครื่องหมายนกยูงสลักอยู่บนเหรียญ พระองค์ยังโปรดให้ตั้งมาตราชั่งตวงวัดซึ่งพระเจ้าโพธิพญาเคยทรงเห็นชอบมาแล้ว และตั้งผู้ตรวจราชการให้มีหน้าที่เดินทางไปยังตำบลต่างๆ ดูแล

ว่ามาตราชั่งตวงวัดใช้กันอย่างถูกต้องทุกแห่ง ถนนและทางรถไฟใหม่ๆ ที่อังกฤษได้สร้างขึ้นในพม่าตอนล่างนั้น ให้ประโยชน์เป็นอย่างมาก พระองค์โปรดให้ปรับปรุงการคมนาคมทั้งทางบกและแม่น้ำลำคลองในพระราชอาณาจักร รัฐบาลอังกฤษในพม่าตอนล่างมีเรือกลไฟและบริการไปรษณีย์ระหว่างกัลกัตตา ปีนัง และสิงคโปร์ผ่านย่างกุ้งเป็นปกติ เมื่อเปิดใช้คลองสุเอซใน ค.ศ.1871 ย่างกุ้งได้เป็นเมืองท่าเรือที่สำคัญขึ้น อังกฤษยังจัดตั้งบริษัทเดินเรือในลุ่มแม่น้ำอิระวดี ให้มีเรือกลไฟเดินตามปกติระหว่างเมืองตเยเมียวและย่างกุ้ง ผ่านเมืองแปรและเมืองในบริเวณปากแม่น้ำ พระเจ้ามินดงทรงถือโอกาสจากการพัฒนาเหล่านี้ ซื้อเรือกลไฟจำนวนมากไว้ใช้ในพระราชอาณาจักรและสนับสนุนอนุญาตให้บริษัทเดินเรืออิระวดีมีบริการเดินเรือไปเมืองมัณฑะเลย์ได้สัปดาห์ละ 3 ครั้ง และไปเมืองบาโมเดือนละครั้ง พระองค์ทรงให้ทุนนักศึกษาหนุ่มจำนวนหนึ่งไปศึกษาวิชาวิศวกรรมไปรษณีย์โทรเลขที่เมืองย่างกุ้งและกัลกัตตา เมื่อกลับมาก็ให้ช่วยตั้งระบบการคมนาคมโทรเลขขึ้นทั่วพระราชอาณาจักรเชื่อมกับระบบของอังกฤษในพม่าตอนล่าง และใช้ระบบมอสเป็นภาษาพม่า

เนื่องจากพระเจ้ามินดงทรงตระหนักดีถึงความสำคัญของอุตสาหกรรมที่มีต่อประเทศเล็กๆ ของพระองค์ จึงทรงยอมรับบริการของผู้เชี่ยวชาญชาวยุโรปให้มาสำรวจและปรับปรุงวิธีการทำเหมืองแร่และป่าไม้ พระองค์ทรงได้รับคำแนะนำจากชาวยุโรปตั้งโรงงานเล็กๆ ต่างๆ ขึ้นประมาณ 50 แห่ง เช่น โรงงานทอผ้า โรงสีข้าวและข้าวสาลี แม้แต่โรงทำน้ำตาล ทรงแต่งตั้งเจ้าชายเมกขระพระราชบุตรผู้ทรงพระปรีชาสามารถองค์หนึ่ง ผู้ทรงสนพระทัยในวิทยาการแบบตะวันตกมากกว่าเรื่องทางการเมือง ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงอุตสาหกรรม ครั้งแรกพ่อค้าอังกฤษต่างคุยกันในสโมสรที่เมืองย่างกุ้งถึงเรื่องโรงงานต่างๆ ของพระเจ้ามินดงอย่างขบขัน แต่หลังจากนั้นไม่กี่ปี ก็แอบฉงนในความเจริญก้าวหน้าของโรงงานต่างๆ ของเจ้าชายเมกขระ พ่อค้าอังกฤษวิพากษ์วิจารณ์กันมากถึงเรื่องที่พระเจ้ามินดงทรงควบคุมการค้านานาชาติในพระราชอาณาจักร และต่างร่ำคาญที่กษัตริย์ทรงสั่งให้ข้าราชการของพระองค์ซื้อสินค้าเข้ามาโดยตรงจากกัลกัตตาแทนที่จะซื้อจากย่างกุ้ง ซึ่งเป็นที่ที่พ่อค้าอังกฤษขึ้นราคาสินค้าไว้แล้ว อีกนัยหนึ่ง เขาวิจารณ์การผูกขาดสินค้าออกของพระเจ้ามินดงไปพร้อมกัน เพราะ

ต่างต้องการควบคุมขนส่งสินค้าเข้าพม่าเสียเอง

เซอร์อาเทอร์ แฟร์ ผู้นำคณะทูตตอบจากลอร์ดดาลฮูซีมาพม่าใน ค.ศ.1855 พยายามทูลชวนพระเจ้ามินดงให้ทำสนธิสัญญาค้าขาย แต่ถึงแม้ว่าพระเจ้ามินดงจะทรงต้อนรับเขาอย่างดีเพียงใดก็ตาม แฟร์ก็มิอาจแสวงหาข้อตกลงจากพม่าได้ ใน ค.ศ.1862 เมื่อพ่อค้าอังกฤษที่ย่างกุ้งรบเร้าหนักเข้า แฟร์ก็ไปยังเมืองหลวงพม่าอีก และสามารถทำสนธิสัญญาค้าขายได้ ซึ่งประกอบด้วยข้อตกลงสำคัญสามประการต่อไปนี้

1. กษัตริย์และผู้มีอำนาจฝ่ายอังกฤษในพม่าตอนล่าง จะลดอัตราค่าธรรมเนียมสินค้าข้ามเขตแดนพม่า-อังกฤษลง

2. พ่อค้าทั้งสองประเทศจะได้รับอนุญาตให้เดินทางไปมาในเขตแดนโดยไม่มีข้อบังคับแต่อย่างใด

3. อังกฤษจะส่งทูตหรือผู้แทนไปประจำยังเมืองหลวงพม่า

พระเจ้ามินดงทรงสนพระทัยให้มีผู้แทนอังกฤษมาอยู่ที่เมืองหลวงนานมาแล้ว แต่ยังคงผิดหวัง เพราะอังกฤษยังคงไม่ยอมให้พระองค์ส่งผู้แทนพม่าไปประจำที่ลอนดอน อีกนัยหนึ่งก็เช่นเดียวกับพระเจ้าสารวดีและพระเจ้าพุกามแมงไม่ทรงประสบผลสำเร็จในการทำข้อตกลงกับผู้มีอำนาจฝ่ายอังกฤษในการเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตโดยตรงกับกษัตริย์อังกฤษที่ลอนดอน อังกฤษหาได้ยอมรับว่าพระเจ้ามินดงมีฐานะและตำแหน่งเทียบเท่ากับพระนางเจ้าวิกตอเรีย ในระยะนั้นอังกฤษมีการติดต่อโดยตรงกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งประเทศไทยจึงเท่ากับอังกฤษตั้งใจเหยียดหยามพระเจ้ามินดงอยู่มาก

เซอร์อาเทอร์ แฟร์ และพ่อค้าอังกฤษแสดงความผิดหวัง ที่พระเจ้ามินดงไม่ทรงยินยอมเลิกการควบคุมการค้านานาชาติ แต่สนธิสัญญาค้าขายที่กระทำขึ้นใน ค.ศ.1862 นั้น อังกฤษได้รับผลตามความปรารถนาของตน ในข้อสัญญาระบุให้เสรีภาพไปมาค้าขายแก่พ่อค้า ซึ่งในมุมกลับเป็นไปในทฤษฎีเท่านั้น เพราะพ่อค้าพม่ามิได้มีโอกาสเดินทางเข้าไปในดินแดนของอังกฤษ และแม้จะเข้าไป ก็มิได้ไปทำอันตรายอย่างใด ตรงข้ามทหารและข้าราชการพลเรือนอังกฤษเรียกตนเองว่าเป็นพ่อค้าเข้าไปยังบริเวณไกลๆ ในอาณาจักรพม่า และแม้จะอ้างว่ามีความสนใจเข้าไปเปิดเส้นทางค้าขายใหม่ๆ ก็มิวายทำตนเป็นนักสืบ มองดูสถานการณ์

ภายในอาณาจักรพม่า และเข้าไปแทรกแซงในกิจกรรมดังกล่าว ตัวอย่างเช่น นายทหารในกองทัพอังกฤษที่เข้าไปหาลู่ทางขยายการค้าตามลุ่มแม่น้ำสาละวิน ก็ไปโฆษณาต่อต้านการปกครองของพม่าและยุพวกหัวหน้ากะเหรี่ยงให้กบฏ นอกจากนั้นยังเดินทางเข้าไปในแคว้นไทยใหญ่ต่างๆ และไปทำสัญญาลับๆ กับหัวหน้าไทยใหญ่บางคน สัญญาจะให้ความช่วยเหลือทางทหาร หากพวกไทยใหญ่ตัดสินใจกบฏต่อต้านพระเจ้ามินดง ฝ่ายนายพลสเลเดน ซึ่งเป็นผู้แทนประจำตามสนธิสัญญาอยู่ที่เมืองมัณฑะเลย์ แต่แรกก็เป็นที่ไว้วางพระทัยของกษัตริย์ ครั้นแล้วก็กลับทรยศด้วยการพยายามสืบความลับจากพระองค์ ที่ร้ายที่สุด ก็คือ กระทำการอันเลยขอบเขต ล้วงหาเรื่องเล่ห์กลในราชสำนัก แม้ว่าเขาจะเป็นทูตที่รัฐบาลอังกฤษส่งมาเป็นทางการ แต่ก็ดูเหมือนได้รับเงินจ้างจากพ่อค้าอังกฤษที่เมืองย่างกุ้งด้วย การที่อังกฤษละเมิดข้อสัญญาค้าขาย ทรยศต่อพระเจ้ามินดง เป็นหลักฐานยืนยันความสงสัยของพระเจ้ามินดงในเรื่องการลงนามในสัญญานั้นว่ามีมูลเหตุความเป็นจริง และเพราะพระองค์ทรงให้เกียรติแก่แฟร์อย่างสูง จึงทรงยอมตกลงด้วยข้อที่น่าสลดใจสำหรับพระเจ้ามินดงอยู่ที่ทรงซื่อตรงและเชื่อคนมากไป เมื่ออังกฤษต้องเผชิญกับความเสียหายในสงครามไครเมียและการจลาจลในอินเดีย พระองค์มีโอกาสที่จะยึดพม่าตอนล่างกลับคืนมา กลับทรงห้ามปรามเจ้าชายคะนองผู้ทรงประสงค์จะเข้ารุกรานดินแดนของอังกฤษเป็นอย่างยิ่ง โดยตรัสว่า "เราต้องไม่แทงเพื่อนข้างหลัง" แต่อังกฤษไม่เคยรีรอที่จะทำร้ายพระองค์ข้างหลังอีกหลายครั้งหลายหนต่อมา

นอกจากความผิดพลาดดังกล่าวแล้ว พระเจ้ามินดงทรงประสบความสำเร็จในการปลุกความมั่นใจให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชนและความภาคภูมิใจในเกียรติของชาติให้เกิดขึ้นในหมู่ชาวพม่า ไม่ว่าจะอาศัยอยู่ในราชอาณาจักรของพระองค์หรือภายใต้การปกครองของอังกฤษก็ตามก่อนที่ชาวพม่าจะฟื้นตัวจากความประหวั่นภัยสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่หนึ่ง สงครามครั้งที่สองก็เกิดขึ้น และท่ามกลางเหตุการณ์นั้น ชาวพม่าก็รู้สึกพ่ายแพ้และอับอายขายหน้า ต่างกลัวกันว่าวิถีชีวิตที่ได้ดำเนินมาหลายศตวรรษและความเชื่อถือในพุทธศาสนานิกายเถรวาท คงจะสูญหายไปอย่างรวดเร็วภายใต้การปกครองของชาวต่างชาติ เมื่ออังกฤษปฏิเสธไม่ยอมเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนา และไม่ยอมรับโรงเรียนวัดต่างๆ ซึ่งเป็นหัวใจการศึกษาของพม่า ก็ยิ่งทำ

ให้เกิดความกลัวกันมากขึ้น มีโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนของคณะเผยแพร่ศาสนาคริสเตียน ตั้งขึ้นดังดอกเห็ดแทนที่โรงเรียนวัดเป็นจำนวนมาก ในโรงเรียนรัฐบาลต่างพยายามลดความสำคัญของกษัตริย์ลง และในโรงเรียนของคณะเผยแพร่ศาสนาคริสเตียนก็ตำหนิการนับถือพุทธศาสนากันอย่างเปิดเผย พระสงฆ์จำนวนมากที่ทนต่อสภาพการณ์ดังกล่าวไม่ได้ ต่างพากันอพยพขึ้นพม่าตอนบนซึ่งยังคงอยู่ใต้การปกครองของกษัตริย์พม่าผู้เป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนา ส่วนพระสงฆ์จำนวนน้อยที่ยังคงเหลืออยู่ในพม่าตอนล่าง ก็มิได้เคร่งครัดหรือคงแก่เรียนแต่อย่างใด เมื่อปราศจากอำนาจส่วนกลางคอยควบคุมวินัย ต่างก็พากันใช้ชีวิตอย่างสบายและผิดศีล ทำให้ศาสนาของชาติยิ่งเสื่อมเสียมากขึ้นไปอีก

ชาวพม่ากำลังประสบอันตรายต่อการสูญเสียมรดกของชาติ แต่มีพระเจ้ามินดงทรงคอยช่วยไว้ ท่ามกลางความสูญเสียเหล่านั้น พระองค์ทรงเริ่มด้วยการแสวงหาความช่วยเหลือจากพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิและเคร่งวินัยในพม่าตอนบน ใช้มาตรการปรับปรุงวินัยสงฆ์อย่างเร่งด่วน ทรงฟื้นฟูศาสนาในอาณาจักรของพระองค์ ด้วยการเริ่มระเบียบการสอบวิชาศาสนาในที่สาธารณะ ซึ่งพระองค์ทรงแจกรางวัลและเงินช่วย การสอบแบ่งเป็นหลายขั้น ขั้นสูงสุดสำหรับพระสงฆ์และขั้นต่ำสุดสำหรับเด็กวัยรุ่น ผลลัพธ์ก็คือ เป็นการรื้อฟื้นความสนใจการศึกษาพระไตรปิฎก พระองค์โปรดให้จารึกพระไตรปิฎกทั้งชุดรวมทั้งคำอธิบายลงบนเสาหินกว่า 5,000 ต้น พระองค์ทรงสนับสนุนพระสงฆ์ผู้เคร่งวินัยให้อพยพไปพม่าตอนล่าง หรืออย่างน้อยไปเยี่ยมเยียนตำบลต่างๆ ในพม่าตอนล่างเสมอๆ เพราะตำบลเหล่านั้นต่างปราศจากวัดเสียแล้ว แม้ว่าเหล่านักเผยแพร่คริสต์ศาสนาจะแสดงตนเป็นศัตรูอย่างเปิดเผยกับพุทธศาสนา พระเจ้ามินดงก็มิได้ทรงรังเกียจแต่อย่างใด ซ้ำยังพระราชทานที่ดินให้แก่ศาสนาจารย์ดอกเตอร์มาร์ก หัวหน้านักเผยแพร่คริสต์ศาสนาของสมาคมอังกฤษ และให้แก่สังฆราชบิกองเด หัวหน้าคณะคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิกของฝรั่งเศส เพื่อสร้างวัดและโรงเรียน พระองค์ยังทรงส่งพระโอรสไปเรียนภาษาอังกฤษกับดอกเตอร์มาร์กด้วย เนื่องจากเมืองหลวงเก่าเช่นอังวะและอมรปุระนั้นเกี่ยวข้องกับการประสบความอัปยศและความพ่ายแพ้ที่น่าโศกเศร้า ใน ค.ศ.1824-1826 และ ค.ศ.1852 พระองค์จึงโปรดให้สร้างเมืองหลวงขึ้นใหม่ คือ เริ่มสร้างเมืองมัณฑะเลย์อันงดงามใน ค.ศ.1857 และ

สร้างเสร็จใน ค.ศ.1861 แต่พระองค์ทรงย้ายราชสำนักไปใน ค.ศ.1858 หลังจากสร้างเพียงพระราชวังเสร็จเท่านั้น

เมื่อพระองค์มิอาจทำให้เมืองมัณฑะเลย์ เป็นศูนย์กลางการเมืองในดินแดนใหญ่แห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ดังเช่นในสมัยพระเจ้าอนุรุท พระเจ้าบุเรงนอง และพระเจ้าอลองพญา ก็ทรงปรารถนาจะทำให้เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและศาสนาของแหล่งนั้น ชาวพม่าไม่เคยลืมที่ไทยได้ร่วมมือกับอังกฤษในสงคราม ค.ศ.1824 และ ค.ศ.1852 แต่พระเจ้ามินดงปรารถนาจะทรงลืมอดีตที่ไร้สุขและทรงปรารถนาจะขจัดปัญหาระหว่างสองชาติที่มีมาช้านาน พระองค์ทรงปรารถนาจะส่งคณะทูตไปยังกษัตริย์ไทย แต่ทรงเกรงว่าทั้งไทยและอังกฤษผู้เป็นพันธมิตรจะไม่ตอบรับ ดังนั้นจึงทรงส่งสมณทูตนำบรรณาการและความปรารถนาดีไปถวายสมเด็จพระสังฆราช หัวหน้าคณะสงฆ์ในประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงยินดีกับการแสดงมิตรภาพดังกล่าวอย่างยิ่ง และรีบส่งสมณทูตตอบไปยังพระสังฆราชพม่าที่กรุงมัณฑะเลย์ พระเจ้ามินดงยังทรงจัดการให้พระสงฆ์ผู้ทรงสมณศักดิ์บางรูปที่เป็นที่ปรึกษาของพระองค์ในด้านศาสนา จาริกแสวงบุญไปยังพุทธคยา และทรงผิดหวังที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายอังกฤษที่ลังกาไม่ยอมให้พระสงฆ์ดังกล่าวไปเยือนลังกา ด้วยข้ออ้างเท็จว่ากำลังเกิดอหิวาตกโรคระบาดอยู่ในเกาะนั้น ในเวลาดังกล่าว พระองค์จึงทรงเตรียมการสังคายนาพุทธศาสนาครั้งที่ 5 ขึ้นที่กรุงมัณฑะเลย์

กิจกรรมดังกล่าวที่พระเจ้ามินดงทรงเริ่มด้วยพระองค์เอง มิใช่เป็นของง่ายเฉพาะแต่กษัตริย์ชาวพุทธผู้ยิ่งใหญ่มีอำนาจที่ชาวพุทธทั่วโลกยอมรับเท่านั้นจึงสามารถเริ่มการรวบรวมพระสงฆ์จากหลายประเทศได้ การสังคายนาครั้งแรกเริ่มขึ้นทันทีหลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว ครั้งที่สองจัดขึ้นอีกประมาณหนึ่งร้อยปีต่อมา และครั้งที่สามในศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสต์กาล ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช การสังคายนาเหล่านั้นจัดขึ้นในอินเดียไม่กี่ปีก่อนเริ่มคริสต์ศตวรรษ การสังคายนาที่จัดที่ลังกาจัดเป็นครั้งที่สี่ แต่ก็เฉพาะพุทธศาสนานิกายเถรวาทเท่านั้น ส่วนอีกครั้งหนึ่งจัดขึ้นในอินเดียใน ค.ศ.78 จัดว่าเป็นครั้งที่สี่ของพุทธศาสนานิกายมหายาน ในศตวรรษต่อๆ มาไม่มีกษัตริย์ผู้ใดทรงสามารถพอที่จะจัดสังคายนาขึ้นอีกครั้งหนึ่งได้ แม้ว่าพระเจ้ามินดงจะทรงสนับสนุนพุทธศาสนานิกาย

เถรวาท ก็ทรงเชิญพระสงฆ์จากทุกประเทศมาร่วมในที่ประชุม และสังเกตได้ว่าชาวพุทธทั้งหลายยกย่องพระเจ้ามินดงและพม่า ด้วยการส่งผู้แทนมาร่วมในการสังคายนา โดยสรุป พระเจ้ามินดงทรงได้รับยกย่องไว้ในตำแหน่ง "ผู้จัดประชุมสังคายนาพุทธศาสนาครั้งที่ 5"

พระเจ้ามินดงทรงพระประสงค์ที่จะแสดงว่า มีชาติพม่าแต่เพียงชาติเดียว แม้ว่าจะมีเขตแดนการเมืองกั้นอยู่เหนือเมืองตเยเมียวและชาวพม่าที่อยู่ในบริเวณต่างๆ ก็มีประเพณีอันรุ่งเรืองในอดีตอยู่ร่วมกัน ทั้งเจดีย์จำนวนมากที่พระองค์สร้างขึ้นที่เมืองมัณฑะเลย์ก็เป็นของชาติ และเจดีย์พระเกศธาตุที่เมืองย่างกุ้ง ก็เป็นความภูมิใจมิใช่แต่เพียงของชาวพม่าในพม่าตอนล่างเท่านั้น แต่ของชาวพม่าในอาณาจักรของพระองค์ด้วย พระองค์ทรงพยายามขออนุญาตเจ้าหน้าที่อังกฤษเสด็จลงมาย่างกุ้ง เพื่อทรงสวมฉัตรทองประดับด้วยอัญมณีที่มีค่าบนยอดเจดีย์พระเกศธาตุ แต่เนื่องด้วยอังกฤษมีนโยบายที่จะหยามพระเกียรติกษัตริย์อยู่เสมอมา จึงไม่ยินยอมตามพระประสงค์ ชาวพม่าในพม่าตอนล่างต่างก็เคารพรักใคร่ในองค์พระเจ้ามินดงโดยทั่วกัน จึงคัดค้านขึ้น ในที่สุดอังกฤษต้องรีรอ แล้วอนุญาตให้กษัตริย์ส่งทูตที่มีความมุ่งหมายประการเดียว คือ ไปสวมยอดเจดีย์พระเกศธาตุในนามของพระองค์ ดังนั้น คณะทูตของพระเจ้ามินดงจึงมายังกรุงย่างกุ้ง นำฉัตรทองอันงดงามที่เป็นของส่วนองค์พระมหากษัตริย์ขึ้นประดับบนยอดเจดีย์ ท่ามกลางพิธีการแบบโบราณและชาวพม่าผู้สนใจจำนวนมาก

รัชสมัยของพระเจ้ามินดง เริ่มต้นด้วยสมัยที่มืดครึ้มด้วยความสูญเสียและผิดหวังของชาวพม่า แม้ว่าจะเป็นสมัยที่สว่างไสวเล็กน้อยในตอนกลาง แต่ก็จบลงด้วยความมืดและความเศร้า นอกจากอังกฤษจะหักหลังพระองค์แล้ว บรรดาพระโอรสบางพระองค์และคณะเสนาบดีต่างวางแผนทรยศต่อพระองค์ พระองค์ทรงแต่งตั้งให้เจ้าชายคะนองพระอนุชาเป็นรัชทายาท ด้วยทรงมีพระปรีชาสามารถมีประสบการณ์และบุคลิกลักษณะเหมาะสมที่จะครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเจ้ามินดง นอกจากนั้นยังทรงเป็นนายทหารเลือดร้อน เคยมีประสบการณ์และการศึกษามามาก ในระยะหลังๆ ได้ทรงศึกษาการติดต่อและกฎหมายระหว่างชาติ และทรงเป็นผู้พิพากษาที่มีชื่อมากผู้หนึ่ง เสด็จออกตัดสินคดีในศาลสูงสุดลุดดอเป็นประจำ พระองค์มีตำแหน่งเป็นแม่ทัพ ได้ทรงจัดการปรับปรุงอาวุธและการฝึกกองทัพ

นอกจากนั้น ยังสนพระทัยร่วมกับโครงการอุตสาหกรรมของพระเชษฐา ทรงตั้งบริษัททำอาวุธและดินปืนขึ้น พระองค์ทรงขมขื่นเรื่องที่อังกฤษดูถูกพระเชษฐา แต่ขณะเดียวกัน ก็ทรงตระหนักดีว่ากองทัพพม่ามิอาจต่อต้านอังกฤษได้ เพราะขาดกำลังอาวุธอยู่มากดังเช่นเคยมา เจ้าชายและนายพันสเลเดนไม่ถูกชะตากันมาแต่เริ่มต้น และพระองค์ไม่สนับสนุนที่กษัตริย์โปรดผู้แทนอังกฤษอยู่อย่างมาก ฝ่ายเจ้าชายมยินกันพระโอรสผิดกับเจ้าเมกขระเสนาบดีกระทรวงอุตสาหกรรม เพราะทรงเป็นผู้มีความทะเยอทะยานในด้านการเมือง ทรงหยิ่งยโสและก้าวร้าว จึงเป็นของธรรมดาที่จะไม่พอพระทัยการแต่งตั้งพระเจ้าอาขึ้นเป็นรัชทายาท พระเจ้ามินดงทรงทราบดีถึงการขัดแย้งกันดังกล่าว แต่มิเคยคาดคิดว่าเจ้าชายมยินกันจะก่อการกบฏขึ้น เพราะเจ้าชายทรงอภิเษกสมรสกับพระธิดาของเจ้าชายรัชทายาท อย่างไรก็ดี ใน ค.ศ.1866 เจ้าชายมยินกันและพระอนุชา คือ เจ้าชายมยินกอนเดียง ก็เสด็จเข้าไปในสภาลุดดอขณะที่มีการประชุมกันอยู่ครบองค์ และฆ่าเจ้าชายรัชทายาทและตุลาการคนอื่นๆ เสียด้วย

ขณะนั้น พระเจ้ามินดงมิได้ประทับอยู่ในพระราชวัง แต่เสด็จไปประทับอยู่ที่ค่ายพักฤดูร้อนนอกเมือง ขณะที่เจ้าชายทั้งสองเข้าโจมตีสภาลุดดอ ก็ลอบส่งฆาตกรไปยังที่ประทับแรมฤดูร้อนด้วย เมื่อฆาตกรถือดาบเข้าไปต่อพระพักตร์พระเจ้ามินดง พระเจ้ามินดงทรงมีรับสั่งให้ทิ้งอาวุธ ฆาตกรก็กระทำตาม พระเจ้ามินดงจึงเสด็จทรงม้าเข้ามาในพระราชวัง ก่อนหน้าที่บริวารของเจ้าชายมยินกันจะเข้ายึดพระราชวัง ฝ่ายเจ้าชายทั้งสองรีบออกจากสภาลุดดอไปยังที่ประทับฤดูร้อน และประหลาดใจที่กษัตริย์เสด็จหนีไปแล้ว จึงเสด็จกลับไปร่วมกับพวกที่โจมตีพระราชวัง แต่บริวารของสองเจ้าชายไม่ทราบว่ากษัตริย์เสด็จกลับวังแล้ว คิดว่าคงอยู่เพียงภายในเมืองเพื่อหากองทัพมาต่อต้าน จึงถอยทัพไปยังริมฝั่งแม่น้ำ และถูกกองทหารหลวงจับได้ ฝ่ายกองทัพถูกตีแตกไป เจ้าชายมยินกันและเจ้าชายมยินกอนเดียงเสด็จหนีไปกับเรือกลไฟของบริษัทเดินเรือของอังกฤษในลุ่มแม่น้ำอิระวดี เข้าไปในเขตแดนอังกฤษ เจ้าชายทั้งสองถูกส่งต่อไปให้กับเจ้าหน้าที่อังกฤษที่เมืองย่างกุ้งคุมพระองค์ไว้ แต่ต่อมาไม่ช้า เจ้าชายมยินกันก็ไปปรากฏพระองค์ที่แคว้นกะเหรี่ยงและซ่องสุมกองทหาร ณ ที่นั้น พระเจ้ามินดงต้องส่งกองทัพไปปราบกบฏ และในที่สุดเจ้าชายมยินกันก็เสด็จกลับมายังเมืองย่างกุ้งอีก อังกฤษส่ง

เจ้าชายทั้งสองต่อไปยังกัลกัตตา เจ้าชายอนุชาทิวงคตไปองค์หนึ่ง เหลือแต่เจ้าชายมยินกันถูกส่งต่อไปยังแคว้นพาราณสีและกักพระองค์ไว้ ณ ที่นั้น

การกบฏของเจ้าชายมยินกัน เป็นชนวนให้เกิดความร้าวฉานในความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับพม่า เพราะมีข่าวลือในตลาดมัณฑะเลย์ว่า อังกฤษมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ด้วย บรรดาเสนาบดีบางคนของพระเจ้ามินดงต่างพากันตำหนินายพันเอกสเลนเดนอย่างเปิดเผยว่า อย่างน้อยก็ได้ร่วมรู้แผนการก่อนที่การกบฏจะก่อตัวขึ้นอย่างเปิดเผย แต่ก็มิได้มีหลักฐานพิสูจน์แต่ประการใด ได้แต่ชี้ให้เห็นว่าปรากฏการณ์ลึกลับก่อนและหลังการเข้าโจมตีพระราชวัง คือ นายพันสเลนเดนผู้ได้รับอนุญาตให้เข้านอกออกในพระราชวังได้ทุกขณะที่ต้องการเข้าประตูวังไปทันทีก่อนมีการบุกสภาลุดดอและยังคงอยู่ในวังตราบจนพวกกบฏออกไปแล้ว จริงอยู่ที่กัปตันเรืออิระวดีถูกเจ้าชายกบฏใช้ดาบขู่แต่ชาวพม่าเชื่อว่าเป็นเพียงการแสดงละครเพราะทุกคนต่างสงสัยว่าเหตุใดกัปตันจึงไม่พยายามต่อต้าน เมื่อพวกกบฏเข้ามาใกล้เมื่อเจ้าชายมยินกันถูกกักขังตัวอยู่ที่เมืองย่างกุ้งนั้น คงมิอาจเสด็จไปปรากฏตัวที่แคว้นกะเหรี่ยงได้ หากเจ้าหน้าที่อังกฤษไม่รู้เห็นเป็นใจด้วย และแคว้นกะเหรี่ยงนั้นเป็นสถานที่ที่นายทหารอังกฤษใช้ประกอบกิจกรรมต่อต้านพม่า ตราบจนพม่าเสียเมืองใน ค.ศ.1885 ราชสำนักพม่ายังคงเชื่อกันว่าเจ้าชายมยินกันเป็นคนในความคุ้มครองของนายพันเอกสเลเดน แต่พระเจ้ามินดงยังคงทรงเชื่อถือในตัวนายพันเอกสเลเดนและเจ้าหน้าที่อังกฤษที่ย่างกุ้ง และปฏิเสธไม่ทรงยอมเชื่อข่าวลือและข้อกล่าวหาดังกล่าว

กบฏมยินกันนับเป็นความเสียหายอันร้ายแรงของชาติ เป็นความเสียหายหลายทางเกือบเท่ากับสงครามทั้งสองครั้งกับอังกฤษ และช่วยให้พม่าเสียเมืองเร็วขึ้น การฆ่าหมู่สมาชิกสภาลุดดอทำให้สูญเสียกลุ่มข้าราชการที่สามารถของกษัตริย์และของประเทศ ข้าราชการหมู่นั้นกำลังเป็นผู้มีประสบการณ์และความรอบรู้ในหน้าที่ ข้าราชการเหล่านั้นเติบโตท่ามกลางความพ่ายแพ้สูญเสียจากน้ำมือของอังกฤษ และผิดกับข้าราชการผู้เคยรับใช้พระเจ้าโพธิพญาและพระเจ้าพะคยีดอ คือ ไม่เย่อหยิ่งหรือมิเคยต่อสู้เรียกร้องสิทธิอำนาจแต่ประการใด และเนื่องจากนายทหารรุ่นใหม่ยังหนุ่มและขาดประสบการณ์ พระเจ้ามินดงจึงไม่มีทางเลือกจึงจำต้องมีพระบัญชาให้ข้าราชสำนักชราทั้งหลายที่เกษียณอายุราชการไปแล้วกลับมา

มีอยู่ระยะหนึ่งที่สภาสูงลุดดอมีสมาชิกเพียงสี่คน ล้วนแต่ชราและขาดกำลังวังชา มีเจ้าอาวาสผู้มีชื่อเสียงผู้ได้รับการยกย่องว่าทรงไว้ซึ่งความรู้และวินัย มีปัญญาเฉียบแหลมและมักล้อเลียนเหน็บแนมอย่างฉลาด เขียนข้อความ และนำข้อความดังกล่าวไปแขวนไว้ที่ประตูสภา คือ

ปักกันยีก็ขี้เป็นลม
ลองเตก็มีบาดแผล
กันปัตก็หูไม่สู้ได้ยิน
ตะเกียงดวงเดียวจะส่องอาณาจักรให้สว่างได้หรือ

คำกล่าวข้างต้นประสงค์จะชี้ให้เห็นว่า สมาชิกสภาทั้งสี่ที่เป็นองคมนตรีที่ปรึกษาสามท่านก็มีร่างกายไม่สมประกอบที่จะปฏิบัติราชการ เจ้าปักกันยีก็เป็นโรคลมชักกระตุก เจ้าลองเตก็มีบาดแผลเจ็บปวดไม่สร่างจากการรบต่อต้านกบฏเมื่อเร็วๆ นี้ และเจ้ากันปัตก็หูหนวกเพราะความชรา ส่วน "ตะเกียงดวงเดียว" นั้นก็หมายความถึงผู้มีร่างกายสมประกอบคนเดียวในขณะนั้น คือ เจ้าเยนางยองผู้เป็นเจ้าเมืองที่มีบ่อน้ำมันมากในพม่า

การกบฏก่อให้เกิดความยุ่งยากวุ่นวายขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อเวลาผ่านไปก็ยิ่งประจักษ์ว่า แม้เจ้ามยินกันถูกเนรเทศไปอยู่อินเดียแล้ว ก็ยังมีผู้สนับสนุนและเห็นใจอยู่ทั้งนอกและในราชสำนัก ทำให้มีความยุ่งยากเพิ่มมากขึ้น นายทัพนายกองที่ยังคงสวามิภักดิ์ต่อเจ้าชายรัชทายาทที่สิ้นพระชนม์ไปแล้วก็ก่อการกบฏขึ้น ด้วยไม่พอใจที่พระเจ้ามินดงไม่ประกาศตั้งพระโอรสเจ้าชายคะนองขึ้นเป็นรัชทายาทแทน ทหารจำนวนมากกระจายอยู่ตามชนบทพร้อมด้วยอาวุธและกระสุนครบครัน พระเจ้ามินดงจึงทรงเห็นความจำเป็นที่จะปรับปรุงกำลังทัพและอาวุธ เพื่อรื้อฟื้นระเบียบและความสงบในบ้านเมือง ใน ค.ศ.1866 ก่อนหน้ากบฏมยินกัน แฟร์ได้มายังกรุงมัณฑะเลย์อีก เพื่อขอทำสัญญาค้าขายฉบับที่สองให้เกิดประโยชน์แก่อังกฤษมากกว่าสัญญาฉบับแรก พระเจ้ามินดงทรงปฏิเสธในหลักการ มาบัดนี้ทรงประสงค์จะได้ความช่วยเหลือจากอังกฤษเพราะต้องการอาวุธ พระเจ้ามินดงจึงต้องยอมเสียเปรียบและทรงเชื้อเชิญข้าหลวงใหญ่ให้ส่งทูตมาเจรจา

ลงนามสัญญาค้าขายฉบับที่สอง ข้าหลวงใหญ่จึงถือโอกาสซ้ำเติม โดยสั่งให้ข้าหลวงใหญ่ที่กรุงพะโค คือ นายอัลเบิต ฟิทช์ ให้ทำข้อสัญญาที่ให้ประโยชน์แก่อังกฤษให้มากที่สุดที่จะมากได้ รวมทั้งข้อความที่ว่าให้กษัตริย์พม่ายอมยกสิทธิควบคุมการติดต่อกับต่างประเทศให้แก่อังกฤษ หรืออีกนัยหนึ่งข้าหลวงใหญ่ประสงค์จะได้อาณาจักรพม่าไว้ในอารักขาโดยไม่ต้องทำสงครามอีก และจะลดฐานะของพระเจ้ามินดงให้เสมอกับมหาราชาในอินเดียของอังกฤษ

นายฟิทช์ถวายความเคารพและสันถวไมตรีแด่พระเจ้ามินดงอย่างดี แต่ไม่รีรอที่จะรีบต่อรองอย่างรุนแรง เช่นเดียวกับสนธิสัญญายันดาโบ ขอทานมิอาจเป็นผู้เลือกได้ฉันใด พระเจ้ามินดงก็ต้องทรงยอมแพ้ฉันนั้น ถึงแม้ยามเข้าตาจนเช่นนั้นแล้ว พระองค์ก็หาได้ทรงยอมขายอิสรภาพของอาณาจักรไม่ ในวินาทีสุดท้าย นายฟิทช์ตัดสินใจไม่บังคับเอาสิทธิในการควบคุมการติดต่อกับต่างประเทศของพม่า ในที่สุดได้ลงนามสัญญากัน ใน ค.ศ.1867 มีข้อความดังต่อไปนี้

1. ผู้ลงนามสัญญาทั้งสองฝ่ายจะยอมลดอัตราภาษีและค่าธรรมเนียมข้ามเขตแดน และจะกำหนดอัตราใหม่เป็นจำนวนร้อยละ 5 ของราคาสินค้าทั้งหมด

2. ผู้ลงนามสัญญาทั้งสองฝ่ายต้องยอมรับการส่งทองแท่ง เงินแท่งเข้าออก

3. กษัตริย์จะยินยอมช่วยเจ้าหน้าที่อังกฤษเปิดการติดต่อค้าขายกับจีนผ่านดินแดนพม่า

4. กษัตริย์จะยอมรับให้มีผู้ทำการแทนผู้แทนอังกฤษอาศัยอยู่ที่แคว้นบาโม

5. กษัตริย์จะต้องเลิกการควบคุมสินค้าทั้งหมด ยกเว้นไม้ซุง น้ำมัน และเพชรพลอย

6. กษัตริย์อาจแสวงหาอาวุธและกระสุนปืนได้จากอังกฤษหรือผ่านดินแดนอังกฤษแต่ต้องได้รับคำอนุมัติจากข้าหลวงอังกฤษที่พม่าตอนล่างก่อน

นอกจากนั้น ยังมีข้อแม้อีกสองประการในสนธิสัญญา ข้อหนึ่งเกี่ยวกับการส่งผู้ร้ายข้ามแดน และอีกข้อหนึ่งเกี่ยวกับการแก้ไขสนธิสัญญา ความข้อหลังมีถ้อยคำรางเลือนอยู่มาก และเป็นข้อถกเถียงกันต่อมาในสมัยพระเจ้าธีบอผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระเจ้ามินดง

ในด้านผลประโยชน์การค้าของอังกฤษ สนธิสัญญาค้าขายฉบับนั้น ทำให้อังกฤษประสบผลสำเร็จดังจุดมุ่งหมายเร็วขึ้น เพราะบัดนี้ประตูเข้าเมืองจีนด้านหลัง

ได้เปิดแล้ว นายพันสเลเดนได้รับเงินอุดหนุนจากบริษัทอังกฤษที่ย่างกุ้ง จึงรีบเดินทางไปยังแควันบาโมและต่อไปยังมณฑลยูนนานทันที เขาสร้างสถานการณ์ต่อต้านกษัตริย์อยู่เป็นปกติตลอดระยะทางที่ผ่านไป เมื่อข้าราชการพื้นเมืองพม่าส่งรายงานขึ้นมาถวายพระเจ้ามินดง พระองค์ก็ทรงมีบัญชาให้ช่วยเหลือนายสเลเดนต่อไป เพราะต้องเคารพข้อความในสนธิสัญญา คณะของนายสเลเดนไปถึงมณฑลยูนนานในเวลาที่ไม่เหมาะ เพราะกำลังเกิดการกบฏอยู่ ณ ที่นั้น อย่างไรก็ดี นายสเลเดนเดินทางต่อไป จนกระทั่งสมาชิกในคณะคนหนึ่งถูกพวกกบฏฆ่าตาย เมื่อเขากลับมาพม่า เขาก็ตั้งผู้ช่วยคนหนึ่ง คือ กัปตันสโตรเวอร์เป็นผู้ทำการแทนผู้แทนอยู่ที่เมืองบาโม และไม่ต้องสงสัยเลย คงสั่งเขาให้ดำเนินการต่อต้านผลประโยชน์ของพม่าต่อไป นายสโตรเวอร์จึงรีบชักชวนหัวหน้าพวกคะฉิ่นให้กบฏต่อต้านกษัตริย์พม่า และส่งกองทหารพร้อมด้วยปืนและลูกกระสุนไปให้เป็นของขวัญจากพระราชินีของชาวผิวขาว

พระเจ้ามินดงทรงเริ่มเรียนรู้ที่จะเชื่อถือในคำมั่นสัญญาของอังกฤษน้อยลง ตามสนธิสัญญาที่เขาขอและได้รับคำสั่งเป็นทางการจากนายอัลเบิต ฟิทช์ ระบุว่าคำอนุมัติของข้าหลวงใหญ่เรื่องการนำอาวุธผ่านดินแดนอังกฤษนั้น โดยปกติมักให้ตามเส้นทางผ่าน ชาวอังกฤษผิดกับกษัตริย์พม่าที่จะไม่มีความยับยั้งการที่จะเลิกล้มข้อสัญญาที่ระบุไว้ในสนธิสัญญา และเมื่อพระเจ้ามินดงพยายามขอซื้ออาวุธจากอังกฤษในอินเดีย ข้าหลวงใหญ่ก็สั่งห้ามพ่อค้าอังกฤษมิให้ขายอาวุธให้แก่กษัตริย์ เมื่อกษัตริย์ทรงซื้ออุปกรณ์ทางทหารจากอิตาลีและฝรั่งเศส ข้าหลวงอังกฤษในพม่าตอนล่างรีบขัดขวางไม่ยินยอมให้อุปกรณ์เหล่านั้นผ่านดินแดนอังกฤษไป ดังที่ลอร์ดไรปอนผู้ซึ่งมาเป็นข้าหลวงใหญ่ หลังพระเจ้ามินดงสวรรคตแล้ว ได้ชี้ให้เห็นต่อมาว่าอังกฤษรู้สึกผิดที่ทำให้พม่าเลิกเชื่อถือด้วยการไม่ยอมขายอาวุธให้กษัตริย์พม่าและไม่ยอมให้อาวุธที่ทรงซื้อจากที่อื่นผ่านดินแดนอังกฤษเข้าไป

ในที่สุดพระเจ้ามินดงก็ทรงตระหนักว่า ข้าหลวงใหญ่ในอินเดียและข้าหลวงอังกฤษในพม่าตอนล่างเพียงแต่เล่นกับพระองค์ ดังเช่นแมวเล่นกับหนูที่จับมาได้ เมื่อพระองค์ทรงได้รับการตอบรับไมตรีจิตจากพระนางเจ้าวิกตอเรียผ่านข้าหลวงใหญ่ ทำให้พระองค์ทรงรู้สึกกล้าขึ้น และใน ค.ศ.1872 พระองค์ทรงส่งคณะทูตคนสำคัญในราชสำนักเป็นผู้นำ คือ เสนาบดีกินหวุ่นมินจี ผู้เป็นพระสหายใกล้ชิดและเป็น

ผู้เคยอยู่ใต้บังคับบัญชาเจ้าชายรัชทายาทที่สิ้นพระชนม์ไป กินหวุ่นมินจี เป็นนักกฎหมายผู้มีความรู้ดีมาก เป็นนักปราชญ์ผู้ได้รับการยกย่องนับถือทั่วประเทศ จุดมุ่งหมายสำคัญของคณะทูตพม่าไปยุโรปในครั้งนี้ ก็เพื่อทำให้นานาชาติ โดยเฉพาะอังกฤษ ยอมรับอาณาจักรพม่าว่าเป็นอาณาจักรที่มีกษัตริย์ปกครอง ตามเส้นทางไปอังกฤษ คณะทูตผ่านอิตาลีและฝรั่งเศส และได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติจากรัฐบาลทั้งสองประเทศ ในอังกฤษก็เช่นเดียวกัน คณะทูตได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี ในวงสมาคมชั้นสูง เช่น ได้เข้าร่วมในการชมการแข่งคริกเกตระหว่างวิทยาลัยอีตันกับวิทยาลัยแฮโรว์ และการแข่งม้าที่แอสคอท สมาคมการค้าทั้งหลายต่างพากันมาต้อนรับ แต่กินหวุ่นมินจีมิเคยได้มีโอกาสแถลงความประสงค์อันแท้จริงของการมาเยือนในครั้งนั้น กล่าวคือ มาเปิดการติดต่อโดยตรงกับราชสำนักเซนต์เจมส์ของอังกฤษ เมื่อใดที่เขานำเรื่องนี้ขึ้นพูดกับข้าราชการฝ่ายต่างประเทศของอังกฤษหรือเลขานุการอังกฤษ หรือผู้ติดตามชาวอังกฤษที่จัดมาให้คณะทูตทั้งหมดต่างพากันส่ายศีรษะ

ในที่สุด กินหวุ่นมินจีก็ได้ทราบว่า พระนางเจ้าวิกตอเรียจะโปรดให้คณะทูตเข้าเฝ้า เขาตื่นเต้นมากเพราะคิดว่าความสำเร็จอยู่ใกล้แค่เอื้อมแล้ว อย่างไรก็ดี เมื่อวันนั้นมาถึง เจ้าหน้าที่ฝ่ายอังกฤษก็กระซิบบอกเขาว่า เป็นการผิดธรรมเนียมที่จะเจรจาเรื่องของพม่าโดยตรงกับพระราชินี พิธีการในราชสำนักเซนต์เจมส์ควรเจรจาผ่านเสนาบดีต่างประเทศ แต่กินหวุ่นมินจีก็ยังมิสู้ท้อใจนัก เพราะเขาแน่ใจว่าคงจะได้เข้าพบเสนาบดีต่างประเทศที่พระราชวังวินเซอร์ก่อนเข้าเฝ้าพระราชินีด้วย เพราะเสนาบดีจะต้องเป็นผู้นำคณะทูตเข้าเฝ้าพระราชินีที่นั่น เมื่อกินหวุ่นมินจีและคณะมาถึงยังพระราชวังวินเซอร์ ก็รู้สึกเสียใจมากที่พบว่ามีเสนาบดีฝ่ายกิจการอินเดียคอยรอพาเข้าเฝ้า ซึ่งเป็นการหยามพระเกียรติพระเจ้ามินดงอีก เพราะการที่เสนาบดีต่างประเทศไม่อยู่ในที่นั้น แต่กลับมีเสนาบดีฝ่ายกิจการอินเดียอยู่แทน แสดงให้เห็นว่าราชสำนักเซนต์เจมส์จัดฐานะอาณาจักรพม่าไว้ต่ำกว่าไทย และจัดเป็นรัฐเล็กในอินเดียของอังกฤษ พระนางเจ้าวิกตอเรียทรงทักทายปราศรัยดี แต่เนื่องจากคณะทูตผิดหวัง จึงต่างพากันเงียบงันหมด ทูตอเมริกันประจำราชสำนักเซนต์เจมส์ได้เป็นแขกรับเชิญไปในงานเลี้ยงรับรองอันหรูหราที่พระราชินีพระราชทานให้เป็นเกียรติแด่ทูตพม่า เขาบรรยายไว้ในรายงาน

ถึงรัฐบาลของเขาว่า การที่เสนาบดีฝ่ายกิจการอินเดียเป็นผู้นำคณะทูตพม่าเข้าเฝ้าพระราชินี แทนที่จะเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศนั้น แสดงให้เห็นถึงท่าทีอังกฤษที่มีต่อพม่า คือ คิดว่ามิใช่รัฐอิสระอีกต่อไป แต่เป็นอาณานิคม

กินหวุ่นมินจีพยายามรักษาพระเกียรติของกษัตริย์ ด้วยการทำสัญญาการค้าและมิตรภาพกับฝรั่งเศสและอิตาลีได้สำเร็จ สนธิสัญญากับอิตาลีเพียงแต่เป็นการแสดงออกซึ่งความปรารถนาดีและมิตรภาพ เสนอแนะให้เริ่มความสัมพันธ์ทางการค้าอย่างใกล้ชิดระหว่างอิตาลีกับพม่าในเวลาต่อไป ส่วนสนธิสัญญากับฝรั่งเศสนั้น บรรจุข้อความเกี่ยวกับการค้าขายที่ชัดเจน รวมทั้งอนุญาตให้บริษัทฝรั่งเศสได้สัมปทานทำเหมืองทับทิมในพม่า สนธิสัญญาทั้งสองจัดเป็นผลลัพธ์ที่ไม่คุ้มค่าต่อการที่คณะทูตต้องเดินทางไกลไปยุโรป แต่กินหวุ่นมินจีเชื่อว่าอย่างน้อยสนธิสัญญานั้นแสดงให้เห็นความเป็นอิสระของอาณาจักรพม่า พระเจ้ามินดงประทานสัตยาบันสัญญาที่ทำกับอิตาลี แต่ทรงคัดค้านสัญญากับฝรั่งเศสในข้อเกี่ยวกับเหมืองทับทิม เพราะเป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ของกษัตริย์ เช่นเดียวกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มิอาจให้หรือให้เช่าแก่ผู้อื่นได้

เหตุที่ทำให้พระเจ้ามินดงเสียพระทัยมิได้ยุติเพียงนั้น พระองค์ยังคงต้องพบกับความอับอายขายหน้าอีกหลายประการ ตลอดรัชสมัยของพระองค์ อังกฤษเข้าไปเกี่ยวข้องวุ่นวายกับเรื่องราวในแคว้นกะเหรี่ยงเรื่อยมา พฤติการณ์แทรกแซงของอังกฤษทั้งในด้านทหารและพลเรือนในบริเวณดังกล่าวได้รับผลสำเร็จในระยะนี้ หัวหน้าพวกกะเหรี่ยงบางคนตั้งตัวเป็นกบฏต่อต้านพระเจ้ามินดง โดยได้อาศัยความช่วยเหลือทางทหารและคำแนะนำจากอังกฤษ อังกฤษนั้นใจกล้าหน้าด้านในการปฏิบัติต่อกษัตริย์พม่า ดังตัวอย่างเช่น อังกฤษสัญญาจะช่วยและให้รางวัลแก่หัวหน้ากะเหรี่ยงที่คิดกบฏ เมื่อหัวหน้ากะเหรี่ยงผู้หนึ่งมาเฝ้ากษัตริย์พม่าในพิธีถวายสัตย์สาบาน นายพันเอกสเลเดนก็ร่วมอยู่ในพิธีด้วย พยายามหาทางขอพบหัวหน้ากะเหรี่ยงผู้นั้น และพยายามชักชวนให้หัวหน้ากะเหรี่ยงมาเข้าทางอังกฤษ หัวหน้ากะเหรี่ยงทูลพฤติการณ์ทรยศของนายสเลเดนให้พระเจ้ามินดงทรงทราบ พระเจ้ามินดงทรงพิโรธแต่ก็มิได้คัดค้านอังกฤษแต่ประการใด ด้วยทรงทราบว่าคงไร้ผล เหตุการณ์ในแคว้นกะเหรี่ยงยิ่งเลวลงตามลำดับ และมีปัญหาขัดแย้งระหว่างกองทัพพม่าที่ปราบกบฏกับกองทัพอังกฤษที่ช่วยพวกกบฏ แม้ว่าพระเจ้า

มินดงจะทรงเสียพระพักตร์ที่อังกฤษเข้าแทรกแซงในแคว้นกะเหรี่ยง พระองค์ก็พยายามหลีกเลี่ยงการสงครามทุกวิถีทาง เพราะจะทำให้ชาวพม่าเสียหายและล้มตายลงมาก ดังนั้น เมื่อข้าหลวงใหญ่ยื่นข้อเสนอขอให้ เซอร์ดักลัส ฟอร์ไซท์ นำคณะทูตมาเจรจาเรื่องเหตุการณ์ในแคว้นกะเหรี่ยง พระเจ้ามินดงก็ตอบรับข้อเสนอนั้น

ใน ค.ศ.1875 คณะทูตเดินทางมาถึง เซอร์ฟอร์ไซท์ได้พิสูจน์ให้เห็นว่ามิได้มีความเห็นใจพม่าดังเช่นราชทูตค็อกซ์และครอฟอร์ดเคยเป็นมาก่อน เขามิได้มาเจรจา เป็นแต่เพียงมาเรียกร้องให้พระเจ้ามินดงทรงยอมรับว่าแคว้นกะเหรี่ยงทั้งหลายเป็นอิสระและเป็นกลาง แม้แต่กินหวุ่นมินจีก็รู้สึกว่าพม่าควรรบแม้ว่าจะแพ้อย่างแน่นอนก็ตาม แต่พระเจ้ามินดงทรงกล้ำกลืนความขมขื่น และทรงยอมทำสัญญาปลดปล่อยแคว้นกะเหรี่ยง ซึ่งเคยอยู่ใต้การปกครองของพม่ามาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอนุรุทไป เซอร์ฟอร์ไซท์ได้ชัยชนะโดยสมบูรณ์ แต่เขาบ่นเรื่องที่เขาต้องถอดรองเท้า เมื่อเข้าเฝ้าพระเจ้ามินดงตามประเพณีในราชสำนักพม่า ค็อกซ์และครอฟอร์ดเคยรายงานคัดค้านประเพณีพม่าดังนี้เช่นเดียวกัน ว่าเป็นประเพณีป่าเถื่อนและทำให้ชาวอังกฤษขายหน้า เซอร์ฟอร์ไซท์มิต้องทรมานร่างกายแต่อย่างใดที่ต้องใส่ถุงเท้าเดินเพราะทางเดินก็ขัดถูไว้สะอาดสะอ้าน แถมยังมีพรมปูตลอด อย่างไรก็ดี เขารายงานประท้วงอย่างรุนแรงต่อข้าหลวงใหญ่ ข้าหลวงใหญ่ก็รับไว้เป็นชนวนจะทำให้พระเจ้ามินดงต้องทรงอับอายอีก ด้วยการสั่งผู้แทนอังกฤษที่มัณฑะเลย์ว่า ถ้าจะไปเฝ้าพระเจ้ามินดงในท้องพระโรง จะต้องได้รับอนุญาตให้สวมรองเท้าเข้าไปพร้อมด้วยสะพายดาบเข้าไปด้วย นอกจากนั้น ข้าหลวงใหญ่ยังทูลให้พระเจ้ามินดงทรงทราบถึงคำสั่งที่เขามีไปถึงผู้แทนอังกฤษด้วย พระเจ้ามินดงทรงเสียพระทัยที่ข้าหลวงใหญ่พยายามหาเรื่องกับ *"ปัญหารองเท้า"* แต่ก็มิอาจทำสิ่งใดได้ เว้นแต่งดเชิญผู้แทนอังกฤษให้มาเจรจาทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการในวังหลวง ทั้งคณะเสนาบดีและประชาชนต่างพากันวิพากษ์วิจารณ์การที่พระองค์ทรงยอมตามคำเรียกร้องของอังกฤษในเรื่องแคว้นกะเหรี่ยงอยู่แล้ว ดังนั้น พระองค์จึงมิควรทรงยอมเสียชื่อต่อไปด้วยการยอมให้ผู้แทนอังกฤษเข้ามาเฝ้าในท้องพระโรงประดุจผู้พิชิต สวมรองเท้าหนังและสะพายดาบ พระเจ้ามินดงทรงหมดกำลังพระทัยแล้ว แม้ว่าพระองค์จะเสด็จอยู่ต่อมาอีกสามปี ก็อยู่ในฐานะ

ทรงประชวร และมิได้สนพระทัยเรื่องต่างๆ ในอาณาจักรอีกต่อไป

ในระหว่างสามปีนั้น พระเจ้ามินดงทรงรีรอที่จะตั้งพระโอรสองค์ใดองค์หนึ่งขึ้นเป็นรัชทายาท เพราะเกรงว่าจะถูกลอบปลงพระชนม์เสีย เจ้าชายนยองยานนั้นทรงเป็นตัวเก็งที่เห็นชัด แต่แม้ประชาชนจะชื่นชมรักใคร่ในองค์เจ้าชายนี้ แต่พระองค์ก็ทรงเป็นมิตรสนิทกับนายพันเอกสเลเดนมากไป ฝ่ายเจ้าชายเมกขระเสนาบดีอุตสาหกรรมนั้น ก็คงอยู่ในข่ายเลือกตั้งได้ แต่ก็ไม่ทรงมีพระประสงค์ในราชบัลลังก์แต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้น ยังคงเคร่งขรึมและไม่สุงสิงกับข้าราชสำนักทั่วไป ส่วนเจ้าชายตอนเชก็เป็นผู้เหมาะสมอีกผู้หนึ่ง แต่ไม่ทรงเป็นที่รู้จักในหมู่ประชาชนมากนัก ใน ค.ศ.1878 ขณะที่พระเจ้ามินดงใกล้สวรรคต พระมเหสีกับคนโปรด คือ เตียงดามินจีและกินหวุ่นมินจีร่วมกันวางแผนยึดอำนาจด้วยการยกเจ้าชายธีบอผู้ไม่มีชื่อเสียงขึ้นบนบัลลังก์ ขณะนั้นเจ้าชายธีบอทรงผนวชอยู่ ระหว่างอยู่ในสมณเพศ ก็ได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ในวัดหลายปี เจ้าชายธีบอทรงได้รับคำชวนให้สึกออกมา อภิเษกสมรสกับพระธิดาของพระมเหสี เจ้าหญิงทรงเป็นพระขนิษฐาร่วมพระบิดา ทรงเป็นผู้มีชีวิตชีวา ร่าเริง พระทัยแข็งและทะเยอทะยาน แนวปฏิบัติที่ทำให้พระราชวงศ์บริสุทธิ์ ด้วยการอภิเษกสมรสพระโอรสกษัตริย์ที่ประสูติจากพระมเหสีองค์หนึ่งกับพระธิดาที่ประสูติจากพระมเหสีอีกองค์หนึ่งนั้น เป็นของธรรมดาในประเทศตะวันออกทั้งหลาย แต่มิใช่ในประเทศพม่า ตราบจนปลายสมัยราชวงศ์อลองพญา ตามลัทธิธรรมเนียมพม่า การแต่งงานระหว่างพี่น้องแม้คนละพ่อหรือคนละแม่นั้นเป็นของที่ไม่นิยมกัน และมักห้ามการกระทำดังกล่าวด้วย ความจริงที่ว่ากษัตริย์ในปลายสมัยราชวงศ์อลองพญาคิดว่า จำเป็นต้องรักษาสายเลือดให้บริสุทธิ์ไว้ จึงเลิกกฎลัทธิธรรมเนียมโบราณเหล่านั้น เป็นการแสดงความยโสและฉาบฉวยในราชสำนัก คณะผู้วางแผนเชื่อมั่นว่า เจ้าชายธีบอจะต้องอยู่ในอำนาจตนเพราะไม่ทรงเป็นพระองค์เองเลย ทั้งขาดอิทธิพลและการสนับสนุนจากฝ่ายใดๆ ทั้งสิ้น

มีผู้วางแผนใช้พระนามกษัตริย์สั่งจับพระโอรสและพระราชวงศ์องค์อื่นๆ ผู้มีสิทธิในราชบัลลังก์ ตลอดจนครอบครัวของเจ้าเหล่านั้น เจ้านยองยานและพระอนุชาคือเจ้าชายนยองโอ๊ก ปลอมพระองค์หลบหนีไปอาศัยอยู่ในสถานทูตอังกฤษ อังกฤษรีบนำส่งลงเรือกลไฟที่มีอาวุธพร้อมไปอย่างกุ้งทันที ผู้ซื่อสัตย์ภักดี

บางคนกราบทูลพระเจ้ามินดงให้ทรงทราบถึงการจับกุมนั้น พระเจ้ามินดงทรงสั่งปล่อยเจ้านายทั้งหลาย และทรงแต่งตั้งสภาที่ปรึกษาประกอบด้วยเจ้าชายนยองยาน เจ้าชายเมกขระ และเจ้าชายตอนเช ที่รวมเจ้าชายนยองยานเข้าไปเพราะเชื่อว่าพระองค์ยังคงแอบอยู่ในบริเวณสถานทูตอังกฤษ อย่างไรก็ดีเมื่อเจ้าชายทั้งหลายพร้อมด้วยครอบครัวกำลังออกจากที่คุมขัง ผู้วางแผนก็สั่งจับกลับเข้าไปอีก เพราะได้ทราบจากแพทย์หลวงว่ากษัตริย์จะมีพระชนมายุอยู่อีกไม่กี่ชั่วโมง กษัตริย์สวรรคตในวันต่อมาดังเช่นแพทย์หลวงได้กะไว้ และสภาลุดดอรีบประกาศให้พระเจ้าธีบอขึ้นเป็นกษัตริย์ทันที ขณะเดียวกันคณะผู้วางแผนก็สั่งประหารชีวิตเจ้าชายทั้งหลายและครอบครัวที่ถูกจับไว้ ความรับผิดชอบขั้นแรกในการเกลี้ยกล่อมให้สภาลุดดอเลือกตั้งในครั้งนั้น คงเป็นฝีมือของกินหวุ่นมินจีเพราะเขาเป็นผู้มีชื่อเสียงและมีบุคลิกภาพที่อาจทำให้สภาที่ปรึกษาเข้าข้างพระเจ้าธีบอได้ ตลอดจนการฆ่าหมู่พระญาติพระวงศ์ทั้งหลายนั้น กินหวุ่นมินจีก็คงร่วมรู้เห็นด้วย เพราะเขาอาจระงับคำสั่งของพระมเหสีและผู้วางแผนคนอื่นๆ ให้ประหารชีวิตเจ้านายทั้งหมดเสียได้ เพราะพวกเขามิได้มีอำนาจตุลาการแต่อย่างใด แท้จริงการฆ่าฟันเจ้านายเหล่านั้นมิได้ใช้เพชฌฆาตอาชีพ หากแต่ใช้ทหารรักษาพระองค์ของพระมเหสีตั้งขึ้นเป็นเพชฌฆาตเฉพาะในโอกาสนั้น เนื่องจากกินหวุ่นมินจีเป็นนักการเมืองเสรี และเป็นตุลาการที่มีความรู้ จึงยากที่จะประมาณว่าเขาร่วมมือกับคณะผู้วางแผนด้วยจุดประสงค์อันใด นักวิจารณ์บางคนกล่าวว่า แม้เขาจะเป็นผู้มีความรู้ดี แต่เขาก็เป็นผู้แสวงหาอำนาจ ในขณะที่ผู้นิยมเขาอธิบายว่า เขาต้องการกษัตริย์ที่อ่อนแอไว้บนบัลลังก์ เพื่อเขาจะสามารถวางมาตรการเปลี่ยนอาณาจักรให้มีการปกครองแบบกษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ อย่างไรก็ดี ดังเช่นพระเจ้ามินดงถูกพันเอกสเลเดนซึ่งทรงไว้พระทัยทรยศต่อพระองค์ในชั่วชีวิตของพระองค์ พระองค์ก็ถูกทรยศหลังจากสวรรคตแล้วโดยกินหวุ่นมินจี ผู้ซึ่งพระองค์ทรงไว้เนื้อเชื่อพระทัยเป็นอย่างยิ่ง

ในระยะสองสามปีแห่งรัชสมัยของพระองค์ พระเจ้ามินดงทรงสามารถทำให้ราชสำนักเข้าถึงประชาชนได้ ช่วยดัดแปลงความฉาบฉวยของชีวิตในราชสำนักได้บ้าง เหตุการณ์ดังกล่าว มีผลดีต่อวรรณคดีพม่าเป็นอย่างยิ่ง *เจ้าหญิงชเลียง* ชายาคู่ใจของเจ้าชายรัชทายาทที่ถูกลอบประหารชีวิตไปได้รับมรดกทางด้านงานประพันธ์

และดนตรีจากมารดาของเธอ คือ นางพระกำนัลมยากาเล นางริเริ่มเพลงร้องและทำนองเพลงแบบใหม่ที่ทั้งคำพูดและดนตรีสะท้อนให้เห็นความสง่าและโอ่อ่า ประกอบกับความเศร้าอย่างเงียบสงบด้วย นางเขียนละครในราชสำนักเรื่องยาว ๆ ที่ทั้งเจ้าชายและเจ้าหญิงทั้งหลายต่างหลงรักและพลอดรักกัน แม้ว่าเรื่องจะเต็มไปด้วยความรักและไม่จริงจัง แต่บทสนทนาโต้ตอบมีชีวิตชีวาและรุนแรง อูปอนนยา ผู้ซึ่งต่อมาถูกประหารชีวิตเพราะเข้าร่วมในการกบฏมยินกัน ผลิตละครจำนวนมาก ที่รวมเอาละครในราชสำนักและละครทั่วไปเข้าไว้ด้วยกันในแบบพิเศษ ที่ทำให้ละครดังกล่าวนิยมเล่นกันทั่วไปทั้งในและนอกวัง ในระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามินดง นักปราชญ์คณะหนึ่งได้ร่วมกันชำระพงศาวดารหอแก้วให้ทันสมัย มีรายงานเกี่ยวกับสงครามอังกฤษ-พม่าทั้งสองครั้ง เขียนตรงไปตรงมาแบบนักประวัติศาสตร์ที่ดี และกล่าวถึงความพ่ายแพ้ของชาติไว้โดยละเอียด นอกจากนั้น ผลงานร้อยแก้วและร้อยกรองจำนวนมาก ไม่ว่าผู้เขียนจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต ก็มักเขียนขยายความเกี่ยวกับเรื่องพระไตรปิฎกเป็นส่วนมาก มีผู้นำการพิมพ์ราคาถูกเข้ามาจากอินเดีย ตลอดจนการปรับปรุงงานคมนาคม ช่วยสนับสนุนกิจกรรมทางวรรณกรรม และจัดว่าเป็นลักษณะพิเศษของคนมัณฑะเลย์ ที่อย่างน้อยก็อาจแต่งบทความทางธรรมจรรยาและโคลงกลอนสักบทสองบท ความยุ่งยากและไม่แน่นอนปลายรัชสมัยพระเจ้ามินดง ทำให้นักเขียนและกวีท้อถอย อย่างไรก็ดี ราชสำนักกลับห่างเหินไปจากประชาชนอีก หันกลับไปอยู่ในบรรยากาศที่เต็มไปด้วยความฉาบฉวยและคิดฝันกันเอง คนเลิกเอาใจใส่ว่าสิ่งใดจะเกิดขึ้นในราชสำนักบ้าง และข้าราชสำนักก็ไม่ทราบว่าอะไรจะเกิดขึ้นกับประชาชนอีกต่อไปเช่นเดียวกัน

พ่อค้าอังกฤษที่เมืองย่างกุ้ง ปรารถนาจะให้พม่าเสียเมือง เพื่อที่พวกเขาจะได้มีส่วนในความมั่งคั่งร่ำรวย จึงแสร้งทำเป็นเสียใจในการสังหารหมู่เจ้านายทั้งหลาย และพากันช่วยกระพือข่าวลือว่า กษัตริย์องค์ใหม่และข้าราชบริพารวางแผนจะฆ่านายชอว์ผู้แทนอังกฤษ นายชอว์นั้นวิพากษ์วิจารณ์การฆ่าหมู่ครั้งนั้นอยู่มาก แต่ขณะเดียวกัน เขาก็มิได้คิดว่าอังกฤษจำเป็นต้องตกใจ แต่โชคร้ายที่เขาเป็นไข้ถึงแก่กรรมไปอย่างกะทันหัน และผู้แทนอังกฤษคนต่อมาก็ไม่เหมาะสมและขลาด ประสาทหวั่นไหว เมื่อผู้แทนอังกฤษถูกฝูงชนฆ่าตายในอัฟกานิสถานเหนือประเทศอินเดีย ข้าหลวงใหญ่วิตกถึงความปลอดภัยของผู้แทนอังกฤษเป็น

ส่วนตัว จึงเรียกข้าราชการทั้งหมดกลับ และปิดสถานทูตเสีย พระเจ้าธีบอและที่ปรึกษาต่างพากันตกใจ กษัตริย์จึงรีบส่งคณะทูตไปยังข้าหลวงใหญ่ที่อินเดีย เพื่อไปแสดงสันถวไมตรีและความปรารถนาดีต่ออังกฤษ เจ้าหน้าที่อังกฤษในพม่าตอนล่างกักทูตพม่าไว้ที่เมืองตเยเมียวและไม่ยอมให้เดินทางต่อไป ด้วยเหตุว่าคณะทูตมิได้มีตราตั้งรับมอบอำนาจเต็มแต่อย่างใด เพื่อขจัดข้อคัดค้านที่ไร้เหตุผลของอังกฤษ พระเจ้าธีบอจึงพระราชทานตราตั้งให้คณะทูตมีอำนาจเต็ม ขณะที่คณะทูตรออยู่ที่เมืองตเยเมียว มีข่าวลือทั่วไปในพม่าตอนล่างว่า พม่าตระเตรียมการและวางแผนบุกดินแดนของอังกฤษ และพ่อค้าอังกฤษก็ส่งคำร้องไปยังข้าหลวงใหญ่ในอินเดียหลายครั้ง และชักชวนรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอน ให้เข้ายึดพม่าตอนบนเสีย

สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สามดูไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ทั้งเจ้าชายนยองยานและเจ้าชายนยองโอ๊กต่างได้รับอนุญาตให้กลับมายังเมืองย่างกุ้ง เพราะอังกฤษเตรียมจะยกเจ้าชายนยองยานขึ้นไว้บนราชบัลลังก์แทนพระเจ้าธีบอ และให้พม่าตอนบนเป็นดินแดนในอารักขา คณะทูตพม่ารออยู่ที่เมืองตเยเมียวเป็นเวลาหลายเดือน ในที่สุดข้าหลวงอังกฤษก็บอกว่าไม่อาจให้เดินทางต่อไปได้ ให้รีบกลับไปยังดินแดนพม่าโดยทันที แต่สงครามยังไม่เกิดขึ้นด้วยเหตุผลสองประการ คืออังกฤษกำลังวุ่นวายอยู่กับการปราบปรามอัฟกานิสถานและชนเผ่าซูลูในแอฟริกา และข้าราชการอังกฤษที่ย่างกุ้งก็ไม่สู้เชื่อถือข่าวลือต่าง ๆ ที่พวกพ่อค้าพยายามเผยแพร่ใน ค.ศ.1880 วิกฤติการณ์ก็ผ่านพ้นไป และเจ้าชายทั้งสองได้รับคำสั่งจากรัฐบาลอังกฤษให้กลับไปลี้ภัยอยู่ที่กัลกัตตา ขณะที่รอการเดินทางอยู่นั้น เจ้าชายนยองโอ๊กพระอนุชาและผู้ติดตามชาวพม่าอีกหมู่หนึ่ง พร้อมด้วยอาวุธพร้อมเพรียงซึ่งอาจได้จากอังกฤษหรือซื้อมาจากพ่อค้าอังกฤษก็ตาม พากันเดินทางจากเมืองตเยเมียวไปบุกพม่าตอนบน แต่ถูกตีโต้กลับมาและถอยทัพกลับไปกัลกัตตา กษัตริย์พม่าถือว่าเจ้าหน้าที่อังกฤษที่ย่างกุ้งเป็นผู้รับผิดชอบต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น จึงเรียกค่าเสียหาย ชดใช้ที่ชีวิตและทรัพย์สินชาวพม่าต้องสูญเสียไป เนื่องจากเจ้าชายนยองโอ๊กมาโจมตี แต่มิได้มีผู้ใดเอาใจใส่คำขอร้องนั้น นับแต่นั้นมา ก็ไม่มีเหตุการณ์ตามชายแดนอีกต่อไปตลอดรัชสมัยพระเจ้าธีบอ คำขู่ของอังกฤษที่จะบุกเข้าพม่าเสมือนวางดาบไว้เหนือพระเศียร และพระองค์ก็มิได้ทรงมีโอกาสที่จะทำสิ่งใดเลยนอกจากได้แต่ทรงตื่นตัวอยู่เสมอเท่านั้นเอง

ระหว่างที่ทั้งกษัตริย์และเสนาบดีต่างมุ่งความสนใจไปกับการที่อังกฤษจะมารุกรานพม่าอีกครั้งหนึ่งอยู่เสมอนั้น จึงเท่ากับเปิดโอกาสให้โจรผู้ร้ายในพระราชอาณาจักร เพิ่มการโจรกรรมและปล้นสะดมหนักขึ้น บรรดาสายลับและผู้สนับสนุนเจ้าชายมยินกันอย่างลับๆ ต่างพากันก่อความวุ่นวายขึ้นในอาณาจักร แม้จะมีความไม่สงบเหล่านี้ แต่การค้าในอาณาจักรก็ขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว ผลของการเปิดคลองสุเอซ ทำให้การค้าระหว่างอังกฤษกับพม่าเพิ่มขึ้นอีกห้าเท่าตัว และมาตรการที่พระเจ้ามินดงทรงกำหนดขึ้นอย่างเฉลียวฉลาดด้วยการปรับปรุงการคมนาคมนั้น ช่วยทำให้การค้าดำเนินไปได้โดยสะดวกมากขึ้น อย่างไรก็ดี ยิ่งได้ผลกำไรเพิ่มมากขึ้นเท่าใด พ่อค้าอังกฤษที่ย่างกุ้งก็ต้องการกำไรเพิ่มมากขึ้นอีกเท่านั้น ต่างพากันร้องอุทธรณ์ว่าพระเจ้าธีบอขัดขวางเส้นทางไปติดต่อกับจีนอยู่ ฝ่ายพระเจ้าธีบอและคณะที่ปรึกษาก็ต้องการควบคุมสินค้าเข้าและสินค้าออกของชาติและจัดให้เป็นการผูกขาดของกษัตริย์ สนธิสัญญาค้าขายที่นายฟิทซ์ได้รับจากพระเจ้ามินดงใน ค.ศ.1886 บรรจุข้อความที่ไม่แจ่มชัด ซึ่งควรจะได้แก้ไขหลังจากสิบปีให้หลัง แต่ก็มิได้ระบุให้ชัดเจนลงไปว่า หมายความถึงสัญญาทั้งหมดหรือเพียงแต่แก้ไขเฉพาะข้อความที่เกี่ยวข้องกับอัตราค่าภาษีธรรมเนียมที่ต้องเสียตามเขตแดน พม่าแสดงท่าทีให้เห็นว่า สนธิสัญญานั้นไม่มีผลอีกต่อไป เพราะอังกฤษได้ละเมิดสัญญานั้นด้วยการไม่ยอมให้พม่าขนอาวุธผ่านดินแดน อย่างไรก็ดี สิบปีที่กล่าวไว้ก็ได้ล่วงไปแล้ว ก็ถึงเวลาจะต้องแก้ไขสัญญาแล้ว ดังที่คาดการณ์กันไว้ พ่อค้าอังกฤษที่เมืองย่างกุ้งเอะอะขึ้นถึงเรื่อง "การรุกรานของพม่า" ความตึงเครียดคลี่คลายลงเมื่อตั้งลอร์ดไรปอนเป็นข้าหลวงใหญ่ หลังจากข้าหลวงเก่าปลดเกษียณอายุไป และบุคคลผู้นี้เป็นนักการเมืองประเภทเสรีนิยมที่เห็นใจต่อการอธิบายความในสัญญาของพม่า พระเจ้าธีบอทรงจัดส่งคณะทูตไปพบข้าหลวงใหญ่ตามคำเชิญของเขา ใน ค.ศ.1881 แต่การเจรจาต้องหยุดชะงักลงเช่นเคย เพราะพม่าขอร้องให้มีการติดต่อโดยตรงกับราชสำนักเซนต์เจมส์

ความล้มเหลวในการเจรจากับอังกฤษนั้นทำให้อิทธิพลของกินหวุ่นมินจีในราชสำนักซึ่งค่อยๆ ลดลงอยู่แล้วได้หมดสิ้นไป แผนการของกินหวุ่นมินจีที่จะทำให้พระเจ้าธีบอเป็นหุ่นเชิดดูไร้ผล เพราะพระราชินีศุภยาลัตคุมอำนาจอันเข้มแข็งอยู่เหนือกษัตริย์ผู้อ่อนแอ พระนางทรงมีความทะเยอทะยาน ทรงมีความ

เชื่อมั่นตามวัยของคนหนุ่มสาว ในไม่ช้าพระนางก็เลิกฟังคำแนะนำของพระมารดาและกินหวุ่นมินจี คนที่ยังพอมีอิทธิพลเหนือพระนางบ้างก็คือ ตะแคงดามินจี ทำให้เกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างกินหวุ่นมินจีกับตะแคงดามินจี กินหวุ่นมินจีเชื่อว่าอังกฤษจะยอมให้มีการแก้ไขสนธิสัญญาหากติดต่อให้ถูกวิธี แต่ตะแคงดามินจีคัดค้านและปรากฏว่าเขาเป็นผู้ถูกต้อง กินหวุ่นมินจีเป็นฝ่ายผิด ตะแคงดามินจีจึงเสนอให้พระราชินีเป็นผู้คัดเลือกคณะทูตที่ส่งไปอิตาลี เยอรมนี และฝรั่งเศส ผู้สนับสนุนเจ้าชายมยินกันอยู่ลับๆ จึงตัดสินใจว่าควรจะดำเนินการเกี่ยวกับราชบัลลังก์ จึงเตรียมแผนกบฏ แต่ก็มีผู้พบแผนนั้นเสียก่อน เมื่อการเจรจาแก้ไขสัญญากับลอร์ดไรปอนไม่บังเกิดผล ก็ทำให้พระราชินีมั่นพระทัยว่า ผู้แทนอังกฤษมีส่วนในแผนการที่จะยกเจ้าชายมยินกันขึ้น เพื่อให้มีกษัตริย์ที่อังกฤษพอใจกว่าพระเจ้าธีบอ ทั้งหมดนี้ทำให้เหตุการณ์เลวลง และใน ค.ศ.1883 คณะทูตพม่าก็เตรียมตัวเดินทางไปยุโรป

ฝ่ายอังกฤษสงสัยในจุดมุ่งหมายของพม่าแล้วแต่เริ่มแรก ยิ่งกว่านั้นก็เกรงว่าฝรั่งเศสจะเข้ามาในแดนพม่าที่สงวนไว้ เพราะฝรั่งเศสเสียดินแดนในส่วนอื่นๆ ของโลกให้แก่อังกฤษมาแล้ว ก็มาตั้งนโยบายรุกรานแบบรวบรัดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อังกฤษบอกกล่าวฝรั่งเศสและมหาอำนาจในยุโรปอื่นๆ ว่าอังกฤษสนใจพม่าเป็นพิเศษแต่รู้สึกว่าต้องระวังรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสผู้สามารถและเจ้าเล่ห์ คือนายเอม จูลส์ เฟอรี่ มาถึงตอนนี้ เจ้าชายมยินกันเกิดหายไปจากที่กักกันในพาราณสี และไปปรากฏตัวขึ้นที่ดินแดนในความคุ้มครองของฝรั่งเศสที่จันทรนคร ราชสำนักพม่าเชื่อมั่นว่าเจ้าชายคงหนีและเดินไกลไปยังดินแดนของฝรั่งเศสไม่ได้ หากมิได้รับคำอนุญาตและความช่วยเหลือจากอังกฤษ ดังนั้นการปรากฏตัวของเจ้าชายขึ้นในดินแดนฝรั่งเศส จึงมีเจ้าหน้าที่อังกฤษเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเพื่อหยามน้ำหน้ารัฐบาลฝรั่งเศส และกีดกันมิให้ทูตพม่าไปฝรั่งเศส อย่างไรก็ดีพระราชินียังโปรดให้ทูตออกเดินทาง แต่สั่งมิให้คณะทูตยุ่งเกี่ยวกับเรื่องการเมืองแต่อย่างใด ในระหว่างไปเจรจาสนธิสัญญาเพื่อมิตรภาพและการค้ากับชาติมหาอำนาจต่างๆ ในยุโรปครั้งนี้

เมื่อคณะทูตไปถึงปารีส ก็เปิดการเจรจาหาทางเพิ่มเติมสนธิสัญญาค้าขายที่กินหวุ่นมินจีตกลงไว้ ใน ค.ศ.1873 คณะทูตอยู่ในฝรั่งเศสหลายเดือน ทำให้

อังกฤษสงสัยเป็นอย่างยิ่ง ความชักช้าของคณะทูตสืบเนื่องมาจากการระมัดระวังและพยายามค้านข้อเสนอที่จะกระทบกระเทือนถึงอิสรภาพของอาณาจักรพม่า ตัวอย่างเช่น ทูตพม่าคัดค้านข้อเสนอของรัฐบาลฝรั่งเศส ในอันที่จะให้กงสุลฝรั่งเศสในพม่ามีสิทธิทางกฎหมายเหนือคนถือสัญชาติฝรั่งเศสในอาณาจักรพม่า ทูตอังกฤษในปารีสจ้องดูความเคลื่อนไหวของคณะทูตพม่าอย่างไม่พอใจ และรีบบอกเสนาบดีต่างประเทศฝรั่งเศสอย่างไม่เกรงใจว่ารัฐบาลอังกฤษจะประท้วงหากข้อระบุในสัญญาจะมีข้อแม้อื่นนอกเหนือไปจากการค้าแต่เพียงอย่างเดียว สนธิสัญญานั้นตกลงลงนามกันในเดือนมกราคม ค.ศ.1885 ข้อความทั้ง 20 ข้อที่บรรจุอยู่ในสัญญานั้นเป็นเรื่องการค้าโดยเฉพาะ นอกจากที่เกี่ยวกับการส่งนักโทษข้ามเขตแดน คณะทูตก็เดินทางต่อไปถึงเนเธอร์แลนด์ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จในการทำสนธิสัญญาใดๆ แต่การเจรจาได้ผลดีในประเทศเยอรมนี ได้ลงนามสนธิสัญญาการค้า สันติภาพและมิตรภาพระหว่างกัน พ่อค้าอังกฤษในกรุงย่างกุ้งกระจายข่าวข้อสัญญาทางทหารลับๆ ในสนธิสัญญากับฝรั่งเศส แต่แล้วพวกเหล่านี้ก็สงบปากคำไป เมื่อนายเฟอรี่ถูกบังคับให้ลาออกจากตำแหน่ง และรัฐบาลฝรั่งเศสก็ยังมิได้ให้สัตยาบันสัญญาที่ทำกับพม่า คณะทูตพม่าเดินทางกลับมายังกรุงมัณฑะเลย์ด้วยความรู้สึกผิดหวัง ที่ได้รับความสำเร็จอันถาวรเพียงประการเดียว คือ การตั้งสถานทูตพม่าที่กรุงปารีส

ในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1885 พ่อค้าอังกฤษที่เมืองย่างกุ้งเผยแพร่ข่าวลือที่แพร่สะพัดอีก พ่อค้าเหล่านั้นเชื่อว่าความลับที่ระบุในสนธิสัญญานั้น คือ ฝรั่งเศสได้รับสัมปทานที่สำคัญถึงสี่ประการ คือ ให้บริษัทการค้าฝรั่งเศสเช่าบ่อทับทิมให้ผู้เชี่ยวชาญฝรั่งเศสควบคุมการไปรษณีย์โทรเลขของพม่า ให้สร้างทางรถไฟผ่านแคว้นไทยใหญ่ต่างๆ เชื่อมอินโดจีนของฝรั่งเศสกับกรุงมัณฑะเลย์ และให้ตั้งบริษัทเดินเรือฝรั่งเศสขึ้นในลุ่มแม่น้ำอิระวดี ข่าวลือต่างๆ ล้วนแต่เป็นข่าวเท็จทั้งสิ้น เพราะบ่อทับทิมนั้นเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ พระเจ้าธีบอมิอาจยกให้ได้โดยไม่กลัวเสียพระเกียรติยศในหมู่ประชาชน การไปรษณีย์โทรเลขก็กำลังเฟื่องฟูดีจนเป็นที่ภูมิใจของชาติอยู่ในเวลานั้น ส่วนการสร้างทางรถไฟเชื่อมอาณาจักรพม่ากับอินโดจีนก็เกือบเป็นไปไม่ได้ เพราะดินเป็นชั้น และเรือกลไฟฝรั่งเศสก็มิอาจหวังจะผ่านบริเวณที่อังกฤษควบคุมในลุ่มแม่น้ำอิระวดีตอนล่างได้ พ่อค้าอังกฤษ

ที่เมืองย่างกุ้งส่งโทรเลขด่วนถึงสมาคมพ่อค้าต่างๆ ในหมู่เกาะอังกฤษ ขอร้องให้ก่อความวุ่นวายให้พระเจ้าธีบอหลุดจากบัลลังก์ แต่ข้าราชการอังกฤษในพม่าตอนล่างรวมทั้งตัวผู้แทนข้าหลวงใหญ่เอง ยังมิสู้เชื่อข่าวลือนั้น นายเซอวาลิเอ อาเดรดีโนจะเป็นผู้ชี้ชะตากรรมของพม่า

ชายหนุ่มผู้นี้ได้รับการแต่งตั้งสามตำแหน่งต่างๆ กัน คือ เป็นกงสุลอิตาเลียนประจำราชสำนักพม่า เป็นผู้แทนของบริษัทการค้าบอมเบย์เบอร์มาในอาณาจักรพม่า และเป็นหัวหน้านักสืบอังกฤษที่กรุงมัณฑะเลย์ เขามีเอกสารซึ่งอ้างว่าเป็นสำเนาจดหมายของเสนาบดีต่างประเทศฝรั่งเศส คือ นายเฟอรี่ ขณะที่คณะทูตพม่าไปเยือนกรุงปารีสเพื่อเจรจาข้อตกลงต่างๆ ในจดหมายนั้นระบุว่านายเฟอรี่สัญญาจะนำอาวุธจากตังเกี๋ยมาช่วยอาณาจักรพม่า พ่อค้าพม่าที่ย่างกุ้งจึงรวมกันประท้วงว่ากษัตริย์พม่าทรยศ แม้แต่ในกรุงลอนดอน รัฐบาลอังกฤษก็ไม่พอใจ และพยายามหาทางให้เจ้าชายมยินกันเป็นผู้ครองราชบัลลังก์พม่าต่อ แม้ว่าพระองค์จะอยู่ในมณฑลอินเดียของฝรั่งเศสก็ตาม แต่ในเวลานั้น ฝรั่งเศสนำเจ้าชายมยินกันไปยังเมืองไซ่ง่อน เตรียมพระองค์ให้เข้าบุกรุกดินแดนพม่าจากด้านอินโดจีนฝรั่งเศส หรือแม้แต่จากไทยถ้าหากไทยยินยอม รัฐบาลอังกฤษขอให้ทูตฝรั่งเศสในลอนดอนอธิบายเรื่องจดหมายของเฟอรี่ เมื่อได้รับคำอธิบายแล้ว จึงเข้าใจว่าฝรั่งเศสมิได้มีจุดมุ่งหมายที่องค์พระเจ้าธีบอแต่ประการใดและข่าวลือในข้อยินยอมในสัญญาลับก็ไม่เป็นความจริง เป็นการยากที่จะเข้าใจว่า เหตุใดอังกฤษจึงวุ่นวายกับสำเนาจดหมายของนายเฟอรี่ ซึ่งลงวันที่เมื่อเจ็ดเดือนที่แล้วมา และขณะนั้นนายเฟอรี่ก็หมดอำนาจแล้ว หากเอกสารดังกล่าวมีจริง ก็เป็นเอกสารการเมืองที่ล้าสมัยแล้ว

ในท่ามกลางความตื่นเต้นเหล่านี้ สภาลุดดอออกแถลงการณ์การตัดสินคดีที่ยืดเยื้อมานาน เกี่ยวกับบริษัทการค้าบอมเบย์เบอร์มา ซึ่งเป็นผู้ควบคุมสินค้าออกประเภทไม้สักของพม่า บริษัทนั้นมิได้ประกอบกิจการแต่เพียงในป่าต่างๆ ในดินแดนพม่าของอังกฤษเท่านั้น แต่ยังเข้าไปในป่าต่างๆ ข้ามเขตแดนไปในพม่าตอนบนอีกด้วย โดยทำสัญญาเป็นระยะๆ กับกษัตริย์ คดีฟ้องร้องที่ขึ้นมาถึงสภาลุดดอนั้น มิได้มาจากกษัตริย์พม่า แต่มาจากชาวป่าบางพวก ที่เรียกเงินค่าชดใช้จากบริษัทในจำนวนเต็มของราคาซุงที่ส่งให้บริษัท ศาลพบว่า รายการทั้งหมด

ที่คู่ความเสนอขึ้นมาขัดแย้งกัน และไปขอสำเนารายงานจากบริษัทป่าไม้ที่เมืองตองอูเอง บริษัทป่าไม้ได้รับอนุญาตจากข้าหลวงอังกฤษในพม่าตอนล่างให้ส่งสำเนาให้เป็นทางการ และได้รับความยินยอมจากคู่ความทั้งสองฝ่าย ศาลตัดสินจากรายงานเหล่านั้น จึงพบว่า บริษัทยังติดหนี้เจ้าของป่าไม้อยู่เป็นจำนวนเงิน 33,333 ปอนด์ เนื่องจากการจ่ายเงินครั้งก่อนมีบัญชีไม่ถูกต้อง ศาลยังพบอีกว่า บริษัทได้ใช้บัญชีที่ไม่ถูกต้องนั้นในการประเมินภาษีรายได้ถวายกษัตริย์ เพราะเสียภาษีไม่ครบตลอดมา ยังมีจำนวนเงินที่ยังไม่ได้จ่ายอีกถึง 36,666 การเสียภาษีไม่ถูกต้องจะต้องถูกปรับเป็นจำนวนสองเท่าของเงินภาษีที่จะต้องเสียและสภาลุดดอตัดสินให้บริษัทจ่ายเงินให้สำนักงานพระคลังข้างที่กษัตริย์เป็นจำนวน 73,333 ปอนด์

ตามตัวบทกฎหมายพม่าและวิธีการตัดสินนับว่าไม่มีข้อบกพร่อง ข้าหลวงอังกฤษในพม่าตอนล่างให้ความเห็นว่า คำตัดสินของศาลดูยุติธรรมดี แม้จำนวนค่าปรับจะสูงอยู่มากก็ตาม แม้จะมีส่วนพัวพันอยู่ด้วย เขาก็มิได้ติดใจปัญหาจำนวนเงินที่เจ้าของไม้เรียกร้องนั้น หรือค่าปรับสองเท่าของจำนวนภาษี แต่พ่อค้าอังกฤษที่เมืองย่างกุ้งถือเอาการตัดสินนั้นเป็นโอกาสก่อความยุ่งยากต่อไป เพื่อนำเอาพม่าเข้ามาไว้ในอารักขา นายเซอวาลิเอ อาเดรดีโน ผู้เป็นผู้แทนที่ได้รับเสนอชื่อร่วมกันกับผู้จัดการบริษัทสองนาย ให้เป็นจำเลยในคดีนี้ ก็แสดงบทของเขาทันที เขาได้สำเนาคำตัดสินซึ่งรอการส่งเป็นทางการจากนักสืบในราชสำนักผู้หนึ่ง จึงตั้งใจจะช่วยบริษัทมิให้ต้องจ่ายเงินตามคำสั่งของศาล เขาจึงคิดแผนการกระตุ้นความคิดเห็นของชาวอังกฤษทั่วไปให้ต่อต้านกษัตริย์ เขาเก็บสำเนารายงานการตัดสินไว้ต่างหาก และปลอมสำเนาจดหมายของนายเฟอรี่ส่งให้เจ้าหน้าที่อังกฤษที่เมืองย่างกุ้ง ข้าหลวงใหญ่คนใหม่ที่อินเดีย คือ ลอร์ดดัฟเฟอริน ปรารถนาจะผนวกอาณาจักรพม่าเข้ากับจักรวรรดิอินเดียของอังกฤษ เรียกร้องให้กษัตริย์พม่าส่งเรื่องการปรับบริษัทมาให้อนุญาโตตุลาการ และเติมข้อแม้ว่า จะต้องมีอนุญาโตตุลาการแต่เพียงคนเดียว ซึ่งลอร์ดดัฟเฟอรินจะเป็นผู้แต่งตั้งขึ้นเอง ขณะที่กษัตริย์พม่าทรงลังเลต่อการตัดสินใจกับข้อเสนอประหลาดนี้ พ่อค้าอังกฤษที่ย่างกุ้งก็ได้ฉลองชัยชนะกันแล้ว และพากันกล่าวอย่างเปิดเผยว่า ลอร์ดดัฟเฟอรินคงจะตั้งเจ้าชายนยองยานครองบัลลังก์พม่า แม้ว่าข้าราชการอังกฤษที่ย่างกุ้งจะคิดว่าเรื่องดังกล่าวคงจะตกลงเจรจากันได้ ทั้งรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนและข้าหลวงใหญ่

ต่างตกลงใจจะยื่นคำขาดต่อพระเจ้าธีบอ

คำขาดนั้นประกอบด้วยข้อเรียกร้องต่อไปนี้

1. กษัตริย์จะต้องรับทูตพิเศษจากข้าหลวงใหญ่มาระงับข้อพิพาทเกี่ยวกับค่าปรับที่บริษัทได้รับคำสั่งให้จ่าย และจะต้องต้อนรับทูตโดยปราศจากพิธีการที่น่าอับอายทั้งหลาย

2. ให้เก็บประกาศตัดสินเรื่องความเสียหายของบริษัทไว้ชั่วคราว จนกว่าทูตพิเศษจะได้ตกลงกรณีพิพาทใหม่

3. กษัตริย์ต้องรับผู้แทนข้าหลวงใหญ่ให้มาพักอยู่ที่กรุงมัณฑะเลย์ และอนุญาตให้มีทหารอังกฤษเป็นกองเกียรติยศ ประกอบด้วยทหาร 1,000 คน และเรือกลไฟมีอาวุธโดยพร้อมเพรียง

4. กษัตริย์ต้องจัดความสะดวกให้อังกฤษอย่างเหมาะสม เพื่อให้อังกฤษเปิดความสัมพันธ์ค้าขายกับจีนผ่านดินแดนพม่า

5. กษัตริย์ควรดำเนินการติดต่อกับต่างประเทศด้วยคำแนะนำและควบคุมของข้าหลวงใหญ่

อีกนัยหนึ่ง คำขาดนั้น ทำให้กษัตริย์ต้องรับฐานะเท่ากับมหาราชาในอินเดีย พระเจ้าธีบอไม่มีทางเลือก จำเป็นต้องปฏิเสธคำขาดนั้น เพราะไม่ว่าพระองค์จะรับหรือปฏิเสธ พม่าก็คงสูญเสียเอกราชอยู่ดี เมื่อต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ดังกล่าว พระองค์ทรงแสดงขัตติยมานะให้ปรากฏ พระองค์และคณะองคมนตรีหวังว่าชุมนุมชนนานาชาติของชาติอิสระจะให้ความช่วยเหลือทางด้านขวัญแก่คนพม่าและช่วยให้อาณาจักรพม่ารอดอยู่ได้

อย่างไรก็ดี กษัตริย์ส่งคำตอบมีข้อความดังต่อไปนี้

1. ไม่จำเป็นต้องมีทูตพิเศษเพื่อต่อรองคำตัดสินของสภาลุดดอ เพราะคดีของบริษัทได้ตัดสินตามขบวนการยุติธรรม และเที่ยงตรงตามกฎหมายของพม่า

2. คำร้องเรียนให้พิจารณาคำตัดสินใหม่ยังคงอยู่ และขณะที่กษัตริย์รอให้บริษัทเสนอความเห็น ยังคงรักษาคำตัดสินเดิมไว้ทุกประการ

3. ผู้แทนถาวรของอังกฤษที่กรุงมัณฑะเลย์จะได้รับการต้อนรับอย่างดียิ่ง

4. กษัตริย์ทรงพร้อมเสมอที่จะช่วยอังกฤษส่งเสริมการค้ากับจีนผ่านดินแดนพม่า

5. ตามความเข้าพระทัยของกษัตริย์ เหตุการณ์ภายนอกและภายในราชอาณาจักรอิสระ ยังคงจัดการและควบคุมโดยรัฐนั้นโดยเฉพาะ ดังนั้น กษัตริย์ขอแนะนำว่า ข้อเสนอของอังกฤษในอันที่จะดูแลการติดต่อภายนอกอาณาจักรนั้นควรเสนอต่อฝรั่งเศส เยอรมนี และอิตาลี ซึ่งทั้งพม่าและอังกฤษต่างมีความสัมพันธ์ทางการทูตด้วยกันทั้งสองฝ่ายให้ชาติเหล่านั้นพิจารณาด้วย

ข้าหลวงใหญ่มิเคยคาดคิดว่า กษัตริย์จะยอมรับข้อเรียกร้องอันรุนแรงเช่นนั้น และได้สั่งให้กำลังทัพอังกฤษมารวมกันอยู่อย่างกะทันหันที่เมืองตเยเมียว คำขาดนั้นจะยืดไปถึงเที่ยงคืนในวันที่ 10 พฤศจิกายน ลอร์ดดัฟเฟอรินได้รับคำตอบจากพม่าแค่ 6 วันก่อนถึงวันกำหนด อย่างไรก็ดี กองทหารฉุกเฉินก็รวมกันอยู่ที่เมืองตเยเมียว และในเรือลำหนึ่ง มีผู้เห็นเจ้าชายองค์หนึ่งสวมเครื่องราชขัตติยาภรณ์และแวดล้อมไปด้วยผู้คนแต่งตัวเป็นเสนาบดีและข้าราชสำนักข่าวลือกระจายไปทั่วลุ่มแม่น้ำอิระวดีว่า เจ้าชายนยองยานมากับกองทหารกองนั้นพร้อมที่จะขึ้นครองบัลลังก์ มีคำสั่งลับๆ มายังแม่ทัพพม่าตามป้อมต่างๆ ตลอดลำแม่น้ำ อ้างว่ามาจากกินหวุ่นมินจี ห้ามต่อต้านกองทัพอังกฤษ เพราะช่วยสนับสนุนเจ้านยองยานขึ้นมา เมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายนมาถึงและผ่านไป กองทัพก็ยังคงอยู่ที่เมืองตเยเมียวประหนึ่งรอคำสั่งของกินหวุ่นมินจีจะมาถึงกองเรือในแม่น้ำในความเป็นจริง เจ้านยองยานได้ทิวงคตที่กัลกัตตาไม่กี่สัปดาห์ก่อนหน้านั้น และอังกฤษปิดข่าวมิให้ประชาชนทราบ ในที่สุดในวันที่ 17 พฤศจิกายน กำลังทัพก็เคลื่อนจากเมืองตเยเมียวมาชายแดน แต่ในระหว่างนั้น ข้าราชการพม่าได้ทราบโดยเผอิญว่าชายหนุ่มบนเรือนั้นมิใช่เจ้าชาย แต่เป็นเสมียนในสำนักงานข้าหลวงอังกฤษที่แต่งตัวปลอมมาให้ดูคล้ายเจ้าชายนยองยาน บัดนี้ข้าราชการพม่าสงสัยว่าคำสั่งที่ห้ามต่อสู้อังกฤษนั้นจะเป็นคำสั่งที่แท้จริงหรือไม่เขาจึงส่งข่าวขึ้นไปตามลำแม่น้ำ รายงานให้แม่ทัพทราบความจริงแต่รายงานก็มาถึงช้าไปเสียแล้ว

ตัวเขาเองพยายามอย่างสุดความสามารถ ขณะอยู่ที่ป้อมมินหละที่จะกันกองทัพอังกฤษมิให้รุกต่อไป แต่หลังจากการรบที่ดุเดือด เขาก็ถูกฆ่าตาย และอังกฤษก็ทำลายป้อมค่ายหมด อังกฤษจึงไม่พบกำลังต่อต้านเลยจนถึงกรุงอังวะ ทูตสันติภาพจากพระเจ้าธีบอจึงมาพบขอสงบศึก แต่แม่ทัพอังกฤษเรียกร้องให้ยอมแพ้โดยปราศจากเงื่อนไข ซึ่งกษัตริย์จำต้องยินยอม อย่างไรก็ดี แม่ทัพที่ป้อม

อังวะซ้อมยิงปืนไปถูกกองทัพอังกฤษที่บุกเข้ามา พระเจ้าธีบอส่งพระบัญชาด่วนให้เขาสงบไว้ก่อน แต่แม่ทัพขอให้มีลายพระหัตถ์สั่งมา ยืนยันว่าได้รับแต่คำสั่งปะปนกันตลอดวัน พระเจ้าธีบอจึงส่งพระบรมราชโองการเป็นลายลักษณ์อักษรลงมา ทำให้เรืออังกฤษแล่นผ่านอังวะไปถึงกรุงมัณฑะเลย์ได้ ทหารยกกองทัพขึ้นเข้าล้อมพระราชวังหลวงไว้ วันนั้นเป็นวันที่ 28 พฤศจิกายน อังกฤษได้ชัยชนะที่ไม่น่าภูมิใจนัก และสงครามก็กินเวลาเพียง 11 วัน

ในเช้าวันต่อมากษัตริย์และพระราชินีเสด็จออกท้องพระโรงเป็นครั้งสุดท้ายในท้องพระโรงลงรักปิดทองอันกว้างใหญ่ในพระราชอุทยาน รอการเข้าเฝ้าของแม่ทัพอังกฤษ คือ นายพลเอกเปรนเดอกาสท์ ไม่ช้านักนายพลเอกเปรนเดอกาสท์และนายพันเอกสเลเดนเข้ามาเฝ้าอย่างเอะอะ สวมเครื่องแบบสีแดง ในท่ามกลางความสงบเงียบ ข้าราชสำนักมิอาจผ่านสายตาจากความเปลี่ยนแปลงในตัวนายพันเอกสเลเดนได้ กิริยาที่ชวนให้คนรักใคร่เอ็นดูเปลี่ยนไปเป็นทีท่าของผู้ชนะ พระเจ้าธีบอทรงถอนพระอัสสาสะ ทรงตระหนักดีว่า พระองค์จะทรงหวังเมตตาจากผู้พิชิตนั้นไม่ได้ นายทหารอังกฤษแสดงคารวะแต่เข้มงวด และถวายเวลาให้กษัตริย์และราชินี 45 นาที เพื่อเตรียมการเสด็จโดยถูกเนรเทศไปยังฝั่งตะวันตกของอินเดีย ขณะที่เจ้าพนักงานกำลังรีบเก็บฉลองพระองค์และเพชรพลอยอันมีค่า กษัตริย์ทรงขออนุญาตนายทหารอังกฤษที่จะออกจากเมืองเป็นทางการ จะทรงช้างหรือวอก็ได้ แต่นายพลเอกเปรนเดอกาสท์ต้องการหยามน้ำหน้าพระเจ้าธีบออย่างเห็นได้ชัด จัดรถกูบเทียมโคสองตัวมาให้กษัตริย์และราชินีทรงออกจากวัง

ราษฎรต่างพากันมายืนเรียงรายเต็มทุกถนน ประชาชนจำนวนมากมิเคยเห็นองค์พระเจ้าธีบอมาก่อน ด้วยเห็นว่าพระองค์สูงสุดเอื้อม และไม่สู้เป็นที่รู้จักในหมู่ประชาชน ด้วยพระองค์มิค่อยเสด็จออกนอกวัง ทันใดนั้น ประชาชนตระหนักว่าตนต้องสูญเสียเอกราชของชาติ และพระเจ้าธีบอทรงถูกเนรเทศ ภาพที่เห็นเป็นภาพของชายร่างเล็ก ท่าทางสง่า สิ้นหวัง ถูกเหยียดหยามและพระพักตร์ซีดขาวประทับเกวียนธรรมดา แวดล้อมด้วยทหารไว้หนวด ตัวโต สวมเสื้อแดงจำนวนหลายร้อย เป็นเหตุให้ประชาชนซึ่งพระเจ้าธีบอไม่เคยทรงรู้จักมาแต่ก่อนเลย ต่างจับใจในองค์พระเจ้าธีบอเป็นอย่างยิ่ง ผู้หญิงจำนวนมากต่างทุ่มตัวลงครวญคร่ำร่ำไห้กับพื้นดิน และผู้ชายต่างพากันออกจากเมือง พร้อมด้วย

อาวุธเท่าที่ตนแสวงหาได้ ที่นอกเมือง มีหัวหน้าไทยใหญ่ผู้ซื่อสัตย์ พร้อมด้วยกองทหารที่คัดเลือกแล้วจำนวนหนึ่ง รอคอยจะช่วยเจ้าเหนือหัวของตนจากเงื้อมมืออังกฤษ แต่กองทหารอังกฤษที่แวดล้อมองค์กษัตริย์อยู่ถึงสองชั้น ทำให้พวกไทยใหญ่มิอาจดำเนินตามแผนได้ หนุ่มวัยรุ่นบางพวกปาก้อนอิฐก้อนหินใส่ทหาร แต่นายทหารอังกฤษพยายามเลี่ยงการจลาจล รีบนำขบวนกษัตริย์ไปถึงกองเรือในเวลาเย็น เชิญเสด็จกษัตริย์และข้าราชบริพารจำนวนน้อยลงเรือใหญ่อย่างเร่งรีบล่องลงไปปากแม่น้ำ และข้ามมหาสมุทรไปยังริมฝั่งบอมเบย์ในอินเดีย ซึ่งกษัตริย์เสด็จสวรรคต ณ ที่นั้นใน ค.ศ.1916

รัชสมัยของพระเจ้าธีบอไม่มีการพัฒนาวรรณคดีที่สำคัญแต่ประการใด นอกเหนือไปจากโคลงกลอนที่พังคล้ายเพลงเศร้าไม่กี่บท อย่างไรก็ดี ในขณะที่พม่าตอนล่างอยู่ใต้การปกครองของคนต่างชาติ มีแบบวรรณคดีเกิดขึ้นใหม่สองแบบ คือ ละครที่เสื่อมแล้วและนิยายของพระสงฆ์ ความเศร้าโศกของประชาชนที่เสียเมืองไป ทำให้มีจำนวนบทละครใหม่ๆ เพิ่มขึ้นบ้าง ไม่มีนักเขียนบทละครที่มีคุณค่าเทียบเท่า อูขิ่นอู หรือ อู่ปอนนยา ปรากฏอีก แต่นักเขียนบทละครรุ่นใหม่มีโอกาสดีมากกว่า นอกจากมีการแสดงบทละครเหล่านั้นบนเวทีแล้ว ยังพิมพ์ลงในกระดาษราคาถูกๆ ขายประชาชนที่นิยม ละครทุกเรื่องมีฉากยาวๆ ที่กษัตริย์เสด็จออกท้องพระโรงให้คณะเสนาบดีเฝ้า แสดงออกซึ่งท่าทีที่จับใจ ในการเข้าเฝ้าในสมัยที่กษัตริย์และราชสำนักกำลังดำเนินไปสู่ความสิ้นอำนาจ บรรยากาศของละครเหล่านั้นคล้ายกับบรรยากาศแห่งความมืดมนและโศกเศร้า ชนิดที่แฝงอยู่ในละครสมัยจาโคบิ่นในอังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่ 17

ในทางตรงข้าม นิยายของพระสงฆ์มีลักษณะร่าเริงและมองโลกในแง่สนุกสนาน ผู้เริ่มวิธีการประพันธ์แบบใหม่นี้ คือ *สิงกะซาร์ชะยาดอ* ผู้เป็นพระราชาคณะมีชื่อในสมัยพระเจ้ามินดง ท่านเดินทางมายังพม่าตอนล่างก่อนพระเจ้ามินดงสวรรคต ด้วยจุดมุ่งหมายจะตระเตรียมชาวพม่าให้เผชิญกับข่าวร้ายที่จะต้องเสียเมืองและเสียสถาบันส่วนมากไปอย่างช่วยไม่ได้ นับตั้งแต่พระเจ้ามินดงส่งคณะทูตมาสวมยอดฉัตรใหม่บนเจดีย์พระเกศธาตุแล้ว ประชาชนชาวพม่าตอนล่างได้เกิดความรู้สึกที่จะยึดเอากษัตริย์ที่มัณฑะเลย์เป็นผู้ปกปักรักษาพระศาสนาและวิถีทางชีวิตของคน แต่ขณะที่พระเจ้ามินดงใกล้สวรรคต ไม่ว่าใครจะได้รับเลือก

เป็นกษัตริย์ต่อมา วันเวลาของกษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ถูกกำหนดให้สั้นลงแล้ว เรื่องเล่าอันครึ้นเครงของ *สิงกะซาร์ชะยาดอ* เน้นให้เห็นว่า การเสียเมืองพม่าครั้งสุดท้ายมิได้หมายความว่าพุทธศาสนาและประเพณีพม่าแต่โบราณจะต้องสูญหายไป หากประชาชนจะช่วยกันรักษาไว้ เรื่องต่างๆ นั้นให้ภาพพจน์ชีวิตสังคมพม่าในระยะที่อังกฤษเริ่มเข้ามามีชัยชนะ ขณะเดียวกันก็เสริมพลังความกล้าหาญและความมั่นใจแก่ปวงชนผู้ยากไร้ด้วย

เซอร์ฮิวเบิร์ต รานซ์ กับนายพลอองซาน
ในการเจรจาเพื่อเอกราชของพม่าหลังสงครามโลกครั้งที่ 2
(ภาพจาก F. S. V. Donnison, *Burma,* 1970)

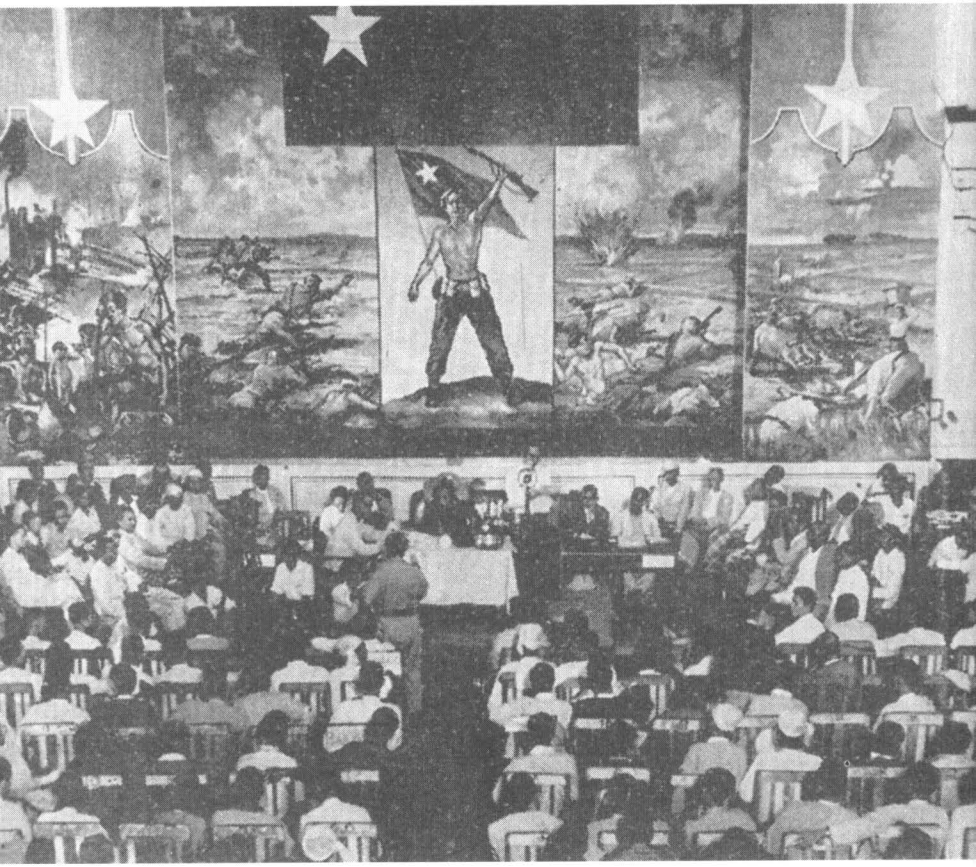

การประชุมสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน
(Anti-Fascist People's Freedom League : A.F.P.F.L.)
เมื่อ 20-23 พฤษภาคม พ.ศ.2490/ค.ศ.1947
(ภาพจาก *Burma's Fight for Freedom : Independence Commemoration.*)

อูอองซานกำลังปราศรัยในงานปีใหม่ของชาวกะเหรี่ยงปี ค.ศ.1946-47 โดยกล่าวว่า "ที่ข้าพเจ้าอยู่ที่นี่ในวันนี้ ไม่ใช่ในฐานะเพื่อนเท่านั้น แต่ในฐานะสมาชิกครอบครัวของพวกท่านอีกด้วย" ซึ่ง "จิตวิญญาณแห่งความเป็นสมาชิกในครอบครัวเดียวกันนี้ต้องแผ่ไปทั่วประเทศพม่า"

(ภาพจาก *Burma's Fight for Freedom : Independence Commemoration.*)

บทที่ 12

การกู้เอกราช ค.ศ.1886-1948

หลังจากขจัดพระเจ้าธีบอแล้ว ในขั้นแรก ลอร์ดดัฟเฟอรินมีความคิดจะยกคนของเขาขึ้นครองบัลลังก์ที่ว่างอยู่ และให้พม่าเป็นอาณาจักรในอารักขาของอังกฤษ อย่างไรก็ดี ในที่สุดเขาก็ตัดสินใจผนวกดินแดนทั้งหมดเข้าด้วยกัน และเพื่อหยามชาวพม่าต่อไป ก็ประกาศให้พม่าทั้งประเทศเป็นเพียงมณฑลหนึ่งของจักรวรรดิอินเดีย เขาอาจหวังว่า ชาวพม่าคงจะสูญเสียเอกลักษณ์ของเชื้อชาติตน หากปล่อยให้ชาวอินเดียอพยพเข้ามามากๆ เข้า แต่ชาวพม่าไม่ยอมรับว่าชัยชนะของอังกฤษเป็นที่สุด รวบรวมกำลังเป็นกองโจรต่อต้านกองทัพอังกฤษที่เข้าควบคุม เกิดกบฏขึ้นเนืองๆ ทั่วประเทศ ผู้นำกบฏบ้างก็เป็นนายทหารชั้นต่างๆ ในกองทัพหลวงพม่า บ้างก็เป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน บ้างก็เป็นเสนาบดีเดิมของกษัตริย์ บ้างก็เป็นเจ้านายและแม้แต่พระสงฆ์ก็มี เจ้าหน้าที่อังกฤษไม่ยอมรับว่าคนเหล่านั้นเป็นพวกรักชาติ จึงประกาศแต่เพียงว่าเป็นหมู่โจรที่สมควรฆ่าหรือกำจัดทันทีที่เห็นเข้า อีกสี่ปีต่อมาแม้จะมิได้ประกาศใช้กฎอัยการศึก แต่แม่ทัพเป็นผู้ตัดสินขั้นเด็ดขาดสั่งประหารชีวิตผู้รักชาติเหล่านั้นเป็นหมู่ๆ และบางครั้งก็ฆ่าหมู่ทั้งหมู่บ้าน รวมทั้งผู้หญิงและเด็กด้วย กองทหารอังกฤษไม่คุ้นเคยกับภาษาท่าทาง ตลอดจนน้ำใจของคนพม่า จึงแค้นเคืองเป็นอย่างยิ่ง เมื่อกองทหารพื้นเมืองก่อการจลาจลและชาวบ้านพากันเห็นใจเข้าเป็นพวกกับพวกจลาจลนั้น ทำให้อังกฤษต้องตั้งกองทหารประจำการจำนวน 30,000 คน และกำลังตำรวจอีกถึง 30,000 คนไว้ปราบกบฏ

ขณะที่ชาวพม่าใช้ยุทธวิธีแบบกองโจรต่อสู้เรื่อยมา ใน ค.ศ.1887 เซอร์ชาร์ลส์ ครอสไวท์ ได้รับแต่งตั้งมาเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำพม่าทั้งประเทศอยู่จนถึง ค.ศ.1890 เขาเป็นนักบริหารที่เด็ดขาด วางมาตรการอย่างแนบเนียนที่จะให้คนพื้นเมืองเกรงกลัวและยอมแพ้ หากสงสัยว่าหมู่บ้านใดเข้ากับกองโจรพื้นเมืองก็จะเผาเสียทุกแห่งและห้ามมิให้สร้างขึ้นใหม่ ครอบครัวต่างๆ ที่เคยเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้านตามตำบลต่างๆ มาหลายชั่วคน ถูกตั้งข้อกล่าวหากันทั้งสิ้น มีการตั้งหมู่บ้านใหม่ๆ ขึ้น เพื่อหัวหน้าหมู่บ้านใหม่ๆ จะได้ไม่มีข้อเกี่ยวข้องกับอดีต ที่สุด

แม้แต่คนพกอาวุธ ก็ถูกจับแขวนคอบนต้นไม้ริมทาง ซ้ำตัดหัวไปประจานไว้ที่สถานีตำรวจอีกด้วย คนนับพันถูกฆ่าตายในการสู้รบ หรือถูกฆ่าตายระหว่างถูกจับได้ในชั่วระยะสี่ปีหลังจากอังกฤษประกาศผนวกประเทศแล้ว ต่อมาเจ้าหน้าที่อังกฤษเองก็ยอมรับว่า มิได้มีชาวพม่าสักคนเดียวแสดงอาการเกรงกลัว ในที่สุดก็ปราบกบฏต่างๆ ลงได้ แต่ชาวเมืองก็ยังไม่ยอมรับว่า อังกฤษได้เข้ามาครองแล้ว จน ค.ศ.1890 เซอร์ครอสไวท์ จึงสามารถพูดได้ว่าได้ชัยชนะ ซึ่งต่อมาเขาขยายความไว้ในหนังสือชื่อ *"การทำพม่าให้สงบ"* แต่ชาวพม่าต่างพากันสร้างเจดีย์เล็กๆ ขึ้นไว้บนสถานที่ที่ประหารชีวิตชาวพื้นเมือง และรักษาวิญญาณชาตินิยมไว้ให้คงอยู่ตลอดไป เพราะผู้ตายทั้งหลายได้พลีชีวิตอย่างน่าสรรเสริญในการรบแบบกองโจร นายร้อยเอกอังกฤษในกองทัพอังกฤษผู้หนึ่ง ซึ่งต่อมาจะเป็นนายตำรวจเขียนโคลงไว้บทหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยมีชาวอังกฤษบางคน รู้สึกขายหน้ากับความทารุณโหดร้ายของอังกฤษมีความดังนี้

ใต้ต้นมะม่วงอันร่มรื่น
หัวหน้าชาวพม่าผู้หนึ่งยืนอยู่
เขาถูกผู้ชนะจับเป็นนักโทษ
และมีเวลาจำกัด
ครั้นแล้วก็ถูกเอาเชือกรัดคอ
แขวนขึ้นไปบนต้นไม้
ใต้ต้นมะม่วงอันร่มรื่น
ร่างที่ปราศจากชีวิตห้อยอยู่
แม้ว่าตัวจะถูกผูกอยู่ แต่วิญญาณเสรี
ท่องเที่ยวไปอย่างมีความสุข
หาทางแก้ปัญหาลึกลับทั้งหลาย
ปัญหาลึกลับนับพัน
ใต้ต้นมะม่วงอันร่มรื่น
มีพุทธวิหารเล็กๆ วิหารหนึ่ง
เด็กเล็กต่างพากันมาคุกเข่าสวดมนต์

บนพื้นทรายอันร้อนรุ่ม
ในที่ซึ่งวัฒนธรรมตะวันตก
อาจฝังรกรากบนแผ่นดินตะวันออก

ระยะเวลาตั้งแต่ ค.ศ.1890-1920 เป็นระยะที่ประเทศพม่ามีความสงบ ผู้คนพากันตื่นเต้นกับการพัฒนาเศรษฐกิจแบบใหม่ ตลอดจนการฟื้นฟูกฎหมายและระเบียบการของอังกฤษ มองจากภายนอก การปกครองของอังกฤษมิได้เข้าไปกระทบกระเทือนกับโครงสร้างของสังคมพม่าแต่อย่างใด พุทธศาสนายังคงรุ่งเรืองต่อมา ข้าราชการอังกฤษในสมัยนี้เห็นใจคนพื้นเมืองดีขึ้น ผิดกับในอินเดียหรือลังกา อังกฤษมิได้นำชาวพม่าหรือศาสนามาเป็นเครื่องมือขจัดระเบียบสังคม อีกนัยหนึ่งไม่มีขอบเขตทางสังคมระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง ข้าราชการอังกฤษมีจำนวนน้อยมาก นอกจากที่เมืองย่างกุ้งแล้ว ชาวอังกฤษก็มิอาจตั้งสมาคมชั้นสูงขึ้นได้ จึงจำเป็นต้องปะปนไปกับข้าราชการชั้นรองๆ ของพม่า กางเกงและเสื้อนอกแบบยุโรปก็มิอาจเข้าไปทดแทนผ้าโสร่งและเสื้อปล่อยชายแบบพม่าได้ และเครื่องแต่งตัวก็มิเคยเป็นประเด็นการเมืองดังเช่นในประเทศเอเชียอื่นๆ อย่างไรก็ดี การที่อังกฤษเข้าปกครอง ก็ทำให้พื้นฐานสังคมพม่าเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้าๆ เช่นกัน

การเปลี่ยนแปลงเบื้องต้นประการหนึ่ง คือ ระบบการศึกษา แต่เดิมวัดเคยเป็นศูนย์กลางทั้งในด้านการศึกษาทางโลกและการศึกษาทางธรรมของประชาชน ต่อมาวัดเสื่อมความสำคัญลงไป โรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนมิชชันนารีคริสเตียนให้การศึกษาประเภทที่จะนำทางให้นักเรียนไปทำงานเสมียนในวงการรัฐบาลได้ ก่อนหน้าอังกฤษเข้าปกครอง การศึกษาไม่เสียเงิน แต่เมื่ออังกฤษเข้าปกครองก็เก็บค่าธรรมเนียมพอประมาณ แต่โรงเรียนสมัยใหม่ที่สร้างขึ้น สร้างแต่เพียงในเมืองเล็กและเมืองใหญ่ และผลลัพธ์ก็คือ ชาวชนบทไม่มีโอกาสเข้าศึกษา บัดนี้การเรียนตามวัดกลายเป็นปมด้อย เพราะเด็กที่จะไปเรียนตามวัดนั้น บิดามารดาไม่มีฐานะพอจะส่งไปเรียนต่อตามโรงเรียนที่สร้างใหม่ในเมืองได้ การบวชกลายเป็นเพียงงานสังคม เพราะเด็กที่ไปเรียนตามโรงเรียนที่สร้างขึ้นใหม่ จะมาบวชได้ก็แต่ในเวลาปิดภาคเรียน จึงมิอาจเรียนรู้พระวินัยได้หมด และมิอาจซาบซึ้งในพระธรรมอย่างลึกซึ้งและถ่องแท้ได้ เด็กชายหญิงชาวพม่าที่เข้าเรียนในโรงเรียน

คริสเตียนนั้น รู้เรื่องบัญญัติสิบประการมากกว่าศีลห้า อย่างไรก็ดี เด็กเหล่านั้นก็มิได้หันไปนับถือคริสต์ศาสนา เพียงแต่ไม่เหมาะกับสังคมพม่าเท่านั้นตามประเพณีดั้งเดิมแต่โบราณ นักเรียนแสดงความเคารพครู และความสัมพันธ์อันดีระหว่างศิษย์กับครูสูญหายไปจากสังคมพม่า พวกนักสอนศาสนาคริสเตียนผู้เป็นครูตามโรงเรียนสอนศาสนามิได้ตระหนักในค่านิยมของสังคมพม่าในเรื่องความสัมพันธ์เหล่านี้ ตราบจนกระทั่งสายเกินไป แต่การที่ครูแสดงความรักใคร่ชอบพอนักเรียนที่เป็นคริสเตียนจนออกนอกหน้า ทำให้นักเรียนที่มิได้เป็นคริสเตียนไม่สู้พอใจนักในโรงเรียนรัฐบาล ครูเป็นข้าราชการรับเงินเดือนจากรัฐบาล และในฐานะเป็นเพียงข้าราชการ จึงมิได้รับความรักและนับถือจากนักเรียนได้เต็มที่ การทั้งนี้จะยังผลในการก่อกวนและนัดหยุดเรียนในโรงเรียนและมหาวิทยาลัยต่อไป

ในหมู่ผู้นำของชาติก็ต้องประสบเคราะห์กรรมด้วยเช่นกัน พม่าไม่เคยมีการสืบสกุลในหมู่ชนชั้นสูง บรรดาเจ้าชายเจ้าหญิงทั้งหลายต่างสิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่ครั้งกบฏมยินกัน และในครั้งที่พระเจ้าธีบอทรงสั่งประหารหมู่พระญาติวงศ์ทั้งชายหญิง แม้ว่าเจ้าชายนยองยานและเจ้ามยินกัน จะได้ชื่อว่าเป็นผู้รักชาติ แต่ก็เสียชื่อในหมู่เจ้านายว่า ทำตนเป็นเครื่องมือของอังกฤษหรือฝรั่งเศส เจ้านายบางพระองค์ที่ทรงหนีรอดจากการฆ่าหมู่ได้ ก็ยังคงรักษาชื่อเสียงส่วนพระองค์ไว้ได้ แต่กลายเป็นหัวหน้ากองทหารแบบกองโจรของชาวพื้นเมือง และถูกจับแขวนคอหรือถูกยิงทิ้งไปเสียมากแล้ว เซอร์ชาร์ลส์ ครอสไวท์ทำลายหัวหน้าชาวบ้าน เช่น ครอบครัวกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น และดังที่เขาปรารถนา ตั้งผู้ที่เคยเป็นข้าราชการขั้นต่ำมาแต่ก่อนขึ้นเป็นหัวหน้าใหม่ คนเหล่านั้นมิได้มีอำนาจหรืออิทธิพลใดๆ ที่จะเป็นผู้นำตำบลได้ ข้าราชการพม่าที่รัฐบาลอังกฤษแต่งตั้งขึ้น จึงมิอาจเป็นผู้นำได้ เพราะมีตำแหน่งรองๆ ลงไป เนื่องจากเขาได้เงินเดือนดีในขณะนั้น จึงอาจตระเตรียมลูกชายไว้เป็นผู้นำต่อไปได้ ด้วยการส่งให้ไปเข้าโรงเรียนที่ดีที่สุดในเมืองย่างกุ้งหรือมหาวิทยาลัยกัลกัตตา หรือส่งไปถึงโรงเรียนกฎหมายชั้นดีในกรุงลอนดอน ผลลัพธ์ก็คือ งานข้าราชการค่อยๆ ขยายวงกว้างเข้าไปในโครงสร้างของสังคมพม่า และหนุ่มพม่าที่เฉลียวฉลาดต่างพยายามเข้ารับราชการมากขึ้น

ข้าราชการพม่าเหล่านี้จะรวมตัวเป็นพื้นฐานของชนชั้นกลางของพม่า เพราะข้าราชการอังกฤษมีฐานะในสังคมเหนือกว่าอยู่แล้ว และขณะที่สภาพ

เศรษฐกิจของชาวพม่าเลวลง ก็เกิดช่องว่างในสังคมระหว่างข้าราชการพม่ากับชาวบ้าน แต่ข้าราชการพม่าเป็นผู้เริ่มการวิพากษ์วิจารณ์ และแสดงความไม่พอใจในการปกครองของอังกฤษก่อน หลังจากนั้นไม่กี่ปี ชาวพม่าผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าราชการระดับต่ำในวงราชการเริ่มรู้สึก แม้ว่าตนจะปฏิบัติหน้าที่เดียวกันกับชาวอังกฤษ แต่ก็ได้รับเงินเดือนและสิทธิพิเศษอื่นๆ ต่างกัน ผลลัพธ์ประการหนึ่งของความไม่พอใจในครั้งนี้ เห็นได้จากการที่อาชีพกฎหมายแพร่หลายมากขึ้น บุตรข้าราชการพม่าที่ได้รับปริญญาทางกฎหมายจากอังกฤษ สามารถทำตัวในสังคมให้เท่ากับชาวอังกฤษได้ ก็เพราะว่าไม่ได้รับราชการนั่นเอง

หลังจากสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่หนึ่ง อังกฤษนำเอาเงินรูปีอินเดียเข้าไปใช้ในเมืองท่าพม่าที่ตนเข้าครอบครอง และหลังจากสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สอง อังกฤษก็เปิดธนาคารที่เมืองย่างกุ้ง เมืองอักยับและเมืองเมาะลำเลิง พระเจ้ามินดงเองก็ทรงเห็นว่า จำเป็นจะต้องนำระบบการเงินที่คล้ายกันมาใช้ในอาณาจักรของพระองค์ ใน ค.ศ.1883 อังกฤษตั้งสำนักงานผลิตธนบัตรขึ้นที่เมืองย่างกุ้ง การเปิดคลองสุเอซใน ค.ศ.1871 ยังผลให้การค้าเจริญขึ้นและช่วยเร่งระบบใช้เงินตราเข้าทดแทนการใช้สิ่งของแลกเปลี่ยนตามแบบเดิม ใน ค.ศ.1890 การใช้เงินชนิดใหม่ก็แพร่หลายไปทั่วประเทศพม่า ชาวพม่าทั่วไปยังมิได้เตรียมตัวเตรียมใจในการเปลี่ยนแปลงนั้น เพราะไม่คุ้นเคยหรือขาดประสบการณ์ในการใช้เงินต่างพากันฉงนในการนำเอาผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญและอาหารหลัก คือ ข้าวไปทำทุน

ก่อนสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่หนึ่ง กษัตริย์ทรงเป็นผู้ควบคุมและจำกัดการส่งข้าวเป็นสินค้าออก เพราะคำนึงว่าการมีข้าวเพียงพอนั้นเป็นรากฐานที่จะสร้างความมั่งคั่งและอำนาจของอาณาจักร สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สองก็เป็นระยะบังเอิญกับที่จำนวนพลเมืองในดินแดนของอังกฤษในบริเวณใกล้เคียง คือ อินเดียและแหลมมลายูเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และอังกฤษเริ่มพัฒนาปากแม่น้ำอิระวดีเป็นแหล่งผลิตข้าวของจักรวรรดิอินเดียของตน หลังจากปราบกบฏลงแล้ว และมีการทำนากันใหม่ในพม่าภาคใต้ ใน ค.ศ.1857 ก็พบว่า ราคาข้าวเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 25 ใน ค.ศ.1890 ราคาข้าวเพิ่มขึ้นมากกว่าสองเท่าของราคาใน ค.ศ.1857 หลังจากนั้นราคาข้าวเริ่มเพิ่มขึ้นมาเรื่อยๆ จนเกิดเศรษฐกิจตกต่ำหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง

ชาวนาพม่ามิได้รับประโยชน์อย่างใดจากการปรับปรุงการเพาะปลูกและขายข้าวในครั้งนี้

ชาวพม่าไม่เคยสะสมเงินทุน เมื่อราคาข้าวเพิ่มขึ้น ก็ขยายที่ดินด้วยการตัดป่ามะม่วงลง และด้วยการถมที่ลุ่ม เงินที่ใช้ในการนี้ ต้องขอยืมจากเจ้าหนี้ชาวอินเดีย ในอัตราดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 120 เพราะธนาคารอังกฤษไม่ยอมให้ยืมเงินด้วยการจำนำนา และรัฐบาลอังกฤษไม่เห็นความจำเป็นที่จะเปิดธนาคารรับจำนองที่ดินหรือตัวแทนให้กู้เงินเพื่อการเกษตร ตามนโยบายเสรีนิยม รัฐบาลมิได้พยายามที่จะเข้าคุมอัตราดอกเบี้ยที่รุนแรงเลย อย่างไรก็ตาม รัฐบาลอังกฤษเห็นว่าชาวพม่าก็คือชาวอินเดียเพราะพม่าเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดียแล้ว จึงดูสมเหตุสมผลที่จะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับธุรกิจระหว่างชาวอินเดียกับชาวอินเดียด้วยกันเอง ชาวนาพม่ามิได้กำไรจากการปรับปรุงการค้าข้าวนี้เลย มีบริษัทอังกฤษจำนวนหนึ่งเข้าคุมการค้าส่งข้าวทั้งหมด และพ่อค้าอินเดียและจีนเป็นผู้คุมการค้าปลีก บริษัทอังกฤษตกลงในระหว่างกันเองว่าจะไม่ซื้อข้าว จนกว่าฤดูเก็บเกี่ยวจะผ่านไปนานแล้ว และฤดูทำนาใหม่จะเริ่มขึ้น ชาวนาพม่าทั่วไปไม่อาจรอได้ เพราะเจ้าหนี้อินเดียขู่จะยึดทรัพย์สิน นอกจากจะได้ดอกเบี้ยเต็มตามจำนวน อีกนัยหนึ่งก็คือ บริษัทอังกฤษบังคับตลาดผู้ขายให้เป็นตลาดผู้ซื้อ ผลก็คือบริษัทอังกฤษได้ผูกขาดถึงสองชั้น และทำให้พวกเขาสามารถลดราคาในตลาดภายในและเพิ่มราคาขึ้นในตลาดนานาชาติตามใจชอบ

หากพิจารณาจากสถิติโดยตรงแต่เพียงอย่างเดียว ก็จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจพม่าเจริญอย่างรวดเร็ว ภายในเวลาไม่กี่ปีหลังจากอังกฤษเข้าปกครองแล้ว รัฐบาลอังกฤษเปิดทางรถไฟสายย่างกุ้งถึงแปรใน ค.ศ.1887 และภายในเวลาสี่ปีหลังจากเสียเมือง ก็สร้างทางรถไฟสายย่างกุ้งถึงมัณฑะเลย์เสร็จ ใน ค.ศ.1898 ก็ขยายทางต่อไปถึงเมืองมยิดชิ่น เมื่อถึง ค.ศ.1907 รัฐบาลอังกฤษก็สร้างสาขาแยกไปอีกสามสาย คือ ไปยังเมืองลาโชในแคว้นไทยใหญ่ภาคเหนือ ไปยังเมืองพะสิม และไปยังเมืองเมาะลำเลิง บริษัทเดินเรืออิระวดีก็ขยายเพิ่มบริการ จนมีกองเรือเกือบ 1,000 ลำ รัฐบาลอังกฤษยังตัดถนนจำนวนมากทั่วพระราชอาณาจักร อย่างไรก็ดีในการปรับปรุงการคมนาคมนี้ อังกฤษก็เพ่งเล็งถึงประโยชน์ทางยุทธศาสตร์ของถนนและทางรถไฟ เพราะสามารถส่งกองทหารไปได้ทั่วทุกภาคในประเทศหากมี

กบฏเกิดขึ้น บริษัทอังกฤษได้รับสัมปทานทำเหมืองทับทิมซึ่งต่อมาในไม่ช้าก็ใช้ไม่ได้ บริษัทอังกฤษเล็กๆ แห่งหนึ่งที่เคยซื้อน้ำมันจากบ่อน้ำมันที่ส่วนใหญ่เป็นของกษัตริย์เป็นประจำ รีบจัดการใหม่ใน ค.ศ.1886 ให้กลายเป็นบริษัทน้ำมันของพม่า เริ่มอุตสาหกรรมน้ำมันในประเทศให้เจริญอย่างรวดเร็ว ใน ค.ศ.1891 บริษัทอังกฤษ บริษัทพม่าได้รับผูกขาดการขุดเงิน ดีบุก และแร่ธาตุอื่นๆ ในแคว้นไทยใหญ่ภาคเหนือ ขุดดีบุกและทังสเตนในตะนาวศรี ส่วนการควบคุมไม้สักยังอยู่ในเมืองของบริษัทบอมเบย์เบอร์มา ซึ่งเพราะพระเจ้าธีบอไม่ทรงอนุมัติจึงต้องสูญเสียราชบัลลังก์ จำนวนสินค้าเข้าและสินค้าออกตลอดระยะเวลาที่อังกฤษปกครองที่มีอยู่ในหลักฐานรายงาน ปรากฏว่าดุลการค้านั้นเป็นประโยชน์แก่พม่า เช่น การเงินระหว่าง ค.ศ.1899-1900 ค่าของสินค้าออกเป็นประมาณ 160 ล้านรูปี และสินค้าเข้า 100 ล้านรูปี ในระหว่าง ค.ศ.1913-1914 ในระยะก่อนเริ่มสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ค่าของสินค้าออกเป็นจำนวน 390 ล้าน และสินค้าเข้า 250 ล้าน และใน ค.ศ.1926-1927 ค่าของสินค้าออกเป็น 660 ล้าน และสินค้าเข้า 390 ล้าน

อย่างไรก็ดี ผลกำไรจากการค้าส่วนใหญ่มิได้ตกอยู่ในมือชาวพม่า แต่ตกอยู่กับบริษัทอังกฤษและเนื่องจากมิได้มีการควบคุมการแลกเปลี่ยนเงินต่างประเทศหรือการส่งเงินออกนอกประเทศ กำไรทั้งหมดจึงออกจากประเทศไปในรูปเงินตราแลกเปลี่ยน โดยมิได้มีการรวบรวมสถิติไว้แต่ประการใด นอกจากนั้นเงินเดือนของทหารอังกฤษและทหารอินเดีย ของข้าราชการอังกฤษและอินเดียที่รับราชการเป็นเสมียนให้รัฐบาลก็ส่งไปให้ที่อังกฤษหรืออินเดีย ค่าจ้างคนงานอินเดียก็ยังต้องส่งกลับไปให้ญาติในอินเดียอีก ประเทศพม่าเปรียบเสมือนเทียนที่ถูกจุดทั้งยอดทั้งโคน ทั้งแร่ธาตุและไม้สักที่นำออกมาขายได้ทำให้เงินตราออกนอกประเทศเสียหมด ดังนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจของพม่านั้น แท้จริงคือแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากประเทศ ในขณะเดียวกันชาวนาพม่ายังมีสภาพความเป็นอยู่อย่างเดิม ภายในระยะ 20 ปีหลังจากอังกฤษเข้าปกครอง ชาวนาพม่าส่วนมากสูญเสียที่ดินให้กับเจ้าหนี้อินเดียและแม้แต่กลายเป็นคนงานรับจ้างในที่ดินที่เคยเป็นของตนเองมาแต่ก่อน ชาวนาพม่าต้องแข่งขันกับคนงานอินเดียที่หลั่งไหลเข้ามาเป็นจำนวนหลายพันคน เนื่องจากคนงานอินเดียมีความเป็นอยู่อย่างถูกๆ จึงสามารถตัดหน้าคู่แข่งชาวพม่าได้ ด้วยการยอมรับค่าจ้างถูกๆ ฐานะชาวนา

พม่าดูสิ้นหวัง ดังจะเห็นได้จากกบฏชาวนาทั่วประเทศที่เกิดขึ้นครั้งแล้วครั้งเล่าชาวนาพม่ามีเพียงดาบและหลาว และพร้อมที่จะติดตามผู้นำที่สัญญาจะนำตนไปให้พ้นลูกกระสุนอังกฤษ

อังกฤษควรใช้มาตรการที่เห็นได้ชัด คือ จำกัดจำนวนคนงานอินเดียให้เข้ามาน้อยลง แต่ก็ไม่ยอมรับว่าชาวพม่ามีเอกลักษณ์ผิดไปจากอินเดีย เพราะพม่าเป็นเพียงมณฑลหนึ่งของอินเดีย จึงดูเป็นการถูกต้องที่จะให้ชาวอินเดียไปมาได้ตามใจชอบ อีกนัยหนึ่งเช่นเดียวกับที่รัฐบาลอังกฤษไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการให้กู้เงินอย่างหน้าเลือดของเจ้าหนี้อินเดีย จึงไม่ห้ามคนงานอินเดียให้มาพม่า หรือไม่ห้ามให้ส่งค่าจ้างถึงร้อยละเก้าสิบกลับไปอินเดีย สมัยอยู่ใต้อำนาจกษัตริย์ ชาวนาพม่าเคยทำงานปีละ 9 เดือน ส่วนอีก 3 เดือนที่เหลือเป็นฤดูร้อนแห้งแล้ง พื้นดินแตกระแหง พืชพรรณธัญญาหารล้มตาย ใบไม้ร่วงจากลำต้น พวกเขาใช้เวลาพักผ่อน ใช้เงินที่เก็บสะสมไว้ได้ร่วมกับเพื่อนบ้านทั้งหลาย ทำพิธีเจาะหูลูกสาวและลูกชาย ทำบุญเลี้ยงพระ และเตรียมงานสนุกสนานรื่นเริงตามตำบลต่างๆ ตลอดจนดูการแสดงต่างๆ ในลานใหญ่กลางหมู่บ้านในฤดูงานวัดประจำปี ผู้คนตามบริเวณใกล้ๆ ทั่วไปต่างนำครอบครัวไปนมัสการเจดีย์ ไปในเกวียนที่ประดับประดาตกแต่งแล้วอย่างงดงาม ตลอดจนไปเยี่ยมเยียนเพื่อนฝูงพี่น้อง ลักษณะการดำเนินชีวิตดังกล่าวต้องหมดไป เมื่อชาวบ้านถูกบังคับให้เป็นกรรมกรทำนา เพราะมิฉะนั้นในระหว่างฤดูร้อนสามเดือน ก็จะไม่มีงานทำและไม่มีเงินใช้

ชาวบ้านที่เคราะห์ดีหน่อยก็ยังคงประกอบพิธีและมีงานรื่นเริงได้ พวกชาวนาที่หมดหนทาง ต่างมองย้อนหลังด้วยความอาลัยและมองไปข้างหน้าด้วยความสิ้นหวัง จึงเข้าร่วมกับคนเคราะห์ร้ายอื่นๆ เช่นตนเองตั้งกลุ่มก่อความวุ่นวายขึ้นต่อสู้กับตำรวจ เข้าไปก่อเรื่องในงานสังคมที่สนุกสนานร่าเริง ให้กลายเป็นปัญหาการจลาจลและความไม่สงบอยู่ทั่วไป ฝ่ายคนงานชาวอินเดียนั้น ก็กลับไปยังบ้านของตนในอินเดียภาคใต้ ไปหางานทำชั่วคราว เพราะค่าเรือกลไฟไปอินเดียถูกมากด้วยรัฐบาลอินเดียช่วยเหลือบริษัทเดินเรืออยู่ หรือมิฉะนั้นก็อาจไปหางานทำได้ง่ายๆ เช่น ตามท่าเรือ โรงงานต่างๆ หรือตามบ่อน้ำมัน คนงานพม่ามีประสบการณ์แต่เพียงการทำนาและเคยมีความเป็นอยู่ดี จึงมิอาจเข้าพำนักอาศัยอยู่ในแหล่งมั่วสุมคนงาน ตามโรงงานหรือบ่อน้ำมันได้ ภายในเวลาไม่กี่ปี ชาวบ้านพม่าก็

ขึ้นชื่อว่ามีความเกียจคร้าน มุทะลุ และไม่เคารพเชื่อฟังกฎเกณฑ์ใดๆ ซึ่งทำให้นายทุนเงินกู้ชาวอินเดียและชาวอังกฤษผู้สนใจการค้าอยู่แล้ว นำมาเป็นข้ออ้างนำคนงานเข้ามาจากอินเดียให้มากยิ่งขึ้น

รัฐบาลอังกฤษมองดูแต่ผลลัพธ์ มิได้คำนึงถึงสาเหตุ จึงออกกฎหมายให้อำนาจแก่ตำรวจตรวจจับชาวบ้านที่ "ไม่มีงานทำเป็นหลักแหล่ง" หรือแก่ผู้ที่ต้องสงสัยว่า มีความประพฤติผิดอยู่เสมอ และให้นำผู้ต้องหาสอบสวนต่อหน้าลูกขุน ซึ่งอาจตัดสินมีโทษถึงจำคุกได้ หากถูกติดคุก ชาวบ้านผู้เคราะห์ร้ายก็มีสภาพเป็นนักโทษ ได้รับประสบการณ์ที่ขมขื่นทารุณต่างๆ จนกลายเป็นขโมยหรือโจรผู้ร้ายไปจริงๆ สิ่งที่ชาวนาผู้ไร้ทรัพย์สินต้องการ ก็คือ กฎหมายประกันสังคม แต่การจะนำเอาแผนสวัสดิการสังคมออกใช้ ก็มักจะสิ้นเปลืองเงินของรัฐบาล รัฐบาลอังกฤษในพม่ามักไม่ค่อยมีเงินพอเพียงอยู่แล้ว ค่าธรรมเนียมต่างๆ ภาษีส่วนบุคคล รายได้ที่ได้รับจากเหมืองแร่ บ่อน้ำมัน และไม้สัก ก็มากมายอยู่เต็มที่แล้ว แต่รัฐบาลพม่าก็ขาดดุลงบประมาณ เพราะต้องใช้กลับคืนให้แก่รัฐบาลอังกฤษในอินเดียใช้หนี้สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สามด้วยเงินรายปี ใช้ปราบปรามโจรผู้ร้าย ใช้บำรุงกองทัพอังกฤษและอินเดียในประเทศพม่า และใช้เป็นค่าเงินเดือนสูงๆ แก่ข้าราชการอังกฤษ รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียมีท่าทีที่ไม่สู้เห็นอกเห็นใจชาวพม่าเลย อาจมองเห็นได้จากงานประพันธ์ของข้าราชการอังกฤษคนเดียวกัน ที่เขียนกลอนเกี่ยวกับการประหารผู้รักชาติ โคลงนั้นสรุปความไว้อย่างขบขันแต่ขมขื่น เป็นทำนองจดหมายที่อุปราชอินเดียเขียนขึ้นไว้ ดังตัวอย่างเช่นโคลงสองบทต่อไปนี้

ชาวพม่าร้องเรียนอย่างไม่เป็นธรรม
ถึงภาษีข้าวสารและข้าวเปลือกที่เราตั้งขึ้น
ชาวเมืองดูจะละลืมว่าเราต้องจ่ายเงินเพื่อพวกเขา
เมื่อเราซื้อข้าวของพวกเขาในราคาแพง

เมื่อพวกกุลีจนๆ อพยพจากโออรยามายังพม่า
พวกเขาต้องอดทนต่อการกีดกันในเรื่องเชื้อชาติ
แต่พวกเขาก็ทำงานตามท่าเรือช่วยชาวพม่าผู้เกียจคร้าน
เคยมีการแสดงความกตัญญูมากเท่านี้หรือ

ประมาณ ค.ศ.1910 ชาวพม่าจำนวนหนึ่งสำเร็จเนติบัณฑิตจากกรุงลอนดอน ชาวพม่าเหล่านั้นว่าความอยู่ทั้งที่กรุงย่างกุ้งและกรุงมัณฑะเลย์ เพราะอังกฤษเปิดให้มีศาลสูงในประเทศที่สองเมืองนั้น เมื่อพวกเขาเหล่านั้นอยู่ในอังกฤษได้อยู่ปะปนและศึกษารวมกับบุตรชาวอังกฤษจากครอบครัวที่มั่งคั่งและสืบเชื้อสายผู้ดี เพราะในสมัยนั้น สำนักกฎหมายเป็นสถานที่สำหรับชาวอังกฤษชั้นสูงโดยเฉพาะ ดังนั้นเมื่อกลับมายังประเทศพม่า เขาเหล่านั้นก็มิได้เลื่อมใสหรือเกรงกลัวข้าราชการหรือผู้พิพากษาชาวอังกฤษอีกต่อไป อังกฤษผู้เคยประทับวงอย่างรุนแรงเกี่ยวกับการปฏิบัติ "แบบป่าเถื่อนและน่าขายหน้า" ของการถอดรองเท้าเข้าเฝ้าในท้องพระโรงของกษัตริย์ ก็ไม่รู้สึกละอายที่จะสั่งให้ชาวพม่ารวมทั้งขุนนางระดับต่ำต้องถอดรองเท้าเมื่อเข้าไปในสำนักงานของข้าราชการชาวอังกฤษ และแม้ผู้พิพากษาและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของอังกฤษจะแสดงความโกรธแค้นแต่ก็คัดค้านไม่ได้ เมื่อเห็นผู้พิพากษาพม่าหนุ่มๆ ใส่รองเท้าเดินเข้าไปในที่ทำงานของตน ทำให้ข้าราชการอังกฤษตั้งคำเรียกคนเหล่านี้ว่า "พวกผู้พิพากษาผู้ดีพม่า"

อย่างไรก็ดี บรรดาผู้พิพากษาพม่า ก็ยังหาได้มีโอกาสทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติไม่ นอกจากมองดูพวกบัวร์ในแอฟริกาใต้ พยายามกบฏโค่นล้มอำนาจของยักษ์ใหญ่อังกฤษได้เกือบสำเร็จ ในขณะนั้น มีหนังสือพิมพ์ออกแพร่หลายทั่วประเทศพม่าอยู่แล้ว 2-3 ฉบับ แต่บรรณาธิการยังขาดประสบการณ์และยังเกรงกฎหมายอังกฤษ ในข้อที่เกี่ยวกับการก่อการแข็งข้อต่อบ้านเมือง ดังนั้นจึงมิได้เขียนบทความใดๆ เพียงแต่ให้ข่าวรายละเอียดว่าการพ่ายแพ้ของพวกบัวร์ให้ผลแก่อังกฤษประการใด ตามหมู่บ้านต่างๆ ชาวบ้านต่างชื่นชมยินดีกับเกียรติยศของสหายผู้รบต่อต้านจักรวรรดินิยมของอังกฤษ คือ นายพลโบทาชาวบัวร์ ถึงกับกล่าวอ้างว่า นายพลโบทา คือ หัวหน้ากองโจรพม่าชื่อโพสา ที่แอบหนีออกจากประเทศด้วยรับจ้างไปในเรือบรรทุกสินค้าฮอลันดา แต่พม่าทั้งชาติก็รู้สึกว่าหมดหวังอีก เมื่อพวกบัวร์แม้จะเข้มแข็งเพียงใดก็ยังพ่ายแพ้อังกฤษ แต่ต่อมาก็ได้กำลังใจจากชัยชนะของญี่ปุ่นต่อรัสเซียอีกครั้งหนึ่ง

ชาวพม่าก็เช่นเดียวกับชาวเอเชียอื่นๆ ชื่นชมในการที่ญี่ปุ่นก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจ ว่าเป็นสมัยใหม่ที่ชาวเอเชียจะมีสิทธิทางสังคมและการเมืองเท่ากับชาวยุโรปที่มีอำนาจอยู่ในเวลานั้น ในระยะนี้โรงภาพยนตร์โรงแรกเปิดฉายในพม่า

มีหนังสงครามบัวร์และสงครามรัสเซีย-ญี่ปุ่นเข้ามาฉาย ผู้ชมต่างพากันร้องอึกทึกเมื่อดูภาพยนตร์ถึงตอนการปลดปล่อยมาเฟกิง หรือโห่ร้องยินดีเมื่อเห็นภาพทหารญี่ปุ่นทำลายรถไฟทั้งคันที่บรรทุกทหารรัสเซียมา ในสมัยก่อน ยังไม่มีการตัดตอนภาพยนตร์ ยิ่งกว่านั้น เจ้าหน้าที่อังกฤษคิดว่า คงไม่เป็นอันตรายหากฉายภาพยนตร์เกี่ยวกับชัยชนะของตนในสงครามบัวร์หรือเกี่ยวกับชัยชนะของญี่ปุ่นต่อรัสเซีย ซึ่งต่างก็เป็นพันธมิตรของอังกฤษ

ในประวัติศาสตร์พม่า เป็นธรรมดาที่นักชาตินิยมได้รับแรงกระตุ้นจากพุทธศาสนา นอกจากเรื่องราวอันรื่นเริงของสิงกาซาร์ชะยาดอแล้ว ดูเสมือนว่าในขั้นต้น ความคิดต่างชาติและท่าทีที่ไม่สู้เห็นอกเห็นใจของรัฐบาลใหม่ บดบังพุทธศาสนาเสียสิ้น แต่ประมาณ ค.ศ.1910 ผลงานของสิงกาซาร์ชะยาดอให้ผลน่าชื่นชมมาก แม้ชาวพม่าจะมีความยุ่งยากวุ่นวายในด้านเศรษฐกิจและสังคม ชาวพม่าก็ยังเห็นว่าพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่น่าชื่นชมอยู่นั่นเอง มีพระสงฆ์ที่มีชื่ออยู่สองรูป คือ อูสิลา และ เลดิชะยาดอ *พระอูสิลา* นั้นได้รับความเคารพนับถือทั่วทั้งเมือง ด้วยดำรงชีวิตอย่างเคร่งครัดมาก ท่านนอนในถ้ำและใต้ต้นไม้ และครองผ้าซึ่งเก็บจากผ้าห่อศพในป่าช้า ท่านจะไม่แสดงพระธรรมเทศนาเลย เช่นเดียวกับนักบวชชาวยุโรปในสมัยกลางที่ถือศีลโดยไม่พูดจา ท่านพูดน้อยคำ เดินทางท่องเที่ยวจากตำบลหนึ่งไปยังอีกตำบลหนึ่ง ท่านมีบุคลิกลักษณะเช่นนักบุญก่อให้เกิดความยำเกรงในหมู่ชาวบ้านทั่วไปในที่ที่ท่านไปปรากฏตัว ท่านรับบิณฑบาตของถวายข้าวปลาอาหารและผ้าจากชาวบ้าน แล้วก็รีบแจกต่อไปยังผู้ชราและคนยากจนในหมู่บ้านนั้นทันที และกลายเป็นที่เคารพบูชาในหมู่ประชาชน จนรัฐบาลอังกฤษต้องส่งตำรวจและนักสืบไปติดตามท่านรอบประเทศ และระวังมิให้ก่อภัยอย่างเข้มแข็ง แต่ไม่ช้าตำรวจก็ต้องยอมรับว่า พระรูปนี้มิใช่ผู้นำการแยกตัวเป็นอิสระหรือผู้นำการคิดกบฏขึ้นเลย

ศิษย์คนสำคัญที่ติดตามท่านไปมา คือ *พระเลดิชะยาดอ* เป็นผู้มีความรู้และตระหนักว่า เฉพาะพระสงฆ์และผู้สนใจของโบราณเท่านั้นที่เรียนรู้ภาษาบาลีซึ่งจำเป็นในการศึกษาพระไตรปิฎกฉบับดั้งเดิม ดังนั้นท่านจึงแปลงพระไตรปิฎกให้ง่ายเข้า เพื่อประชาชนจะได้เข้าใจได้ทั่วถึง ด้วยการนำพุทธประวัติมาเล่าใหม่ด้วยการแต่งเป็นโคลงกลอนแบบง่ายๆ ซึ่งแม้แต่เด็กก็สามารถท่องได้ นอกจากนั้น

พระเลดิชะยาดอยังเขียนผลงานจำนวนหนึ่ง สำหรับพระพม่าที่ค่อนข้างเคร่งครัดในการศึกษา และอีกส่วนหนึ่งสำหรับคนธรรมดาอ่าน ท่านสนับสนุนให้ชาวบ้านที่สนใจศาสนาร่วมกันเป็นกลุ่มเล็กๆ และสัญจรไปตามที่ต่างๆ เพื่อท่องบทกลอนและตำราต่างๆ ซึ่งคัดมาจากพระไตรปิฎก และขบปัญหาคำสอนที่สำคัญในพุทธศาสนา ผลงานทางด้านวิชาการของท่านแพร่หลายข้ามมหาสมุทรไปถึงลังกา ทำให้พระในลังกายกย่องท่านว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญในเรื่องพุทธศาสนาแห่งยุคนั้น พระสงฆ์ในลังกาและพม่าเคยใกล้ชิดกันเมื่อก่อนสมัยเปลี่ยนการปกครองเป็นแบบอาณานิคม และมาบัดนี้มีอังกฤษช่วยทำให้การติดต่อเดินทางไปมาในอ่าวเบงกอลง่ายเข้า เหล่าพระสงฆ์ผู้มีความรู้และนักจาริกบุญจึงถือโอกาสข้ามจากลังกามาเยือนประเทศพม่า และพระพม่าก็ข้ามกลับไปลังกาเพื่อนมัสการวิหารพระเขี้ยวแก้ว

ความสัมพันธ์ระหว่างพม่ากับลังกาที่เริ่มขึ้นใหม่ ยังผลให้พวกเนติบัณฑิตพม่าสนใจยุวพุทธสมาคมในลังกา แม้ว่าทั้งโปรตุเกสและฮอลันดาพยายามปราบปรามพุทธศาสนาในลังกาลงอย่างเป็นทางการก็ตาม ขณะที่อยู่ใต้การปกครองของอังกฤษ เสรีภาพทางศาสนายังคงมีอยู่แต่ในทางทฤษฎี เพราะพุทธศาสนาถูกปราบลงทางการปฏิบัติในสังคม เช่น เด็กนักเรียนชาวพุทธในโรงเรียนหรือในวิทยาลัยจะถูกล้อจนมีความรู้สึกว่าศาสนาของชาติเป็นสิ่งที่น่าละอาย ชาวสิงหลรื้อฟื้นพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาประจำชาติในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ด้วยความพยายามของพระสงฆ์สิงหล ที่เคยเป็นผู้แสดงหลักธรรมต่อหน้าสาธารณชนมาในอดีต และด้วยความพยายามของนักศึกษาอเมริกันและนักบำเพ็ญประโยชน์ คือ นายพันเอกโอลคอท ผู้ก่อตั้งสมาคมยุวพุทธศาสนิกชน ขึ้นเลียนแบบสมาคมยุวคริสต์ศาสนิกชนในภาคตะวันตก และตั้งโรงเรียนพุทธศาสนาขึ้นอีกหลายโรงเรียน ซึ่งขึ้นตรงต่อสมาคมนั้น นักศึกษาวิทยาลัยย่างกุ้งในพม่าและในโรงเรียนรัฐบาลที่เมืองย่างกุ้ง ก็ได้ตั้งสหพันธ์ยุวชนขึ้นต่อต้านการสูบบุหรี่และดื่มสุราในหมู่นักศึกษา และชั่วระยะเวลาไม่กี่เดือนก็มีสาขาไปทั่วประเทศ

บรรดาผู้พิพากษาหนุ่มๆ ที่ได้รับการยกย่องให้เป็นผู้นำระดับชาติ ใช้สหพันธ์ยุวชนเป็นรากฐานของขบวนการยุวพุทธสมาคม แต่เนื่องจากมิได้มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองใดๆ เน้นแต่เรื่องของพุทธศาสนาและความประพฤติที่ทรงไว้ด้วยคุณธรรม รัฐบาลอังกฤษจึงมิได้คิดว่าขบวนการดังกล่าวจะมีอันตราย

แต่ประการใด เมื่อยุวพุทธสมาคมตั้งโรงเรียนสอนพุทธศาสนาขึ้นทั่วประเทศ และยื่นขอเงินบำรุงการศึกษามาช่วยในการใช้จ่ายร้อยละ 50 และอีกร้อยละ 50 นั้นได้จากเงินบริจาคสาธารณะ รัฐบาลอังกฤษมิสู้ยินดีนัก แต่จำต้องให้เงินช่วยเหลือนั้น ซึ่งอังกฤษก็ให้เงินช่วยเหลือโรงเรียนของคณะเผยแพร่คริสต์ศาสนาอยู่เช่นกัน โรงเรียนของยุวพุทธสมาคมที่ตั้งขึ้นใหม่ๆ ต่างใช้หลักสูตรเดียวกับโรงเรียนรัฐบาล และโรงเรียนสอนศาสนา และเช่นเดียวกับที่โรงเรียนสอนศาสนาได้รับอนุญาตให้สอนคัมภีร์ไบเบิลได้ทุกวัน ก็ต้องอนุญาตให้โรงเรียนพุทธสอนพระธรรมจากพระไตรปิฎกได้ทุกวันเช่นเดียวกัน การตั้งโรงเรียนพุทธขึ้นสอดคล้องกับการตื่นตัวของพวกชาตินิยมที่เรียกร้องเอกราชในอินเดีย และรัฐบาลอินเดียกลับเนรเทศผู้นำทางการเมืองอินเดียเข้ามาอยู่ในพม่า จึงทำให้สมาชิกหัวรุนแรงของยุวพุทธสมาคมบางคนได้ติดต่อกับนักการเมืองอินเดียเหล่านั้น ข้าราชการพม่าเริ่มไม่พอใจและตั้งสมาคมข้าราชการขึ้น พวกเขาต่างเรียกร้องให้รัฐบาลเลื่อนตำแหน่งฐานะให้เป็นข้าราชการขั้นสูงขึ้นไปเช่นตำแหน่ง "เจ้าพระยา" หรืออีกนัยหนึ่งคือ ให้เท่ากับบรรดาข้าราชการอังกฤษที่ได้รับการคัดเลือกมาจากอังกฤษนั่นเอง ความขัดแย้งระหว่างลัทธิชาตินิยมกับจักรวรรดินิยมชะงักไปเพราะสงครามโลกครั้งที่หนึ่งเกิดขึ้นใน ค.ศ.1914

ตั้งแต่ ค.ศ.1885 เป็นต้นมา อังกฤษพยายามดำเนินนโยบายแบ่งแยกและปกครองด้วยการพยายามแยกชาวเขาออกจากชาวพม่า นโยบายดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากบรรดาพวกมิชชันนารีคริสเตียนเป็นอย่างมาก เพราะพวกมิชชันนารีถือว่าชาวพม่าเป็นศัตรูมาตั้งแต่ ค.ศ.1826 และถือว่าชัยชนะของอังกฤษเป็นของตนเองด้วย พวกมิชชันนารีมิอาจเปลี่ยนใจชาวพม่าให้มานับถือคริสต์ศาสนาได้ จึงหันความสนใจไปยังเหล่าชาวเขา และได้ผลสำเร็จบ้าง เพราะพวกเหล่านั้นยังคงมีความเชื่อถือภูตผีแบบโบราณ อย่างไรก็ดี ปรากฏว่ามีชนหมู่น้อยเท่านั้นที่เข้ารับนับถือคริสต์ศาสนา แต่ก็ยังคงรักษาประเพณีความเชื่อถือแบบโบราณของตนไว้ด้วย ขณะที่พวกมิชชันนารีเผยแพร่คริสต์ศาสนาก็พยายามสร้างสงครามจิตวิทยาขึ้นต่อต้านชาวพม่า ด้วยการให้ข่าวผิดๆ เกี่ยวกับพุทธศาสนา และสร้างเรื่องเสียหายเกี่ยวกับชาวพม่า ตัวอย่างเช่น ไปแพร่ข่าวในหมู่พวกชินว่า สาวชาวชินทั้งหลายต้องเขียนหน้าให้ดูน่าเกลียด เพื่อโจรพม่า

จะได้ไม่ลักพาไป ตามความเป็นจริงแล้ว การเขียนหน้ามิได้เป็นประเพณีแต่เฉพาะพวกชิน แต่แพร่หลายไปทั่วโลก และจัดว่าเป็นความสวยงามขั้นสูง พวกนักสอนศาสนาเลือกเอานิยายกะเหรี่ยงขึ้นมาเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องน้ำท่วม และพยายามพิสูจน์ให้เห็นว่า พวกกะเหรี่ยงเป็นสาขาหนึ่งของชาวอิสราเอลที่สูญหายไป พยายามละเลยความจริงที่ว่า นิยายเรื่องเดียวกันก็มีอยู่ในหมู่พวกชินและคะฉิ่น เช่นเดียวกัน

รัฐบาลอังกฤษพยายามแยกหมู่ชนเชื้อชาติต่างกันออกจากกัน ด้วยการไม่ฝึกหัดทหารให้แก่พวกไทยใหญ่และพม่า และให้สิทธิพิเศษแต่เฉพาะพวกชิน คะฉิ่น และกะเหรี่ยง ปัญหามิได้มีอยู่แต่เพียงเรื่องการยอมรับการปกครองของอังกฤษเท่านั้น เพราะหลังจากสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สองแล้ว พวกกะเหรี่ยงในพม่าตอนล่างเข้าโจมตีอังกฤษ และหลังจากสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สาม พวกชินก็ทำสงครามต่อต้านอังกฤษอยู่หลายปี แม้จะมีกองทหาร ชิน คะฉิ่น และกะเหรี่ยง แต่ก็มิได้มีชนเผ่าใดที่จัดว่าดีพอจะตั้งเป็นข้าหลวงของกษัตริย์ เพราะมิฉะนั้นแล้ว ชาวเขาเหล่านั้นจะต้องเข้ามาเป็นสมาชิกข้าราชการขั้นสูง สงครามโลกที่เกิดขึ้นทำให้รัฐบาลอังกฤษต้องการความช่วยเหลือจากชาวอินเดียและชาวพม่า มีการเกณฑ์กองแรงงานพม่าไปทำงานในเมโสโปเตเมีย ผู้คนตื่นเต้นแต่ก็พากันบ่นไม่พอใจในเหตุที่ว่านายทัพล้วนแต่เป็นชาวอังกฤษทั้งสิ้น ข้ามอ่าวเบงกอลไป ชาวอินเดียก็กำลังเรียกร้องให้มอบตำแหน่งนายทัพนายกองให้แก่ชาวอินเดียเช่นเดียวกัน เพราะชาวอินเดียได้รบอยู่ในกองทัพอังกฤษมาตั้งแต่สมัยบริษัทการค้าของอังกฤษที่อินเดียแล้ว ข้อควรสังเกต คือ ชาวพม่าเสียใจอยู่เสมอในสงครามพม่ากับอังกฤษ และในการรบต่อต้านกองโจรพื้นเมืองพม่า ซึ่งมีทหารอินเดียร่วมรบอยู่เคียงข้างกับอังกฤษในกองทัพเหล่านั้น

ใน ค.ศ.1917 เมื่อกองทัพอังกฤษกำลังประสบความหายนะในยุโรป รัฐบาลอังกฤษในอินเดียแสดงความปรารถนาดี ด้วยการเลือกชาวอินเดียและพม่าให้เป็นผู้บังคับกอง และในหมู่หนุ่มพม่า 4 คน คนหนึ่งเป็นผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์และดับลิน และคนอื่นๆ จบจากวิทยาลัยย่างกุ้ง ชาวพม่าต่างชื่นชมยินดีโดยทั่วกัน แต่ภายหลังสงคราม ผู้มีอาวุโสที่สุดคือ *อูถิ่นทุด* เข้ารับราชการในอินเดีย และคนอื่นๆ ก็ถูกเพื่อนทหารอังกฤษชักชวนออกจากกองทัพ มีความยุ่งยากใหม่เรื่องการฝึกทหารอีก และรัฐบาลอังกฤษจัดตั้งกองทัพพม่าชายแดนขึ้น ประกอบด้วย

กองทหารสี่กองด้วยกัน แต่มีการเกณฑ์ทหารเพียงสองกองเท่านั้น กองหนึ่งของพวกไทยใหญ่และอีกกองหนึ่งเป็นของพม่า แต่รัฐบาลต้องการให้เป็นเพียงการแสดงออกเท่านั้น มิได้มีอะไรมากกว่านั้น และรับสมัครเฉพาะเสมียนกับข้าราชการผู้น้อยเข้าในกองทัพใหม่นี้ การฝึกหัดจริงๆ นั้นมิได้ฝึกแต่เพียงเบื้องต้นเท่านั้น แต่มีการฝึกสองสัปดาห์ประจำปีที่ค่ายด้วย นอกจากนั้น ข้าราชการพลเรือนผู้น้อยเหล่านี้มิอาจเป็นแม่ทัพในกองทัพกษัตริย์ได้ เนื่องจากมีกฎว่าผู้สมัครเข้ารับตำแหน่งแม่ทัพนายกองนั้น จะต้องได้รับการฝึกหัดทหารมาแต่ก่อน ผลลัพธ์ก็คือนายทหารในกองทัพชายแดนเป็นทหารอังกฤษซึ่งได้ลาพักมาจากกองทหารธรรมดา ดังนั้นจึงมิได้มีความเห็นอกเห็นใจทหารพม่าที่ตนมาควบคุมอยู่

รัฐบาลอังกฤษในกรุงลอนดอนยังคงต้องการความช่วยเหลือจากชาวอินเดียอยู่ต่อไป จึงสัญญาจะให้มีการปกครองตนเองถึงระดับหนึ่ง แต่พม่ามิได้รับคำสัญญาเหล่านั้น เพราะอังกฤษอ้างว่าพม่าพอใจกับการปกครองของอังกฤษและยังไม่พร้อมจะปกครองตนเองไม่ว่าในระดับใดทั้งสิ้น การที่อังกฤษสรุปเช่นนั้นจึงเป็นที่น่าประหลาดใจยิ่ง ด้วยความจริงที่ว่าแม้แต่เมื่อไม่นานมานี้ ใน ค.ศ.1910 การปกครองของอังกฤษในมณฑลชินด์วินและมณฑลโมนิวาแทบจะเอาตัวไม่รอด ด้วยมีกบฏชาวเมืองที่เจ้าพื้นเมืองเป็นผู้นำ และด้วยความจริงที่ว่า พม่านั้นวุ่นวายกับเรื่องการฝึกหัดทหารมานาน ไม่แน่ว่าอังกฤษจะละเลย หรือโง่เง่า หรือพยายามจะหาเหตุเก็บพม่าไว้ใต้การปกครองโดยตรงของอังกฤษอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ใน ค.ศ.1917 เมื่อรัฐสภาอังกฤษส่งผู้แทนมาเยือนอินเดีย ให้ทำรายงานว่าควรปรับปรุงโครงสร้างของรัฐบาลอย่างใดบ้าง ก็มิได้รวมเอาพม่าไว้ในเส้นทางการสำรวจนั้นด้วย ดังนั้นยุวพุทธสมาคมพม่า จึงส่งผู้แทนอันประกอบด้วยพวกเนติบัณฑิตเป็นส่วนใหญ่ ให้เดินทางไปอินเดีย และไปพบคณะผู้แทนนั้น แต่ความพยายามดังกล่าวก็ไร้ผล เพราะเมื่อคณะผู้แทนส่งรายงานไปยังรัฐสภาที่กรุงลอนดอนก็ปรากฏว่ามิได้มีพม่ารวมไว้ในแผนการการปรับปรุงที่จะให้แก่อินเดียนั้น ใน ค.ศ.1919 หัวหน้าผู้แทนยุวพุทธสมาคมพม่าอีกคณะหนึ่งก็เดินทางไปยังรัฐสภาอังกฤษ อย่างไรก็ดี เมื่อรัฐสภาอังกฤษประกาศพระราชบัญญัติรัฐบาลอินเดียในปีเดียวกันก็มิได้รวมพม่าเข้าไว้อีกเช่นเคย

การครั้งนี้ก่อให้เกิดการประท้วงกันขึ้นทั่วทั้งชาติ และหัวหน้าชาวพม่า

รู้สึกว่า พวกเขาต้องยกเลิกบรรดาศักดิ์ ต้องก่อกวนและต้องรวมกันเรียกร้องมาตรฐานการปกครองตนเอง ดังเช่นชาวอินเดียได้มาแล้ว เขาตัดสินใจว่าการต่อสู้มิได้เป็นไปเพื่อสังคมหรือศาสนาอีกต่อไป แต่มาบัดนี้การเมืองและศาสนาและลัทธิชาตินิยมควรต้องแยกจากกัน เขาต้องการให้ขบวนการยุวพุทธมีจุดมุ่งหมายและลักษณะในด้านการเมือง และขณะเดียวกันก็เกรงว่าศาสนาจะกลายเป็นเพียงเครื่องมือให้กับการเมือง ดังนั้นในการประชุมแห่งชาติ จึงปรับปรุงยุวพุทธสมาคมให้เข้ากันได้กับสมาคมเพื่อชาติสมาคมอื่นๆ สมาคมเหล่านั้นก่อตัวขึ้นมาราวดอกเห็ดภายในเวลาไม่กี่สัปดาห์ และตั้งชื่อองค์การใหม่นี้ว่า "สภาทั่วไปของสมาคมต่างๆ ของพม่า" การกระทำครั้งนี้เป็นโชคดีอย่างยิ่ง เพราะเป็นส่วนหนึ่งของการประท้วงต่อต้านการแยกพม่าจากแผนการปรับปรุง ขบวนการชาตินิยมที่เรียกว่า *ขบวนการวันทานุ* จึงถือกำเนิดขึ้นและเริ่มกีดกันสินค้าอังกฤษ ขบวนการได้ผลสำเร็จดีมาก แต่ก็ยังคงมีคนส่วนน้อยที่ยังซื้อสินค้าอังกฤษอยู่เช่นเคย ขบวนการวันทานุมีชื่อขึ้นด้วยผลงานกีดกันสินค้า มีพระสงฆ์บางรูปเดินถือไม้เท้าไปตามตลาด เพื่อพยายามเกลี้ยกล่อมให้คนเลิกซื้อสินค้าอังกฤษ ชื่อของ "สภาทั่วไปของสมาคมต่างๆ ของพม่า" ก็เน้นให้เห็นถึงความจริงว่า ขบวนการเพื่ออิสรภาพของชาติเป็นขบวนการการเมืองมิใช่ศาสนา เมื่อผู้แทนสภาทั่วไปของสมาคมต่างๆ ของพม่าอีกชุดหนึ่งไปยังกรุงลอนดอน มีชาวพม่าประมาณ 100,000 คน ยืนเรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำที่ย่างกุ้งเพื่อต้อนรับผู้แทนชุดนั้นกลับจากลอนดอน อังกฤษก็เกรงจะเกิดกบฏขึ้นทั่วประเทศ นอกจากนั้น ขบวนการวันทานุยังสร้างความเสียหายให้แก่การค้าของอังกฤษ อังกฤษเริ่มรู้จักกับความพ่ายแพ้ อังกฤษหยามพม่าด้วยการนำพม่าไปผนวกเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดีย และบัดนี้ก็จะกีดกันพม่าจากส่วนหนึ่งของแผนการปรับปรุงในอินเดียอีกหาได้ไม่

เมื่อขบวนการวันทานุตื่นตัวขึ้นนั้น ก็เผอิญเกิดการนัดหยุดเรียนในมหาวิทยาลัยขึ้นในเดือนธันวาคม ค.ศ.1920 เป็นการแสดงลัทธิชาตินิยมอย่างเปิดเผยเป็นครั้งแรก ต่อต้านการปกครองของอังกฤษ วิทยาลัยย่างกุ้งสร้างขึ้นใน ค.ศ.1880 เป็นวิทยาลัยสาขาของมหาวิทยาลัยกัลกัตตา มีศาสตราจารย์ชาวอังกฤษซึ่งล้วนแต่เป็นข้าราชการทั้งสิ้น เมื่อตั้งมหาวิทยาลัยต่างๆ ในอินเดีย เช่น กัลกัตตา บอมเบย์และมัทราสขึ้นในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ระบบเสรีนิยมยังคง

เป็นสิ่งเลื่อนลอย เอกภาพของมหาวิทยาลัยและเสรีภาพในทางวิชาการเป็นเพียงคำพูดอันหรูหรา มหาวิทยาลัยเหล่านั้นเป็นสถาบันของรัฐ แต่อยู่ในอำนาจควบคุมขององค์การมหาวิทยาลัยต่างๆ นั่นเอง อย่างไรก็ดี ใน ค.ศ.1920 มหาวิทยาลัยกัลกัตตากลายเป็นศูนย์กลางการก่อกวนทางการเมือง ดังนั้น รัฐบาลอังกฤษจึงตั้งใจว่า หากขยายวิทยาลัยย่างกุ้งให้เป็นมหาวิทยาลัยย่างกุ้งแล้ว อำนาจควบคุมควรตกอยู่ในมืออังกฤษ ดังนั้น พระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยย่างกุ้งจึงกำหนดให้อำนาจบริหารควบคุมแก่สภา ซึ่งมีสมาชิกเป็นผู้ที่รัฐบาลเลือกเสนอมา และอำนาจควบคุมด้านวิชาการมอบให้แก่สภาซึ่งมีสมาชิกประกอบด้วยข้าราชการขั้นสูงในมหาวิทยาลัย แต่เมื่อมิได้มีชาวพม่าผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าราชการขั้นสูง สภาจึงประกอบด้วยศาสตราจารย์ชาวอังกฤษทั้งหมด มหาวิทยาลัยย่างกุ้งเริ่มประกาศตั้งเป็นทางการในวันที่ 20 ธันวาคม ค.ศ.1920 แต่ไม่กี่นาทีหลังจากเข้าชั้นเรียน นักศึกษาต่างพากันเดินออก เพื่อประท้วงพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัย การนัดหยุดเรียนแพร่หลายไปยังโรงเรียนต่างๆ แม้รัฐบาลจะรีบสั่งให้หยุดเรียนทันที โดยอ้างเอาวันหยุดคริสต์มาสและปีใหม่ที่ใกล้เข้ามาเป็นข้อแก้ตัวก็ตาม นักศึกษาก็ไม่ยอมกลับบ้าน ยังคงพำนักอาศัยอยู่ตามวัดวาอารามและตามฐานเจดีย์อยู่ต่อมา

ฝ่ายพระสงฆ์และผู้ใจบุญทั้งหลาย ต่างก็แจกข้าวปลาอาหารแก่นักศึกษาเหล่านั้น ในไม่ช้า การนัดหยุดเรียนก็เปลี่ยนลักษณะเริ่มแรกกลายเป็นขบวนการต่อต้านการปกครองของอังกฤษไปทั้งชาติ ประชาชนต่างพากันสนับสนุนด้วยการให้อาหารแก่นักศึกษาและช่วยกันจัดตั้ง "ชั้นเรียนเพิ่ม" เพื่อนักเรียนจะไม่ลืมบทเรียน ขั้นแรกรัฐบาลอังกฤษพยายามปราบพวกชาตินิยม ด้วยการพิมพ์รายชื่อนักศึกษาที่ถูกไล่ออกจากมหาวิทยาลัยและจากโรงเรียนต่างๆเพราะไปร่วมในการนัดหยุดเรียนครั้งนั้น และด้วยการส่งจดหมายบอกไปยังบิดาผู้เป็นข้าราชการของอังกฤษว่าจะถูกไล่ออก นอกจากจะเรียกบุตรให้กลับมาจากค่ายจลาจลได้ ระหว่างที่การจลาจลยังคงยืดเยื้ออยู่ต่อไป หัวหน้าพวกชาตินิยมได้ก่อตั้งสภาการศึกษาของชาติและโรงเรียนในเครือยุวพุทธสมาคม ให้มาอยู่ใต้กฎบัญญัติของสภาทั้งสิ้น เรียกพวกตนว่า "โรงเรียนแห่งชาติ" รัฐบาลอังกฤษตระหนักว่า สถานการณ์ยิ่งเลวลง จึงประกาศล้มเลิกรายชื่อผู้ที่ถูกไล่ออก และแต่งตั้งคณะกรรมการให้มีสมาชิกจากพวกชาตินิยมเหล่านั้นด้วย เพื่อแก้ไขพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัย นักศึกษาหยุดการจลาจล

แต่ผู้ร่วมนัดหยุดเรียนจำนวนมากไม่กลับไปเรียนในโรงเรียนของรัฐบาลอีกต่อไป แต่ไปเรียนในโรงเรียนแห่งชาติที่ตั้งขึ้นใหม่ นับเป็นชัยชนะอันยิ่งใหญ่ของประชาชน และการนัดหยุดเรียนนั้น จะมีส่วนช่วยกระตุ้นจนถึงสมัยการเรียกร้องอิสรภาพใน ค.ศ.1948

ใน ค.ศ.1923 รัฐบาลอังกฤษตัดสินใจมอบอำนาจให้แก่ชาวพม่า แต่เป็นรัฐบาลคู่ คือมีสองรัฐบาลดังเช่นให้กับอินเดีย แต่ชาวพม่ารู้สึกว่าไม่เพียงพอและสายเกินไปเสียแล้ว ในอินเดียเอง รัฐบาลได้รับการวิจารณ์อย่างขมขื่นจากผู้นำขบวนการเสรีภาพทั้งหลาย ในชั่วระยะเวลา 2 ปีที่นำมาใช้ ก็ทำให้เห็นข้อบกพร่องนานาประการอย่างแจ้งชัด ส่วนในพม่าเอง ประชาชนมีความกล้ามากขึ้น และสงสัยความประสงค์ของอังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็กำลังพิจารณาจะแยกพม่าจากอินเดีย เพราะเชื่อว่าอินเดียจะต้องเรียกร้องเอกราชมากขึ้นตามลำดับ ในขณะที่พม่าจะคงยังสงบเฉยอยู่หลังจากการปรับปรุงให้มีรัฐบาลคู่แล้ว การทั้งนี้ยิ่งทำให้ผู้นำพม่าสงสัยในความจริงใจของอังกฤษเกี่ยวกับการปรับปรุงการปกครองครั้งนี้มากขึ้นยิ่งกว่านั้น รัฐบาลอังกฤษยังเน้นหนักในนโยบายแบ่งแยกชาวพม่าจากชาวเขาเผ่าต่างๆ

อังกฤษเคยบังคับให้พระเจ้ามินดงทรงยอมรับว่า รัฐกะเหรี่ยงเป็นอิสระแล้วทั้งๆ ที่รัฐกะเหรี่ยงเป็นของพม่ามาโดยตลอด หลังจากพม่าเสียเมือง อังกฤษก็รวมแคว้นกะเหรี่ยงเข้าไว้เป็นดินแดนของอังกฤษ แต่ให้แยกจากพม่า มาบัดนี้อังกฤษกำลังแบ่งแยกดินแดนตามหุบเขาของพวกชินและพวกคะฉิ่นและที่ราบสูงไทยใหญ่จากดินแดนพม่าทั้งหมด โดยมีข้อแม้ว่า พลเมืองในดินแดนเหล่านั้นยังด้อยความเจริญทางการเมือง จึงจำเป็นต้องคุมไว้ใต้การปกครองโดยตรงของข้าหลวงอังกฤษในพม่า และยังประกาศว่า เหตุการณ์ในบริเวณเหล่านั้นยังมิอาจนำมาเจรจากันได้ตามกฎที่ตั้งขึ้นไว้ในรัฐบาลคู่ นอกจากนั้น อังกฤษยังแบ่งประชาชนในที่ราบให้เป็นหมู่ๆ ตามเชื้อชาติ เช่น พม่า อินเดีย อังกฤษผสมอินเดียและกะเหรี่ยง โดยอ้างว่า ชนเชื้อชาติต่างๆ หมู่น้อยมีสิทธิได้รับความคุ้มครองจากรัฐบาลอังกฤษ คนอังกฤษผสมอินเดียนั้นรวมอังกฤษผสมพม่าซึ่งมีจำนวนน้อยเข้าไปด้วย เพราะการแต่งงานระหว่างคนอังกฤษกับพม่าไม่เป็นที่แพร่หลายนัก จำนวนประชากรในหมู่อังกฤษผสมอินเดียก็น้อย และส่วนมากก็อพยพมาจากอินเดีย นอกเหนือไปจากนุ่งกางเกง ใส่เสื้อนอกและมีชื่ออังกฤษแล้ว

คนพวกนั้นก็คือชาวอินเดียดีๆ นั่นเอง มิได้มีความจำเป็นต้องแบ่งแยกแต่อย่างใด ส่วนพวกกะเหรี่ยงนั้น แม้พวกมิชชันนารีคริสเตียนจะขยายความประการใดก็ตาม ยังมีถึงร้อยละ 85 ที่ไม่เป็นคริสเตียน ดังนั้น เพื่อชาวคริสต์ส่วนน้อย อังกฤษได้นำความคิดในการแบ่งแยกเชื้อชาติเป็นพวกเป็นหมู่เข้าไปให้

ในระบบรัฐบาลคู่ จัดแบ่งองค์การบางส่วนในรัฐบาลไว้ให้ข้าหลวง อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งเกี่ยวกับการศึกษา การสาธารณสุข การเกษตร และการป่าไม้ ซึ่งจัดไว้ให้ผู้แทนที่ประชาชนเลือกขึ้นไปนั้น ล้วนเป็นปัญหาสำคัญสำหรับชาติที่เศรษฐกิจและสังคมแตกแยก เนื่องจากผลของอิทธิพลตะวันตกที่แทรกซึมเข้ามาภายใต้การปกครองของอังกฤษ แม้จะใช้มาตรการต่างๆ ที่เหมาะสมตามกฎหมายใหม่ อันควรให้ผลดีต่อชาติเป็นส่วนรวมแล้ว ก็มิได้มีความจำเป็นใดๆ ที่จะแบ่งแยกประชาชนเป็นหมู่ๆ ตามเชื้อชาติ นอกจากนั้นปัญหาสำคัญยิ่งของรัฐบาล เช่น เรื่องการต่างประเทศ กลาโหม ความมั่นคงภายใน ปัญหาคนเข้าเมือง การพาณิชย์ และการควบคุมเงินตราทั่วไปก็ยังคงอยู่ใต้อำนาจของข้าหลวงอังกฤษโดยตรง และข้าหลวงมีสิทธิจะคัดค้านแม้แต่ในเรื่องที่ส่งให้ไปอยู่ในอำนาจของคนส่วนมากแล้ว ข้าหลวงอาจป้องกันชนหมู่น้อยด้วยการยับยั้งมาตรการใดๆ ที่เห็นว่าไม่ยุติธรรมต่อชนหมู่น้อยได้

แผนการรัฐบาลคู่พอดำเนินไปได้ แต่ยังมีงานต้องปรับปรุงเกี่ยวกับรัฐบาลในระบบรัฐสภา เพื่อให้เหมาะสมกับระบบสังคมพม่า และสถานการณ์ท้องถิ่น ในเวลานั้น ฝ่ายนิติบัญญัติมีสมาชิก 103 คน ให้เลือกตั้งมา 79 คน และข้าหลวงแต่งตั้งมา 24 คน ในจำนวน 24 คนนี้ จะมีข้าราชการอังกฤษขั้นสูง 14 คน ผู้รับผิดชอบในงานสำคัญสาขาต่างๆ ในหมู่นี้จะไม่มีคนพม่าเลย เพราะมีชาวพม่าจำนวนน้อยที่อยู่ในวงราชการขั้นสูง และแม้แต่ผู้ใหญ่ที่สุด เช่น *อูถิ่นทุด* ก็ยังไม่ใหญ่พอจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นอธิบดี หากรัฐบาลอังกฤษฉลาดพอที่จะไม่ดำเนินนโยบายแบ่งแยกและปกครองต่อไป สมาชิกผู้ใดรับเลือกตั้งก็จะอยู่ในพวกมาก และหากสมาชิกที่ได้รับเลือกตั้งเหล่านั้นประพฤติผิดหรือมิชอบแล้ว ข้าหลวงก็อาจใช้สิทธิคัดค้านได้ แต่เมื่อนำเอาการแบ่งแยกเชื้อชาติเข้ามา ตำแหน่งเลือกตั้ง 21 ที่ก็ต้องแบ่งกันในชนหมู่น้อย และการประชุมรัฐสภาก็ได้เริ่มดำเนินขึ้น หมายความว่าจำนวนผู้แทนจากชนหมู่น้อย 21 คน และอีก 24 คนที่ข้าหลวง

เลือกตั้งมาจะเป็นผู้ค้านสมาชิกพม่าที่ได้รับเลือกตั้งมาอีก 58 คน เมื่อจำนวน 58 ที่ถูกดุลอยู่ด้วยจำนวน 45 ที่ ก็ทำให้สำนักงานนั้นดูสับสน จึงมีพวกที่มีอิทธิพลรวมกลุ่มเล็กๆ ของตนเองขึ้นอีกด้วย ในหมู่สมาชิกพม่าที่ได้รับเลือกตั้งเอง ก็มีการอิจฉากันเป็นส่วนตัวและการแข่งแย่งชิงกันเป็นหัวหน้า มีการวิจารณ์การปรับปรุงครั้งนี้กันอย่างมาก และสภาทั่วไปของพุทธสมาคมแตกแยกออกเป็น 2 พวก คือ พวกที่ร่วมในการเลือกตั้งและทำงานตามวิธีใหม่ๆ พวกหนึ่ง และอีกพวกหนึ่งที่แสดงความไม่พอใจด้วยการขัดขวางการเลือกตั้ง การแตกแยกในฐานะของสภาทั่วไปของพุทธสมาคมทำให้คนทั้งหลายตระหนกตกใจ เพราะคนส่วนมากให้การสนับสนุนมาตลอด ผลก็คือ ประชาชนต่างเฉยเมยกับการปรับปรุงครั้งใหม่นั้น รัฐบาลอังกฤษจึงเสียโอกาสที่จะได้รับความสวามิภักดิ์จากประชาชนและปูพื้นฐานให้แก่ระบบรัฐสภาที่ดีงาม

ในการเลือกตั้งที่ติดตามมา มีจำนวนผู้ไปลงคะแนนเสียงเพียงร้อยละ 12 แต่ก็ยังคงอาจปรับปรุงได้ หากชนชั้นผู้นำพม่ามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ฝ่ายคณะสภาทั่วไปของพุทธสมาคมมีหัวหน้า คือ *อูบาปี* ได้ 28 ที่ อูบาปีเป็นหัวหน้าที่มีความสามารถและมีประสบการณ์ เคยเป็นสมาชิกในคณะผู้แทนยุวพุทธสมาคมไปอินเดียและอังกฤษ แต่มีข้อเสียเปรียบหลายประการเมื่อมาเริ่มงาน เช่น มีสมาชิกในกลุ่มของเขา 21 คน จึงมิอาจใช้ชื่อสภาทั่วไปของพุทธสมาคมได้ เพราะเป็นชนหมู่น้อยและแพ้คะแนนเสียง เมื่อมีข้อสรุปให้ขัดขวางการเลือกตั้ง และเพื่อรีบให้ทันการเลือกตั้ง เขารีบเลือกเอาชื่อ "พรรค 21" ซึ่งเป็นชื่อที่ไม่น่าประทับใจแต่เตือนให้ประชาชนแลดูเหมือนว่า พวกเขาต่อต้านเสียงส่วนมากในสภาทั่วไปของสมาคมพุทธ นอกจากนั้น เขามิใช่เป็นเนติบัณฑิต แต่เป็นนักหนังสือพิมพ์อาชีพได้ปริญญาจากมหาวิทยาลัยกัลกัตตา แล้วก็เริ่มทำงานในหนังสือพิมพ์รายวัน ชื่อ "เดอะ ซัน" (ดวงอาทิตย์) ทันที เขามีหัวรุนแรงมากกว่าพวกเนติบัณฑิตในคณะของเขา แต่ก็ยังมิใช่พวกหัวรุนแรงดังเช่น *อูจิตซเลียง* ผู้ซึ่งแม้จะเป็นเนติบัณฑิต แต่ก็เข้ากับผู้ที่สงสัยในความตั้งใจของการปรับปรุงของอังกฤษในครั้งนั้นไปหมด อีกนัยหนึ่งอูบาปีมัวแต่สองฝักสองฝ่ายอยู่ เลยคว้าน้ำเหลว

ฝ่ายข้าราชการอังกฤษชั้นสูงตระหนักดีว่า ฐานะของอูบาปีไม่มั่นคงในหมู่ลูกพรรค พวกเขาจึงรวมตัวกับพ่อค้าอังกฤษตั้งพรรคฝ่ายขวาขึ้น เรียกพรรค

ของตนว่า "พรรคแผ่นดินทอง" ได้รับการสนับสนุนจากสมาชิกที่ได้รับเลือกตั้งที่มิได้สังกัดพรรค 21 และสมาชิกอีก 8 คน ที่ข้าหลวงเป็นผู้แต่งตั้ง มีนายเจเอหม่องกยี (ภายหลังเป็นเซอร์) เป็นหัวหน้า เขาผู้นี้เป็นเนติบัณฑิต เคยไปรับราชการกับพระเจ้าแผ่นดินไทยอยู่หลายปี จึงมิเคยเข้าร่วมกับขบวนการยุวพุทธสมาคมพม่า อูบาปีตระหนักว่าตนเองไม่มีเสียงข้างมากพอจะตั้งคณะรัฐมนตรี แต่ก็ไม่ยอมเข้าร่วมกับพรรคแผ่นดินทอง โดยกล่าวหาว่าเป็นพวกอยู่ใต้อำนาจของอังกฤษ แต่สมาชิกบางคนในพรรค 21 ของเขาก็มิได้ลังเล คณะรัฐมนตรีจึงประกอบด้วยบุคคลต่อไปนี้ 1. ข้าหลวง 2. รัฐมนตรีมหาดไทย คือ อูขิ่น (ต่อมาเป็น เซอร์หม่องขิ่น) 3. รัฐมนตรีคลัง คือข้าราชการอังกฤษในกองข้าราชการพลเรือนอินเดีย 4. รัฐมนตรีศึกษาธิการและสาธารณสุข คือ อูหม่องกยี (ต่อมาเป็นเซอร์ และมักกล่าวถึงกันในนามว่าหม่องกยีปริญญาโท เพราะเขาได้รับปริญญาโททางศิลปศาสตร์จากมหาวิทยาลัยกัลกัตตา เพื่อให้ต่างไปจากนาย เจ. เอ. หม่องกยี) และ 5. รัฐมนตรีเกษตรและป่าไม้ คือ นาย เจ. เอ. หม่องกยี

ข้าหลวงใหญ่เป็นผู้เสนอชื่อรัฐมนตรีคลังและมหาดไทย และในอินเดียก็มักเป็นข้าราชการจากกองข้าราชการพลเรือนอินเดีย อูขิ่นเป็นเนติบัณฑิตหลังจากฝึกงานมาช้านานก็ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้พิพากษาในศาลสูง ความจริงที่ว่าเขาได้รับเลือกขึ้นเหนือข้าราชการอังกฤษนั้น แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลอังกฤษต้องการจะเอาใจคนส่วนมากในพม่า ฝ่ายนายหม่องกยีปริญญาโทนั้นเคยเป็นสมาชิกก่อตั้งของสมาคมยุวพุทธแห่งพม่าและเป็นประธานสภาการศึกษาแห่งชาติ เขาใช้อำนาจและอิทธิพลในตำแหน่งใหม่ ไปเพิ่มสิทธิพิเศษและช่วยเหลือการเงินแก่บรรดาโรงเรียนต่างๆ ของชาติ เซอร์เจ. เอ. หม่องกยีลาออกจากคณะรัฐมนตรีเมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นผู้พิพากษาศาลฎีกา และ *อูปู* เนติบัณฑิตอีกผู้หนึ่งซึ่งเป็นสมาชิกของสมาคมยุวพุทธแห่งพม่า ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีเกษตรและป่าไม้แทน ผู้ที่มีอำนาจที่สุดในคณะรัฐมนตรีก็คือรัฐมนตรีมหาดไทย และเซอร์หม่องขิ่นได้รับความสำเร็จในการชักชวนรัฐบาลอังกฤษให้เปิดตำแหน่งขั้นสูงๆ ให้แก่ชาวพม่าที่ได้รับคัดเลือกมาแล้ว ในการประชุมคณะรัฐมนตรี เขามักสนับสนุนข้อเสนอของรัฐมนตรีพม่าสองคน เพื่อที่จะทำให้คณะรัฐมนตรีเป็นของพวกชาตินิยม ไม่ว่าข้าหลวงจะต้องการอย่างใดก็ตาม

แต่เซอร์หม่องขิ่นถึงแก่กรรมอย่างกะทันหันใน ค.ศ.1924 ข้าหลวงปรารถนา จะได้รับการสนับสนุนจากประชาชนอีก จึงแต่งตั้ง *อูเมอ่อง* ให้สืบตำแหน่งต่อจากเซอร์หม่องขิ่น อูเมอ่องก็เป็นเนติบัณฑิตและได้ฝึกฝนงานอยู่พักหนึ่ง จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้พิพากษาศาลฎีกา และเคยเป็นสมาชิกก่อตั้งยุวพุทธสมาคม แต่เขาไม่เห็นด้วยกับแนวโน้มทางชาตินิยมจัดของสภาทั่วไปของสมาคมพุทธ แม้แต่ก่อนแตกแยกกันแล้ว เขาทำตัวให้ดูเป็นพวกอังกฤษมากเข้าทุกที จึงทำให้ลักษณะของคณะรัฐมนตรีเปลี่ยนไป ประชาชนพากันมองดูว่าเป็นรัฐบาลที่ขัดแย้งกับผลประโยชน์ของชาติ ด้วยการมีสมาชิกส่วนมากที่สนับสนุนอังกฤษ ส่วนในสภานิติบัญญัติเอง พรรคแผ่นดินทองก็หวั่นไหวเพราะมิได้มีผู้แทนในคณะรัฐมนตรี หลังจากนาย เจ. เอ. หม่องกยีลาออกแล้ว จึงเข้าไปตีสนิทกับสมาชิกที่สนับสนุนอังกฤษ เมื่อมีการเลือกตั้งครั้งใหม่ ประชาชนส่วนมากก็เฉื่อยชาดังเช่นแต่ก่อน เพราะมีคนไปเลือกตั้งเพียงร้อยละ 17 อูบาปีเป็นหัวหน้าพรรคซึ่งบัดนี้รู้จักกันว่า "พรรคประชาชน" ชนะการเลือกตั้ง แต่ก็เสียโอกาสไปเช่นครั้งก่อน เพราะรัฐมนตรีทั้งสองกลับได้รับเลือกตั้งจากพรรคแผ่นดินทอง ในการเลือกตั้งครั้งที่ 3 ใน ค.ศ.1928 สภาทั่วไปของสมาคมพุทธก็แตกกันออกเป็นสองพวกอีก เกี่ยวกับเรื่องการเข้าร่วมในการเลือกตั้ง และในครั้งนี้ อูจิตชเลียงตัดสินใจเข้ารับเลือกตั้ง มีผู้มาออกเสียงเลือกตั้งเพียงร้อยละ 20 อูบาปีและคณะได้ที่นั่งจำนวนมาก แต่รัฐมนตรีสองคนก็มาจากพรรคแผ่นดินทองอีก อย่างไรก็ดี ประชาชนเลิกสนใจ และเชื่อมั่นในบัดนั้นว่ารัฐบาลอังกฤษเพียงแต่ใช้อุบายหลอกลวงเท่านั้น

ใน ค.ศ.1930 สภาวะเศรษฐกิจตกต่ำเข้ามาถึงพม่า ราคาข้าวต่ำลงถึงระดับราคาในทศวรรษ 1860 ชาวนาและกรรมกรพม่าไม่มีเงินเก็บในรูปใดเลย ต่างมิอาจทนต่อสภาวะดังกล่าวนั้นได้และสรุปว่ารัฐบาลอังกฤษต้องรับผิดชอบต่อเหตุการณ์นั้น ยิ่งกว่านั้น ให้เผอิญเกิดแผ่นดินไหวขึ้นที่เมืองพะโค แทบจะทำลายเมืองพะโคเสียทั้งเมือง ชาวพม่ามองวิธีการของรัฐบาลอังกฤษและนักการเมืองพม่าซึ่งปรับปรุงรัฐบาลคู่นี้อย่างหมดหวังและเอือมระอามามากแล้ว ต่างก็พากันถือว่า แผ่นดินไหวครั้งนี้เป็นสัญลักษณ์ว่าจะต้องเปลี่ยนรัฐบาลอย่างแน่นอน นายแพทย์พื้นเมืองคนหนึ่ง คือ นายซายาซาน เคยบวชเป็นพระภิกษุอยู่หลายปี และชอบทำนายเหตุการณ์อยู่เนืองๆ มั่นใจว่าแผ่นดินไหวเคยเป็นสัญลักษณ์ที่ทำให้อังกฤษได้ชัยชนะพม่ามาแล้วใน

ค.ศ.1824 ฉันใด แผ่นดินไหวในเร็วๆ นี้ก็บอกกำหนดการสิ้นอำนาจของการปกครองของอังกฤษในพม่าฉันนั้น เขาเดินทางไปถึงมณฑลไทยใหญ่ แต่มิอาจเรียกร้องชาวไทยใหญ่ให้สนใจแผนการกบฏของเขาได้ จึงเดินทางต่อไปยังพม่าตอนบน แต่ก็มิอาจชักจูงให้ชาวบ้านเชื่อได้ว่า เขาเกิดมาเพื่อเป็นกษัตริย์

อย่างไรก็ดี เมื่อเขาลงมาพม่าตอนล่าง ก็เผอิญพบว่าชาวบ้านแถบมณฑลสารวดีกำลังก่อการกบฏ มีข้าวจำนวนมากที่เก็บไว้ยังมิได้ขาย และแม้จะมีอาหารจำนวนมากแต่ก็ไม่มีอะไรอื่น คนส่วนมากต้องสูญเสียที่ดินให้แก่เจ้าหนี้ชาวอินเดียมานานแล้ว และยิ่งราคาข้าวต่ำลง เจ้าของที่ดินชาวอินเดียก็ไม่จ้างคนงานมาทำนา ฝ่ายพวกที่มีที่ดินของตนเองก็นั่งเกาะยุ้งข้าวอยู่เฉยๆ ไม่สามารถจะหาเงินมาจ่ายค่าดอกเบี้ยหนี้สินได้ เสื้อผ้าที่สวมใส่อยู่ก็ขาดวิ่นไป แต่ก็ไม่มีเงินซื้อของใหม่ ชายชาวบ้านต่างอยู่กึ่งเปลือยกาย ฝ่ายสตรีก็นั่งแอบอยู่แต่ในบ้าน ความยากจนเช่นนั้นเป็นสิ่งที่มิเคยมีผู้ใดพบเห็นมาแต่ก่อน ยิ่งกว่านั้น ทุกคนต่างก็ค้างภาษีรายปีกันทั่วไป แม้ว่าซายาซานจะมีความเชื่อในโชคลางอยู่มาก แต่ก็เป็นผู้มีความรักชาติอย่างยิ่งยวด เขาเองก็เป็นคนยากจน จึงเห็นว่าวิธีเดียวที่ชาวเมืองสารวดีจะพ้นทุกข์ได้ ก็คือก่อการกบฏต่อต้านอังกฤษ ชาวบ้านนั้นก็เปรียบเสมือนคนจมน้ำยึดได้ขอนไม้ขอนหนึ่งก็พร้อมที่จะลอยตาม แท้จริงชาวบ้านก็เชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่งในความคงกะพันชาตรีของเขา แต่ในท่ามกลางความสิ้นหวัง ก็ยังคงเชื่อมั่นในเรื่องตะกรุดและผ้ายันต์ที่ทำให้ยิงไม่ออกฟันไม่เข้า อันเป็นเรื่องที่ค่อยๆ สูญหายไปหลังจากกองโจรพื้นเมืองพ่ายแพ้ไปแล้ว แม้แต่ผู้ที่ไม่เชื่อในไสยศาสตร์ก็พร้อมที่จะทดลองเพื่อเสรีภาพ ต่างก็พากันเห็นว่า ตายเสียดีกว่าอยู่อย่างยากจนใต้การปกครองของคนต่างชาติ ชาวบ้านที่มีอายุยังระมัดระวังอยู่บ้าง เพราะตระหนักดีว่าพวกเขาหาได้มีอาวุธที่ดีที่จะใช้ต่อต้านอังกฤษได้ ประชาชนขอร้องนายซายาซานและสาวกที่กระตือรือร้นว่าให้พวกเขามีโอกาสเจรจากับรัฐบาลอังกฤษ ให้ยกเลิกหรืออย่างน้อยก็ผลัดภาษีรายปีไปก่อน นายซายาซานตกลงและพวกเหล่านั้นไปยังที่ทำการมณฑลเพื่อไปเจรจาขอความเมตตา แต่อังกฤษไม่ตกลง จึงกลับมารายงานข่าวความผิดหวังยังหมู่บ้านของตน

ภายในเวลาไม่กี่วัน นายซายาซานก็ประกาศตนเป็นกษัตริย์องค์ใหม่ และสาวกของเขาเข้าโจมตีที่ทำงานรัฐบาลตลอดไปทั่วบริเวณอันกว้างใหญ่ เจ้าหน้าที่

อังกฤษต่างพากันเยาะเย้ยความเชื่อทางไสยศาสตร์ของพวกกบฏ แต่ไม่ช้าก็ต้องเรียกกองทหารอังกฤษมาสองกอง ทั้งๆ ที่พวกกบฏมีอาวุธเพียงดาบและไม้เท่านั้น พยายามสู้รบต่อไปไม่ยอมแพ้ แม้ว่าจะถูกตีแตกถอยไปและรู้ตัวว่าไม่มีหวังชนะแล้ว ฝ่ายอังกฤษนำวิธีการของเซอร์ชาร์ลส์ ครอสไวท์ที่เคยใช้ได้ผลสำเร็จดีมาแล้ว คือ นำกองทหารอังกฤษเข้าฆ่าหมู่พวกกบฏ และเผาหมู่บ้านเสีย บุคคลสำคัญๆ ของพม่าและชาวย่างกุ้งต่างพากันเห็นใจ แต่มิรู้ที่ช่วยพวกกบฏฉันใดได้ แต่อังกฤษอาจจะประมาทหรือจะอวดความเก่งกล้าสามารถก็ตาม จัดงานเต้นรำเลี้ยงดูกันที่สถานที่หรูๆ ในเมืองย่างกุ้งทุกคืน และเจ้าหน้าที่อังกฤษทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนต่างพากันมาร่วมสนุก หลังจากการฆ่าหมู่และวางเพลิงมาแล้วทั้งวัน เพราะเมืองสารวดีห่างจากเมืองย่างกุ้งเพียงสองชั่วโมงด้วยการเดินทางทางรถยนต์

ในไม่ช้า นายซายาซานก็ถูกจับ แต่การกบฏก็ยังคงดำเนินต่อไปทั่วบริเวณสารวดี และขยายตัวไปตามบริเวณปากแม่น้ำอย่างรวดเร็ว และต่อขึ้นไปยังพม่าภาคกลาง แล้วก็ถึงพม่าตอนบน ในที่สุดก็ถึงหัวเมืองไทยใหญ่ หัวหน้ากองทหารแบบกองโจรใหม่ๆ ปรากฏตัวขึ้นมากมาย เช่น *นายซายะนัน* ครูโรงเรียนที่เมืองคามะในมณฑลตเยเมียว และ*ฤษีบัณฑก* ในมณฑลชเวโบ การกบฏถูกปราบลงใน ค.ศ.1932 พวกกบฏถูกฆ่าตายไปกว่า 10,000 คน และอีก 9,000 คนถูกจับขัง ส่วนอีก 128 คน รวมทั้งนายซายาซาน นายซายะนัน และฤษีบัณฑก ถูกจับแขวนคอหมด การกบฏใน ค.ศ.1930-32 นั้น เป็นการกบฏเอเชียที่ใกล้เคียงกับกบฏชาวนาในสมัยกลางของอังกฤษ เป็นการกบฏที่ก่อตัวขึ้นจากความสิ้นหวัง อย่างไรก็ดี เจ้าหน้าที่อังกฤษและพ่อค้าอังกฤษเห็นแต่เพียงตะกรุดและเครื่องลางในตัวของพวกกบฏที่เสียชีวิตไป และประหลาดใจในการเชื่อถือโชคลางของชาวพม่า มิได้คำนึงว่าความหมดหวังอย่างสิ้นเชิงและความเกลียดชังการปกครองของอังกฤษทำให้เกิดกบฏอันน่าเศร้านั้นขึ้น

รัฐสภาอังกฤษเคยหวังว่าระบบการปกครองแบบคู่ทั้งในอินเดียและในพม่าจะเป็นการทดลองรัฐธรรมนูญในระยะเวลา 10 ปีเท่านั้น ดังนั้นใน ค.ศ.1931 จึงแต่งตั้งคณะกรรมาธิการไซมอน ให้รายงานผลปฏิบัติตามวิธีนั้น และให้เสนอแนะการปรับปรุงต่อไปในอนาคต มาบัดนี้ รัฐบาลอังกฤษในพม่าจึงเริ่มแนะนำหัวหน้าชาวพม่าว่า รัฐบาลอังกฤษเห็นว่าพม่าควรแยกตัวจากอินเดีย เพื่อจะได้ดำเนินการ

วางแผนการปกครองที่เป็นอิสระจากการเมืองอินเดีย บรรดาพ่อค้าอังกฤษที่มีผลประโยชน์ในการค้า ต่างพากันสนับสนุนข้อเสนอแบ่งแยกกันอย่างเต็มที่ อูบาปีรู้สึกกระตือรือร้น แต่อูจิตชเลียงนั้นดูเฉยๆ เกิดข้อขัดแย้งระหว่างคนทั้งสองในสภานิติบัญญัติ และในไม่ช้าพม่าทั้งประเทศก็เกิดแบ่งแยกเป็นสองฝ่าย คือ ฝ่ายที่ต้องการให้แยกตัวออก และฝ่ายที่ไม่ต้องการให้แยก รัฐบาลอังกฤษเชื่อมั่นว่าเมื่อพม่ารู้สึกเกลียดชังอินเดียอย่างเต็มที่เช่นนั้นแล้ว ข้อเสนอในการแบ่งแยกคงเป็นที่ชื่นชอบของประชาชน แต่ก็ลืมไปว่า ประชาชนต่างระแวงสงสัยรัฐบาลตั้งแต่ปราบกบฏอย่างรุนแรงครั้งนั้นแล้ว ความจริงที่ทั้งรัฐบาลและพ่อค้าอังกฤษพากันสนับสนุนข้อเสนอนี้ ทำให้ประจักษ์ชัดว่าอังกฤษต้องการให้การปรับปรุงการปกครองของพม่าเป็นไปอย่างเชื่องช้าเพื่อจะได้ตามอินเดียไม่ทัน หัวหน้าชาวพม่าบางคนเตือนประชาชนว่า ในเวลาที่มีการเจรจาเรื่องการปรับปรุงรัฐบาลคู่นั้น อังกฤษเสนอให้ยกเว้นพม่า

ความขัดแย้งดังกล่าว ทำให้การเมืองพม่ายุ่งยากขึ้น ทั้งสองฝ่ายต่างตอบโต้กันอย่างเผ็ดร้อน ทั้งเรื่องส่วนตัวและส่วนรวม ผลลัพธ์ก็คือ บรรดาหัวหน้าการเมืองรุ่นอาวุโสต่างเสียชื่อเสียงในหมู่ประชาชนไปสิ้น มีผู้นำหนุ่มเริ่มมีชื่อขึ้นสองคน เป็นเนติบัณฑิตทั้งคู่ คือ *อูจอมยิน* และ *ดร.บามอ* อูจอมยินนั้นเป็นสมาชิกที่ได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนพม่าในสภานิติบัญญัติแห่งจักรวรรดิที่กรุงนิวเดลี เขาเป็นผู้มีศรัทธาและเป็นเพื่อนกับผู้นำอินเดีย คือ มหาตมะคานธีและบัณฑิตเนห์รู เขาแสดงปาฐกถาที่มีชื่อเสียงหลายครั้งหลายหน เป็นนักวิจารณ์คัดค้านข้อเสนอการแบ่งแยกอย่างรุนแรง ฝ่าย ดร.บามอนั้นเป็นสมาชิกหนุ่มในสภาทั่วไปของพุทธสมาคม ที่มีอูจิตชเลียงเป็นผู้นำ อูจิตชเลียงนั้นถูกอูบาปีโจมตีเรื่องส่วนตัวให้เสียชื่อไว้มาก จึงตัดสินใจเลิกเป็นผู้นำของฝ่ายต่อต้านการแบ่งแยกพม่าจากอินเดีย อูจอมยินและดร.บามอจึงตั้งสหพันธ์ต่อต้านการแบ่งแยกเพื่อเตรียมต่อสู้เรื่องนี้ ในการเลือกตั้งใน ค.ศ.1932 มีการตกลงกันได้ ให้ ดร.บามอสมัครเข้ารับเลือกตั้งหากสำเร็จก็ให้ต่อต้านข้อเสนอของอังกฤษในสภาร่างกฎหมายพม่า ขณะที่อูจอมยินจะคงอยู่ต่อสู้ในสภานิติบัญญัติแห่งจักรวรรดิ

อูจอมยิน และ ดร.บามอเดินทางไปรอบประเทศ และชาวบ้านพากันไปออกเสียงเลือกตั้งให้แก่สหพันธ์ต่อต้านการแบ่งแยกพม่าจากอินเดีย ทำให้ชนะ

พวกที่ต้องการให้แยกประเทศของอูบาปี แม้ว่าหัวหน้าจะยังคงเป็นสมาชิกอยู่ แม้แต่ขณะที่ประชาชนกำลังชื่นชมอยู่กับชัยชนะ อูบาปีก็สามารถชักชวน ดร.บามอให้มาอยู่ร่วมกับฝ่ายเขา ได้ประกาศร่วมมือสนับสนุนข้อเสนอให้แบ่งแยก แม้ว่าอูจอมยินจะคัดค้านและวิงวอนอย่างไรก็ตาม ฝ่ายผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเป็นฝ่ายค้านการแบ่งแยกประเทศก็เข้ามาร่วมในฝ่าย ดร.บามอ กลายเป็นฝ่ายเสนอให้แบ่งแยกเสียทั้งสิ้น อูจอมยินลาออกจากการเป็นสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งจักรวรรดิ และทั้งๆ ที่มีอายุอยู่ในวัยสามสิบ ก็เลิกเล่นการเมือง คนทั้งประเทศตกใจที่นักการเมืองที่พวกตนได้เลือกขึ้นกลับใจเสียเช่นนั้น ในที่สุดผู้คนพากันเสื่อมความเชื่อถือในรัฐบาลอังกฤษและในนักการเมืองพม่า

กบฏชาวนาที่เกิดขึ้นใน ค.ศ.1930-1932 ตลอดจนการที่นักการเมืองอาวุโสจัดการให้แยกประเทศพม่าจากอินเดีย ซึ่งเป็นความผิดพลาดครั้งนั้น ก่อให้เกิดช่องว่างในเรื่องผู้นำทำให้พวกรักชาติบางหมู่จากมหาวิทยาลัยย่างกุ้งแสดงตัวออกมา คนหนุ่มเหล่านั้นก็เช่นเดียวกับประชาชนทั่วไป มีความคิดว่า การปฏิวัติเท่านั้นจะนำอิสรภาพคืนมาสู่ชาติได้ คนเหล่านี้เคยศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณคดีพม่าในโรงเรียนแห่งชาติก่อนเข้ามหาวิทยาลัย จึงพบว่าการศึกษาในมหาวิทยาลัยนั้นยกย่องอังกฤษมากเกินไป ตำแหน่งบริหารและวิชาการขั้นสูงอยู่ในมือชาวอังกฤษซึ่งเป็นข้าราชการทั้งสิ้น พวกเหล่านั้นจึงทำท่ายิ่งใหญ่เหนือนักศึกษา ผู้ดูแลหอพักทั้งหลายก็เป็นชาวอังกฤษ ภาพของครูบาอาจารย์พาแขกของตนเข้ามากินอาหารและเต้นรำสนุกสนานในมหาวิทยาลัย ทำให้นักศึกษาไม่พอใจอย่างยิ่ง ในชั้นเรียนวิชาประวัติศาสตร์ศาสตราจารย์ชาวอังกฤษพยายามลดพระเกียรติกษัตริย์พม่า และพยายามปลูกฝังความคิดเห็นในหมู่นักศึกษาว่า การที่ประเทศพม่าตกอยู่ใต้การปกครองของอังกฤษนั้นจัดเป็นโชคดีอย่างยิ่ง นักปฏิวัติหนุ่มๆ แสดงความไม่พอใจในมหาวิทยาลัย ด้วยการใส่เสื้อแขนสั้น ใส่เกี๊ยะเดินดังๆ ตามระเบียงมาเข้าห้องเรียน บ้างก็ใส่ผ้าทอพื้นเมืองที่ไม่เรียบร้อยมา ต่างปรากฏตัวอย่างแปลกๆ ไม่มีระเบียบ ดูพิกลตัวย

อย่างไรก็ดี ตลอดเวลานั้น นักศึกษาอ่านหนังสืออังกฤษใหม่ๆ เกี่ยวกับเรื่องการเมือง เศรษฐกิจและสังคมนิยม ต่างก็ฝึกตนให้เป็นนักพูดและนักเขียนที่ชำนาญ เขาช่วยกันแต่งเพลงปลุกใจให้รักชาติ ซึ่งมีเนื้อเรียกร้องเสรีภาพทาง

การเมืองและเศรษฐกิจ และนำไปร้องตามที่ชุมนุมต่างๆ ในบริเวณมหาวิทยาลัย เพื่อนนักศึกษาต่างเข้าร่วมรายการด้วยอย่างครึกครื้น ฝ่ายศาสตราจารย์ชาวอังกฤษทั้งหลายมิได้ตระหนักว่าขบวนการชาตินิยมได้ก่อตัวขึ้นในบริเวณกำแพงมหาวิทยาลัยแล้ว กลับพากันถอนใจและรำคาญที่เสียงหนวกหูเหล่านั้นรบกวนแขกที่ตนเชิญมารับประทานอาหาร แต่เพลงเหล่านั้นจะช่วยเร้าใจประชาชนให้ก่อการปฏิวัติขึ้น และเมื่อขจัดภาษาอันรุนแรงออกไปแล้ว ก็เป็นเพลงที่จะใช้เป็นเพลงชาติแห่งพม่าเสรีในภายหลัง ใน ค.ศ.1948 ผู้นำชนหมู่นี้มี *"ทะขิ่น"* บาเซน บาตอง เลหม่อง และเถียนปีมยิน เขาเหล่านี้เอาคำ *"ทะขิ่น"* มานำหน้าชื่อเป็นการท้าทายเจ้าหน้าที่และพ่อค้าอังกฤษ เพราะตั้งแต่ ค.ศ.1886 มาแล้ว ชาวอังกฤษทั้งหมดต่างเรียกตัวเองว่า *"ทะขิ่น"* ซึ่งหมายความว่า *"นาย"* และแม้แต่ในกองทหารอังกฤษเอง พวกกะเหรี่ยง คะฉิ่น และพวกชิน ก็ต้องเรียกนายทหารอังกฤษว่า *"ทะขิ่น"* ทั้งสิ้น

ในขั้นแรก กลุ่มนักปฏิวัติหนุ่มพวกนี้มีสมาชิกจำนวนน้อย และมิอาจชักชวนให้หมู่นักศึกษาทั้งหมดมาอยู่ฝ่ายตนได้ แต่หลังจากจบมหาวิทยาลัยแล้ว เขาเหล่านั้นจึงไปเยี่ยมเยียนตามชนบทต่างๆ ก่อให้เกิดความประทับใจในหมู่ชนส่วนมาก แต่แรกก็มิได้มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองแต่อย่างใด แต่เมื่อได้รับความไว้วางใจจากประชาชนมากเข้า ใน ค.ศ.1935 พวกเขาก็ตั้งพรรคการเมืองขึ้นชื่อว่า *โด-บามา อสิ-อยน* แปลว่า *"เรา สหพันธ์ชาวพม่า"*

ใน ค.ศ.1936 นักศึกษานัดหยุดเรียนในมหาวิทยาลัยอีก ผู้ก่อตั้งขบวนการทะขิ่นนั้นจบจากมหาวิทยาลัยไปแล้ว มิได้ทิ้งพวกพ้องไว้เบื้องหลังแต่อย่างใด แต่นักศึกษาอื่นๆ ยังคงทำสงครามเย็นต่อต้านศาสตราจารย์อังกฤษต่อไป แต่เริ่มแรกการจลาจลมิได้มีเรื่องการเมืองแฝงอยู่ นักศึกษาเพียงแต่ต้องการให้มหาวิทยาลัยดำเนินงานแบบสถาบันการศึกษา มิใช่เป็นกรมของรัฐบาล และต้องการให้ครูประพฤติเยี่ยงครู มิใช่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ อย่างไรก็ดี นักการเมืองอาวุโสต่างชื่นชมกับการจลาจล ด้วยเป็นโอกาสที่จะดึงนักศึกษาไว้ข้างตน สภานิติบัญญัติที่รับเลือกตั้งตั้งแต่ ค.ศ.1932 ก็เหลือเวลาเพียงอีกไม่กี่เดือน การเลือกตั้งครั้งใหม่ในไม่ช้าพร้อมด้วยรัฐธรรมนูญใหม่ จะทำให้ชาวพม่าเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากจักรวรรดิอังกฤษในวันที่ 1 เมษายน ค.ศ.1937 หัวหน้านักการเมืองในสภานิติบัญญัติ

ต้องการป้องกันมิให้นักศึกษาเกิดปฏิกิริยาขึ้นได้อีก ในขณะที่ผู้นำการเมืองนอกสภานิติบัญญัติต้องการให้เกิดความวุ่นวาย เพื่อทำให้สมาชิกนิติบัญญัติได้รับความอับอาย ทั้งสองฝ่ายต่างหาเสียงกับนักศึกษา ฝ่ายนักศึกษาก็เสียใจที่นักการเมืองต่างพากันขาดความเห็นอกเห็นใจตนอย่างแท้จริง

ผู้นำการจลาจล คือ *หม่องนุ* และ*หม่องอองซาน* หม่องนุนั้นจบจากมหาวิทยาลัยใน ค.ศ.1929 ได้เป็นครูใหญ่ในโรงเรียนแห่งหนึ่งของชาติอยู่พักหนึ่ง และกลับไปเรียนต่อในมหาวิทยาลัย เพื่อรับปริญญาทางกฎหมาย ส่วนหม่องอองซานศึกษาอยู่ปีสุดท้ายในมหาวิทยาลัย เป็นนักชาตินิยมจัดเพราะเคยอยู่ในโรงเรียนของชาติแห่งหนึ่งมาก่อน อีกประการหนึ่ง ปู่ของเขาเป็นผู้นำกองทหารแบบกองโจร และถูกประหารชีวิตไปใน ค.ศ.1886 หม่องอองซานเป็นผู้มีความจริงใจ มีบุคลิกลักษณะเป็นผู้ใหญ่กว่าอายุสำหรับชายหนุ่มเช่นนั้น แม้แต่นักศึกษาอายุรุ่นราวคราวเดียวกันก็ยกย่องให้เขาเป็นหัวหน้า หม่องนุนั้นแก่กว่ามาก มีความจริงใจและด้วยความจริงที่ว่าเขาเคยเป็นครูใหญ่ในโรงเรียนของชาติมาก่อน ทำให้นักศึกษานิยมมาก ทั้งสองท่านที่กล่าวมานี้ มีชายหนุ่มจำนวนมากสมัครเป็นพรรคพวก เช่น หม่องบาสวี หม่องจอเนียน หม่องสล่าปี เอม. เอ. ราสชิด หม่องกยอมิน หม่องตุนวิน หม่องขิ่น และหม่องกาเล ทั้งหมดที่กล่าวนามมานี้ต่อมาจะร่วมในการก่อตั้งอิสรภาพ และเป็นคณะรัฐมนตรีสืบต่อมา หม่องนุและหม่องอองซานนั้นเกรงว่านักเรียนทั่วประเทศจะกลายเป็นเพียงหุ่นในกีฬาการเมืองที่จะเล่นกันในระหว่างการเลือกตั้ง จึงสั่งยุติการประท้วงเสีย พวกเขายังรู้สึกว่าชาติต้องการความช่วยเหลือพวกเขามากกว่าในบริเวณแคบๆ ในมหาวิทยาลัย และเข้าร่วมกับพวกทะขิ่นด้วยการยอมรับความจริงใจของพวกเขา ขบวนการพวกทะขิ่นนี้เข้มแข็งขึ้นด้วยการมีผู้นำนักศึกษาสองนายนั้นเข้าร่วมด้วย

ในสภานิติบัญญัติ สมาชิกพยายามแสวงหาอำนาจและตำแหน่งในการเลือกตั้ง แม้ว่าอูบาปีและ ดร.บามอจะร่วมมือกันได้แล้ว ด้วยการยอมรับข้อเสนอในการแยกประเทศจากอินเดียก็ตาม รัฐมนตรีสองตำแหน่งคือรัฐมนตรีป่าไม้และศึกษาธิการก็ยังคงมาจากพรรคแผ่นดินทองอีกอยู่ดี สองสามเดือนก่อนเกิดการนัดหยุดเรียนในมหาวิทยาลัย อูบาปีและ ดร.บามอพยายามอย่างสุดฝีมือที่จะเอาชนะพรรคแผ่นดินทอง และอย่างน้อยต้องได้เป็นรัฐมนตรี อย่างไรก็ดี การเลือกตั้งใน

ค.ศ.1937 เขาก็แยกพวกกัน และ ดร.บามอก็ตั้งพรรคของเขาเองขึ้น เรียกว่า *พรรคสินยะตา* หรือ *"พรรคคนจน"* ขณะที่พวกทะขิ่นกีดกันการเลือกตั้ง ด้วยเห็นว่ารัฐธรรมนูญใหม่นั้นน่าทุเรศเช่นเดียวกับการมีรัฐบาลคู่ อูบาปีและ ดร.บามอเป็นคู่แข่งที่สำคัญในการเลือกตั้ง

ในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ระบุไว้ว่า สภาผู้แทนราษฎรจะประกอบด้วยสมาชิก 132 คน ทั้งหมดต้องได้รับเลือกตั้งมา ส่วนสภาสูงก็จะประกอบด้วยสมาชิก 36 คน ในจำนวนนี้ข้าหลวงจะแต่งตั้งมา 18 คน และอีก 18 คนเลือกตั้งโดยสภาผู้แทนราษฎร รัฐธรรมนูญฉบับใหม่แนะหลักการปรับปรุงไว้มาก เว้นแต่อังกฤษต้องการให้นโยบายแบ่งแยกและปกครองยังคงอยู่ตลอดไป ด้วยการประกาศให้บริเวณที่ราบสูงเป็นบริเวณชายแดน ให้ข้าหลวงปกครองโดยตรง และโดยการแยกเชื้อชาติหมู่ต่างๆ ไว้ในเขตเลือกตั้งต่างหาก ให้มีคณะรัฐมนตรีที่รับผิดชอบประกอบด้วยนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีอีกเก้านาย และจะมีอำนาจบริหารการเงินของประเทศอย่างเต็มที่ ในการเลือกตั้ง อูบาปีก็ได้รับเลือกตั้งอีก พร้อมกับสมาชิกอีก 45 คน ในพรรคของเขา ดร.บามอก็ได้กลับมาอีก พร้อมด้วยคณะอันประกอบด้วยสมาชิก 15 คน แต่เนื่องจากมีการริษยาแก่งแย่งชิงดีกันในหมู่พรรคพวกของเขา อูบาปีจึงมิอาจจัดตั้งรัฐบาลขึ้นได้ และ ดร.บามอก็ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีมีคณะรัฐมนตรีผสม อีกสองปีต่อมา ดร.บามอได้รับความยากลำบากมาก โดยเฉพาะกับการก่อกวนเกี่ยวกับเชื้อชาติระหว่างพม่ากับอินเดียทั่วประเทศ ความขัดแย้งเรื่องศาสนาระหว่างชาวพม่ากับชาวอินเดียมุสลิม การประท้วงหยุดงาน และการประท้วงของนักศึกษา ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1939 ดร.บามอก็หมดอำนาจลง และพรรคประชาชนก็ตั้งรัฐบาลโดยมี *อูปู* เป็นนายกรัฐมนตรี และได้ข้ามอูบาปีเสีย ภายในเวลาไม่กี่สัปดาห์ต่อมาก็มีความระส่ำระสายเกิดขึ้นในพรรคประชาชน และรัฐมนตรีผู้หนึ่ง คือ *อูซอ* ก็แยกตัวออกไปตั้งพรรคใหม่เรียกว่า *พรรคเมียวจิต* หรือ "พรรครักชาติ" สมาชิกส่วนใหญ่ของพรรคประชาชนตามเขาไป อูซอขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีคนใหม่

สงครามโลกครั้งที่สองเกิดขึ้นในยุโรป และข่าวลือเกี่ยวกับการกบฏต่อต้านอังกฤษเริ่มแพร่หลายทั่วไป ทั้งพวกทะขิ่นและ ดร.บามอเริ่มรวบรวมกองทัพส่วนตัว แม้ว่าจะมีอาวุธแต่เพียงไม้กระบอง อูซอก็เตรียมกองทัพส่วนตัวด้วย

แต่เนื่องจากเขาเป็นนายกรัฐมนตรี จึงไม่เป็นที่แน่ชัดว่าเขาจะรบต่อต้านหรือเข้าข้างอังกฤษในที่สุดเขาก็ประกาศว่า จะเข้าข้างอังกฤษ ถ้าอังกฤษจะสัญญาอย่างแน่นอนว่าจะให้พม่ามีสถานะเป็นสมาชิกในเครือจักรภพทันทีหลังสงคราม จากนั้น ก็มีการจับกุมผู้นำทางการเมืองจากทุกพรรค รวมทั้งพรรคประชาชนด้วย ดร.บามอเองก็ถูกจับ พร้อมด้วยพวกทะขิ่นอีกหลายคน ดร.บามอได้เริ่มนำทางให้พวกทะขิ่นไว้แล้ว แนะนำให้รวมกำลังกับเขาเพื่อต่อต้านทั้งอูซอและอังกฤษ การที่ ดร.บามอและพวกทะขิ่นหลายคนถูกจับไปนั้น ทำให้พวกทะขิ่นที่เหลือหันมาเป็นพวกกับสมาชิกของพรรค ดร.บามอ แต่เนื่องจากข้าหลวงยังมีอำนาจควบคุมการป้องกันอยู่โดยตรง จึงเห็นได้ชัดว่าการจับกุมเหล่านั้นเป็นคำสั่งของข้าหลวงมิใช่ของอูซอ

ทะขิ่นอองซานมิได้อยู่ในประเทศ เมื่อแน่ใจว่าหมายจับจะรวมถึงตัวเขาด้วย เขาก็ปลอมตัวมาในเรือบรรทุกสินค้าของจีน มาขึ้นบกที่เมืองเอ้หมึง เขามิได้มีแผนการอันใดที่แน่นอน แต่พยายามติดต่อกับพรรคฝ่ายซ้ายของจีน ขณะที่เขารออยู่ พวกทะขิ่นในพม่าได้ติดต่อกับผู้แทนลับชาวญี่ปุ่นบางพวก และได้รับคำสัญญาช่วยเหลือจากญี่ปุ่น หากพม่าต้องการกบฏต่อต้านอังกฤษ นายพันเอกซูซูกิเคยอยู่ในเมืองย่างกุ้ง ในฐานะเป็นผู้สืบราชการลับ ขณะที่แสดงตนเป็นนักหนังสือพิมพ์ญี่ปุ่น ก็มาติดต่อทะขิ่นอองซานที่เมืองเอ้หมึง และนำเขามายังกรุงโตเกียว ในเดือนมีนาคม ค.ศ.1941 ทะขิ่นอองซานกลับมายังเมืองย่างกุ้งในเรือบรรทุกสินค้าญี่ปุ่น และร่วมมือกับหม่องบาสวีและหม่องจอเทียนเลือกชายหนุ่ม 29 คน ในหมู่ที่เลือกไว้นี้มีทะขิ่นสล่าปี ซึ่งใน ค.ศ.1948 จะได้เป็นรัฐมนตรีกลาโหมใช้นามว่า *โพธิสัทยา* และทะขิ่นชูหม่อง ซึ่งจบจากมหาวิทยาลัยใน ค.ศ.1931 และผู้จะมาเป็นแม่ทัพในกองทัพสหพันธ์พม่า ใน ค.ศ.1949 ใช้นามว่า *โพธิเนวิน* ทะขิ่นอองซานออกจากเมืองย่างกุ้งไปในเรือญี่ปุ่น พร้อมด้วยผู้รักชาติหนุ่มๆ ซึ่งต่อมาจะรู้จักในนามว่า "คณะพรรคสามสิบ" ชายหนุ่มผู้เสียสละกลุ่มนี้ยอมพลีชีวิตเพื่อชาติ เพราะหากถูกจับได้ ก็จะต้องถูกแขวนคอเป็นแน่นอนในฐานะกบฏ จึงต่างพากันใช้ชื่อใหม่โดยเลือกมาจากประวัติศาสตร์พม่า ต่างปิดบังตนเองเพื่อป้องกันมิให้อังกฤษไปก่อกวนหมู่ญาติที่ยังคงเหลืออยู่ในพม่า พากันมาฝึกทหารอยู่ที่เกาะไต้หวันอันเป็นดินแดนของญี่ปุ่น

ในขณะนั้น อูซอยังคงหวังว่าจะเจรจาเรียกร้องให้พม่ามีฐานะเป็นสมาชิก

ในเครือจักรภพได้ เขายึดอูถิ่นทุดเป็นที่ปรึกษา และขึ้นเครื่องบินไปกรุงลอนดอน เพื่อขอเข้าพบนายวินสตัน เชอร์ชิลล์ นายเชอร์ชิลล์มีท่าทีไม่ยินยอมกับข้อเรียกร้องของอูซอและกล่าวอย่างไม่มีเยื่อใยว่าเขาจะไม่ยินยอมให้ฐานะสมาชิกในเครือจักรภพแก่พม่า อูซอรีบเดินทางกลับมาอย่างผิดหวัง แต่เมื่อเครื่องบินที่เขาโดยสารมากับอูถิ่นทุดถึงกรุงลิสบอน ก็ได้ข่าวว่าญี่ปุ่นเข้าโจมตีเพิร์ลฮาเบอร์ และเครื่องบินจำต้องพักอยู่สองสามวัน ขณะที่นักบินรอคำสั่งจากกรุงลอนดอน อูซอออกจากโรงแรมไปพบปะทูตญี่ปุ่นประจำโปรตุเกสโดยอูถิ่นทุดไม่ทราบ ขณะนั้นมีนักสืบอยู่ทั่วกรุงลิสบอน ในเวลาไม่กี่นาที อังกฤษก็รู้ถึงการเข้าพบครั้งนั้น ทั้งอูซอและอูถิ่นทุดจึงถูกจับในข้อหากบฏ แต่ต่อมาอูถิ่นทุดได้รับการปลดปล่อยและได้รับแต่งตั้งให้เข้าดำรงตำแหน่งเดิมในราชการอังกฤษในอินเดีย แต่อูซอถูกนำไปเคนยาและถูกกักตัวไว้ ชาวพม่าโกรธ พากันประท้วงการจับอูถิ่นทุด ผู้ซึ่งเป็นข้าราชการพม่าชั้นผู้ใหญ่ที่น่านับถืออย่างแพร่หลายผู้หนึ่ง

ญี่ปุ่นสนใจพม่า เพราะถนนสายใหม่ที่สร้างจากพม่าไปจีน ในระยะที่รัฐบาลอังกฤษก่อสร้างทางสายนี้ก่อนหน้าไม่กี่ปี บุคคลสำคัญของพม่าจำนวนหนึ่งพากันประท้วง ด้วยการชี้ให้เห็นว่าพม่าจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองระหว่างชาติ เพราะเป็นที่แน่นอนว่า ญี่ปุ่นจะพยายามทุกวิถีทางในอันที่จะเข้ายึดเส้นทางนี้ให้ได้ ดังที่ชาวพม่าเกรงอยู่ ญี่ปุ่นเห็นว่าจำเป็นต้องวางแผนเข้าบุกพม่า และส่วนหนึ่งของแผนนั้นก็คือพยายามติดต่อกับพวกทะขิ่นอองซาน และพวกที่เชื่อมั่นว่าญี่ปุ่นจะประกาศพม่าให้เป็นประเทศอิสระอย่างแน่นอน หากเกิดสงครามระหว่างญี่ปุ่นกับสัมพันธมิตร อย่างไรก็ดี ฝ่ายญี่ปุ่นกลับหน่วงเหนี่ยวการประกาศเอกราชพม่า แต่ตั้งกองทัพพม่าอิสระขึ้นแทน เมื่อญี่ปุ่นเข้ายึดครองประเทศไทย คณะพรรคสามสิบร่วมกับกองทัพญี่ปุ่นและกองทัพพม่าอิสระ ยกเข้าพม่าตอนล่างหลายจุดด้วยกัน และใช้ตำแหน่งทหารของพวกเขา เกณฑ์ชาวพม่าที่กระตือรือร้นเข้าร่วมด้วยอีกจำนวนมาก ไม่มีการรบปะทะในที่ใดเว้นแต่เพียง 3-4 แห่ง เพราะหลังจากสิงคโปร์แตกแล้ว แผนยุทธศาสตร์อังกฤษต้องมุ่งกลับไปรวมกองทัพไว้เตรียมรับที่อินเดีย ชาวพม่าแปลกใจมิใช่แต่ในความพ่ายแพ้ของอังกฤษเท่านั้น แต่ในความปราชัยที่รวดเร็วด้วย ชาวพม่ามิได้รวมเป็นกองโจรโจมตีทัพอังกฤษที่แตกพ่ายถอยไป แต่กลับแสดงความสงสารด้วยซ้ำไป

กองทัพอากาศญี่ปุ่นทิ้งระเบิดทำลายเมืองต่างๆ ในพม่าหลายแห่ง ทำให้อองซานและพวกเริ่มสงสัยในความตั้งใจของญี่ปุ่น เพราะยึดได้พม่าตอนล่างแล้วและย่างกุ้งก็แตกแล้ว แต่ก็ยังไม่ประกาศอิสรภาพพม่า ในที่สุดญี่ปุ่นได้พม่าตอนบนและญี่ปุ่นสลายกองทัพพม่าอิสระ ซึ่งแสดงให้เห็นชัดว่าญี่ปุ่นต้องการลืมคำสัญญาแต่ดั้งเดิมที่จะให้เอกราชแก่พม่า เจ้าหน้าที่ญี่ปุ่นตั้งกองทัพพม่าขึ้นใหม่ ใช้นามว่า "กองทัพพิทักษ์พม่า" และแม้จะตั้งให้นายพลอองซานเป็นแม่ทัพ แต่แท้จริงก็อยู่ใต้การควบคุมของนายทหารญี่ปุ่นที่เป็นที่ปรึกษานั่นเอง เจ้าหน้าที่ญี่ปุ่นจึงจัดตั้งรัฐบาลทหารและปฏิบัติต่อพม่าดังเช่นเป็นดินแดนของศัตรูที่ยึดมาได้ ขณะเดียวกันญี่ปุ่นตั้ง ดร.บามอเป็นหัวหน้ารัฐบาลพลเรือนแต่ปราศจากอำนาจให้อยู่ใต้การควบคุมของรัฐบาลทหารของญี่ปุ่น อองซานโกรธมาก และหลังจากเมืองมัณฑะเลย์แตกในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1942 เขาก็แอบส่งทะขิ่นเทียนปีมยินไปอินเดียทางบกไปติดต่อเจ้าหน้าที่อังกฤษ เพื่อจัดตั้งขบวนการพม่าเสรีใต้ดินต่อต้านญี่ปุ่น การกระทำของอองซานก่อให้เกิดความเข้าใจผิดและมีผู้วิจารณ์ผิดๆ จุดมุ่งหมายของอองซานคือแสวงหาอิสรภาพให้แก่ประเทศ และมโนธรรมของเขาบริสุทธิ์เมื่อเสนอจะร่วมกับกองทัพอังกฤษต่อต้านญี่ปุ่น เขาถือเอาความเห็นที่ว่าเขามิอาจจงรักภักดีกับญี่ปุ่นอีกต่อไปได้ เพราะญี่ปุ่นทรยศต่อคำมั่นสัญญาที่จะให้อิสรภาพแก่พม่า

ระยะเวลาที่กองทหารญี่ปุ่นปกครองเพียงสามปี แต่สำหรับชาวพม่าแล้วเดือดร้อนยิ่งกว่าระยะเวลาที่อังกฤษปกครองมา 60 ปี นอกจากความรู้สึกที่แพร่หลายว่า ญี่ปุ่นเสียสัตย์ในการให้อิสรภาพนั้นแล้ว ชาวพม่ายังโกรธที่ถูกญี่ปุ่นทารุณอย่างป่าเถื่อน ระบบตำรวจลับที่นำมาใช้ตรวจตราแบบทหาร ยังผลให้มีการทรมานคนที่สงสัยว่าทำผิด ตลอดทั้งเฆี่ยนตีพยานที่ให้การอย่างไร้ความปรานี ประชาชนทั้งหลายต่างได้รับความอับอายโดยทั่วหน้ากัน ตัวอย่างเช่น หากคนขี่จักรยานเบรครถช้าไปนิดหนึ่งเมื่อตำรวจทหารญี่ปุ่นให้สัญญาณ ก็จะถูกตบหน้า และถ้าหญิงสาวแสดงบัตรฉีดวัคซีนป้องกันอหิวาตกโรคช้าไปสักเล็กน้อย ตำรวจทหารญี่ปุ่นก็จะเปิดกระโปรงหญิงนั้นขึ้นดูในที่สาธารณะว่า จะมีรอยฉีดยาที่สะโพกหรือไม่ ทหารญี่ปุ่นมิได้ใยดีกับสุขภาพของชาวพื้นเมืองแต่ประการใด แต่เกรงว่าโรคระบาดเหล่านั้นจะคร่าชีวิตทหารในกองทัพของตน โดยสรุปญี่ปุ่นปกครองแบบทารุณ

เมื่อโชคชะตาของสงครามค่อยๆ เปลี่ยนไปและญี่ปุ่นบุกเข้าอินเดียไม่สำเร็จ ญี่ปุ่นก็พยายามล่อชาวพม่าและชาติเอเชียอื่นๆ ให้ยอมสงบชั่วคราว ด้วยการนำความคิดเกี่ยวกับการร่วมวงไพบูลย์มาเผยแพร่ กล่าวคือ จะมีเครือจักรภพชาติเอเชีย ซึ่งญี่ปุ่นเป็นผู้นำ สัญญาจะให้เอกราชเต็มที่ เว้นแต่การเข้าควบคุมความสัมพันธ์กับต่างประเทศ รัฐบาลทหารสั่งให้ ดร.บามอและบุคคลสำคัญของพม่าคนอื่นๆ ร่างรัฐธรรมนูญ แต่บุคคลสำคัญและประชาชนก็ไม่ได้สนใจ เพราะยังจำได้ถึงการที่อังกฤษยื่นคำขาดใน ค.ศ.1885 ซึ่งอังกฤษเรียกร้องสิทธิควบคุมการติดต่อกับต่างประเทศของพม่าอย่างเดียวกัน อย่างไรก็ดี ดร.บามอเกรงถูกจับหรือถูกประหารชีวิต จึงร่างรัฐธรรมนูญขึ้นฉบับหนึ่ง ตั้งตนเองเป็นนายกรัฐมนตรี พร้อมด้วยรายนามคณะรัฐมนตรี ญี่ปุ่นยอมรับรัฐธรรมนูญที่เสนอมา ประกาศให้ประเทศพม่าเป็นเอกราชตั้งแต่วันที่ 1 สิงหาคม ค.ศ.1943 ดร.บามอแต่งตั้งสมาชิกจากพรรคสินยะตาของเขา และพรรคทะขิ่นเข้าร่วมในคณะรัฐมนตรี แต่เป็นเพียงงานโฆษณาชิ้นหนึ่งและการแสดงเพื่อชวนเชื่อเท่านั้น และนายพลอองซานกับคณะเตรียมการกบฏต่อต้านญี่ปุ่นอย่างลับๆ โดยไม่ร่วมมือกับ ดร.บามอและพรรคพวก ในต้นสมัยที่ญี่ปุ่นเข้ายึดครองมีเหตุการณ์ที่ไม่สู้ดีเกิดขึ้นคือ รัฐมนตรีกะเหรี่ยงคนเดิมในคณะรัฐมนตรีของอูซอและคณะถูกทหารคนหนึ่งในกองทัพพม่าอิสระฆ่าตาย แต่ทั้งหัวหน้าชาวพม่าและกะเหรี่ยงร่วมมือกันและรื้อฟื้นความสัมพันธ์อันดีงามระหว่างพวกกะเหรี่ยงกับชาวพม่า นายพลอองซานวางแผนลับๆ กับหัวหน้าชาวกะเหรี่ยงและทหารกะเหรี่ยงในกองทัพพม่า ในเดือนมีนาคม ค.ศ.1945 นายพลอองซานได้รับสัญญาณที่รอคอยมานานจากแม่ทัพอังกฤษ คือ ลอร์ดหลุยส์ เมาท์แบตเต็น เขาและกองทัพร่วมกันก่อการกบฏขึ้น นอกจากนั้น มีการจลาจลของพวกพลเรือนเกิดขึ้นทั่วประเทศพร้อมๆ กัน

ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1945 อังกฤษปลดปล่อยประเทศพม่าเป็นอิสระทั้งหมด บรรดาหัวหน้าชาวพม่าและประชาชนพม่ายินดีต้อนรับอังกฤษฉันมิตร และผู้ร่วมงานในการรบเพื่ออิสรภาพของมนุษยชาติ ในสามปีที่ผ่านมา พม่าได้ตกเป็นเวทีสงครามตลอดมา โดยถูกระเบิดจากฝ่ายญี่ปุ่นก่อน และต่อมาก็จากฝ่ายสัมพันธมิตร ทำให้เมืองใหญ่ๆ ถูกทำลายไปมาก และมิได้มีแม้แต่เมืองเล็กเมืองใดที่รอดพ้นไปจากแผลสงครามครั้งนั้น เนื่องจากขาดแคลนยารักษาโรค ทำให้

ประชาชนล้มตายหลายพันคน และเด็กหนุ่มจำนวนมากต้องล้มหายตายจากไปในการถูกเกณฑ์แรงงานร่วมกับนักโทษอังกฤษและฮอลันดาในการทำทางรถไฟสายมรณะระหว่างพม่ากับไทย เศรษฐกิจของประเทศถูกทำลายลงหมดสิ้น เมื่ออังกฤษถอยกองทัพ ก็ใช้นโยบายทำลายล้าง กล่าวคือ ทำลายบ่อน้ำมัน เหมืองเงิน และทังสเตน ท่าเรือและโรงเก็บสินค้าทั้งหลายจนหมดสิ้น

เมื่อธนาคารอังกฤษจะปิดกิจการ ขณะที่ญี่ปุ่นเคลื่อนกำลังจะเข้ามาในพม่า ก็ให้ผู้ฝากเงินชาวพม่าถอนเงินออกเป็นเงินตราอังกฤษ แต่ทหารญี่ปุ่นถือเป็นโทษตายหากพบเงินอังกฤษอยู่ในครอบครองของผู้ใดก็ตามในเวลาที่กำหนดไว้ ชาวพม่าถูกบังคับให้แลกเปลี่ยนเป็นธนบัตรทหารของญี่ปุ่น อีกสามปีต่อมา การค้ากับโลกภายนอกก็ดูเงียบเชียบ และแม้คนจะมีอาหารเหลือเฟือ แต่ก็ขาดแคลนเสื้อผ้า ในขณะที่กองทัพญี่ปุ่นที่เข้ายึดครอง ผลิตธนบัตรทหารโดยไม่อั้น ราคาสินค้าก็สูงขึ้นกว่าเดิมถึงร้อยเท่า อังกฤษเริ่มกิจกรรมเมื่อแรกเข้ามาปลดปล่อยพม่าด้วยการประกาศให้เงินธนบัตรญี่ปุ่นทั้งหมดใช้การไม่ได้ ดังนั้น ชาวพม่าก็หมดเนื้อหมดตัวลงอย่างทันทีทันใด ในสมัยที่ญี่ปุ่นยึดครอง ข้าราชการพลเรือนเสียสิทธิในการอาศัยผลประโยชน์จากราชการดังกระทำมาแต่ก่อน พวกที่รับราชการในระหว่างนั้น ต่างทำด้วยความกลัวตำรวจทหารของญี่ปุ่นจะทำอันตราย เพราะเป็นข้าราชการในรัฐบาลอังกฤษมาแต่ก่อน หรือเพราะผลงานของตนเป็นที่ต้องการ นอกจากนั้น ข้าราชการพลเรือนที่อยู่กับญี่ปุ่นนั้นไม่มีทั้งอำนาจและอิทธิพลใดๆ เมื่อญี่ปุ่นเข้าใกล้เขตแดนพม่า ใน ค.ศ.1942 ไม่เพียงแต่ชาวอังกฤษ แต่ทั้งชาวอินเดียและจีนก็ออกจากประเทศพม่า ดังนั้น แม้จะมีความยุ่งยากและทุกข์เข็ญสักเพียงใดก็ยังแสดงให้เห็นลักษณะสังคมพม่าที่ปราศจากชนชั้นในระยะสงครามนั้นขึ้นมา

บรรดาแม่ทัพนายกองและทหารของลอร์ดหลุยส์ เมาท์แบตเต็น เป็นผู้ปลดเปลื้องประเทศพม่าโดยแท้ ปฏิบัติต่อชาวพม่าด้วยความเห็นอกเห็นใจเป็นอย่างดี นายพลอองซานและกองทหารพม่าก็รวมเข้าอยู่ในกองทัพอังกฤษด้วย ขณะที่การปกครองแบบทหารที่มีสมาชิกอังกฤษในวงการราชการพลเรือนเป็นหัวหน้ากำลังออกประกาศขู่จะจับอองซาน ลอร์ดหลุยส์ เมาท์แบตเต็นช่วยเหลือด้วยการตั้งนายพลฮิวเบิร์ต รานซ์เข้าแทนที่หัวหน้าฝ่ายพลเรือนผู้อาฆาตคนนั้น ขณะที่ชาวพม่าเริ่มตั้งต้นมองดูอนาคตด้วยความชื่นชมขึ้นบ้างนั้น รัฐสภาอังกฤษก็พิมพ์

แผนการที่จะระงับรัฐธรรมนูญปี ค.ศ.1937 และให้ทั้งประเทศอยู่ใต้การปกครองโดยตรงของข้าหลวง หลังจากความขุ่นแค้นจบสิ้นลงแล้ว ชาวพม่าตกตะลึงได้แต่เพียงหวังว่าสงครามยังไม่สิ้นสุดลง ดังนั้น ฝ่ายนายพลอองซานจึงนำเอาขบวนการมืดต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์ของเขาออกมาเปิดเผย และขยายให้เป็นสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน เขาเชื้อเชิญพรรคการเมืองทุกพรรคให้เข้ามาร่วม และแปรสภาพเป็นสภาแห่งชาติ เขาได้รับการสนับสนุนจากคนทั้งประเทศ นายพลรานซ์แต่งตั้งผู้แทนของสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนเข้ามาร่วมในสภาที่ปรึกษามาถึงจุดนี้ นายพลอองซานและคณะยังคงมีจุดมุ่งหมายให้พม่ามีสภาวะเป็นสมาชิกในเครือจักรภพ แทนที่จะได้อิสรภาพอย่างสมบูรณ์

อย่างไรก็ดี ก่อนที่นายพลรานซ์และคณะปกครองฝ่ายทหารจะมีเวลาสร้างความไว้วางใจจากชาวพม่า สงครามกับญี่ปุ่นก็สิ้นสุดลง และในเดือนตุลาคม ค.ศ.1945 เซอร์เรอจิเนิลด์ ดอร์มัน สมิธ ข้าหลวงคนเก่ากลับมาฟื้นฟูรัฐบาลพลเรือนขึ้นใหม่ ข้าหลวงเสนอตำแหน่งในคณะรัฐมนตรีให้แก่สมาชิกในสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน แต่แทนที่จะให้อำนาจแก่ประธานสหพันธ์ คือให้นายพลอองซานเป็นผู้เลือก เขากลับเลือกด้วยตนเอง ซึ่งทำให้นายพลอองซานตีความหมายอย่างถูกต้องว่าเป็นความพยายามที่จะลดอำนาจของเขาในสหพันธ์ลง และเขาไม่ยอมร่วมมือด้วย ข้าหลวงจึงแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีโดยไม่มีสมาชิกจากสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนร่วมด้วยเลย รัฐบาลใหม่แสดงตนให้เห็นทันทีว่าล้าสมัย ส่วนอูถิ่นทุดผู้มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รักชาติ ก็ถูกบังคับให้ลาออกจากหน้าที่ข้าราชการพลเรือนฝ่ายอินเดีย รัฐบาลเตรียมแผนจับนายพลอองซานในข้อหาฆาตกรรม โดยตั้งประเด็นว่า เขาเป็นประธานศาลทหารที่ได้ตัดสินประหารชีวิตคนในระหว่างสมัยที่ญี่ปุ่นเข้ายึดครอง ประชาชนพากันคัดค้าน และตระเตรียมอาวุธและดินปืน รัฐสภาอังกฤษในกรุงลอนดอนตระหนักถึงความยุ่งยากของปัญหาต่างๆ จึงรีบแต่งตั้งเซอร์ฮิวเบิต รานซ์ให้เป็นข้าหลวง เพราะในเวลานั้น เซอร์รานซ์ได้ลาออกจากกองทหารมาเป็นพลเรือนแล้ว เขาสามารถป้องกันประเทศจากการจลาจลได้ แต่มิอาจยืดพม่าไว้ในเครือจักรภพอังกฤษอีกต่อไป เพราะชาวพม่ามีท่าทีแข็งขึ้น และบัดนี้ต้องการอิสรภาพอย่างเต็มที่

ขณะนั้นเป็นเดือนกันยายน ค.ศ.1946 เมื่อเซอร์ฮิวเบิร์ต รานซ์มาถึง

เมืองย่างกุ้ง ก็รีบเปิดสัมมนาพรรคการเมืองต่างๆ ด้วยหวังว่าจะตั้งคณะรัฐมนตรีของชาติขึ้น ในที่สุดเขาก็ตั้งคณะรัฐบาล ซึ่งมีตัวเขาเป็นนายกรัฐมนตรี ประกอบด้วยรัฐมนตรีอีก 9 คน ในจำนวนรัฐมนตรี มี 6 คนมาจากสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนที่อองซานเสนอชื่อขึ้นมา อองซานได้รับหน้าที่เป็นรัฐมนตรีกระทรวงกลาโหมและต่างประเทศ และได้รับแต่งตั้งเป็นรองนายกรัฐมนตรีด้วย ในบรรดาผู้ที่อองซานคัดเลือกขึ้นไป มี ทะขิ่นมยา รวมอยู่ด้วย เขาเป็นประธานพรรคสังคมนิยมที่ตั้งขึ้นใหม่ อูบาปี และทะขิ่นเทียนปีมยิน จากพรรคคอมมิวนิสต์ที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ก็ร่วมอยู่ด้วย พรรคเหล่านั้นอยู่ในสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนทั้งสิ้น ข้าหลวงเสนอรัฐมนตรีอื่นๆ อีกสามท่าน คือ อูซอ อูถิ่นทุด และทะขิ่นบาเซน ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งพรรคทะขิ่นคนหนึ่ง และแตกกับอองซานในครั้งญี่ปุ่นเข้าครอง และถูกญี่ปุ่นเนรเทศไปขณะนั้น อูถิ่นทุดขณะนั้นไม่มีความโน้มเอียงทางการเมืองในด้านใดๆ แต่การที่เขาได้รับแต่งตั้งเข้าร่วมในคณะรัฐมนตรีได้รับความชื่นชมจากอองซานและประชาชนทั่วไปมาก

ความพยายามของเซอร์รานซ์ที่จะฟื้นฟูมิตรภาพระหว่างพม่ากับอังกฤษเป็นสิ่งที่น่าเชิดชูอย่างยิ่ง แต่เวลาเพื่อมิตรภาพได้ผ่านพ้นไปแล้ว กลับมีแต่ความแตกแยกหลงเหลืออยู่ในเวลานั้น พรรคคอมมิวนิสต์แตกแยกออกเป็นสองฝ่าย และทะขิ่นซอยเป็นผู้นำพวกหนึ่งแยกออกจากสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนโดยสิ้นเชิง ทะขิ่นถั่นทุนและคณะแม้ยังคงอยู่ร่วมในสหพันธ์ แต่ก็แสดงความเป็นศัตรูต่ออองซาน และต่อพรรคสังคมนิยมให้เห็นชัด ในเดือนธันวาคมปีต่อมา นายกรัฐมนตรีอังกฤษคือ นายคลีเมนต์ แอตลีเชื้อเชิญผู้แทนของบุคคลสำคัญของพม่ามายังกรุงลอนดอน เพื่อปรึกษาเกี่ยวกับอนาคตของประเทศพม่า ขณะนั้นพวกหัวรุนแรงในหมู่ประชาชนก็เรียกอองซาน ว่าเป็นพวก “หัวปานกลาง” และพวกหัวปานกลางเรียกเขาว่า “หัวรุนแรง” อองซานเดินทางไปยังกรุงลอนดอนพร้อมกับทะขิ่นมยา อูบาปี อูถิ่นทุด อูซอ และทะขิ่นบาเซน การเจรจาเป็นไปด้วยดี แต่อองซานและคณะได้รับปากจะเจรจาขอเอกราชอยู่นอกจักรวรรดิ แม้ว่าอังกฤษจะเปลี่ยนความคิดจากจักรวรรดิอังกฤษไปเป็นเครือจักรภพของชาติต่างๆ ก็มิได้ทำให้รู้สึกแตกต่างกันอย่างใดไม่ เพราะชาวพม่าจะไม่พอใจกับสิ่งใดเลย เว้นแต่เอกราช

นายกรัฐมนตรีแอตลีรับคำร้องและข้อเสนอทั้งหมดของคณะผู้แทนไว้ และ

ในวันที่ 27 มกราคม ค.ศ.1947 ก็ลงนามในสัญญาร่วมกันระหว่างรัฐบาลอังกฤษกับผู้แทนพม่าที่กรุงลอนดอน ข้อยินยอมที่ให้แก่พม่าดังปรากฏความสำคัญในสัญญามีดังต่อไปนี้คือ

1. การเลือกตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญจะกระทำกันภายใน 4 เดือน และอังกฤษจะยอมรับการตัดสินของสภาเกี่ยวกับฐานะในอนาคตของพม่า

2. อังกฤษจะยอมรับรัฐบาลของอองซานให้เป็นรัฐบาลชั่วคราวทันที ในระหว่างที่ยังมิได้มีการแต่งตั้งเป็นทางการ ด้วยการให้มีฐานะและอำนาจเทียบเท่าคณะรัฐมนตรีแห่งสมาชิกในเครือจักรภพ

3. อังกฤษจะสนับสนุนการเสนอขอให้พม่าเป็นสมาชิกสหประชาชาติและองค์การพิเศษต่างๆ

4. ผู้แทนจากรัฐสภาอังกฤษและผู้แทนจากคณะรัฐมนตรีพม่า จะร่วมประชุมกับผู้แทนของพวกชิน คะฉิ่น ไทยใหญ่และกะเหรี่ยง ในการประชุมตกลงปัญหาดินแดนชายแดน

5. รัฐบาลอังกฤษที่กรุงลอนดอนจะช่วยก่อตั้งและซ่อมแซมประเทศพม่าด้วยการให้เงินช่วยเหลือและกู้ยืม

อย่างไรก็ดี นักวิจารณ์ทั้งหลายยังไม่พอใจผลงานของอองซาน ทำให้อูซอและทะขิ่นบาเซนถอนตัวออกจากข้อตกลงเหล่านั้น และลาออกจากคณะรัฐมนตรีเข้าร่วมกับ ดร.บามอจัดตั้งพรรคการเมืองขึ้นต่อต้านสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์แห่งเสรีชน ทะขิ่นถั่นทุนไม่พอใจที่พรรคคอมมิวนิสต์ยังมีสมาชิกอีกหนึ่งคนในรัฐบาลของอองซาน คือ ทะขิ่นเทียนปีมยิน เขาจึงสั่งให้ทะขิ่นเทียนปีมยินลาออก ความแตกแยกระหว่างอองซานกับถั่นทุนมีมากขึ้น ในที่สุด ทะขิ่นถั่นทุนและพรรคคอมมิวนิสต์ก็ถูกขับไล่ออกจากสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน แต่ทั้งเขาและคณะก็มิได้ลงไปดำเนินการใต้ดินทันที เนื่องจากเขามีสมัครพรรคพวกในชนบทอยู่มาก คนส่วนมากได้รับคำแนะนำให้เชื่อว่าอองซานทรยศต่อประชามติในท่ามกลางคำวิพากษ์วิจารณ์เหล่านั้น มีการประชุมเหล่าชาวเขา และยังผลให้ข้าราชการท้องถิ่นชาวอังกฤษและผู้วิจารณ์อองซานพากันผิดหวัง คือ ผู้นำชาวเขายินยอมที่จะสนับสนุนอองซานและรวมกับชาวพม่า ในการเลือกตั้งผู้แทนสภาร่างรัฐธรรมนูญจากจำนวนที่นั่งกว่า 200 ที่ สหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อ

เสรีชนแพ้ไปเพียง 10 ที่ ในเดือนมิถุนายนปีต่อมา สภาร่างรัฐธรรมนูญเห็นชอบกับข้อตกลงที่ลอนดอน และตกลงที่จะออกจากเครือจักรภพของอังกฤษ นายกรัฐมนตรีแอตลีนั้นผิดหวังมาก แต่แสดงทีท่าสง่างามที่ประทับใจพม่าทั้งชาติด้วยยอมรับการตัดสินใจของสภาร่างรัฐธรรมนูญ พม่าจะคงรักษาความสัมพันธ์กับอังกฤษไว้ อูถิ่นทุดยังคงยึดตำแหน่งสำคัญด้วยการเป็นรัฐมนตรีว่าการคลัง และยังมีบทบาทเป็นผู้นำในการเจรจาเพื่อเอกราช และในการเจรจากับชาวเขาจึงเป็นผู้ที่อองซานส่งไปกรุงลอนดอน เพื่อเตรียมโอนอำนาจให้แก่สาธารณรัฐพม่า

อูซอนั้นผิดหวังมาก เขารู้สึกว่าความสำเร็จของอองซานควรเป็นของเขา และเขาดำเนินงานด้วยความรู้สึกอยุติธรรม เพราะก่อนหน้าที่จะร่วมทางกับอองซานไปยังกรุงลอนดอนนั้น เขาเคยถูกลอบทำร้ายอย่างสาหัสครั้งหนึ่ง และโดยมิได้พิจารณา เขาถือว่าเป็นความรับผิดชอบของอองซานและสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน เขาจึงพยายามใช้กำลังยึดอำนาจก่อนประกาศเอกราช และรวบรวมอาวุธและพรรคพวกวางแผนฆ่าอองซาน ในวันที่ 19 กรกฎาคม ชายแม่นปืนสามคนบุกเข้าไปยิงอองซานและคณะในห้องประชุมคณะรัฐมนตรี ขณะที่ชนทั้งชาติกำลังตกตะลึงกับความสูญเสียครั้งนี้ อังกฤษอาจฉวยโอกาสจากสถานการณ์นั้นโดยถอนคำสัญญาที่จะให้เอกราชได้ และอาจเลือกแต่งตั้งบุคคลเข้าเป็นคณะรัฐมนตรี คือเลือกคนที่อาจนำมาตรการการยับยั้งมาใช้ก่อน ตราบจนกระทั่งประเทศจะฟื้นสภาพ กฎหมายและระเบียบภายในให้ดีได้ แต่เซอร์รานซ์และแอตลีมิได้คิดจะแก้แค้นแต่อย่างใด ภายในเวลาไม่กี่ชั่วโมงหลังจากการฆาตกรรม ข้าหลวงก็เชิญทะขิ่นนุประธานสภาร่างรัฐธรรมนูญ ให้เป็นผู้ตั้งคณะรัฐมนตรีใหม่ ด้วยการกระทำดังนั้นความผิดพลาดที่อังกฤษประกอบมาในอดีตก็ดูลบเลือนไป

ทะขิ่นนุเป็นนักการเมืองที่ลังเลที่สุดในสมัยหลังสงคราม เขาถูกจำคุกเมื่อเริ่มเกิดสงครามตะวันออก และ ดร.บามอตั้งให้เขาเป็นรัฐมนตรีต่างประเทศเมื่อญี่ปุ่นให้เอกราชพม่าใน ค.ศ.1943 แต่เขาเบื่อและรู้สึกสับสนกับเหตุการณ์ระหว่างสงครามมาก ดังนั้น เมื่อออองซานเชื้อเชิญเขามาร่วมในการเลือกตั้งเข้าสภาร่างรัฐธรรมนูญก็เป็นที่เข้าใจกันว่า เขาจะลาจากการเมืองหลังจากได้เอกราชแล้ว แต่เขายอมเข้ารับภาระเป็นนายกรัฐมนตรีด้วยหวังว่าจะนำความสงบกลับคืนมาสู่ชาติ เขาผูกไมตรีกับพวกคอมมิวนิสต์ เชื้อเชิญให้เข้ามาร่วมในสหพันธ์ต่อต้านลัทธิ

ฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน และร่วมในความรุ่งเรืองของความสำเร็จเพื่อเอกราช แต่พวกคอมมิวนิสต์ปฏิเสธคำชักชวนของเขาที่จะรวมกัน และยังคงยุแยงต่อต้านข้อตกลงแห่งกรุงลอนดอน

อูบาปีลาออกเมื่อใกล้สมัยเลือกตั้งสภาผู้แทนราษฎร และนายพลอองซานและทะขิ่นมยาถูกฆ่าตาย จึงเหลืออูถั่นทุดคนเดียวที่ยังอยู่ในตำแหน่งในหมู่ 4 คนที่ไปลงนามสัญญาข้อตกลง ดังนั้น เขาเป็นผู้รับเคราะห์กรรมสำหรับข้อขาดตกบกพร่องที่มีอยู่ในข้อตกลง ตลอดจนคำวิจารณ์อย่างไม่ยุติธรรมนัก เขาถูกฆ่าตายในอีกไม่กี่เดือนต่อมา ท่ามกลางการวิพากษ์วิจารณ์อย่างขมขื่นจากพวกหัวรุนแรง ทะขิ่นนุจึงปฏิเสธที่จะนำปัญหาการเข้าเป็นสมาชิกในเครือจักรภพอังกฤษเข้ามาพิจารณา และมิได้เปลี่ยนแปลงข้อตกลงที่นายพลอองซานได้เห็นชอบแล้ว เขาลงนามในสนธิสัญญาเอกราชอย่างเป็นทางการกับนายแอตลีในวันที่ 17 ตุลาคม ค.ศ.1947 เพื่อเป็นสัญลักษณ์แสดงให้รู้ว่า การต่อสู้เพื่อเอกราชสิ้นสุดลงแล้ว *ทะขิ่นนุ* ก็เลิกใช้คำนำหน้า และกลับมาใช้ *อูนุ* อีก ในวันที่ 4 มกราคม ค.ศ.1948 เมื่อแสงอาทิตย์ยามเช้าเริ่มส่องเหนือเมืองย่างกุ้ง แลเห็นเจดีย์พระเกศธาตุสลัวๆ อยู่ในแสงอรุณรุ่ง พม่าก็หลุดพ้นจากเครือจักรภพของอังกฤษ และเป็นสาธารณรัฐเอกราช

เซอร์ฮิวเบิร์ต รานซ์ ข้าหลวงอังกฤษ และ เจ้าชเวเทียก สอพวา (เจ้าฟ้า) แห่งเมืองยองห้วย ประธานาธิบดีคนแรกของสาธารณรัฐพม่า กำลังทำความเคารพต่อการประกาศเอกราชของพม่า เมื่อ 4 มกราคม ค.ศ.1948

(ภาพจาก Harriet O'Brien, *Forgotten Land : A Rediscovery of Burma*, 1991)

ทะขิ่นนุ หรือ อูนุ ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีพม่าเมื่อได้รับเอกราช 4 มกราคม ค.ศ.1948 ทั้งนี้ปัจจัยหนึ่งมาจากการบุกสังหารอูอองซานและสหายอีก 6 คน โดยมือปืนสามคนบุกเข้าไปยิงในห้องประชุมคณะรัฐมนตรีเมื่อ 19 กรกฎาคม ค.ศ.1947 หรือก่อนการได้รับเอกราชเพียงครึ่งปีเท่านั้น อูนุจึงยอมรับภาระเป็นนายกรัฐมนตรี ด้วยหวังว่าจะนำความสงบกลับคืนมาสู่ชาติ

(ภาพจาก *Burma's Fight for Freedom : Independence Commemoration.*)

กรุงย่างกุ้ง เมืองหลวงพม่า ใจกลางเมืองมีวัดพระสุลเจดีย์
ถัดไปด้านซ้ายในภาพ คือ อนุสาวรีย์เอกราชพม่า สุดถนนสายนี้คือแม่น้ำย่างกุ้ง
(ภาพจาก F. S. V. Donnison, *Burma*, 1970)

ทะขิ่นเนวิน หนึ่งในสมาชิก "คณะพรรคสามสิบ" ที่มีบทบาทในการต่อสู้เพื่อเอกราชพม่า เมื่อพม่าได้เอกราชแล้ว เนวินเลือกที่จะมีอาชีพเป็นทหาร แต่สถานการณ์ทางการเมืองที่ผันผวนในช่วงปี พ.ศ.2501/ค.ศ.1958 ก็ทำให้เนวินได้ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว และต่อมาก็กลายเป็นผู้กุมอำนาจอย่างเด็ดขาดทั้งทางการเมืองและการทหารตั้งแต่ 2 มีนาคม ค.ศ.1962 นับแต่นั้นรวม 26 ปี ของการปกครองประเทศ และยังทรงอิทธิพลทางการเมืองหลังจากนั้น เนวินจบชีวิตลงในวัย 92 ปี เมื่อต้นเดือนธันวาคม พ.ศ.2545/ค.ศ.2002 เวลาเช้า 7.30 น. แต่อีกเพียง 6 ชั่วโมงถัดมา ร่างของอดีตผู้ทรงอำนาจมากที่สุดของพม่าก็ถูกฌาปนกิจโดยมีญาติและมิตรเพียง 25 คนได้เข้าร่วมในพิธีศพนี้ ไม่มีข่าวสดุดี ไม่มีพิธีกรรมและไม่มีการไว้อาลัยจากรัฐบาลทหารพม่าแต่อย่างใด

(Xinhua News Agency, December 7, 2002 : www.china.org.cn)

ปัจฉิมลิขิต

พม่าหลัง ค.ศ.1948

คำสนทนาระหว่างบรรณาธิการและผู้แต่ง

บรรณาธิการ ท่านเล่าเรื่องประเทศของท่านในแบบที่ไม่ซ้ำใคร ในทัศนะของนักชาตินิยมพม่า แต่เหตุใดท่านจึงจบเรื่องเพียงแต่เมื่อพม่าได้เอกราชในวันที่ 4 มกราคม ค.ศ.1948

ผู้แต่ง หลังจากนั้นเวลาก็ผ่านมาเพียง 20 ปี แม้ว่าจะมีการรีบรวบรวมประวัติศาสตร์ในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างๆ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้วยี่สิบปี ก็ดูเป็นระยะเวลาสั้นในประวัติศาสตร์อันยาวนานของชาวพม่า ยิ่งกว่านั้นเหตุการณ์ก็เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ๆ ตัวข้าพเจ้าเองและพี่ชายอีก 3 คนก็ได้มีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ด้วยจึงยากที่ข้าพเจ้าจะมองดูเหตุการณ์อย่างถูกต้องได้

บรรณาธิการ เป็นเพราะว่า ท่านผิดหวังหรือประชาชนพม่าผิดหวังกับเอกราช หรือความฝันและแผนการของผู้เรียกร้องเอกราชที่ท่านเขียนไว้อย่างดียิ่งนั้นเป็นอย่างไร ได้รับผลสำเร็จหรือไม่ เมื่อท่านกล่าวถึงนักปราชญ์พม่าผู้รวบรวม *"พงศาวดารหอแก้ว"* ภาคแรกใน ค.ศ.1826 ท่านอ้างว่าเขาจบเรื่องเพียงแค่ ค.ศ.1819 เพราะเขาไม่ต้องการเขียนเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ *"ใหม่"* เกินไป เพราะจิตใจเขาเต็มไปด้วยความโศกเศร้าและผิดหวัง อาจเป็นไปได้หรือไม่ที่ท่านไม่เขียนต่อเหตุการณ์ *"สดๆ"* ด้วยเหตุผลเดียวกัน

ผู้แต่ง หามิได้ ข้าพเจ้ายอมรับว่า มีความเสียใจและผิดหวังอยู่ แต่มิใช่ในลักษณะเดียวกันหรือรุนแรงเท่ากับใน ค.ศ.1826 ในระยะหลังเป็นเอกราชแล้ว มีโอกาสหลายครั้งที่ผู้สังเกตการณ์จากภายนอกเห็นว่า สาธารณรัฐรวมหรือสหภาพพม่าอยู่ในระหว่างอันตราย

อันร้ายแรง แต่ชาวพม่าไม่เคยรู้สึกจมอยู่ในความเศร้าหรือแม้แต่ผิดหวังดังเช่นใน ค.ศ.1826

บรรณาธิการ ด้วยเหตุผลใดก็ตาม หนังสือของท่านมิได้อ้างถึงเหตุการณ์ที่สืบเนื่องมาจากการเป็นเอกราชใน ค.ศ.1948 ทำให้ตอนสำคัญขาดหายไป ข้าพเจ้าใคร่เน้นถึงความจริงที่ว่าท่านเขียนหนังสือนี้ในทัศนะของชาวพม่า หรือจะให้ถูกต้อง จากทัศนะของนักชาตินิยม ทั้งนี้มิใช่เป็นการไร้ประโยชน์ แต่กลับเพิ่มคุณค่าให้แก่ผลงานนี้อีกหลายทาง ผลก็คือลึกลงไปในหนังสือทั้งเล่ม มีข้อถกเถียงว่าความเคลื่อนไหวในประวัติศาสตร์พม่า แม้จะมีเคราะห์ร้ายของชาติเข้าแทรกก็ตามต่างมุ่งสู่อิสรภาพและเอกราช แต่ท่านกลับจบเรื่องตรงจุดที่เด่น คือ การได้เอกราชใน ค.ศ.1948 ทิ้งให้คนอ่านลอยคว้างอยู่ในอากาศเช่นนี้

ผู้แต่ง ข้าพเจ้าขอตอบท่านด้วยวิธีการเล่าเรื่องที่แสดงบนเวทีพม่า ละครดึกดำบรรพ์ของพม่าเริ่มแสดงในเวลากลางคืน และเพราะคนดูเรียกร้องให้มีการสลับฉากด้วยการร่ายรำและบทตลก จึงมักจะพบว่า พอรุ่งเช้าจะยังเหลือละครที่ยังไม่ได้เล่นอีกฉากหนึ่งเต็มๆ และแล้ว นายโรงก็จะออกมาเล่าเรื่องฉากสุดท้าย ต่อมาก็ตอบคำถามที่ผู้ดูที่สนใจไต่ถามมา ข้าพเจ้าจะเล่าเรื่องย่อก่อน และจะพยายามตอบคำถามในภายหลัง

บรรณาธิการ กรุณาเล่าเรื่องต่อไป

ผู้แต่ง นักเขียนตะวันตกส่วนมากมักตั้งชื่อสมัยหลังจากที่ชาติแอฟริกันและเอเชียได้รับเอกราชว่า *"เช้าวันใหม่" "การตื่นตัวอย่างไม่สุภาพ" "การไม่ตระหนักถึงความหวังอันยิ่งใหญ่"* หรือ *"การแสวงหาเอกลักษณ์อย่างทรหด"* มิได้มีคำใดในคำขยายความเหล่านี้ที่เหมาะกับกรณีของพม่าเลย แม้แต่ขณะที่ตีกลองและเป่าแตรกันในวันที่ 4 มกราคม ค.ศ.1948 พม่าทั้งชาติก็ตระหนักดีกับเหตุการณ์

ความยุ่งยากและอันตรายที่รออยู่ในอนาคตใกล้ๆ พวกคอมมิวนิสต์นั้นกลายเป็นพวกใต้ดินไปแล้ว เพียงแต่รอเวลาให้กบฏพวกใหม่รวมอาวุธมาต่อต้านสาธารณรัฐที่ตั้งขึ้นใหม่ นอกจากนั้น พวกกะเหรี่ยงกำลังกระสับกระส่ายมากขึ้น ดังนั้น ภาระของนายกรัฐมนตรีคนแรกของพม่าอิสระคืออูนุจะต้องเตรียม คือการร่วมรักษาสหพันธ์ไว้ ในระยะ ค.ศ.1948-1950 อันตรายต่างๆ มาจากการกบฏเป็นส่วนใหญ่ ในระยะ ค.ศ.1951-1956 อันตรายมาจากเศรษฐกิจที่เสื่อมโทรม ในระยะ ค.ศ.1957-1958 อันตรายมาจากความยุ่งยากทางการเมือง อูนุเป็นบุคคลสำคัญในระยะสิบปีแรกหลังจากได้เอกราช และสมัยนั้นจบลงเพราะเขาหมดอำนาจในเดือนมีนาคม ค.ศ.1962 นี่คือบทสรุปเหตุการณ์ระหว่าง ค.ศ.1948-1962

บรรณาธิการ

ผู้แต่ง

อูนุแสวงหาเอกลักษณ์ใหม่ให้แก่ชาติพม่ามิใช่หรือ เพราะพม่าเป็นสาธารณรัฐใน ค.ศ.1948 เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์

มิใช่เช่นนั้น ขอบเขตของดินแดนที่เป็นสหภาพพม่าใน ค.ศ.1948 นั้น เหมือนกับอาณาจักรพม่าที่เป็นอดีตที่เคยเป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิพม่ามาโดยตลอด แม้แต่แคว้นกะเหรี่ยงที่อังกฤษตีได้และแยกออกจากพม่าของอังกฤษก็ยินดีกลับเข้ามารวมกับพม่าอีก ทั้งอูนุและชาวพม่าตั้งใจว่า สังคมพม่าที่มีสัญญาณเสื่อมโทรมและแตกแยกภายใต้การปกครองของอังกฤษและญี่ปุ่น ตลอดจนความกดดันบีบคั้นจากภัยสงครามและการกบฏ ควรจะธำรงไว้ ไม่ว่าจะยากลำบากสักเพียงใดก็ตามความคิดเกี่ยวกับสาธารณรัฐมิได้เป็นของแปลกสำหรับจิตใจชาวพม่า แม้จะมิได้รื้อฟื้นระบบกษัตริย์ขึ้น แต่ยังคงรักษาสัญลักษณ์ของกษัตริย์พม่าหลายอย่างไว้เพื่อใช้กับตำแหน่งประธานาธิบดีสหภาพพม่าที่ได้รับเลือกตั้งมา ประธานาธิบดีมิได้นั่งบนบัลลังก์ แต่บัลลังก์ทองอันสุกใสของพระเจ้าธีบอยังคงอยู่ในห้องรับรองของประธานาธิบดี เตือนให้คนเห็นว่าสาธารณรัฐใหม่เกิดจากอาณาจักรและจักรวรรดิพม่า

โบราณ แม้ว่าความคิดเกี่ยวกับสาธารณรัฐมิใช่ของใหม่ แต่ความคิดเกี่ยวกับสหภาพ ซึ่งหมายถึงสหพันธ์ที่รวมของเชื้อชาติต่างๆ แนวความคิดของรัฐไทยใหญ่ รัฐคะยา* รัฐคะฉิ่น หรือดินแดนพิเศษของพวกชิน ซึ่งมักโชคไม่สู้ดีในเรื่องการเมืองและอาณานิคมอันเป็นมรดกที่ได้รับมาจากนโยบายแบ่งแยกและปกครองของอังกฤษ

บรรณาธิการ แต่แน่นอนว่า การปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาเป็นของใหม่

ผู้แต่ง ใช่แล้ว ชาวพม่ามีประเพณีการเมืองทำนองประชาธิปไตยมาช้านานหลายศตวรรษแต่อูนุผู้ก่อตั้งรัฐเอกราชเชื่อมั่นว่า อย่างน้อยสำหรับตะวันออกที่จะเลียนแบบตะวันตกควรทดลองใช้ประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาก่อน จริงอยู่ ประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาขึ้นต้นนำมาใช้ในประเทศในรูปรัฐบาลคู่และการปฏิรูปใน ค.ศ.1937 เมื่อแยกพม่าออกจากอินเดีย จึงไม่ประสบผลสำเร็จในการชักจูงใจและปลูกฝังความเชื่อมั่นในหมู่ประชาชน แต่อูนุเห็นว่า ความผิดพลาด มิได้อยู่กับการปฏิรูปแต่อย่างใด แต่อยู่กับความบกพร่องของวิธีปฏิบัติในการปฏิรูปที่นำมาใช้ และยังคงเชื่อมั่นว่า ประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภายังคงเป็นลักษณะการปกครองที่ดีที่สุด

บรรณาธิการ พวกก่อความวุ่นวายต่างๆ ต่อต้านประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาใช่หรือไม่

ผู้แต่ง ก็ไม่เชิงทีเดียว เว้นแต่อุดมการณ์ของพวกคอมมิวนิสต์นั้น ต่อต้านประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภา แต่สำหรับแบบนักการเมืองที่มีเหตุผลก็ข้องใจถึงสนธิสัญญาเอกราชมากกว่า เป้าหมายที่พวกเขาโจมตีก็คือสนธิสัญญานุ-แอตลี พวกก่อกวนพวกที่สอง ก็คือ สมาคม

---

* หลัง ค.ศ.1948 รัฐกะเหรี่ยงกลายเป็นรัฐคะยา และรัฐไทยใหญ่ทั้งหลายกลายเป็นรัฐไทยใหญ่

อาสาสมัครของประชาชน ประกอบด้วยบริวารของนายพลอองซาน ชั้นต้นก็เข้าร่วมในกองทัพของนายพลเมาท์แบตเต็นไม่ได้ และต่อมาก็อยู่ในกองทัพพม่าไม่ได้ พวกนี้รวมตัวกันเป็นกองทัพอิสระอยู่เบื้องหลังนายพลอองซาน พร้อมที่จะรวบรวมกำลังต่อสู้อังกฤษหากมิให้เอกราช เมื่ออังกฤษยอมรับคำเรียกร้องทั่วไปเรื่องเอกราช และหลังจากนายพลอองซานถูกฆ่าตายแล้ว สมาคมอาสาสมัครประชาชนก็ขาดหัวหน้าและขาดความมั่นใจในอนาคต ที่จริงก็มิได้คัดค้านในหลักประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภา แต่เกิดแตกแยกกันออกเป็นสองพวก คือ พวกอาสาสมัครป้ายเหลืองสนับสนุนสนธิสัญญา และพวกอาสาสมัครป้ายขาวต่อต้านสนธิสัญญา และรับหลักการของลัทธิคอมมิวนิสต์ว่าเอกราชที่ได้รับไม่สมบูรณ์ เพราะพม่ายังคงอยู่ในข่ายอิทธิพลของอังกฤษ ยังคงอยู่ในข่ายเงินปอนด์สเตอร์ลิง ยังคงต้องพึ่งอังกฤษในเรื่องอาวุธและความช่วยเหลือ พวกกะเหรี่ยงที่ต่อมากบฏต่อต้านรัฐบาลพม่าก็ต่อต้านสนธิสัญญานี้ เพราะกล่าวหาว่าอังกฤษกีดกันพวกตนการจลาจลกลางเมืองในพม่าหลังจากได้เอกราชใน ค.ศ.1948 แล้วคล้ายกับการจลาจลในไอร์แลนด์หลังจากก่อตั้งรัฐไอริชเสรีใน ค.ศ.1922 อยู่หลายประการ เพราะในทั้งสองกรณีปัญหาระหว่างรัฐบาลและผู้ก่อกวนก็คือ สนธิสัญญาที่ตกลงกับอังกฤษนั่นเอง

บรรณาธิการ ท่านคงมิอาจรวมพวกกะเหรี่ยงอิสระเข้ากับพวกคอมมิวนิสต์ และพวกอาสาสมัครประชาชนได้แน่ การกบฏกะเหรี่ยงเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า พวกชนเผ่าหมู่น้อยต่อต้านสาธารณรัฐใหม่ได้หรือไม่

ผู้แต่ง ข้าพเจ้าเกรงว่า ผู้สังเกตการณ์ภายนอกคงเข้าใจ และอธิบายความเกี่ยวกับการกบฏกะเหรี่ยงนี้ผิดไป ชาวพม่ากับกะเหรี่ยงบางพวกเริ่มโกรธเคืองกันหลังจากสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่หนึ่งแล้ว และด้วยการที่พวกนักสอนศาสนาคริสเตียนเข้ายุ่งเกี่ยว หากจะมีความขัดแย้งในด้านเชื้อชาติระหว่างพวกกะเหรี่ยงที่

อาศัยอยู่ในพม่าตอนล่างและชาวพม่าแล้ว ก็เป็นเพียงผลการขัดแย้งระหว่างเชื้อชาติเช่นเดียวกับมอญและพม่า ที่มีเรื่องราวปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์พม่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคริสต์ศตวรรษที่ 18 กะเหรี่ยงบางพวกมีวัฒนธรรมคล้ายคลึงกับพม่าเป็นที่สุด ขณะที่บางพวกก็มีวัฒนธรรมใกล้เคียงกับพวกมอญ คำว่า *"กะเหรี่ยงสกอ"* และ*" กะเหรี่ยงโป"* เป็นคำที่พวกมิชชันนารีนำมาใช้อย่างโด่งดังในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก่อนหน้านั้นมีแต่ *"กะเหรี่ยงพม่า"* และ *"กะเหรี่ยงมอญ"*

บรรณาธิการ คำอธิบายเรื่องปัญหาชนเผ่าหมู่น้อยในพม่าว่าเป็นเพียงผลของนโยบายแบ่งแยกและปกครองของอังกฤษ และพวกนักสอนศาสนาอาจเข้าใจว่าเป็นการต่อต้านระบบอาณานิคมเกินไปที่จะรับไว้เป็นไปได้หรือไม่ที่ความขัดแย้งระหว่างพม่าและกะเหรี่ยงนั้นมีมานานก่อน ค.ศ.1826

ผู้แต่ง ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า ทั้งรัฐบาลอังกฤษและพวกนักสอนศาสนาคริสเตียนต่างก็ใช้นโยบายแบ่งแยกและปกครอง และหากจะมีความเกลียดชังอยู่บ้างระหว่างพวกพม่าและพวกกะเหรี่ยงเหมือนประกายไฟหรี่ๆ แล้ว นโยบายนี้ก็ช่วยให้เกิดความแบ่งแยกมากขึ้น ดุจโหมเชื้อเพลิงเข้าไปให้กองไฟลุกโพลง รัฐบาลคู่ที่ตั้งขึ้น และการปฏิรูปใน ค.ศ.1937 ยิ่งเน้นให้เห็นชัดขึ้นด้วยการนำความคิดเกี่ยวกับระบบผู้แทนของเชื้อชาติต่างๆ ในสภานิติบัญญัติ เนื่องจากทั้งพวกชิน คะฉิ่น ไทยใหญ่ และกะเหรี่ยง ต่างอยู่ใต้การปกครองโดยตรงของข้าหลวงอังกฤษ และมิได้มีผู้แทนในสภานิติบัญญัติ ระบบผู้แทนชุมชนจึงเท่ากับเน้นให้เห็นพวกกะเหรี่ยงในบรรดาเชื้อชาติดั้งเดิมทั้งหลายที่ตั้งขึ้นเป็นชุมนุมคู่แข่งขันของพม่า

บรรณาธิการ อันที่จริงมีความแตกต่างในเรื่องศาสนา เพราะพวกกะเหรี่ยงเป็นคริสเตียน

ผู้แต่ง ยังมิถูกต้องทีเดียว พวกกะเหรี่ยงจำนวนน้อยเท่านั้นที่เป็นคริสเตียน ยังมีกะเหรี่ยงชาวพุทธด้วยจำนวนหนึ่งแต่ไปถูกนับเป็นชนเผ่าหมู่น้อย พวกกะเหรี่ยงอย่างน้อยร้อยละ 75 ยังคงนับถือศาสนาของเผ่าดั้งเดิม คือ นับถือผีหรือวิญญาณ อย่างไรก็ดี พวกกะเหรี่ยงคริสเตียนได้ประโยชน์จากโรงเรียนสอนศาสนา กลายมาเป็นผู้มีการศึกษาชั้นสูงและเป็นผู้นำชาวกะเหรี่ยง เป็นของธรรมดาที่หมู่พวกกะเหรี่ยงชั้นสูงนี้จะรู้สึกว่าพวกกะเหรี่ยงเป็นชนเผ่าหมู่น้อยแวดล้อมด้วยชาวพม่ามากมาย

บรรณาธิการ พวกกะเหรี่ยงเคยมีส่วนร่วมในขบวนการเพื่อเสรีภาพของชาติหรือไม่

ผู้แต่ง ไม่ได้ร่วมในทศวรรษ 1920 แม้จะมีนักศึกษากะเหรี่ยงส่วนน้อยจากวิทยาลัยแบ็บติสท์อเมริกันที่เข้าร่วมนัดหยุดเรียนในมหาวิทยาลัยใน ค.ศ.1920 ก็ในระยะดังกล่าวที่มีผู้นำคำว่า *"พวกกะเหรี่ยงสวามิภักดิ์ของพม่า"* มาใช้อย่างแพร่หลายในหมู่ข้าราชการอังกฤษ และเป็นชื่อหนังสือที่หัวหน้ากะเหรี่ยงผู้หนึ่ง คือ เซอร์ซานซีโป เขียนขึ้น ท่านผู้นี้เป็นคริสเตียนนิกายแบ็บติสท์ที่เคร่ง ได้รับปริญญาโททางศาสนศาสตร์จากมหาวิทยาลัยอเมริกันแห่งหนึ่ง ต่อมารัฐบาลอังกฤษก็ยกย่องให้มีตำแหน่งเป็นเซอร์ ในทศวรรษ 1930 ฐานะของพวกกะเหรี่ยงที่มีการศึกษาก็แตกแยกกัน ระหว่างพวกที่ยังคงต้องการซื่อสัตย์กับรัฐบาลอังกฤษ ด้วยยังคงจำความขัดแย้งแต่ดั้งเดิมอยู่ได้ และพวกที่ต้องการลืมความหลังและมาทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่กับชาวพม่าเพื่อเอกราช ใน ค.ศ.1936 มีการนัดหยุดเรียนในมหาวิทยาลัย นักศึกษากะเหรี่ยงจากวิทยาลัยแบ็บติสท์คริสเตียนก็เข้าร่วมกันอย่างเต็มที่ บางคนในหมู่นั้นก็มาร่วมงานในด้านการเมืองกับนักศึกษาพม่าผู้นำการประท้วง

เป็นที่น่าเสียดายว่า สงครามโลกครั้งที่สองมิได้นำพวกกะเหรี่ยงและพม่าเข้ามาอยู่ร่วมกัน นอกจากนั้นยังมีการแตกแยก

ระหว่างพวกกะเหรี่ยงที่บริเวณปากแม่น้ำอิระวดี และกองทัพพม่าอิสระพื้นเมืองที่มีความรับผิดชอบแต่น้อย ต้องตำหนิชาวพม่าในเหตุการณ์เลวร้ายที่เกิดขึ้นในครั้งกระนั้น นายพลอองซานรีบมุ่งไปยังสถานที่เกิดเหตุ ด้วยความช่วยเหลือของเซอร์ซานซีโป ได้รับความสำเร็จนำความสงบกลับคืนมาสู่ชนทั้งสองเชื้อชาติ ตั้งกองทหารกะเหรี่ยงขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพป้องกันพม่า และต่อมาเมื่อนายพลอองซานต่อต้านญี่ปุ่น กองทหารที่มีนายพลกะเหรี่ยงซอจาโดเป็นแม่ทัพ ก็ได้ชัยชนะในการรบกับญี่ปุ่น และจัดระเบียบและความมั่นคงในบริเวณปากแม่น้ำ เมื่อนายพลอองซานและคณะก่อตั้งสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนขึ้น พวกกะเหรี่ยงก็เข้าร่วมมือด้วย เซอร์ซานซีโปเองก็เชื่อมั่นว่าพวกกะเหรี่ยงคงจะเข้าร่วมกับชาวพม่าเป็นแน่นอน

บรรณาธิการ ความเห็นของพวกลูกแถวเป็นอย่างไรบ้าง

ผู้แต่ง ขณะนั้นเห็นด้วย แต่เซอร์ซานซีโปถึงแก่กรรมลงอย่างกะทันหัน ใน ค.ศ.1946 ในที่ประชุมปางโหลงที่รัฐบาลอังกฤษจัดขึ้นใน ค.ศ.1947 ชนเผ่าหมู่น้อยทั้งหลายได้รับสิทธิเลือกอนาคตทางการเมืองของตน แม้ว่าชนเผ่าหมู่น้อยอื่นๆ ลงคะแนนเสียงไปกับพม่า (ซึ่งทำให้ข้าราชการอังกฤษบางคนประหลาดใจเป็นอย่างยิ่ง) พวกกะเหรี่ยงส่วนน้อยหมู่หนึ่งยังลังเล แต่ส่วนมากไว้ใจนายพลอองซาน อูนุ และอูถิ่นทุด ดังนั้นพวกกะเหรี่ยงจึงเลือกเข้าร่วมในสหภาพพม่า แต่ชนเผ่าหมู่น้อยยังคงไม่พอใจ และส่งผู้แทนของตนไปลอนดอน เมื่อนายพลอองซานกำลังเจรจาเรียกร้องเอกราช ผู้แทนเสนอว่าหากตั้งแคว้นกะเหรี่ยงขึ้น ไม่ควรรวมอยู่ในสหภาพพม่า แต่ควรเป็นอาณานิคมอังกฤษต่างหาก หรืออยู่ในอารักขา เมื่อนายกรัฐมนตรีแอตลีไม่ยอมพิจารณาข้อเสนอนั้น ผู้แทนก็แสดงว่างงันใน *"ความว่างเปล่า"* ของคำสัญญาของอังกฤษ

อย่างไรก็ดี เหล่าหัวหน้าชาวพม่าทั้งหลายได้รับความ

ร่วมมือจากชาวกะเหรี่ยงส่วนใหญ่ ในการกำหนดอาณาเขตพรมแดนแคว้นกะเหรี่ยง จำเป็นต้องพิจารณาความจริงที่ว่าพวกกะเหรี่ยงผิดกับชนเผ่าอื่นๆ คือ มิได้อยู่แยกกันตามสภาพภูมิศาสตร์ที่แน่นอน การฆาตกรรมนายพลอองซานทำให้พวกกะเหรี่ยงสูญเสีย หนึ่งในสามของหัวหน้าชาวพม่าที่ตนไว้วางใจ จึงเริ่มสงสัยว่าหัวหน้าชาวพม่าที่เหลืออยู่นั้นจะช่วยป้องกันผลประโยชน์ของตนได้หรือไม่ ดังนั้น เพื่อบรรเทาความกลัวอูนุจึงแต่งตั้งชาวกะเหรี่ยงผู้หนึ่งคือ นายพลสมิธดันเป็นแม่ทัพกองทัพพม่า แต่วิธีการอันฉลาดนี้ถูกพวกคอมมิวนิสต์และพวกอาสาสมัครป้ายขาวที่ดำเนินการอยู่ใต้ดิน เข้าขัดขวางไว้ พวกกะเหรี่ยงจึงตั้งกองทัพอิสระของตนชื่อ สมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงขึ้น เพื่อความมั่นคงของตน เมื่ออูถิ่นทุดถูกฆ่าตายในเดือนกันยายน ค.ศ.1948 ก็ยิ่งทำให้สถานการณ์เลวลงไปอีก อูนุรีบแสดงไมตรีจิตเสนอจะรับสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงเป็นทางการ แท้จริง อูนุต้องการจะนำพวกกะเหรี่ยงเข้ามาร่วมมากเสียจนหนังสือพิมพ์พม่าบางฉบับวิจารณ์ว่า ทะขิ่นนุ ได้กลายเป็นกะเหรี่ยงนุเสียแล้ว แต่ความพยายามของเขาก็ไร้ผล สมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงก่อการกบฏขึ้นในเดือนมกราคม ค.ศ.1949 แต่มิได้เป็นขบวนการที่แพร่หลายแต่อย่างใด เพราะพวกกะเหรี่ยงส่วนมากยังคงสวามิภักดิ์ต่อรัฐบาลพม่า ครอบครัวโปยังคงร่วมมือกับพวกหัวหน้าชาวพม่าอยู่ต่อไป และบุตรีของเซอร์ซานซีโป คือ นางบาเมืองจันทร์ได้เป็นรัฐมนตรีหญิงคนแรกในคณะรัฐมนตรีชุดที่สองของอูนุ การกบฏของสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงนั้นมิใช่ทั้งเป็นขบวนการต่อต้านพุทธศาสนาหรือเป็นขบวนการฝ่ายขวากลาง ครอบครัวที่นับถือคริสต์ศาสนานิกายแบ็ปติสท์ที่มีชื่อหลายครอบครัว ยังคงสนับสนุนรัฐบาลพม่า และหัวหน้าที่มีชื่อคนหนึ่งของสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยง คือ อูสล่าปีก็เป็นชาวพุทธ กองทหารกะเหรี่ยงในกองทัพพม่าก่อการกบฏขึ้น และเข้าร่วม

กับสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยง อย่างไรก็ดี นายทหารส่วนมากยังคงซื่อสัตย์อยู่ แต่ลาออกจากหน้าที่เพราะความละอาย นายพลสมิธดันก็ลาออก และนายพลเนวินก็ได้รับแต่งตั้งขึ้นแทนที่ในเดือนกุมภาพันธ์ต่อมา กองทัพรัฐบาลต้องถอยเข้าเมืองย่างกุ้ง และบริเวณมหาวิทยาลัยย่างกุ้งกลายเป็นที่ปะทะระหว่างสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงและกองทัพรัฐบาล ในเดือนมีนาคมปีต่อมา สมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยง ก็ร่วมมือกับกองทหารคอมมิวนิสต์เข้ายึดกรุงมัณฑะเลย์ และตั้งรัฐบาลร่วมขึ้น

บรรณาธิการ แต่การกบฏก็ไม่สำเร็จไม่ใช่หรือ

ผู้แต่ง ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วตั้งแต่เริ่มแรกสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงกบฏขึ้น ก็มิได้รับความสนับสนุนแม้แต่จากพวกกะเหรี่ยงเอง ซึ่งเลือกเป็นฝ่ายต่อต้านหรืออย่างน้อยก็ให้ห่างจากขบวนการเหล่านั้น ต่อมา ชนเผ่าหมู่น้อยอื่นๆ ก็ยังคงยึดมั่นสวามิภักดิ์ต่อรัฐบาลพม่า และสมาชิกพวกชินและพวกคะฉิ่นในกองทัพก็ไม่ลังเลที่จะรบกับพวกกบฏกะเหรี่ยงซึ่งเมื่อไม่นานมานี้ก็เป็นเพื่อนทหารกันมา เหตุผลอื่นก็คือความเข้มแข็งและจริงใจของอูนุและคณะ ตลอดจนนายพลเนวินและกองทัพที่พยายามรักษาสหภาพเหนือสิ่งอื่นใด สุดท้ายก็มีการแตกแยกและทุ่มเถียงกันในหมู่หัวหน้าสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงและในหมู่พวกกะเหรี่ยงทั่วๆ ไป พวกกบฏจำนวนมากได้รับการสนับสนุนให้เชื่อว่าตนจะได้รับอาวุธและความช่วยเหลือจากโพ้นทะเล มาบัดนี้ต่างพากันผิดหวัง

บรรณาธิการ การกบฏสิ้นสุดลงใน ค.ศ.1950 ใช่หรือไม่

ผู้แต่ง ที่จริงก็ควรเป็นเช่นนั้น แต่ก็มิได้สิ้นสุดลง เนื่องจากมีเหตุใหม่ คือ กองทัพจีนคณะชาติยกเข้ามาในพม่า ใน ค.ศ.1950 รัฐบาลพม่ากลับมายึดเอาดินแดนที่เสียให้พวกกะเหรี่ยงและคอมมิวนิสต์ และแก่พวกอาสาสมัครซึ่งมิได้ร่วมมือกับพวกกะเหรี่ยงกลับคืนมา

รัฐบาลเสนอให้ค่าทดแทนอย่างงดงาม พวกกบฏจำนวนมากจึงถือโอกาสดังกล่าว แต่คณะสมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงประกอบด้วยพวกหัวรุนแรง และพวกก่อการวุ่นวายหัวแข็งทั้งหลายก็ถือโอกาสจากการที่รัฐบาลพม่าวุ่นวายกับกองทัพจีนชาตินิยม และที่สำคัญกว่านั้นก็คือ พวกเขาสามารถซื้ออาวุธและกระสุนปืนได้จากกองทหารเหล่านั้นด้วย พวกก่อการวุ่นวายกองเล็กๆ จึงตระเวนไปตามบริเวณไกลๆ ทั่วประเทศก่อการโจรกรรมมากกว่าการกบฏ

บรรณาธิการผู้แต่ง

เหตุใดกองทัพจีนคณะชาติจึงเข้ามาเกี่ยวข้องกับพวกกบฏ พวกเขาไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องหรือแม้แต่จะสนใจในพวกกบฏหมู่ใดๆ แต่เดิมพวกเขาเป็นพวกทหารจีนคณะชาติ (ก๊กมินตั๋ง) ที่ยังคงเหลืออยู่หลังจากแพ้กองทัพจีนคอมมิวนิสต์แล้วและเมื่อเดินทางจากมณฑลยูนนานเข้ามาถึงแคว้นไทยใหญ่ในต้น ค.ศ.1950 ก็มีจำนวนเพียง 2,000 คน ต่างนำครอบครัวมาด้วย และในสิ่งแวดล้อมดังนั้น รัฐบาลพม่าก็พร้อมที่จะคิดว่าเป็นผู้ลี้ภัยและให้พักอาศัยอยู่ได้ชั่วคราวโดยจำกัดบริเวณ แต่แม่ทัพจีน คือ นายพลหลี่มี่ บินไปกลับระหว่างไต้หวันกับพม่า ตัดสินใจจะสร้างกองทัพใหม่ด้วยความปรารถนาจะเข้าบุกมณฑลยูนนานจากพม่า ดังนั้น ไต้หวันจึงรีบส่งกำลังทหารพร้อมด้วยอาวุธบินมาจากไต้หวัน ทหารจีนเหล่านี้เข้ามายึดครองดินแดนพม่าไว้เป็นบริเวณกว้าง และตั้งกองทหารไว้ป้องกันการโจมตีของทหารพม่า ต่อมาก็เริ่มหากินในบริเวณนั้น และบ้างก็กลายเป็นเศรษฐีเพราะค้าฝิ่นเถื่อนและอาวุธข้ามเขตแดนไทย และนำไปขายให้แก่สมาคมป้องกันชาติกะเหรี่ยงและพวกกบฏอื่น ๆ

เนื่องจากสหรัฐอเมริกามักนำปัจจัยต่างๆ บรรทุกเครื่องบินที่มีตราสหรัฐอเมริกามาทิ้งลงเนืองๆรัฐบาลพม่าจึงติดต่อรัฐบาลอเมริกัน ขอให้ย้ายที่ทำการขนถ่ายกองทหารจีนคณะชาติ

จากดินแดนพม่า เมื่อไม่ได้รับคำตอบ และกองทหารจีนคณะชาติก็ดำเนินการรวบรวมกำลังกันต่อไป พม่าก็เกิดความหวั่นเกรงเพราะประจักษ์ว่าการครั้งนี้เป็นผลของการที่พม่าตกเป็นประตูหลังให้กับจีน เพราะยังคงจำได้ถึงความเสียหายแต่ครั้งที่จักรพรรดิราชวงศ์หมิงทรงหนีเข้ามาในเขตแดนของจีน และกองทัพของจักรพรรดิแมนจูติดตามเข้ามา และยังคงจำได้ถึงการที่จีนอ้างสิทธิในพม่าตอนบนในสมัยที่อังกฤษมาได้ชัยชนะใน ค.ศ.1886 ซึ่งจีนคณะชาติมาอ้างซ้ำอีกเมื่อสัมพันธมิตรเข้าปลดปล่อยประเทศพม่าใน ค.ศ.1945 ชาวพม่าต่างเกรงว่ากองทัพจีนคอมมิวนิสต์อาจติดตามมา ดังนั้น รัฐบาลพม่าจึงนำเรื่องเข้าที่ประชุมสมัชชาทั่วไปของสหประชาชาติ เมื่อบรรดาประเทศสมาชิกไม่ยอมประกาศว่ากองทหารจีนคณะชาติเป็น "ผู้บุกรุก" ชาวพม่าก็รู้สึกว่าหมดความเชื่อถือในองค์การโลกเสียแล้ว

การที่กองทหารจีนคณะชาติเข้าบุกรุกครั้งนี้ ยังผลเสียหายแก่เศรษฐกิจและนโยบายต่างประเทศของพม่าเป็นอย่างมาก แม้ว่ารัฐธรรมนูญใน ค.ศ.1948 จะอ้างนโยบายต่างประเทศที่เป็นกลางไว้ พม่าก็ค่อนข้างเอียงไปทางโลกตะวันตก ตราบจนจีนคณะชาติเข้ามาบุกรุก ชาวพม่านิยมนายกรัฐมนตรีแอตลีกับรัฐบาลสังคมนิยมของอังกฤษ และความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกามาก เมื่อกองทหารจีนยังคงยืนยันจะอยู่ในแดนพม่าต่อไป และเครื่องบินอเมริกันก็ยังคงหย่อนปัจจัยต่างๆ ที่นำมาจากสหรัฐอเมริกาให้อยู่ ดังนั้นนายกรัฐมนตรีอูนุจึงแจ้งไปยังรัฐบาลสหรัฐอเมริกาว่า พม่ามิอาจรับความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจจากสหรัฐอเมริกาอีกต่อไป พม่ามิได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาอยู่หลายปีกว่าจะเริ่มรับใหม่ แต่ในเวลานั้น ก็ดำเนินนโยบายเป็นกลางอย่างเข้มงวดและเที่ยงตรง คือรับความช่วยเหลือในขอบเขตพอควร และหลังจากชั่งใจอย่างรอบคอบแล้ว ตลอดจนกรณีของสหประชาชาติ ทำให้พม่าเชื่อว่า

ไม่ควรเข้าข้างใครทั้งสิ้นในสงครามเย็น และควรไป *"เดี่ยว"* เพื่อป้องกันอิสรภาพ อย่างไรก็ดี พม่ายังคงร่วมอยู่ในองค์การสหประชาชาติ และแสดงความเป็นกลางกับความเชื่อมั่นให้ปรากฏแน่ชัดในหลักฐานการออกเสียงในองค์การโลกจนชาวพม่าผู้หนึ่งได้รับเลือกตั้งโดยเอกฉันท์ให้ดำรงตำแหน่งเลขาธิการสหประชาชาติ

บรรณาธิการ การที่มัวแต่กังวลกับเรื่องกองทัพต่างชาติเข้าบุกหรือยึดครองนี้ อูนุมีเวลามองดูเศรษฐกิจของประเทศบ้างหรือไม่

ผู้แต่ง อูนุและคณะประสบความยากลำบากในการหาเงินมาบริหารประเทศ และมาซื้ออาวุธที่จำเป็นเพื่อปราบกบฏ ตราบจนเหตุการณ์เข้าข้างรัฐบาลในสมัยอับจนใน ค.ศ.1949 รัฐบาลไม่มีเงินและไม่มีธนาคารต่างชาติใดๆ ให้กู้เงิน ฐานะของรัฐบาลหมดหวัง จนเมื่อธนาคารอินเดียเสี่ยงให้เงินมาล่วงหน้า อย่างไรก็ดีใน ค.ศ.1950 เหตุการณ์ดีขึ้น เนื่องจากรัฐบาลขายข้าวได้บ้าง ใน ค.ศ.1951 อูนุจึงหันความสนใจไปยังการก่อตั้งรัฐสวัสดิการ *"ปยิดาวตา"* หรือ *"ประเทศแห่งความสงบและรุ่งเรือง"*

อูนุมิได้เป็นสมาชิกของพรรคสังคมนิยมเป็นทางการ พรรคนั้นควบคุมสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนอยู่หลังจากพรรคคอมมิวนิสต์ถอนตัวไปแล้ว อย่างไรก็ดี เขาเป็นนักการเมืองประเภทเอียงซ้าย เช่นเดียวกับนักการเมืองพม่าส่วนมากเป็นอยู่หลัง ค.ศ.1948 ก่อน ค.ศ.1886 นั้น กฎหมายพม่าและประเพณีสังคมไม่สนับสนุนการสะสมเงินทุน หลังจาก ค.ศ.1886 ชาวพม่าธรรมดาไม่มีโอกาสแม้แต่จะสะสมเงิน และชาวนาสูญเสียที่ดินไปหมด ชาวพม่าที่สามารถสะสมเงินทุนไว้ได้บ้างเล็กๆ น้อยๆ ก็สูญเสียไปในคราวญี่ปุ่นยึดครอง สงครามโลกครั้งที่สองทำลายประเทศอย่างสิ้นเชิง และการบุกรุกยังช่วยทำลายเพิ่มอีกในท่ามกลางสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น รัฐบาลจึงเป็นองค์การเดียวที่สามารถหาเงินมาบูรณะฟื้นฟูเศรษฐกิจที่ตกต่ำของพม่าได้ ดังนั้น

นายกรัฐมนตรีใดๆ หลัง ค.ศ.1948 จึงจำเป็นต้องเป็นนักสังคมนิยมทั้งในทฤษฎีและการปฏิบัติ

บรรณาธิการ รัฐบาลอูนุมีนโยบายที่ดินประการใด

ผู้แต่ง แม้แต่ก่อนหน้าได้รับเอกราชจริงๆ นายพลอองซานประกาศซ้ำอยู่เสมอๆ ถึงความตั้งใจของสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนในการทำลายล้างการเป็นเจ้าของที่ดินของเอกชน เมื่อร่างรัฐธรรมนูญขึ้น นายพลอองซานก็ระบุให้เห็นชัดถึงสิทธิของรัฐบาลที่จะปฏิรูปที่ดิน เขาแนะให้มีการร่างแผนการสองปีซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงโดยเฉพาะกับแผนการโอนที่ดินทั้งหมดมาเป็นของรัฐ ใน ค.ศ.1948 ก็ออกกฎหมายให้ที่ดินทั้งหมดเป็นของรัฐ กฎหมายนั้นเป็นวิธีการสำรวจและทดลองใช้ มามีข้อเพิ่มเติมในภายหลัง แต่ใน ค.ศ.1953 โครงการรวมที่ดินที่ใช้เพาะปลูกมาเป็นของรัฐก็บรรลุผลสำเร็จ รัฐบาลจ่ายเงินทดแทนให้เจ้าของที่ดิน และแจกจ่ายที่ดินให้แก่ชาวนาไปเพาะปลูก ชาวไร่ชาวนาจะได้รับจัดสรรที่ดินให้ประมาณคนละ 10 ไร่ ที่ดินเหล่านี้จะนำไปขายหรือเปลี่ยนเจ้าของไม่ได้ เว้นแต่จะมีกฎเกณฑ์และกรรมวิธีพิเศษ หากชาวไร่ชาวนายังคงทำนาในที่ดินๆ เหล่านั้นก็เป็นสมบัติส่วนตัวของเขาและทายาทจะได้รับทอดเป็นมรดก ตามกฎหมายมรดกทั่วไป เขาต้องเสียภาษีรายปีให้แก่รัฐบาลโดยตรง และอาจได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลในรูปของเงินกู้ในอัตราดอกเบี้ยพอควร และได้รับคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับการปรับปรุงที่ดิน หรืออีกนัยหนึ่ง พม่ากลายเป็นชาติที่มีชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินส่วนน้อย ดังเช่นในสมัยก่อนอังกฤษเข้ามาปกครอง ดังนั้น การปรับปรุงที่ดินจึงมีความหมายทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคม

บรรณาธิการ นอกจากแผนการสองปีที่ท่านกล่าวถึงแล้วนั้น มีแผนการปรับปรุงเศรษฐกิจหรือสังคมใดๆ อีกหรือไม่

ผู้แต่ง แผนการสองปีนั้นร่างขึ้นตั้งแต่สมัยก่อนที่จะได้รับอิสรภาพอันแท้จริง และเป็นของธรรมดาที่ย่อมไม่พอเพียงกับความต้องการของประเทศ และยังมีการจลาจลขัดขวางการดำเนินงานเหล่านั้น แผนการปยิดาวตาที่ได้กล่าวถึงมาแต่แรกเป็นเรื่องที่ได้เตรียมพร้อมได้รับคำรับรองจากการประชุมของชาติที่จัดขึ้นที่เมืองย่างกุ้ง ใน ค.ศ.1952 เป็นแผนการแปดปี ซึ่งจะแลเห็นผลสำเร็จของแผนการต่างๆ นั้นได้ใน ค.ศ.1960 แม้ว่าจะรวมแผนการสวัสดิการของรัฐ และกล่าวโดยละเอียดถึงปัญหาที่อยู่อาศัย การศึกษา การสาธารณสุข และการพัฒนางานบริหารท้องถิ่นแบบประชาธิปไตย จุดประสงค์ของแผนการปยิดาวตา คือ การเพิ่มผลผลิตของชาติให้มากกว่าสมัยก่อนสงครามอีกประมาณเศษหนึ่งส่วนสามเท่า เพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว แม้จะไม่ละเลยการเกษตร ก็เน้นถึงแผนการอุตสาหกรรมเป็นเรื่องสำคัญ

บรรณาธิการ แผนการปยิดาวตาได้ผลหรือไม่

ผู้แต่ง ไม่ทั้งหมด ปัญหาหนึ่งคือขาดเงินทุน เนื่องด้วยรัฐบาลพม่ามีนโยบายเป็นกลางอย่างแน่วแน่ จึงต้องพิจารณาข้อเสนอเรื่องเงินกู้หรือความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจ เพื่อให้เห็นว่าไม่มีความลำเอียงทางด้านการเมือง ดังนั้น ความช่วยเหลือสิ่งเดียวที่จะรับได้ โดยไม่ต้องเกรงกลัวว่าจะต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับสงครามเย็น คือ ความช่วยเหลือตามแผนการโคลัมโบ แต่น่าเสียดายที่มักจะให้ความช่วยเหลือในด้านเทคนิคเสียเป็นส่วนมาก ปัญหาที่สอง คือ แผนการพัฒนาอุตสาหกรรม ข้าวยังคงเป็นผลผลิตที่สำคัญในการแลกเปลี่ยนกับต่างชาติ จึงจะต้องให้ความสนใจเพิ่มมากขึ้นกับวิธีการเพาะปลูกแบบทันสมัย การใช้ปุ๋ย เครื่องมือเพาะปลูกและเครื่องจักร ทำให้ต้องใช้เงินที่มีอยู่เสียส่วนมาก แผนการอุตสาหกรรมบางอย่างจึงต้องตัดทอนลง เป็นสิ่งที่ต้องหวังว่าจะเกิดขึ้น แต่ก็มีผลให้เกิดการขัดแย้งกันในหมู่รัฐมนตรี ระหว่าง

พวกที่ต้องการให้สนับสนุนอุตสาหกรรมให้เป็นเรื่องเป็นราวกับพวกที่คิดทางปลอดภัยและให้เพ่งเล็งที่การเกษตร

แม้จะมีปัญหายุ่งยากต่างๆ เหล่านี้ ประกอบกับมีเบื้องหลังที่น่าประหลาดใจดังกล่าวแล้ว แต่โครงการต่างๆ ของแผนการปยิดาวตาก็ได้ใช้ให้เป็นเครื่องมือที่ดียิ่ง แทบจะมิได้มีการฉ้อราษฎร์บังหลวงหรือความเสียหายใดๆ เลย ส่วนจำนวนประชากรพม่าก็เพิ่มขึ้นแต่น้อยผิดกับในประเทศเพื่อนบ้านอื่นๆ นอกจากนั้น โครงการสวัสดิการหลายอย่างก็เห็นผลขึ้นมา มีการสร้างโรงเรียนขึ้นอีกหลายแห่งรวมทั้งมหาวิทยาลัยย่างกุ้งด้วย มีอธิการบดีเพียงคนเดียว ตั้งแต่ ค.ศ.1946-1958 มหาวิทยาลัยได้ขยายตัว ได้เปลี่ยนจากสภาพสถาบันต่างชาติมาเป็นสถาบันแห่งชาติ และยังเปิดสาขาเป็นวิทยาลัยต่างๆ ที่เมืองมัณฑะเลย์และเมืองสำคัญอื่นๆ มีการฟื้นฟูพุทธศาสนา รัฐบาลสนับสนุนให้มีการสังคายนาพุทธศาสนาครั้งที่หกขึ้นที่เมืองย่างกุ้งใน ค.ศ.1953 ประกอบกับเป็นวาระที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานไปได้สองพันห้าร้อยปี พุทธศาสนาเป็นพลังอันแข็งแรงในสังคมและการเมืองพม่าและไม่เป็นที่น่าประหลาดใจเลยว่า การจัดสังคายนานั้นทำให้ชื่อเสียงของประเทศโด่งดังไปในหมู่นานาชาติ ชาวพม่าจึงไม่มีความจำเป็นจะต้องอับอายกับแผนการปยิดาวตาแต่อย่างใด

บรรณาธิการ
ผู้แต่ง

การถอยหลังทางการเมืองเริ่มขึ้นเมื่อใด

เกิดขึ้นกะทันหันเหมือนพายุในฤดูร้อน ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1958 พม่าเป็นสาธารณรัฐอิสระได้ครบสิบปี อูนุและพรรคต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนได้ชัยชนะในการเลือกตั้งทั่วไปใน ค.ศ.1952 และ ค.ศ.1956 และได้มีการคาดว่าจะได้ชัยชนะอีกในการเลือกตั้งใน ค.ศ.1960 แผนการปยิดาวตาดำเนินไปด้วยดี รัฐบาลได้กำไรจากประสบการณ์การปกครองมาถึงสิบปี รัฐบาลก็ยิ่งบริหารงานด้วยความสามารถมากกว่าแต่ก่อน อูนุกลายเป็น

บุคคลที่น่าสนใจในวงการนานาชาติ และเป็นผู้นำที่ไว้ใจได้ในหมู่ผู้นำประเทศที่เป็นกลาง บรรดาผู้ร่วมงานหนุ่มๆ ในหมู่พวกสังคมนิยมบัดนี้ต่างก็มีอายุเพิ่มขึ้นอีกคนละสิบปี ต่างก็โตเป็นผู้ใหญ่ยิ่งขึ้นและมีขันติธรรมมากขึ้น ผู้แทนจากทั่วประเทศก็เพิ่งกลับมายังตำบลหรือหมู่บ้านของตน หลังจากได้ไปร่วมประชุมสหพันธ์ต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน แม้แต่พวกกบฏหัวแข็งทั้งหลายก็ยอมแพ้เป็นรุ่นๆ ไป โดยถือโอกาสที่รัฐบาลออกประกาศนิรโทษกรรม รัฐบาลยังออกประกาศเป็นทางการอีกด้วยว่าพรรคต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนได้แตกแยกออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งมีนายกรัฐมนตรีอูนุ และรัฐมนตรีเกษตร คือ ทะขิ่นติน เป็นหัวหน้า ส่วนอีกพวกหนึ่ง มีรองนายกรัฐมนตรี อูบาสวี และรัฐมนตรีอุตสาหกรรม คือ อูจอหงิ่น เป็นหัวหน้า ทะขิ่นตินนั้นแก่กว่าอูนุ ในฐานะเป็นทะขิ่นอาวุโส จึงมีอิทธิพลและมีคนนับถือมาก อูนุ อูบาสวี และอูจอหงิ่น นั้นเคยเป็นผู้ใกล้ชิดกับนายพลอองซานและพรรคพวก มาตั้งแต่การประท้วงหยุดเรียนในมหาวิทยาลัย ใน ค.ศ.1936 เขาทั้งสามเป็นผู้นำของพรรคต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน ดังนั้นการแตกแยกจึงเกิดขึ้นในหมู่ผู้นำชั้นสูง ฝ่ายสมาชิกลูกแถวทั้งหลายต่างก็อ่อนแอและหมดหวัง ต่างก็ปล่อยตัวไปตามยถากรรมไปกับข้างใดข้างหนึ่ง ทำให้การแตกแยกได้ผลโดยสมบูรณ์

บรรณาธิการ อะไรเป็นสาเหตุของการแตกแยก

ผู้แต่ง ขณะนั้น มีเรื่องเบื้องหลังอยู่หลายเรื่อง หลายคนบอกว่าเกี่ยวกับการแต่งตั้งเลขาธิการพรรค บ้างก็บอกว่าเป็นเรื่องสืบเนื่องของการประชุมโต้แย้งของคณะรัฐมนตรีเกี่ยวกับ “เกษตรกรรมขัดแย้งกับอุตสาหกรรม” บ้างก็อธิบายว่าการแตกแยกเกิดขึ้นเพราะการฉ้อราษฎร์บังหลวงในเบื้องบน และมีคนส่วนน้อยถึงกับกล่าวไกลไปว่าเป็นการวิวาทกันในหมู่ภริยาของผู้นำ อย่างไรก็ดี เมื่อเวลา

ผ่านไป ก็ปรากฏว่าไม่มีเรื่องจะพูดกัน ความขัดแย้งเกี่ยวกับตำแหน่งเลขาธิการก็มิใช่ปัญหาสำคัญอีกต่อไป ผู้นำทั้งสามท่านมักจะตกลงกันได้ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งที่ร้ายแรงแต่ประการใด การถกเถียงในเรื่องเกี่ยวกับเกษตรกรรมแข่งกับอุตสาหกรรมนั้นจบลงด้วยแทรกข้อเพิ่มเติมเข้าไปในแผนการปยิดาวตา ผู้นำพม่าทั้งหลายมิได้มีเงินในบัญชีเงินฝากธนาคารสวิสไว้มากๆ มิได้มีหุ้นส่วนในวงการธุรกิจ มิได้ผูกขาดลงทุนการค้าแต่อย่างใด และมิได้มีแม้แต่ในรูปของเงินสะสม ไม่ปรากฏว่ามีผู้นำคนใดเตรียมแผนการล่วงหน้า บางคนอาจใช้ภริยาผู้นำเป็นแพะรับบาป เพียงแต่เพราะไม่มีคำอธิบายอื่นๆ การแตกแยกนั้นเป็นผลของความอ่อนแอในหมู่ผู้นำทั้งสาม

อูนุนั้นไม่เคยต้องการอยู่ในตำแหน่ง เพราะมีความสนใจอยู่แต่ศาสนาและงานประพันธ์ เขาต้องการเป็นเพียงพระภิกษุหรือผู้เขียนบทละคร ส่วนอูบาสวีและอูจอหงิ่นนั้น คิดว่าตนหนุ่มเกินไป และไม่มีประสบการณ์พอจะดำรงตำแหน่งนั้นได้ แต่เมื่อหัวหน้าพรรคสังคมนิยม คือ ทะขิ่นมยาถึงแก่กรรม เขาทั้งสองจึงไม่มีทางเลือก ดังนั้นการฆาตกรรมนายพลอองซาน และหัวหน้าผู้ใหญ่อื่นๆ จึงบังคับให้คนรุ่นสองต้องก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำแทน ควรบันทึกไว้ด้วยว่า การฆาตกรรมทำให้สูญเสียผู้นำที่น่าเชื่อถือและมีประสบการณ์ที่มีอยู่เป็นจำนวนน้อย อาทิเช่น หัวหน้าชาวกะเหรี่ยงมานบาเชี่ยง หัวหน้าพวกไทยใหญ่คือสอพวาแห่งมองปอง และหัวหน้ามุสลิมพม่า และนักการศึกษา ซายากยีราซัค ดังนั้นความวุ่นวายของชนเผ่าหมู่น้อยที่มีในระยะต่อมาก็สืบเนื่องมาจากการฆาตกรรมใน ค.ศ.1947 ด้วย เมื่ออูนุเข้าไปร่วมในคณะรัฐมนตรีใน ค.ศ.1948 นั้น เขามีอายุเพียง 40 ปี ส่วนอูบาสวีและอูจอหงิ่นก็มีอายุประมาณสามสิบเศษๆ แม้แต่อูถิ่นทุดซึ่งจัดว่าเป็นนักการเมืองอาวุโสก็มีอายุเพียงห้าสิบสอง เนื่องจากคนเหล่านี้เป็นพวกสำรองเสียเอง อูนุ อูบาสวี และ

อูจอหงิ่น จึงไม่มีบุคคลชั้นผู้นำสำรองไว้เป็นผู้ช่วยรับภาระต่างๆ พวกเขาทั้งหลายเป็นผู้เรียกร้องอิสรภาพในระยะสิบปีก่อนหน้าได้เอกราช ผลสำเร็จที่ได้รับมาจึงไม่มีความสงบสำหรับพวกเขาเลย ความวุ่นวายต่างๆ ที่ติดตามมาหลังจากได้รับเอกราช ทำให้ผู้นำทั้งสามต่างอ่อนกำลังลง การแตกแยกจึงมิได้มีผู้ร้ายเกิดขึ้น มีแต่พระเอก

บรรณาธิการ มิได้มีผลสืบเนื่องมาจากความล้มเหลวของประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาดอกหรือ

ผู้แต่ง ข้าพเจ้ายืนยันได้ว่า ความล้มเหลวของประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภามิใช่สาเหตุของความแตกแยก แต่เป็นผลที่น่าเศร้า ในระยะสิบปีที่น่าไตร่ตรองนี้ ประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภามีผลสำเร็จมากเกินไป เพราะประชาชนเลือกพรรคที่เชื่อมั่นในประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาเข้าในสภานิติบัญญัติ คือ พรรคต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชน การเลือกตั้งทั่วไปใน ค.ศ.1952 และ ค.ศ.1956 นั้นเป็นการเลือกตั้งเสรีและยุติธรรม ผลลัพธ์แสดงถึงความต้องการของประชาชน ปรากฏว่า มีรัฐบาลพรรคเดียวโดยไม่มีพรรคฝ่ายค้าน การถกเถียงที่ปรากฏในคณะรัฐมนตรี ควรแสดงในสภานิติบัญญัติระหว่างรัฐบาลและฝ่ายค้าน หากจะมีฝ่ายค้านอยู่ ดังนั้นการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรของพม่าจึงมิได้อยู่ในข่ายที่จะได้รับการติเตียนว่านำความล้มเหลวมาสู่ประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภาในประเทศ

ศัตรูตัวยงที่ทำลายประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภา คือ ความรุนแรงที่ครอบคลุมการต่อสู้เพื่ออำนาจระหว่างพวกต่อต้านลัทธิฟาสซิสม์เพื่อเสรีชนที่แตกแยกกันอยู่เป็นสองฝ่าย อูบาสวีและอูจอหงิ่นลาออกจากคณะรัฐมนตรี จึงรวมตัวกับพรรคพวกตั้งพรรคฝ่ายค้านขึ้น แต่พรรคของพวกเขามิใช่เป็นฝ่ายค้านจริงๆ อีก เพราะต่างเห็นด้วยกับมาตรการต่างๆ ทุกประการ ก่อนจะนำเข้าสภานิติบัญญัติ เนื่องจากพวกเขาเคยเห็นชอบกับมาตรการ

ต่างๆ เหล่านั้น ในฐานะเป็นรัฐมนตรี ทั้งหมดที่เขาต้องการก็เพื่อช่วยล้มคณะรัฐมนตรีของอูนุด้วยการแสดงความไม่ไว้วางใจ เพื่อจะได้ให้มีการเลือกตั้งที่กำหนดไว้ใน ค.ศ.1960 ทันที จุดมุ่งหมายของอูนุ ก็คือ ต้องการจะยึดบังเหียนรัฐบาลเพื่อมิให้ต้องเลื่อนการเลือกตั้งออกไป บัดนี้เป็นการต่อสู้เรื่องการออกเสียงในสภานิติบัญญัติเองเพื่อเอาชนะการแสดงความไม่ไว้วางใจนั้น เป็นการต่อสู้ที่ดุเดือด แต่เนื่องจากมิได้มีอุดมคติหรือนโยบายใดๆ ขัดแย้งกันในระหว่างสองฝ่ายนั้น คำวิพากษ์วิจารณ์ติเตียนต่อต้านกัน จึงเป็นการโจมตีเรื่องบุคลิกและบูรณภาพของฝ่ายตรงข้าม ฝ่ายที่แสดงความไม่ไว้วางใจแพ้คะแนนเสียงส่วนมากเพียง 6 เสียง ตัวอูนุเองก็ตระหนักดีว่าเสียงส่วนมากจะสูญหายไปในการออกเสียงคราวหน้า จึงคิดจะยุบสภานิติบัญญัติและให้มีการเลือกตั้งขึ้นใหม่

เมื่อจะมีโอกาสเลือกตั้งได้เร็ว คู่ต่อสู้ก็นำการต่อสู้ไปใช้ในการเลือกตั้ง การติเตียนเรื่องส่วนตัว และตั้งข้อกล่าวหาก็ติดตามมา มาบัดนี้ผู้นำการเมืองมิได้รับความนับถือเช่นเดียวกับผู้นำการเมืองสมัยมีรัฐบาลคู่ ด้วยการโจมตีเรื่องส่วนตัวระหว่างกันเอง ฝ่ายอูนุนั้นสนับสนุนพระสงฆ์และผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนา ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองตามบทบัญญัติในวินัยสงฆ์ แต่มาบัดนี้พระสงฆ์ก็เริ่มเข้ามาพัวพันด้วย บรรดาเชื้อชาติต่างๆ ก็เข้าเกี่ยวข้อง มีข่าวลือว่าจะมีการแบ่งแยก การจลาจลและการกบฏ พวกผู้ก่อการร้ายกล้าขึ้น และเริ่มทำลายกฎหมายและระเบียบความสงบ คนเริ่มกลัวทั่วไปว่าจะไม่มีการเลือกตั้งที่ยุติธรรมและเสรี ในท่ามกลางบรรยากาศที่เต็มไปด้วยความเกลียดชัง วุ่นวาย และดูมืดมนนี้ มีรายงานว่า จะมีการรัฐประหารเกิดขึ้น แต่นายพลเนวิน ก็จัดการระวังกองทหารไว้ให้ห่างจากความวุ่นวายทางการเมือง ในเดือนพฤศจิกายนปีต่อมา อูนุเริ่มเบื่องานในตำแหน่งมากขึ้น จึงเชื้อเชิญนายพลเนวินให้มารับรักษาการตำแหน่ง

นายกรัฐมนตรีแทน พรรคฝ่ายค้านเห็นด้วย และสภานิติบัญญัติจึงขอร้องให้นายพลเนวินเข้ารับตำแหน่งแทน แต่เขาเพียงแต่จะรักษากฎหมายและความสงบ และดูแลให้มีการเลือกตั้งทั่วไป เนวินรีรอที่จะรับตำแหน่ง และตั้งคณะรัฐมนตรีที่ประกอบด้วยพลเรือนที่มิได้เป็นนักการเมือง ส่วนมากเป็นหรือเคยเป็นข้าราชการพลเรือน

บรรณาธิการผู้แต่ง

ดังนั้นก็มิอาจเรียกได้ว่าเป็นรัฐประหาร ไม่ใช่ นายพลเนวินเทิดทูนรัฐธรรมนูญเป็นอย่างยิ่ง และพยายามปฏิบัติทุกสิ่งให้อยู่ในขอบข่ายของผู้รักษาการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ให้ถูกต้องตามรัฐธรรมนูญเสมอ

มีการเลือกตั้งทั่วไปอีกประมาณ 18 เดือนต่อมา คือในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1960 การเลือกตั้งพยายามทุกวิถีทางที่จะพยุงไว้ซึ่งประชาธิปไตยแบบมีรัฐธรรมนูญ มิให้ละลืมไป จึงช่วยให้อูนุได้เสียงข้างมากอย่างเต็มที่ ผลก็คือไม่มีพรรคฝ่ายค้านในสภานิติบัญญัติอีก แต่กลับเคราะห์ร้าย คือ พรรคพวกของอูนุเกิดทะเลาะกันเองและเหตุการณ์ยิ่งเลวลง เมื่ออูนุประกาศแผนการจะล้างมือจากการเมืองในปีต่อไป สาวกของอูนุเองก็แตกแยกกันเป็นสองพวก ต่างโจมตีซึ่งกันและกัน และอูนุก็นั่งดูอยู่อย่างปกติให้บริวารของเขาเล่นบทโศกปนขบขัน ประชาชนต่างพากันรังเกียจทั่วไป แต่ยังมีความหวังว่าอูนุจะกลับมาเป็นหัวหน้าใหม่

มีประเด็นต่างๆ ที่ทำให้ประเทศแบ่งแยกกัน มีปัญหาเกี่ยวกับการแยกแคว้นยะไข่และแยกแคว้นมอญ ยะไข่นั้นมีสภาพภูมิศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก และแคว้นยะไข่คงจะมิทำให้สหภาพแตกแยกกัน ไม่มีใครเชื่อว่า พวกมอญจะมีรัฐของตนเองได้ด้วยเหตุผลประการหนึ่งที่ว่า พวกมอญอยู่กระจัดกระจายปะปนไปกับชาวพม่า อีกประการหนึ่ง พวกที่เรียกตัวเองว่ามอญ บัดนี้ก็มีเลือดพม่าอยู่ในตัว นอกจากนั้น ยังมีข้อขัดแย้งเกี่ยวกับการที่

อูนุสถาปนาพุทธศาสนาขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติ อันที่จริงสำหรับประเทศที่มีประชาชนชาวพุทธถึงประมาณร้อยละ 85 ก็ไม่น่ามีปัญหาอันใดที่พุทธศาสนาจะเป็นศาสนาประจำชาติหรือไม่ อันตรายอันแท้จริงอยู่ที่ว่า ประเทศอาจแตกแยกกัน หมู่เชื้อชาติต่างๆ เกรงว่ารัฐของตนอาจไม่ปลอดภัย หากกฎหมายและระเบียบส่วนกลางเสื่อมลงเมื่ออูนุออกจากตำแหน่ง อย่างไรก็ดี จักรวรรดิพม่าครั้งที่สองสมัยพระเจ้านันทบุเรงที่แตกแยกออกเป็นส่วนๆ ก็มีสิ่งแวดล้อมคล้ายคลึงกัน อูนุอาจใช้อำนาจและความเป็นผู้นำของเขาที่จะรักษาสหภาพไว้ได้ หากเขาต้องการ เขาอาจจะรู้สึกดังเช่นมีรายงานไว้ว่า เขาสมควรที่จะได้สละภาระและพักผ่อน ทิ้งภาระต่างๆ ของสหภาพไว้ให้ผู้อื่นบ้าง หรือเขาอาจคิดว่าเขาควรจะฝึกตนเอง ตามหลักธรรมในพุทธศาสนาด้วยการแยกตัวเองออกไป หรือเขาอาจเบื่อหน่ายจนเข้ากระดูก หลังจากพยายามอย่างหนักตลอดระยะเวลากว่ายี่สิบปีที่ผ่านมา ก็ยากที่จะกล่าวได้ แต่เขาก็มิได้ทำสิ่งใดที่จะกลบความกลัว และความกระตือรือร้นของประชาชน เพียงแต่ยืนอยู่เฉยๆ *"ดังผู้ทำนายเหตุการณ์ที่กล้าหาญยืนอยู่ที่ประตู ดูโอกาสของตนเองผ่านไปอย่างเฉยเมย"* แม้ว่าจะมิได้แต่งเรื่องให้ดูเกินความจริง การหมดวาสนาของอูนุ เป็นเรื่องที่น่าเศร้าเช่นเดียวกับผู้นำไอริช ชื่อ ชาร์ลส์ สจวต พาร์เนล

ในเช้าตรู่ของวันที่ 2 มีนาคม ค.ศ.1962 กองทหารพม่าหน่วยหนึ่งยาตราเข้ายึดอำนาจรัฐบาลที่เมืองย่างกุ้ง ล้มเลิกรัฐธรรมนูญเสีย นายพลเนวินแต่งตั้งสภาปฏิวัติประกอบด้วยนายทหารชั้นผู้ใหญ่ทั้งสิ้น เว้นไว้แต่พลเรือนเพียงคนเดียวให้ร่วมในสภาผู้บริหารสูงสุดและสภานิติบัญญัติ ในฐานะประธานสภาปฏิวัติก็เท่ากับเนวินปฏิบัติหน้าที่ประธานาธิบดีและนายกรัฐมนตรีด้วย เขาประกาศเลิกศาลสูง เขาสั่งอารักขาตัวประธานาธิบดีและสมาชิกสภาปกครองซึ่งทำหน้าที่ประธานาธิบดีเมื่อประธานาธิบดี "ไร้ความสามารถ" คืออูนุและคณะรัฐมนตรีของเขา

นายพลเนวินใช้มาตรการนี้เพราะเขาแน่ใจว่า จำเป็นต้องรักษาสถานะของสหภาพ การฝ่ายพลเรือนไม่กระทบกระเทือน และศาลต่างๆ ยังคงดำเนินการตัดสินคดีความต่อไป แม้ว่าสภาคณะปฏิวัติจะมีอำนาจในสภานิติบัญญัติเต็มที่ แต่ก็ออกกฎหมายเพียงไม่กี่ฉบับ ในสมัยของนายพลเนวิน พุทธศาสนามิใช่ศาสนาประจำชาติอีกต่อไป แต่ยังคงมีฐานะพิเศษ เพราะรัฐบาลปฏิวัติสนับสนุน นายพลเนวินให้ความสนใจกับการเกษตรมากยิ่งขึ้นตามนโยบายของรัฐบาลของอูนุในระยะสุดท้าย แม้แต่นโยบายต่างประเทศที่เป็นกลาง ก็มิได้เปลี่ยนแปลงแต่ประการใด

นายพลเนวินเผอิญเป็นผู้มาทีหลังที่เข้ายึดอำนาจอย่างกะทันหัน เขาออกจากมหาวิทยาลัยตั้งแต่ ค.ศ.1930 ด้วยอุทิศตนให้เพื่อเสรีภาพของชาติ โดยเข้าร่วมขบวนการทะขิ่น เขาเป็นคนหนึ่งในสามสิบคนที่หนีไปพร้อมกับนายพลอองซาน ไปฝึกทหารในประเทศญี่ปุ่น ตลอดระยะเวลาสงครามเขาอยู่ข้างนายพลอองซาน แต่เมื่อสงครามเลิกเขาก็ไม่เข้าไปร่วมในวงการเมือง แต่กลับยึดอาชีพทหารแทน ในระยะวุ่นวายใน ค.ศ.1949 เขารีรอที่จะรับคำเชิญของอูนุให้เข้าร่วมเป็นรองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีกลาโหมในคณะรัฐบาล เนื่องจากมิได้มีความทะเยอทะยานทางการเมืองแต่อย่างใด เขาจึงหันกลับมาใช้ชีวิตแบบทหารตามปกติ เมื่อรัฐบาลยังได้รับความนิยมดีอยู่ ใน ค.ศ.1959 เขารับเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีด้วยความเข้าใจว่าเขาจะกลับไปปฏิบัติราชการทหารอีก เมื่อการเลือกตั้งได้ผ่านพ้นไป และเลือกนายกรัฐมนตรีคนใหม่แล้ว เขารู้พงศาวดารพม่าเกือบจะท่องจำได้ จึงพยายามนำเอาความหลังพม่ามาสร้างอนาคตพม่า นายพลเนวินหวังว่าสหภาพพม่าจะธำรงอยู่ได้ด้วยการรักษาค่านิยมดั้งเดิม จึงมีจุดประสงค์จะดำเนินชีวิต *"ตามแบบพม่า"* ในทุกด้าน ในกิจกรรมสังคม ในเรื่องเศรษฐกิจการเมืองและแม้แต่ในเรื่องสังคมนิยม เขาเป็นคนรักสนุก ร่าเริง

เป็นกันเอง และชอบคบเพื่อนฝูงมาก แต่ทันทีทันใด เขากลายเป็นคนเก็บตัวอยู่เงียบๆ เพื่อเป็นตัวอย่างอันดีให้แก่ข้าราชการและประชาชน และการหย่อนใจวิธีเดียวที่จะทำได้ คือ เล่นกอล์ฟคนเดียวในสนามอันว่างเปล่า

ภาคผนวกที่ 1

เหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์พม่า

500 ปีก่อนคริสต์ศักราช	- มอญอพยพจากทางตะวันออกเข้ามายังพม่าตอนล่าง
	- ตามตำนานมอญและพม่า พระมหาเจดีย์เกศธาตุ หรือ ชเวดากอง สร้างขึ้นในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่
	- ชนเผ่าทิเบต-พม่า มีเชื้อชาติปยุเป็นผู้นำ เข้าสู่พม่าจากทางเหนือสุด
300 ปีก่อนคริสต์ศักราช	- พระเจ้าอโศกทรงส่งศาสนทูตมาเผยแพร่พุทธศาสนายังอาณาจักรสะเทิมของมอญ
ประมาณปีเริ่มคริสต์ศักราช	- ตั้งอาณาจักรปยุที่เมืองแปร (ศรีเกษตร)
	- นำศักราชสักกระ (มหาศักราช) (เริ่ม ค.ศ.78) จากอินเดียมาใช้ในเมืองแปร
	- มีการค้าขายทางบกจากอินเดียถึงพม่า ผ่านพม่าตอนบน
	- พวกมอญคุมเส้นทางการค้าทางเรือระหว่างอ่าวเบงกอลกับเมืองท่าริมอ่าวไทย ผ่านพม่าทางด้านใต้
ค.ศ.400	- พวกปยุมีอำนาจเหนือมอญ
ค.ศ.600	- พวกปยุถอยร่นไปพม่าตอนบน
	- ชนชาติพม่าเริ่มปรากฏตัว
	- ยุครุ่งเรืองของพวกมอญ
ค.ศ.638	- พม่าตั้งศักราชใหม่ของตนเอง
ค.ศ.800	- น่านเจ้ามารุกราน
	- อาณาจักรปยุแตก
ค.ศ.849	- สร้างเมืองพุกามที่มีป้อมปราการมั่นคงแข็งแรง (ระยะเวลาเริ่มแน่นอนขึ้นในระยะนี้)

ค.ศ.1044 - พระเจ้าอนุรุทเป็นกษัตริย์พุกาม

ค.ศ.1056 - พระเจ้าอนุรุทตีได้เมืองสะเทิม เป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนานิกายเถรวาท

ค.ศ.1083 - มอญกบฏ

ค.ศ.1084 - พระเจ้าครรชิตเป็นกษัตริย์พุกาม

ค.ศ.1112 - พระเจ้าอลองสิทธู ครองราชสมบัติต่อจากพระอัยกา คือ พระเจ้าครรชิต

ค.ศ.1161 - เกิดคดีพิพาทกับลังกา

ค.ศ.1173 - พระเจ้านรปติสิทธูเป็นกษัตริย์

ค.ศ.1210 - พระเจ้านะดวงมยาขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายที่ทรงนิยมสร้างวัด

ค.ศ.1234 - พระเจ้ากยัสวารขึ้นครองราชสมบัติ กรุงพุกามเริ่มเสื่อม

ค.ศ.1254 - พระเจ้านรสีหบดีขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของสมัยพุกาม

ค.ศ.1277 - สงครามกับกุบไลข่าน

ค.ศ.1287 - กรุงพุกามแตก

- มอญเป็นอิสระ

ค.ศ.1303 - ชนชาติมองโกลถอยทัพออกจากพม่า

ค.ศ.1312 - สร้างเมืองปินยา

ค.ศ.1315 - สร้างเมืองสะแคง

ค.ศ.1364 - เมืองปินยาและเมืองสะแคงหมดอำนาจ

- สร้างกรุงอังวะ

ค.ศ.1368 - พระเจ้าสวาสอแกเป็นพระเจ้ากรุงอังวะ

ค.ศ.1385 - พระเจ้าราชาธิราชเป็นกษัตริย์พะโค

- สงครามระหว่างอังวะกับพะโค

ค.ศ.1401 - พระเจ้ามังฆ้องเป็นพระเจ้ากรุงอังวะ

ค.ศ.1404 - ยะไข่ประกาศอิสรภาพ อานุภาพยะไข่ในสมัยราชวงศ์มรหัง

ค.ศ.1422 - พระเจ้ามังฆ้องสวรรคต

ค.ศ.1423	- พระเจ้าราชาธิราชสวรรคต
ค.ศ.1427	- พระเจ้าโมยินทาโดตั้งราชวงศ์พม่าที่กรุงอังวะ
ค.ศ.1453	- พระนางเชงสอบูเป็นราชินีกรุงพะโค
ค.ศ.1459	- ยะไข่ตีได้จิตตะกอง
ค.ศ.1472	- พระเจ้าธรรมเจดีย์เป็นกษัตริย์พะโค
ค.ศ.1531	- พระเจ้าตะเบงชเวตี้เป็นกษัตริย์ตองอู
	- จักรวรรดิพม่าครั้งที่สอง
ค.ศ.1547	- พระเจ้าตะเบงชเวตี้บังคับทำสนธิสัญญากับไทย
ค.ศ.1551	- พระเจ้าตะเบงชเวตี้สวรรคต
	- อาณาจักรแตกแยก
	- มอญกบฏ
	- พระเจ้าบุเรงนองขึ้นเป็นกษัตริย์
ค.ศ.1562	- พระเจ้าบุเรงนองตีได้เมืองไทย
ค.ศ.1565	- พระเจ้าบุเรงนองตีได้เมืองไทยอีก
ค.ศ.1587	- ไทยกู้อิสรภาพคืนได้
ค.ศ.1594	- กองทัพไทยบุกพะโค แต่ถูกตีโต้กลับไปได้
ค.ศ.1599	- กองทัพยะไข่และตองอูเข้าปล้นเมืองพะโค
	- กองทัพไทยบุกเข้าพม่า
ค.ศ.1600	- นายเดอ บริโตตั้งตัวเป็นเจ้าเมืองสิเรียม
ค.ศ.1605	- พระเจ้าอนอคะเปตลุนเป็นกษัตริย์อังวะ
ค.ศ.1613	- พระเจ้าอนอคะเปตลุนปราบนายเดอ บริโตลงได้ และฟื้นฟูอาณาจักรได้ส่วนหนึ่ง
ค.ศ.1635	- พระเจ้าตลุนมินย้ายเมืองหลวงจากพะโคไปอังวะ
ค.ศ.1650	- จักรพรรดิจีนองค์สุดท้ายในราชวงศ์หมิง หนีกองทัพแมนจูเข้ามาในเขตแดนพม่า
ค.ศ.1658	- จับจักรพรรดิจีนส่งกลับไป และถูกปลงพระชนม์ที่มณฑลฮุนหนำ (ยูนนาน)
ค.ศ.1666	- ยะไข่เสื่อม เสียเมืองจิตตะกอง

ค.ศ.1709	- อังกฤษเปิดท่าเรือที่เมืองสิเรียม
ค.ศ.1729	- ฝรั่งเศสเปิดท่าเรือที่เมืองสิเรียม
ค.ศ.1738	- ทหารม้ามณีปุระปล้นกรุงอังวะ
ค.ศ.1740	- กบฏในพม่าตอนล่าง
ค.ศ.1747	- การกบฏกลายเป็นกบฏมอญ
ค.ศ.1750	- ทูตมอญไปเยือนข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสดูเปลกซ์ที่อินเดีย - ทูตฝรั่งเศส เดอ บรูโน มายังเมืองสิเรียม - ทูตอังกฤษมายังเมืองพะโค แต่มอญต้อนรับอย่างชาเย็น
ค.ศ.1752	- มอญตีได้พม่าตอนบน - อลองพญากบฏต่อต้านพวกมอญ
ค.ศ.1753	- อังกฤษไม่ได้รับอนุญาตจากมอญให้ตั้งถิ่นฐานที่นีเกรส จึงเข้ายึดเมืองนั้น
ค.ศ.1756	- อลองพญายึดได้เมืองสิเรียม และประหารชีวิตนายบรูโนเสีย
ค.ศ.1757	- อลองพญายึดได้เมืองพะโค ได้ชัยชนะพม่าทั้งหมด
ค.ศ.1758	- อลองพญาได้ชัยชนะมณีปุระ
ค.ศ.1759	- อลองพญาทรงสงสัยว่าอังกฤษจะหักหลัง จึงทำลายที่มั่นของอังกฤษที่เมืองนีเกรสเสีย
ค.ศ.1760	- อลองพญาเข้าบุกไทย - อลองพญาสวรรคตอย่างกะทันหัน กองทัพพม่าถอย
ค.ศ.1763	- พระเจ้าฉินบูชิน (มังระ) ขึ้นครองราชสมบัติ
ค.ศ.1766	- พม่าเข้ารุกรานไทย
ค.ศ.1767	- พม่ายึดอยุธยาได้
ค.ศ.1766-1769	- จีนมารุกรานพม่าถึง 4 ครั้ง
ค.ศ.1769	- ในที่สุด พม่าต่อสู้จนทำให้จีนล่าถอยไปได้ และลงนามในสัญญาสงบศึก
ค.ศ.1770	- มณีปุระกบฏ แต่พม่าปราบลงได้
ค.ศ.1776	- พม่าบุกไทยเพื่อปราบกบฏ - พระเจ้าฉินบูชินสวรรคต กองทัพพม่าถอยกลับ และไทยเป็นเอกราช

ค.ศ.1782	- การต่อสู้แย่งชิงราชบัลลังก์ที่กรุงอังวะ - พระเจ้าโพธิพญาขึ้นครองราชสมบัติ - ได้ยะไข่
ค.ศ.1785	- พม่าเข้าโจมตีไทย แต่ถูกตีโต้กลับมา
ค.ศ.1794	- กบฏในแคว้นยะไข่
ค.ศ.1795	- คณะทูตซิมส์มายังราชสำนักกรุงอังวะครั้งแรก
ค.ศ.1802	- คณะทูตซิมส์มายังราชสำนักอังวะเป็นครั้งที่สอง
ค.ศ.1811	- นายซินเบี่ยนชาวยะไข่ผู้ลี้ภัยเข้าไปในดินแดนอังกฤษเข้าบุกยะไข่
ค.ศ.1813	- พม่าอ้างสิทธิเหนือมณีปุระ
ค.ศ.1817	- พม่าส่งผู้อ้างสิทธิในราชบัลลังก์แคว้นอัสสัม
ค.ศ.1819	- พระเจ้าพะยีดอ (จักกายแมง) ขึ้นครองราชย์
ค.ศ.1824	- สงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่หนึ่ง
ค.ศ.1826	- สนธิสัญญายันดาโบ และการเสียมณฑลริมทะเลไป
ค.ศ.1830	- นายเฮนรี่ เบอร์นี่ ผู้แทนอังกฤษคนแรกมาอยู่ที่กรุงอังวะ
ค.ศ.1852	- สงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ 2 และเสียมณฑลพะโค
ค.ศ.1853	- พระเจ้ามินดง ขึ้นครองราชสมบัติ
ค.ศ.1866	- กบฏมยินกัน
ค.ศ.1870	- ทูตพม่าคณะแรกไปอังกฤษและยุโรป
ค.ศ.1872	- การสังคายนาพุทธศาสนาครั้งที่ 5 จัดขึ้นที่กรุงมัณฑะเลย์
ค.ศ.1875	- เจ้าหน้าที่อังกฤษสั่งผู้แทนอังกฤษที่กรุงมัณฑะเลย์ ไม่ให้ถอดรองเท้าเมื่อเข้าเฝ้ากษัตริย์พม่า
ค.ศ.1878	- พระเจ้าธีบอขึ้นครองราชสมบัติ
ค.ศ.1883	- คณะทูตพม่าไปฝรั่งเศส
ค.ศ.1885	- (สิงหาคม) สภาลุดดอประกาศคำตัดสินเรื่องกรณีบริษัทการค้าบอมเบย์เบอร์ม่า - (พฤศจิกายน) สงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่สาม
ค.ศ.1886	- (มกราคม) ประกาศพม่าเป็นอาณานิคมของอังกฤษ

	- (กุมภาพันธ์) ประกาศพม่าเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดีย
ค.ศ.1886-1900	- พม่าทำสงครามกองโจรต่อต้านอังกฤษ
ค.ศ.1920	- การประท้วงครั้งแรกในมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง
ค.ศ.1921	- การปรับปรุงรัฐบาลคู่
ค.ศ.1930-1932	- กบฏชาวนา
ค.ศ.1933	- ความขัดแย้งเกี่ยวกับข้อเสนอของอังกฤษให้แยกพม่าจากอินเดีย
ค.ศ.1934	- ขบวนการทะขิ่นรวบรวมกำลัง
ค.ศ.1936	- การประท้วงครั้งที่สองในมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง
ค.ศ.1937	- พม่าแยกออกจากอินเดีย
ค.ศ.1942-1945	- ญี่ปุ่นเข้ายึดครองพม่า
ค.ศ.1947	- ฆาตกรรมนายพลอองซาน
ค.ศ.1948	- พม่าได้เอกราช และออกจากเครือจักรภพอังกฤษ

ภาคผนวกที่ 2

ลำดับกษัตริย์ ค.ศ.1044-1885

ราชวงศ์พุกาม (1044-1287*)

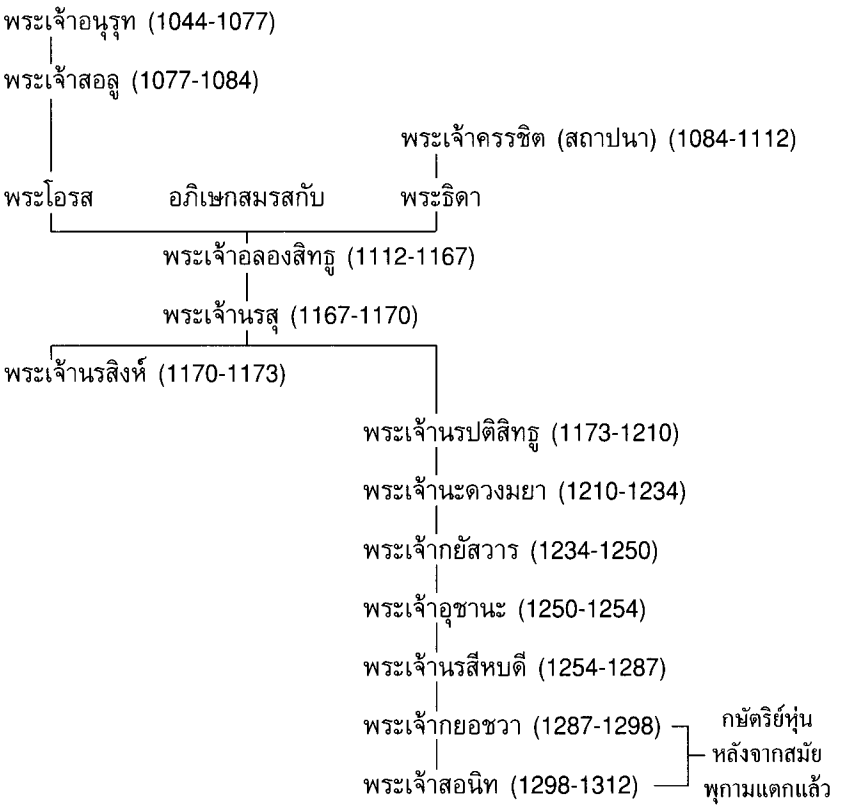

---

* ลำดับกษัตริย์แห่งราชอาณาจักรมอญ แปร ยะไข่ และพุกามก่อน ค.ศ.1044 ให้ดู *พงศาวดารหอแก้ว* และ *ประวัติศาสตร์พม่า* ของ เซอร์อาเธอร์ แฟร์ (*A History of Burma*, 1883) หน้า 289, และ *ประวัติศาสตร์พม่า* ของ จี. อี. ฮาร์วี (*A History of Burma*, 1925) หน้า 396.

ลำดับกษัตริย์เมืองปินยา (1312-1364)

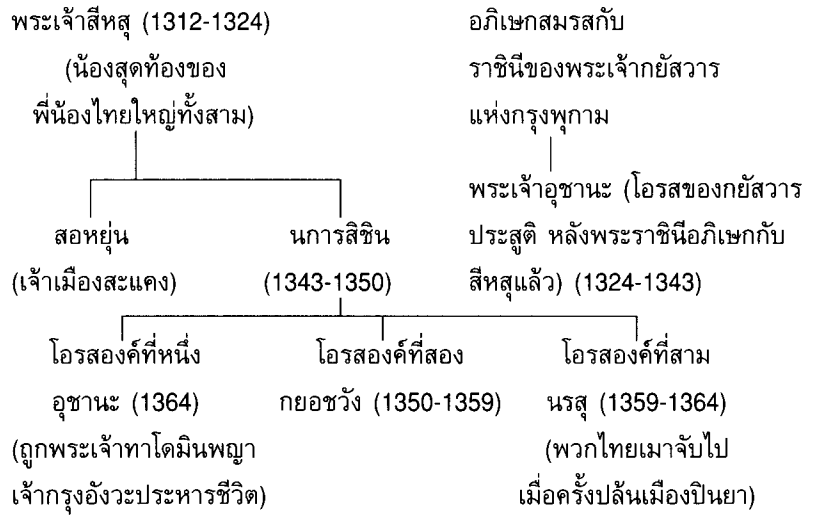

ลำดับกษัตริย์เมืองสะแคง (1315-1364)

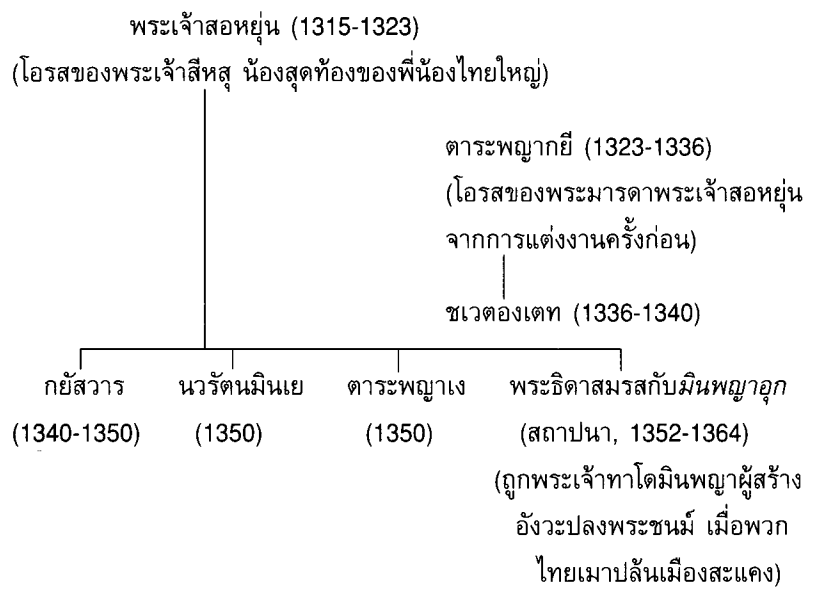

ลำดับกษัตริย์เมืองอังวะ (1364-1555)

ราชวงศ์ไทยใหญ่-พม่า

ทาโดมินพญา (1364-1368)

กบฏชิงราชบัลลังก์, (1368)

สวาสอแก (สถาปนา) (1368-1401)

- สารพญา (1401)
- ชิงราชบัลลังก์ (1401)
- มังฆ้อง (1401-1422)
  - สีหสุ (1422-1426)
    - มังลาย (ถูกราชินีไทยใหญ่ ชินโบไม ปลงพระชนม์ 1426)
- เจ้าแห่งกเลกเยตองอู (อภิเษกสมรสกับพระนาง ชินโบไม, ครองราชย์ 1426-1427)

ราชวงศ์พม่า

โมยินทาโด (1427-1440) (อภิเษกนางชินโบไมเป็นราชินีรอง)

โอรส (ที่มีกับพระมเหสีใหญ่)

- มินแยกยัสวาร (1440-1443)
- นรปติ (1443-1469)
  - สีหสุระ (1469-1481)
    - มังฆ้อง (1481-1502)
      - ชเวนพันกยอชิน (1502-1527) (ถูกหัวหน้าไทยใหญ่สอหันพวาปลงพระชนม์)

หัวหน้าไทยใหญ่ปกครอง (1527-1555)

ลำดับกษัตริย์เมืองหงสาวดี (พะโค) (1287-1539)

ฟ้ารั่ว (1287-1306)
ขุนลอ (น้องชายฟ้ารั่ว) (1306-1310)
สอโอ (หลานชายฟ้ารั่ว) (1310-1324)
สอสิน (น้องชายฟ้ารั่ว) (1324-1331)
ผู้ชิงราชบัลลังก์ (1331)
สออี (หลานของสอสิน) (1331)
พญาอีลอ (บุตรขุนลอ) (1331-?)
(ผู้อ้างสิทธิในราชบัลลังก์หลายคน)
บุตรพญาอีลอ คือ พญาอู่ เป็นกษัตริย์มอญใน ค.ศ.1353

พระนางเชงสอบูเป็นพระราชินีนาถ (1453-1472)
พระเจ้าธรรมเจดีย์ (สถาปนา, 1472-1492)
(อภิเษกสมรสกับธิดาพระนางเชงสอบู)
พญาราน (1492-1526)
ตากายุทปิ (1526-1539)

พม่าปกครอง (1539-1550)
สมิงสอทูดกบฏต่อต้านพม่า (1550-1551)
สมิงทอ (น้องชายกษัตริย์องค์สุดท้ายคือพญาตากายุทปิ) ตั้งตนเป็นกษัตริย์แต่แพ้แก่บุเรงนอง ค.ศ.1551
พม่าปกครอง (1551-1740)
สมิงทอพุทธิเกศ (พระเจ้าช้างลาย) (1740-1747)
พญาทละ (1747-1757)

ราชวงศ์ตองอู (1486-1752)

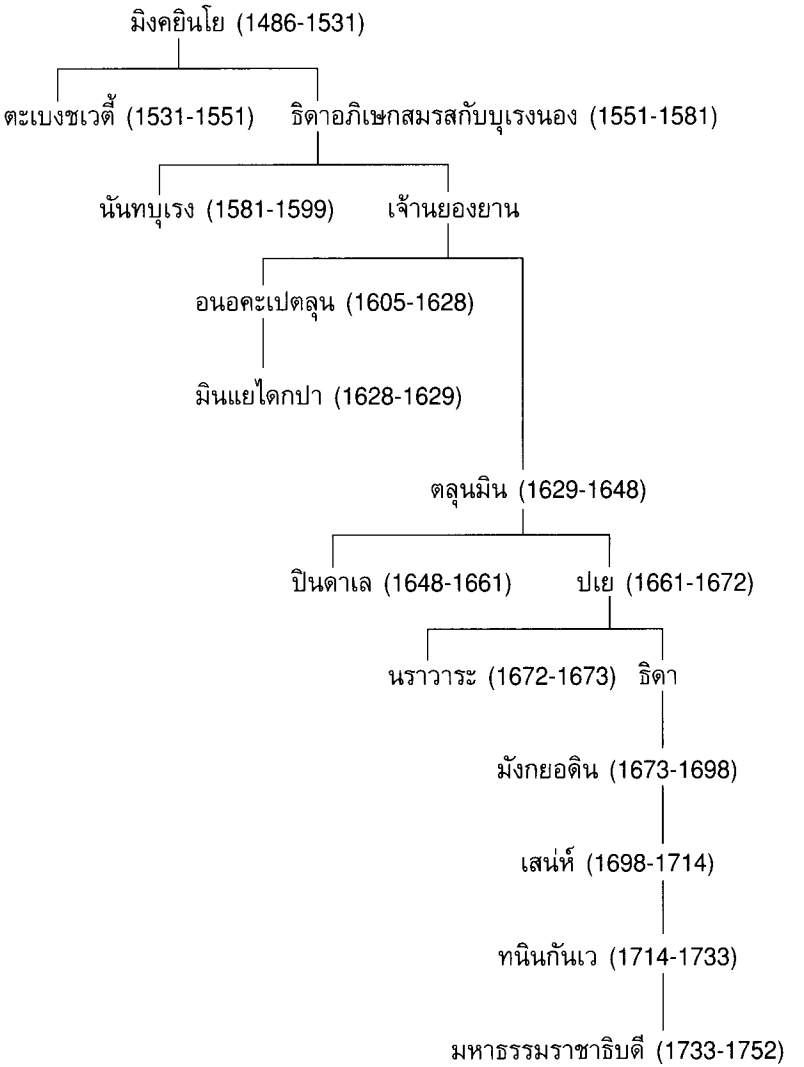

ราชวงศ์อลองพญา 1752-1885

เมืองหลวง : ชเวโบ (1752-1763) อังวะ (1763-1783) อมรปุระ (1783-1859) (ราชสำนักย้ายไปอังวะเพราะสงคราม ใน ค.ศ.1823 และย้ายกลับมาอมรปุระ ใน ค.ศ.1837) มัณฑะเลย์ (1859-1885)

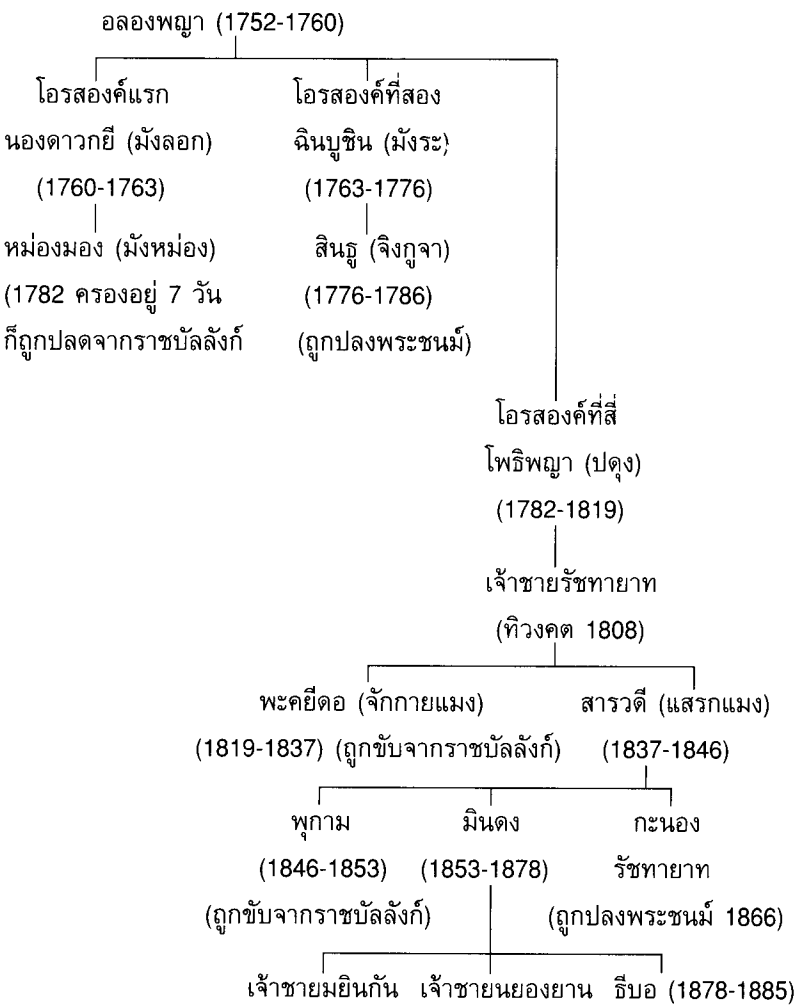

ภาคผนวกที่ 3

บรรณานุกรม

ความทั่วไป

ผลงานนี้เป็นผลงานชิ้นแรกที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษที่หวังจะสืบสาวประวัติศาสตร์พม่าโดยรวม อันที่จริงมีประวัติศาสตร์พม่าที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษอยู่เพียง 4 เล่ม เล่มแรกคือ Sir Arthur Phayre, *History of Burma* (London : Truber, 1883) ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสมัยก่อนอังกฤษมาปกครองพม่า เล่มที่สอง คือ G. E. Harvey, *History of Burma* (London : Longmans, 1925) เรื่องนี้ยุติเพียงสมัยที่กองกำลังอังกฤษที่พร้อมจะเข้าเข่นฆ่าบุกเข้าอ่าวย่างกุ้งใน ค.ศ.1824 หนังสือเล่มต่อไป คือ *British Rule in Burma, 1824-1942* (London : Longmans, 1946) เป็นงานศึกษาเกี่ยวกับการปกครองและมิใช่ประวัติศาสตร์ เล่มที่สาม คือ D. G. E. Hall, *Burma* (London : Hutchinson, 1952) มุ่งสนใจอยู่เพียงสมัยอังกฤษเป็นเพียงคู่มือการปกครองของอังกฤษในพม่า เล่มที่สี่ คือ John F. Cady, *Modern Burma* (Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1958) เป็นเรื่องเกี่ยวกับสมัยอังกฤษและหลังจากนั้น แม้ว่าในอารัมภบทจะให้เรื่องราวของสมัย ค.ศ.1784-1824 อย่างไรก็ดี ทั้งหนังสือของ Hall, *A History of South-East Asia* (London : Macmillan, 1955, 1964) และ Cady, *Southeast Asia: Its Historical Development* (New York : McGraw-Hell, 1964) ให้เรื่องราวโดยย่อของประวัติศาสตร์พม่าในสมัยต่างๆ ของประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ความเป็นจริงส่วนใหญ่ที่ข้าพเจ้านำเสนอในประวัติศาสตร์พม่าเล่มนี้ก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วในหมู่นักวิชาการและนักศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พม่า อย่างไรก็ดี ในการนำเสนอความจริงเหล่านั้น ข้าพเจ้าพยายามตีความและอธิบายด้วยวิธีการเพื่อแสดงให้เห็นว่ามีแบบแผนที่แน่นอนอยู่เบื้องหลังข้อความเหล่านั้น แม้ว่าข้าพเจ้าพยายามเสนอข้อมูลโดยไม่นำความคิดเห็นส่วนตนเข้าไปเกี่ยวข้องและพยายามมีอุเบกขาให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ข้าพเจ้าก็เป็นเพียงชาวพม่าคนหนึ่ง

และทัศนะทางประวัติศาสตร์ของประเทศข้าพเจ้าก็ย่อมแน่นอนที่จะเป็นทัศนะของคนพม่า แน่นอน ผู้อ่านจะพบการอธิบายที่แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงจากหนังสือของHall และ Cady สำหรับ Hall นั้นเป็นสมาชิกของ Imperial Education Service ขณะที่เขาอยู่ที่มหาวิทยาลัยย่างกุ้ง ย่อมมองประวัติศาสตร์พม่าจากทัศนะของข้าราชการอังกฤษ และ Cady เป็นสมาชิกของ American Baptist Mission ขณะที่อยู่ที่ Judson Collegeซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมหาวิทยาลัยย่างกุ้งก็เข้าใจได้ว่ามีความคิดที่แตกต่างไป ข้าพเจ้าเป็นนักศึกษาในมหาวิทยาลัยเมื่อ Hall เป็นศาสตราจารย์ประวัติศาสตร์ที่นั่น และข้าพเจ้าเป็นเพื่อนร่วมสมัยกับ Cady เมื่อตอน Cady เป็นผู้บรรยายในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ภายหลังสงครามเมื่อข้าพเจ้าเป็นอธิการบดี มีเกียรติได้ท่านเหล่านี้มาร่วมงาน ในฐานะศาสตราจารย์รับเชิญ เช่นเดียวกับเรื่องชาย 6 คนในฮินดูสถานที่อธิบายส่วนต่างๆ ของช้าง บางทีคนสามคนในหมู่พวกเราอาจถูกหรือผิดก็ได้เท่าๆ กัน ในทัศนะที่ต่างกันเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พม่า ดังนั้น ผู้อ่านที่สนใจอาจอ้างอิงความคิดเห็นของพวกเขาได้ ข้ออ้างอิงในหน้าต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของพวกเขานั้นได้ระบุไว้ในบทบรรณานุกรมใต้หัวเรื่องของแต่ละบท

ข้อมูลฝ่ายพม่า

ข้อมูลของข้าพเจ้าส่วนใหญ่เป็นข้อมูลจากหลักฐานฝ่ายพม่า และเรื่องเกี่ยวกับการเมือง ข้าพเจ้าใช้พงศาวดารต่อไปนี้คือ *มานนานมหายาสะวินดอจี* (Hmannan Yazawindawgyi - พงศาวดารฉบับหอแก้ว), (Mandalay : Mandalay Press, 1908) *คองบองเซะมหายาสะวิน* (Konbaungzet Mahayazawin - พงศาวดารราชวงศ์อลองพญา), (Rangoon : Thudhammawaddi Press, 1922) *ทุตทอดิยะมหายาสะวิน* (Thuthawdita Mahayazawin - พงศาวดารที่ปรับปรุงแล้ว) (Rangoon : Thudhammawaddi Press, 1933).

พงศาวดารมานนาน (พงศาวดารฉบับหอแก้ว) จบลงด้วยเหตุการณ์ใน ค.ศ.1869 ส่วน *คองบองเซะ* รวมบทต่างๆ จากพงศาวดารมานนานที่เกี่ยวกับสมัยอลองพญา กับบทใหม่ๆ ของรัชสมัยพระเจ้ามินดงและพระเจ้าธีบอ ส่วนพงศาวดาร*ทุตทอดิยะ* รวมพงศาวดารมานนานกับคองบองเซะ แล้วเขียนใหม่บางบท

อย่างไรก็ดีพงศาวดาร*มานนาน* ยังคงเป็นมาตรฐานพงศาวดารพม่า (เป็นข้อมูลหลักของ Phayre) เนื้อความส่วนใหญ่ของข้าพเจ้าได้มาจากพงศาวดาร*มานนาน* แต่ข้าพเจ้ามิได้ระบุเลขหน้าที่อ้างอิงไว้ในเชิงอรรถ เพราะสำหรับผู้อ่านที่ไม่รู้ภาษาพม่า การอ้างอิงดังกล่าวย่อมไม่เกิดผลแต่ประการใด และสำหรับผู้อ่านที่รู้ภาษาพม่า พวกเขาจะรู้สึกว่ามากเหลือเฟือไป เพราะพงศาวดารที่พิมพ์ไว้นี้มีตารางเนื้อเรื่องที่ละเอียดเกือบสมบูรณ์เท่ากับสารบัญของเหตุการณ์ เมื่อข้อมูลของเรื่องใดโดยเฉพาะมิได้มาจากพงศาวดาร*มานนาน* ข้าพเจ้าก็แจ้งข้อมูลไว้ในหนังสือเอง หรือในเชิงอรรถของแต่ละบท ข้าพเจ้าใช้พงศาวดารมอญและยะไข่ (ซึ่งยังไม่ได้จัดพิมพ์) และรู้จักกันน้อยด้วยเอกสารที่เขียนด้วยลายมือซึ่งอยู่ในห้องสมุดแห่งชาติของพม่าที่กรุงย่างกุ้ง พงศาวดารของอูบาถั่น เรื่อง *มยามะยัสวิน* (Myama Yazawin หรือประวัติศาสตร์พม่า) ฉบับแก้ไขปรับปรุง (Mandalay : Pidakatow Pyanpwayay Press, 1951) ให้ข้อสรุปของพงศาวดาร*มานนาน*พร้อมข้อวิจารณ์และข้อมูลเพิ่มเติม

สำหรับประวัติศาสตร์เกี่ยวกับศาสนา ข้าพเจ้าใช้ข้อมูลจากหนังสือต่อไปนี้ Maha Dhamma Thingyan, *Sasanalankara* (ประวัติศาสตร์พุทธศาสนา), (Rangoon: Hanthawaddy Press, 1953) และ Sasana-bahusutapakasani (บันทึกประวัติศาสตร์พุทธศาสนา) เช่นเดียวกับเหตุผลที่ให้มาแล้วข้างต้นเกี่ยวกับพงศาวดารมานนาน ข้าพเจ้าไม่ได้ให้เลขหน้าที่ใช้อ้างอิงในการอ้างถึงงานเหล่านี้ การใช้ *Sasanalankara* เป็นข้อมูลสำคัญ พระสงฆ์ชั้นสูงองค์หนึ่งในสมัยพระเจ้ามินดงเขียนไว้ในภาษาบาลีเรื่อง *Sasanavamsa* (ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในพม่า) ซึ่งแปลโดย B. C. Law (*Sacred Books of the East*, Vol. XVII, London : Luzac, 1952).

สำหรับเรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีพม่า ข้าพเจ้าใช้หนังสือมาตรฐานต่อไปนี้คือหนังสือของ U Pe Maung Tin, *Myama Sarpay Thamaing* (ประวัติศาสตร์วรรณคดีพม่า), (Rangoon : Thudhammawaddy Press, 1940); หนังสือของ U E Maung เรื่อง *Anusarpay Kaukhnote-chetmya* (การอ่านจากวรรณคดีพม่า), (Rangoon : Pyinnya Gonyaung Press, 1958); และหนังสือของ Major Ba Thoung, *Myama Sarsodawgyimyar Ahtokpatti* (ชีวประวัติของนักเขียนพม่า), (Rangoon : Ava House, 1962).

พงศาวดารพม่า

สำหรับนักวิชาการชาวยุโรป *พงศาวดารมานานาน* มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับแต่ข้อเท็จจริงส่วนใหญ่ที่ Harvey, Hall และ Cady ให้ไว้อย่างน้อยในระยะหลังจาก ค.ศ.1044 ล้วนมีข้อมูลอยู่ในพงศาวดารมานานาน แม้แต่ก่อนเริ่มเขียนพงศาวดารมานานาน ได้กลายเป็นเหยื่อของการโฆษณาที่เลวร้ายในส่วนของทูตอังกฤษชื่อครอว์เฟิร์ด (Crawfurd) ผู้มาเยือนราชสำนักอังวะใน ค.ศ.1826 ในระยะหลัง พงศาวดารถูกวิจารณ์ในเรื่องยอมรับตำนานบางเรื่องและนิทานพื้นเมืองว่าเป็นประวัติศาสตร์ แต่ข้อวิจารณ์นี้อาจเป็นจริงในบทแรกๆ บางบท ที่เกี่ยวกับระยะเวลาก่อน ค.ศ.1044 ยิ่งกว่านั้นเรื่องที่เรียกว่านิทานบางเรื่องเกี่ยวกับเรื่องราวก่อน ค.ศ.1044 ซึ่งก็พบว่าเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ด้วย ทั้งนี้จากการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดี ตัวอย่างเช่น Harvey ยืนยันใน ค.ศ.1924 ว่าอาณาจักรแปรอาจไม่มีมาก่อนปี ค.ศ.800 อย่างไรก็ดี จากการค้นพบทางโบราณคดี ทำให้ประจักษ์ว่าอาณาจักรนั้นเจริญอย่างสูงสุดมาแล้วตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 2 นักวิจารณ์ทำให้ข้อมูลส่วนใหญ่เกี่ยวกับเวลาที่ให้ไว้ในพงศาวดารไม่ตรงกับเวลาที่ปรากฏอยู่ในจารึกที่พุกาม แต่พวกเขาลืมไปว่าเขาอาจเข้าใจความหมายของจารึกได้ดังเช่นที่เคยทำกันมา โดยเพียงแต่ใช้ข้อความในพงศาวดารเป็นรายการทดสอบ ยิ่งกว่านั้น พวกเขายังมองข้ามความจริงที่ว่าคณะนักวิชาการที่รวบรวมชำระพงศาวดารมานานาน มีวิธีเข้าถึงจารึกเหล่านั้น ผู้วิจารณ์พวกเดียวกันพยายามพิสูจน์ว่าพงศาวดารผิดเกี่ยวกับเหตุการณ์บางอย่าง ทั้งบิดเบือนและอ่านจารึกผิดๆ โดยที่พวกเขานำไปเป็นทฤษฎีที่น่าประหลาดที่สุด

โชคไม่ดีสำหรับนักศึกษาทางประวัติศาสตร์ ที่มีเพียงส่วนหนึ่งของพงศาวดารมานานาที่ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษเท่านั้น และก็เป็นส่วนที่เกี่ยวกับระยะก่อนพุกามแตกใน ค.ศ.1287 งานของ G. H. Luce และ Pe Maung Tin ในเรื่อง *The Glass Palace Chronicle of the Kings of Burma* (Rangoon : Burma Research Society, 1923) ในการแปลตำราพวกนี้ Luce และ Pe Maung Tin ถูกต้องทั้งหมด แต่น่าเสียดายที่พวกเขาใช้ถ้อยคำเกี่ยวข้องที่ล้าสมัยและวิธีการเขียนภาษาอังกฤษเป็นกึ่งร้อยกรองคล้ายการ "ปลอม" ร้อยกรองสมัยกลางของ Thomas Chatterton วิธีการเขียนแบบนี้ไพเราะในหลายด้าน ให้ภาพที่ไม่จริง

และดูประโลมโลกสำหรับการแปลบทพงศาวดาร และค่อนข้างทำให้คนอ่านคิดถึงอาณาจักรแปรโบราณและพุกามเสมือนเมืองเทวดา Keatsian ที่ดูสิ้นหวัง ในสมัยหลังจากพุกาม พงศาวดารมานนานให้เรื่องราวที่มีน้ำหนักเท่ากัน เที่ยงตรงและต่อเนื่องในประวัติศาสตร์พม่า และพงศาวดารคองบองเซะเล่าเรื่องถึง ค.ศ.1885 เป็นความจริงที่พงศาวดารทั้งสองยังคงบันทึกสัญลักษณ์และความหมายซึ่งเกิดขึ้นก่อนกษัตริย์จะสวรรคต และแม้แต่ในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ในอเมริกา ยังมีคนเชื่อว่ามีผู้มีพรสวรรค์ในการทำนายและอธิบายสัญลักษณ์และโชคลางต่างๆ ความแม่นยำของพงศาวดารอาจตรวจดูได้กับข้อเขียนร่วมสมัยในระยะต่างๆ กัน สำหรับการวิจารณ์พงศาวดารมานนาน (เฉพาะยุคเก่าในพม่าเท่านั้น) ให้ดูงานของ Luce, "A Century of Progress in Burmese History and Archaeology," *Journal of the Burma Research Society (J.B.R.S.)* Vol. XXXII (1948) ตอนที่ 1 และเพื่อความรอบคอบ ให้ดูหนังสือของ U Tet Htoot, *The Nature of Burmese Chronicles* และในหนังสือ Hall (ed), *Historians of South-East Asia* (London : Oxford University Press, 1961) และของ Maung Htin Aung, "A Defense of the Burmese Chronicles" ซึ่งเป็นเอกสารที่อ่านก่อนการประชุมนานาชาติของนักบูรพาคดี ครั้งที่ 37 ที่เมืองแอนอาร์เบอร์ มลรัฐมิชิแกน สหรัฐอเมริกา เมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ.1967 (in press, N. V. Martinus Nijhoff's Boekhandelen Uitgerversmaatschappij, The Hague).

บทที่ 1

E. H. G. Dobby, *Southeast Asia* (London : University of London Press, 1930) ให้ความคิดที่ดีเกี่ยวกับความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในด้านภูมิศาสตร์ของอาณาบริเวณ Briau Harrison, *South-East Asia : A Short History* (London : Macmillan, 1954) ให้ภาพประวัติศาสตร์ของภูมิภาคบนภาพที่เล็กกว่า แสดงภาพทั่วไปของประวัติศาสตร์ในบริเวณนี้

บทที่ 2

นักเขียนทั้งหลายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักพึ่งหนังสือของ G. Coedes, *Les Etats Hindouises d'Indochine et d'Indonesie* (Paris : Boccard. 1948) สำหรับประวัติศาสตร์ของภูมิภาคนี้ในศตวรรษแรกๆ แต่บางทีเขาเน้นเรื่องการแพร่ขยายของลัทธิฮินดูในภูมิภาคนี้มากไปหนังสือของเขาเรื่อง *Les Peuples de la Peninsula Indochinoise* (Paris, Dunod, 1961) ที่ H. M. Wright แปลเป็นภาษาอังกฤษให้ชื่อว่า *The Making of South East Asia* (Berkeley : University of California Press, 1966) พยายามแสดงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิดระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณที่มีอยู่ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 13 และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ใหม่ของคริสต์ศตวรรษที่ 20 สำหรับการสรุปความเห็นของไทยว่า *สุวรรณภูมิ* (*Suvarnabhumi* - สันสกฤต หรือ *Suvannabhumi* - บาลี) นั้นอยู่ในประเทศไทย ให้ดูใน *In Commemoration of 2500 years of Buddhism* พิมพ์ในกรุงเทพฯ ค.ศ.1956 โดยคณะกรรมการจัดงานฉลองครบรอบ 2,500 ปี

งานของ Luce, "Early Chinese Texts about Burma," *J.B.R.S.*, Vol. XIV (1924); งานแปลของ Luce เรื่อง *Man Shu* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1961) และ E. H. Parker, *Precis of Chinese Imperial and Provincial Annals relating to Burma* (Rangoon : British Burma Press, 1893) ให้รายละเอียดแก่ผู้อ่านเกี่ยวกับตำราประวัติศาสตร์จีนทั้งหลายรวมทั้งที่อ้างถึงพม่าด้วย

งานของ Luce เรื่อง "The Ancient Pyu," *J.B.R.S.*, Vol. XXVII (1932) บรรจุรายละเอียดและเรื่องราวที่ลึกซึ้งของวัฒนธรรมปยุ แต่โดยสรุปไม่ยอมรับเรื่องจากพงศาวดารมานานา Luce ยอมรับเรื่องราวที่ได้ยินมาและค่อนข้างลางเลือนที่ปรากฏในหนังสือ *Man Shu* ว่าเชื่อได้อย่างแน่นอน หนังสือของ U Po Lat เรื่อง *Myamar Yarzawin Hnint Yinkyayhmu Thutaythana* (การค้นคว้าในเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมพม่า), (Rangoon : Pyinnya Nanda Press, 1962) ลบล้าง Luce และแสดงว่าหลักฐานโบราณคดีช่วยสนับสนุนพงศาวดารทั้งหลาย พงศาวดารสิงหล *Mahavamsa* (แปลเป็นภาษาอังกฤษโดย W. Geiger และพิมพ์โดย Government Press of Colombo, 1912) เป็นหลักฐานความสำคัญของลังกาต่อเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในศตวรรษแรกๆ เพื่อสรุปข้ออ้างเหล่านี้ให้ดู

งานของ Sirima Wickrama Singhe เรื่อง "Ceylon's Relations with South-East Asia, with special reference to Burma," ใน *The Ceylon Journal of Historical and Social Studies* (Columbo), III (1960), I.

หนังสือของ Hall เรื่อง *A History of South-East Asia* (1964 ed). หน้า 133-37, และหนังสือของ Cady เรื่อง *Southeast Asia,* หน้า 112-113.

บทที่ 3 และ บทที่ 4

หนังสือเรื่อง *Kyauksar Kaukhnotechetmyar* (คัดเลือกมาจากจารึก) โดย U E Maung (Rangoon : Pyinnya Nanda Press, 1959) เป็นข้อมูลที่มีค่า

ส่วนงานของ Luce เรื่อง "Mons of the Pagan Dynasty," *J.B.R.S.*, Vol. XXXIV (1950) และ "Old Kysukse and the Coming of the Burmans," *J.B.R.S.*, Vol. LXIII (1959) ยืนยันว่าชาวพม่าเข้ามาในพม่าจากทางที่ราบสูงไทยใหญ่เมื่อครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่9เขาอ้างอิงข้อสรุปของเขาจากการตีความจารึกของพม่า และ *Man Shu* ซึ่งช่วยนำทางผู้เชี่ยวชาญด้านจารึกพม่า เช่น U Po Lat ผู้เป็นอดีตผู้อำนวยการทางโบราณคดี ศาตราจารย์ U E Maung, Daw Mya Mu และ Thuriya U Thein Maung ไม่ยอมรับการค้นพบของเขา ทว่า Luce ยังยืนยันในหนังสือ *Mons of the Pagan Dynasty* ว่าชื่อของกษัตริย์มอญที่พ่ายแพ้พระเจ้าอนุรุท คือชื่อ *Makuta* แทนที่จะเป็นชื่อ *Manuha* และพระธิดาของพระเจ้ากยันสิตถา อภิเษกสมรสกับนัดดาของ Kamuta เขายังกล่าวว่ามณฑลกยอสีแต่เดิมเป็นที่อยู่อาศัยของพวกมอญ เขายังสงสัยในความถูกต้องของเรื่องราวในพงศาวดารมานานา เกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนาที่พุกาม การเป็นผู้นำข้อขัดแย้งดังกล่าวข้างต้นของ Luce ให้ดูงานของ U Po Lat, *Myamar Yarzawin* และของ Maung Htin Aung เรื่อง "A Defense of the Burmese Chronicles"

ดอกเตอร์ถั่นทุน (Than Tun) เขียนบทความไว้หลายบทตีพิมพ์ใน ค.ศ.1958 ในวารสารรายสัปดาห์ย่างกุ้งฉบับหนึ่ง และใน ค.ศ.1959 ก็พิมพ์ใน *J.B.R.S.* ยอมรับและขยายทฤษฎีที่ Luce ได้นำทางไว้ บทความเหล่านี้ไปถึงนักวิชาการชาวยุโรปเพราะว่าเขียนเป็นภาษาอังกฤษ แต่บทความและข้อความที่ขัดแย้งกันที่เขียนเป็นภาษาพม่านั้นก็ไม่เป็นที่รับรู้กันนอกประเทศพม่า โชคร้ายที่บทความของข้าพเจ้า

ที่สรุปความข้อขัดแย้งที่สำคัญๆ ซึ่งนักวิชาการพม่านำเสนอนั้น คณะกรรมการบริหารของ *J.B.R.S.* กลับไม่ยอมรับให้ตีพิมพ์ในปี ค.ศ.1960 ในทุกกรณี ลักษณะของบทความต่างๆ ของถั่นทุนนั้นไม่ชัดเจนนักในปัจจุบันเพราะในบทความที่พิมพ์ใน *The Working People's Daily*, ของย่างกุ้งฉบับวันที่ 12 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1965 เขาคัดค้านทฤษฎีต่างๆ ทั้งหมดของ Luce สำหรับข้อแย้งและเสนอแนะของ Luce และถั่นทุนว่าผู้บุกรุกจากลังกาฆ่าพระเจ้าอลองสิตถา ให้ดูงานของ Singhe, "Ceylon's Relations with South-East Asia"

สำหรับเรื่องของศาสนาของชาวพม่าก่อนสมัยพุทธศาสนานั้น ให้ดูหนังสือของ Muang Htsin Aung, *Folk Elements in Burmese Buddhism* (London : Oxford University Press, 1962).

สำหรับเรื่องอิทธิพลของพระเจ้าอนุรุธที่มีต่อสยาม ให้ดูหนังสือ W. A. R. Wood เรื่อง *A History of Siam* (London : Unwin, 1929) และ *The Chronicle of the Emerald Buddha* (แปลเป็นภาษาอังกฤษ, Bangkok : Bangkok Press, 1929).

สำหรับเรื่องพุกามแตก ให้ดูหนังสือของ Edouard Huber เรื่อง "La Fin de la Dynastie de Pagan," *Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme Orient*, Vol. IX (1909) และ Marco Polo, The Book of Ser Marco Polo (translated by Sir Henry Yule, London : Murray, 1871).

Hall, *A History of South-East Asia*, หน้า 137-47, และ Cady, *Southeast Asia*, หน้า 114-28.

บทที่ 5

สำหรับเรื่องจีน เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับพม่าในสมัยนี้ (และในสมัยต่อไป) ให้ดูหนังสือของ Parker, *Burma with Special Reference to Her Relations with China* (Rangoon : British Burma Press, 1893); *Razadarit Ayaydowbon* (the Royal Crisis of Razadarit) ซึ่งเขียนภายหลังเขาตายไปไม่นาน ให้เรื่องราวรายละเอียดของการรบต่างๆ (ยังไม่ได้ตีพิมพ์ เอกสารเขียนด้วยลายมือในห้องสมุดแห่งชาติ ย่างกุ้ง)

Hall, *A History of South-East Asia,* หน้า 147-57, และ Cady, *Southeast Asia*, หน้า 128-30, 145-53.

บทที่ 6 และบทที่ 7

ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องสยาม ได้มาจากหนังสือของ Wood, *A History of Siam*; Nai Thein, "Intercourse between Siam and Burma as recorded in the Royal Autograph Edition of the History of Siam," *J.B.R.S.*, Vols. XXV (1935) และ XXVIII (1938); และ U Aung Thein, "A Translation of Our Wars with Burma, by Prince Damrong," J.B.R.S., Vols. XXXVIII (1955) และ XXXIX (1956).

สำหรับบทบาทของชาวโปรตุเกส ให้ดูหนังสือของ F. C. Danvers, *The Portuguese in India; Being a History of the Rise and Decline of their Eastern Empire* (London : India office, 1894); Maurice Collis, *The Land of the Great Image* (London : Faber, 1943); และ Maung Htin Aung, "Bayinnaung and the Secred Tooth," *Sunday Times of Ceyclon* (Colombo), 18 กุมภาพันธ์ 1961.

Hall, *A History of South-East Asia*, หน้า 238-54, 353-80, และ Cady, *Southeast Asia*, หน้า 190-95 และ 285-89.

บทที่ 8

Alaungpaya Ayaydawbon (the Royal Crisis of Alaungpaya) รวบรวมขึ้นหลังพระเจ้าอลองพญาสวรรคตได้ไม่นาน แต่ยังไม่ได้จัดพิมพ์ เอกสารที่เขียนด้วยลายมืออยู่ในห้องสมุดแห่งชาติ กรุงย่างกุ้ง

ข้อมูลเกี่ยวกับสยามกล่าวไว้ในบทที่แล้ว

หนังสือของ Luce เรื่อง "Chinese Invasions of Burma in the Eighteenth Century," *J.B.R.S.*, Vol. XV (1925) เป็นรายละเอียดและคำอธิบายทางวิชาการโดยอ้างอิงจากข้อมูลฝ่ายจีน

Raise a Ladder to the Sky เป็นคำตอบหนึ่งจากกลอนเพลงกล่อมเด็กของพม่า และ *Quester after Silver*, extract from Maung Htin Aung, *Epistles Written on the Eve of the Anglo-Burmese War, 1824* (The Hague : Martinus Nijhoff, 1967).

Hall, *A History of South-East Asia*, หน้า 381-92, และ Cady, *Southeast Asia*, หน้า 289-92.

บทที่ 9 บทที่ 10 และบทที่ 11

สำหรับคำอธิบายอย่างสมบูรณ์เกี่ยวกับคณะทูตจอมปลอมที่แลกเปลี่ยนระหว่างพระเจ้าโพธิพญากับจักรพรรดิจีน ให้ดูงานของ U Kyaw Thet เรื่อง "Some Aspects of the Sino-Burmese Diplomacy during the Reign of Bodawpaya," ใน *Burma* เป็นเอกสารที่เผยแพร่โดยกระทรวงประชาสัมพันธ์ กรุงย่างกุ้ง เดือนกรกฎาคม ค.ศ.1951

หนังสือของ Dorothy Woodman เรื่อง *The Making of Burma* (London : Cresset Press, 1962) เปิดเผยความลับทางราชการหลายอย่างเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของอังกฤษกับพม่า และเปิดเผยบางส่วนจากเอกสารราชการของอังกฤษ หนังสือนี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่าชาวพม่ามิใช่เป็นผู้ก้าวร้าวในสงครามอังกฤษ-พม่าที่เกิดขึ้นหลายครั้ง ในหนังสือของ Saul Rose เรื่อง *Britain and South-East Asia* (Baltimore : Johns Hopkins Press, 1962) แสดงให้เห็นว่าการที่อังกฤษได้ชัยชนะพม่า (อังกฤษเข้าครองพม่า) เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการขยายอำนาจของอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในหนังสือของ Maung Maung เรื่อง *Burma in the Family of Nations* (Amsterdam : Djambatan, 1956) และ Maung Htin Aung, *The Stricken Peacock : Anglo-Burmese Relations, 1752-1948* (The Hague : Martinus Nijhoff, 1965) ให้ประวัติการติดต่อทางการทูตระหว่างพม่าและอังกฤษในรายละเอียดมากกว่างานปัจจุบันนี้ งานของ W. S. Desai, *History of the British Residency in Burma, 1826-1840* (Rangoon : University of Rangoon Press, 1939) แสดงให้เห็นความยุ่งยากและปัญหาต่าง ๆ ของความสัมพันธ์ของอังกฤษ-พม่าภายหลังสงครามครั้งที่หนึ่ง

ส่วนข้อความเพิ่มเติมเกี่ยวกับกลุ่มพระราชวังต่าง ๆ และการกบฏทั้งหลาย ข้อมูลของข้าพเจ้าได้มาจากบันทึกที่ยังมิได้จัดพิมพ์ และบันทึกของ Myothawundauk Kadaw (ภริยาของ Myotha Wundauk ผู้เป็นอุปทูตในกิจการต่างประเทศเป็นผู้ช่วยของ Kinwun Mingyi และเป็นนางพระกำนัลของพระราชินีพระเจ้ามินดง) นางเสียชีวิตใน ค.ศ.1936; หนังสือของ U An Tu (ผู้เป็นผู้ช่วยข้าหลวงที่เกษียณอายุแล้ว และเป็นบุตรของเสนาบดีกรมไปรษณีย์โทรเลขในสมัยพระเจ้าธีบอ) เสียชีวิตใน ค.ศ.1946 และ U Pein (บิดาของผู้เขียนผู้เคยเป็นผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่) เสียชีวิตใน ค.ศ.1945

เกี่ยวกับเนื้อหาเกี่ยวกับเจ้าชายกำมะลอ ข้าพเจ้าได้ข้อมูลจากบันทึกซึ่งยังมิได้จัดพิมพ์และบันทึกของบิดาข้าพเจ้าคือ U Pein (ดูเชิงอรรถในบางบทในเรื่อง *The Stricken Peacock*)

Shwegaingtha, *Mandalay Ahnittayar* (มัณฑะเลย์ 100 ปี), (Mandalay : Kyeepwaryay Press, 1959) บรรจุข้อความที่มีคุณค่าเกี่ยวกับรัชสมัยพระเจ้ามินดงและพระเจ้าธีบอ สำหรับรายละเอียดเพิ่มเติมของแบบแผนวรรณกรรมชนิดใหม่ ดู Maung Htin Aung, *Burmese Drama* (London : Oxford University Press, 1937) และ *Burmese Monk's Tales* (New York : Columbia University Press, 1966) เรื่องหลังมีบทนำเกี่ยวกับพุทธศาสนาประจำชาติพม่าในสมัยก่อนอังกฤษเข้าปกครอง

Hall, *A History of South-East Asia*, หน้า 554-607, และ Cady, *Southeast Asia*, หน้า 293-302, 380-95.

บทที่ 12

นักประวัติศาสตร์ยุโรปทั้งหลายมักอธิบายครอบคลุมเกินไปเรื่องอังกฤษทำให้พม่าสงบ แม้แต่งานของ Maung Maung, *Burma in the Family of Nations,* ก็ไม่อาจแก้ไขขอบข่ายนั้นได้ กระนั้น หนังสือพิมพ์ปัจจุบันทั้งในอินเดียและอังกฤษต่างวิพากษ์วิจารณ์ความร้ายกาจต่างๆ ดูในหนังสือของ D. R. Singhal, *The Annexation of Upper Burma* (Singapore : Eastern University Press, 1960) และ Rudyard Kipling, *Barrack Room Ballads : Ballad of Bo Dah Thone,* บทร้อยกรองมาจากหนังสือของ Oalay, Ballads of Burma (Calcutta; thacker, 1912) Oolay เป็นนามปากกาของนายพล W. C. Conway Poole แห่งหน่วยตำรวจหลวง การที่ชาวอังกฤษคนหนึ่งคาดการณ์การปกครองของอังกฤษในพม่าให้ดูหนังสือของ Harvey, *British Rule in Burma, 1824-1942,* ซึ่งให้ภาพแต่เพียงด้านเดียว ส่วน Harvey ก็มีอคติกับพม่า ดังเช่นในเรื่อง *History* ของเขาแสดงให้ปรากฏการอนุมานที่ค่อนข้างเป็นธรรมมีอยู่ในหนังสือของ Frank N. Trager, *Burma : From Empire to Republic* (New York : Praeger, 1966).

ผลงานที่จัดพิมพ์แล้วเป็นภาษาอังกฤษมีอยู่เพียงเล่มเดียวเกี่ยวกับสมัยญี่ปุ่น

คือหนังสือของ U Nu, *Burma under Japanese Rule* (แปลโดย J. S. Furnivall, London : Longmans, 1954) ยังมีแผ่นพับและบันทึกความทรงจำสมัยญี่ปุ่นปกครองที่นักเขียนพม่าเขียนไว้ แต่ยังไม่มีนักประวัติศาสตร์มาใช้ค้นคว้า

ข้าพเจ้าเป็นสมาชิกของสภาการศึกษาแห่งชาติขณะที่ยังเป็นนักศึกษาปริญญาตรี และได้เป็นเลขานุการกิตติมศักดิ์ ในปี ค.ศ.1933 ข้าพเจ้าเป็นนักศึกษาที่มหาวิทยาลัยร่างกุ้งตั้งแต่ ค.ศ.1924-1928 และได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บรรยายใน ค.ศ.1933 ดังนั้น เรื่องราวเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวและความต้องการของนักศึกษา จึงได้มาจากความรู้และประสบการณ์ส่วนตัวของข้าพเจ้า ในหนังสือ Maung Maung, *Burma's Constitution* (The Hague : Martinus Nijhoff, 1960), และ *Aung San of Burma* (The Hague : Martinus Nijhoff, 1961), มีส่วนให้ความชัดเจนแก่การกอบกู้อิสรภาพของพม่า หนังสือของ Hugh Tinker, *The Union of Burma* (London : Oxford University Press, 1957) นั้นไม่มีอคติและให้รายละเอียดเกี่ยวกับสิบปีแรกของสมัยอิสรภาพ หนังสือของ Trager, *Burma : From Empire to Republic*, มีการวิพากษ์วิจารณ์ แต่ประเมินความสำเร็จของผู้นำทางการเมืองของพม่าไว้อย่างค่อนข้างเห็นใจ โดยเฉพาะเกี่ยวกับนายพลอองซานอูนุ และนายพลเนวิน เมื่อต้องเผชิญกับปัญหาขัดแย้งต่างๆ

Hall, *A History of South-East Asia*, หน้า 692-704, 735-40, 774-75, 779-80, 782, 792-99, 849-55, และ Cady, *Southeast Asia*, หน้า 395-405, 506-27, 574-78, 598-99.

ตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
สงเสร่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

พม่า
ประวัติศาสตร์และการเมือง

พิมพ์ครั้งที่ 5

Burma : History and Politics

บรรณาธิการ : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

A History of Malaysia

พิมพ์ครั้งที่ 2

ประวัติศาสตร์มาเลเซีย

บาร์บารา วัตสัน อันดายา & ลีโอนาร์ด วาย. อันดายา
Barbara Watson Andaya & Leonard Y. Andaya

ผู้แปล : พรรณี ฉัตรพลรักษ์
บรรณาธิการ : มนัส เกียรติธารัย
คำนำ : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

ประวัติศาสตร์อินโดนีเซีย

พิมพ์ครั้งที่ 2

A short History of Indonesia

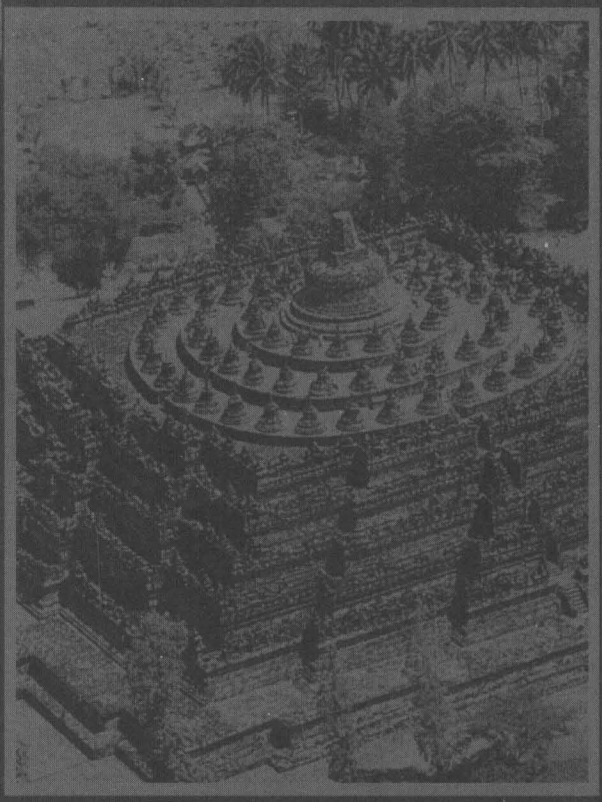

ผู้แต่ง : เอลซา ไชนุดิน
ผู้แปล : เพ็ชรี สุมิตร

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

จาก 14 ถึง 6 ตุลา

ป่วย อึ้งภากรณ์
เสน่ห์ จามริก
เบเนดิก แอนเดอร์สัน
ชัยชัย วินิจจะกุล

คำนำโดย
นิธิ เอียวศรีวงศ์

บรรณาธิการ
ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

พิมพ์ครั้งที่ 4
ฉบับปรับปรุง
พร้อม
VCD 14 ตุลา
บันทึกประวัติศาสตร์
เดินประชาธิปไตย
ราษฎรเดินนำราชดำเนิน
24 มิถุนายน 2544

นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

ลำดับเหตุการณ์ทางการเมืองไทย

14 ตุลาคม 2516 ถึง 6 ตุลาคม 2519

พิมพ์ครั้งที่ 4
พร้อม โปสเตอร์การเมือง
และ
VCD 14 ตุลา
บันทึกประวัติศาสตร์
เดินประชาธิปไตย
ราษฎรเดินนำราชดำเนิน
24 มิถุนายน 2544

เกรียงศักดิ์ เชษฐพัฒนวนิช

บรรณาธิการ
ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่าง เสมอด้วยปัญญา ไม่มี

ประวัติการเมืองไทยสยาม พ.ศ. 2475-2500

A Political History of Thailand-Siam 1932-1957

พิมพ์ครั้งที่ 5

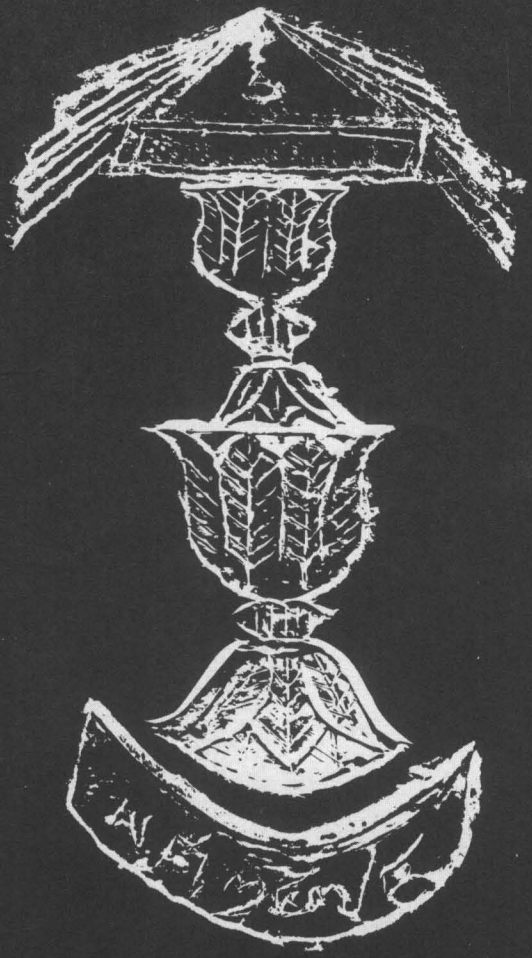

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
Charnvit Kasetsiri

แถม
Free VCD
ประวัติศาสตร์นอกตำรา
จากสยามเป็นไทย:
นามนั้นสำคัญมากฉะนี้หรือ?

From Siam to Thailand :
What in a name?

ประวัติศาสตร์

พม่า

หากจะเอ่ยชื่อของ "หม่องทินอ่อง" ในวงการประวัติศาสตร์และวรรณกรรมไทย ก็คงแทบไม่มีใครรู้จัก (ทั้งๆ ที่ไทยและพม่ามีพรมแดนติดกันกว่า 2,000 กิโลเมตร และคงได้ติดต่อสัมพันธ์กันมาทั้งรักทั้งชังเกือบ 1 สหัสวรรษ) แต่หากจะเอ่ยนามนี้ในวงการ "อุษาคเนย์ศึกษา" ในโลกที่ใช้ภาษาอังกฤษและภาษาอเมริกัน ก็พอคงมีคนนึกออกมาว่างานเขียนของหม่องทินอ่องก่อให้เกิด "สงคราม" ย่อยๆ ในวงวิชาการ เป็นการปะทะระหว่าง "นักประวัติศาสตร์ชาตินิยม" ของหม่องทินอ่อง กับ "ยักษ์ใหญ่" ในวงการที่ถูกประณามว่าเป็น "นักประวัติศาสตร์จักรวรรดินิยม" อย่าง D.G.E. Hall และ John F. Cady

สำหรับคนพม่า โดยเฉพาะผู้มีการศึกษา นามของ หม่องทินอ่อง (เกิด ค.ศ.1908/พ.ศ. 2451 สิ้นชีวิต ค.ศ.1978/พ.ศ.2521) เป็นที่รู้จักกันดียิ่ง ท่านเป็นทั้งครู นักวิชาการ นักวรรณคดี นักเล่านิทาน นักเดินทาง นักประวัติศาสตร์ นักการศึกษา นักการทูต และที่สำคัญยิ่งคือเป็น "นักชาตินิยม"

มีคำพังเพยอยู่วรรคหนึ่งว่า "ชีวิตปราชญ์นั้นไซร้ รู้ได้ดีสุดจากสมุดหนังสือปราชญ์นั้นแล" (a scholar's life is best known by his own books) หม่องทินอ่องเขียนหนังสือเป็นภาษาอังกฤษตีพิมพ์แพร่หลายกว่า 10 เล่ม ส่วนใหญ่เป็นงานทางด้านวรรณกรรมพื้นบ้าน อีกส่วนหนึ่งเป็นด้านประวัติศาสตร์ของพม่าและอังกฤษ

"ประวัติศาสตร์พม่า" (A History of Burma, พิมพ์ครั้งแรก ค.ศ.1967/พ.ศ.2510, Columbia University Press) เล่มนี้ คือหนึ่งในสองเล่มของงานทางประวัติศาสตร์ของหม่องทินอ่อง ที่ได้สร้างความ "ฮือฮา" ซึ่งทำให้หม่องทินอ่องได้รับการวิพากษ์ว่าเป็น "นักประวัติศาสตร์ชาตินิยม" ที่โน้มหนักไปในทาง "นักราชาชาตินิยม" และ/หรือ "นักอำมาตยชาตินิยม" มากกว่านัก "ประชาชาตินิยม" และในความเป็น "นัก" นี้ ก็เป็นทั้ง "นักชาตินิยมทางไกล" อีกด้วย

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

350.-
ISBN 978-974-604-267-3
9 789746 042673